

ČESKO-SLOVENSKÁ HISTORICKÁ ROČENKA 2014 – 2015

VEDA
Vydavateľstvo
Slovenskej akadémie vied

CENTRUM A PERIFÉRIA V ČESKOSLOVENSKU: REGIÓN A JEHO FORMOVANIE

Eds. Vladimír Goněc, Peter Švorc

VLIV ČESKÉ A SLOVENSKÉ EXILOVÉ HISTORIOGRAFIE NA HISTORIOGRAFIU DOMÁCI

Eds. Vladimír Goněc, Roman Holec

CIRKEV, ŠTÁT A ČESKO-SLOVENSKÉ VZŤAHY V PRVEJ POLOVICI 20. STOROČIA

Eds. Vladimír Goněc, Roman Holec

ŽENSKÁ OTÁZKA A GENDER V ČESKOSLOVENSKÝCH MODERNÍCH DĚJINÁCH

Eds. Vladimír Goněc, Roman Holec

VEDA

**Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied
Bratislava 2016**

Medzinárodná vedecká rada edičnej série
Česko-slovenská historická ročenka

Spolupredsedia:

Roman Holec

Jan Rychlík

Členovia:

Miloslav Čaplovič

Vojtech Čelko

Viliam Čičaj

Zdeněk Doskočil

Vladimír Goněc

Ivan Kamenec

Dušan Kováč

Robert Kvaček

Jan Mervart

Jan Němeček

Richard Pavlovič

Jaroslav Pažout

Miroslav Pekník

Vilém Prečan

Peter Švorc

Recenzenti:

PhDr. Dušan Kováč, DrSc.

PhDr. Jan Mervart, PhD.

© Doc. PhDr. Vladimír Goněc, DrSc. (editor), 2016

© VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2016

ISBN 978-80-224-1552-1

ČESKO-SLOVENSKÁ HISTORICKÁ ROČENKA

2014 – 2015

BRATISLAVA 2016

Česko-slovenská historická ročenka 2014 – 2015

Vydáva Ústav politických vied SAV v spolupráci
s Česko-slovenskou/Slovensko-českou komisiou historikov
vo VEDE, vydavateľstve SAV

Tento zväzok vychádza vďaka finančnej podpore
podpredsedu AV ČR a Edičnej rady SAV.

OBSAH – CONTENTS – INHALT

JOSEFU HARNOVI IN MEMORIAM

Za priateľom Josefom Harnom (Ivan Kamenec)	13
--	----

CENTRUM A PERIFÉRIA V ČESKOSLOVENSKU: REGIÓN A JEHO FORMOVANIE

Vladimír Goněc

Region jako teoretický a praktický problém	17
<i>Region as a theoretical and practical problem</i>	42

Robert Ištók

Centrum a periféria v kontexte historicko-konfliktného prístupu	
Steina Rokkana	43
<i>The centre and the periphery in the context of the historical-conflict approach of Stein Rokkan</i>	57

Martin Pekár

O národných/slovenských a regionálnych dejinách (nielen) v slovenskej historiografii	59
<i>On the national/Slovak and regional history (not only) in Slovak historiography</i>	69

Peter Švorc

Východné Slovensko ako historiografický problém	71
<i>Eastern Slovakia as a historiographical problem</i>	88

Matej Hanula

Všielik na krízové problémy a neduhy Slovenska aj republiky:	
regionalizmus v medzivojnovom období	89
<i>A panacea for the crisis problems and ills of Slovakia and the republic: regionalism in the interwar period</i>	107

VLIV ČESKÉ A SLOVENSKÉ EXILOVÉ HISTORIOGRAFIE NA HISTORIOGRAFIU DOMÁCÍ

Antonín Kostlán

Česká exilová historiografie: paralelní cesty a inspirace 111

Czech exile historiography: parallel roads and inspirations 130

Ivan Kamenec

Menej známý prúd slovenskej exilovej historiografie 131

A lesser-known current in Slovak exile historiography 141

Antonie Doležalová – Roman Holec

Vplyv exilových hospodárskych historikov na československú
historiografiu 143

*The impact of exiled economic historians on Czechoslovak
historiography* 152

Jan Rychlík

Slovenská exilová ľudácka historiografie a publicistika a její ohlasy
na Slovensku 153

*Slovak exile Ludak historiography and political journalism
and their echoes in Slovakia* 173

CIRKEV, ŠTÁT A ČESKO-SLOVENSKÉ VZŤAHY V PRVEJ POLOVICI 20. STOROČIA

Lukáš Krajčír

Vývoj vzájomných vzťahov českých a slovenských evanjelikov v 1. ČSR .. 177

*Evolution of mutual relations between the Czech and the Slovak
Protestants in the first Czechoslovak Republic* 198

Michal Pehr

Msgre. Jan Šrámek a Msgre. Andrej Hlinka 199

Monsignor Jan Šrámek and Monsignor Andrej Hlinka 211

Miloš Trapl

Jan Šrámek, katolícky kněz jako předseda československé exilové vlády
v Londýně 213

*Jan Šrámek, a Catholic priest as the head of the Czechoslovak exile
government in London* 222

Róbert Letz

Andrej Hlinka – katolícky kňaz a politik v súradniciach prvej Československej republiky a jeho nazeranie na česko-slovenský pomer	225
<i>Andrej Hlinka – Catholic priest and politician in the coordinates of the first Czechoslovak Republic</i>	240

Jaroslav Šebek

Meziválečný katolicizmus v Československu v kontextu papežských programových stratégií	241
<i>Inter-war Catholicism in Czechoslovakia in the context of papal program strategies</i>	260

Ján Štefanica

Vzťah k rímskokatolíckej cirkvi ako problém česko-slovenských vzťahov	263
<i>The attitude towards the Roman Catholic Church as a problem of Czech-Slovak relations</i>	273

Pavel Marek

Pravoslavná cirkev v Československu v letech 1918–1938	275
<i>Orthodox Church in Czechoslovakia in the years 1918–1938</i>	294

ŽENSKÁ OTÁZKA A GENDER V ČESKOSLOVENSKÝCH MODERNÍCH DĚJINÁCH

Milena Lenderová

Bádání o minulosti českých žen v evropském kontextu	297
<i>Research into the history of Czech women in the European context</i>	307

Gabriela Dudeková

Výskum dejín žien a rodových vzťahov na Slovensku: nové výsledky a staré problémy	309
<i>Research into the history of women and gender relations in Slovakia: new results and old problems</i>	336

Dana Musilová

Žena 20. století ve světle české historiografie	339
<i>A 20th century woman in the light of the Czech historiography</i>	347

Marie Bahenská

Cesta k nové ženské profesi: slečna učitelka	349
<i>The road to a new female occupation: miss teacher</i>	357

Karol Hollý

Vnímanie ženskej emancipácie v prostredí tzv. martinského centra Slovenskej národnej strany na prelome 19. a 20. storočia	359
<i>Perception of women's emancipation in the so-called Martin centre of the Slovak National Party at the turn of the 19th and 20th centuries</i>	<i>386</i>

Denisa Nečasová

Dělnice jako předmět bádání českých soudobých dějin	387
<i>The woman worker as a subject of research in Czech contemporary history</i>	<i>398</i>

JOSEFU HARNOVI
IN MEMORIAM

ZA PRIATEĽOM JOSEFOM HARNOM

V júni 2015 roku nás zastihla smutná správa o úmrtí Josefa Harnu, jedného zo spoluzakladateľov Česko-slovenskej/Slovensko-českej komisie historikov. Odišiel nielen popredný český historik, ale aj vynikajúci kolega a dobrý človek. Táto krátka spomienka nechce a ani nemôže byť hodnotením rozsiahlej mnohovrstvejnej a mnohotematickej odbornej práce J. Harnu. Na to bude určite dosť príležitostí a urobia to iní, povolanejší autori. Chcem iba vysloviť mienku, že zomrelý kolega predstavoval priam prototyp československého historika a takým zostal aj po rozdelení Československej republiky v roku 1993. Bolo preto vcelku zákonité, že sa stal aj členom našej bilaterálnej komisie. Potom, čo z komisie pre zdravotné problémy odišiel, s ňou ďalej spolupracoval a pokiaľ mohol, zúčastňoval sa ako hosť na jej zasadnutiach. Takisto aktívne vystupoval na početných vedeckých podujatiach, ktoré poriadali slovenskí historici, a naopak, slovenských kolegov pozýval na konferencie českých historikov. Jeho vzťah k slovenským dejinám nikdy nebol poznamenaný ani náznakom paternalizmu, ale vždy v ňom dominovala empatia a skutočná kolegialita. To neznamená, že sa vzdal kritického prístupu. Ten však vždy bol v hraniciach navzájom prospešných odborných diskusií, v ktorých Pepo prejavoval aj svoj typický hanácky humor a dobroprajnosť.

Všetky vyššie spomenuté odborné i ľudské črty Harnovej osobnosti som mal šťastie pocítiť a dôverne poznať aj ja. V druhej polovici osemdesiatych rokov minulého storočia ma Harna oslovil s ponukou na autorskú spoluprácu pri tvorbe monografie *Na spoločné cesty. Česká a slovenská kultúra medzi dvěma válkami*. Publikácia vyšla v roku 1988, k sedemdesiatemu výročiu vzniku Československa, teda v čase istého spoločenského uvoľnenia, rok pred pádom totalitného režimu. Možno, že to znie neskromne, ale kniha mala v odborných kruhoch i vo verejnosti pozitívny ohlas a bolo v nej badať aj isté oslobodenie sa od autocenzúrnych limitov. Za to všetko vďačím iniciátorovi knihy, priateľovi Josefovi Harnovi, ktorý mi bude veľmi chýbať.

Som presvedčený, že nielen ja, ale aj všetci kolegovia – historici, ktorí Josefa poznali – budú na neho vždy v dobrom spomínať.

Čeť jeho pamiatke!

Ivan Kamenec

CENTRUM A PERIFÉRIA V ČESKOSLOVENSKU: REGIÓN A JEHO FORMOVANIE

Eds.: Vladimír Goněk, Peter Švorc

Predkladaná kolektívna monografia bola pripravená pod koordináciou Slovensko-českej/Česko-slovenskej komisie historikov na základe workshopu – konfrontácie spoluautorov pri príležitosti rovnomennej konferencie, ktorú usporiadali v Košiciach dňa 22. 10. 2013 Filozofická fakulta Univerzity Pavla Jozefa Šafárika a Slovensko-česká/Česko-slovenská komisia historikov.

REGION JAKO TEORETICKÝ A PRAKTICKÝ PROBLÉM

VLADIMÍR GONĚC

Přirozený region – přírodní region

Čeština i slovenština dokážou rozlišit výrazy přírodní prostor a přirozený prostor. Ne vždy se to však reflektuje. Jsou ovšem jazyky, které toto rozlišení nedokážou vyjádřit. Proto se běžně směšuje prostor přírodní, tedy klasický trojdimenzionální prostor, fyzicky měřitelný, a proti tomu prostor vytvářený lidmi, prostor, který má jiné, a sice funkcionální dimenze. Přitom při vnímání těchto prostorů současně a nerozlišeně ještě nemusí vznikat tenze.

Skutečný problém je založen tím, že samotný prostor vytvářený lidmi nutno rozlišovat principiálně jako dvojí. Totiž prostor vytvářený skutečně funkcionálně, tedy prostor vytvářený lidmi „zdola“, jako důsledek reálné součinnosti lidí na základě jejich potřeb, jakožto skutečné lidské společnosti, je něco zcela jiného než prostor vytvářený, ať už jako abstraktní racionální konstrukce shora, anebo jako konstrukt politické vůle „shora“, konstrukt vytvořený v politické špičce, „plánovačsky“, příliš často s naprostou absencí náležité legitimizace od občanů, tedy konstrukt vzniklý mimo skutečné společnosti lidí, jemuž se tento konstrukt vnucuje mnoha způsoby, počínaje školskou „nalejvárnou“ (ta sama je ovšem nemalou částí žáků přijímána zase zkresleně, nikoli dle představ propagátorů či propagandistů). Jiným důležitým dělítkem je rozlišení prostoru, který je založen na funkcionálních vztazích, proti prostoru, který je založen na hierarchických vztazích (ten už rovněž není zařaditelný do kategorie přirozeného prostoru).

Největší nedorozumění až konflikty pak vznikají ze smíšení „přírodního prostoru“ a prostoru formovaného jako umělý konstrukt „shora“, ať už k takovému smíšení dochází z nevědomosti či přímo hlouposti,¹ anebo ze zlé vůle, jako vědomé zneužití.²

¹ Politiky je ovšem nepatřičné omlouvat nevědomostí.

² I jako zmíněná „nalejvárna“ (nejen školská, i např. žurnalisticky propagandistická, etc.), která bude přesto jednou prokouknuta či prostě selže. (V této souvislosti je žádoucí si uvědomovat, že i výuka geografie na základních a středních školách, a to v ještě větší míře než výuka historie, je už od 19. století kontinuálně především „politickovýchovným“ záměrem a propagandou. Jejím důsledek znamenají m.j. dalekosáhlé sebeklamy těch, kdo se poté po „vyškolení“ sami profesně propagandou i „nalejvárnou“ zabývají.)

Historický start problému a jeho reflexe

Na přelomu války a míru, v polovině čtyřicátých let 20. století se v západoevropském myšlení projevil silný proud po přehodnocování role národního státu v Evropě. V analýzách tématu „neustálé selhávání národního státu“, se v různých formulacích objevovaly závěry, že v mnoha směrech je národní stát (i velikosti např. Francie) už příliš malý na to, aby plnil své základní úkoly (počínaje bezpečností a obranou); pro plnění jiných základních úkolů je naopak příliš velký a koná tudíž v lepším případě jako slon v porcelánu. To je myšlenka, která silně rezonovala v západní Evropě už v hnutích odporu za války, stejně jako v kruzích válečné exilové politiky, u ekonomických analytiků, etc.

Pro onu insuficienci „příliš malý“ bylo už za války formulováno východisko: může se vyřešit sjednocením Evropy. Pro onu insuficienci „příliš velký“ přišla nutnost hledat nové těleso, které především bude schopno najít si vlastní vztah k Evropě a k tomu přežít případný budoucí rozklad a zánik národního státu (neboť i národní stát byl vyhodnocován jako historický fenomén, v tom nejen jako relativně nedávno zrozený fenomén, nýbrž jako fenomén i existenčně omezený v čase). Opakovala se přitom varování před klapkami na očích v podobě zastaralých státoprávních a státovědných schémat: Nemá a nesmí jít o celky charakteru miniaturizovaného státu, nesmí se v nich revitalizovat tradiční státní mechanismy; jejich smysl a význam spočívá jinde: důležité je organizovat mobilitu zdrojů ekonomických i intelektuálních, organizovat dopravu a spoje, uplatnit či uvolnit přirozené „vyzařování“ z metropole dotyčného území (jako protiklad politického diktátu), vybuzovat kulturní reality, zajišťovat neustálou interakci všech prvků. To byla východiska regionalistických konceptů, které přišly hned v několika vlnách, včetně vln realizačních pokusů. Prvním výrazným případem bylo nakročení k italskému regionalismu podle nové ústavy z roku 1948.³

Od raných šedesátých let se významným místem koncentrace regionalistických výzkumů stal Evropský ústav v Ženevě v čele s kulturním filosofem Denisem de Rougemont, v napojení na širokou síť spolupracujících institutů ve Švýcarsku, Francii, Německu, Belgii, Nizozemí, Itálii, Británii, včetně zapojení významných praktiků z regionální i státní správy těchto zemí i praktiků z institucí evropské integrace. Rozsuzování na ono téma, čím nahradit insuficienci národní-

³ Tato ústava umožňuje vznik skutečně autonomních regionů s vlastními kompetencemi, vlastními parlamenty a vládami, s vlastní finanční ústavou, relativně odděleně od italských celostátních (vždy a zase znova problémových) financí. Umožňuje dále „stříh na míru“ jednotlivým regionům; unifikovaný model autonomie se takto nejen nenařizuje, nýbrž přímo předpokládá za nesmyslný. Konkrétně z hlediska finanční autonomie pro regiony Val d'Aosta a Alto Adige zajišťuje takřka plné finanční oddělení od celostátních financí, pro region Friuli-Venezia Giulia neúplné oddělení, ve smyslu přískrcení penězovodu z regionů do Říma. Pro regiony Sicílie a Sardegny naopak umožňuje propojení s celostátními financemi, ve smyslu penězovodu z „Říma“ (tj. peněz vybraných na daních v Miláně, etc. a přesouvaných přes státní rozpočet právě na Sardinii, etc.) do těchto regionů.

ho státu v dimenzi „příliš velký“ dovedlo Rougemonta k žádoucí velikosti regionu od nejméně jednoho, lépe dvou miliónů populace po maximálně šest miliónů. Jmenovitě tak pro prostor tehdejšího EHS doporučil devět regionů plus pařížský megaregion pro Francii, deset regionů pro Itálii, dva až tři pro Nizozemí, nejméně tři pro Belgii a patnáct až dvacet pro tehdejší SRN s Lucemburskem. Po celé Evropě (bez SSSR) mu takto vyšlo přes sto regionů.⁴

Historické kořeny problematiky moderního regionalismu nalézal Rougemont v důsledcích velké francouzské revoluce a v jakobínském a návazně ještě důsledněji v napoleonovském „zestátnění revolučního národa“. Výsledkem je tedy znásilnění národa důslednou prací s cílem „konfiskace národního ideálu skrze státní aparát“. Pro výsledný patvar používal Rougemont označení „státonárod“. A pro většinu evropských států vyhodnotil, že v průběhu 19. století nedokázaly nic jiného než francouzský model více či méně přesně, vždy však zcela nepřistojně a hloupě kopírovat. Jedním z názorných důsledků těchto procesů je systém, resp. zakořeněná vlastnost státní byrokracie šikanovat, zneužívat a uplatňovat quasi-koloniální útlak provincií a regionů. Státní aparát souběžně demontuje občanskou společnost, občan je zabraňováno plnit své občanské poslání i na úrovni obcí, občan je postupně degradován zpět do faktické role poddaného, jehož klíčovým závazkem se stalo spolehlivě platit daně. Pro 20. století hodnocení Rougemonta představuje další degradaci: Státonárod jakožto doposud organizované panství byrokracie přestává být organizovanou strukturou a přerůstá v anarchizovanou síť svévolné státní správy a policie, v síť, která hledá sebezáchranu v uplatňování totalitářských nástrojů.⁵ Z pohledu šedesátých let 20. století nemohou pak být unitární, ultracentralistické a absolutní státonárody ničím jiným než neúspěšnými říšemi s přežívajícími imperiálními ambicemi, které zvláště u malých státonárodů jsou zároveň směšné.⁶

V samotné Francii se od raných šedesátých let rozbíhal experiment s regionem jakožto ryze plánovací jednotkou, pro velikost cca poloviční, totiž celkem 21 regionů plus pařížský megaregion.⁷ Dobové analýzy ovšem doporučovaly i jiné

⁴ ROUGEMONT, Denis de: Invention de la région au XX-e siècle. In: Rougemont, Denis de: Vers une fédération des régions. In: *Naissance de l'Europe des régions*. In: *Bulletin du Centre européen de la culture*, XII, No 2., hiver 1967-1968, s. 43-44.

⁵ ROUGEMONT, Denis de: L'Etat-Nation: un empire manqué. In: Rougemont, Denis de: Vers une fédération des régions. In: *Naissance de l'Europe des régions*. In: *Bulletin du Centre européen de la culture*, XII, No 2., hiver 1967-1968, s. 39-40.

⁶ Přitom zároveň tragické, protože jejich suverenita je vyprázdněná, zůstala jim už jen „svobodná volba“, jak se lépe nechat satelitizovat, jak si vybrat „nejvýhodnější závislost“. [Cesta sjednocování Evropy umožňuje jiné řešení v podobě institucionálně zpracované vnitroeuropské „interdependence“, s možností zajistit nezávislost Evropy navenek.]

⁷ Velikostí, nikoli rozlohou, nýbrž demografickou koncentrací – přes 20 % obyvatelstva celé Francie (dnes již více než šedesátimiliónové). Proti tomu nejmenší regiony ve Francii nedosahují ani jednoho milionu obyvatel.

rozměry, ať už blížíci se⁸ zmíněným Rougemontovým, anebo naopak podstatně menší, dokonce jen jako modifikované departementy.⁹

Celá věc by se neměla uspěchat, Rougemont s týmem spolupracovníků důrazně zvláště odmítal jakákoli „plánovačská“ řešení a jakékoli technokratické přístupy. Samy regiony by krystalizovaly postupně, od prvotních nevelkých kompetencí by se navrhovaly pravomoci až po stupeň skutečně plnohodnotných regionálních center politického rozhodování, s příslušnými hospodářskými orgány, s navýšením a koncentrací kulturních institucí. Přitom za klíčové považoval Rougemont nikoli předem zformované ústavněprávní konstrukce, které budou postupně formálněprávně naplňovány, nýbrž organický nárůst reálných pravomocí spolu s institucí „uznání“.

Proti vžitým představám o stupňovitosti (či přímo instančnosti) státoprávních konstrukcí je Rougemontův koncept naprosto průlomový v očekávání, že v některých záležitostech budou regiony fungovat jako bezprostřední součást Evropy, v jiných pak může fungovat mezičlánek, ať by to ještě byl pozůstatek někdejšího národního státu, anebo zcela nově sestavené společenství blízkých regionů. Regiony mají být zásadně autonomní; zároveň je nesmyslem mluvit o nezávislosti, nakolik nezávislost je už historicky tak jako tak vyprázdněná;¹⁰ zato autonomie znamená vztah vzájemnosti, vzájemné závislosti, s institucionalizovaným zajištěním uplatnění vlastní vůle regionu ve sladění s vůlí dalších regionů, dynamický vztah „být stejně pro ostatní, jako ostatní jsou nezbytní pro nás“.

Specifické hodnocení podali Rougemont a jeho spolupracovníci pro pohraniční regiony. Státní hranice jsou v historii neustále proměnlivé, jejich tažení je z největší části výsledkem zlé vůle či aktuálního špatného kompromisu. Přitom ve válečných konfliktech je předmětem devastací zpravidla právě pohraničí. Centrální byrokracie, ať už vědomě či podvědomě, počítá s tím, že pohraničí je spíše dočasnou součástí státu, resp. že bude v nejbližší válce zdevastováno, že se tudíž na investicích do něho má šetřit, nejlépe nedávat vůbec nic, stejně tak se má postupovat i při poválečné „obnově“. Železnice a další články dopravní infrastruktury v pohraničí má smysl budovat jedině z vojenskostrategického hlediska, zájmy a potřeby obyvatel pohraničí zůstávají ignorovány, podobně s jinými investicemi. Státní byrokracie má lví podíl i například na kulturní devastaci pohraničí. A státní hranice mají ještě jeden „historický úkol“: většinou rozřezávají přirozené regiony.¹¹

⁸ Projekt 8 metropolí s příslušným zázemím. Tzv. Pátý plán opouštěl původních 22 regionů a počítal už přímo s perspektivou metropolí. Bouřlivý francouzský rok 1968 a zejména výsledek posledního de gaulleovského referenda však smetl rovněž tuto perspektivu.

⁹ Jichž je téměř stovka.

¹⁰ Připomeňme, že i do naší myšlenkové tradice vnesl tento koncept vyprázdněnosti absolutní státní suverenity už František Weyr. Srv. zejména: WEYR, F.: *Soudobý zápas za nové mezinárodní právo*. Brno 1919.

¹¹ Celý svazek: *L'Europe des régions*, III. *Confrontation des régions frontalières*. Genève 1972 (zejména příspěvky Denise de Rougemont, Paula Orianne, Julese André, Francise Palmero).

Právě v této souvislosti rozvíjelo centrum kolem Rougemonta ještě koncept „přeshraničního regionu“. Trend formovat přeshraniční regiony je v Evropě druhé poloviny 20. století podněcován jednak poznáním společných zájmů a osudů příhraničních regionů po obou stranách téže státní hranice, počínaje důsledky svévole centrální státní byrokracie. Může být i psychologicky účinným projevem vzdoru vůči centrální byrokracii. Je podněcován i například poznáváním společné mentality či reprofilmováním společné mentality jako důsledku intenzifikace přeshraničních styků.¹² V případě oněch několika málo nikoli centralizovaných evropských států jde o prostý důsledek poznání vzájemné blízkosti a pragmatického odkrývání společných zájmů a potřeb.¹³

Kde se berou moderní regiony, z jakého vědomí vyrůstají

Za základní zdroj je považován prohlubující se ekonomický rozdíl mezi jednotlivými částmi jednotlivých [západo]evropských zemí. V padesátých letech to znamenalo až příliš názorné „rozevírání nůžek“, s příslušně pociťovanými negativními dopady sociálními, ovšem též kulturními, etc. Ono rozevírání nůžek má negativní dopady už tehdy, když celostátní metropole, resp. několik zvýhodněných oblastí v daném státě se vyvíjí velmi dynamicky, přičemž ostatní oblasti zaznamenávají podstatně a zjevně, citelně nižší růst. O to razantnější jsou pak dopady takových procesů, když v některých oblastech namísto byt' jen minimálního růstu nastupuje regres, proces desindustrializace, propad služeb, omezování, resp. zavírání kulturních institucí, atp. Takové problémy se „vylévaly“ jako problémy politické, někdy komplikované i momenty jazykovými, etnickými, aj. Přitom v dynamických a bezproblémových oblastech se zpravidla žádné regionalistické myšlenky neobjevovaly, pokud se je tam někdo pokoušel vnášet, narážel na nepochopení.

Proti tomu se začaly projevovat retardované regiony jako naprosto zřetelné „zóny zájmů“, ať už šlo o strukturované a homogenní zájmy „zevnitř“, anebo o „pouhé“ zájmy vyjádřené jako difference či distance vůči sousedům; obojí se mohou stát politicky explozivními. Zároveň však i prostý živelný útěk lidí a kapitálu z retardovaných oblastí do bezproblémových může při překročení (neurčitě a předem neurčitelně) míry intenzity rozvrátit i ony dosud bezproblémové oblasti.¹⁴

Zakladatelské země evropské integrace se pokoušely o jistou aktivní regionální politiku k narovnání naznačených tenzí, určitá pozitiva lze však za padesátá a šedesátá léta přiznat jen SRN, včetně její „antimetropolizační“ politiky. Zároveň v průběhu šedesátých let se pociťovala potřeba společné regionální politiky

¹² Jako důsledku procesu evropské integrace.

¹³ Srv.: *L'Europe des régions*, III. ...

¹⁴ Rozvratem zdejšího pracovního trhu, poklesem ceny práce, vnesením strukturální nezaměstnanosti, nerovnováhou mezi fixním a volným kapitálem, rozkolísáním finančních institucí, etc.

Evropského hospodářského společenství, k níž se již od roku 1961 reálně, avšak pouze nesměle nakročilo.

V očekáváních expertů EHS i analytiků propojených se zmíněným ženevským ústavem, partnerem takové politiky EHS má být region sám.¹⁵ Bude se tedy muset institucionalizovat, od zprvu poradních orgánů si vytvářet rozhodovací orgány, s příslušným objemem pravomocí, s příslušnými volenými zastupitelstvy, přecházet od modelu „provozní zóny“ ke skutečně autonomnímu obvodu. Přerozdělení pravomocí přesunem z ústředních státních orgánů na regionální se doporučovalo dovést až do stupně, resp. modelu německých spolkových zemí. Co se týče velikosti regionů, plně se doporučoval rozměr „velkého regionu“, zároveň se však důrazně varovalo před příliš velkými regiony, nad pět až šest milionů obyvatel,¹⁶ nakolik by nebyly dostatečně homogenní. Naopak regiony pod hranicí tří (vyjimečně dva a půl) milionů obyvatel mohou být pro skutečné regionální aktivity slabé, resp. regiony cca milionové už zcela neúčinné.

Takovéto trendy a programy vyvolávaly zděšení ze strany národních byrokracií, zděšení maskovaná do obav o „rozvoj a budoucnost národní jednoty“. Ve francouzské státní špičce se tvrdě varovalo, že regionalizace může vést francouzské regiony, aby přímo komunikovaly s Evropou ve věcech, v nichž dosud rozhoduje národně-státní úroveň. A v tom se viděl přímo zdvojený problém; jednak by francouzské regiony mohly získat možnost jednat přímo s jinými regiony mimo Francii (to se jevílo zvláště aktuální – a z hlediska regionů přímo přínosné – u příhraničních regionů), jednak by mohly dostat možnost jednat „přímo s Bruselem“, s orgány EHS. Obavy z „dalekosáhlých politických důsledků“ inspirovaly k propagandě, že regionální elity dospějí až k postojům: jak skrze přímé kontakty s Bruselem co nejvíce obcházet Paříž. Dokonce se vykřikovalo, že tento trend je už cítit u nedostatečně vyvinutých regionů jak francouzského západu, tak jihozápadu, ba i centrální Francie (kolem řeky Loiry).

Jak vědecky zakotvit regionalistické výzkumy a jak nasměrovat moderní regionalistické trendy

Ještě ve druhé polovině šedesátých let se objevovaly koncentrované charakteristiky: Základem moderního regionu má být vůle, program, účinnost jako nástroje skutečné svobody; právě o ty se má fungování regionu opírat. Konkrétním úkolem moderního regionu je plně obnovit občanský princip, nastolit skutečnou lokální demokracii, fungovat jako region vyvinutý a pracující pro lidi, s uplatněním zastupitelských a participačních nástrojů, včetně kontrolních. To

¹⁵ Tedy rozhodně ne národní ministerstva; a nešlo tehdy jen o reflexi proslulé byrokratické i finanční bezodnosti ministerstev římských. Ostatně i nedávné a aktuální ostudy v ČR a SR i v této dimenzi jsou „další z řady“.

¹⁶ Výjimkou mohou být pouze plošně malé regiony s vysokou hustotou osídlení. Tedy stříhat Paříž, Londýn či Severní Porýní na půlky kvůli formálnímu naplnění parametru je nesmysl.

vše jsou přitom entity, které dokázal národní stát už vyprázdnit, které zničila centrální byrokracie, které se ztrácejí v celkovém procesu oslabování demokracie.

Zároveň byly tvrdě odmítány postupy, které vytvářejí „technokraticko-byrokratický region“;¹⁷ region má být humanizující a sloužit aktivnímu zapojení svých obyvatel do Evropy a světa. Federalismus v klasické koncepci může být přitom aplikován jako fakultativní nástroj;¹⁸ zato je možné uplatnit i jiné, mnohem více strukturované modely, budou-li účinnější.¹⁹ Resp. už vystupovalo přesvědčení, že takovéto jiné modely budou skutečně účinnější.

Jako ryzí byrokratické regiony byly tehdy klasifikovány především francouzské regiony jako výtvar centrálního „plánovačství“. Podobně ovšem i britské.²⁰ Francouzské regiony byly známkovány rovněž jako marnotratnost; budování i velmi drahé infrastruktury na základě plánovačských rozhodnutí z Paříže nepřinášelo leckdy vůbec nic pro skutečný rozvoj regionu, ani v dlouhodobé dimenzi. Z jiného úhlu pohledu byly charakterizovány francouzské regiony jako prázdné, resp. vyprázdňené regiony.²¹

A generalizovalo se, že „spiknutí politických orgánů státu s technokraty“ přináší nakonec vždy vadné výsledky, racionalita z této úrovně (postavená ve skutečnosti na neúplných datech či přímo neznalosti i vědomém ignorantství) se stává nástrojem destrukce demokracie, není vůbec schopna přispět k žádoucí revitalizaci regionů. A první postřehy už prezentovaly, že (gaullistická) Francie si už v daném momentě s regiony vlastně neví rady a tzv. Pátý plán je zčásti ignoruje, zčásti proti nim staví jiný plánovačský systém, orientovaný na již výše naznačených osm metropolí.²²

¹⁷ Přičemž jedině takto profilovaný region je přijatelný z hlediska postojů centrální byrokracie.

¹⁸ Tedy není jediným možným záměrem a nástrojem. Pozor, jde o skutečný (tedy „západní“) federalismus; československá zkušenost 1968-1989/1992 znamenala, jemně řečeno, fikci, neměla s federalismem nic společného.

¹⁹ MASSART-PIÉRARD, Françoise: De la notion de „région“. In: *L'Europe des régions*, II. In: Bulletin du Centre européen de la culture, XII, No 5-6, hiver 1969-1970, s. 5-7.

²⁰ O těch se navíc (ne bez zlomyslnosti) komentovalo, že právě takovým ignorantským byrokratismem se napěstoval problém „devoluce“, už tehdy velmi ostrý ve Skotsku a nabíhající ve Walesu (co brzy propukne v Severním Irsku, se zatím netušilo).

²¹ Problém přetrvává podnes. Byť od reformy za prezidentství F. Mitteranda mají francouzské regiony už svá volená zastupitelstva a jim odpovědné výkonné orgány, ona vyprázdňenost spočívá v příliš omezených a často jen symbolických kompetencích těchto orgánů. A jako pokračování konceptu „byrokratické marnivosti“, rovněž byrokratické marnotratnosti a svévole lze označovat novou regionální reformu ve Francii (podle níž se i poprvé volilo do regionálních parlamentů v roce 2015), totiž redukci počtu regionů na 12 + 1 (Korsiku už opravdu nebylo kam „přilepit“, zůstala tedy statutárně regionem, přitom o pouhé velikosti velkého departementu). Nově vymezené regiony zvláště v jižní polovině Francie opět představují beztvář byrokraticko-plánovačská schémata, resp. výtvary bezradnosti.

²² Osm metropolí je zároveň ukazatel, který se už blíží výše zmíněnému Rougemontovu námětu na 9 + 1 velkých regionů pro Francii, nadále však ve skutečnosti regionů bez potřebné míry subjektivity, bez potřebných kompetencí. Takové regiony zůstávaly objektem centrální plánovačské manipulace, ba přímo mánie.

Už z těchto zkušeností plynou závěry: Skutečné územní plánování nesmí být racionalistickou abstrakcí, ani nesmí být centralizováno. Aby bylo efektivní, musí vzházet zevnitř regionu, podchycovat reálné vnitřní vztahy a trendy toho kterého regionu individualizovaně. Musí se uplatnit nejen technicistní a geografická řešení, samoúčel hospodářského růstu je už vůbec nepřijatelný; do komplexu územního plánování musí vstupovat parametry ekonomického rozvoje pro růst životní úrovně i kultury a vzdělanosti v regionu, musí se zohledňovat parametry řádu v těch trendech, kde se projevuje nekoordinovaná individuální vůle lidí (proti obvyklému plánovačskému ignorování či přímo lámání takové vůle), musí se zohledňovat dle humanistických parametrů manažování pro zlepšování způsobu života v regionu a rozhodně se musí zajišťovat prostor a instrumenty pro reálné uplatňování politické vůle společenství regionu. Tyto dimenze se musí uplatňovat v komplexnosti, vynechání kteréhokoli i jen z dílčích prvků je nepřipustné. V tom musí být zároveň respektován princip, že každá kolektivita má právo spravovat sama své vlastní problémy.

Region profilovaný identitou

Znamená další zásadní charakteristiku, formulovanou od sklonku šedesátých let. Region je takto nejen určitou skupinou lidí, nýbrž výslovně skupinou lidí spojených a současně zatížených, resp. i zahlcených identickými problémy. Následně jde o to, aby lidé poznávali a uvědomovali si takovouto existenci v skutečných dimenzích, nikoli v sebeklamu či falzifikaci (přicházející často „shora“). Obyvatelé regionu si musí být vědomi existence regionu jakožto ucelené jednotky, s originálními vlastnostmi, s vlastním životním stylem, etc. Na tomto základě budou schopni hledat více či méně adekvátní odpovědi na aktuální výzvy.

Tudíž region je těžiště, k němuž se lidé vztahují, nikoli že by se vztahovali k hranicím, které vymezují teritorium, resp. „konec teritoria“. Proto jsou i hranice skutečného, funkcionálního regionu nezřetelné. Tudíž region, který by byl načmáran tužkou na mapě nějakým byrokratem, nemůže nabýt žádnou životaschopnost. Region je životný jedinec, když spočívá na vědomí určité skupiny lidí o společném osudu; stejně důležitá je i emocionální dimenze společného osudu. Regionální vědomí se formuje především skrze komunální identity, ty mu vytvářejí koherentnost. Naopak důraz na hranici a její konkrétní průběh je zpravidla důsledkem absence skutečného spojení, absence sounáležitosti. Pocit a vědomí společenství, smysl pro komunitu je tudíž doslova zkušebním kamenem pro reálnou existenci regionu, jinak jde o pouhé geografické oblasti (které lze případně vymezovat podle nějaké ekonomické, sociální či kulturní insuficience; pomoc jim v nějaké podobě regionální politiky je však často předem ztracená, resp. roztracená).²³

²³ K celé problematice regionů a regionální politiky, jak se jí zabýval v šedesátých a sedmdesátých letech mezinárodní tým sdružený kolem Denise de Rougemont, a rovněž jak byly formu-

Nový regionalismus

Naplnlo se rozběhlo uplatňování regionální politiky EHS od roku 1975, dlouho ovšem přískrcováno průběhem hospodářské krize. Zato nová velmi silná vlna zdola, reflektovaná často výrazem „nový regionalismus“, přišla od sklonku osmdesátých let. V ekonomické rovině se důrazným podnětem stalo uplatňování Jednotného evropského aktu (zatím nedostatečně analyzované), dalším podnětem je zvýšené úsilí o uplatňování principu občanské společnosti.

Nositeli moderního regionalismu jsou zpravidla v první vlně mladí, mobilní, urbanizovaní a vzdělaní lidé, zároveň angažovaní v institucích občanské společnosti. Právě tyto složky bývají nejvýraznějšími nositeli evropské identity a hybateli modernizačního projektu v evropské dimenzi, v kontextu Evropy. Od těchto složek se postupně rozšiřuje na jiné složky společnosti. Je to tedy opět trend naprosto protichůdný vůči konzervativnímu provincionalistickému regionalismu z období před stoletím, opřenému o vesnické, rolnické, málo vzdělané, generačně starší a v církvi zakotvené složky. Nejde tedy o „provincialismus“ ve smyslu odporu vůči změnám a obhajoby tradice, jak bývá nezřídka zlovorně známkováno od ideologů státního centralismu a byrokracie. Naopak přímí dědicové oněch někdejších opor klasického provincialismu jsou dnes, po třech až čtyřech generacích nejvýznamnější oporou tvrdě centralistických trendů na národněstátní úrovni, rovněž nejvýznamnější oporou euronegativismu (resp. antieuropeismu).

Tedy nový regionalismus nemá nic společného s nostalgií ani sentimentalitou, ani psychickým ani politickým konzervatismem. Znamená zájem změnit věci zastaralé, zatuhlé, zašlé i zapšklé; ve střední Evropě dále znamená i jmenovitě odstranit dosud přežívající důsledky komunismu. Neboť i český a slovenský státní centralismus a znehybnění občana jsou v téměř všech svých dimenzích právě typickým pozůstatkem komunismu;²⁴ zároveň jsou navázáním i na mentální trendy „druhé republiky“ a „slovenského štátu“, jimž se ostatně politický režim normalizačního Československa výrazně připodobňoval. Nostalgie a staromilecko konzervativní trendy představují – byť často nepřiznaně či nerefléktovaně – typickou mentální základnu politických záměrů vázaných na „silný centralizovaný národní stát“.²⁵ Spojení těchto trendů s problémem „deficitu demokracie“ či přímo rozvracení demokracie ve „visegrádském prostoru“ budiž předmětem jiných analýz.

lovány výstupy analýz tohoto týmu pro potřeby jak Rady Evropy tak zejména pro potřeby startu regionální politiky Evropských společenství, viz: GONĚC, V.: *Evropský ústav v Ženevě: jeho přínos k regionální politice Evropských společenství/Evropské unie*. Brno 2012.

²⁴ Stále si ani neuvědomujeme, kde a na čem se školili ti, kdo načmárali obě ústavy z roku 1992. Následné kosmetické korektury těchto ústav nic nezměnily a často byly pouhým aktuálním výrazem naduté svévole moci.

²⁵ Ať už jsou to v ČR nové generace mentálních dědiců „druhé republiky“ v ODS či TOP (i některých maličkých stranách), nebo dědicové „červených řudáků“ i „černých řudáků“ v několika útvech slovenského politického spektra (včetně jim blízké SMK), anebo postpilsudčikovci různých variant v Polsku či neohorthyovci v Maďarsku (opět nejen orbánovci či Jobbik).

Nový regionalismus ve střední Evropě vrací do hry i úkol pokračovat v návratu do Evropy, pro který sám vstup do Evropské unie k 1. květnu 2004 byl pouhým intermezzem, přičemž významné složky naplňování stále zůstávají teprve budoucností, resp. že onen návrat do Evropy je stále ještě příliš deklarován než skutečně naplňován.

Anton Štefánek a analýzy regionalistické problematiky

Za připomenutí stojí jako myslitel, který jako první formuloval základy sociografie Slovenska, disciplíny, která má studovat problémy konkrétní society a její kultury v konkrétním prostoru. To je vlastně jiným pojmenováním regionalistických výzkumů.

K tomu využíval Anton Štefánek již po dvě generace rozvíjené pokusy o ustavení antropogeografie a žádal, aby antropogeografie byla uplatňována jakožto integrální součást sociologie; má sledovat geografické souvislosti i lokální přírodní souvislosti sociálních procesů. Že přinejmenším silně tyto souvislosti určují (sic!) hospodářský život obyvatelstva, je pro Štefánka naprosto evidentní. Štefánek přímo vytýkal, že se tato evidentnost podceňuje.²⁶ Dodejme, že se podceňuje nadále.

Štefánek varoval před jakýmkoli přeceňováním fyzické geografie. Na druhé straně uznával, že velká horstva středního Slovenska mají dlouhodobě mimořádně negativní vliv – působí intenzívně proti vzniku kulturněpolitického a hospodářského centra Slovenska.

Štefánek rozvíjel rozvahy o významu sociálně-kulturních výzkumů; ty pak rozhodně musí jít nejen cestou analýz vlastních sociálně-kulturních fenoménů, diferencovaných důsledně v konkrétním prostoru, nýbrž zásadně musí zkoumat i samotnou duchovní kulturu v její prostorové specifikaci a profilaci. Dokonce i vysloveně ideologické fenomény, dokonce i tak duchovně delikátní, jako jsou specifika bohosloví (tím spíše fenomény jako demokratismus, hungarofilství, antisemitismus, atp.) Štefánek jasně požadoval²⁷ zkoumat v souvislostech konkrétního prostoru.²⁸

Zásadní význam pro sociologii připisoval Štefánek i výzkumu vnímání, resp. přímo vědomí sounáležitosti. Opět jde o velmi křehký fenomén duchovní kultury, rozhodně nejen na úrovni národa, nýbrž i širšího či užšího regionu, až po sounáležitost v rámci konkrétní rodiny. A opět je to fenomén v konkrétním prostoru.²⁹

²⁶ ŠTEFÁNEK, A.: *Základy sociografie Slovenska*. Bratislava, 1944 [vydáno jako III. svazek souboru *Vlastiveda Slovenska*], s. 14.

²⁷ ŠTEFÁNEK, A.: *Základy sociografie...*, s. 16-19.

²⁸ Při vysvětlování za aplikace iracionální obraznosti bychom mluvili o vnímání „genia loci“.

²⁹ ŠTEFÁNEK, A.: *Základy sociografie...*, s. 18. Speciálně tomuto problému se věnoval už ve 30. letech: ŠTEFÁNEK, A.: *Syngénéza a spoločenské „ja“*. Brno 1939 [zvláštní otisk podle: *Sociologická revue*, X, 1939, č. 1].

Pro sociografii, jakožto jednu z podob aplikované sociologie, požadoval Štefánek při zkoumání kauzality sociálního života vysvětlovat i jevy duševního, mravního, charakterologického života v prostorově vymezeném specifickém společenství, opět nejen ve větším rozměru jako prostoru obývaného národem, též v rozměru regionu, anebo přímo v lokálním rozměru určitého města, vesnice, avšak i přímo rodiny; obdobně je žádoucí rozvíjet a specifikovat prostorově i výzkum rolnictva, inteligence, etc.³⁰ Sociografii pojímal Štefánek velmi široce a pro názornost ji přirovnal k „polyhistorii současnosti“. Byl si vědom, že sociografie (oproti etnologii) klade větší důraz na přírodovědecké formy exaktnosti. Z toho však nikterak nelze dovozovat, že by se sociografie mohla zbavit povinnosti zkoumat a vyhodnocovat i křehké projevy duchovní kultury, individualizované v konkrétním prostoru.

Při vymezování tématu, jak strukturovaně studovat a vyhodnocovat duchovní kulturu v přirozeném prostoru, považoval Štefánek za potřebné vymezovat se vůči dosavadním jmenovitě středoevropským úvahám a výrokům v oboru antropogeografie a speciálně pak i vůči derivacím ve „specializovaných“ oborech geopolitiky a etnopolitiky. Štefánek považoval za naprosto legitimní stavět otázky „geopolitického postavení Slovenska“. Zároveň uznával, že jak antropogeografie v širším záběru, tak geopolitika a etnopolitika sesbíraly v posledních letech³¹ obrovský materiál k problematice vztahu člověka a reálného prostoru, v němž žije. To je důležitý základ pro sociografické zkoumání. Na druhé straně Štefánek nesmlouvavě zpochybnil dosavadní nakládání s takto sesbíraným materiálem, výslovně uváděl, že nakládání není vždy objektivní, resp. zkresluje. Speciálně varoval svým zjištěním, že konstruování „závěrů“ z těchto materiálů podává formulace pro velké státy nadměrně příznivě, pro malé státy naopak neúměrně nepříznivě. A samotnou disciplínu geopolitiky uvádí jako „takzvanou geopolitiku“.³²

To je ovšem zároveň pro Štefánka impulsem: slovenský sociolog (též geograf, politik, etc.) musí těmto otázkám věnovat maximální pozornost a být ostrážitým analytikem.³³

³⁰ ŠTEFÁNEK, A.: *Základy sociografie...*, s. 15-16.

³¹ Myšleno v rozsahu od konce první světové války do počátku 40. let.

³² Štefánek dodával, že jsou to především maďarští ideologové (myslitelé), kdo doposud (1944) věří právě v sílu geograficko-morfologického základu a že poukazují na hydrografický charakter prostoru na středním Dunaji a v karpatské oblasti. To se stalo jejich vírou, jejich nedotknutelným dogmatem. Zároveň jde o názorný pokus o pseudovědecké zneužití geopolitiky i sociografie.

Pro konkrétní analýzy a aplikace v oboru geopolitiky Štefánek zvýrazňoval i pragmatický rozdíl: Politikové a diplomaté nikdy neposuzují geotektonické poměry konkrétní země takovým způsobem jako generálové. Zároveň uznával, že na počátku čtyřicátých let ani geostrategové nejsou tak ztuhlí, ve vztahu ke staré tradici o rozhodujícím vlivu terénu na utváření státu. Geotektoniku tedy není radno přehlížet, příslušné posudky budou mít vliv jmenovitě na slovenskou dopravní, hospodářskou i válečnou politiku, avšak geotektoniku rozhodně nelze přeceňovat.

³³ ŠTEFÁNEK, A.: Zur Soziographie der geistigen Kultur in der Slowakei, In: *Carpatica Slovaca*, Bd. 4, Bratislava 1944, s. 379.

* * *

Studium konkrétní sociální reality v konkrétním prostoru, v tom i studium duchovní kultury v konkrétním prostoru stavěl Štefánek právě jako úkol diferencovaného studia pro slovenský prostor jakožto vnitřně strukturovaný. Štefánek vytýkal jako chybu, že „moderní Slovák“ uvažuje příliš abstraktně vymezený prostor „Slovenska“, jmenovitě že není schopen, resp. není ochoten vnímat rozdíly mezi jednotlivými regiony Slovenska v etnologickém či psychologickém smyslu, tím méně jim přisuzovat význam. Štefánek zdůrazňoval, že konkrétní regiony jsou právě na Slovensku mimořádně plasticky vyprofilované; působila zde nejen rozdílnost fyzickogeografického charakteru, regiony byly zároveň spoluutvářeny sociálním vlivy, které v regionech působily už jako diferencované sociální konstanty.³⁴

Pro sociografii (charakterizovanou už výše jakožto „polyhistorii dneška“) stavěl Štefánek coby zakladatelská osobnost oboru i úkoly, které v současnosti jsou kladeny jako předmět politických věd; výslovně požadoval zkoumat rovněž funkcionální danosti, respektive věcné dopady politických ustanovení právních, hospodářských, kulturních, atd., taktéž zkoumat i politické smýšlení a politické aktivity na základní úrovni, v tom tedy opět diferencovaně v konkrétně profilovaném prostoru, totiž po jednotlivých regionech. Má zkoumat funkce politických stran, státních institucí, veřejnoprávních institucí, stejně jako soukromoprávních institucí (spolků, sdružení, církví, škol, etc.). Štefánek dokonce používal v této souvislosti označení „politická sociografie“ a reflektoval už dobový nárůst zájmu o takové studium ve čtyřicátých letech.³⁵

Při sociografickém výzkumu požadoval velmi citlivě uplatňovat výzkum těchto souvislostí: nezapomínat na korelaci jak hmotné tak duchovní kultury s prostředím, zároveň však žádal neuchylovat se k nepodloženým, tudíž nepřijatelným generalizacím, jmenovitě ke generalizacím, které by příliš přímočaře propojovaly přírodu konkrétního mikroregionu či regionu s konkrétním sociálním prostředím; právě z takových generalizací vzejdají problémy, které přinášejí vulgarizace a nesmysly.³⁶ Dějiny kulturního, hospodářského, právního a sociálního života především vyzvedal jako základní bod sociografického výzkumu – v konkrétní individualizaci a vazbě na konkrétní prostředí.³⁷ Takto opakovaně Štefánek vracel do sociologie aktivní sebevědomé individuum, konající v sociálních vztazích a v konkrétně profilovaném prostoru (regionu, etc.).³⁸

³⁴ Můžeme dodat, že sociální konstanty jak v pozitivním tak i zátěžovém smyslu.

³⁵ ŠTEFÁNEK, A.: *Základy sociografie...*, s. 19-21.

³⁶ Štefánek měl na mysli především antropogeografické generalizace typu Ratzelovy školy, jehož opakovaně kritizoval (srv. ještě i níže).

³⁷ ŠTEFÁNEK, A.: *Základy sociografie...*, s. 54-55.

³⁸ Na rozdíl od běžné sociologií stavěných statistických profilací „individua“ jakožto zprůměrovaného quasiindividua.

K samotné geomorfologické strukturaci Slovenska v souvislosti s etnologickou strukturací Štefánek akcentoval, jak je obyvatelstvo Slovenska diferencované. Nejenže zdůrazňoval, že nejsou rozdíly jen mezi východními Slováky (v prostoru Šariše a Zemplína) a ostatními Slováky. Jsou i výrazné rozdíly mezi Slováky na západním Slovensku, středním Slovensku a jižní Slovensku navzájem.

Spolu s tím Štefánek stavěl i problém neřešitelnosti přirozeného centra pro Slovensko jako celek. Akcentoval, že Bratislava leží příliš excentricky a v některých periodách byla pro Slovensko ztracena. Průnik Maďarů na sever od Dunaje až do prostoru severně od Nových Zámků a k Šahům a Ďarmotám dále omezoval působnost Bratislavy vůči ostatnímu slovenskému území. Bratislava přitom zůstává silným přirozeným centrem, jak svým silným hospodářským zázemím, tak se svými kulturními institucemi.

Zároveň Štefánek akcentoval, že Košice a Prešov leží právě tak excentricky; Košice ovšem sehrávají na východě obdobnou roli jako na západě Bratislava. Vývoj vedl k ustavení dvou center na Slovensku: Bratislavy a Košic, přičemž obě sehrávala roli národně-politických center, zároveň však se obě vyvíjela i v maďarském duchu. Pro takovouto absenci centra bývalo proto hospodářské postavení Slovenska ještě nepříznivější než je aktuálně.³⁹ A protáhlé východozápadní uspořádání Slovenska znamenalo další oslabení. Vyjádřeno vojensko-strategicky – Slovensko ztrácelo vnitřní spojovací linie. Proto má Slovensko dualistickou tvářnost a všichni politikové a strategové víceméně respektují, že je to řešitelné jedině rychlou výstavbou sítě železnic a silnic, spolu s výstavbou příslušných dalších městských center.

Geografický a historický vývoj tedy znemožnil vznik skutečně centrálního města, které by – když už ne politicky, tak alespoň kulturně – ovládalo a propojovalo slovenský etnický prostor. Výstavba jakýchkoli dalších měst mezi Bratislavou a Košicemi může nanejvýš vytvořit propojení mezi „oběma hlavními městy“ – Bratislavou a Košicemi. Jen ta byla a zůstávají přirozenými centry hospodářského života Slovenska, kam se následně koncentrovaly i úřady, vysoké školy, divadla, umělecký a kulturní život.

Oblast středního Slovenska jako oblast centrálního horstva je pak pro Štefánka velkým regionem mimořádně specifickým, který je zároveň bariérou, nikoli spojovníkem, mezi ostatními velkými regiony. Z fenoménu oné centrální (horské) oblasti Slovenska derivoval pak Štefánek vysvětlení, zároveň návrh pro další studium: jakou překážkou je tato oblast pro zformování jak hospodářského, tak kulturního, tak i kulturněpolitického centra celého Slovenska. Ani pro budoucnost nepřipouštěl Štefánek možnost, že by se takové centrum vytvořilo.

Pro Štefánka je takto daností dualismus v utváření Slovenska, problém, který je řešitelný jedině uznáním obou center a zmíněnou urychlenou výstavbou jejich vzájemného kvalitního dopravního propojení. Obě centra leží příliš excentricky,

³⁹ T.j. v polovině 40. let 20. století.

tudíž ani jedno z nich nedokáže stát se ani zůstat jediným centrem Slovenska. Když na toto téma psal Štefánek za války, byly Košice ztraceny, okupovány Maďarskem. Štefánek však jednoznačně očekával návrat Košic jakožto přirozeného centra, které zároveň potřebuje své přirozené zázemí; Košice touto ztrátou momentálně za války trpí. Ani za trvalé ztráty Košic Bratislava nedokáže hrát roli centra pro prostor východního Slovenska. Štefánek používal dokonce výrazu „dvě hlavní města Slovenska“, resp. „obě hlavní města Slovenska“ pro Bratislavu a Košice.⁴⁰

Konkrétní pragmatickou dimenzí je pro Štefánka i téma regionalismus. Štefánek rozlišoval regionalismus jako ideologii (resp. i dobovou módu)⁴¹ a proti tomu regionalismus jako nástroj vědecké analýzy, zejména v oblasti národohospodářské, avšak i sociologické, atd., až například po problematiku vzdělanosti a vzdělávací politiky. Zároveň je mu regionalismus tématem mezioborové a nadoborové vědecké syntézy. A paralelně je regionalismus jednou z důležitých metod a nástrojů individualizace.

S tím pak Štefánek spojoval i zcela pragmatické téma: rovnováha⁴² jednotlivých oblastí Slovenska a Československa jako úkol, rovnováha jak ve sféře hospodářského života, tak duchovního života, též forem sídel, atp.

Regionalismus mu byl zároveň i nástrojem pro vědecké zvládnutí heterogenity Slovenska. Pro koncept regionalistického výzkumu Slovenska mu vycházelo na 60 zřetelných malých regionálních celků,⁴³ zároveň 9 až 10 větších regionů, které by jen omezeně ještě bylo možno propojit do čtyř velkých jednotek, přičemž však zároveň ona západní bude už hluboce přesahovat na Moravu, jižní, rovinatá, bude přesahovat do Maďarska a východní nevyhnutelně i do Polska. Štefánek zdůrazňoval, že konkrétní regiony jsou právě na Slovensku mimořádně plasticky vyprofilované; regiony byly spoluutvářeny sociálním vlivy, které v regionech působily už jako diferencované sociální konstanty.

Štefánek poukazoval, že především periferní regiony jsou velmi specifické z hlediska mentality, že s jádrem země méně souvisejí, jsou jím málo ovlivňovány. Fungovaly historicky často jako nárazníkové oblasti, na druhé straně bylo často jejich předností, že fungovaly jako zprostředkovatel kontaktů se sousedními zeměmi, přenášely do centra nové kulturní prvky.

Tedy zároveň působily jakožto přeshraniční regiony, regiony, jejichž funkčnost je daná i podmíněná tím, že v sobě intenzívně zahrnují i jistá území „za hranicemi“ Slovenska a naopak, že zároveň fungují „ve prospěch“ jistých území „za hranicemi“.

A proto Štefánek přinášel konkluzi, že příroda nezná žádné přesné hranice, dále že politické hranice obecně jsou velmi svévolně taženými liniemi. Nelze

⁴⁰ ŠTEFÁNEK, A.: Zur Soziographie der geistigen Kultur ..., s. 395-397.

⁴¹ ŠTEFÁNEK, A.: Le régionalisme est à la mode. In: *Sociológia*, 26, 1994, s. 129-130 [rukopis editovaný L. Turčanem a J. Pašiakem].

⁴² V tom chápeme i jako „rovnováha“ proti „unifikace“.

⁴³ Včetně slovenských přesahů na Moravu a Podkarpatskou Rus.

dlouhodobě stanovit hranice rozšíření rostlinstva ani fauny, tím méně hranice lidských výtvorů. Proto státní hranice mají statický charakter jen ve vztahu ke krátkým periodám individuálního života lidí. A sama příroda nemá ráda přesné hranice, spíše vyrovnává protiklady, a to „přímo s mateřskou láskou“.

Štefánek poukazoval, že jakkoli odhlédneme od větších slovenských enkláv v Americe, Vídni, či Maďarsku a Jugoslávii, nelze vymezit zřetelné hranice Slovenska; musíme zejména uznat, že neexistují žádné přesné hranice mezi Čechy a Slováky a ani mezi Rusíny a Slováky. A že rovněž vztahy na slovensko-maďarském pomezí jsou velmi pestré. Pronikání západoslovenských dialektů přes Moravu a Bečvu, podobně pronikání východoslovenských dialektů do prostoru Užhorodu je velmi zajímavé nejen pro suché lingvistické popisy. A opět Štefánek akcentoval: příroda nás přímo nutí nepřijímat bývalé politické hranice proti Moravě a Polsku za přirozené etnické hranice.

Štefánek dovozoval, že každé etnikum má podvojnou geografickou polohu; to činí národy navzájem závislé a čím silnější je sousedský vztah, tím slabší je vzájemná oddělitelnost...⁴⁴ Určitě není nezbytné tento námět bezprostředně zkratem přesazovat až do dnešních témat přeshraničních regionů, zejména velkých přeshraničních regionů v politice EU, zatím ve střední Evropě naprosto nezvládnutých; zato však každopádně musíme Štefánkovi přiznat prozíravost.

Štefánek rovněž vystihl, že prostor české kotliny, byť vnitřně diferencovaný, je ještě celistvým jedním regionem, prostor Moravy je už silně vnitřně diferencovaný, je tedy regionem jen podmíněným.⁴⁵ Zato pro Slovensko Štefánek – přes jeho malou rozlohu i malý počet obyvatel – považoval za naprosto nepřijatelné koncipovat slovenský prostor jako jeden celistvý region.⁴⁶ Slovenský prostor hodnotil jako „klasický doklad fyzicko-geografické a antropogeografické heterogenity“, s důsledky oné regionální variability pro nejen etnografickou skladbu, nýbrž i pro diferenciaci moderního hospodářství, pro urbanizaci, pro kulturní diferencovanost. Výraz heterogenita však nemá znamenat odsudek a už vůbec ne příznak zaostalosti; naopak Štefánek i jako výslovné synonymum k heterogenitě používal také výrazu „bohatost“.⁴⁷

⁴⁴ ŠTEFÁNEK, A.: Zur Soziographie der geistigen Kultur..., s. 390-392.

⁴⁵ Pro Moravu je nutno snad ještě více akcentovat její nevymezenost, respektive plnou otevřenost k jihu a do značné míry i k severu, také centrální moravské dialekty jsou velmi specifické proti nářečím ze západu i z východu, zato je velmi nápadná jejich souvislost s dolnorakouskými dialekty, byť „přes hranice jazyka“, etc.

⁴⁶ ŠTEFÁNEK, A.: Niekoľko poznámok o regionalizme. In: *Sociológia*, 26, 1994, s. 130-132 [rukopis editovaný E. Turčanem a J. Pašiakem].

⁴⁷ Za upozornění stojí i Štefánkuv výraz „régia“ Rozhodně v tom nehledejme nějaký pokus distancovat se slovenským novotvarem od českého výrazu, byl to prostě pokus kultivovaně vytvořit přirozenou jazykovou paralelu mluvnického rodu vůči původní latinské formě „regio“, stejně tak francouzské „région“ i německé „Region“, což jsou všechno feminina (i v řadě dalších jazyků).

Jako další téma sociografického výzkumu vymezil Štefánek vznik nových komplexních kulturních center. Konstatoval, že díky vzájemně propojeným kulturním a sociálním proměnám za poslední čtvrtstoletí aktuálně vyniká nový fenomén v nové kulturní struktuře: aktivní regionální uskupení v Košicích, Žilině, Trnavě. Pro Martin konstatoval, že od založení Matice slovenské byl kulturním centrem Slovenska a městem národního Pantheonu, aktuálně se ovšem postupně dostává do stínu Bratislavy, z dalšího úhlu pohledu byl právě Martin v období dvacátých až čtyřicátých let pro Štefánka modelem kulturního konzervatismu.

Hlavní problém však Štefánek shledával v už výše naznačeném geografickém postavení Bratislavy. Výslovně charakterizoval, že „leží na periférii Slovenska“, z čehož vyvozoval, že právě proto existuje na Slovensku mnohem větší možnost než kdekoli jinde jmenovitě pro přirozený rozvoj kulturního regionalismu,⁴⁸ který však pokroku Slovenska nebude ke škodě, nakořik kulturní mnohotvárnost je žádoucí a obohacující.⁴⁹ Tedy v rozvoji kultury už vůbec nepůjde o nějaký konzervativní regionalismus; naopak se formují dynamická centra, která budou zdravě soupeřit právě v inovacích.

* * *

Při řešení obecného problému poznávání v konfrontaci teoretické filosofie s praktickou otázkou vědecké metodologie Štefánek přinesl rovněž množství dílčích konkrétních námětů a podnětných postřehů, od delikátních problémů geopolitiky jako někdy vědy či jindy nesporné pavědy, přes celkovou kritiku jistých proudů geografie (v nichž odhaloval politickou účelovost a absenci vědeckosti), přes koncept „politické sociografie“, až po například studium literátství jakožto povolání v konkrétním prostoru (tedy nikoli v abstraktní „slovenské literatuře“). V tom podal náměty pro nová regionalistická studia, náměty i podnes podnětné a závazné.

K aktuálním problémům ČR a SR v evropské regionální politice

V devadesátých letech 20. století nastartované sociální a ekonomické procesy ve svých projevech jednak zviditelnily již existující regionální rozdíly, jednak v kontextu probíhajících „transformačních proměn“, hlavně hospodářských vedly k nové a prohlubující se regionální diferenciaci s konfliktotvornými důsledky.

Z hlediska organizace státní správy dalekosáhlou bariéru znamená „nastříhání“ mapy ČR na kraje v dnešní podobě. Nejenže tomuto nastříhání lze předhazovat neúnosnou inspiraci komunistickými kraji z roku 1949; jiné zpochybňování si vysloužila skutečnost, že některé kraje jsou neúměrně malé, resp. že některé kraje jsou

⁴⁸ Ze Štefánkova textu však opět není radno pokoušet se dovozovat nějakou „prozíravost“ ve smyslu dnes tak frekventovaného konceptu multikulturního centra.

⁴⁹ ŠTEFÁNEK, A.: Zur Soziographie der geistigen Kultur..., s. 423.

až třikrát větší na počet obyvatel, než ty nejmenší. K nápravě takového stavu se váže jmenovitě parametr, že kraje musí být dostatečně velké, aby mohly efektivně uplatňovat skutečnou širokou samosprávu, a to nutně v podstatně širším objemu kompetenci než jakým disponují dnes. (Inspirací mohou být pro ČR rakouské spolkové země, s odkazem na společné dědictví.) Lze poukázat i na tak dalekosáhlé nerosovnalosti, jako je vzájemné oddělení Prahy a Středočeského kraje; Praha tak ztrácí své „přirozené“ zázemí jakožto metropole, zároveň takto ztrácí i zodpovědnost za toto své zázemí; opačným pólem je tvrdá periferizace a zaostávání okrajových částí Středočeského kraje (jmenovitě jihovýchodních a jihozápadních), které v rámci konkrétně vymezeného kraje neprosperují. Jiným nesmyslem je rozdělení podvojně metropole „Hradubice“ mezi dva kraje; a celou spoustu naprostých nesmyslů a zjevných škod přineslo vytyčení krajských hranic na Moravě.⁵⁰

Z hlediska evropské regionální politiky neodpovídá v ČR žádný článek nejvýznamnějšímu realizačnímu stupni této politiky tzv. NUTS-2,⁵¹ čímž je efektivita naplňování evropské regionální politiky pro prostor ČR těžce blokována. A ČR nemá žádný článek ani pro ještě širší prostorovou dimenzi této politiky – stupeň NUTS-1. A především celková vysoká míra centralizace včetně finanční centralizace v ČR i SR výrazně omezuje jakékoli možnosti samosprávy obecní i krajské. Neustálé „čekání na dotace“ je silně demotivující, zároveň však přináší možnost, ba přímo vysokou pravděpodobnost, že dotace budou vynaloženy neefektivně či přímo se utratí za nesmysly.

Kraje (vyššie územné celky – VÚC) na Slovensku znamenají protilehlý extrém v mechanickém uplatnění principu, že by všechny kraje měly být stejně velké co do počtu obyvatel. Výslovně zátěží je v rámci SR vymezení prostorově příliš malého Bratislavského kraje, když přirozená spádovost Bratislavy je nepoměrně násobně širší. Stejně tak Košice a Prešov jsou už podvojnou společnou metropolí východního Slovenska, etc. V případě Slovenska je však – zdá se – ve výhledu dalekosáhlá transformace tzv. VÚC spolu s redukcí jejich počtu. Je však žádoucí, aby byl přitom respektován rovněž parametr oné podvojně metropole pro východní Slovensko, nalezení funkčního mechanismu „difúzní metropole“⁵² pro střední Slovensko a rovněž respektování, že Bratislava se musí stát i de iure metropolí pro celé široké západní Slovensko, musí za tento prostor nést zodpovědnost, přitom však musí respektovat i své „pomocné“ metropole Trnavu, Nitru a Trenčín.

⁵⁰ Příklad za mnoho podobných: Jihlava v nové době nikdy nic nepojpojovala a „Vysočiny“ byly vždy dvě a nespojitelné, jedna s centrem v Třebíči, druhá s centrem v Havlíčkově Brodě.

⁵¹ Ke kategorizaci viz pozn. 65.

⁵² Toto téma bylo rozvíjeno západoevropskými mysliteli a pragmatickými analytiky už od 60. let, včetně okruhu kolem Denise de Rougemont; znamená výslovné odmítnutí dogmatu, že jeden region má mít jednu metropolí. Jmenovitě pro mnohé konkrétní úkoly je přímo přirozené, že „metropolí“ bude v takovém regionu více, ve vzájemné součinnosti; zvlášť názorným příkladem budiž vysokoškolský region. Jmenovitě pro střední Slovensko Banská Bystrica není a nikdy nebude schopna hrát roli jediné metropole středního Slovenska.

Konkrétní uspořádání krajů v ČR i SR zároveň umožňuje i zneužívání celého procesu evropské regionální politiky pro navýšení centralizace a zejména byrokratizace v obou státech. Realizace této politiky (zejména při zneužití důvodu absence adekvátních regionálních článků) se zmocnili „věcně příslušní“ byrokraté ministerstev, zejména dopravy, školství a místního rozvoje. Tento razantní průlom nastal paradoxně bezprostředně se vstupem obou republik do Evropské unie v roce 2004. Absolutně největší objemy z evropských fondů regionální politiky se čerpají na velké rozvojové projekty řízené přímo a plně z ministerstev. Pro projekty vzešlé z orgánů jednotlivých zaostávajících regionů a z místních iniciativ zbývají omezené zdroje, převážně na tzv. malé projekty a „měkké projekty“; z nich téměř všechny jsou orientovány neúnosně jednostranně na turistický ruch. Důsledkem je nejen neefektivnost evropské regionální politiky v prostoru ČR a SR, nýbrž obrácení v naprostý protiklad. Především díky činnosti konkrétních českých a slovenských ministerstev nejenže nedochází k vyrovnávání rozdílů mezi regiony, ale naopak ještě k jejich prohlubování. A to nejen v nečekané fázi hospodářské krize od roku 2008, nýbrž ještě intenzivněji v pokrizové fázi. Kontrast v porovnání s dynamikou regionů kolem hlavních měst obou států se ještě zostřeje. Chudé kraje v ČR mají (roku 2016) více než čtyřikrát vyšší ukazatel míry chudoby než bohaté kraje.

Při malé rozloze ČR, tedy prostorové „blízkosti“ regionů jde o neúnosně vysoké rozdíly mezi nimi. Ještě horší případ však znamená, že centrální byrokracie se takovou statistikou vůbec nezabývá, pouze ploše operuje celostátními průměry od mzdových údajů přes míru nezaměstnanosti až třeba pro míru vzdělanosti. Ještě dále od reality stojí však jimi skutečně vnímané mzdové poměry, totiž poměry právě a jenom v Praze, podobně míra nezaměstnanosti v Praze, etc., s tím i domněnky (v sebeklamu či vlastní hlouposti), že tyto pražské ukazatele zcela nepochybně platí i v Nové Lhotě či Vyšních Lhotách.

Hned od prahu devadesátých let 20. století se pro ČR, vzápětí i pro SR stal velmi živým i problém „příhraničních regionů“ a „přeshraničních regionů“.

V českých i v slovenských podmínkách se zvýraznily právě problémy příhraničních regionů, které se projevovaly v různých podobách v rovině demografického, sociálního, ekonomického a infrastrukturního zaostávání.⁵³ Ekonomická transformace v devadesátých letech ještě více prohloubila míru zaostávání příhraničních regionů. Od té doby dodnes výrazně zaostává ekonomická úroveň příhraničních území ležící v ČR především při prostředním úseku hranice se Saskem,⁵⁴ dále při severovýchodních a jihovýchodních hranicích ČR. V SR je míra zaostávání ještě vyšší, koncentrovaná zejména na jihovýchodních a severovýchodních

⁵³ První analýzy tohoto typu byly podnikány už více než před desíti lety, např.: FALŤAN, L.: Příhraničné regióny a euroregionálna spolupráca, in: *Regionálny rozvoj Slovenska v európskych integračných kontextoch. Regióny, príhraničné regióny, euroregióny* (ed. L. Falťan). Bratislava: Interlingua, 2004, s. 8.

⁵⁴ Dnes podstatná část regionu Ústí nad Labem.

hranicích. Přetrvává nedostatečné napojení těchto území na transevropské komunikační tahy a hlavní město, což výrazně přispívá k nezájmu investorů o tato území. Vývojem dochází k dalšímu prohlubování meziregionálních disparit.⁵⁵

Co se týče forem a míry marginalizace příhraničních regionů,⁵⁶ potom pro střední Evropu a jmenovitě pro Českou republiku i Slovensko platí parametry ještě rozsáhlejší degradace. Tedy vedle všeobecného ekonomického zaostávání a posléze rozkladu v zemích na východ od železné opony zkušenost z komunistické etapy vykazuje, že příhraniční regiony byly především územími, která nebyla rozvojově preferována, a to jmenovitě z geostrategických důvodů, vedle toho též z důvodů programově zanedbané a insuficientní dopravní infrastruktury, etc.

Vzhledem ke geografickému uspořádání SR a ČR po rozdělení Československa lze navíc vymezit, že s výjimkou pásma od Kladna po Olomouc všechny ostatní regiony v ČR a úplně všechny regiony v SR jsou vlastně pohraniční. Přitom státní hranice jsou nové, pouze část úseku hranic Slovenska s Polskem byla ustavena „už“ v roce 1918, většina úseků hranic obou států funguje až od roku 1945 (tedy pro pouhé dvě generace), nejnovější úsek státních hranic máme vytyčen až k počátku roku 1993. Nalháváme si, že hranice jsou zde „odvěké“ či alespoň „trvalé“. Avšak centrální byrokracie ví své, především centrální plánovačství opět s pohraničím nepočítá, resp. nanejvýš až jako s prostory druhé kategorie, které mohou něco dostat jen tehdy, když „něco zbyde“, resp. až když frustrace obyvatel pohraničí z postojů centrální byrokracie hrozí dalekosáhlými politickými důsledky.⁵⁷

Ústavní systém ČR i aktivita centrální moci výkonné tvrdě blokuje uplatnění kategorie „velkých přeshraničních regionů“, tedy jinak „trasovaných“ NUTS-1, ve kterých by se přirozeně mohly seberealizovat přidušené Ostravsko či jižní Morava, která svou poslední velkou fázi hospodářské a sociální dynamiky zažila v období 1894-1914 (a již další ztráty přineslo vytyčení státní hranice mezi ní a jihozápadním Slovenskem 1993).

Historické velké regiony v ČR po dlouhé přetržce ztratily patrně leccos ze své možné revitalizační účinnosti; tento fakt samozřejmě nepřináší žádné kladné body pro téma vnitřní soudržnosti ČR. Ta je pouhým nepřiznaným bludem, resp.

⁵⁵ Velmi názorným příkladem degradace je Ostravsko, před sto lety ekonomicky nejvýznamnější a nejbohatší region celého rakousko-uherského soustátí. Samotná Ostrava ztratila za období 2005-2015 desetinu obyvatel; odchází, resp. přímo prchá mladší a vzdělanější ekonomicky aktivní síla, zůstává starší, málo kvalifikovaná síla a ekonomicky neaktivní obyvatelstvo, jmenovitě s razantním nárůstem podílu důchodců. Stav se blíží demografickému rozvratu. Karviná jako druhé nejvýznamnější město regionu ztratila už pětinu obyvatel, polovina této ztráty připadá na krátké období 2011-2015.

⁵⁶ Jak na ně kriticky poukazoval pro příhraniční regiony v západní Evropě už Denis de Rougemont v 60. letech – srv. výše.

⁵⁷ Žhavý příklad: „Pražská kavárna“ ani pražská byrokracie nejsou schopny pochopit skutečné problémy Ostravska, resp. jsou mentálně i pracovně líné se jimi zabývat.

falzifikovaným ideologémem. Naopak, centralistický fundamentalismus v ČR zároveň nechtěně pěstuje nový trend, který zná „stará EU“ z jiných příčin: nový přirozený rozměr představuje tiché utváření „Východního Bavorska“⁵⁸ či „Jižního Saska“.⁵⁹ Souřadnou otázkou znamená, jak hluboko na Moravu může dosahovat přirozená dynamika „Jižního Slezska“, kam dosáhne „Severní Rakousko“? Nejde jen o sebeironii identického onoho typu jako v rakouských výrocích o „Nordslovenien“, nýbrž o reflexi reálného trendu, byť zatím jen náznakovou, a to včetně reorientace mentalit, kvalitativně nového vnímání „sousedů“ a „cizích“, etc.

K tomu nutno přiřadit už velmi starý model nejen mentální provázanosti, nýbrž hluboce zakotveného vědomí sounáležitosti, který se formoval na moravsko-slovenském pomezí již půl tisíciletí. Obdobným specifickým prostorem je česko-polské pomezí v úseku Těšínska rozděleného po první světové válce. V případě samotného města Těšín, kde už se hranice prakticky setřela, lze mluvit o normálním běžném chodu jednoho města, které opět nalezlo společnou tvář. Dalším případem historického regionu rozděleného novou hranicí je Chebsko. Ač k rozdělení tohoto regionu došlo už roku 1814 a původní obyvatelstvo bylo z východního Chebska po roce 1945 vystěhováno, za poslední čtvrtstoletí se zde rovněž profiluje vědomí sounáležitosti pro celý prostor historického Chebska (dokonce i včetně menších dalších příhraničních okrsků z Bavorska a Vogtlandu). Už od fáze přístupovacího procesu ČR a SR k Evropské unii se rozběhl proces navyšování mobility pracovní síly v přeshraničních úsecích, po vstupu do EU a v další vlně po vstupu do schengenského prostoru došlo k výrazné intenzifikaci.⁶⁰ A za takovou mobilitou jde i mobilita kulturní a brzy i povědomí, později i vědomí regionální sounáležitosti v přeshraniční dimenzi. Hledání demokratického řešení jako organizační či přímo politické střechy pro takové trendy bude brzy naléhavé a nezbytné. Dřív než bude pozdě. Neboť krize nemusí mít nutně pohádkové vyústění; končívaly i „sesuvem půdy“ v nejméně očekávaném momentě.

Zmíněné tiché, přitom dalekosáhlé posuny identity, kdy sousedé za hranicí už nejsou vnímáni jen jako (stále bližší) sousedé, nýbrž už vstoupili dovnitř rámce sebeidentifikace, už patří do „my“, kdežto centrální region státu a jmenovitě hlavní město obývají naopak „oni“,⁶¹ představuje další fázi procesů, nastartovaných ještě v meziválečném období a uvolněných specificky ve střední Evropě s celkovým uvolněním po roce 1989. Pro samotnou ČR je vnitřní inkonzistentnost ještě vícerozměrná, mimo jiné je umocněna tím, že ČR je prostě zbytkový stát po rozdělení Československa,⁶² snahy po formování nějakého „národního státu Čechů“,

⁵⁸ Patří tam jen Plzeňsko a Karlovarsko či už podstatně větší kus Čech (které už dávno z mnoha důvodů – v tom i pro zrušení „Země české“ – nejsou homogenní)?

⁵⁹ Patří tam Ústecko a Liberecko přinejmenším.

⁶⁰ Mnoho lidí překračuje hranici dokonce několikrát denně, mnoho dalších lidí tak činí několikrát týdně.

⁶¹ Včetně i takového vnímání, že státní hymna je „jejich“, nikoli „naše“.

⁶² Včetně pocitu či povědomí, že jakékoli další dělení už bude jednoduchým procesem, resp. tuctovou záležitostí, resp. že teprve takové další dělení bude skutečně pozitivním řešením.

tím spíše požadavky „nařídít to ústavou“ jsou vnímány jako ohrožení občanského principu a mohou sloužit jediné jako nezamýšlený podnět k dalšímu prohloubení inkonzistentnosti, až k naznačenému „sesuvu půdy“.

Evropské strukturální fondy umožnily doslova civilizační skok Irsku jako celku, Portugalsku jako celku, podobně velkým kdysi zaostalým regionům v Itálii, Velké Británii, atd. Zato v zemích středovýchodní Evropy se s nimi neumí pracovat a zájmem a programovým záměrem ústřední státní byrokracie je, aby se „dokázalo“, že s nimi neumí pracovat „ti dole“, že se proto musí vše přísně řídit z kanceláří ministerstev. Právě v nich se ovšem záměrně sestavují neprůhledné, neurčité a nekontrolovatelné parametry pro rozdělování evropských dotací, následně peníze mizí a nastává velké rozčilení, proč některé „správně zúčtované“ náklady zařadí Evropská komise mezi „nezúčtovatelné náklady“. Větší problém ovšem spočívá v tom, že obrovské částky se vynakládají, aniž přinesou efekt. Jiné, důležité projekty jsou blokovány, protože nevyhovují zájmům konkrétních klik propojených na konkrétní skupiny v centrální byrokracii státu.

Úspěšnost regionální politiky je proto v ČR i SR podmíněna politickou transformací. Tradiční centralizovaný stát, s modelem téměř ryze fiktivní samosprávy, se už dávno projevil jako pověstná žába na prameni ve všech směrech, nově konkrétně i v regionální politice, včetně neschopnosti uplatňovat, či spíše schopnosti blokovat až rozvracet realizaci evropské regionální politiky na svém území. Základním předpokladem úspěšné regionální politiky se tak stává důkladná decentralizace, opět mj. ověřená zkušeností Švýcarska, též severoitalských autonomních regionů, etc. Taková decentralizace vystupuje jako nástroj demokratizace, proti centralismu a současně proti technokratismu.⁶³

Ustavení nástrojů a článků regionální politiky Evropské unie zůstává v ČR i SR z největší části ryze formální záležitostí, resp. jen oním pověstným fiktivním listem pro další nárůst reálné síly centrální byrokracie. A tak ani v ČR ani v SR nedochází k naplňování smyslu evropské regionální politiky v žádoucí míře, a to ani v dimenzi „vnitrostátních regionů“, ani v dimenzi „přeshraničních regionů“. Slabá intenzita realizace evropské regionální politiky v ČR a SR a zejména její slabá efektivita nejenže neodpovídá vynaloženým prostředkům, nýbrž vede ke stavu dalšího prohlubování rozdílů mezi oslabenými či přímo depresivními regiony na jedné a dynamickými regiony kolem center obou států na druhé straně.

Tedy hlavní záměr evropské regionální politiky – vyrovnávání rozdílů mezi regiony – je obrácen ve svůj protiklad. Je to důsledek konkrétní činnosti ústředních orgánů obou států, jmenovitě vlád a ministerstev, do jisté míry však i zákonodárství; v těchto sférách jsou vytvářeny nástroje, konkrétní politiky i otevřené brzdy vedoucí k důsledkům v neprospěch méně rozvinutých a zejména příhra-

⁶³ Vůči dlouhodobému podceňování a přehlížení negativních funkcí technokratismu odkážme na více než devadesát let starou charakteristiku, že technokratismus je pouhou variantou bolševismu.

ničních regionů. Je zapotřebí vyhodnocovat tyto jevy jako projevy ideologického nacionalismu, zakořeněné v obou státech (v ČR jen umněji maskované, často však v dosahu a důsledcích agresivnější než v SR) jak ve člancích státní politiky, tak stále ještě zakořeněných ve školské výuce coby propagandě. Zároveň je třeba reflektovat, že jde o specifickou složku nacionalismu, která je „vrozená“ byrokracii v centralizovaných státech.

A stále ostřeji vystupuje další konfliktotvorný činitel: Jestliže najdeme v ČR regiony, které jsou dnes svým ekonomickým výkonem stále teprve tam, kde byly už před sto lety, či mikroregiony dokonce hluboko pod takovou úrovní, jestliže na Slovensku se stále doširoka rozevírají nůžky mezi rozvinutým západem a zaostávajícím východem země, pak logickým důsledkem bude i formování adekvátního vědomí. A v systému strohého centralismu ČR (je ještě centralizovanější než SR) krystalizují už i politické důsledky takového vědomí zřetelné, a s varováním zatím v podobě silných lokálních politických uskupení, která dokážou sebrat voliče „celostátním“ stranám. Dalším důsledkem jsou projevy negativistických postojů voličů proti všem „zažitým“ stranám.⁶⁴ Lze říci, že hlavním nástrojem přežívání soudržnosti ČR a SR jako celků je skutečnost, že žádný z jejich sousedů ve skutečnosti nestojí ani o čtvereční metr jejich území. Jak daleko jsme ovšem od momentu, kdy bude nutno uznat, že už je to jediný nástroj; a jak brzy takový poslední nástroj může přestat fungovat?

Prostor a funkcionalita regionu

Region neznamena jeden jednotně a přesně vymezený prostor pro všechny regionální aktivity. Funkčně profilované regiony zároveň znamenají, že pro úspěšnou realizaci určité záležitosti je vhodný region určité velikosti, pro realizaci jiné záležitosti region i podstatně větší, naopak pro mnohé jiné záležitosti postačuje region nevelkého rozsahu. Při nerespektování tohoto principu, při absolutizaci formální regionální politiky koneckonců máme už příkladnou zápornou zkušenost se záměry a výsledky „zásad“ typu „každé krajské město alespoň jednu univerzitu, každé okresní město alespoň jednu fakultu“. Proto ostatně má i regionální „systematika“ Evropské unie celkem šest stupňů velikosti regionů.⁶⁵

Po éře šedesátých a sedmdesátých let, kdy špičkové koncepty krystalizovaly v okruhu ženevského Evropského institutu a s ním úzce spolupracujících

⁶⁴ Volič ze zaostávajícího regionu se legitimně ptá, „kdo za to může“, přičemž odpověď v centralizovaném státě je nezpochybnitelná: „vláda za to může“ (samozřejmě včetně parlamentu a včetně všech etablovaných politických stran, které se za poslední čtvrtstoletí na vládě někdy podílely).

⁶⁵ NUTS – 0, NUTS – 1, NUTS – 2, NUTS – 3 (nomenclature des unités territoriales statistiques), UAL – 1, UAL – 2 (unité administrative locale; poslední dvě kategorie představují někdejší NUTS – 4 a NUTS – 5). NUTS – 2 je základní kategorií regionální politiky EU, region o velikosti cca 2 miliony obyvatel; NUTS – 3 je spolurozhodující pro realizaci některých speciálních programů regionální politiky EU, region o velikosti cca 0,5 mil. obyvatel; UAL – 2 představuje mikroregion kolem jedné velké, „střediskové“ obce.

odborníků a celých institutů v prostoru původních zakladatelských šesti zemí EHS spolu s Velkou Británií, pod vedením Denise de Rougemont, za posledních 15 let je třeba vyzvednout aktivity okruhu odborníků a přispěvatelů kolem redakce „Jahrbuch des Föderalismus“.⁶⁶ Podobně mezinárodní dosah získala původně iniciativa rakouských spolkových zemí Tirol a Vorarlberg na ochranu rakouského federalismu; od roku 1975 pracuje v Innsbrucku Institut für Föderalismus, více než čtvrtstoletí pod vedením Petera Pernthalera, aktuálně pod vedením Petera Bußjägera.⁶⁷ Za poslední desetiletí paralelně s posuzováním regionální politiky stojí zároveň zato konfrontovat vnitrostátní federalistické trendy v Německu, Francii, Itálii, Belgii. Všechny tyto státy jsou považovány za nestabilní svým vnitřním uspořádáním. Francie a Itálie pro sice „nakousnutý“ avšak nedotažený model vnitřní federalizace a stále neúnosnou míru centralizace, Německo pro nezvládnuté důsledky sjednocení, v němž „nové spolkové země“ fungují stále velmi špatně a nejsou (pro svou vnitro-zemskou nestabilitu a nevyzrálost) schopny v plné dimenzi aplikovat a využívat ty kompetence, které jim dává spolková ústava.⁶⁸ Návrhy řešit problémy německého federalismu slučováním dosavadních zemí do větších celků, opakované již pětadvacet let, jsou prostě stupidní. Jednoduchým protiargumentem může být, že „Svobodné hanzovní město Hamburg“⁶⁹, přestože je „malou spolkovou zemí“, resp. „malým regionem“,⁷⁰ resp. i „malým mezihraničním regionem“,⁷¹ je mimořádně úspěšným regionem.

Problémem Belgie zůstává „federalizace jakožto řešení národnostní otázky“. Úmyslně použijme tuto frazeologii ze stalinistické dogmatiky. Byť je de iure belgická federace dvojvrstevná, kdy jednu vrstvu představují tři územní společenství a druhou vrstvu tři (národně-)kulturní společenství, ve skutečnosti splynutí vlámského územního společenství s vlámským (národně-)kulturním společenstvím přivedlo belgickou federaci právě k oné dominanci zmíněného stalinistického principu a k faktickému zablokování vnitřní funkčnosti Belgie. Belgie se takto od formálně juristicky rovnovážného modelu federace rychle posunula do podoby faktické silné nerovnováhy ve federaci; vlámskému „dvojčlátku“ chybí protiváha. Belgie nakonec drží pohromadě jedine vysokým dynamickým rozvojem a bo-

⁶⁶ Podtitul „Subsidiarität und Regionen in Europa“. Vydává nakladatelství Nomos (vydavatelská síť s centrálou v Baden-Baden) od roku 2000 (ISSN 1616-6558). Vědeckou oporu redakce představuje Europäisches Zentrum für Föderalismus-Forschung jako meziuniverzitní síť institutů práva, politických věd a geografie, patronovaná Univerzitou Tübingen.

⁶⁷ Proslulá „Schriftenreihe“ tohoto institutu dosáhla už 120 svazků k teorii i praxi federalismu a regionalismu.

⁶⁸ Jsou zejména nadále příliš závislé na federálně organizovaném přerozdělování, nedokážou řešit ani sociální, ani ekonomické dopady útěku nejkvalitnějších lidí, etc.

⁶⁹ Oficiální název Hamburгу jako spolkové země.

⁷⁰ 755 km², 1,8 mil. obyvatel.

⁷¹ Je „mezíprostorem“ na pomezí spolkových zemí Dolní Sasko (47624 km², 8,1 mil. obyvatel) a Šlesvicko-Holštýnsko (15799 km², 2,9 mil. obyvatel).

hatstvím Bruselu jakožto metropole celé Evropy a „sevřením“ mezi ostatními sousedy jakožto členskými státy Evropské unie.⁷²

Švýcarsko je zřejmě jedinou naprosto plnohodnotnou federací v Evropě, s uchováním svrchovanosti obcí, zároveň s uchováním svrchovanosti kantonů; tedy „shora“ nelze do vnitřních záležitostí ani obcí ani kantonů vstupovat. Obce a kantony mají přitom dostatečně vysoké zdroje příjmů pro uplatnění svých kompetencí. Kantony představují historicky dlouhodobě fungující regiony, s vysokou měrou soudržnosti (kterou akceptují i velmi četní imigranti). Nejmenší kantony mají charakter mikroregionů, ve větších kantonech se mikroregiony vytvářejí na principu „sdružení obcí“ (typické pro vydržování školství, dopravní infrastruktury,⁷³ etc.).

Princip sdružování obcí (i sdružování kantonů) umožňuje vytvářet skutečně funkcionální regiony, tudíž proměnlivé svým rozsahem právě pro zamýšlenou funkci.⁷⁴ Důsledné federální uspořádání Švýcarska zároveň umožnilo formovat a rozvíjet přirozenou provázanost jednotlivých kantonů se sousedy za hranicemi Švýcarska. Zvláště nápadné je už statutární čtyřicetileté fungování velkého regionu kolem Basileje, zahrnujícího i rozsáhlá území ve Francii a v Německu; tím je řešeno i geografické postavení Basileje v německo-francouzském „obklíčení“, včetně tak názorného příkladu, jako je umístění letiště Basilej-Mulhouse na francouzském území.

Rakousko ve své republikánské ústavě se silně inspirovalo právě švýcarským modelem, v lecčems až v detailistické upřílišněné „dokonalosti“. Na druhé straně se v rakouském modelu neuhlídala možnost prolamování shora do kompetencí spolkových zemí i do kompetencí obcí. Vlny odporu zdola to přesto dokážou povětšinou zablokovat, byť projevy nevole a formy odporu Tyrolska nebo Korutan jsou a nadále budou naprosto odlišné proti formám odporu Vídně či Dolních Rakous.

Rakouské spolkové země jsou rovněž dlouhodobě historicky formovanými regiony, s hlubokým vědomím sounáležitosti, zároveň právě v tomto uspořádání vystupuje problém: Vyčlenění Vídně jako samostatné spolkové země na jedné straně znamenalo skutečně zásadní preventivní krok na záchranu rakouského federalismu. Jinak by Rakousko bylo složeno z jedné mohutné spolkové země, silné natolik, aby na sebe strhla veškeré rozhodování a hrála i centrální roli v hospodářství, kultuře i dalších záležitostech. Proti ní by pak stály periferní malé provincie, které by nebyly schopny zajistit úlohu rovnovážného partnera vůči oné velké spolkové zemi. Má to však i svůj záporný důsledek: Vídeň ztratila zodpo-

⁷² A „posledním Belgičanem“ už je dlouho pouze král.

⁷³ Abychom uvedli dvě oblasti, v jejichž vysokokvalitním fungování je Švýcarsko dlouhodobě proslulé, přitom oblasti obzvláště nákladné.

⁷⁴ Národním příkladem může být – velmi nákladné – vydržování univerzit. Ty (s výjimkou proslulých polytechnik v Žurichu a Lausanne jakožto jediných „federálních“ škol) jsou zřizovány z kantonálních rozpočtů.

vědnost za své bezprostřední zázemí, díky jemuž sama může fungovat. (A historickým zdrojem nerovnováhy je skutečnost, že Vídeň se – ať živelně či paralelně i na základě politické vůle – formovala jako centrum mnohem většího státněpolitického celku, než je dnešní Rakouská republika.) Z jiného úhlu pohledu však musíme uznat, že poměry rakouského federalismu jsou neporovnatelně lepší než uspořádání a fungování federalismu v SRN.

Vnitřní uspořádání rakouských spolkových zemí, síla obcí a fungování malých okresů a množství „statutárních měst“ umožňuje velmi pružné fungování malých regionů a mikroregionů coby skutečně funkčních celků, s velmi efektivním využíváním zdrojů i z fondů regionální politiky EU. Důsledky Státní smlouvy s Rakouskem z roku 1955 však vedly k poměrně tvrdé izolaci Rakouska vůči bezprostředním sousedům. Tudíž zcela přirozené tlaky po formování přeshraničních regionů, dané historicky, totiž tam, kde do roku 1918 žádná státní hranice nevedla,⁷⁵ jakož i prostorovým uspořádáním Rakouské republiky,⁷⁶ anebo též lokálním fyzickogeografickým členěním,⁷⁷ dlouho nemohly najít uplatnění. A tak se formování přeshraničních regionů v případě Rakouska dlouhou dobu omezovala jen na politické deklarace. Teprve vývoj od devadesátých let 20. století dal jisté nové předpoklady, které však v mnohém zůstávají nenaplněny z druhé strany, tedy od ČR, SR,⁷⁸ Maďarska i Slovinska. Naopak vůči Bavorsku i – přes velké alpské bariéry – vůči Itálii se funkčnost zdařile rozbíhá.⁷⁹

Namísto závěru

Tváří v tvář právě probíhajícímu (roku 2013) slavnostem Košice – evropské město kultury, je radno ještě nadhodit: Kdo nejvíce potřebuje osvobodit od hranic – státních hranic i vnitřních administrativních hranic – je kultura. Kulturní tvorivost se váže na přirozené regiony nejnázorněji a právě v nich funguje v neustálé interakci s celoevropskou kulturou, jakékoli organizační mezičlánek škodí, resp. jsou politikářstvím vůči kultuře. Právě kulturní regiony si žádají vlastní formu

⁷⁵ Pro příklad: Hranice mezi Moravou a Dolními Rakousy nebyla státní hranicí po řadu desetiletí už v 15. století, poté trvale v rozmezí 1526-1918. A v roce 1919 byla navíc lehce korigována.

⁷⁶ Počínaje „odtržeností“ polohy Tyrol a Vorarlberska (které se cítilo být spíše „dalším kantonem“ Švýcarska). Jiným problémem je odseknutí Dolního Štýrska v roce 1919, podobně Ödenburg/Šopron jakožto přirozené centrum Burgenlandu byl nakonec zařazen zpět do Maďarska.

⁷⁷ Vysokohorské hřbety, „odrážející“ některá údolí k prostorům sousedních států a téměř vylučující dopravní propojení jak do Vídně, tak do hlavního města příslušné spolkové země.

⁷⁸ Zatím pouze spojnice Bratislava-Vídeň znamená – převážně však živelně – překvapivě rychlé formování silného souměstí jako nového perspektivního jádra pro střední Evropu.

⁷⁹ Síla a přitažlivost pohraničních měst Pasova i Salzburgu se prosadila i vůči přilehlému zahraňiči. A co dnes znamená dynamický Mnichov pro podstatnou část Tyrol! Včetně samotného Innsbrucku. Vzdálenost Mnichov-Innsbruck je srovnatelná se vzdáleností Praha-Ústí anebo Bratislava-Nitra, přičemž však Mnichov představuje podstatně silnější metropoli než Praha, daleko „těžší váhu“.

plné autonomie. Spojovat je s hospodářskými či ekologickými či administrativními regiony kulturu svazuje, ba může být konfliktotvorné.

Na druhé straně rozřezání kulturních regionů administrativními a státními hranicemi poškozuje kulturu. To se týká kultury v plném profilu, tedy včetně vzdělanosti a školství. Odtud více než půlstoletí stará charakteristika kulturního regionu: Je to zajištěný autonomní prostor pro uplatňování tvořivosti (v níž spočívá smysl veškeré kultury). Tím a právě tím se akceleruje efektivita kultury, tím se zároveň zaručí trvalá rozmanitost evropské kultury. A ze zcela dílčích avšak obzvlášť příznačných témat ještě poukážme na význam dialektu jako znovuoobjevované kulturní hodnoty a jako jednoho z nositelů regionální identity v západní Evropě za poslední půlstoletí, zejména tváří v tvář průběžně degradující normativní podobě „národního jazyka“ a ještě rychleji kulturně degradující až degenerující faktické užité podobě národního jazyka (tzv. „obecné češtiny“, „televizní češtiny“, etc.).

Region as a theoretical and practical problem

VLADIMÍR GONĚC

Fundamental difference between the concepts of „nature region“ and „natural region“. Region in the nation-state and region in Europe. Regionalist research, regional policy, regional identity. Concepts of the 1960s as a basis for the regional policy of the Council of Europe and European Communities. „New regionalism“ from the 1980s onwards. A. Štefánek and the foundations of Slovak regionalism. Current problems of regional policy in the Czech Republic and Slovakia. The parameter of a region's space and the parameter of a region's functionality as diverse and even conflicting approaches.

CENTRUM A PERIFÉRIA V KONTEXTE HISTORICKO-KONFLIKTNÉHO PRÍSTUPU STEINA ROKKANA¹

ROBERT IŠTOK

Úvod

Koncept „centrum – periféria“ bol rozvíjaný viacerými autormi a využíva sa vo viacerých súvislostiach. Tradičné modely tohto typu sa týkali rôznych rozmerov priestorových závislostí, a to najmä v ekonomickom, politickom a kultúrnom kontexte. Výskum relácií medzi centrom a perifériou je aj v súčasnosti veľmi inšpiratívny, čo sa prejavuje vo viacerých vedných disciplínach a v ich rámci aj v rôznych priestorových a inštitucionálnych mierkach.

V geografii sa tento koncept opiera o prístup Johna Friedmana, ktorý za centrá považuje priestory, vyznačujúce sa vysokou schopnosťou generovania inovácií. Na druhej strane periférie sú podľa neho také regióny, ktoré sa rozprestierajú mimo takto definovaných centier a ich rast je determinovaný závislosťou od centra.

Známa je teória svetového systému, ktorú prezentoval americký sociológ, historik a ekonóm Immanuel Maurice Wallerstein, ktorý sa pri jej koncipovaní opieral o globálne hľadisko. Táto teória vychádza z analýzy historicko-geografického vývoja a jej základom sú hlavne obchodné, resp. ekonomické vzťahy medzi štátmi, resp. regiónmi. Jej pôvodca predpokladá, že zárodok súčasného ekonomického systému súvisí s del'bou práce medzi merkantilistickými obchodnými regiónmi severozápadnej Európy (Holandsko, Anglicko, severné Francúzsko, Flámsko) a obilninárskymi oblasťami okolo Baltského mora (severná časť Nemecka a Poľsko).

Na základe tohto prístupu vytvoril I. M. Wallerstein tri kategórie civilizácií:

1. Jadrová civilizácia (*core*), ktorá je civilizačným centrom. Vyznačuje sa invenciou, kreativitou a dynamikou. Do svojho okolia vysiela ekonomické, technologické, ideologické, kultúrne podnety. Z ekonomického hľadiska je zameraná hlavne na produkciu hotových výrobkov a spracovanie importovaných surovín.
2. Periféria (*periphery*) sa rozprestiera mimo jadrovej civilizácie, pričom je od nej závislá. Jadrová civilizácia si perifériu sama vytvára a udržiava v podriade-

¹ Príspevok nie je koncipovaný ako samostatná vedecká štúdia. Ide o prehľadový článok, ktorý predstavuje úvod do problematiky teórie *cleavages* v kontexte centra a periférie. Článok bol spracovaný na základe širokého využitia literatúry, uvedenej v zozname, pričom sa opiera najmä o štúdie českých autorov.

nom postavení. Periféria poskytuje pre jadrovú civilizáciu suroviny, prechádza akulturáciou a transformuje sa pod vplyvom civilizačného jadra z hľadiska kultúrneho aj sociálneho (v podstate teda kopíruje životný štýl jadrovej civilizácie).

3. Marginálna zóna, resp. semiperiféria (*semiperiphery*) je ovplyvnená jadrovou civilizáciou a udržiava s ňou kontakty. Od jadrovej civilizácie prijíma hlavne technické inovácie, ale ponecháva si vlastnú kultúrnu identitu, hodnotovú orientáciu a vývojový model. Nie je však tak kontrolovaná a ovládaná ako periféria. Z jadrovej civilizácie si vyberá iba tie podnety, ktoré sa jej hodia. Pokiaľ by mala vzniknúť nová jadrová civilizácia, môže vzniknúť iba v rámci marginálnej zóny.

Vzťahom „centrum – periféria“ sa v kontexte kultúrnych relácií zaoberali „postkoloniálne štúdie“, ktoré začal rozvíjať kulturológ E. Said. Rozvíjali sa aj analýzy, zamerané na túto problematiku, ktoré boli aplikované na podmienky postmoderných národných štátov v podaní viacerých autorov, napr. politológa M. Keatinga. Koncepcia „centrum – periféria“ zaujala aj francúzskeho sociológa a antropológa P. Bourdieu, ktorý analyzoval relácie medzi týmito dvoma pólmi na báze teórie kapitálov. Problematikou centra a periférie sa zaoberal aj klasik neokonzervatívneho myslenia R. M. Weaver.

Argentínsky ekonóm R. Prebisch vytvoril na báze výskumu vzťahy „centrum – periféria“ v globálnej mierke teóriu závislého rozvoja. O ekonomický základ tohto vzťahu sa opierajú aj teória exportnej bázy D. C. Northa, teória rastových pólov, ktorú rozvíjali F. Perroux a J. Baudeville, teória kumulovaných príčin G. Myrdalla, teória nerovnomerného rozvoja A. Hirschmana, teória polarizovaného rozvoja J. Friedmanna a tiež teória centrum – periféria P. Krugmana.

Z hľadiska možností využitia konceptu centrum – periféria v historiografii je však inšpiratívna najmä teória vypracovaná Steinom Rokkanom v spolupráci so Seymourom Martinom Lipsetom. Hoci bola prezentovaná v 60. rokoch minulého storočia, z hľadiska historických aspektov môže byť reinterpretovaná a využívaná o. i. pri výskume vývoja politických systémov jednotlivých krajín Európy s využitím poznatkov historiografie.

Stein Rokkan a jeho teória *cleavages*

S. Rokkan bol nórsky politológ a sociológ. Narodil sa 4. júla 1921 v okrese Vågan na severe Nórska a zomrel 22. júla 1979 v nórskom meste Bergen. Bol dlhoročným profesorom komparatívnej politickej analýzy na Bergenskej univerzite. Pôvodne nadobudol filozofické vzdelanie, zaujímal sa však o výskum politiky, hlavne o problematiku formovania politických strán a národných štátov v Európe. Na základe takto orientovaného výskumu prezentoval teóriu *cleavages*. Jeho práce sa stali klasickou súčasťou politologických výskumov, pričom ich ambíciou bolo vysvetľovať spoločenské javy ako celok a v týchto úvahách hrali významnú úlohu aspekty historického vývoja.

Za jeden z prínosov S. Rokkana sa považuje skutočnosť, že ako jeden z prvých vedcov, skúmajúcich spoločnosť, presadzoval využívanie počítačov v sociálnych vedách. Zastával viaceré popredné funkcie v medzinárodných vedeckých komisiách a organizáciách. V rokoch 1966 až 1970 bol viceprezidentom *International Sociological Association*, v rokoch 1970 až 1973 bol prezidentom *International Political Science Association* a v rokoch 1973 až 1977 prezidentom *International Social Science Council* pri UNESCO (ISSC). V roku 1970 sa podieľal na formovaní *European Consortium for Political Research* (ECPR), ktorého prezidentom bol do roku 1976. Na jeho počtu udeľujú ISSC, ECPR a Bergenská univerzita od roku 1981 ocenenie *Stein Rokkan Prize for Comparative Social Science Research*.

Za najdôležitejšie práce S. Rokkana možno pokladať publikácie:

- *Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments* (spolu so Seymourom Martinom Lipsetom, 1967),
- *Citizens Elections Parties. Approaches to the Comparative Study of the Processes of Development* (1970),
- *Building States and Nations* (spolu so Samuelom Eisenstadtom, 1973),
- *Economy, Territory, Identity: Politics of West European Peripheries* (spolu s Derekom W. Urwinom, 1983).

Dvadsať rokov po smrti S. Rokkana vyšlo súborné dielo *State Formation Nation-Building and Mass Politics in Europe. The Theory of Stein Rokkan* (P. Flora et al., 1999). Súčasťou tejto publikácie bola aj štúdia *Centres and Peripheries*, ktorej autorom bol S. Rokkan.²

Priamymi pokračovateľmi v rozvíjaní teórie *cleavages* sú P. Flora, S. Kuhle a D. Urwin. Teória konfliktných línií našla širokú odozvu v politológii. Jej predstavitelia P. Mair, A. Römmel, R. Ingelhart, R. J. Dalton, D. Rae, M. Taylor a S. Bartolini sa usilovali o zdokonalenie Rokkanovej teórie, v zmysle jej optimálneho využitia na konkrétne prípady, čo viedlo k obohateniu a rozšíreniu tohto teoretického konceptu v konfrontácii s aktuálnym vývojom. Na podmienky východného bloku rozpracovali teóriu *cleavages* Klaus von Beyme, A. Ágh, M. Cotta a R. Herbut.

S. Rokkan je najvýznamnejším predstaviteľom tzv. historicko-konfliktného prístupu vo výskume fungovania spoločnosti. Vychádzal z premisy, že v rámci modernej demokratickej politiky odrážajú a regulujú konflikty hlavne politické strany. Vznik politickej strany súvisí podľa S. Rokkana s pretrvávaním hlbokého a dlhotrvajúceho konfliktu v spoločnosti. Politické strany sú akumulátorom záujmov rôznych skupín, ktoré sa dokázali zjednotiť a využiť svoj program pre získanie podpory voličov.

² Bližšie k zhodnoteniu diela S. Rokkana pozri napr. HLOUŠEK, V.: Centra a periferie v Evropě – přístup Steina Rokkana. In *Středoevropské politické studie*, 6, 2004, No 1. <http://www.cepsr.com/clanek.php?ID=189>.

S. Rokkan spolu so S. M. Lipsetom tvrdili že konštelácia konfliktov, ktoré pretrvávajú v západných krajinách, vyplýva z reformácie [1], národno-demokratickej revolúcie [2], priemyselnej revolúcie [3] a medzinárodnej revolúcie [4]. Tieto kritické obdobia dejín považovali za kritické zlomy (*critical junctures*), ktoré viedli k štiepeniam v spoločnosti.

1. Reformácia a protireformácia. Tieto dva procesy vymedzili postavenie cirkvi voči štruktúre moci, rozhodujúc o tom, či pre vládcov bola bližšia opcia štátu náboženského alebo svetského. Okrem toho bola vymedzená náboženská štruktúra tej-ktorej krajiny. S využitím klasického sociologického chápania spoločenského života v podobe troch rozmerov – kultúrneho, hospodárskeho a politického možno identifikovať zmeny, ktoré prebehli v období reformácie a protireformácie na pomedzí politickej a kultúrnej sféry. V politickom rozmere – v závislosti od toho, či zvíťazila reformácia alebo protireformácia – vznikali rôzne koalície a opozície uzatvárané medzi predstaviteľmi cirkvi a rôznymi sociálnymi skupinami. V kultúrnej sfére, naopak, boli vytýčené dve tendencie: buď úzke podriadenie zvyklostiam a kultúre cirkvi alebo súhlas s kultúrnou slobodou.
2. Národno-demokratické revolúcie sú taktiež umiestnené na pomedzie politického a kultúrneho rozmeru. V kultúrnej sfére bol mechanizmus podobný ako v prípade reformácie, s tým, že miesto cirkvi zaujal štát. Konsolidujúci sa demokratický národný štát vyžadoval kultúru podriadenú jedinému cieľu, a to utváraniu národnej identity v spoločenskom vedomí. Národno-demokratické revolúcie na prelome 18. a 19. storočia priniesli zmeny aj v politickej sfére a vytvorili členenie okolo dvoch modelov štátnosti. Prvá považuje štát za národné spoločenstvo a druhá ho stotožňuje s občianskym spoločenstvom.
3. Priemyselná revolúcia koncentruje sociálno-politické štiepenie do hospodárskej sféry. Polarizovala spoločenstvá približne na dve skupiny: na jednej strane vlastníci a zamestnávateľi a na strane druhej námezdní pracovníci. Popri politických konzekvenciách (rozvoj kapitalizmu ako spoločenského projektu) mala priemyselná revolúcia svoje dôsledky v politickom rozmere. Pričinila sa k masovému charakteru politiky, hlavne prostredníctvom vznikom rôzneho druhu politických spolkov, organizácií a strán, ktoré mali za cieľ reprezentovať záujmy robotníkov.
4. Medzinárodná (boľševická) revolúcia postavila proti sebe socialistov a komunistov.³

Tieto prelomové udalosti spôsobili štiepenie (angl. *cleavage*⁴) v teritoriálnej, ako aj funkčnej dimenzii. V kontexte teritoriálnej dimenzie *cleavage* ide o územ-

³ Prehľadná tabuľka kritických zlomov, prevzatá od S. Rokkana, je prezentovaná v práci HLOUŠEK, V.: Koncept konfliktních linií v západní politické vědě a jeho proměny. In *Politologický časopis*, 9, 2002, No 4, s. 400.

⁴ Samotný termín *cleavage* je rôzne interpretovaný a samotní autori ho presne nedefinovali. Jeho preklad do ostatných jazykov je nejednoznačný (rozštiepenie, rozpor, sociopolitické rozdelenie, spoločensko-politické rozdelenie).

né usporiadanie politickej kontroly. Protiklady teritoriálneho charakteru kladú bariéry procesu vytvárania národného štátu a v krajnom prípade môžu viesť až k odtrhnutiu (separácii). Funkčná dimenzia *cleavage* vyplýva z fungovania systému v čase. Protiklady funkčného charakteru sa môžu plne rozvinúť až po určitej teritoriálnej konsolidácii národného štátu.

Cleavages (štiepenia) boli podľa S. Rokkana výrazom a dôsledkom fundamentálnej opozície vo vnútri populácie na danom území, ktorá pramení zo súťaže často protichodných záujmov. Tieto štiepenia formovali západoeurópske spoločnosti od konca stredoveku do éry masovej politiky. *Cleavage* však nemožno považovať za synonymum konfliktu, aj keď takéto štiepenie môže byť jeho príčinou.

Z kombinácie národnodemokratickej a priemyselnej revolúcie a spomínaných dvoch dimenzií vznikajú štyri štiepenia. Ako píše S. Rokkan a S. M. Lipset (1967), dve z týchto rozštiepení sú bezprostrednými výtvormi toho, čo možno nazývať národnou revolúciou: konflikt medzi centrom, vytvárajúcim národnú kultúru, a rastúcim odporom obyvateľstva, ktoré je podriadené a etnicky, jazykovo alebo nábožensky odlišné v krajoch a periférnych oblastiach [1]; konflikt medzi centralizujúcim, štandardizujúcim a mobilizujúcim národným štátom a historicky podloženými stavovskými výsadami cirkvi [2]. Dva z týchto konfliktov sú výtvormi priemyselnej revolúcie: konflikt medzi vidieckymi záujmami a nastupujúcou triedou priemyslových podnikateľov [3]; konflikt medzi vlastníckmi a zamestnávateľmi na strane jednej a nevlastníkmi, pracujúcimi a robotníkmi na strane druhej [4].⁵

V kontexte so vznikom politických strán a teda aj so správaním ich voličov môžeme charakterizovať uvedené *cleavages* (štiepenia) nasledovne:

- štiepenie centrum – periféria [1] stavia proti sebe centralistov, obhajujúcich záujmy „technoštruktúry“ a autonomistov, ktorých možno rozdeliť na regionalistov, federalistov a separatistov; výsledkom je vznik rôznych regionálnych formácií (tzv. „strán teritoriálnej obrany“);
- štiepenie štát – cirkev [2] stavia proti stúpencov laicizácie a sekularizácie (radikálne strany) a stúpencov cirkevného vplyvu v spoločenskom živote (kresťanskodemokratické strany) – tento konflikt je dnes už značne oslabený;
- štiepenie vidiek – mesto [3] – prejavuje sa hlavne zo strany vidieka (vznik a fungovanie agrárnych, resp. vidieckych strán);
- štiepenie vlastníci – pracujúci [4] stavia proti sebe držiteľov výrobných prostriedkov na jednej strane a námezdné pracujúcich (robotníkov, ale aj biele goliere) na strane druhej (ak vezmeme do úvahy ich „sociálnu“ bázu, ide o buržoázne verzus robotnícke strany).⁶

⁵ Bližšie pozri NOVÁK, M. a kol.: *Úvod do studia politiky*. Praha 2011, s. 62.

⁶ Na pomery českej politickej scény sú aplikované tieto závery v príspevku KOPEČEK, L.: Aplikace rokkánovské teorie cleavages na české politické strany na počátku éry masové politiky. In *Středoevropské politické studie*, 4, 2002, No 2-3. <http://www.cepsr.com/clanek.php?ID=36>.

S. Rokkan a S. M. Lipset zdôrazňovali, že sa zamerali na konflikty a kontroverzie pochádzajúce z množstva relácií, prebiehajúcich v sociálnej štruktúre. Iba niektoré z nich však polarizujú systém.

Diskusia, týkajúca sa *cleavage*, sa týkala otázky ich trvalosti a transformácie, resp. modifikácie. Podľa S. Rokkana a S. M. Lipseta došlo po stabilizácii štruktúry politických strán v západnej Európe v 20. rokoch minulého storočia k „zmrazeniu“ západoeurópskych straníckych systémov, ktoré pretrvalo až do vzniku teórie *cleavage*. Toto zmrazenie trvalo do prelomu 70. a 80. rokov 20. storočia, keď začali vznikať politické strany nového typu (napr. strana zelených, nová pravica a i.). Preto sa v súčasnosti podľa terajších politológov s tézou o „zmrazení“ už nedá vystačiť.

***Cleavage* centrum – periféria**

Jedným zo zásadných *cleavages* je vzťah centrum – periféria. Ako sme už naznačili, vyplýva z analýzy teritoriálneho prvku v kontexte jeho vplyvu na politický systém. V podstate ide o spor dominantného centra a podriadenej periférie (provincie), ktorá sa cíti byť ohrozená. Podľa S. Rokkana je v tomto kontexte určujúca dichotómia centra a periférie na určitom území, ako aj kvalita a kvantita interakcií, ktoré medzi nimi prebiehajú.

Pri štúdiu týchto interakcií je potrebné zohľadniť:

- fyzické podmienky dopravy a komunikácie (reliéf a rastlinstvo, vodstvo a i.);
- technologické podmienky dopravy (používané dopravné prostriedky a dopravná infraštruktúra);
- vojenské podmienky pre expanziu alebo dopravu (úroveň vojenskej organizácie, úroveň vyspelosti velenia a i.);
- ekonomické podmienky (rozmiestnenie a distribúcia zdrojov a i.);
- kultúrne podmienky (etnická diferenciácia obyvateľstva, jazykové, religiózne, resp. etické rozdiely).⁷

V rámci problematiky centra a periférie vymedzil S. Rokkan na základe koncentrácie inštitúcií a osôb so špecifickým poslaním pre riadenie celého teritória tri druhy centier:

1. vojensko-administratívne, v ktorých sú lokalizované ústredné orgány štátnej a politickej moci a správy (napr. ministerstvá, zákonodarné zbory, súdy a i.);
2. hospodárske, ktoré sú sídlom riadiacich inštitúcií významných hospodárskych subjektov (napr. bánk, priemyselných korporácií, obchodných zväzov a i.);
3. kultúrne, ktoré sú strediskami duchovného, kultúrneho a spoločenského života (napr. cirkevné inštitúcie, vysoké školy, divadlá a i.).

⁷ Tento prístup zdôrazňuje FRANK, L.: Pojmy centrum a periferie v teorii Steina Rokkana a relevance jejich vymezení ve věku informačních technologií. In *Středoevropské politické studie*, 4, 2002, No 2-3. <http://www.cepsr.com/clanek.php?ID=38>.

Ak centrum plní všetky tieto funkcie, ide o monocefalickú štruktúru. V tomto prípade je na malej ploche sústredená spoločenská elita a tiež aj vlastníci zdrojov. O polycefalickej štruktúre hovoríme vtedy, ak sú uvedené funkcie plošne zreteľne rozptýlené.⁸

Centrum je privilegovaným miestom v rámci určitého teritória, spravidla štátu.⁹ Je prirodzeným a neodmysliteľným strediskom politického systému, ktorý je fakticky stotožňovaný so štátom. V centrách sa stretávajú držitelia zdrojov, uzatvárajú sa tu rozhodujúce dohody, kontrolujú, sprostredkujú a usmerňujú informácie a sú miestom, odkiaľ sa riadia vzdialenejšie oblasti (periférie). Aj keď sú centrá radiaciami elementmi, nie sú úplne nezávislé, pretože je potrebné do nich dovážať potraviny, energie, ako aj pracovné sily z iných území.

Periféria je priestorová jednotka podriadená autorite centra. Ide o tie časti územia, ktoré sú vzdialené od centra, zároveň však podliehajú jeho kontrole a autorite. Závisia od centra z administratívneho, ekonomického i kultúrneho hľadiska. S. Rokkan vymedzil štyri typy periférie, ktorými sú dotykové periférie (*interface peripheries*), enklávy (*enclaves*), nerealizované centrá (*failed centers*) a vonkajšie periférie (*external peripheries*).

Periferizácia sa prejavuje tromi formami:

1. vojenským dobytím a administratívnym podriadením;
2. ekonomickou závislosťou;
3. kultúrnym podriadením.¹⁰

Nie všetky periférie musia byť nevyhnutne voči príslušnému centru podriadené vo všetkých formách periferizácie. V jednotlivých prípadoch môžu vznikáť špecifické kombinácie týchto foriem z hľadiska ich významu.

Periférna komunita sa proti reálnemu alebo domnelému tlaku centra môže mobilizovať vo forme úsilia o zavedenie určitej miery autonómie alebo dokonca o vyhlásenie nezávislosti. Spor môže vyústiť do rôznych foriem presadzovania týchto predstáv – od využívania politických prostriedkov v rámci činnosti štátnych inštitúcií až po použitie násilia. Takto vznikajú autonomistické strany a hnutia (podľa S. Rokkana ide o „strany teritoriálnej obrany“).

Podmienky pre vplyv organizovanej rezistencie periférie spočívajú najmä v existencii jednoznačne ohraničenej a silnej kontrakultúry v rámci určitého teritória; v silnom ekonomickom vplyve na perifériu z vonkajších centier mimo

⁸ Pozri FRANK, L.: Pojmy centrum a periferie v teorii Steina Rokkana a relevance jejich vymezení ve věku informačních technologií. In *Středoevropské politické studie*, 4, 2002, No 2-3. <http://www.cepsr.com/clanek.php?ID=38>. Autor sa zameriava na platnosť teórie *cleavage* centrum – periféria v období informačnej spoločnosti.

⁹ Štát je v tomto kontexte chápaný ako teritórium s určitou politickou štruktúrou, vyznačuje sa monopolom moci, vykonávanou z centra, je definovaný hranicami a disponujúci faktickou alebo medzinárodne uznanou suverenitou.

¹⁰ Pozri ROKKAN, S.: The Centre-Periphery Polarity. In Rokkan, S., Urwin, D., Aarebot, F. H., Malaba, P., Sande, T.: *Centre-Periphery Structures in Europe. An ISSC Workbook in Comparative Analysis*. Frankfurt – New York, 1987, s. 17-50.

územia štátu a zároveň relatívne malý vplyv štátneho centra, resp. v minimálnej ekonomickej závislosti od politického centra štátu.

Priestorové vymedzenie periférie sa definuje pomocou horizontálneho rozmeru periferality, čiže v teritoriálnom (geografickom vymedzení). Periféria predstavuje teda územie, ktoré je kontrolované z centra. Vertikálny rozmer periférie je určený socioekonomickými charakteristikami populácie centra (elita, vlastníci zdrojov, pôvodcovia rozhodnutí) a periférie („ovládani“, schopní ovládať lokálne zdroje iba obmedzene) a zároveň koncentráciou moci nad distribúciou zdrojov. Vertikálny rozmer periférie vyplýva teda z obyvateľstva tu žijúceho a jeho mocienského postavenia. V tomto kontexte dominujú medzi obyvateľmi periférie pasívni participanti rozhodnutí, ktoré prijímajú aktéri z centra.

Pre definovanie periférie sú určujúce jej tri znaky. Je to dištancia (vzdialenosť od centra), ktorá je významná pri distribúcii a alokácii niektorých hmotných produktov; diferencia (miera odlišnosti a rozpoznanie vlastnej identity), vychádzajúca z predpokladu stotožnenia časti identity časti populácie so špecifickým regiónom a dependencia (miera politickej, ekonomickej a kultúrnej závislosti), ktorá umožňuje centru rozhodovať o využívaní lokálnych zdrojov. Podobu vzťahu centrum – periféria určuje kvalitatívny a kvantitatívny obsah uvedených znakov.

V procese utvárania sa unifikovaného národného štátu prebiehajú v kontexte vzťahu medzi centrom a perifériou dva procesy. Ide o proces asimilácie, ktorého postup sa premieta do podoby expanzie jazyka, používaného v centre, a iných kultúrnych vzorcov smerom do periférie, a o proces mobilizácie, ktorý je odrazom inkorporácie celoštátneho systému spoločenského a politického života, nanucovaného centrom do prostredia periférie.¹¹

S. Rokkan a S. M. Lipset tiež poukazujú na to, že konflikt medzi centrom a perifériou nemusí mať výlučne teritoriálnu podobu.¹² Stúpenci, resp. sympatizanti periférie môžu pôsobiť aj v samotnom centre. Môžu byť nimi napr. migranti alebo osoby, ktoré sú na strane periférie z ideologických dôvodov. Korene konfliktu sa tak môžu z lokálneho rozmeru preniesť na vyššiu priestorovú úroveň.

Konceptuálne (pojmové) mapy Európy¹³

S. Rokkan využíval pri svojich výskumoch a prezentácii ich výsledkov konceptuálny prístup, pričom jeden z výstupov predstavovala konceptuálna mapa.

¹¹ Ako príklad neúspechu sa v tejto súvislosti uvádza prípad Rakúsko-Uhorska, ktoré nebolo schopné vybudovať národný systém s dominujúcou úlohou centra a stratilo sa z mapy sveta. Ako úspešný príklad je spomínané budovanie národného štátu vo Francúzsku, v ktorom periférne kultúry boli potlačené nezvyklo úspešným spôsobom.

¹² Autor prehľadového článku je geograf, takže prirodzene preferuje priestorový prístup.

¹³ Podrobnejšie túto problematiku analyzujú napr. TILLY, Ch.: *Stein Rokkan's Conceptual Map of Europe*. Ann Arbor 1981, v česko-slovenskom prostredí HLOUŠEK, V.: Centra a periferie v Evropě..., <http://www.cepsr.com/clanek.php?ID=189>.

Túto metódu aplikoval na podmienky Európy v rôznych etapách historického vývoja, resp. v prierezových obdobiach (výstupy v podobe konceptuálnej mapy Európy pred obdobím vrcholného stredoveku, resp. konceptuálnej mapy Európy v 16. až 18. storočí).

Konceptuálnu mapu Európy, ktorá je prepojená s historicko-sociologickým „makromodelom“ Európy, možno považovať za vyústenie teoretických konceptov S. Rokkana. Cieľom jej spracovania bolo zdôvodniť vnútorný diferencovaný vývoj jednotlivých štátov a národných identít západnej Európy (a časti strednej Európy), ako aj jeho dopady na spôsoby distribúcie moci, riešenie sociálnych konfliktov a hlavne na podobu politického systému.

S. Rokkan sa usiloval o zovšeobecnenie a zahrnutie vzťahov centrum – periféria v jednotlivých krajinách do európskeho teritoriálneho systému. Toto zovšeobecnenie zohľadňuje etnické realie, geoeconomický a geopolitický kontext. S. Rokkan sa skoncentroval na utvorenie obrazu diferenciácie európskych regiónov na centrá a periférie. Zároveň sledoval spoločensko-politické konzekvencie, ku ktorým toto rozdelenie viedlo.

Na európsky vývoj nazeral z hľadiska vývoja teritoriálnej štruktúry a hraníc a tiež ich kontroly. V tomto zmysle vymedzil tri roviny vzťahov (dimenzií), a to ekonomický vývoj, geopolitické postavenie (teritoriálna dimenzia) a kultúrny vývoj. V rámci každej z týchto dimenzií analyzoval možnosti techník prekračovania hraníc (*boundary-transcending technologies*) a opačné tendencie, smerujúce k udržiavaniu hraníc (*boundary-maintaining counterforces*).

Podľa S. Rokkana majú techniky prekračovania hraníc a organizácia udržiavania funkcie hraníc nasledovné podoby:

Ekonomické hranice sú prekračované produktmi a službami prostredníctvom barteru a finančnej výmeny. Táto tendencia je podmienená technologickým urýchlením produkcie a zrýchlením dopravy. Proti prekračovaniu hraníc v tejto dimenzii štát posilňuje kontrolu importu, podporuje skvalitňovanie priemyselného potenciálu a technologické inovácie.

Kultúrne hranice sú prekračované prostredníctvom informácií a kódov, distribuovaných verbálne a písomnosťami. Napomáha tomu technologický pokrok v reprodukčnej technike a urýchlenia šírenia informácií televíziou a rozhlasom. Na kontrolu tohto vývoja dochádza k posilneniu cenzúry, resp. rastom investícií do vlastnej, domácej kultúry.

V prípade vojensko-administratívnych hraníc ide o ich prekračovanie osobami na základe fyzického donútenia. Napomáha tomu modernizácia zbraňových systémov a urýchlenie mobilizácie. Štát tomuto trendu čelí posilnením obranných zložiek a vojenskou a politickou kontramobilizáciou.

Pri tvorbe konceptuálnej mapy Európy využíval S. Rokkan konfliktné štiepenia západnej Európy a to os sever – juh (ktorá je určujúca pre stanovenie podmienok štátotvorného procesu) a os západ – východ (ovplyvňuje podmienky národotvorného procesu). Model formovania štátu a národa s dôrazom na západnú Európu rozdelil na štyri etapy:

1. Etapa formovania centralizovaného štátu. Prebiehala od 14. do 18. storočia. V tomto období vznikali prvé národné štáty, vytvárali sa štátne hranice a stabilizoval sa koncept štátnej suverenity. Štátna moc prenikala na celé územie štátu a získavala nad ním kontrolu.
2. Etapa tvorby národa na úrovni masy. Trvala približne od konca 18. storočia do druhej polovice 19. storočia. V rámci centralizovaného štátu sa v tomto období formoval moderný národ ako produkt Veľkej francúzskej revolúcie. Vznikali prvé printové médiá.
3. Etapa rozvoja masovej politiky, ktorá prebiehala od druhej polovice 19. storočia do konca prvej svetovej vojny. Bola spojená s rozširovaním všeobecného volebného práva a so vznikom masových politických strán.
4. Etapa, spojená s érou sociálneho štátu, resp. redistribúcie statkov. Prebiehala od skončenia prvej svetovej vojny. Je spätá s presadením sociálneho a zdravotného zabezpečenia a podpory v nezamestnanosti.

V historickom kontexte S. Rokkan vychádzal z analýzy migračných vln, ktoré od mladšej doby železnej po vrcholný stredovek ovplyvňovali štruktúru obyvateľstva. Tieto pohyby ľudí spôsobili teritoriálne zmeny a tiež dominantne ovplyvnili etnickú a jazykovú štruktúru obyvateľstva západnej Európy. Dôraz kládol na význam nasledovných udalostí a procesov:

- keltská expanzia na západ od 6. stor. p. n. l.;
- séria expanzií rímskeho impéria;
- početné invázie germánskych kmeňov proti oslabenej Rímskej ríši v priebehu 4. a 5. stor. n. l.;
- vlna arabskej invázie v 8. storočí;
- séria nájazdov a územnej expanzie Vikingov;
- migrácia slovanských a ugrofínskych kmeňov západným smerom;
- prenikanie Nemcov na východ, prebiehajúce od 12. storočia.¹⁴

Na základe uvedených poznatkov S. Rokkan skonštruoval konceptuálnu mapu Európy, odrážajúcu stav obdobia pred vrcholným stredovekom.

Obdobie prvej fázy utvárania nového modelu vzťahov medzi centrami a perifériami v Európe súviselo podľa S. Rokkana s úpadkom významu a vplyvu rímskeho impéria. Došlo síce k rozpadu Západorímskej ríše, ale pretrvala jej sieť miest, jednotiaci prvok v podobe kresťanského náboženstva a v obmedzenej miere aj tradícia komunikácie na dlhé vzdialenosti prostredníctvom písma.

Nová štruktúra centier a periférií v stredovekej Európe bola výsledkom procesov, súvisiacich s utváraním a upevňovaním feudálneho systému, s utváraním spisovných jazykov a budovaním štátov (*state building*). Toto budovanie bolo úspešnejšie na periférii zaniknutej Rímskej ríše, kým jej jadro zostávalo dlhodo- bo rozdrobené.

¹⁴ Pozri ROKKAN, S.: Territorial Structures in Western Europe. An Overview and a Possible Model. In Rokkan, S., Urwin, D., Aarebot, F. H., Malaba, P., Sande, T.: *Centre-Periphery Structures in Europe. An ISSC Workbook in Comparative Analysis*. Frankfurt – New York, 1987, s. 51-105.

Jadro bývalej Západorímskej ríše sa vyznačovalo relatívne hustou sieťou miest, ktoré boli spojené kvalitnými komunikáciami, čo pomáhalo rozvoju obchodu. V tomto kontexte píše S. Rokkan o mestskom páse (*city belt*). Táto sieť miest bránila vzniku dominancie jedného výrazného centra a teda neexistovala centrálna politická štruktúra, ktorá by tento pás kontrolovala. Mimo tento pás bolo jednoduchšie vytvoriť jedno dominantné multicefalické centrum (združujúce vojensko-administratívne, ekonomické i kultúrne funkcie). Úspešnými pokusmi o vybudovanie štátu s jedným multicefalickým centrom v predtým periférnych oblastiach bol vznik Anglicka, sformovanie škandinávskych štátov a neskôr aj Španielska (jeho vytvorenie bolo komplikované procesom reconquisty).

Kombináciou migrácií, procesov utvárania centier, kultúrnej štandardizácie a zmien hraníc došlo k sformovaniu relatívne unikátnej štruktúry európskych štátov. Tento model kombinoval malé i veľké štáty, ktoré mali centralizovaný i decentralizovaný charakter.

Na základe zohľadnenia podmienok utvárania politickej štruktúry novovekej Európy skonštruoval konceptuálnu mapu Európy v 16. až 18. storočí. Na základe osi západ – východ dochádzalo v tomto období k diferenciacii ekonomických zdrojov štáto tvorných centier. Na západe Európy existovala vysoko monetarizovaná ekonomika, kým na jej východe prevažovali agrárne ekonomické štruktúry. Na osi sever – juh S. Rokkan analyzoval rýchlosť kultúrnej integrácie. Na protestantskom severe došlo k rýchlemu vymedzeniu a uzavretiu hraníc. Na juhu podľa neho dominovala nadštátna a teda cezhraničná inštitúcia katolíckej cirkvi.

Na základe tejto konceptuálnej mapy poukázal S. Rokkan na základné asymetrické črty geopolitickej štruktúry Európy. Zdôraznil existenciu politicky fragmentovaného pásu obchodných miest, ktorý prebiehal od Stredozemného mora na sever. Západným smerom od tohto pásu bola vytvorená hustá sieť miest, kým na východe bola táto sieť redšia. S. Rokkan poukazoval na rozdiel medzi prímorskými veľmocami (Anglicko, Francúzsko) a „vnútrozemskými“ impériami (habsburská monarchia, Prusko, Rusko). Na osi západ – východ pretrvávali podľa neho k rozdiely v podmienkach budovania štátu (*state building*).

Na osi sever – juh demonštroval rozdiely v podmienkach budovania národa. Hlavný vplyv na definovanie moderného národa mala podľa S. Rokkana reformácia. Protestanti prelomili nadštátnu štruktúru katolíckej cirkvi. Protestantská cirkevná správa bola spojená so svetskou byrokraciou a tak vznikol model, ktorý spájal štátnu štruktúru, cirkev a národ. Na severe Európy prebiehali procesy vytvárania štátu súbežne. V katolíckej časti Európy sa cirkev nestala nositeľkou utvárania moderného národa.

Cieľom analýz S. Rokkana bolo vytvoriť komplexný konceptuálny model európskeho vývoja v období od stredoveku po 20. storočie. Vo svojom makromodeli Európy periodizoval európsky politický vývoj v podobe siedmich stupňov.¹⁵

¹⁵ Pozri HLOUŠEK, V.: Centra a periferie v Evropě...

Prvé tri stupne európskeho politického vývoja vymedzujú jeho základné premenné.

Stupeň 0 je spätý s obdobím raného stredoveku. V rámci ekonomického vývoja prebiehala diferenciácia agrárnej štruktúry, v teritoriálnej dimenzii išlo o úroveň začlenenia do Svätej rímskej ríše národa nemeckého a v kultúrnej oblasti o utváranie etnickej bázy populácie jednotlivých regiónov.

Vývojový *stupeň 1* prebiehal vo vrcholnom stredoveku. Došlo k ekonomickej diferenciácii Európy z hľadiska rozdielnej úrovne sformovania siete miest. Z geopolitického hľadiska dominoval vplyv polohy a postavenia európskych krajín vo vzťahu k jadrovému pásu miest. V kultúrnom kontexte došlo k vzniku rozdielov v etnickej a jazykovej štruktúre obyvateľstva jednotlivých regiónov (homogénne, resp. heterogénne regióny).

Vývoj v *stupni 2* sa datuje do obdobia 16. a 17. storočia. Vtedy sa v Európe začala presadzovať kapitalistická ekonomika. Jednotlivé krajiny a regióny sa vydali z hľadiska prispôsobenia tomuto modelu rôznymi cestami vývoja. V geopolitickom kontexte došlo k procesu podriadenia si periférií zo strany centier. Kultúrne sa presadila diferenciácia na báze miery nacionalizácie miestnej kultúry, čo súviselo s úspechom alebo neúspechom reformácie na konkrétnom území.

Stupeň 3 je vymedzený rokmi 1648 (uzavretie vestfálskeho mieru) a 1789 (začiatok Veľkej francúzskej revolúcie). Vývoj v tomto období sa odrazil dominantne v geopolitickej dimenzii. Došlo k diferenciácii európskych štátov na krajiny, kde pretrvali tradičné zastupiteľské inštitúcie (Anglicko), a na krajiny, ktoré sa vyvíjali v absolutistickom modeli vlády (Rusko, habsburská monarchia).

Štvrtému a piatemu stupňu politického vývoja Európy (ktoré prebiehali od konca 18. storočia do začiatku 20. storočia) venoval vo svojom makromodeli Európy najväčšiu pozornosť, keďže v tomto období došlo k prekryvaniu sa a ovplyvňovaniu národnej a priemyselnej revolúcie. Tieto prelomové obdobia zohrali významnú úlohu aj v teoretickej koncepcii *cleavage*.

Stupeň 4 je spätý s intenzívnym budovaním národa. V ekonomike došlo k diferenciácii podielu mestských a vidieckych zdrojov. Geopolitická dimenzia bola charakteristická konfliktom medzi úsilím o centralizáciu, resp. unifikáciu a snahou o liberalizáciu, resp. územnú secesiu. V kultúre sa prejavovalo súperenie etnickej a jazykovej mobilizácie centra a periférie (autor uviedol najmä národnoobrodenecké hnutia malých národov proti snahe imperiálneho centralizmu v Rusku, habsburskej monarchii a osmanskej ríši).

S. Rokkan charakterizoval *stupeň 5* urbanizáciou, sekularizáciou a industrializáciou, ktoré prebiehali v druhej polovici 19. storočia a na počiatku 20. storočia. Došlo k rozdielom v rýchlosti a intenzite priemyselného rozvoja v jednotlivých regiónoch Európy. V geopolitickej dimenzii sa prejavoval konflikt medzi imperiálnymi (dobyvačnými) tendenciami a tendenciami v prospech udržania mieru. V kultúrnej oblasti sa začalo prejavovať napätie medzi štátom a cirkvou.

Šiesty a siedmy stupeň vyplývajú z variácií predchádzajúcich etáp a ukazujú, ako sa podľa alternatív predchádzajúceho vývoja utvárala inštitucionálna

politická štruktúra. Vývoj v *stupni 6* je charakteristický štruktúraciou politických inštitucionálnych alternatív. Išlo o úsilie o rozširovanie volebného práva a utváranie podoby volebného systému a podoby politických strán a stranických systémov.

Stupeň 7 je spojený s vytváraním politických väzieb (*alignments*) širokých mas obyvateľov v závislosti od politických inštitúcií, ktoré vznikli na predchádzajúcom stupni. Utvárali sa rôzne podoby politickej participácie, ako aj postoje jednotlivých spoločenských komunít k politickému systému a prebiehalo nadväzovanie rôznych skupín voličov na politické strany, s ktorými sympatizujú.

Záver

Pri štúdiu relevantnej literatúry sa môžeme stretnúť s odmietnutím teórie S. Rokkana, ale na druhej strane aj s jej akceptovaním ako jedného z východísk podkladov pre výskum vývoja a súčasného stavu spoločnosti. Jej mechanické preberanie pre politologické a historiografické analýzy v podmienkach východnej a juhovýchodnej Európy je však nevhodné, keďže vývoj v týchto regiónoch bol zásadne odlišný od vývoja v západnej časti Európy.

Štáty strednej Európy prešli podobným vývojom ako západná Európa, na podmienky ktorej S. Rokkan aplikoval svoju teóriu.¹⁶ V stredoeurópskom prostredí je teda možné túto koncepciu s určitými výhradami preberať. Neplatí to však pre krajiny juhovýchodnej Európy, ktorá prešla odlišným geopolitickým, sociálnym a politickým vývojom. Celkovo možno teda konštatovať, že v kontexte výskumu konfliktných línií vo všeobecnosti neprináša mechanické preberanie teórie S. Rokkana relevantné výsledky.

S. Rokkan vychádzal pri koncipovaní svojej teórie zo znalostí a skúseností vtedajšej doby (60. a 70. roky minulého storočia), ako aj z dostupného poznania historických reálií. Nebol teda konfrontovaný s urýchlenným procesom globalizácie, ktorý je charakteristický pre súčasnosť a jeho následkami na fungovanie spoločensko-politického usporiadania.¹⁷

Okrem toho pri úvahách o vzťahu centra a periférie a jeho dopadu na charakter politického systému S. Rokkan vychádzal z predpokladu existencie neoddeliteľného a samozrejmeho teritoriálneho prvku. V súčasnosti však vďaka novým možnostiam výmeny informácií a hmotných produktov neexistuje takmer v žiad-

¹⁶ Pozri STOJAROVÁ, V.: Teorie Steina Rokkana a její použití v postsocialistických zemích jihovýchodní Evropy. In *Středoevropské politické studie*, 5, 2003, No 1. <http://www.cepsr.com/clanek.php?ID=14>. Táto problematika je analyzovaná aj v práci HLOUŠEK, V.: Koncept konfliktních linií ve střední a jihovýchodní Evropě – tři roviny analýzy. In *Středoevropské politické studie*, 4, 2002, No 2-3. <http://www.cepsr.com/clanek.php?ID=34>.

¹⁷ Úvahy o aplikácii konfliktných línií v podmienkach európskej integrácie sú prezentované v práci HLOUŠEK, V.: Koncept konfliktních linií a problematika evropské integrace. In *Sociologický časopis*, 43, 2007, No 2, s. 361-378. Autor prilehavo používa termín „post-rokkanovský svet“.

nej oblasti absolútna exkluzivita nejakej transakcie medzi centrom a perifériou a oba prvky nadväzujú nezávislé vzťahy s obdobnými prvkami mimo vlastný politický systém, čo stručne analyzujeme nižšie. Intenzita a rozsah týchto transakcií a miera vzájomnej závislosti degradujú úlohu národného štátu, ktorý sa pri nutnom rešpektovaní transakcií s okolím stáva iba oslabovaným správcom daného územia.

V tejto súvislosti treba zdôrazniť, že na rozdiel od pôvodne koncipovanej Rokkanovej teórie ovplyvňujú podobu určitého politického systému, ako aj jeho fungovanie entity neštátneho charakteru. Politické systémy národných štátov sú začlenené do siete väzieb supraštátneho charakteru (politických, vojenských, ekonomických, bezpečnostných, informačných a i.). Tento faktor sa premieta aj do vzťahu centrum – periféria, skoncipovaného S. Rokkanom. Kritici teda poukazujú na skutočnosť, že na kvalitu a kvantitu tohto vzťahu môžu mať väčší vplyv relácie realizované s centrami a perifériami, fungujúcimi mimo vlastný politický systém. Tak sa centrum politického systému (ktorého jadrom je stále národný štát) stáva perifériou nadštátnych politických systémov a inštitúcií.

V súčasných podmienkach je najdôležitejšou zmenou oslabovanie teritoriálnej dimenzie v rámci politického systému, čo má zásadný vplyv na charakter vzťahu centrum – periféria. Spolu s používaním vyspelých informačných a distribučných technológií dochádza k „odhmotňovaniu“ týchto väzieb, ktoré sa stávajú nezávislými napr. od fyzických podmienok dopravy a komunikácie, resp. od dopravnej infraštruktúry. S. Rokkan vo svojej teórii preferoval technologické podmienky transportu hmoty, nie však informácií, ktoré sú pre súčasný rozvoj určujúce.

V súvislosti s Rokkanovou koncepciou vyčlenenia centier a ich funkcií sa dnes poukazuje na to, že prevládajú polycefalické centrá. V budúcnosti však môže dôjsť k decentralizácii, teda k vytváraniu veľkého množstva špecializujúcich sa centier. Keďže dochádza k rýchlemu zdokonaľovaniu informačných technológií, nie je potrebná koncentrácia funkcií do jedného centra. Priestorová blízkosť dôležitých inštitúcií rôzneho zamerania už nie je nutná, keďže výmenu informácií osobným kontaktom, resp. prenosnými médiami (papier) nahradili vyspelé technológie ich výmeny, nezávislé od spomenutých „nosičov“.

V budúcnosti bude pravdepodobne neaktuálne aj Rokkanovo tvrdenie, že periférie sú závislé od centra vo všetkých súvislostiach. Súvisí to s tým, že dištancia nehrá v prípade nehmotných produktov určujúcu úlohu a teda rozdiel medzi centrom a perifériou sa stiera. V prípade diferencie sa v súčasnej dobe vplyvom vytvárania globálnej kultúry a v podmienkach masívnej výmeny informácií a vzájomného ovplyvňovania stráca pôvodný zmysel teritoriálne podloženej sebaidentifikácie. Dochádza k preberaniu unifikovanej identity a jednotného štýlu života takmer vo všetkých oblastiach. Z hľadiska dependencie sa ukazuje výhodný proces postupného uvoľňovania závislosti v prospech riadenia zdrojov na základe decentralizácie a maximálnej subsidiarity.

Pokiaľ pripustíme možnosť, že teritoriálny prvok nie je a nebude z hľadiska dnešného a pravdepodobného budúceho vývoja tak relevantný, musíme prehod-

notiť samotný koncept *cleavage* centrum – periféria, resp. nájsť aktualizovaný obsah týchto pojmov.

V kontexte pôsobenia politických strán v súčasnosti tézy S. Rokkana už nie sú platné. Klasické konfliktné línie v spoločnosti sa uvoľnili. Došlo k rozptylu väzieb medzi tradičnými skupinami voličov a ich stranickou reprezentáciou. Vznikajú nové politické strany, ktoré sa profilujú skôr v nových konfliktoch než v tradičných konfliktných líniiach. V Európe sa v súvislosti s jej postupnou integráciou vytvorila „európska“ konfliktná línia, ktorá oddeľuje eurooptimistov a euroskeptikov. Táto prebieha aj vo vnútri súčasných politických strán.

Na rozdiel od „sveta S. Rokkana“ je súčasný svet menej prehľadný, čo vytvára nové výzvy pre politické strany ako aktérov, reprezentujúcich dve strany konfliktných línii. Občan sa rozhoduje v politickej rovine individuálnejšie a politické strany sú nútené vytvárať nové, komplexnejšie stratégie so snahou prilákať voličov.

Ukazuje sa však, že teória konfliktných línii S. Rokkana predstavuje otvorený výskumný koncept. Tento koncept je schopný ďalšieho vývoja o. i. v podobe jeho aplikácie v rôznych súvislostiach a v relatívne širokej škále výskumných smerov. Aj v transformujúcich sa spoločenských, politických a kultúrnych podmienkach môže jeho uplatnenie v interdisciplinárnom výskume priniesť podnetné výsledky.

The centre and the periphery in the context of the historical-conflict approach of Stein Rokkan

ROBERT IŠTOK

S. Rokkan's theory of „cleavages“. The problem of the periphery and the process of peripheralization. While mechanical application of Rokkan's theory to political science and historiographical analysis is not suitable for Eastern and South-eastern Europe due to major disparities in their development, this theory can be adopted for Central Europe albeit with some reservations. Current trend: multi-cephalic centres.

O NÁRODNÝCH/SLOVENSKÝCH A REGIONÁLNYCH DEJINÁCH (NIELEN) V SLOVENSKEJ HISTORIOGRAFII¹

MARTIN PEKÁR

Nosnou témou odborného seminára organizovaného v Košiciach počas 39. zasadnutia Česko-slovenskej komisie historikov v roku 2013 sa stal fenomén centra a periférie v Československu s podtitulom región a jeho vymedzovanie. V kontexte tejto témy ma členovia komisie oslovili, aby som pripravil referát o vzťahu národných/slovenských dejín a regionálnych dejín v slovenskej historiografii. Referát, ktorý na konferencii odznel, v konečnom dôsledku ponúkol viac otázok ako odpovedí a stal sa základom pre oveľa hlbšie uvažovanie o téme. Hlavné myšlienky tohto uvažovania prezentujem v predložennom texte. Pokúšam sa kriticky nadviazať na moju prednášku z roku 2005 na pôde Filozofickej fakulty Univerzity Palackého v Olomouci o stave a problémoch výskumu regionálnych dejín na Slovensku po roku 1989. Vtedy som v prednáške, resp. následne v jej písomnej podobe,² okrem samotného bilancovania naznačil vybrané problémy, týkajúce sa terminológie, teoreticko-metodologických východísk či metodiky výskumu regionálnych dejín.

Uvedené problémy, no najmä pochopenie epistemologických východísk a otázka definície samotného pojmu región, sa ukázali ako kľúčové aj pri uvažovaní o vzťahu národných/slovenských a regionálnych dejín. Vo svojich úvahách budem vychádzať z kritiky konceptu národných/slovenských dejín, ktorého prekonanie bolo aj v iných európskych historiografiách základným predpokladom pochopenia významu výskumu regiónov a ich dejín. Osobitnú pozornosť chcem venovať otázke definície pojmu región, ktorá sa javí ako základná podmienka pre teoretické zakotvenie a vedecký status špecializácie dejín, ktorá sa v našom prostredí tradične označuje ako regionálne dejiny. Posledná časť je venovaná Steinovi Rokkanovi a jeho štruktúre centrum – periféria ako teoretickému modelu, ktorý v sebe spája ťažiskové prvky témy košickej konferencie. Zároveň ponúka jeden z možných teoretických rámcov jej uchopenia a metodický návod na výskum.

¹ Príspevok vznikol v rámci riešenia nadväzujúcich projektov VEGA MŠVVaŠ SR č. 1/0101/12 a 1/0212/15.

² PEKÁR, M.: Stav a problémy výskumu regionálnych dejín na Slovensku v rokoch 1989 – 2005. In *Česko-slovenská historická ročenka 2006*. Brno 2006, s. 89-97. Upravená a skrátená verzia bola publikovaná ako PEKÁR, M.: Niekoľko poznámok k stavu a aktuálnym problémom výskumu regionálnych dejín. In: *Historický časopis*, 55, 2007, č. 1, s. 96-103.

Ku kritike konceptu národných/slovenských dejín

V slovenskom prostredí dominujú epistemologické východiská, s ktorými vstúpili do rodiacej sa slovenskej historiografie v druhej polovici 19. storočia František V. Sasínek a Július Botto. Sasínek založil tradíciu takej koncepcie slovenských národných dejín, ktorá vychádzala primárne z teritoriálneho a sekundárne z národného princípu, Botto chápal slovenské dejiny výlučne ako dejiny Slovákov. V oboch koncepciách bol národ chápaný esencionalisticky.³ Táto „totálna národná dimenzia“ (L. Vörös) mala za následok podceňovanie kritického štúdia iných fenoménov a stagnáciu v oblasti metodológie. Ďalší rozvoj historického bádania na Slovensku negatívne ovplyvňovala jednak nedostatočná odborná základňa na prelome 19. a 20. storočia, jednak politická situácia v 20. storočí spojená s etablovaním dvoch totalít. V 50. rokoch 20. storočia došlo navyše k zásadnému upevneniu politickej kontroly v oblasti historického bádania.⁴ Historická veda v zovretí marxisticko-leninskej ideológie a komunistického režimu nemohla reflektovať dynamický myšlienkový rozvoj v západoeurópskych a transatlantických spoločenských vedách, v prostredí ktorých vzniklo nielen nové sociálno-konstruktivistické chápanie národa⁵, ale aj niekoľko „revolúcií“ v oblasti historického bádania.

V podstate až do konca prvej polovice 20. storočia sa devalvácia regiónov a regionálnych dejín stala sprievodným javom, resp. dôsledkom triumfu konceptu národných dejín v celoeurópskom meradle, a nie iba problémom slovenskej historiografie. Zmyslom národných dejín bolo podieľať sa na budovaní národnej identity a tomuto projektu bolo podriadené i štúdium regiónov. Najmä po roku 1945 však v západnej Európe došlo k otraseniu viery v ideu národného štátu, dôsledkom čoho bolo v historickom výskume spochybnenie axiómy, že národy/štáty sú neproblematickými predmetmi výskumu, a následne k snahe kriticky sa s ňou vyrovnáť, resp. k výraznému odklonu od konceptu národných dejín najmä smerom k sociálnym dejinám.⁶

Ako som už naznačil, slovenská historická veda pred rokom 1989 z objektívnych dôvodov nereflektovala západoeurópske trendy. „Totálna národná dimenzia“ a politické pomery odsunuli na vedľajšiu koľaj všetky iné východiská, prístupy a špecializácie v slovenskej historiografii, v rámci ktorej nemohla prebehnúť slobodná vedecká diskusia.

³ KAMENEC, I.: Slovenské, české a československé dejiny: Problém či pseudoprobém? In *Česko-slovenská historická ročenka 2000*. Brno 2000, s. 12. VÖRÖS, L.: *Analytická historiografia versus národné dejiny: „Národ“ ako sociálna reprezentácia*. Pisa 2010, s. 9-12.

⁴ HUDEK, A.: *Najpolitickjšia veda*. Bratislava 2010, s. 124-127.

⁵ VÖRÖS, L.: *Analytická historiografia...*, s. 12.

⁶ APPLEGATE, C.: A Europe of Regions: Reflections on the Historiography of Sub-National Places in Modern Time. In *The American Historical Review*, 104, 4, 1999, s. 1160-1164; IGGERS, G. G.: *Dějepisectví ve 20. století*. Praha 2002, s. 64 a n.

S podobnými problémami dlho zápasila i vyspelejšia česká historiografia.⁷ Uvádžam to preto, lebo práve v tomto mentálne i historicky blízkom prostredí je možné v súčasnosti vidieť rôzne motivované snahy o prehodnotenie adekvátnosti holistickej koncepcie českých dejín, resp. národných dejín ako takých.⁸ Ako príklad uvediem myšlienky V. Goněca, P. Baršu a J. Horského, autorov, ktorí o histórii uvažujú teoreticky.

Vladimír Goněc definoval české dejiny teritoriálne, chápe ich ako sumu rôznorodých udalostí na území súčasnej Českej republiky. Výskum takého predmetu sa mu javí ako málo produktívny. Za prínosnejšie považuje skúmať „veľké otázky“, ktoré zasahujú rámec strednej Európy, či dokonca celej Európy, čo interpretuje ako „tematizovaný“ prístup.⁹

Politológ Pavel Barša dal do protikladu praktickú funkciu národnej pamäte, ktorú podľa neho reprezentuje spomínanie na národnú minulosť, a teoretickú funkciu histórie, ktorá má slúžiť poznaniu, priniesť nestranný výklad a má byť prístupná racionálne uvažujúcim jednotlivcom, nie vzbudzovať emócie. Upozornil tiež na dôležitý fakt, že spomínanie na národnú minulosť nie je morálne a politicky neutrálne.¹⁰

Zásadným spôsobom spochybnil české/národné dejiny ako predmet vedeckého výskumu Jan Horský, ktorý na túto tému hovoril počas X. zjazdu českých historikov v Ostrave v roku 2011. Vo svojom príspevku¹¹ podrobil kritike nedostatočné teoretické zakotvenie historickej vedy¹² v českom prostredí. Horský, okrem iného, spochybnil české dejiny ako predmet vedeckého výskumu: ako predmet, ktorého skúmanie by viedlo k vedeckému diskurzu s výsledkom umožňujúcim produktívnu interakciu historickej vedy s inými disciplínami. Tvrdí, že teoretický status je možné koncepciám dejinných procesov priznať len vtedy, ak sa budú týkať konkrétneho parciálneho procesu spojeného s explicitne vybranými entitami sociokultúrnej skutočnosti, čo podľa neho zodpovedá aj možnostiam historickej metódy v jej súčasnom ponímaní.¹³ Horský doslova píše: „... české dějiny – právě tak jako třeba ‚německé dějiny‘ či dějiny italské atd. – nejsou předmětem vědeckého bádání, neboť jsou neomezeným chaosem různorodých jevů.“¹⁴

⁷ Podrobne: SOMMER, V.: *Angažované dějepisectví*. Praha 2011.

⁸ Súčasne samozrejme jestvujú aj názory, ktoré smerujú k obrane či posilneniu výskumu „českých dejín“. Porov. napr. PÁNEK, J. Česká historická věda a české historické vědomí. In *Český časopis historický*, 97/1999, s. 311-320.

⁹ GONĚC, V.: Národní dějiny – „politickovýchovný“ účel, [pokleslá] beletrie či předmět kritické vědy? In *Česko-slovenská historická ročenka 2000*, Brno 2000, s. 47.

¹⁰ BARŠA, P.: Paměť národa a vědení historie. In *Uzel na kapesníku. Vzpomínka a narativní konstrukce dějin* (eds. M. Políaková, J. Raška, V. Smyčka). Praha 2014, s. 39.

¹¹ Publikovaný ako: HORSKÝ, J.: Teorie jako konstitutivní rys vědeckosti a jejich místo v českém dějepisectví. In *Dějiny – teorie – kritika*, 2/2011, s. 311-328.

¹² Rozlišuje medzi (naratívnym) dejepisom a (analytickou) historickou vedou.

¹³ HORSKÝ, J.: Teorie..., s. 314.

¹⁴ HORSKÝ, J.: Teorie..., s. 327. Tu odkazuje na podrobnejšiu argumentáciu vo svojej práci *Dějepisectví mezi vědou a vyprávěním*. Praha 2009.

V slovenskom prostredí aktuálne otvoril otázku kritiky konceptu národných dejín László Vörös, ktorý sa venuje výskumu nacionalizmov v strednej Európe na prelome 19. a 20. storočia. Už vo vyššie citovanej práci s názvom *Analytická historiografia versus národné dejiny* predostrel kritiku vybraných ontologických a epistemologických východísk a metodických postupov „tradičnej národnej historiografie“. Vychádzal pri tom z myšlienok britského historika Petra Burka.¹⁵ V súlade so svojím výskumom sa sústredil najmä na spochybnenie objektivistických téz tradičnej historiografie a esencialistického chápania národa. Vörös podal presvedčivú kritiku konceptu národných dejín. Na rozdiel od ostatných spomínaných prác však nezatraca národ a jeho dejiny ako možný predmet vedeckého výskumu, ale hľadá nový teoretický prístup založený na chápaní národa ako kategórii sociálnej praxe.¹⁶ Predmetom jeho výskumu sa tak stala sociálna reprezentácia národa, t. j. predstavy o národe (to, ako bol národ reprezentovaný v zachovaných diskurzoch) a procesy reprezentovania národa v politických, kultúrnych, hospodárskych a sociálnych aktivitách.¹⁷

Regionálne dejiny a pojem región

Diskusia o vzťahu národných/nemeckých a regionálnych dejín prebiehala najprv spolu s obnovením regionálnych politických hnutí v 70. a 80. rokoch 20. storočia vo federatívne usporiadanom „západnom“ Nemecku.¹⁸ Spájala sa s prostredím, v ktorom sa historický výskum otvoril interdisciplinárnej spolupráci a v ktorom sa rozvíjali nemecké sociálne dejiny (historische Sozialwissenschaft). Myšlienkovým zavŕšením tejto diskusie vo vzťahu k vymedzeniu úlohy a významu regionálnych dejín bola predovšetkým teoretická práca Gerta Zanga.¹⁹

Zang považoval za východisko pri výskume regionálnych dejín štúdium jednotlivcov a ich mikrosvetov, pričom jednotlivca vnímal nielen ako produkt, ale aj ako aktívneho tvorcu historických štruktúr. Obrat smerom k jednotlivcovi bol podľa neho základom lepšieho pochopenia vnútorných zákonitostí a genézy týchto štruktúr.²⁰ Regionálne dejiny sa mu stali nástrojom poznania jednotlivých „stavebných prvkov“, príp. korektúry celkového dejinného kontextu (štruktúr a súvislostí).²¹ Zang teda vymedzil úlohu regionálnych dejín vychádzajúc práve

¹⁵ VÖRÖS, L.: *Analytická historiografia...*, s. 21-34.

¹⁶ VÖRÖS, L.: *Analytická historiografia...*, s. 1.

¹⁷ VÖRÖS, L.: *Analytická historiografia...*, s. 121.

¹⁸ APPLGATE, C.: *A Europe of Regions...*, s. 1170-1172. K diskusiám v nemeckom prostredí podrobnejšie: HAUMANN, H.: *Lebenswelten und Geschichte. Zur Theorie und Praxis der Forschung*. Wien – Köln – Weimar 2012, s. 33 a n.

¹⁹ ZANG, G.: *Die unaufhaltsame Annäherung an das Einzelne. Reflexionen über den theoretischen und praktischen Nutzen der Regional- und Alltagsgeschichte*. Konstanz 1985.

²⁰ „...ein Kernstück struktureller Geschichtsschreibung“, ZANG, G.: *Die unaufhaltsame Annäherung...*, s. 64.

²¹ HAUMANN, H.: *Lebenswelten und Geschichte...*, s. 43-44.

z tradície nemeckých sociálnych dejín, dokonca regionálne dejiny považoval za ich základ. Zároveň sa mu podarilo odlišiť regionálne dejiny od súdobých historicko-antropologických mikrohistorických výskumov, ktorých prioritou bolo postihnúť špecifiká skúmaného prípadu predovšetkým v rovine každodennosti a dešifrovať subjektívne duševné stavy jednotlivca.²²

Spomínaná stagnácia a uzavretosť slovenskej historickej vedy sa dlhodobo a negatívne prejavovali i v regionálnych dejinách, ktorých výskum má na Slovensku pomerne bohatú tradíciu, avšak dlhodobo bol vnímaný ako doplnok národných/slovenských dejín.²³ V tomto duchu, odvolávajúc sa na prácu z roku 1965 (!), charakterizoval funkciu regionálnych dejín ešte aj v roku 2004 český historik Josef Bartoš.²⁴ Domnievam sa, že uvedená charakteristika (prijímaná tak v českom, ako aj v slovenskom prostredí) je najlepším dôkazom stagnácie. A pretrváva aj v súčasnosti, bez ohľadu na výrazný nárast počtu regionálne zameraných prác i stále intenzívnejšie prenikanie nových trendov do bádania.

Je paradoxné, že pri uvažovaní o regionálnych dejinách sa ako najväčší problém javí definícia samotného pojmu región.²⁵ Zaznievajú dokonca hlasy spochybňujúce možnosť formulovať akceptovateľnú definíciu či považujúce takéto pokusy za samoučelné.²⁶

Jednotlivé definície pojmu región zohľadňujú celý rad možných prístupov a kritérií, z ktorých viaceré sú prienikové. Napríklad podľa H. Haumanna je pojem región naviazaný na geograficky ohraničený priestor a ekonomickú jednotku, ktorá sa v priebehu času premenila na jednotu štruktúr a životných svetov obyvateľov (vrátane jazyka, náboženstva, zvykov, mentality a spoločného vedomia). Región sa podľa neho vyznačuje aj vlastnou pramennou bázou.²⁷ E. Semotanová definuje región najmä ako organicky prepojený územný celok s politickým, hos-

²² Van DÜLMEN, R.: Historická antropologie. Praha 2002, s. 44-46.

²³ Porov. napr. ŠVORC, P.: Regionálne dejiny 19. a 20. storočia na Slovensku a slovenská historická spisba. In: *Regionálne dejiny a dejiny regiónov* (eds. M. Pekár, P. Derfiňák). Prešov 2004, s. 18-26. Tiež ALBERTY, J.: Regionálna história nie je iba historiografia (so zreteľom na stredné Slovensko). In *Regionálne dejiny a dejiny regiónov...*, s. 93-108.

²⁴ „Za správnejší považujeme ten názor, že regionální dejiny majú plniť dvojčinnú funkciu: 1. byť súčasťou celonárodných dejín (...) 2. zpracovávať vývoj určitej oblasti jak pro vlastní potřeby regionu (...) tak i pro širší potřeby (...) aniž by při tom bylo podmínkou, že práce je přímo určena jako stavební kostka do celostátní historiografie.“ BARTOŠ, J. – SCHULZ, J. – TRAPL, M.: *Regionální dějiny. Pojetí, poslání, metodika*. Olomouc 2004, s. 14.

²⁵ HAUMANN, H.: *Lebenswelten und Geschichte...*, s. 37. APPLGATE, C.: A Europe of Regions..., s. 1158. JACOBSON, S. – ANDRESEN, A. – BEŠLIN, B. – GÖDERLE, W. – GYÖRE, Z. – MUIGG, M.: What is a Region? Regions in European History. In *Layers of Power: Societies and Institutions in Europe*. Pisa 2010, s. 99.

²⁶ Napr. SEMOTANOVÁ, E.: K problematice regionů – časoprostorových průsečíků. In *Regiony – časoprostorové průsečíky?* Praha 2008, s. 8. BARTOŠ, J. – SCHULZ, J. – TRAPL, M.: *Regionální dějiny...*, s. 11-12.

²⁷ HAUMANN, H.: *Lebenswelten und Geschichte...*, s. 37-38.

podárskym a kultúrnym centrom.²⁸ J. Bartoš chápe regionálne dejiny ako špecializáciu v rámci priestorového členenia histórie a región ako sociálnu štruktúru na určitom ohraničenom priestore, ktorá sa skladá z rôznych prvkov a vzťahov a na ich základe vytvára nejaké spoločenstvo.²⁹

V prostredí slovenskej historickej vedy chýba ucelenejší pokus o vymedzenie pojmu región a jednotliví autori k nemu a k výberu predmetu svojho výskumu v rámci regionálnych dejín pristupujú v podstate intuitívne, bez ambície teoretického uchopenia.³⁰ V súvislosti so zapojením Slovenska do integračných procesov v Európe sa do nášho prostredia dostala navyše nová významová rovina pojmu (euro)región, spájajúca tento pojem s územím presahujúcim štátne hranice, ktoré je podľa definície Rady Európy založené na cezhraničnej spolupráci najčastejšie dvoch samosprávnych jednotiek.³¹ V kontexte tejto štúdie je zaujímavé všimnúť si, že politický projekt regionalizácie Európy, resp. „Európy regiónov“, na počiatku ktorého stál Denis de Rougemont, mal byť vlastne nástrojom na prekonanie Churchillovej „Európy národov“ a dominancie štátov v zjednotenej Európe.³²

Uvedené definície pojmu región v sebe obsahujú alebo prioritizujú rozličné relevantné aspekty historickej skutočnosti – geografický, politicko-organizačný, hospodársky, kultúrny, mentálny či dnes zdanlivo paradoxne v narastajúcej miere jazykový. Vždy sú však prítomné geografické vymedzenie a vlastná sociálna štruktúra (existencia relatívne stabilných vzorcov interakcie medzi jednotlivcami a skupinami v spoločnosti) ako prienikové aspekty. Nájdeme ich dokonca aj pri definícii euroregiónu, celku, ktorý, ak nevychádza z historického precedensu, je novotvarom, preto ho nie je možné považovať za vhodný predmet výskumu regionálnych dejín.

Stein Rokkan a štruktúra centrum – periféria ako východisko

Nórsky politológ a sociológ Stein Rokkan (1921 – 1979) bol autorom modelu centrum – periféria. Vypracoval základy teórie, ktorá v rámci politológie patrí

²⁸ SEMOTANOVÁ, E.: K problematice regionů..., s. 8.

²⁹ BARTOŠ, J. – SCHULZ, J. – TRAPL, M.: *Regionální dějiny...*, s. 29-30.

³⁰ V spomínanom referáte z roku 2005 som sa na základe dovtedy preštudovaných prác pokúsil sformulovať definíciu pojmu región: „... územie definované inak ako politologickým pojmom štát, ktorý označuje politickú organizáciu spoločnosti na určitom teritóriu. Pri regióne sa jedná o územie spravidla rozlohou menšie ako štát, ktoré je možné v dôsledku špecifického historického vývoja vyčleniť nielen historicko-geografickými a politickými hranicami, ale najmä existenciou spoločenských vzťahov, štruktúr a javov (napr. kultúrnych, jazykových a pod.), charakteristických v konkrétnej skladbe len pre to-ktoré územie...“. PEKÁR, M.: Stav a problémy výskumu..., s. 90.

³¹ Podrobne k vymedzeniu pojmu euroregión: http://web.archive.org/web/20030503023217/www.coe.int/T/E/Legal_Affairs/Local_and_regional_Democracy/Transfrontier_co-operation/Euroregions/

³² Bližšie: GONĚC, V.: *Evropský ústav v Ženevě: jeho přínos k regionální politice evropských společenství/Evropské unie*. Brno 2012.

medzi teórie závislosti, kritizujúce približne od 50. – 60. rokov 20. storočia do vtedy dominantné teórie modernizácie. Hlavným prínosom jeho modelu bolo, že v súvislosti so štúdiom vzťahov medzi vyspelými a menej vyspelými oblasťami začal opätovne venovať pozornosť vplyvu geografického faktoru na skúmané javy.³³ Práve Steinom Rokkanom a komparatívne ladenou historickou sociológiou boli ovplyvnené prvé pokusy o nové smerovanie regionálnych dejín.³⁴

Základným cieľom Rokkanovej práce bolo vytvoriť teóriu, ktorá by na sociologickom pozadí vysvetlila procesy formovania štátov a národných identít v Európe a ich vplyv na podobu politického systému. Tento rozsiahly a komplikovaný cieľ si Rokkan sám pracovne ohraničil v dvoch smeroch. Sústredil sa na komparáciu vybraných konkrétnych organizácií a inštitúcií (politické strany, volebné systémy) a rozpracoval dva vlastné špecifické pojmy (dve štruktúry), vzťahujúce sa na konkrétne aspekty celej siete týchto organizácií a inštitúcií – štruktúru zlomových línií (cleavage structures) a štruktúru centrum – periféria (centre-periphery structures).³⁵

Štruktúra centrum – periféria je pre Rokkana nástrojom analýzy rôznych variácií politických systémov, ktorý umožňuje študovať vybrané aspekty ich priestorovej skladby a ich vývoj v čase. Pod pojmom centrum chápe miesto, v ktorom sa realizujú kľúčové rozhodnutia vo vzťahu k vojensko-politickým, ekonomickým alebo kultúrnym otázkam³⁶ a v ktorom sa najčastejšie stretávajú dominantní aktéri, ich rodiny a priatelia. Pri vymedzení konkrétnej štruktúry centrum – periféria Rokkan postupuje od štúdia centra, cez štúdium periférie (oblasti závislej od rozhodnutí centra) k určeniu vzájomných vzťahov, pričom zohľadňuje fyzické, technologické, vojenské, ekonomické a kultúrne faktory.³⁷ Na základe štúdia vzájomných vzťahov určuje tri základné rozdiely medzi centrom a perifériou. Znakmi periférie sú vzdialenosť od centra (distance), odlišnosť (difference) a závislosť (dependence), chápané v kvalitatívnej i v kvantitatívnej rovine.³⁸ Štruktúry centrum – periféria sú výsledkom pôsobenia takých procesov ako územná expanzia, politická centralizácia a koncentrácia obyvateľstva a rozlišujú sa podľa stupňa závislosti periférie od centra.³⁹

³³ ŘÍCHOVÁ, B.: *Přehled moderních politologických teorií*, 2. vyd. Praha 2006, s. 277.

³⁴ APPLEGATE, C.: *A Europe of Regions...*, s. 1165.

³⁵ FLORA, P.: Einführung und Interpretation. In ROKKAN, S.: *Staat, Nation und Demokratie in Europa*. Frankfurt am Main, 2000, s. 19.

³⁶ Identifikáciu centra umožňuje prítomnosť významných inštitúcií (vláda, parlament, súdy, burzy, banky, biskupstvá, univerzity a pod.) alebo skúmanie niektorých aspektov fungovania spoločnosti, napr. podielu zamestnanosti obyvateľstva v terciárnej sfére, ktorá indikuje istú mieru spoločenskej nadradenosti.

³⁷ ROKKAN, S.: *Staat, Nation und Demokratie ...*, s. 138-145.

³⁸ ŘÍCHOVÁ, B.: *Přehled...*, s. 281. FRANK, L.: Pojmy centrum a periferie v teorii Steina Rokkana a relevance jejich vymezení ve věku informačních technologií. In *Středoevropské politické studie*, IV, č. 2-3, jaro-léto 2002, s. 3.

³⁹ FLORA, P.: Einführung..., s. 19.

Z hľadiska predmetu výskumu a jeho cieľov bola Rokkanova teória komplexná. Kombinovala priestorové a časové hľadisko, vyžadovala rozsiahly komparatívny výskum rozličných kultúr či národov a autor sám ju kvôli predčasnej smrti nestihol dopracovať.⁴⁰ Nadviazali naňho viacerí bádatelia, ktorí sa spravidla sústredili na rozpracovanie niektorého problému. Platí to aj o Rokkanovej štruktúre centrum – periféria, ktorá sa stala základom pre vznik celého radu modelov centrum – periféria. Tradičné modely sa spravidla zameriavajú na jeden z troch dominantných faktorov určujúcich vzťahy medzi centrom a periferiou – vojensko-politický (napr. Peter Evans), ekonomický (John Friedmann, Immanuel Wallerstein) alebo kultúrny (Edward Said, Michael Keating). Komplexnejšie rozvíja Rokkanove myšlienky teória ekonomického, sociálneho a kultúrneho kapitálu, ktorej autorom je Pierre Bourdieu.⁴¹

Rokkanova teória a modely jeho nasledovníkov vznikli a uplatnili sa predovšetkým v oblasti politológie a sociológie. Ich autori sa vo svojich analýzach nemohli obmedziť len na politologický či sociologický výskum, ale zákonite museli vychádzať aj z poznatkov histórie. Ako už bolo spomenuté, Rokkanov prístup kombinoval časovú a priestorovú dimenziu, pomocou nich vysvetľoval politické procesy a realizoval komparatívny výskum.⁴² V Rokkanovej štruktúre centrum – periféria boli dve základné historické kategórie, čas a priestor, vnímané ako dominantné faktory podmieňujúce periférnosť. Zo sociológie jednotlivé modely centrum – periféria najviac pracujú s kategóriou moci (v najširšom zmysle slova, t. j. akéhokoľvek vzájomného ovplyvňovania), ktorá ešte viac rozširuje spoločný priestor politológie, sociológie a histórie.⁴³

Model centrum – periféria prináša so sebou i niektoré problémy, ktoré je potrebné či už vo všeobecnosti alebo špecificky pri aplikácii v historickej vede zohľadniť. Základným všeobecným problémom je výber relevantných faktorov, ktoré podmieňujú vznik periférie so všetkými typickými znakmi. Zvyčajne ide o procesy, ktorých intenzita sa mení v čase. Problémom môže byť dostupnosť zdrojových údajov a nakoniec voľba regionálnej úrovne.⁴⁴ Kým prvé dva uvedené problémy dokáže kritická historická veda svojimi štandardnými postupmi eliminovať – patria dokonca primárne do jej sféry – posledný z meno-

⁴⁰ Rokkan nebol jediný, kto v tom čase pracoval s koncepciou centrum – periféria. K iným dobovým koncepciám bližšie: LANGHOLM, S.: On the Concepts of Center and Periphery. In *Journal of Peace Research*, 8, 1971, No. 3/4, s. 273-278.

⁴¹ Bližšie: ZARYCKI, T.: An Interdisciplinary Model of Centre-Periphery Relations: A Theoretical Proposition. In *Regional and Local Studies*. Special Issue 2007, s. 110-130.

⁴² HLOUŠEK, V.: Centra a periferie v Evropě – přístup Steina Rokkana. In *Středoevropské politické studie*, IV, č. 1, zima 2004, s. 1.

⁴³ Ku vzťahu histórie a sociológie podrobne: NOIRIEL, G.: *Úvod do sociohistorie*. Praha 2012, s. 9-12.

⁴⁴ HAVLÍČEK, T. – CHROMÝ, P. – JANČÁK, V. – MARADA, M.: Vybrané teoreticko-metodologické aspekty a trendy geografického výzkumu periferních oblastí. In *Problémy periferních oblastí*. Praha 2005, s. 13-14.

vaných problémov si zaslúži už aj vzhľadom na tému tohto príspevku osobitnú pozornosť.

Rokkan postupoval pri formulovaní svojich myšlienok od skúmania nórskeho reálií k vytvoreniu univerzálneho konceptu smerujúceho ku globálnej teórii.⁴⁵ Postupné rozvíjanie jeho myšlienok nasledovníkmi a analýza možných interakcií vzťahu centrum a periféria však odhalili variabilitu možných úrovní (mierok) výskumu. Napríklad M. Halás uvádza nasledovnú hierarchiu:

1. Makroúroveň – globálna a nadnárodná úroveň (pozícia štátov, resp. zoskupení štátov v rámci sveta; pozícia štátov v rámci kontinentov; pozícia väčších regiónov v rámci kontinentov).
2. Mezoúroveň – regionálna úroveň (pozícia regiónov v rámci štátov; pozícia mikroregiónov v rámci väčších regiónov).
3. Mikroúroveň – lokálna úroveň (pozícia obcí v rámci regiónov, resp. mikroregiónov; pozícia zón v rámci intraurbánnych alebo intrarurálnych štruktúr).⁴⁶

Rakúsky historik Gerhard Botz, ktorý aplikoval Rokkanov model na dejiny Rakúska v 20. storočí, pracoval s kombinovaným horizontálnym (materská krajina – kolónia, mesto – vidiek a pod.) a vertikálnym (hospodárska dominancia, politická supremácia, kultúrna hegemonia a pod.) hierarchickým usporiadaním vzťahov.⁴⁷

Miera produktivity modelu centrum – periféria (nosnej témy košického seminára), ktorý ostáva v prostredí slovenskej historiografie v tejto podobe v podstate neznámy, je vzhľadom na jeho východiská vyššia v politológii, sociológii či v oblasti výskumu politických dejín. Domnievam sa však, že už z predošlej stručnej charakteristiky sa dá predpokladať využiteľnosť tohto modelu aj pri vedeckom výskume regionálnych dejín, najmä ako teoretického základu pre vymedzenie predmetu (t. j. definíciu pojmu región), otvorenie nových otázok či pre skvalitnenie metodiky výskumu, ktorý sa v prípade regionálnych dejín všeobecne považuje za teoreticky nedostatočne zakotvený („under-theorized“).⁴⁸

Pojem región používal i Stein Rokkan, avšak v úplne inom význame ako všetky doteraz spomínané príklady. V jeho teórii pojem región označuje teritórium, ktoré sa rozprestiera okolo centra a je od neho nejakým spôsobom závislé.⁴⁹ To, čo viac alebo menej exaktne vnímajú ako región regionálne dejiny, by v Rokkanovej teórii a v prácach jeho nasledovníkov mohla byť konkrétna štruktúra centrum – periféria.

⁴⁵ HLOUŠEK, V.: Centra a periferie..., s. 1.

⁴⁶ HALÁS, M.: Priestorová polarizácia spoločnosti s detailným pohľadom na periférne regióny Slovenska. In *Czech Sociological Review*, 44, No. 2, s. 351-352.

⁴⁷ BOTZ, G.: Post-1918 Austria: A Case study Applying Three Macro Models of Stein Rokkan, s. 1. Cit. 17. 8. 2014. Dostupné na: <http://www.lbihs.at/BotzRokkan.pdf>.

⁴⁸ JACOBSON, S. et al.: What is a Region?..., s. 98.

⁴⁹ ROKKAN, S.: Staat,..., s. 144.

Pre Rokkana, ktorý, ako som už vyššie uviedol, postupuje od štúdia centra cez štúdium periférie k určeniu vzájomných vzťahov, je vlastne výsledkom výskumu práve vymedzenie štruktúry centrum – periféria na niektorej z možných úrovní, t. j. v ponímaní regionálnych dejín definícia pojmu región. Pri regionálnych dejinách je však postup opačný. Problémom je, že región má byť východiskom, predmetom výskumu. Návod na riešenie tohto metodického problému ponúkajú urbánne dejiny, ktoré majú dokonca čiastočne rovnaký predmet výskumu ako regionálne dejiny.⁵⁰ Urbánni historici často nepovažujú za dôležité presne definovať pojem mesto, vychádzajú len z implicitnej predstavy, príp. im postačuje zjavná prítomnosť nejakého aspektu, ktorý sa viaže na predstavu mesta.⁵¹ Analogicky je možné uvažovať i pri výskume regionálnych dejín, v rámci ktorých sa definovanie pojmu región javí ako akademická otázka. V takom prípade by výskum vychádzal z voľného chápania regiónu, na vymedzenie ktorého by stačil aspoň jeden z dvoch typických aspektov – buď adekvátne geografické/priestorové vymedzenie na zvolenej úrovni, alebo existencia sociálnej štruktúry v čase, na ktorý sa výskum viaže.

Záver

Pri analýze vzťahu národných/slovenských dejín a regionálnych dejín je možné konštatovať, že tieto dve oblasti historického výskumu sa z hľadiska svojich súčasných epistemologických východísk „mínajú“.

Koncept národných dejín je produktom 19. storočia a vtedajšieho chápania histórie ako vedy, ktorej konštituovanie bolo spájané s politikou a v ktorej dominovala mobilizačná, resp. identitotvorná funkcia. Takéto chápanie histórie prežíva do súčasnosti, ba niekde ešte dominuje. Aj v našom prostredí však stále častejšie zaznievajú argumenty, ktoré presvedčivo poukazujú na fakt, že koncept národných/slovenských dejín je v jeho tradičnej podobe prekonaný a vedecky neproduktívny. Uvedené konštatovanie neznamená automaticky diskvalifikáciu takto orientovaného výskumu. Naopak, ukazuje sa, že môže byť výzvou pre jeho úplne nové teoretické rozpracovanie a ďalší výskum.

Teoretické diskusie o regionálnych dejinách sa viedli v západoeurópskom prostredí najmä po roku 1945 a dospeli k štrukturalistickému vnímaniu regionálnych dejín, ktoré kombinovalo historický výskum s geografickými či sociologickými prístupmi. Adekvátne teoretické zakotvenie a interdisciplinárny prístup k regionálnym dejinám zaručili nielen vedecký status výstupov, ale aj obrovské možnosti z hľadiska predmetu a metodológie výskumu.

⁵⁰ Urbánne dejiny kladú dôraz na interdisciplinárny komparatívny výskum mesta s cieľom odhľadať všeobecné súvislosti vývoja miest a procesu urbanizácie. Podrobne IRA, J.: *Město*. In STORCHOVÁ, L. a kol.: *Koncepty a dějiny*. Praha 2014, s. 338 a n.

⁵¹ IRA, J.: *Město...*, s. 339.

Prostredie slovenskej historickej vedy z objektívnych dôvodov nereflektovalo západoeurópske trendy. Prevládol v ňom koncept národných dejín, dokonca v zideologizovanej podobe, a ustálil sa mylný, vedecky nepodložený názor, že regionálne dejiny sú buď ilustrácia alebo informačná báza národných dejín, čím boli odsunuté na okraj profesionálneho záujmu.

Rozdiel medzi národnými/slovenskými a regionálnymi dejinami spočíva tiež v predmete výskumu a v tom, ako k nemu pristupujú.

Predmetom výskumu národných/slovenských dejín je, samozrejme, národ (v rôznych jeho definíciách), prípadne národný štát alebo územie, ktoré sa spája s národom, resp. národným štátom. V rámci výskumu národných/slovenských dejín sa potom z histórie selektujú a skúmajú tie udalosti a javy, ktoré sa viažu na tento predmet a interpretujú sa z perspektívy ústrednej kategórie národa/národného štátu. Národné/slovenské dejiny tak smerujú ku konštrukcii národného príbehu.

Predmetom výskumu regionálnych dejín je región, t. j. buď štúdium vybranej historickej štruktúry na istej úrovni (územi) alebo štúdium ohraničeného územia (iného ako štát) s cieľom poznania konkrétnych historických štruktúr a ich genézy. Pri regionálnych dejinách je základom interdisciplinárny prístup, multiperspektivita, poznanie do detailu. Regionálne dejiny smerujú, okrem samotného poznania regiónu, k vytvoreniu základov pre poznanie historických udalostí a javov v súvislostiach, v komplexe, ale i so zreteľom na ich špecifiká.

Hendikepom regionálnych dejín ostáva ich nedostatočné teoretické zakotvenie vrátane definície samotného pojmu región. I v tomto smere však je možné využiť ich interdisciplinárny charakter a hľadať pomoc napr. v sociológii, v štruktúre centrum – periféria, ktorá v sebe spája, podobne ako regionálne dejiny, historické, geografické a sociologické východiská.

On the national/Slovak and regional history (not only) in Slovak historiography

MARTIN PEKÁR

The relation between national/Slovak history and regional history – in terms of cognitive frames of reference – is typically disjointed in nature. While the concept of national history is too outdated, the notion of regional history has for long reduced this concept merely to an illustrative basis of national history. The handicap of regional history consists in the lack of its theoretical anchoring; what is needed is consolidation of the very concept of region. New observations, however, may confine themselves either to an exact geographical definition of the region in space, or to the monitoring of a particular social structure over time.

VÝCHODNÉ SLOVENSKO AKO HISTORIOGRAFICKÝ PROBLÉM

PETER ŠVORC

Riešiť otázku východného Slovenska ako historiografický problém by nebolo korektné, ak by sme sa najskôr nezoznámili s jeho geografickým vymedzením. Tie ďalšie – politické, ekonomické, kultúrne, sociálne, konfesijné a iné a v konečnom dôsledku aj historické pohľady totiž nevyhnutne vychádzajú z geografickej reality, ktorá bola určujúcim faktorom pri vymedzení východného Slovenska ako špecifického regiónu, resp. pri vymedzení akéhokoľvek regiónu nielen na Slovensku, ale vôbec.

Už z povahy geografie ako vedy vyplýva povinnosť zaoberať sa otázkou vymedzenia regiónu, jeho charakteristík, kompaktnosti, fungovania ako relatívne uzavretého celku, a to bez ohľadu na to, či uvedený región zohráva v dejinách spoločnosti ústrednú úlohu, má centrálnu pozíciu, alebo či je len okrajovým územím so všetkým, čo sa spája s charakteristikou periférneho územia.

Viaceré motivačné prvky do uvažovania o regiónoch, o tom, čo determinuje ich formovanie a fungovanie, ale aj vnímanie ako relatívne kompaktných celkov, vniesol nórsky politológ a sociológ Stein Rokkan. Ten načrtol celý rad kritérií, ktoré umožňujú vnímať isté územie ako jeden región, odlišný od okolitých regiónov a pritom ho neurčovať len na základe fyzicko-geografických kritérií. V tejto súvislosti celkom logicky uvažoval aj o vzťahu centra a periférie, čo je aj prípad východného Slovenska. Pravda, tu nestojí otázka, v akej pozícii sa východné Slovensko nachádzalo a nachádza, lebo odpoveď je jednoznačná. Územie východného Slovenska vo svojich známych dejinách nikdy nezohrávalo úlohu centra, ale stále len úlohu periférie. Inou otázkou je, aký vzťah malo východné Slovensko – ako periféria – k centru, ktoré sa v dejinách viackrát zmenilo.

Je tu aj otázka v zmysle rokkanovských úvah o rôznych formách centier a periférií, ktorá oblasť či sídlo sa sformovali ako centrum východného Slovenska a aké boli príčiny, že sa tak stalo, a ktoré oblasti východného Slovenska ostávali v pozícii periférie, a príčiny, prečo perifériou boli a aj v takej pozícii naďalej ostali. V súvislosti s východným Slovenskom prišla do úvahy ešte jedna otázka, ktorá sa prioritne viazala na problém slovenského obyvateľstva – a to otázka osobitého vývoja tohto regiónu, ktorý mal poznačiť aj osobitosť slovenského obyvateľstva na východnom Slovensku do takej miery, že v spojitosti s jazykom, kultúrou a mentalitou tu žijúcich Slovákov ponúkal možnosť vnímať týchto ľudí ako osobitné etnikum.

Odpoveď na tieto otázky v rôznej miere dával historický výskum, ale len zriedka priamočiaro. Ide skôr o odpovede nepriame, zašifrované v opise skúmaných udalostí v jednotlivých historických obdobiach, resp. v dejinách jednotlivých obcí, malých, no prirodzených východoslovenských regiónov, historických

administratívno-politických celkov. Doteraz len málo historikov riešilo túto otázku aj ako metodologický problém.

Inakšie sa k tomu stavali geografi. Koniec-koncov, nutnosť identifikovať východné Slovensko, ale aj iné oblasti Slovenska, ako svojrázne geografické celky, vyplývala z povahy tejto vedy. Regionálnej identite východného Slovenska sa v osobitnej štúdii venoval Anton Bezák,¹ ktorý hneď v úvode skonštatoval, že „predstava o Východnom Slovensku ako o svojráznom regionálnom celku, ktorý sa vyznačuje charakteristickými prírodnými i kultúrnymi znakmi, sa ako červená niť vinie literatúrou venovanou regionálnej geografii Slovenska...“² Podnety však prichádzali z praxe a mali svoje racionálne dôvody. Geografia ich reflektovala a súčasne aj zdôvodňovala, a zároveň aj hľadala optimálne riešenia pre členenie štátneho územia, ktorého súčasťou bolo aj dnešné Slovensko, na politicko-administratívne celky.

Základné impulzy členiť územie Slovenska na politicko-administratívne slovenské celky sú známe už v 19. storočí a vyšli z aktivity Jána Kollára. Ten po potlačení maďarského povstania predložil pre viedenský dvor v roku 1849 návrh, podľa ktorého malo byť územie Slovenska rozdelené na štyri dištrikty – Dolnopovažský, Hornopovažský, Banský a Toryský. Do Toryského kraja zaradil Spišskú, Šarišskú, Zemplínsku a Abovskú stolicu.³ Ďalšie, predovšetkým politicko-administratívne úvahy nevyčleňovali explicitne východné Slovensko z ostatného územia, na ktoré si Slováci robili nárok. V martinskom Memorande z roku 1861 sa síce hovorilo o slovenskom Okolí, ale len ako o jednom celku. Úvahy sa týkali východných i južných hraníc Okolia, no vnútorné administratívne usporiadanie vtedy neriešili.⁴ Otázka východných hraníc len prezrádzala isté pochybnosti slovenských národovcov o rozšírení slovenského etnika smerom na východ, o slovenskosti tu žijúcej časti východných Slovákov (M. M. Hodža). Dionýz Štúr v *Geologicko-geografickej osnove polohopisu Slovenska*, uverejnenej v roku 1862 v Sokole, načrtoľ podľa Antona Bezáka prvú predstavu o makroregionálnej dualite slovenského územia, keď pohorím Matry rozdelil Slovensko na dve časti – západnú (podtatranskú) a východnú (nadtiskú). Dionýz Štúr tu uplatnil hydrografické kritérium, ktoré sa neskôr v geografickej literatúre presadilo ako jeden z kľúčových atribútov regionálnej štruktúry Slovenska.⁵

¹ BEZÁK, A.: Regionálna identita východného Slovenska a jej odraz v geografickej literatúre. In *Krajina východného Slovenska v odborných a vedeckých prácach. Zborník z konferencie*. Zost. Ján Harčár a Branislav Nižňanský. Prešov: Východoslovenská pobočka Slovenskej geografickej spoločnosti, Katedra geografie a geoeológie Pedagogickej fakulty UPJŠ, Metodické centrum, kabinet geografie, 1996, s. 15-21.

² BEZÁK, A.: Regionálna identita východného Slovenska..., s. 15.

³ BOKES, F.: *Vývin predstáv o slovenskom území v 19. storočí*. (Spisy Historického odboru Matice slovenskej v Turčianskom Svätom Martine, 7), Martin 1945, s. 29-32.

⁴ ŠVORC, P.: *Krajinská hranica medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou (1919 – 1939)*. Prešov 2003, s. 11-18.

⁵ BEZÁK, A.: Regionálna identita východného Slovenska ..., s. 16.

Po vzniku Československa v roku 1918 vznikla nielen otázka stanovenia vonkajších, štátnych hraníc nového štátu, ale aj otázka jeho administratívnej správy, a teda i otázka rozčlenenia územia na menšie administratívno-správne celky – jednotné pre celú republiku, keďže česká časť do nej vstupovala s krajinským zriadením, slovenská so župným. Z čisto geografického hľadiska nebolo rozčlenenie územia Slovenska veľkým problémom, v podstate ani pri akceptovaní ekonomicko-geografických, prípadne aj administratívnych kritérií. Takéto členenie navrhovali niektorí českí geografi v 20. rokoch 20. storočia. Profesor geomorfológie a zemepisu Prírodovedeckej fakulty Karlovej univerzity v Prahe Václav Dědina navrhoval model členenia Československa na tzv. prirodzené jednotky rôznej hierarchickej úrovne. Podľa neho by mali regionálne celky korešpondovať s panvovými a dolinovými formami, lebo v nich sa sústreďuje osídlenie, komunikačná sieť i hospodársky, politický a kultúrny život.⁶ Východné Slovensko však V. Dědina v roku 1921 určil na základe odvodnenia tohto územia, a tak doň zahrnul to územie, z ktorého boli vody odvádzané do Tisy. Nevymedil však severný Spiš, z ktorého vody odchádzali do rieky Poprad a odtekali na sever.⁷ O šesť rokov neskôr použil v práci *Prirozené kraje a oblasti v Československu*⁸ termín *Slovenský východ*, ktorý zredukoval na Zemplín a východnú časť Šariša.

Geograf a zakladateľ českej antropogeografie Viktor Dvorský⁹ vymedzil východné Slovensko tak, že sa ono zhoduje s Košickou veľžupou (XX župa Košice) z rokov 1923 – 1928. Územne na svojom západe zachytáva vtedajšie okresy Sabinov, Prešov, Gelnica a Moldava nad Bodvou. Spišské okresy Poprad, Kežmarok, Stará Ľubovňa tak z Dvorského regiónu východného Slovenska vypadli.

Iné priestorové dimenzie malo východné Slovensko v geografických úvahách ďalšieho českého geografa Jaromíra Korčáka. Jeho úvahy si všimneme podrobnejšie, pretože práve ony najvýraznejšie ovplyvnili jedného z najproduktívnejších slovenských historikov povojnového obdobia zaoberajúceho sa východným Slovenskom, jeho špecifikami a postavením v rámci slovenského národného celku, Ondreja R. Halagu, a následné odborné polemiky k Halagovým, a teda i Korčákovým názorom v rámci slovenskej historickej obce.

V 30. rokoch 20. storočia Jaromír Korčák pri návrhu regionálneho členenia ČSR dopĺňal Dědinove kritériá o kritérium regionálneho centra, kontinuitu osídlenia, hospodársky protiklad nížiny a vysočiny a požiadavku minimálnej rozlohy a populačnej veľkosti.¹⁰ Na ich základe potom rozčlenil Slovensko do troch „prirodzených provincií“ – Bratislavskej, stredoslovenskej a Košickej provincie.

⁶ BEZÁK, A.: Regionálna identita východného Slovenska..., s. 16.

⁷ DĚDINA, V.: Rozčlenění státního území československého. In *Sborník Československé společnosti zeměpisné*, 1921, 27, s. 29-31.

⁸ DĚDINA, V.: Přírozené kraje a oblasti v Československu. In *Sborník Československé společnosti zeměpisné*, 1927, 33, s. 21-25.

⁹ DVORSKÝ, V.: *Základy politické geografie a Československý stát*. Praha 1923.

¹⁰ BEZÁK, A.: Regionálna identita východného Slovenska..., s. 17.

Západné hranice Košickej provincie tvorili západné hranice vtedajších okresov Poprad, Spišská Nová Ves, Gelnica a Moldava nad Bodvou. O štyri roky neskôr – v roku 1938 – J. Korčák v práci *Geopolitické základy Československa* urobil komplexnejšie členenie územia celého štátu na tri základné kmeňové oblasti – českú, moravskú a slovenskú, no zo slovenskej vyčlenil ešte tzv. bodrožskú, ktorá podľa neho zachytávala územie Československa svojím severným okrajom, pričom jej jadro leží na maďarskom území.¹¹ V podstate šlo o územie východného Slovenska a Podkarpatskej Rusi. Toto členenie urobil na základe osídlenia uvedených oblastí a ich vplyvu na formovanie kmeňových celkov bez ohľadu na etnicitu prichádzajúcich. Kmeňové oblasti, podľa J. Korčáka, vytvárali isté sociálne prostredie, ktoré tu žijúce populácie „homogenizovali“. Čo sa však týkalo územia Československa, a to aj bodrožskej kmeňovej oblasti, nevznikli podľa autora medzi ich obyvateľstvom žiadne zásadné rozdiely, lebo migrácie zvonku zasiahli všetky naraz.¹² J. Korčák však urobil aj delenie územia na základe zemepisných kritérií, čo mu umožnilo rozdeliť Československo do troch prirodzených celkov – polabského (územie Čiech), podunajského (Morava, západné a stredné Slovensko) a potisského (východné Slovensko a Podkarpatská Rus).¹³ No a práve pri potisskom celku, resp. bodrožskej kmeňovej oblasti, upozornil, že tá sa zemepisne odvracia od vlastného Slovenska, čo vyplýva z jej prirodzenej severo-južnej orientácie a zároveň predstavuje kultúrno-geografické rozhranie Európy. Zdôraznil však, že to nemalo zásadný vplyv na „vnitřní genetickou příbuznost obou kmenových oblastí slovenských...“, teda západoslovenskej a východoslovenskej, ktoré sú postavené na starom západnom populačnom základe.¹⁴

Keď sa však J. Korčák zamýšľal nad slovanským osídlením Slovenska, tak mu na základe vtedy existujúcich historických a etnografických prác vychádzalo, že východné Slovensko malo pôvodne ruský (rusínsky) charakter, ktorý sa zmenil na slovenský „pronikáním hospodářsky i kulturně silnějšího živlu slovenského na území ruské“, a teda šlo o slovákizáciu ruskej oblasti. Čo však predstavovalo najväčší úspech slovenských dejín, bolo podľa Korčáka, že sa to udialo i napriek prirodzeným geografickým prekážkam a zhoršujúcemu sa postaveniu slovenského etnika v Uhorsku. Na východnom Slovensku sa tak zrodilo akési „Nové Slovensko“. Úspech Slovákov bol na jednej strane, podľa Korčáka, oslabovaný celým radom problémov, ktoré sa tu rodili. Najväčší bol ten, že slovákizácia východného Slovenska prebehla až v stredoveku, relatívne nedávno, čo sa stalo prekážkou rovnocenného vývoja tohto územia ako slovenského, a na druhej strane, že došlo k oslabeniu etnického prepojenia slovenského východu a slovenského západu. V ďalšom vývoji východného Slovenska sa podľa českého geografa negatívne

¹¹ KORČÁK, J.: *Geopolitické základy Československa. Jeho kmenové oblasti*. Praha 1938, s. 58.

¹² KORČÁK, J.: *Geopolitické základy Československa...*, s. 60-61.

¹³ KORČÁK, J.: *Geopolitické základy Československa...*, s. 63.

¹⁴ KORČÁK, J.: *Geopolitické základy Československa...*, s. 124-125.

¹⁵ KORČÁK, J.: *Geopolitické základy Československa...*, s. 142.

prejavila nastupujúca maďarizácia, ktorá sa najvýraznejšie presadzovala vo východoslovenských mestách a hlavne v Košiciach ako regionálnom centre oblastí.

V medzivojnovom období ďalší český geograf a profesor fyzického zemepisu Jan Hromádka upozornil na dva sklony karpatskej klenby a vychádzajúc z toho, rozdelil Slovensko na väčšie západné a menšie východné, prípadne pri detailnejšom členení na 5 častí, z ktorých dnešné východné Slovensko bolo rozdelené na Potisko a Tatransko.¹⁶ No len Potisku priradil východoslovenskú identitu, Spiš do nej nezaradil.

Po druhej svetovej vojne bolo východné Slovensko stotožnené s územím Prešovského a Košického kraja, od roku 1960 Východoslovenského kraja (1960 – 1990). Slovenskí geografi, ktorí v druhej polovici 20. storočia začali vstupovať do regionalizácie Slovenska, sa snažili vymedziť jeho jednotlivé regióny. Michal Lukniš vo vzťahu k východnému Slovensku hovoril o tzv. Východoslovenskom centralizačnom regióne, a to na základe tzv. jadrových priestorov. Ani on však nerátal s celým územím Spiša ako súčasťou východného Slovenska, Spiš priradil k tzv. Severoslovenskému koridorovému regiónu.¹⁷ Anton Bezák na základe celého radu predovšetkým hospodárskych a komunikačných kritérií rozdelil Slovensko na dva makroregióny, pričom mu východné Slovensko zapadá do priestoru bývalého Východoslovenského kraja.¹⁸ Podľa iných ním akceptovaných kritérií sa delí Slovensko na štyri až šesť mezoregiónov a pri takom členení sa aj Bezákovi východné Slovensko scvrkáva, lebo z neho tiež vypadol Spiš.¹⁹

Ak sa geografom nedarilo zhodnúť na identickom členení územia Slovenska, a teda aj na identickom stanovení územia východného Slovenska, nemohlo to byť jednoduché ani pre historikov, ktorí s väčšinou uvádzaných geografických kritérií cieľavedome nepracovali a nevychádzali z nich pri skúmaní a interpretácii dejín východného Slovenska. Viac-menej rešpektovali dobové administratívno-správne členenie slovenského územia na stolice, neskôr župy, a všimli si udalosti v nich jednotlivo, alebo vo východoslovenských župách spolu. Pravda, v takomto prípade to nebolo jednoduché, pretože nie geografické determinácie územia komplikovali historický výklad, ale administratívno-správne a kultúrno-ekonomické, ktoré boli previazané s etnickým zložením jednotlivých východoslovenských stolíc. A tu sa opäť vynáral Spiš ako osobitný región, ale osobitými sa javili aj severovýchodné časti východného Slovenska. V prvom prípade šlo o nemecké obyvateľstvo, ktoré svojimi ekonomicko-kultúrnymi aktivitami posúvalo región dopredu ako vyspelú časť Uhorska, ale čiastočne aj Československa, v druhom

¹⁶ BEZÁK, A.: Regionálna identita východného Slovenska..., s. 17.

¹⁷ LUKNIŠ, M.: Regionálne členenie Slovenskej socialistickej republiky z hľadiska jej racionálneho rozvoja. In *Geografický časopis*, 37, 1985, č. 2 – 3, s. 144-148.

¹⁸ BEZÁK, A.: Funkčná regionalizácia Slovenska na základe dát o medziokresných migráciách. In *Populačné zdroje regionálneho rozvoja Slovenska*. (eds. Š. Očovský, A. Volná). Bratislava 1993, s. 11-16.

¹⁹ BEZÁK, A.: Regionálna identita východného Slovenska..., s. 19-20.

zasa o rusínske obyvateľstvo, ktoré svojím kultúrno-ekonomickým postavením výrazne zaostávalo za ostatnými časťami východného Slovenska. Samozrejme, v pozadí týchto rozdielov boli aj geografické determinácie územia, a teda aj osídlenia, komunikačných a ekonomických väzieb a pod. V tejto súvislosti je možné upozorniť na návrh územia budúceho československého štátu, ktorý urobil v roku 1915 T. G. Masaryk. Masaryk v ňom vyčlenil severovýchodné Slovensko mimo rámca zamýšľaného československého štátu ako rusínske územie, a teda postavil ho aj mimo rámca východného Slovenska.

Tieto odlišnosti vo vnútri východoslovenského regiónu v dnešnom administratívno-správnom členení síce spôsobovali historikom komplikácie vo výklade dejín, ale neboli to komplikácie zásadného charakteru. Odlišnosti východného Slovenska, resp. jeho jadra, ak použijeme terminológiu geografickej vedy, však navodzovali úvahy zásadnejšieho charakteru, týkajúce sa slovenského etnika. Vznikala otázka slovenskosti Východoslovákov, miery ich akceptácie zvyškom Slovenska ako Slovákov, ale aj toho, či sa sami slovenskí východniari cítili byť Slovákmi alebo príslušníkmi inej slovanskej národnosti. Do úvahy prichádzali okolité slovanské národnosti – rusínska a poľská a na začiatku 20. storočia aj celkom nová – slovjacká.

Slovenskí historici pri skúmaní dejín východného Slovenska si teda museli zodpovedať niekoľko otázok:

Prvá otázka sa týkala územného vymedzenia východného Slovenska. Táto úloha bola permanentná, pretože pre rôzne obdobia bolo vymedzenie východného Slovenska iné – zodpovedalo administratívno-správnym pomerom. Po Viedenskej arbitráži v novembri 1938, keď Československo odstúpilo Maďarsku južné oblasti Slovenska, sa pojem východného Slovenska viazal len na Šarišsko-zemplínsku župu a aj to len so Zemplínom, na juhu okliešteným. Spiš, ktorý patril do Tatranskej župy spolu so stredoslovenským Liptovom, už komplikoval výklad dejín vojnového východného Slovenska, aké poznáme z medzivojnového a povojnového obdobia, najmä ak autorovi šlo o kontinuitu vývoja pred vojnou a po vojne.²⁰

Druhá otázka sa týkala etnicity tu žijúceho obyvateľstva. Vlastne šlo predovšetkým o slovenské obyvateľstvo. Maďarské, nemecké, židovské obyvateľstvo nepredstavovalo pre slovenskú historiografiu problém, ktorý by bolo potrebné zásadne riešiť, snáď len pri dejinách osídlenia východoslovenského územia. Rusíni sa stali istým problémom v súvislosti s gréckokatolíckou konfesiou, ktorá podľa

²⁰ Martin Pekár nazval svoju prácu *Východné Slovensko v rokoch 1939 – 1945*, ale zaoberá sa len tou jeho časťou, ktorá ostala súčasťou Č-SR, resp. vojnovkej Slovenskej republiky, a to bez spišského regiónu. Keďže končil oslobodením územia, nebol postavený pred otázku kontinuálneho vývoja východného Slovenska po oslobodení, teda v čase, keď už jeho územie bolo v pôvodnej veľkosti, teda aj s jeho južnou časťou a následne i so spišskými okresmi Gelnica, Levoča, Kežmarok, Poprad, Stará Ľubovňa a Spišská Nová Ves. Pozri: PEKÁR, M.: *Východné Slovensko 1939 – 1945*. Prešov 2007.

rusínskych a ukrajinských historikov žijúcich na Slovensku bola späť s rusínskym obyvateľstvom a bola najvýraznejším znakom pre etnické odlíšenie gréckokatolíckych Šarišanov a Zemplínčanov, teda Rusínov, od slovenských Šarišanov a Zemplínčanov, podľa nich konfesiónálne len rímskokatolíkov a evanjelikov.

Podobne to bolo aj s rusínskym osídlením na východnom Slovensku, kde sa stretávali dva pohľady a dve interpretácie. Rusínska – v podstate od vzniku Československa, ktorá v rôznych podobách pretrváva až dodnes, a slovenská. V medzivojnovom období uverejnil rusínsky gréckokatolícky kňaz a historik Nikolaj Beskid niekoľko prác,²¹ v ktorých dokazoval autochtónnosť Rusínov na východnom Slovensku osídlených až po rieku Hron. Hron vnímal ako etnickú hranicu medzi Slovákami a Rusínmi, ktorú podľa neho zlikvidovali Maďari, umelo a cieľene vytvoriac Slovákov, keď odčesli od jednotného československého kmeňa časť jeho ľudu a územia. Odvolával sa pritom na názory Josefa Dobrovského.²² Autochtónnosť Rusínov na východnom Slovensku, a teda i osobitosť tohto regiónu, rezonuje aj v historizujúcich prácach niektorých gréckokatolíckych kňazov – baziliánskych mníchov, ktoré vyšli už v 21. storočí.²³ Práce ukrajinských historikov žijúcich na východnom Slovensku, ktoré vyšli v druhej polovici 20. storočia, boli opatrnejšie. Otvorenejšie sa vyjadril len Ivan Vanat v ukrajinsky písanej monografii *Náčrt najnovších dejín Ukrajincov východného Slovenska*,²⁴ ktorý zazlieval Slovákom, že po vzniku Československa cieľavedome pokračovali v asimilácii východoslovenských Ukrajincov, evidentne vychádzajúc z presvedčenia jeho starších predchodcov o autochtónnosti ruského/rusínskeho obyvateľstva na východnom Slovensku.

Slovenské reakcie na Beskidove tvrdenia, resp. na podobné názory, ktoré boli publikované v dobovej tlači, nasledovali takmer okamžite a mali politický podtext, v ktorom rezonovala obava, že ide len o zámienku rusínskej inteligencie, späté s maďarskými iredentistickými snahami, opäť pričleniť východné Slovensko k Maďarsku.²⁵ Slovenský medievalista Ferdinand Uličný o polstoročie neskôr v trilógii *Dejiny osídlenia Šariša, Dejiny osídlenia Zemplínskej župy a Dejiny osídlenia Užskej župy* pri podrobnej analýze osídľovacích procesov na východnom Slovensku presvedčivo ukázal časovú následnosť v prítomnosti Slovákov, Maďarov a Rusínov na tomto území a to, že východné Slovensko z tohto

²¹ BESKID, N. A.: *Karpatskaja Rus*. Praha 1920; BESKID, N. A.: *Karpatskoruskaja drevnost'*. Praha 1928.

²² Bližšie pozri: ŠVORC, P.: *Krajinská hranica medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou (1919 – 1939)*. Prešov 2003, s. 235–241.

²³ HORNAD, V. de juxta.: *Dejiny gréckokatolíkov Podkarpatska (9. – 18. storočie)*. Košice 2004; TIMKOVIČ, J. V.: *Rusíni na Slovensku v cirkevných dokumentoch. I. diel*. Užhorod 2006.

²⁴ VANAT, I.: *Narysy novitnoji istoriji ukrajinciv schidnoji Slovačiny. I. 1918 – 1938*. Prešov 1979.

²⁵ RUMAN, J.: *Otázka slovensko-rusínskeho pomeru na východnom Slovensku*. Košice 1935; DUDÁŠ, A.: *Rusínska otázka a jej úzadie*. Buenos Aires 1970 (text vznikol už v rokoch 2. svetovej vojny).

hľadiska tvorilo súčasť slovenského národného celku.²⁶ Ďalšie práce slovenských historikov zasa ukázali, ako prebiehal proces slovakizácie rusínskeho obyvateľstva v gréckokatolíckej cirkvi a ako sa ona premieňala z rusínskej na rusínsko-slovenskú a v závere 20. storočia už na slovensko-rusínsku cirkevnú komunitu, žijúcu predovšetkým na území severovýchodného Slovenska a vo väčších východoslovenských mestách, ako je Prešov, kde je aj sídlo gréckokatolíckeho biskupstva, Bardejov, ale aj Košice, Michalovce a Humenné.

Tretia otázka, s ktorou sa slovenská historická veda vyrovnávala a ktorá vyvolávala najväčšie diskusie a polemiky, bola otázka osobitosti slovenského vývinu na východnom Slovensku do roku 1918, a teda aj osobitosti Východoslovákov v porovnaní so Stredoslovákmi a Západoslovákmi.

V tejto súvislosti otázka centra a periférie zohrávala kľúčovú úlohu. Málokto z historikov pochyboval o tom, žeby východné Slovensko v akejkoľvek regionálnej podobe nemalo postavenie ekonomickej i politicko-spoločenskej periférie – tak vo vzťahu k Budínu či Pešti (potom Budapešti), ako aj po roku 1918 vo vzťahu k Prahe a Bratislave. Problémom nebolo to, aké dôvody spôsobovali periférne postavenie východného Slovenska, tu sa historici viac-menej zhodli, ale to, aké dopady mali na vývoj slovenského obyvateľstva na východnom Slovensku, na proces jeho národného sebauvedomenia a na jeho odsunutie v slovenskom národnom rámci na akúsi „národnú perifériu“. „Národnú perifériu“ by sme mohli charakterizovať relatívne nízkym národným uvedomením východných Slovákov a minimálnou angažovanosťou v celonárodných záležitostiach na jednej strane, ale na druhej strane silnou konfesijnou a regionálnou identitou, ktorá bola dominantná minimálne do roku 1918 a umožnila napr. Viktorovi Dvortsákovi a Istvánovi Desseffymu s podporou uhorskej vlády konštruovať tzv. slovjacký národ, odlišný nielen jazykom, ale najmä mentalitou od stredných a západných Slovákov.²⁷ A samozrejme, aj získať podporu v týchto úvahách – nielen u Maďarov, ale najmä u Slovákov. A tú aj získali v kruhoch niektorých slovenských vzdelancov pôsobiacich na východnom Slovensku v mienkotvorných povolaniach – ako boli kňazi či učitelia.²⁸

Vo výklade slovenských dejín východného Slovenska sa sformovali *dva hlavné prúdy* práve na vnímaní a interpretácii postavenia východného Slovenska v Uhorsku i v Československu, a osobitne v slovenskom národnom prostredí.

Podľa Ondreja R. Halagu, ktorého by sme mohli zaradiť do prvého prúdu, východné Slovensko geograficky zahŕňalo horné Potisie. Halaga ho nazýval Slan-

²⁶ ULIČNÝ, F.: *Dejiny osídlenia Šariša*. Košice 1990; ULIČNÝ, F.: *Dejiny osídlenia Uzskej župy*. Prešov 1995; ULIČNÝ, F.: *Dejiny osídlenia Zemplínskej župy*. Michalovce 2001.

²⁷ DVORTSÁK, Gy.: *Sáros földje 1914 – 1915*. Eperjes 1916.

²⁸ ŠVORC, P.: *Krajinská hranica medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou (1919 – 1939)*. Prešov 2003, s. 60; ŠVORC, P. a kol.: *Veľká doba a jej dôsledky. Prešov v 20. rokoch 20. storočia*. Prešov 2012, s. 32-34; VASILOVÁ, D.: *Prešovské kolégium Potiského distriktu evanjelickej cirkvi a. v. (1850 – 1918)*. Prešov 2008.

skom. Ako také, podľa neho od počiatku slovenských národných dejín prechádzalo iným vývojom ako stredné a západné Slovensko. Halaga bol v tomto smere inšpirovaný najmä českým geografom Jaromírom Korčákom, prácu ktorého mu v roku 1946 zaslal profesor Václav Chaloupecký,²⁹ Janom Hromádkom, čo mu vo vzájomnej korešpondencii vyčítal profesor Chaloupecký,³⁰ ale ovplyvnený bol aj samotným Václavom Chaloupeckým. Halaga sa stotožnil s Korčákovým názorom o troch prirodzených provinciách, na ktoré je Slovensko rozdelené, resp. o dvoch kmeňových oblastiach – západoslovenskej a východoslovenskej. Halaga však východných Slovákov vnímal ako autochtónnych obyvateľov východného Slovenska, z ktorých značná časť bola nositeľmi cirkevného obradu východného rítu – vnímal ich ako „*slovenských ortodoxov*“. Ak sa aj v mnohom stotožňoval s názormi Václava Chaloupeckého na Slovensko, neprijal jeho mienku o tom, že východní Slováci sú v podstate výsledkom etnického mixu,³¹ ktorý prebiehal od osídľovania východoslovenského regiónu. Halaga odmietol aj názor, ktorý rezonoval v prácach rusínskych autorov, že východní Slováci sú poslovenčení Bulhari alebo Rusi/Rusíni, a aj to, že pravoslávie a následne gréckokatolicizmus boli znakom len Rusínov, a nie aj Slovákov. Keďže O. R. Halaga mal pocit, a to najskôr nie ako historik, ale ako príslušník slovenského národa žijúci na jeho východe, že východní Slováci sú odsúvaní do úzadia, snád' aj podceňovaní zvyškom Slovákov, preto hľadal príčiny, čo toto odsúvanie spôsobilo. Na základe svojich výskumov potom usudzoval, že isté odlišnosti v politicko-ekonomických podmienkach, aké boli na východnom Slovensku a ktoré boli prioritne vyvolané geografickou uzavretosťou územia, vlastne spôsobili aj to, že východní Slováci, síce ako súčasť slovenského etnika, predsa len boli v mnohom iní ako Stredoslováci a Západoslováci. V tomto posledne uvedenom tvrdení sa zhodoval s V. Chaloupeckým. O. R. Halaga vyslovil presvedčenie, že východné Slovensko a jeho metropola Košice sa dostali do pozície periférie len vďaka nepriaznivému politickému vývinu po porážke Turkov. V čase tureckej okupácie Uhorska, podľa Halagu, východné Slovensko získalo výsadné postavenie, čo mala potvrdiť aj skutočnosť, že pozícia Košíc ako protitureckej bašty im získala „udelenie cisárskych kompetencií dŕžavy miestokráľa“ a Košice zaradila „medzi hlavné mestá celého sveta v 17. storočí“. ³² Jeho záver smeroval ku konštatovaniu, že po

²⁹ Dopis V. Chaloupeckého O. R. Halagovi, 1946, 25. února, Praha. In DUCHÁČEK, M.: Korespondence Ondřeje R. Halagy a Václava Chaloupeckého. In *Práce z dějin Akademie věd*, č. 1/ročník 1, 2009, s. 43.

³⁰ Dopis V. Chaloupeckého O. R. Halagovi, 1947, 30. září, Dětenice. In DUCHÁČEK, M.: Korespondence Ondřeje R. Halagy a Václava Chaloupeckého..., s. 56.

³¹ V. Chaloupecký Halagovi v tomto smere pripomínal: „Myslím, že by bylo rozumné připustiti, že na východním Slovensku uplatnily se často dosti mocné cizí vlivy maďarské, kumánské, ruské, polské...“ Pozri: Dopis V. Chaloupeckého O. R. Halagovi, 1947, 30. září, Dětenice. In DUCHÁČEK, M.: Korespondence Ondřeje R. Halagy a Václava Chaloupeckého..., s. 58.

³² HALAGA, O. R.: Prínos Svojiny do kultúry národa (1945 – 1951). In HALAGA, O. R.: *Memoabilia z Európy a vlasti*. Prešov s. 178.

porážke Turkov a presune cisárskeho sídla z Prahy do Viedne dával cisár prednosť bližšiemu Prešporku ako predmestiu Viedne a Košice sa dostali na vedľajšiu koľaj vrátane celého regiónu. Z pozície centra sa tak dostali na pozíciu periférie a na nej už zotrvali.³³

Chaloupecký však nebol s Halagovými závermi, týkajúcimi sa východného Slovenska, veľmi spokojný, čo mu bez okolkov napísal v liste z 30. septembra 1947.³⁴ V prvom rade skritizoval Halagovo označenie východného Slovenska názvom Slansko a odporúčal mu, aby radšej zotrval pri názve „východné Slovensko“ a aby prehodnotil aj jeho geografické vymedzenie, lebo „Východní Slovensko je predovšetkým problém geografický či spíše historicko-geografický...“;³⁵ keďže niekedy do formovania východného Slovenska ako osobitého regiónu zasiahla príroda, inokedy zasa centralizačné a iné snahy uhorskej politiky. Na druhej strane však podporil Halagovu snahu ukázať, že východné Slovensko bolo priestorom, cez ktorý viedli významné komunikačné spojnice tak severo-južným ako aj západo-východným smerom. No a práve západo-východný komunikačný smer mal tak u V. Chaloupeckého, ako neskôr aj u O. R. Halagu veľký význam, lebo ním obaja historici potvrdzovali prepojenie českého a slovenského, teda aj východoslovenského prostredia. A O. R. Halaga to o 55 rokov neskôr dokladal dvojdielnym Východoslovenským slovníkom, kde poukazoval na jazykovú spätosť češtiny a východoslovenských dialektov cez celý rad blízkych či príbuzných slov.

Obaja historici – český profesor Chaloupecký a jeho slovenský žiak Halaga – sa však zhodovali na kritickom pohľade na štúrovcov. Pokiaľ Chaloupeckému prekážalo kollárovsky poňaté štúrovské rozbitie identity československého národa, tak Halagovi zasa to, že jedným z faktorov, ktorý v novodobých dejinách prispel k periférnosti východného Slovenska a východných Slovákov, boli štúrovci.

Periférne postavenie celého regiónu nielen v rámci Uhorska, ale aj v rámci slovenského národného celku, podľa Halagu prehľbil proces národného obrodovania a v ňom najmä štúrovci – všeslávi, ako ich Halaga pejoratívne nazýval. V tomto stanovisku sa evidentne odráža Chaloupeckého pohľad na slovenské národné obrodovanie a úlohu štúrovcov, čo potvrdzuje aj ich vzájomná korešpondencia z druhej polovice 40. rokov minulého storočia.³⁶ Halaga však Štúrovi nezazlieval uzákonenie spisovnej slovenčiny, ale to, že pri jej uzákonení absolútne nebral do úvahy východoslovenské nárečia, resp. východoslovenskú reč – v podstate kultúrnu šarištinu, v ktorej už vtedy a aj neskôr vychádzali nielen učebnice

³³ HALAGA, O. R.: *Právny, územný a populačný vývoj Košíc*. Košice 1967.

³⁴ Dopis V. Chaloupeckého O. R. Halagovi, 1947, 30. září, Dětenice. In DUCHÁČEK, M.: *Korespondence Ondřeje R. Halagy a Václava Chaloupeckého...*, s. 53-58.

³⁵ Dopis V. Chaloupeckého O. R. Halagovi, 1947, 30. září, Dětenice. In DUCHÁČEK, M.: *Korespondence Ondřeje R. Halagy a Václava Chaloupeckého...*, s. 56.

³⁶ Pozri: DUCHÁČEK, M.: *Korespondence Ondřeje R. Halagy a Václava Chaloupeckého...*, s. 35-70.

„slovenského jazyka“, ale aj literárne práce východoslovenských autorov. Osobitosť vývoja východných Slovákov podľa Halagu prezrádza najmä jazyk. V roku 2002 vydal rozsiahlu dvojzväzkovú prácu ako výsledok celoživotného výskumu s názvom *Východoslovenský slovník. Historicky dokumentovaný (921 – 1918); paralely české, slovenské ekvivalenty*.³⁷ V ňom dokumentuje spätosť východoslovenskej reči s češtinou, a teda s českým prostredím, čiže čeština bola podľa neho od čias Jiskrovej angažovanosti a bratříkov na území Slovenska v mnohom akceptovaná pri tvorbe celého radu slov, preberaná do dobových literárnych textov a následne aj do každodenného jazyka východných Slovákov. Súčasne porovnáva tieto slová so slovami stredoslovenských nárečí a upozorňuje na rozdiely, ktoré medzi nimi existovali a na zhody s češtinou, napr.: dohadac se (vsl.) – dohádati se (č.) – dovtipit' sa (str. sl.); na herbece (vsl.) – na hřbetě (čes.) – na chrpte (str. slov.); naplužic (vsl.) – naplužiti (čes.) – plytko zaorať (str. slov.); rozkřičeny (vsl.) – rozkřičený (čes.) – rozkřičaný (str. slov.) a i.

Štúrovské ignorovanie východoslovenskej reči a povýšenie stredoslovenských nárečí na spisovný jazyk hodnotí Halaga ako moment, ktorý prehľbil rozdiely medzi východom a ostatnou časťou slovenského etnika, pričom v tom čase bol podľa Halagu slovenský východ jazykovo a kultúrne rovnocenný slovenskému strediu a západu. O. R. Halaga v kapitole *Slovník – prameň histórie vo Východoslovenskom slovníku* dokonca píše o vyššej vyspelosti východoslovenského jazyka, ktorý tu plnil „funkciu dorozumievacej reči, t. j., že mimo domu hovorili ňou v kraji a mimo neho s krajanmi aj Nemci, Maďari, Rusíni a ev. aj Poliaci“.³⁸

Ako dôkaz takého tvrdenia dáva do pozornosti vyspelosť slovenskej mestskej kultúry, keď napr. výpovede poslucháčov Košickej univerzity z 18. storočia na akademickom súde „svedčia, že akademici mysleli a rozprávali prevažne východoslovensky – pravda, nie bez prvkov knižnej češtiny“.³⁹ Ďalším dôkazom podľa Halagu je to, že pri súpise v 18. storočí si šľachta Spiša, teda z východného Slovenska, uviedla materinskú reč slovenskú, no šľachta z Liptova a Turca už maďarskú. Poddaní, a vôbec sociálne slabšie mestské vrstvy, nemali dôvod sa nedržať východoslovenského jazyka, keď ním hovorila šľachta, ale zasa nemali ani dôvod na rast vlastného sebavedomia, keď ich obrazne i doslovne mrzачili krutosti po porazených sociálnych povstaniach (1630, 1831) a v 19. storočí ešte oslabovali masové vyst'ahovalecké vlny.

V 19. storočí k degradácii východu prispel podľa Halagu Ľudovít Štúr tvrdením, že „reč Spiša a Šariša nie je... celkom pravdivá a pôvodná slovenčina, iba miešanina v pôvodne ruskom Potisí...“⁴⁰ Halaga mu vyčítal aj to, že zúžil pojem národa na Stredoslovákov, že východoslovenskú reč štúrovci degradovali

³⁷ HALAGA, O. R. *Východoslovenský slovník. Historicky dokumentovaný (921 – 1918); paralely české, slovenské ekvivalenty*. I. diel A – O. Prešov: Universum, 2002.

³⁸ HALAGA, O. R.: *Východoslovenský slovník...*, s. 32-33.

³⁹ HALAGA, O. R.: *Východoslovenský slovník...*, s. 33.

⁴⁰ HALAGA, O. R.: *Východoslovenský slovník...*, s. 44.

ako zmiešaninu poľsko-slovenskej reči v oblasti Spiša a Šariša a ruténsko-slovenskej reči premiešanej ruštinou v Above a na Zemplíne. A teda, že štúrovci – všeslávi – ešte aj diskreditovali pôvod východniarov pochybovaním o ich slovenskosti.

Záver, ku ktorému dospel Halaga, bol, že „štúrovcami svetu propagované domnienky hnali derogované povedomie východoslovenských vzdelancov do bezvýchodiskovosti a izolácie. Utvárali ideálne podmienky pre nástup maďarizácie na Východe... Tézy štúrovcov boli akoby uliate pre ideológov maďarizácie vsl. ľudu. Maďarizátori ich radi prebrali a sami rozvíjali“.⁴¹

Podľa Halagu východoslovenskí vzdelanci boli zaskočení spisovnou slovenčinou postavenou na stredoslovenských nárečiach a ignorovaním východoslovenského jazyka, ktorý v tom čase mal už vysoko rozvinutú literárnu podobu. V sprievodnej štúdii cituje z listu šarišských Slovákov, ktorý poslali Jánovi Kolárovi do knihy *Hlasové o potrebe jednoty spisovného jazyka pro Čechy, Morawany a Slowáky*. V ňom uvádza časti, ktoré sa kriticky vyslovujú na adresu štúrovskej slovenčiny a obhajujú kultúrnu šarištinu a usudzuje, že „...Štúrov postup, chtiac-nechtiac, dal im impulz, aby sa orientovali na osobitnú vsl. spisovnú reč...“.⁴² Teda sa izolovali a súčasne odsúvali na slovenskú národnú perifériu.

O. R. Halaga ako príklad sklamania Východoslovákov zo slovenských národovcov uvádza kontroverznú osobnosť východného Slovenska z prelomu 19. a 20. storočia, už spomínaného Viktora Dvortsáka. Viktor Dvortsák bol slovenský Šarišan rímskokatolíckeho vierovyznania, ktorý podľa O. R. Halagu v ničom nezaostával v pozitívnom vzťahu k vlastnému národu, o čom svedčí aj jeho poézia, pri ktorej sa vyznal, že vydať verše – „pišničky“ knižne „som dlžený bul... Stvoriteľovi, mojej vlasci a mojemu narodu“.⁴³ O túto, v šarištine písanú poéziu, ktorá pravdepodobne nemala veľkú literárnu hodnotu, však „nikto za Tatrami nestál“. Rozčarovaný Dvortsák o päť rokov neskôr – v čase prvej svetovej vojny – napísal v maďarčine útlý spis *Sáros földje*, ktorým chcel získať sympatie vládnych miest, aby pomohli vojnou zničenému severovýchodnému Slovensku – aj jeho rodnému Svidníku, a tak nadbiehal maďarizačným tendenciám, a to aj zdôrazňovaním rozdielu medzi východnými a západnými Slovákmi. Halaga dodal,

⁴¹ HALAGA, O. R.: *Východoslovenský slovník*..., s. 48.

⁴² HALAGA, O. R.: *Východoslovenský slovník*..., s. 48; Porovnaj aj List poslaný p. Janowi Kolárovi od Šaryšských Slowáků s počátkem běžícího roku. In Kollár, J.: *Hlasové o potřebě jednoty spisovného jazyka pro Čechy, Morawany a Slowáky*. Praha 1846, s. 217-220: „...co do reci we slowenských nowinách p. Štúrem w Břetislawi wydáwaných; kteraú řeč, ačkoli někteří ze mladých pošturowčených Slowáků starootcowskau nazývají, my předce nejinače než trpackau a glupackau jmenujeme, a která w naši Šaryšské stolici, ba i u Rusínů a Sotáků w Zemplinské, Abaujwárské, Spišské a jinde, nejen nikdy w užíwání nepřijde, ale mnohým se už mně známým tak zhnusila, že o ní ani slyšeti ani znáti nic nechťejí. Přemnohým se naše šaryština stokráte libozwučnější, snadnější a příjemnější ... býti widí, nežli ona w nowinách užíwaná...“ (KOLLÁR, J.: *Hlasové o potřebě*..., s. 217).

⁴³ Citované podľa HALAGA, O. R.: Prínos Svojiny do kultúry národa (1945 – 1951). In HALAGA, O. R.: *Memorabilia*..., s. 181.

že zároveň to bola aj jeho „osobná reakcia na negativizmy voči jeho zbierke“.⁴⁴ Osobné sklamanie z toho, že západní Slováci vnímali východné Slovensko len ako perifériu a jeho slovenských obyvateľov len ako zaostalý ľud, tak prehlbovali pocit inakosti a tiež pocit národnej, geografickej, politickej, ekonomickej i kultúrnej periférnosti.

Existencia Československa na tom nič nezmenila, a tak takmer tri desaťročia od vzniku ČSR mladá východoslovenská inteligencia sa usilovala zmierniť periférnosť východného Slovenska, v čom im mal po skončení druhej svetovej vojny pomáhať obnovený *Spolok východoslovenských akademikov*. Ten bol však zakrátko po svojom obnovení zrušený poverenikom vnútra Gustávom Husákom. Nahradený bol novým spolkom *Svojina* s podobnými cieľmi ako Spolok východoslovenských akademikov. O tom už píše Halaga vo svojich spomienkach, akcentujúc východoslovenské odlišnosti.⁴⁵ Keď O. R. Halaga písal štúdiu o dejinách Svojiny, už viedol polemiku s inými názormi na východoslovenskú periférnosť a jej príčiny a dôsledky, resp. na izolovanosť východného Slovenska od stredného a západného Slovenska. Preto v texte pripomínal, že aj „slovenskí marxistickí historici 60. rokov uznali, že sa život v prešporskom a košickom distrikte uberal separátne, že v oboch sa žilo i zvláštnym odlišným životom...“⁴⁶

No a tento záver, ktorý korešpondoval s Halagovým, podoprel ešte aj spomienkami Antona Štefánka. Ten priznal „strach pred neznámym krajom“, pre ktorý „nijaký slovenský advokát, lekár atď. sa nechcel usadiť na východe“.⁴⁷

Dlhoročným oponentom Halagových názorov a súčasne predstaviteľom druhého prúdu v slovenskej historiografii zaoberajúcim sa postavením východného Slovenska v slovenských národných dejinách je Ladislav Tajták. Premisa, z ktorej vychádzal a ktorú dokazoval celou svojou historickou produkciou, bola, že východné Slovensko vždy tvorilo organickú súčasť slovenského národného územia a etnika.⁴⁸ Aj letmý pohľad na Tajtákovú bibliografiu⁴⁹ prezrádza, že východné Slovensko vnímal ako jeden komplex, a obsah jeho prác zasa, že vývoj na východe Slovenska videl a interpretoval v kontexte celoslovenského vývinu, prípadne aj v širšom – celouhorskom kontexte. To mu na oplátku umožnilo vidieť

⁴⁴ Tamže, s. 182.

⁴⁵ HALAGA, O. R.: Prínos Svojiny do kultúry národa (1945 – 1951). In HALAGA, O. R.: *Memorabilia...*, s. 175-244.

⁴⁶ Autor mal na mysli J. Dubnického a jeho text v práci *Přehled československých dějin*, Praha 1968, s. 739. Pozri: HALAGA, O. R.: Prínos Svojiny do kultúry národa (1945 – 1951). In HALAGA, O. R.: *Memorabilia...*, s. 189-190.

⁴⁷ HALAGA, O. R.: Prínos Svojiny do kultúry národa (1945 – 1951). In HALAGA, O. R.: *Memorabilia...*, s. 190.

⁴⁸ TAJTÁK, L.: Východné Slovensko ako regionálny fenomén. In *Historický časopis*, 49, 2, 2001, s. 307-329.

⁴⁹ Výberová bibliografia prác Ladislava Tajtáka za roky 1961 – 1994 (ed. Michal Otčenáš). In *História III. Acta facultatis philosophicae Universitatis Šafarikanae. Spoločenskovedný zborník 1994*. Prešov 1994, s. 8-11.

slovenský pohyb – vystaňovalstvo, robotnícke hnutie, sociálnu demokraciu, ba i vznik Československa – ako jeden celok, hoci s regionálnymi špecifikami.⁵⁰ Jeho monografická práca *Národnodemokratická revolúcia na východnom Slovensku v roku 1918*⁵¹ prelomila dovtedajšie videnie národného pohybu, ktorý viedol k vzniku ČSR len v územných intenciách západného a stredného Slovenska. V prácach, ktoré sa touto problematikou zaoberali a vyšli neskôr, bola spomínaná monografia nevyhnutnou citačnou a citovanou literatúrou. Tajták v nej ukázal, že východné Slovensko nežilo izolovane od ostatného slovenského územia a národného pohybu, hoci sa v ňom z rôznych príčin neangažovalo tak, ako ostatné časti Slovenska. Príčiny toho vysvetlil v iných štúdiách, kde ukázal na systematický a nekompromisný maďarizačný proces práve v regióne východného Slovenska, ktorý mal za cieľ rozštiepiť slovenský národný pohyb, oslabiť ho a postupne aj zlikvidovať.⁵² Ďalší dôkaz, že východní Slováci sa cítili byť súčasťou slovenského národného celku, Tajták videl v živote a angažovaní sa vystaňovalcov z východného Slovenska v USA⁵³ a následne aj po návrate do vlasti, kde už prichádzali sebavedomí mladí ľudia, ktorí čítali slovenské noviny a boli hrdí, že v Amerike boli členmi slovenských spolkov a oni že sú Slováci.⁵⁴

Ladislav Tajták chcel otvoriť polemiku s O. R. Halagom obsiahlejšou štúdiou *Východné Slovensko ako regionálny fenomén* uverejnenou v *Historickom časopise*⁵⁵, v ktorej vyvracal Halagove tvrdenia o osobitom vývoji východného Slovenska mimo rámca slovenského národného celku. Dokazoval, že Halaga podľahol názorom Václava Chaloupeckého o osídlení Slovenska v jeho práci *Staré Slovensko*⁵⁶, názorom českého geografa Jaromíra Korčáka⁵⁷ a Jana Hromádku⁵⁸.

⁵⁰ TAJTÁK, L.: K otázke vymedzenia oblasti východného Slovenska a špecifiky jeho vývoja. In *Kolokvium k otázkam vymedzenia východoslovenskej priemyselnej oblasti* (ed. Z. Němec). Košice, s. 116-125.

⁵¹ TAJTÁK, L.: *Národnodemokratická revolúcia na východnom Slovensku v roku 1918*. Bratislava 1972.

⁵² Napr.: TAJTÁK, L.: Dvortsákovovo separatistické hnutie a maďarská iredenta. In *Príspevky k dejinám východného Slovenska*. Bratislava 1964, s. 248-269; TAJTÁK, L.: K otázke vydávania učebníc vo východoslovenskom nárečí. In *Nové obzory* 6. Košice 1964, s. 43-58; TAJTÁK, L.: Maďarizačné tendencie na východnom Slovensku v druhej polovici 19. storočia. In *Acta Facultatis Philosophiae Universitatis Šafarikanae Prešovensis. Literárnovedný zborník* 2. *K slovenskému národnému vývinu na východnom Slovensku (1848 – 1918)*. Košice 1970, s. 39-60 a iné.

⁵³ TAJTÁK, L.: K začiatkom Amerikánsko-slovenských novín. In *Počiatky slovenskej emigrácie do USA. Česká a slovenská robotnícka emigrácia do USA v období I. Internacionály*. Bratislava 1970, s. 186-196.

⁵⁴ TAJTÁK, L.: Východné Slovensko ako regionálny fenomén. In *Historický časopis*, 49, 2001, s. 313.

⁵⁵ TAJTÁK, L.: Východné Slovensko ako regionálny fenomén. In *Historický časopis*, 49, 2001, s. 307-329.

⁵⁶ CHALOUPECKÝ, V.: *Staré Slovensko*. Bratislava 1923.

⁵⁷ KORČÁK, J.: Regionální členení Československa. *Statistický obzor*, 1934.

⁵⁸ HROMÁDKA, J.: Všeobecný zemepis Slovenska. In *Slovenská vlastiveda I*. Bratislava 1943, s. 194-300.

O. R. Halaga na Tajtákovu výzvu nereagoval, aspoň nie priamo v *Historickom časopise*. O sedem rokov neskôr (2008) vydal retrospektívnu prácu *Memorabilia z Európy a vlasti*⁵⁹, v ktorej uverejnil staršie štúdie a nimi len potvrdzoval svoje predchádzajúce názory.

Vo vzťahu historickej vedy a východného Slovenska musíme upozorniť ešte na jeden jeho rozmer. Je ním vzťah maďarskej historickej vedy, resp. po maďarsky písaných historických prác k dejinám tohto regiónu. Menej sa o ňom hovorí preto, lebo je tu jazyková bariéra, ktorá väčšine slovenských historikov sťažuje, resp. i znemožňuje čítať maďarsky písané texty a postaviť sa k nim kriticky. Ladislav Tajták vo viacerých štúdiách upozornil na to, že maďarskí historici východné Slovensko, alebo presnejšie Šariš, Zemplín a Abov, vnímajú ako prirodzenú, hoci periférnu súčasť maďarského priestoru. To im následne umožnilo interpretovať maďarizačný proces v Uhorsku ako prirodzenú asimiláciu menej vyspelejších Slovákov (či Slovjakov?) vyspelejšou maďarskou kultúrou, čo sa výrazne prejavilo najmä vo východoslovenských mestách.⁶⁰ Celý asimilačný proces podľa týchto autorov (Péter Hanák, Gusztáv Beksics) narušil až rozpad monarchie. Čo je však horšie, že tieto názory podľa Ladislava Tajtáka našli nečakaný ohlas aj v tvorbe niektorých slovenských historikov a v ich príspevkoch publikovaných v maďarskom jazyku.⁶¹ Tajtákovi na nich prekážalo to, o čom hovoril aj vo svojom vystúpení na XIV. zjazde SHS v Prešove v apríli 2011, že ide o zavádzajúce a tendenčné tvrdenia, ktoré nerešpektujú historickú realitu východného Slovenska. Podľa Tajtáka ide v nich len o povrchný popis pomerov na východnom Slovensku (Šariš), vychádzajúci síce z dobových prameňov, ale len maďarskej proveniencie. Slovákov vtedy úradníci, maďarská a pomaďarčená inteligencia vnímali len ako národ sluhov a kočišov a tento pohľad podľa Ladislava Tajtáka nekriticky a bez analýzy dobových pomerov prevzali aj niektorí slovenskí historici, ktorí ho ďalej podávajú vo svojich interpretáciách dejín východného Slovenska.

Ladislav Tajták nebol sám pri úvahách a záveroch o postavení východného Slovenska z hľadiska slovenského národného celku. Celý rad odlišností východného Slovenska od ostatného územia Slovenska totiž neustále navádzal, aspoň potenciálne, chápať slovenský východ ako osobitnú kategóriu, a to: a) v intenciách menej národne a kultúrne vyspelého slovenského obyvateľstva; b) v intenciách dobrovoľného príjemcu maďarskej kultúry i jazyka⁶²; c) v intenciách samostatného slovjackého národa.

⁵⁹ HALAGA, O. R.: *Memorabilia z Európy a vlasti*. Prešov 2008.

⁶⁰ TAJTÁK, L.: Poznámky k fenoménu asimilácie so zreteľom na východoslovenské mestá. In Peter Švorc a Harald Heppner (eds.). *Veľká doba v malom priestore. Zlomové zmeny v mestách stredoeurópskeho priestoru a ich dôsledky (1918 – 1929)* (eds. P. Švorc, H. Heppner). Prešov – Graz, s. 56.

⁶¹ KÓNYA, P.: Sáros vármegye és magyarsága. Egy eltűnt világ emléke. In *Sárosi magyar tükkör*. Miskolc, 2004.

⁶² TAJTÁK, L.: K otázke koncepcie dejín východného Slovenska. In *Spoločnosť – politika – história. Materiály zo XIV. Zjazdu Slovenskej historickej spoločnosti pri Slovenskej akadémii vied (Prešov, 26. – 28. apríl 2011)* (eds. P. Švorc, M. Pekár). <http://www.shs.sav.sk/index.php?id=zjazd2011>

11. – 13. júna 1968 sa z iniciatívy Filozofickej fakulty UPJŠ v Prešove konala vedecká konferencia, ktorú pomáhala organizovať aj FF UK v Bratislave. Niesla názov *K slovenskému národnému vývinu na východnom Slovensku*. Neskôr z nej vyšiel aj zborník referátov.⁶³ Cieľ konferencie ozrejmil jeden z jej účastníkov Jozef Butvin, ktorý v úvode na adresu názorov vnímajúcich východné Slovensko ako osobitný región pre geografické a vývinové odlišnosti napísal: „To všetko pri povrchnom pohľade ľahko vzbudzovalo dojem určitej periférnosti, alebo sa využívalo ako podklad pre vytváranie rozličných partikularistických a separatistických „teórií“ o etnicky, ale aj osobitnom vývine tejto oblasti; „teórií“, motivovaných rôznymi tendenčnými pohnútkami, zakrývajúcimi sa niekedy i plášťom vedeckosti...“, alebo, ako ešte Butvin dodal, „...sa bez náležitého osvetlenia šírili skreslené tendenčné náhlady o neprimeranom podiele východného Slovenska v národnouvedomovacom, budovateľskom a emancipačnom úsilí slovenskej národnej pospolitosti, čo nemohlo ostať bez škodlivých následkov pre inkriminovanú oblasť i pre celkovú konsolidáciu slovenských a celoštátnych pomerov.“⁶⁴ Evidentne tým myslel na Halagove postoje a interpretácie a priznával chybu slovenskej historickej vedy v tom, že zrod takýchto predstáv a tendencií umožnila jej dovtedy nepatrná pozornosť tak východnému Slovensku, ako aj podielu východných Slovákov na národnom hnutí.⁶⁵ Samotný Jozef Butvin v zborníku publikoval štúdiu o ľudových petíciách na Spiši v 60. rokoch 19. storočia, aby ukázal spätosť Spiša s celonárodným pohybom.⁶⁶ Zaujímavé je, že spišská regionálna historiografia akoby veľmi nedbala o to, aby sa slovenský Spiš vnímal ako časť slovenského Slovenska. V druhej polovici 20. a aj začiatkom 21. storočia sa sústredila na historické problémy Spiša a ten vo výklade historikov regionálnych dejín neraz vystupuje ako samostatný geografický, ale aj historický fenomén.

Osobitosť Spiša podčiarkuje aj ročenka *Z minulosti Spiša*⁶⁷ a umocňuje ju zahraničná historiografia – najmä nemecká a rakúska, bývalí spišskí Nemci – a ich ročenka *Karpaten Jahrbuch*, vydávaná od roku 1949 v Stuttgarte.⁶⁸ Spiš bol tak čiastočne vydeľovaný zo slovenského rámca a takmer úplne z východoslovenského. Podvedome ho historici vyčleňovali z východoslovenskej pe-

⁶³ *Acta Facultatis Philosophiae Universitatis Šafarikanae Prešovensis. Literárnovedný zborník 2. K slovenskému národnému vývinu na východnom Slovensku (1848 – 1918)*. Košice 1970.

⁶⁴ BUTVIN, J.: Úvodom. In *Acta Facultatis Philosophiae Universitatis Šafarikanae Prešovensis. Literárnovedný zborník 2 ...*, s. 6.

⁶⁵ Tamže.

⁶⁶ BUTVIN, J.: Slovenský národný pohyb a ľudové petície na Spiši v 60. rokoch 19. storočia. In *Acta Facultatis Philosophiae Universitatis Šafarikanae Prešovensis. Literárnovedný zborník 2 ...*, s. 21-38.

⁶⁷ Spišský dejepisný spolok so sídlom v Levoči začal vydávať ročenku *Z minulosti Spiša*, v ktorej uverejňoval štúdiá a články týkajúce sa dejín spišského regiónu.

⁶⁸ Arbeitsgemeinschaft der Karpatendeutschen aus der Slowakei so sídlom v Stuttgarte od roku 1949 vydával ročenku *Karpaten Jahrbuch* a v nej uverejňoval príspevky z dejín Spiša, akcentujúc však spišských Nemcov a ich dejiny.

riférie a približovali aspoň mentálne ku kultúrnej a ekonomicky vyspelejšiemu západu.

Výnimku v tom tvorili dejiny kolektivizácie v 50. a 60. rokoch 20. storočia, ale len preto, lebo spišské okresy boli súčasťou Košického a Prešovského kraja, od roku 1960 Východoslovenského kraja, a v hodnotiacich správach, výkazoch, tabuľkách o priebehu kolektivizácie, o výsledkoch na družstvách a štátnych majetkoch tvorili s ostatnými okresmi mozaiku života, a teda aj dejín východoslovenského regiónu.⁶⁹ Jednoducho, stali sa neoddeliteľnou súčasťou východného Slovenska.

Dejiny východného Slovenska druhej polovice 20. storočia ako celku patria k nespracovaným témam, okrem už spomínaného poľnohospodárstva a dejín kolektivizácie.⁷⁰ Tu sa síce neriešila otázka slovenského národného celku a explicitne nevyskočila otázka periférnosti slovenských východniarov, no pri analýze hospodárskych pomerov a komparácie s inými krajinami v Československu periférnosť východného Slovenska bola neodškriepiteľná, a tak ju aj historici reflektovali.

V závere 20. a na začiatku 21. storočia slovenská historiografia zaznamenala oživenie záujmu o regionálne dejiny, čo sa prejavilo v desiatkach nových monografických prác mapujúcich dejiny jednotlivých miest a dedín. Týkalo sa to aj východoslovenských. Dejiny východného Slovenska ako celku však ešte neboli samostatne spracované, hoci niektoré práce k tomu už smerovali, a to aj v širších celoslovenských, celoštátnych, ba i medzinárodných súvislostiach.⁷¹ V roku 2013 Matica slovenská z iniciatívy Imricha Sedláka a v spolupráci s Prešovskou univerzitou v Prešove a Univerzitou P. J. Šafárika v Košiciach usporiadali vedeckú konferenciu, ktorej ústrednou témou bolo východné Slovensko. Mala názov *Východné Slovensko v slovenských národných dejinách* a odznegli tu príspevky s ambíciou zachytiť celý východoslovenský priestor,⁷² ale zároveň ho poňať ako

⁶⁹ Napr. ŠVORC, P.: Poľnohospodárstvo na Spiši po roku 1945. In *Terra Scepusiensis. Stav bádania o dejinách Spiša/Stan badań nad dziejami Spiszu* (eds.: R. Gładkiewicz, M. Homza). Levoča – Wrocław 2003, s. 761-771.

⁷⁰ SKRIP, V.: *O socialistickej prestavbe východoslovenskej dediny v r. 1949 – 1953*. Bratislava 1967; HANZAL, S.: Význam nariadenia Povereníctva SNR č. 4/1945 a Košického vládneho programu pre riešenie agrárnej otázky KSČ na východnom Slovensku. In *Historica carpatica* 3. Košice 1972.

⁷¹ Napr.: SEDLÁK, I.: *Svitane na východe. Národno-politické, kultúrno-spoločenské a literárne integračné procesy na východnom Slovensku 1918 – 1945*. Martin 2008; ŠVORC, P.: *Krajinská hranica medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou v medzivojnovom období (1919 – 1939)*. Prešov 2003; ŠVORC, P.: Mestá východného Slovenska v čase prevratu (1918) a po ňom. In *Veľká doba v malom priestore. Zlomové zmeny v mestách stredoeurópskeho priestoru a ich dôsledky (1918 – 1929)*..., s. 31-54; TAJTÁK, L.: Poznámky k fenoménu asimilácie so zreteľom na východoslovenské mestá. In *Veľká doba v malom priestore. Zlomové zmeny v mestách stredoeurópskeho priestoru a ich dôsledky (1918 – 1929)*..., s. 55-58.

⁷² SEDLÁK, I.: Východné Slovensko – integrálna súčasť Slovenska, s. 240-247; ULICHÝ, F.: Východné Slovensko v stredoveku, s. 248-252; TAJTÁK, L.: K otázkam koncepcie dejín východného Slovenska, s. 253-256; ŠVORC, P.: Východné Slovensko v medzivojnovom období

integrálnu súčasť celoslovenského etnického priestoru, samozrejme, so všetkými znakmi vzťahu periférnosti a centralizmu, ktoré sa v historickom vývoji prejavili v rôznych podobách, ale aj v rôznom pomere.

V slovenskej historickej spisbe 20. storočia vari len literárna história neriešila problém izolovanosti a snád' aj periférie východného Slovenska v zmysle samostatného vývinu tohto regiónu. Autorov literárnych diel – básnikov, prozaikov i dramatikov – akosi prirodzene zaraďovala do celonárodného kontextu, vyzdvihujúc ich podiel na rozvíjaní národnej kultúry i národného vedomia.⁷³ Treba povedať, že tak cieľavedome dokazovala spätosť východného Slovenska v akomkoľvek geografickom vymedzení s ostatnou časťou slovenského národa a oslabovala zároveň separatistické videnie vývoja, ale aj aktivít Východoslovákov, hoci už len použitie samotného názvu „východné Slovensko“ prezrádza, že aj literárni historici sú determinovaní východoslovenskou geografickou, ale aj kultúrnou osobitosťou tohto regiónu. Jednoducho, ani jeden z autorov sa i pri úsilí vidieť a vysvetľovať východné Slovensko ako súčasť slovenského národného celku nezbavil pocitu osobitosti východného Slovenska, pocitu, v ktorom viac alebo menej rezonuje aj moment periférnosti regiónu.

Eastern Slovakia as a historiographical problem

PETER ŠVORC

When analysing the history of Eastern Slovakia, the problem of peripherality versus centralism becomes extremely pronounced. It has led to contradictory concepts in the interpretation of eastern Slovakia, from the period of the early settlement until the 20th century. There was a tendency to spread a picture of eastern Slovakia as a less advanced sector of Slovak population both nationally and culturally, as voluntary assimilators of Magyarization or as a separate „Slovjack“ nation. The uniqueness of, and the disregard for, eastern Slovakia are juxtaposed in the work of O. Halaga, while the concept of undervalued or ignored Slovakness of Eastern Slovakia is analysed in the work of L. Tajták.

(1918 – 1938), s. 257-284; GBÚR, J.: Literatúra v integračnom procese východného Slovenska, s. 285-293. In *Slovakistika*, roč. II. Martin 2013.

⁷³ SEDLÁK, I.: *Východné Slovensko v letokruhoch národa*. Martin 2012.

VŠELIEK NA KRÍZOVÉ PROBLÉMY A NEDUHY SLOVENSKA AJ REPUBLIKY: REGIONALIZMUS V MEDZIVOJNOVOM OBDOBÍ*

MATEJ HANULA

Jedným z častých leitmotívov verejných vystúpení slovenských politikov v medzivojnovom období bolo opakovanie tézy o nutnosti vyrovnaní hospodárskych a sociálnych rozdielov medzi českými krajinami a Slovenskom. Spôsoby, ako tento deklarovaný cieľ dosiahnuť, sa, pochopiteľne, líšili najmä v závislosti od príslušnosti k centralistickému alebo autonomistickému politickému tábora. Pre časť prvej zo spomínaných skupín bola jedným z riešení tohto problému koncepcia regionalizmu. Najmä od 30. rokov sa však stal regionalizmus nielen národohospodárskym, ale aj hospodársko-politickým konceptom, ktorý sa výrazne pokúšal ovplyvňovať nielen vývoj na Slovensku, ale v rámci celej republiky. Na celoštátnej úrovni sa vyvinul na uznávaný národohospodársky prístup, ktorý mal vyriešiť mnohé problémy krízou zasiahnutého československého hospodárstva a súčasne odstrániť vypuklé ekonomické rozdiely medzi jednotlivými regiónmi republiky. Objavoval sa v titulkoch politických i hospodárskych periodík vychádzajúcich v západnej i východnej časti Československa a ovplyvňoval nazeranie nielen na ekonomické, ale i politické a sociálne problémy, s ktorými zápasila krajina postihnutá veľkou hospodárskou krízou. Dokonca aj prezident republiky Edvard Beneš sa v roku 1937 vyhlásil za stúpencu regionalizmu. Popri tejto celoštátnej línii, ktorá našla svoj odraz i na Slovensku v podobe regionálnych národohospodárskych a združení a od roku 1931 i celoslovenského Národohospodárskeho ústavu pre Slovensko a Podkarpatskú Rus, tu však regionalizmus nadobudol i špecifickú podobu hospodársko-politického hnutia. To sa usilovalo o väčšiu nezávislosť Slovenskej krajiny od pražského centra bez zmeny štátoprávneho usporiadania republiky. Svojich stúpencov malo nielen medzi najvýznamnejšími slovenskými národohospodármi, ale aj medzi mladšími príslušníkmi členskej základne slovenskej vetvy centralistickej agrárnej strany.

Sociálne vedy narábajú s termínom regionalizmus vo viacerých konceptoch a súvislostiach. Politické vedy poznajú regionalizmus najmä ako ideológiu, ktorá sa zameriava na záujmy určitého regiónu alebo skupiny regiónov. Analyzované regióny nemusia byť vymedzené iba tradičným geografickým spôsobom, ale

* Táto práca bola podporovaná agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy č. APVV-0628-11. Zároveň je výstupom grantového projektu Vega č. 2/0119/14 pod názvom Formovanie zahraničnopolitického myslenia slovenských politických elit a spoločnosti v rokoch 1918 – 1939.

môže ísť aj o regióny formálne, vytvorené na základe zdieľaných spoločných znakov. Sú nimi napríklad spoločne vyznávané hodnoty, identita, alebo minulosť. Regionalistické hnutia sa v politických vedách členia na hospodárske, politické alebo kultúrne. Spoločným znakom pre regionalistov je, že sa v spomínaných oblastiach svojho záujmu snažia o zvýšenie vplyvu svojich regiónov v rámci krajiny, štátu alebo nadnárodného celku, v prípade politických hnutí je ich prvoradým záujmom zvýšenie ich politickej moci. Protagonisti regionalistických hnutí presadzujú spravidla v štátoprávnej oblasti väčšiu autonómiu svojich regiónov, alebo v hraničných prípadoch i štátnu samostatnosť. Je preto zrejmé, že v prípade, ak zastupujú menšie jednotky tvoriace štátne celky, uprednostňujú federácie pred centralizovanými krajinami.¹ Regionalizmus v tomto ponímaní tvoril zvyčajne v minulosti významnú súčasť autonomistických hnutí, toto konštatovanie však do veľkej miery platí aj pre súčasnosť. V dnešnej Európe môžeme nájsť dobré príklady v Baskicku a Katalánsku v rámci Španielska alebo v hnutí za odtrhnutie Škótska od Veľkej Británie.

Okrem tohto vymedzenia používa politológia regionalizmus aj ako analyticky a komparatívny nástroj pre teóriu medzinárodných vzťahov. Jej koncept regionalizmu vychádza z predpokladu, že niektoré úlohy a problémy vedia lepšie vyriešiť vlády jednotlivých krajín, iné zasa multilaterálne inštitúcie alebo mimovládne organizácie. Regionalizmus sa tu chápe ako postup, pri ktorom štáty alebo rôzni neštátni aktéri spolupracujú alebo koordinujú svoje kroky v rámci riešenia problémov konkrétneho geografického regiónu. Spoločné ciele pritom môžu presadzovať v jednej alebo viacerých oblastiach. Rozsah takto ponímaného regionalizmu sa môže pohybovať od vedomia regionálnej spolupatričnosti po vytváranie regionálnych skupín alebo sietí, ktoré sú formalizované uzatváraním medzištátnych dohôd alebo vytváraním medzinárodných organizácií.² Za vzorovú regionálnu organizáciu sa v tejto kontextualizácii regionalizmu pokladá Európska únia, v menšom meradle sa sem dá zaradiť napríklad zoskupenie V-4. Teória medzinárodných vzťahov navyše narába aj s vlastnými definíciami termínu región. Opäť preto nemusí ísť iba o geograficky vymedzenú oblasť, ale aj o skupinu štátov, ktoré spájajú rovnaké historické skúsenosti alebo zvyky.

Popredný slovenský agrárny politik, teoretik politického agrarizmu a jeden zo zakladateľov modernej slovenskej sociológie Anton Štefánek reflektoval v medzivojnovom období všetky významné ideológie, spoločenské javy a fenomény. Jeho pozornosti neunikol ani regionalizmus. Upozorňoval, že nejde o univerzálny koncept a zdôrazňoval, že každý národ má svoje špecifické formy regionalizmu. Na rozdiel od iných teoretikov ho však striktne rozdeľoval na dva prúdy – politický a národohospodársky. Cieľom protagonistov prvého z nich bolo podľa Šte-

¹ FAWCETT, L.: Exploring Regional Domains: A Comparative History of Regionalism. In *International Affairs*, 2004, roč. 80, č. 3 (Regionalism and the Changing International Order in Central Eurasia) s. 429-431.

² Tamže, s. 431-433.

fánka decentralizovať štátnu správu a autonomizovať svoje krajiny. Za každým politickým regionalizmom sa mal preto skrývať väčší alebo menší separatizmus znamenajúci hrozbu pre jednotu štátu, čo považoval za potrebné zdôrazňovať i v československom kontexte. Národohospodárski regionalisti mali, naopak, túžiť iba po uplatnení sa svojich regiónov v rámci hospodárstva celého štátu a usilovať sa o zvýšenie ich ekonomickej úrovne. Podľa Štefánka nebol regionalizmus vo svojej podstate ani vedou, ani ideologickým svetonázorom, ale iba pracovnou metódou umožňujúcou dosiahnuť zvýšenie hospodárskej úrovne alebo politickej sily regiónov v rámci istého štátneho celku.³

Počiatky regionalizmu ako politického hnutia siahajú do Francúzska 19. storočia. Bola ním snaha presadiť väčšie rozhodovacie právomoci pre jednotlivé francúzske kraje na úkor tradične silnej centrálnej moci. Postupne zapustil silné korene i v susednom Španielsku, ale aj v Taliansku a ďalších krajinách, ktorých regióny zápasili s podobnými problémami. V popredí záujmu týchto regionalistických hnutí boli podobne ako dnes ekonomické a sociálne témy a silné pozície mali najmä v oblastiach, ktoré zápasili s hospodárskymi problémami, ktorých sprievodným javom bolo v minulosti v spomínaných krajinách vyst'ahovalectvo.⁴ Vo Francúzsku vznikli v priebehu prvej svetovej vojny regionálne organizácie, ktoré združovali lokálne hospodárske združenia. Ich cieľom bolo oživiť ich ekonomiku.⁵ Práve tento príklad sa stal vzorom pre budúce regionálne národohospodárske združenia v Československu.

Veľmi špecifické hnutie označované ako regionalizmus sa vyvinulo ako reakcia na hospodársku krízu v Spojených štátoch amerických 30. rokov minulého storočia. Ide o zaujímavú súvislosť pri porovnaní s rozvojom regionalizmu na Slovensku, ku ktorému prišlo prakticky v rovnakom období a aj príčiny jeho vzniku boli podobné. Forma severoamerického regionalizmu sa však od jeho slovenského ekvivalentu výrazne líšila. V USA ním bolo povedomie o špecifických hospodárskych podmienkach jednotlivých oblastí. Regionalizmus sa tu spájal s myšlienkou budovať sebestačné komunity viazané na pôdu, akési „záhradné mestá“, ktoré by umožnili vytrhnúť ľudí zo závislosti od zamestnania vo veľkých priemyselných podnikoch a vrátili by ich k „tradičnému“ spôsobu života v danom regióne. Tieto koncepcie boli populárne predovšetkým na juhu krajiny, ktorý bol v 19. storočí prevažne poľnohospodárskou oblasťou. Nešlo však o vedomé alebo politicky organizované masové hnutie, ale skôr o istú formu hľadania ži-

³ Slovenský národný archív (ďalej SNA) Bratislava, osobný fond (ďalej o. f.) Anton Štefánek, kartón (ďalej k.) 32, inventárne číslo (ďalej inv. č.) 925, signatúra (ďalej sig.) IV ch. Československé regionalistické ústredie. Rukopis Štefánkovho článku Regionalizmom k upevneniu československej jednoty.

⁴ ŽALOUDEK, K.: *Encyklopedie politiky*, Praha 1996, s. 356.

⁵ BARTLOVÁ, A.: Regionalizmus na Slovensku v medzivojnovom období. In *Veľká politika a malé regióny: malé regióny vo veľkej politike, veľká politika v malých regiónoch. Karpatský priestor v medzivojnovom období (1918 – 1939)*. Peter Švorc, Michal Danilák, Harald Heppner (eds.), Prešov 2002, s. 177-178.

votnej istoty v neistých krízových časoch, pričom touto istotou mal byť práve život na pôde. Výskumy amerických historikov a sociológov naznačujú, že v tomto období načas skutočne prišlo k zníženiu pre USA typickej migrácie obyvateľstva za prácou, ktorá mohla byť spôsobená okrem iných faktorov aj touto špecifickou formou regionalizmu.⁶

Pre šírenie regionalistických myšlienok v Československu však boli vzormi skôr spomínané európske koncepcie rozvíjané už pred rokom 1918 vo Francúzsku či v Španielsku. Ako som už konštatoval v úvode, regionalistické hnutie sa tu v medzivojnovom období začalo vytvárať ako národohospodársky program zameraný na riešenie ekonomických problémov jednotlivých regiónov krajiny. Cieľom regionalistov bolo zaangažovať všetky súčasti politického života, hospodárske, odborové, družstevné a ďalšie organizácie pôsobiace na území ich regiónu pri určovaní potrieb jednotlivých regiónov a následne svoje poznatky presadiť do procesu tvorby štátnej ekonomickej politiky, respektíve plánu dlhodobého celoštátneho ekonomického programu. Malo sa tak diať práve na základe spoznania problémov jednotlivých regiónov republiky, ktoré mohli oproti celoštátnym administratívnym inštitúciám omnoho presnejšie definovať spomínané organizácie pôsobiace v jednotlivých regiónoch republiky.⁷

Impulzom pre rozmach regionalistického hnutia v Československu bolo založenie regionálneho Národohospodárskeho zboru juhočeského (NZJ) – Praha, ku ktorému prišlo v priebehu roka 1924 z iniciatívy juhočeského rodáka, národohospodára Jana Stockého.⁸ Stal sa tak duchovným otcom nielen tejto organizácie, ale prakticky celého čs. národohospodárskeho regionalizmu. Stocký pôsobil od roku 1923 ako súkromný honorovaný docent a vedecký pracovník Národohospodárskeho ústavu Vysokej školy špeciálnych náuk Českého vysokého učenia technického v Prahe.⁹ Zároveň mal výborné kontakty na ďalšieho vplyvného juhočeského rodáka, v tom čase ústredného tajomníka agrárnej strany Rudolfa Berana. Jeho angažovanosť v projekte rovnako výrazne prispela k úspešnému rozvíjaniu činnosti NZJ.¹⁰

Prvotné príčiny, ktoré sa stali impulzom na založenie NZJ, neboli príliš výnimočné ani prekvapujúce. Od dôvodov, pre ktoré sa o niekoľko rokov neskôr rozvinul regionalizmus aj na Slovensku, sa totiž príliš nelíšili. Boli medzi nimi

⁶ STEINER, M. C.: Regionalism in the Great Depression. In *Geographical Review*, 1983, 73, č. 4, s. 430-443.

⁷ BARTLOVÁ, A.: Regionalizmus na Slovensku..., s. 177.

⁸ DVOŘÁK, J.: Národohospodárske sbory meziválečné ČSR jako nepolitické organizace s nepřímým vlivem agrární strany. In *Agrární strana a její zájmové, družstevní a peněžní organizace* (eds. J. Harna, B. Rašticová). Studie Slovákého muzea, 15, Uherské Hradiště 2010, s. 173.

⁹ O osobnosti Jana Stockého pozri bližšie predovšetkým DVOŘÁK, J.: Agrární problematika v životě a díle regionalisty Jana Stockého (1897 – 1959). In *Osobnosti agrární politiky 19. a 20. století: sborník příspěvků z mezinárodní konference konané ve dnech 24. – 25. května 2006* (ed. B. Rašticová). Studie Slovákého muzea, 11, Uherské Hradiště 2006, s. 243-251.

¹⁰ DVOŘÁK, J.: Národohospodárske sbory..., s. 173.

vysoké dopravné tarify, ktoré predražovali ceny juhočeskej poľnohospodárskej, ale i priemyselnej produkcie. Tá bola drahšia a zákonite tak nebola konkurencieschopná na jednotnom čs. trhu.¹¹ Aj v južných Čechách dochádzalo k zastavovaniu priemyselnej výroby vo veľkom počte podnikov, ktoré boli často presídľované mimo región.¹² Oblasť zároveň doplácala na stratu tradičných rakúskych trhov, s ktorými bola pred rokom 1918 silne previazaná. Išlo teda o takmer identické symptómy, s ktorými zápasil po vzniku republiky slovenské hospodárstvo, len s ťažkosťami odolávajúce konkurencii z historických krajín. Tieto skutočnosti sa podpisovali pod vysokú mieru migrácie miestneho obyvateľstva, ktoré hľadalo živobytie v iných častiach českých krajín, najmä v stredných a severných Čechách.

Pri rozvoji činnosti NZJ zohrávali dôležitú úlohu obchodné, priemyselné a živnostenské komory, ktoré mali v južných Čechách silné tradície už z rakúsko-uhorských čias.¹³ Beranovou zásluhou sa do zložitého procesu vzniku a následnej činnosti národohospodárskeho zboru aktívne zapojila pomerne veľká časť miestnych členov a funkcionárov agrárnej strany. Boli medzi nimi i činovníci už spomínaných obchodných, priemyselných a živnostenských komôr, ako aj odborníci pracujúci v rámci najrôznejších vodohospodárskych, melioračných, poľnohospodárskych, elektrifikačných a iných družstiev.¹⁴ NZJ začal svoju činnosť vyvíjať už na jeseň roku 1924, hoci k jeho oficiálnemu slávnostnému zakladajúcemu zjazdu prišlo až v máji nasledujúceho roka.¹⁵ Jeho základným článkom sa stali odbory, ktoré pôsobili v jednotlivých okresoch regiónu, kde združovali miestne hospodárske organizácie a odborníkov. Cieľom NZJ bolo starať sa o všestranný hospodársky rozvoj a sociálne povznesenie južných Čech. Úlohou bolo vypracovať vedecký program, ktorý by svojou postupnou aplikáciou hos-

¹¹ Odlišné dopravné tarify v českých krajinách a na Slovensku, ktoré boli dedičstvom príslušnosti k rozdielnym častiam monarchie pred rokom 1918, znevýhodňovali pre vyššie ceny dlhodobo slovenské hospodárstvo pred českým. K ich zjednoteniu prišlo na základe vládneho nariadenia až od 1. novembra 1932. Aj po tejto úprave však ostal naďalej v platnosti princíp tarify Praha, podľa ktorého výkupné ceny poľnohospodárskych plodín rástli so stúpajúcou vzdialenosťou od hlavného mesta republiky. Táto skutočnosť znevýhodňovala nielen producentov na Slovensku, ale i vo viacerých vzdialenejších regiónoch českých krajín. Slovenskí regionalisti princíp tarify Praha vytrvalo kritizovali. SCHVARC, M. – HALLON, E.: *Kauza Karvaš: Štúdie a dokumenty k zatknutiu, zavlčeniu a internácii guvernéra Slovenskej národnej banky na území Nemeckej ríše 1944/1945*. Bratislava 2014, s. 21.

¹² DVOŘÁK, J.: Oč usilovala agrárni strana a její představitelé ve struktuře národohospodářských sborů v meziválečném Československu (po vzoru Národohospodářského sboru jihočeského – Praha) v letech 1925 – 1938. In *Agrární strany ve vládních a samosprávných strukturách mezi světovými válkami* (ed. B. Rašticová). Studie Slovákého muzea, 13, Uherské Hradiště 2008, s. 149.

¹³ DVOŘÁK, J.: Národohospodářské sbory..., s. 175.

¹⁴ DVOŘÁK, J.: Národohospodářské sbory..., s. 174.

¹⁵ DVOŘÁK, J.: „Počátek velkého díla“ – Z dějin československého regionalismu. In *Moderní dějiny* 13, 2005, s. 182.

podárske zaostávanie regiónu odstránil.¹⁶ Stocký totiž zdôrazňoval, že takmer všetky problémy vtedajšieho spoločenského života mali svoje korene v ekonomike, alebo boli aspoň „nějak hospodářsky zabarveny“.¹⁷ Inštitúcia využívala na propagáciu svojich cieľov aj známy slogan hospodárskeho nacionalizmu, ktorý sa v rôznych obmenách používal prakticky už od 19. storočia takmer vo všetkých európskych krajinách. V podaní NZJ ním bolo heslo: „Jihočeši, nakupujte zas jen u Jihočechů a jen jihočeské zboží a výrobky, čímž podpoříte svůj rodný kraj i sami sebe!“¹⁸ Pre presadenie svojich zámerov v praktickej politike iniciovala organizácia na pôde pražského parlamentu vznik Regionálneho združenia poslancov a senátorov volebného kraja plzenského a budějovického, ktoré malo spájať parlamentných zástupcov zvolených v južných Čechách naprieč politickým spektrom. Vznikla tým efektívna lobistická skupina, ktorá bola nevyhnutná pre praktickú realizáciu cieľov NZJ.¹⁹ V oblasti poľnohospodárskej výroby k nim patrilo usporiadanie výrobných pomerov a uľahčenie distribúcie produktov pri zachovaní vyrovnaných cien, ktoré by boli prijateľné pre producentov i spotrebiteľov. V oblasti priemyslu, obchodu a živností si inštitúcia okrem iného vytýčila za úlohu vyvolať záujem o zakladanie nových priemyselných odvetví, ktoré mali využívať prirodzené hospodárske podmienky regiónu a zručnosti tamojších obyvateľov. Decentralizáciou a zlepšenou administratívou sa mal umožniť rozvoj malých a stredných podnikov. Od štátnej správy sa očakávala pomoc v daňovej a tarifnej oblasti. Konečným výsledkom malo byť vybudovanie regionálnych tržníc a živnostenských trhov.²⁰

Podľa vzoru z južných Čiech začali vznikať podobné regionálne národohospodárske zbory v ďalších oblastiach republiky. Do roku 1935 začalo pôsobiť v českých krajinách 12 významnejších regionalistických národohospodárskych organizácií, na Slovensku a v Podkarpatskej Rusi ďalších šesť. Združené boli v Čs. regionalistickom združení, na čele ktorého stál až do rozbitia republiky Stocký.²¹ Do funkcie ho predurčila jeho vedecká kariéra národohospodára, ako aj úspešná činnosť na čele NZJ. Z významných slovenských agrárnikov pôsobil v jej orgánoch Štefánek. Jednotlivé národohospodárske zbory, ktoré boli členskými organizáciami ústredia, sa snažili oficiálne vystupovať ako nepolitické organizácie, nepriamy vplyv agrárnej strany na ich činnosť prostredníctvom jej popredných funkcionárov, ktorí boli zároveň často predstaviteľmi pridružených agrárnických organizácií, bol však ich väčšine zrejmy. V apríli 1935 zorganizovalo Čs. regionalistické ústredie v Prahe I. celoštátnu hospodársku konferenciu. Okrem hodnotenia dovtedajšej činnosti sa tu čs. vláde snažilo prezentovať podne-

¹⁶ DVOŘÁK, J.: Národohospodářské sbory..., s. 173.

¹⁷ DVOŘÁK, J.: „Počátek velkého díla“..., s. 213.

¹⁸ DVOŘÁK, J.: Oč usilovala agrární strana..., s. 150.

¹⁹ DVOŘÁK, J.: „Počátek velkého díla“..., s. 194.

²⁰ DVOŘÁK, J.: „Počátek velkého díla“..., s. 196.

²¹ DVOŘÁK, J.: Národohospodářské sbory..., s. 174.

ty pre prijímanie legislatívnych noriem a meniť tak ekonomické prostredie republiky. Stocký vo svojom referáte upozorňoval, že hospodársky program pre celý štát nemôže v žiadnom prípade vychádzať iba zo všeobecných zásad, ale by mal byť vytvorený prirodzenou syntézou programov pre jednotlivé regióny republiky, ktoré môžu najprecíznejšie vypracovať práve konkrétne národohospodárske zbory. Pripomínal, že svojou dovtedajšou činnosťou jasne zdokumentovali, že medzi jednotlivými regiónmi republiky sú značné rozdiely, ktoré sa musia nevyhnutne v záujme efektivity odraziť aj v opatreniach prijímaných vládou. Podľa Stockého bol takto vnímaný regionalizmus modernou formou pre hľadanie účelnej strednej cesty medzi schematickým centralizmom a chaotickým decentralizmom.²² V podobných intenciách sa niesol aj prejav, ktorý na podujatí predniesol Rudolf Beran.

Milan Hodža ako známy stúpenec národohospodárskeho regionalizmu na tieto výzvy po svojom nástupe do premiárskeho kresla v novembri 1935 do značnej miery reflektoval. Zriadil totiž Poradný zbor pre investície pri prezídiu ministerskej rady, ktorý mal umožniť priame zapojenie národohospodárskych organizácií do činnosti správnych orgánov štátu. Napäté vnútropolitické pomery, ako aj zahraničnopolitické hrozby, ktorým musela republika koncom 30. rokov čeliť a vládny kabinet nútili sa prednostne zaoberať týmito otázkami, však znemožnili realizáciu väčšiny opatrení pripravovaných poradným zborom.²³

V januári i 1937 prijal delegáciu Čs. regionalistického ústredia na audiencii prezident republiky Edvard Beneš. Stocký pri tejto príležitosti konštatoval, že ciele regionalizmu sa podarilo do značnej miery naplniť, pretože jeho zásady modernej hospodárskej politiky sa podľa neho úspešne uplatňovali v praxi. Pripomenul aj význam svojej organizácie pri odovzdávaní impulzov z regiónov celoštátnej verejnej administratívy, ktorá z nich mala čerpať. Veľmi zaujímavé boli aj slová prezidenta, ktoré počas audiencie adresoval delegácii. Hneď na úvod sa vyhlásil za stúpencu regionalizmu, o pozitívnych vplyvoch ktorého ho mali presvedčiť pracovné cesty po republike z predchádzajúceho roka.²⁴ Už v júli 1936 počas cesty po Morave prezident zdôraznil, že regionalizmus sa plánovite či inštinktívne uplatňoval vo všetkých moderných krajinách sveta a bol preto nevyhnutný aj pre Československo: „Forma nášeho štátu, jeho dlhou vzdálenosť od západu k východu, jeho nestejne vyvinuté časti, nutné jeho prebudovanie hospodárske následkom odloučení našich zemí od Rakousko-Uherska a konečne dôvody vojenské tu mluví pro regionalismus a my si jej budeme postupem doby vybudovávat.“²⁵ Okrem toho na audiencii v januári 1937 označil Beneš regionalizmus za rozumnú metódu, ktorou sa má riešiť odôvodnená decentralizácia štátu. Benešovi ako známemu stúpenkovi čs. národnej jednoty v etnickom

²² DVOŘÁK, J.: „Počátek velkého díla“..., s. 209-211.

²³ DVOŘÁK, J.: „Počátek velkého díla“..., s. 196.

²⁴ SNA, o. f. Anton Štefánek, k. 35, inv. č. 975, sign. V a. Presidentova víra v regionalismus 1937. Brožúra *Presidentova víra v regionalismus* vydaná Čs. regionalistickým ústředím v Prahe.

²⁵ DVOŘÁK, J.: „Počátek velkého díla“..., s. 182.

zmysle táto koncepcia zrejme vyhovovala i preto, že ňou mohol deklarovať svoju ochotu decentralizovať štát bez nutnosti zmeny jeho štátoprávneho usporiadania a posilnenia kompetencií slovenských krajinských orgánov. V čase rastúcich zahraničných hrozieb pre republiku prezident vyjadril zároveň presvedčenie, že práve regionalizmus bol predurčený, aby prehĺbil spoluprácu väčšinového národa republiky s menšinami.²⁶

Benešove slová sú dobrým dokladom skutočnosti, že regionalizmus bol v druhej polovici 30. rokov v republike v celoštátnom kontexte chápaný predovšetkým ako uznávaný národohospodársky systém. Jeho ambíciou bolo postupnými krokmi zabezpečiť vyrovnanie hospodárskych a sociálnych rozdielov medzi jednotlivými oblasťami Československa a prispieť tak k väčšej stabilite republiky.

Myšlienky prehlbovania spolupráce medzi hospodárskymi organizáciami, podnikateľmi a živnostníkmi sústredenými v konkrétnom regióne sa, pochopiteľne, šírili z českých krajín aj na Slovensko. Stúpecami decentralizácie hospodárskeho riadenia tu boli najmä dvaja mladí národohospodári Imrich Karvaš a Peter Zaťko. Karvaš ako propagátor nutnosti prechodu od liberalistických princípov riadenia hospodárstva k cieľavedomej ekonomickej politike štátu s jasným programom pokladal regionalistické hnutie v južných Čechách za vzor hospodárskej decentralizácie a spoločne s ďalšími predstaviteľmi slovenskej inteligencie sa stal pri nasledovaní jeho príkladu priekopníkom národohospodárskeho regionalizmu na Slovensku.²⁷ Od konca 20. rokov sa aj tu zakladali samosprávne organizácie združujúce reprezentantov ekonomických odvetví a národohospodárskych odborníkov z jednotlivých regiónov Slovenska o čosi rýchlejšie. Regionálne národohospodárske združenia vznikali najmä na území bývalých veľžúp podľa administratívneho členenia krajiny platného do polovice roka 1928. Práve v tomto roku vznikol prvý národohospodársky zbor so sídlom vo Zvolene, ku ktorému sa neskôr sa pridali druhý v Žiline.²⁸

Významným impulzom pre prehĺbenie spolupráce etablovujúcich sa oblastných národohospodárskych združení sa stal nástup veľkej hospodárskej krízy začiatkom 30. rokov. Najmä pričinením organizácií patriacich do záujmovej sféry agrárnej strany vznikla iniciatíva na vytvorenie ústredia, ktoré by tieto pribúdajúce regionálne národohospodárske združenia a ďalšie spolky a organizácie zastrešilo na celoslovenskej úrovni. Na základe podnetu prvého muža slovenských agrárikov Milana Hodžu zvolal krajinský prezident Jozef Országh na 19. januára 1931 do Bratislavy schôdzu popredných národohospodárov, zástupcov hospodárskych organizácií a reprezentantov politických strán, na ktorej došlo k schváleniu

²⁶ SNA, o. f. Anton Štefánek, k. 35, inv. č. 975, sign. V a. *Presidentova víra v regionalismus 1937*. Brožúra *Presidentova víra v regionalismus* vydaná Čs. regionalistickým ústredím v Prahe.

²⁷ SCHVARC, M. – HALLON, L.: c. d., s. 18.

²⁸ Prečo potrebuje Slovensko regionálny ústav. Z reči dra Milana Hodžu. *Slovenský denník* (ďalej SD), roč. 14, č. 15, 20. 1. 1931, s. 2.

návrhu na vytvorenie Národohospodárskeho ústavu Slovenska a Podkarpatskej Rusi (NÁRUS).²⁹ Na jeho júnovom ustanovujúcom valnom zhromaždení zvolili za jeho predsedu národohospodára a senátora agrárnej strany Kornela Stodolu. Podpredsedami sa stali ďalší parlamentní zástupcovia politických strán zvolení na Slovensku: Martin Mičura zastupujúci Čs. stranu lidovú, Jozef Tiso za ľudovú stranu, agrárnik Pavol Teplanský a senátor živnostenskej strany Bohuš Kiaňička.³⁰ Hlavným organizátorom pracovného programu a činnosti tohto nového ekonomicko-politického ústredia sa však stal od začiatku jeho tajomník Imrich Karvaš, ktorý bol zároveň tajomníkom jednej z významných členských organizácií NÁRUS-u, Bratislavskej priemyselnej a obchodnej komory, a pôsobil ako súkromný docent na Právnickej fakulte Univerzity Komenského. K už fungujúcim regionálnym národohospodárskym zborom vo Zvolene a v Žiline, ktoré vytvorili Národohospodársku župu stredoslovenskú vo Zvolene, sa postupne pridali Národohospodárska župa západoslovenská v Trnave, Národohospodárska župa východoslovenská v Košiciach, Národohospodársky zbor podtatranský v Spišskej Novej Vsi a Národohospodársky zbor pre Šariš v Prešove. V prvých rokoch po založení bol členom organizácie aj Národohospodársky zbor pre zem Podkarpatoruskú so sídlom v Užhorode.³¹ NÁRUS pozýval k spolupráci vo svojich radoch nielen všetky politické strany, ale rovnako ako jeho české vzory aj obchodné a priemyselné komory, verejnoprávne i súkromné hospodárske a odborové organizácie a všetky typy družstiev.

Hodžove kroky pri zakladaní NÁRUS-u vychádzali určite v prvom rade z motívov, ku ktorým patrilo hľadanie riešení krízového stavu slovenskej ekonomiky a snahy o prijímanie opatrení pre postupné odstraňovanie hospodárskeho zaostávania Slovenska za českými krajinami. Táto iniciatíva mu však prišla celkom iste vhod aj z iných dôvodov. NÁRUS mal popri svojich hospodárskych úlohách zároveň potenciál stať sa novou verziou jeho starého projektu zo začiatku 20. rokov, ktorého myšlienkou bolo vytvorenie platformy zo zástupcov parlamentných politických strán zvolených na Slovensku, pričom Hodža by mal na jej pôsobenie rozhodujúci vplyv.³² Podobne ako pôvodný projekt tzv. slovenského výboru ani NÁRUS a ďalšie projekty v polovici 20. rokov jeho očakávania ne naplnili a stroskotali ešte pred uskutočnením reálnych krokov na parlamentnej pôde. V čase zakladania NÁRUS-u bol navyše Hodža po nezhodách s hradnými kruhmi čs. politiky z konca 20. rokov na nútenom pobyte mimo ministerských

²⁹ Slovenský regionálny ústav založený. SD, roč. 14, č. 15, 20. 1. 1931, s. 1.

³⁰ Socialisti chceli oddialiť ustanovenie sa Národohospodárskeho ústavu Slovenska a Podkarpatskej Rusi. SD, roč. 14, č. 143, 24. 6. 1931, s. 1.

³¹ DVOŘÁK, J.: Národohospodárske sbory..., s. 174.

³² O Hodžových neúspešných snahách o vytváranie spoločných platforiem slovenského politického tábora pozri bližšie napr.: ZUBEREC, V.: Milan Hodža (1. 2. 1878 – 27. 6. 1944). In *Historický časopis*, 1990, roč. 38, č. 6, s. 777; BARTLOVÁ, A.: Aktivita Dr. Milana Hodžu pri vytváraní politických a ekonomických združení, jeho kontakty s politickými stranami (1918 – 1938). In *Túžby, projekty a realita: Slovensko v medzivojnovom období*. Bratislava 2010, s. 56-68.

funkcií a tak mu nová úloha pri prípravách založenia slovenského regionalistického ústredia poslúžila na opätovné posilnenie prestíže na čs. politickej scéne.³³ Znovu mohol demonštrovať, že je jednoznačne najvplyvnejším predstaviteľom centralistických strán na Slovensku a zohráva nezastupiteľnú úlohu pri udržiavaní jednoty slovenskej vetvy agrárnej strany a vďaka tomu i pri zachovávaní volebného prvenstva agrárnej strany v republike.

Pri vysvetľovaní dôvodov založenia NÁRUS-u si bol Hodža dobre vedomý, aké náročné úlohy na organizáciu čakajú. Zdôrazňoval, že politika v demokracii vyžaduje „priamo vedeckú znalosť možností hospodárskych a mravných. Preto i regionalizmus nie je váženému politikovi heslom, ale priamo vedeckým problémom“.³⁴ Prízvukoval, že zjednotenie rozmanitých hospodárskych organizácií pôsobiacich na Slovensku pod jednu strešnú organizáciu bolo nevyhnutnosťou, „aby Slovensko nezaostávalo za historickými zemami, aby na Slovensku nehylna výroba a zamestnanosť, aby sme sa bránili proti najhorším dôsledkom hospodárskej krízy“. V zhode s názormi českých regionalistov prízvukoval, že štátna jednota sa upevní tým rýchlejšie, čím rýchlejšie sa odstránia hospodárske problémy jednotlivých regiónov republiky.³⁵

Zaujímavou skutočnosťou spojenou so založením národohospodárskeho ústavu na Slovensku bolo, že Hodža požiadal krajinského prezidenta Országha o zvolanie jeho ustanovujúcej schôdze z pozície predsedu Slovenskej roľníckej jednoty, teda odborovej organizácie agrárnej strany, ktorá sa následne tiež stala jednou z členských organizácií NÁRUS-u.³⁶ Ústav, ktorého názov bol v roku 1936 zmenený na Národohospodárske ústredie Slovenska, pretože sa podarilo dobudovať jeho jednotlivé župy a zbory a podkarpatoruský zbor sa od neho odčlenil, mal oficiálne združovať zástupcov všetkých politických strán reprezentujúcich Slovensko v pražskom parlamente a zasadajúcich v krajinskom zastupiteľstve.³⁷ Podobne ako pri národohospodárskych ústavoch v českých krajinách, aj na Slovensku bol vplyv agrárnej strany na jeho činnosť výrazný najmä pre veľký počet jej pridružených organizácií, ktoré združoval. Ostatné politické strany mali z takéhoto vývoja obavu, o čom svedčil už priebeh ustanovujúcej schôdze NÁRUS-u v júni 1931, na ktorej sa hlasovalo o jeho stanovách. Výhrady však paradoxne nemali najväčší súper agrárnej strany na Slovensku, teda ľudáci, ale jej vtedajší koalíční partneri vo vládnom kabinete, sociálni demokrati a národní socialisti. Sociálnodemokratický poslanec Ján Bečko a člen krajinského zastupi-

³³ O sporoch Hodžu s predstaviteľmi hradných kruhov pozri bližšie napr.: ZEMKO, M.: Ako sa zbaviť ministra: Politický pád ministra Milana Hodžu roku 1929. In *Storočie škandálov. Aféry v moderných dejinách Slovenska* (eds. V. Bystrický, J. Roguľová). Bratislava 2008, s. 129-140.

³⁴ HODŽA, M.: Slovenský regionalizmus. In *Články, reči, štúdie VII: Slovensko a republika*. Bratislava 1934, s. 397.

³⁵ Tamže, s. 398.

³⁶ Prečo potrebuje Slovensko regionálny ústav. Z reči dra Milana Hodžu. *Slovenský denník*, 14, 1931, č. 15 (20. 1. 1931), s. 2.

³⁷ SCHVARC, M. – HALLON, L.: c. d., s. 20.

teľstva za národných socialistov Rudolf Pechold protestovali proti ustanoveniu, aby sa v orgánoch NÁRUS-u rozhodovalo podľa majorizačného princípu. Podľa ich názoru sa mal, naopak, uplatňovať princíp koaličný, alebo v opačnom prípade nemali mať politické strany v ústave vôbec žiadne zastúpenie.³⁸ Ich postoj sa dá pochopiť, pretože išlo o zástupcov strán, ktoré mali na Slovensku oproti českým krajinám veľmi slabú voličskú podporu a obávali sa, že v orgánoch NÁRUS-u kreovaných slovenskými zástupcami strán v pražskom parlamente a slovenskom krajiniskom zastupiteľstve budú iba s veľkými problémami presadzovať svoje názory. Potvrdilo sa to už pri voľbách jeho vedenia, do ktorého sa im nepodarilo presadiť svojich reprezentantov. Z rovnakých dôvodov sa snažili presadiť, aby stál na čele ústavu nestranícky odborník, ktorý by nebol exponentom politickej strany. Táto požiadavka bola jednoznačne namierená proti tomu, aby sa stal predsedom ústavu spomínaný agrárnik Kornel Stodola. Ľavičiari si totiž boli veľmi dobre vedomí skutočnosti, že agrárici dokážu funkcie svojich predstaviteľov na čele najrôznejších verejnoprávných inštitúcií využiť okrem iného i na posilnenie svojho vplyvu a presadzovanie záujmov svojich členov a sympatizantov. Pre nesúhlas ostatných politických strán sa im však pri záverečnom hlasovaní tieto zmeny presadiť nepodarilo. Súhlas Ľudákov so vznikom nového ústavu s dominantným vplyvom agrárnej strany zrejme vyplýval z presvedčenia, že sa jeho činnosťou prispeje k posilneniu samosprávy Slovenska v republike prinajmenšom v hospodárskej oblasti, s čím, samozrejme, nemohli nesúhlasiť. Ustanovenie o tom, že predsedom NÁRUS-u má byť člen zákonodarného zboru tak v stanovách inštitúcie ostalo. Väčšina strán ho totiž považovala za výhodu pri presadzovaní iniciatív ústavu na parlamentnej pôde.³⁹ Diskusia o stanovách je však dobrým dokladom, že napriek deklaráciám o nutnosti čeliť hospodárskej kríze programovými opatreniami, ktoré mal NÁRUS-u pripravovať, hrala silnú úlohu pri jeho zakladaní aj politika.

Ohlasy na založenie NÁRUS-u boli naprieč slovenskou stranícku tlačou zväčša pozitívne. Politické subjekty ho vítali ako nový účinný nástroj na boj s hospodárskou krízou a často vyzdvihovali aj snahu o spájanie síl. Ozývali sa aj optimistické hlasy, že sa konečne podarí vytvoriť orgán pre spoluprácu slovenských zástupcov politických strán v parlamente, ale tieto predpovede sa rovnako ako v minulosti ukázali byť opäť iba ilúziou. Zároveň sa však objavovali aj kritické názory, ktoré príznukovali, že ide síce o pozitívnu iniciatívu, aké budú jej skutočné výsledky, však ukáže až prax.⁴⁰ A práve tu sa ukázala podľa Petra Zaťka, ďalšieho člena Bratislavskej obchodnej a priemyselnej komory, ktorý pôsobil v NÁRUS-e popri Karvašovi od jeho založenia, hlavná slabina inštitúcie. Vo svojich pamätiach zdô-

³⁸ Socialisti chceli oddialiť ustanovenie sa Národohospodárskeho ústavu Slovenska a Podkarpatskej Rusi. *Slovenský denník*, 14, 1931, č. 143 (24. 6. 1931), s. 1.

³⁹ Obchod a priemysel na Slovensku si tiež žiadajú regionálny ústav. *Slovenský denník*, 14, 1931, č. 18 (23. 1. 1931), s. 2.

⁴⁰ Nové hlasy o regionálnom ústave. *Slovenský denník*, 14, 1931, č. 19 (24. 1. 1931), s. 2.

raznil, že úsilie ústavu a hospodársky rozvoj Slovenska často narážalo na obojakú hru slovenských zástupcov centralistických strán v jeho radoch. Podľa Zaťka totiž za jeho snahy často intervenovali iba naoko, aby získali priazeň potenciálnych voličov. Druhou bariérou jeho činnosti mala byť pražská byrokracia. Na návrhy a stanoviská NÁRUS-su totiž podľa Zaťka nebrali ohľad často nielen ministri vládneho kabinetu, ale ani úradníci pražských ministerstiev.⁴¹

Hoci výsledky činnosti NÁRUS-u značne zaostávali za pôvodnými predstavami jeho protagonistov, ktorými boli predovšetkým Karvaš so Zaťkom, k posunu v rozvoji slovenského hospodárstva a infraštruktúry krajiny napriek tomu prispeli. Vládnemu kabinetu teoreticky zdôvodnili a presadili výstavbu nových železničných tratí, napríklad náročného úseku Červená Skala – Margecany, ktorý mal veľký význam pre prepojenie viacerých regiónov Slovenska. Ďalšími významnými projektmi, ktoré NÁRUS presadzoval, boli napr. tzv. veľká tarifná reforma, ktorá by znížila náklady producentom dopravujúcim svoje produkty po železnici, nové projekty budovania cestnej siete, využitie riečnej dopravy splavením dolných tokov Váhu a Hrona, urýchlenie elektrifikácie a telefonizácie Slovenska.⁴² Mnohé z projektov rozpracovaných ústavom Karvaš so Zaťkom navyše nepochybne využili v období Slovenskej republiky z rokov 1939 – 1945, v ktorej obaja zastávali významné národohospodárske pozície.⁴³

Činnosť NÁRUS-u a jeho jednotlivých regionálnych zborov prispela okrem iného aj k istej neoficiálnej forme administratívnej decentralizácie Slovenska. Po zavedení krajinského zriadenia v roku 1928 sa začalo pociťovať ako problém, že pôvodné centrá niekdajších žúp prestávajú plniť dlhoročnú funkciu prirodzeného centra svojho regiónu, pretože drvivá väčšina administratívy sa sústreďovala v Bratislave. Podľa predsedu Národohospodárskej župy stredoslovenskej vo Zvolene Vladimíra Večeřu ponúkali jednotlivé regionalistické zbory príležitosť nahradiť zaniknuté župné zriadenie a jeho pobočky administratívnych úradov v ich centrách. Žiadal, aby v nich podľa vzoru NÁRUS-u pôsobili aspoň krajové expozitúry krajinského úradu a vyslovil sa proti centralizovaniu všetkých slovenských hospodárskych inštitúcií do Bratislavy.⁴⁴

Takmer paralelne s rozvíjaním činnosti NÁRUS-u budovaného podľa českého vzoru sa začala v porovnaní s českými krajinami formovať aj špecificky slovenská verzia regionalizmu. Bolo ňou hospodársko-politické hnutie snažiace sa o väčšiu nezávislosť Slovenskej krajiny od pražského ústredia, ku ktorej však malo prísť bez zmien štátoprávneho usporiadania krajiny. Predstaviteli tohto smeru sa stali mladí slovenskí intelektuáli, zväčša národohospodári angažujúci sa

⁴¹ *Národohospodár Peter Zaťko spomína* (ed. Š. Teren). Liptovský Mikuláš 1994, s. 30.

⁴² SCHVARC, M. – HALLON, Ľ.: c. d., s. 20.

⁴³ Karvaš bol guvernérom Slovenskej národnej banky a Zaťko poslancom Slovenského snemu. Zároveň vykonával vrcholné funkcie vo viacerých významných hospodárskych inštitúciách, napr. v Obchodnej a priemyselnej komore a Ústrednom združení slovenského priemyslu.

⁴⁴ VEČEŘA, V.: Regionálne snahy na Slovensku. *Slovenský denník*, 15, 1932, č. 79 (5. 4. 1932), s. 2.

v NÁRUS-e a popri nich zároveň časť mladej generácie členskej základe agrárnej strany. Tento smer bol do veľkej miery pokračovaním národohospodárskeho regionalizmu. Jeho protagonisti si uvedomovali, že snaha o posilnenie kompetencií Slovenska v oblasti hospodárstva je úzko prepojená s potrebou rozšírenia jeho administratívnych právomocí a je preto zároveň i politickou záležitosťou. Medzi stúpenkami regionalizmu z radov intelektuálov sa väčšina, až na niekoľko výnimiek, otvorene nehlásila k žiadnej politickej strane. Ako fórum na prezentáciu svojich názorov začali v priebehu roka 1931 vydávať časopis *Politika*. Protagonistami tejto skupiny, ktorá tvorila jeho redakčnú radu, boli už spomínaní Imrich Karvaš a Peter Zaťko. Až na Ľudovíta Ruhmana, pôsobiaceho na pozícii organizačného tajomníka agrárnej strany, sa ostatní vymedzovali voči programom centralistických strán aj autonomistickému úsiliu Ľudákov. Zastávali stanovisko o potrebe uznať slovenský národ za samostatné etnikum a boli presvedčení, že v rámci republiky mu prináleží omnoho viac pozícií v administratíve i väčší vplyv v hospodárstve, ako bola vtedajšia realita.⁴⁵

Regionalizmus prezentovali Karvaš so Zaťkom ako kritiku centralizmu a zároveň ho ponúkali ako liek na hospodárske bolesti Slovenska. Svoje názory predstavili už na zjazde mladej slovenskej generácie v júni 1932 v Trenčianskych Tepliciach.⁴⁶ Na podujatí, ktorého sa zúčastnili príslušníci mladej slovenskej inteligencie takmer zo všetkých slovenských politických prúdov, sa nezaradili k autonomistom ani k centralistom, pre svoju činnosť v obchodnej a priemyselnej komore a NÁRUS-e na čele s agrárnikom Kornelom Stodolom však boli najmä Ľudákmi podozrievaní z napojenia na agrárnu stranu.⁴⁷ V ďalších rokoch svoje regionalistické koncepcie rozšírili a verejnosti ich pravidelne ponúkali na stránkach *Politiky*. Podľa Karvaša spočívala hlavná príčina biedy Slovenska v nesprávnej hospodárskej politike štátu. Jeho úlohou malo byť pri náležitom uplatňovaní zásad regionalizmu chrániť Slovensko proti konkurencii vyspelejších českých priemyselných podnikov.⁴⁸ Malo sa tak diať najmä preto, lebo zvýšenie úrovne slovenského hospodárstva bola nielen slovenským, ale celoštátnym záujmom, nutným pre zachovanie jednoty a stability republiky. V štátnej administratíve sa mali záujmy jednotlivých krajov presadzovať tak, aby to zodpovedalo zásadám účelnosti a spravodlivosti. Nevyhnutným predpokladom na realizáciu navrhnutých hospodárskych opatrení bola administratívna decentralizácia štátu v podobe prenesenia kompetencií na nižšie územné jednotky. Legislatívnu autonómiu v podobe, ako ju navrhovali slovenskí autonomisti, Karvaš, naopak, odmietal. V súlade s vtedy prevládajúcimi ekonomickými teóriami o nevyhnutnosti štátnych zásahov do ekonomiky zároveň často upozorňoval, že pozitívne intervencie štátu v prospech regiónov mohol priniesť jedine hospodársky plán, ktorého vy-

⁴⁵ CAMBEL, S.: *Štátnik a národohospodár Milan Hodža 1878 – 1944*. Bratislava 2001, s. 161-162

⁴⁶ Tamže. s. 166.

⁴⁷ SCHVARC, M. – HALLON, E.: c. d., s. 19.

⁴⁸ CAMBEL, S.: c. d., s. 166.

pracovanie považoval za hlavnú úlohu NÁRUS-u. Organizácia ho prezidentovi Benešovi predložila v roku 1937.⁴⁹

Zaťko definoval vo svojich častých príspevkoch do časopisu *Politika* regionalizmus ako snahu o uplatňovanie špecifických záujmov jednotlivých častí štátneho celku v rámci prihliadania na záujmy tohto celku, v čom videl hlavný rozdiel medzi regionalizmom a autonomizmom. Hlavným poslaním tohto smeru bolo preto zabezpečiť rovnomerný vývoj všetkých oblastí štátu, čo malo byť zárukou odvrátenia ich vzájomných rozporov a zachovania jednoty. Rozdiely medzi regiónmi sa mali preto podľa Zaťka pri sledovaní tohto cieľa vyrovnávať aj za cenu favorizovania zaostalejších regiónov. Regionalizmus teda vnímal rovnako ako Karvaš ako decentralizáciu výkonnej moci a kontrolných mechanizmov štátu, ale nie moci zákonodarnej.⁵⁰

Medzi politickými stranami pôsobiacimi na medzivojnovom Slovensku znamenal hospodársko-politický regionalizmus najväčšiu odozvu u predstaviteľov slovenskej vetvy agrárnej strany. Okrem iných faktorov sa pod to pravdepodobne podpísala aj skutočnosť, že vychádzal z národohospodárskych teórií, pričom práve agrárna strana prikladala v porovnaní s ostatnými stranami hospodárskym otázkam vždy veľký význam. Zástupcovia oboch centralistických socialistických strán síce podporovali národohospodársky program zastrešovaný NÁRUS-om, v politickej oblasti však naďalej oficiálne zotrúvali z najrôznejších príčin na centralistickej línii svojich pražských ústredí. Podobne, len v obrátenom garde, to bolo s ľudákmi a národníkmi, ktorí sa na práci NÁRUS-u tiež podieľali, ale v otázke štátoprávneho usporiadania štátu išli svojou požiadavkou zavedenia autonómie Slovenska podstatne ďalej ako regionalisti. Živnostníci a zástupcovia Čs. strany lidovej sa do činnosti ústavu tiež zapojili, v politickej rovine však v ich stranách regionalizmus hlbšie korene nezapustil.

Najvýznamnejší predstaviteľ slovenskej vetvy agrárnej strany Milan Hodža chápal regionalizmus podobne ako regionalisti združení okolo časopisu *Politika*. Aj podľa neho bola jeho náplňou obhajoba špecifických slovenských záujmov a úsilie o väčšiu decentralizáciu administratívy, ale realizovanú v záujme posilnenia jednoty čs. štátu.⁵¹ Program regionalizmu pokladal preto za východisko najmä v čase, keď sa veľká časť mladej slovenskej generácie odvracala nielen od centralizmu, ale aj od pôvodnej koncepcie čs. národnej jednoty, z ktorej sa vychádzalo pri zakladaní republiky. Tento stav vznikol podľa Hodžu do veľkej miery práve následkom opomínania špecifických potrieb Slovenska ústrednými orgánmi štátu.⁵² Zároveň prízvukoval, že riešenia slovenských problémov ani od

⁴⁹ VAŠŠ, M.: Národohospodári Imrich Karvaš – Peter Zaťko a slovenská otázka v tridsiatych rokoch 20. storočia. In *Historický časopis*, 60, 2012, s. 104-106.

⁵⁰ Tamže, s. 107-110.

⁵¹ CAMBEL, S.: c. d., s. 164.

⁵² HODŽA, M.: Slovenská mládež a československá jednota. In *Články, reči, štúdie VII.: Slovensko a republika*. Bratislava 1934, s. 237.

pražských úradníkov očakávať nemožno, ale s nimi musia prichádzať Slováci a práve tu bolo podľa neho hlavné poslanie regionalizmu.⁵³

Zároveň treba opäť podčiarknuť konštatovanie historika Samuela Cambela, podľa ktorého Hodža rozhodne nebol tvorcom koncepcie slovenského regionalizmu.⁵⁴ Tieto tvrdenia sa zrejme objavujú preto, že bol iniciátorom založenia NÁRUS-u, ide však o dve rozdielne skutočnosti. Hoci Hodža v 30. rokoch postupne prechádzal od koncepcie o jednote čs. národa v etnickom mysle zo začiatku 20. rokov k teórii o dvoch samostatných nacionalizmoch – českom a slovenskom, ktorých syntézou mal byť čs. nacionalizmus, teda jednotný národ v politickom zmysle⁵⁵ – s koncepciou jednotného čs. národa bol v očiach verejnosti v českých krajinách i na Slovensku natoľko spätý, že sa nemohol postaviť priamo do čela regionalistického pohybu. Nemohol tak navyše spraviť ani pre svoje ambície vykonávať najvýznamnejšie politické funkcie v štáte a ani s ohľadom na skutočnosť, že ako podpredseda agrárnej strany nemohol spochybniť jej oficiálnu programovú líniu vychádzajúcu z koncepcie čs. národa. Program a ciele regionalizmu však verejne podporoval. Poskytnutím priestoru regionalistom na prácu v NÁRUS-e a na šírenie ich myšlienok pomáhal etablovať regionalizmus ako ideový smer v slovenskej spoločnosti.

Zaujímavo na program regionalistov združených okolo časopisu *Politika* zareagovali dvaja z najstarších slovenských agrárikov, patriaci v 20. rokoch k presvedčeným zástancam myšlienky o jednotnom čs. národe – Kornel Stodola a Anton Štefánek. Kým Stodola na sklonku roka 1932 iniciatívu regionalistov ako predseda NÁRUS-u značne oceňoval, hoci ani on s nimi nesúhlasil vo všetkom, Štefánek upozorňoval i na riziká pre jednotu republiky, ktoré boli podľa jeho názoru s regionalizmom spojené. Stodola regionalizmus vyzdvihoval ako platformu pre odstraňovanie neduhov centralizmu a zároveň riešenie, vďaka ktorému sa mohlo Československo vyhnúť nástrahám čakajúcim ho po eventuálnom zavedení federalizmu. Plne súhlasil s konceptom, podľa ktorého „čo môže lepšie obstaráť zem, nech neobstaráva štát“. Tento zámer sa mal realizovať prenesením časti kompetencií centrálnych orgánov na krajinský úrad. Slovenskí agrárici sa ho pokúšali neúspešne presadiť do praxe počas turbulentného roka 1938. O najvhodnejšej forme decentralizácie pre Československo mal Stodola jasno: „Regionalizmus nikdy neprekročí sféru štátnych záujmov, kdežto federalizmus na to nemusí brať ohľad, čím sa ovšem stáva štátu nebezpečným... Prvý vyrástol zo štatistických čísel, kdežto druhý skôr z politických hesiel, pre ktoré sa len potom hľadal podklad.“⁵⁶

⁵³ HODŽA, M.: Slovenský regionalizm. In *Články, reči, štúdie VII: Slovensko a republika*. Bratislava 1934, s. 396.

⁵⁴ CAMBEL, S.: c. d., s. 168.

⁵⁵ KRAJČOVIČOVÁ, N.: Kľúčové momenty v orientácii a pôsobení agrárneho politického hnutia na Slovensku v rokoch 1918 – 1938. In *Slovensko na ceste k demokracii*, Bratislava 2009, s. 206.

⁵⁶ STODOLA, K.: Regionalizmus – nie federalizmus. *Slovenský denník*, 15, 1932, č. 294 (24. 12. 1932), s. 2.

Štefánek sa snažil upriamiť pozornosť na rozdiel medzi regionalistickým hnutím v českých krajinách a na Slovensku. Podľa neho bol slovenský regionalizmus na rozdiel od zamoravského zároveň vyjadrením „uceleného patriotizmu“, ktorý sa týkal aj tých, čo stáli na pozíciách čs. vlastenectva. Práve regionalizmus mal teda podľa neho potenciál spájať slovenských odporcov i stúpcov autonómie. Tento regionalizmus zároveň stotožnil s miestnym patriotizmom, ktorý bol v predchádzajúcich desaťročiach založený na župách a okresoch a len postupne sa prenášal na väčšie celky, až sa napokon plne stotožnil s etnografickým územím „bývalého uhorského Slovenska“. Vedecky pestovanému regionalizmu priznával potenciál prekonať separatistické či autonomistické tendencie. Zároveň v ňom boli podľa neho „skryté všetky kvality nacionalizmu“.⁵⁷ Štefánek súčasne dvíhal varovný prst a konštatoval, že nesprávne použitý regionalizmus môže zapríčiniť veľké nedorozumenia, v čom videl hrozbu pre Československo. Ilustroval ju na príklade v tom čase prebiehajúceho konfliktu medzi Dánskom a Faerskými ostrovmi, kde si ich niekoľko tisíc obyvateľov postupne vypestovalo vlastnú identitu odlišnú od dánskej a začali sa u nich prejavovať separatistické tendencie.⁵⁸ Regionalistom na Slovensku Štefánek vyčítal ohraničovanie slovenského územia od moravského a podkarpatskoruského: „Slovensko neni tak jednotné a írečité, ako si to naši básnici a romantickí politikovia predstavujú... Už to, čo dosiaľ o našej vlasti vieme, stačí, aby sme nelietali nad oblaky, ale skromne si povedali, že len spoločnými silami Čechov a Slovákov možno vybudovať silný útvar štátny.“⁵⁹

Príslušníci nastupujúcej mladej generácie v radoch slovenskej vetvy agrárnej strany, združujúci sa v jej mládežníckych a akademických organizáciách, však na tieto rady a upozornenia príliš nedbali. Regionalizmus prijali za svoj program ako alternatívu k centralizmu a zároveň autonomizmu. Oficiálne sa k nemu prihlásili na zjazde členov mládežníckych organizácií agrárnej strany na Slovensku, ktorý sa konal na prelome apríla a mája 1933 vo Zvolene. Celoslovenský mládežnícky zjazd v Trenčianskych Tepliciach v predchádzajúcom roku pritom mladí agrárnici zväčša ostentatívne odignorovali, zrejme z obáv pred otvorenou konfrontáciou s kolegami z mládežníckych odnoží autonomistických zoskupení. Teraz si však už vytýčili program, ktorý mal prispieť k rozšíreniu kompetencií slovenských

⁵⁷ SNA, o. f. Anton Štefánek, k. 32, inv. č. 925, sig. IV ch. Československé regionalistické ústredie. Rukopis Štefánkovho článku Regionalizmom k upevneniu československej jednoty.

⁵⁸ Separatistické tendencie medzi obyvateľmi Faerských ostrovov, ktoré boli súčasťou Dánskeho kráľovstva, sa okrem iného v medzivojnovom období prejavovali snahou o nahradenie dánčiny, ako úradného jazyka ostrovov, faerčinou. Posilnila ich druhá svetová vojna. Po okupácii Dánska nacistickým Nemeckom ich ako strategickú základňu pre vojnu v Atlantiku obsadila Veľká Británia. V roku 1948 priznala Kodaň Faerským ostrovom oficiálne autonómny štatút. RASMUSSEN, S. H.: Poválečná éra (1945 – 1973). In: *Dějiny Dánska* (eds. S. Busck, H. Poulsen). Praha 2007, s. 274.

⁵⁹ SNA, o. f. Anton Štefánek, k. 32, inv. č. 925, sig. IV ch. Československé regionalistické ústredie. Rukopis Štefánkovho článku Regionalizmom k upevneniu československej jednoty.

krajinských orgánov, a tým do veľkej miery konkurovať ľudákovi a národníkom. V prijatej zjazdovej rezolúcii vyjadrili okrem iného aj svoje názory na to, ako by malo vyzerieť zavádzanie regionalizmu do praxe na Slovensku. Rezolúcia bola porážkou menšej skupiny centralistickej agrárnickej mládeže, ktorú viedol Jozef Lettrich.⁶⁰ Jedným z najzásadnejších postulátov bolo, aby sa Slováci uplatňovali v administratíve na Slovensku a v miere zodpovedajúcej ich podielu na populácii krajiny aj v ústredných orgánoch štátu sídlivých v Prahe. Išlo o reakciu na kádre slovenskej mládeže odchované už republikovým školským a vzdelávacím systémom, ktoré však mali napriek svojej kvalifikácii problém nájsť si v čase vrcholiacej hospodárskej krízy adekvátne zamestnanie.⁶¹ Druhou ústrednou požiadavkou bolo, aby sa regionalistický princíp uplatnil aj v samotnej organizačnej štruktúre agrárnej strany a vytvorila sa oficiálna platforma na formulovanie politickej vôle slovenského agrárneho hnutia. Slovenskí agráристи mali síce svoj hlavný sekretariát sídlivý v Bratislave, chýbal im však nezávislý politický orgán, keďže stranu riadilo ústredné vedenie predstavované pražským predsedníctvom a výkonným výborom. Už na zvolenskom zjazde sa mladí agráристи vyslovili za vytvorenie samostatného slovenského výkonného výboru, ktorý by do značnej miery autonómne rozhodoval o slovenskej straníckej agende.⁶² K myšlienke sa vrátili po parlamentných voľbách v roku 1935 aj v dôsledku predvolebnej kampane ľudovej strany, ktorá v nej tradične označovala agráristov na Slovensku za českú stranu riadenú českým vedením a českými tajomníkmi, čo im podľa nich dávalo len malé šance presvedčiť mnohých vidieckych voličov, že sú stranou reprezentujúcou záujmy Slovenska. Formálne zastrešenie mládežníckou organizáciou strany, Ústrednou jednotou slovenského roľníckeho dorastu, sformovali návrh na zmenu organizačného poriadku strany, ktorý počítal so slovenským krajským výkonným výborom. Predložili ho straníckemu zjazdu, konajúcemu sa v januári 1936 v Prahe. Výkonný výbor strany však návrh zamietol.⁶³ Oficiálne ho nepodporil ani Hodža, ktorý sa inak snažil úsilie mladej generácie strany na Slovensku i finančne podporovať.

Jednou z takýchto iniciatív bolo i vydávanie časopiseckej revue *Zem*, ktorej prvé číslo vyšlo v októbri 1935. Periodikum redigované dvoma hlavnými postavami medzi mladými agrárnickými regionalistami, Františkom Lednárom a Vladimírom Moravčíkom, sa stalo priestorom na prezentáciu ich názorov. Pre mladých agráristov združujúcich sa okolo časopisu *Zem* bol regionalizmus zároveň výhodným prostriedkom na nepriamu demonštráciu ich presvedčenia o Slovákoch ako samostatnom národe bez toho, aby sa dostávali do rozporu s oficiálnym programom strany deklarujúcim čs. národnú jednotu. Moravčík označil na strán-

⁶⁰ CAMBEL, S.: c. d., s. 188-189.

⁶¹ Slovenská mládež je orientovaná regionalisticky. *Slovenský denník*, 16, 1933, č. 290 (22. 12. 1933), s. 2.

⁶² CAMBEL, S.: c. d., s. 189.

⁶³ Slovenský zemský sbor. *Zem*, 2, 1936, č. 3 (1. 2. 1936), s. 36.

kach *Zeme* regionalizmus za kompromisnú formu autonomizmu. Podobne ako autonomizmus bolo podľa neho jeho cieľom rozšírenie slovenských samosprávnych kompetencií. Vyvodzoval z toho záver, že programy agrárnej a ľudovej strany sa vo svojich hlavných požiadavkách príliš nelíšili a nepriamo naznačoval možnosť užšej spolupráce oboch subjektov.⁶⁴ Tieto úvahy prichádzali v čase, keď sa po nástupe Hodžu do funkcie premiéra opäť vynárali úvahy a možnosti rozšírenia vládnej koalície o ľudovú stranu. Podobne ako v prvej polovici 30. rokov sa znovu skončili neúspechom. Moravčík⁶⁵ zároveň zabúdala, že agrárna strana sa síce oficiálne hlásila k národohospodárskemu regionalizmu presadzovanému Čs. regionalistickým ústredím, jeho slovenská hospodársko-politická verzia však bola len neoficiálnou straníckou líniou prezentovanou niektorými členmi jej slovenskej vetvy na verejných vystúpeniach a v časopiseckých článkoch. Ani tu však nikdy nebola sformulovaná ako oficiálny program celého slovenského agrárnického tábora.

Regionalizmus bol pojmom, ktorý sa stal počas 30. rokov minulého storočia jednou z najdiskutovanejších tém verejného života v Československu. Mal tu však viaceré podoby a významy, ktoré sa v jednotlivých krajinách republiky od seba odlišovali. Kým v českých krajinách išlo predovšetkým o hnutie za zvýšenie hospodárskej úrovne a vyrovnanie rozdielov medzi jednotlivými oblasťami, na Slovensku sa k tejto základnej línii pripájal politický rozmer, ktorým bolo úsilie o väčšiu decentralizáciu štátu vo forme posilnenia právomocí slovenských administratívnych orgánov. Aj táto špecificky slovenská forma však vychádzala z národohospodárskej koncepcie, pretože ako nevyhnutný predpoklad na zavádzanie hospodárskych opatrení na vyrovnanie hospodárskej úrovne českých krajín a Slovenska sa tu vnímala nutnosť posilniť aj rozhodovacie právomoci slovenských orgánov, predovšetkým krajinského úradu. Národohospodárski regionalisti na Slovensku združení v Národohospodárskom ústave vypracovali programy na rozvoj slovenského hospodárstva, ktorých časť v podobe výstavby nových železničných tratí, cestnej siete a budovania infraštruktúry sa stihla do rozpadu čs. štátu v roku 1939 realizovať. Ich ďalšie zámery sa mohli začať uskutočňovať v nasledujúcom období. Veľmi konkrétnu náplň získal regionalizmus medzi príslušníkmi mladej generácie agrárnej strany, kritickými k centralizmu. Okrem vytvárania pracovných príležitostí v štátnej správe pre mladú slovenskú inteligenciu ho tvorila požiadavka na vytvorenie slovenského výkonného výboru strany nezávislého od pražského vedenia. Pre zotrvávanie vedenia na oficiálnej centralistickej línii strany sa však tento zámer nepodarilo realizovať. Všetci predstavitelia slovenského hospodársko-politického regionalizmu sa však pri pre-

⁶⁴ MORAVČÍK, V.: Vo vláde alebo v opozícii. *Zem*, 1, 1935, č. 2 (1. 11. 1935), s. 18-20.

⁶⁵ V jeseni 1938 patril Moravčík medzi agrárnikmi k najhorlivejším stúpencom zavedenia autonómie a zjednotenia strany s HSĽS. V decembri 1938 bol na kandidátke HSĽS – Strany slovenskej národnej jednoty zvolený za poslanca Snemu Slovenskej krajiny, z ktorého sa stal v marci 1939 snem samostatného Slovenského štátu.

sadzovaní svojich zámerov riadili požiadavkou, aby k posilňovaniu právomocí slovenských orgánov prichádzalo s ohľadom na záujmy republiky a v konečnom dôsledku išlo o príspevok k posilneniu jej pozície v čoraz vratkejšej medzinárodno-politickej realite stredoeurópskeho priestoru.

***A panacea for the crisis problems and ills of Slovakia and the republic:
regionalism in the interwar period***

MATEJ HANULA

From 1930s, regionalism became a recognized principle of national economy and politics, intended to address the consequences of economic crisis and to eliminate striking economic disparities between the constituent parts of Czechoslovakia. It also affected views on political and social problems. Eventually, it turned into a major economic and political movement, which institutionalized itself through regional national-economic associations. Politically it was mainly concentrated in the Agrarian Party circles, particularly in the Slovak youth section.

VLIV ČESKÉ A SLOVENSKÉ
EXILOVÉ HISTORIOGRAFIE
NA HISTORIOGRAFII DOMÁCÍ

Eds. Vladimír Goněk, Roman Holec

Předkládaná kolektivní monografie byla připravena pod koordinací Česko-slovenské / Slovensko-české komise historiků na základě workshopu – konfrontace spoluautorů při příležitosti stejnojmenné konference, kterou uspořádaly v Plzni dne 15.10. 2014 Filozofická fakulta Západočeské univerzity a Česko-slovenská / Slovensko-česká komise historiků.

ČESKÁ EXILOVÁ HISTORIOGRAFIE: PARALELNÍ CESTY A INSPIRACE

ANTONÍN KOSTLÁN

Problematika české exilové historiografie, která je námětem tohoto příspěvku, je příliš široká, než aby zde mohla být osvětlena ve vší své komplexnosti. Je proto zapotřebí se v jejím rámci omezit jen na některá témata a problémy, a to konkrétně – v souladu se zadáním ze strany česko-slovenské historické komise – na otázku vlivu exilové historiografie na současnou, tj. polistopadovou českou odbornou produkci v tomto oboru. Pokusím se zde ve zkratce zvážit, jak hluboký je její vliv a v jaké ohledu se nejvíce prosazovaly s ní spojené inspirace.

O zadaném tématu se uvažuje dost nesnadno i z důvodů, že jen v malé míře bylo dosud podrobeno odbornému zkoumání a analýze – ponecháme-li stranou několik málo pokusů uchopit téma prostředky orální historie.¹ Proto dosud svou platnost neztratily např. ani někdejší souhrnné přehledy Viléma Prečana vzniklé ještě před pádem komunistického režimu, v nichž připomínal svobodnému světu existenci nezávislých a exilových badatelských struktur,² jakož ani Hanzalova kniha *Cesty české historiografie 1945-1989*, která se při svém vydání sice setkala s rozsáhlou kritikou, již však přesto dodnes v řadě ohledů nedokázal nikdo nahradit.³ I když jsou k dispozici některé dílčí studie na dané téma a zhodnocení významu některých exilových osobností (z nich si větší pozornost vyžádal s ohledem na svůj historiografický přínos zejména Otakar Odložilík,⁴ Vlastimil

¹ Viz např. *Exil a politika. Historici o nejnovějších dějinách a o sobě* (ed. P. Paleček). Praha 2004; *Rozchod 1948. Rozhovory s českými poúnorovými exulanty* (eds. P. Hrubý P. Kosatík Z. Pousta). Praha 2006.

² Viz zejména: *Acta persecutionis. A document from Czechoslovakia presented to the XIVth Internationale Congress of Historical Sciences, San Francisco August 1975* [paralelní titul německy]. San Francisco 1975; *Acta creationis. Unabhängige Geschichtsschreibung in der Tschechoslowakei 1969-1980. Vorgelegt dem XV. Internationalen Kongreß für Geschichtswissenschaften (Bukarest, August 1980)* [paralelní titul anglicky]. Scheinfeld 1980.

³ HANZAL, J.: *Cesty české historiografie 1945-1989*. Praha 1999.

⁴ Osobnost O. Odložilíka přitahuje v polistopadové době enormní pozornost historiků, takže z nové literatury o něm lze uvést jen skromný výběr: BENEŠ, Z.: Das Thema Otakar Odložilík. Prolegomena zu einem soziokulturellen Porträt einer Historikerpersönlichkeit, in: *Acta Comeniana*, 12 (36), 1997, s. 141-157; BARTEČEK, I.: Exil jako předmět výzkumu a životní zkušenost – Otakar Odložilík, in: *Víra nebo vlast? Exil v českých dějinách raného novověku. Sborník z konference konané v Muzeu města Ústí nad Labem ve dnech 5.-6. listopadu 1998*. Ústí nad Labem 2001, s. 44-50. *Otakar Odložilík: Deníky z let 1924-1948 I-II* (ed. M. Sekyrková). Praha; WINTERS, S. B.: Otakar Odložilík – historik, který odešel do země zaslíbené, in: *ČČH* 101, 2003, s. 306-331; PÁNEK, J.: Historikovo dilema: Otakar Odložilík a otázka exilu, in: *Psáno do oblak. Sborník k nedožitým sedmdesátinám prof. Jana Kuklíka* (eds. J. Hasil, M. Hrdlička). Praha 2011, s. 49-57.

Kybal⁵ a František Graus),⁶ tématu jako celku se věnuje prakticky jen netištěná doktorská disertační práce Moniky Mandelíčkové *Historie v exilu*, která byla před nedávnem obhájena na Univerzitě Palackého v Olomouci.⁷

Na okraj je třeba připomenout, že samotný termín „exilový historik“ v sobě obsahuje mnohé vrstvy a teoretická diskuse o jeho vymezení by vystačila sama o sobě na nejedno vědecké zasedání, a to jak vzhledem k rozeklanosti termínu „exil“, u něhož nelze vymezit jasnou hranici vůči pojmu „emigrace“,⁸ tak i v důsledku „šírokorozchodného“ pojmu „historik“, který může zahrnovat různou škálu osob od profesionálně školeného absolventa příslušného oboru na vysoké škole až po odborně neškoleného autora obracejícího se ve svých psaných dílech do minulosti. Navíc existuje řada mezních oborů, které lze pod pojem historik rovněž přiřadit, jako je např. archeolog, literární historik, historik umění, hudební historik, historik vědy, ekonomický historik, politolog (jenž bývá v obecném povědomí považován za odborníka na moderní dějiny), politicky exponovanější historik dělnického hnutí a další, jejichž reprezentanti možná často cítí být více spjati s jinou humanitní či vědní disciplínou.

Zatím nejdůkladnější badatel na tomto poli, belgický historik Antoon de Baets, jenž dlouhodobě provádí široce zaměřenou komparaci odborných kariér historiků

⁵ HRDLÍČKA, J.: *Vlastimil Kybal a Univerzita Karlova*. Chomutov 1997; TÝŽ: *Hus a husitství v dile Vlastimila Kybala*. Brno 1999; TÝŽ: *Vlastimil Kybal doma a v exilu*. Peruc 2001; Ivo BARTEČEK, I.: Los textos de viajes diplomáticos de Vlastimil Kybal (México 1935 a 1936), in: *Ibero-Americana Pragensia*, 38, 2004, s. 111-123; HRDLÍČKA, J.: Vlastimil Kybal im Exil, in: *Wissenschaft im Exil: die Tschechoslowakei als Kreuzweg 1918-1989. Sammelband einer Konferenz (Prag, 11.-12. November 2003)* (eds. A. Kostlán A. Velková). Praha 2004 s. 95-103; STISKAL, J.: Vlastimil Kybal – Impresiones de España. Una vista de España hace un siglo, in: *Las relaciones checo-españolas: viajeros y testimonios* Praha 2009 s. 121-131; *Paměti Vlastimila Kybala*, I (eds. J. Hrdlička J. B. Lášek). Chomutov 2012.

⁶ František Graus – člověk a historik. Sborník z pracovního semináře Výzkumného centra pro dějiny vědy konaného 10. prosince 2002 (eds. Z. Beneš, B. Jiroušek, A. Kostlán). Praha 2004; HRUBÝ, K.: Zkušenost omylu. Nesnadná cesta profesora Františka Grause z ideologického zajetí, in: *Soudobé dějiny*. 11, č. 3, 2004, s. 61-82; HOLÁT, P.: František Roubík versus František Graus, aneb Jak se stal „buržoazní“ a nikoliv „marxistický“ historik členem korespondentem ČSAV, in: *Proměny diskursu české marxistické historiografie. (Kapitoly z historiografie 20. století)* (ed. B. Jiroušek). České Budějovice 2008 s. 179-191; WIHODA, M.: František Graus. Zamyšlený poutník mezi živou a mrtvou minulostí, in: *Historik v proměnách doby a prostředí 20. Století* (eds. J. Hanuš, R. Vlček). Brno 2009 s. 251-261; DEVÁTÁ, M.: Vysokoškolský profesor 50. let 20. století. Formování kariéry tří marxistických historiků, in: *Historie prožité minulosti. K šedesátinám Oldřicha Tůmy* (ed. J. Kocian). Praha 2010, s. 47-58; VANÍČEK, V.: Paradoxy marxistické mediévistiky z pohledu současnosti, in: *Historia Slavorum Occidentis*, 3, č. 1 (4), 2013, s. 13-42; MORÁVKOVÁ, N.: *František Graus a československá poválečná historiografie*. Praha 2013.

⁷ MANDELÍČKOVÁ, M.: *Historie v exilu*. Olomouc 2013, 173 s. (Strojepis doktorské disertační práce, obhájené na Filosofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci).

⁸ K tomu viz např. KOSTLÁN, A.: Útěky do emigrace a Československá akademie věd, in: *Sto českých vědců v exilu. Encyklopedie významných vědců z řad pracovníků Československé akademie věd v emigraci* (eds. S. Štrbáňová, A. Kostlán). Praha 2011, s. 21-30.

různých zemí přinucených k odchodu do exilu nebo jinak omezených ve výkonu své profese,⁹ definoval exilového historika („refugee historian“) v návaznosti na ženevskou úmluvu o postavení uprchlíků z července 1951 takto: „Exilový historik je historik, který má oprávněné obavy před pronásledováním z důvodů rasových, náboženských nebo národnostních, z důvodů příslušnosti k určitým společenským vrstvám nebo i kvůli zastávání určitých politických názorů; nachází se mimo zemi své státní příslušnosti („country of his nationality“) nebo nemůže či vzhledem ke shora uvedeným obavám nechce využít ochranu této země.“¹⁰ Tuto značně širokou definici však vzápětí omezil, když z ní vyloučil následující kategorie:

1. Metaforický exil (dobrovolný útěk do „vnitřní emigrace“).
2. Vnitřní exil (vyhnanství nebo internace na území vlasti – např. sibiřský gulag)
3. Exil plánovaný, ale nerealizovaný.
4. Dobrovolná emigrace z ekonomických či politických důvodů.
5. Vypovězení osob bez státní příslušnosti (resp. osob, které v zemi žijí kratší dobu než deset let).
6. Vypovězení z kolonie do mateřské země.
7. Politicky motivované věznění v cizině (exil je zde nahrazen mnohem závažnější kategorií pronásledování).
8. Kriminální útoky (dotyčný spáchal zločin proti míru, válečné zločiny, zločiny proti lidskosti nebo vážné nepolitické zločiny v jiné zemi, než kde se uchází o poskytnutí útočiště).
9. Exil v druhé generaci (historici narození v exilu nebo odcestovavší v mladém věku, ještě než prošli studiem či historickým školením).¹¹

S takovým omezením pojmu exilového historika lze ve většině případů souhlasit. Obávám se však, že rozlišování mezi tzv. ekonomickou emigrací a politickým exilem, resp. mezi „dobrovolnou“ a „nucenou“ emigrací (viz výše bod 4), je při sledování útěků z komunistického režimu, v němž je návrat po jakkoli motivovaném, z hlediska státu však vždy nelegálním odchodu znemožněn navíc hrožícími sankcemi, jen velmi obtížné bez dobré znalosti konkrétních motivací odchodu u konkrétních osob.¹² Z našich dalších úvah tedy zde nebudeme

⁹ Viz zejména BAETS, A. de: *Censorship of Historical Thought. A World Guide, 1945-2000*. Westport, Conn. 2002; TÝŽ, *Responsible History*. New York 2009. V roce 1995 se de Baets stal zakladatelem mezinárodní iniciativy Network of Concerned Historians, která ve světě monitoruje případy pronásledovaných historiků a snaží se jim zjednat pomoc.

¹⁰ BAETS, A. de: Exile and Acculturation: Refugee Historians since the Second World War, in: *The International History Review*, 28, č. 2, 2006, s. 316-349, zde s. 319.

¹¹ BAETS, A. de: Exile, s. 319-322. Jako poslední, desátou kategorii, která nebyla zahrnuta do jeho databáze, autor uvádí „Database restrictions“ (tedy osoby, které se dobou svého exilu vymykají časovému rámci 1945-2000, který si stanovil jako předmět svého výzkumu).

¹² K obtížím při rozlišování mezi „ekonomickou emigrací“ a „politickým exilem“ u československých intelektuálů odešlých trvale do ciziny po roce 1948 viz např. ULČ, O.: Profil a motivace československých emigrantů v osmdesátých letech našeho století, *Sociologický časopis*, 31, 1995, s. 473-483. K prolínání různých motivací vedoucích k odchodu z vlasti viz KOSTLÁN, A.: l. c., s. 92-97.

apriorně vylučovat žádnou ze sledovaných osobností z tohoto důvodu. Druhou odlišností proti de Baetsovu vymezení je pak kategorie označená jako druhogenerační exil (viz výše bod 9). Domnívám, že osobnosti, které sice získaly své odborné školení až v exilu, nicméně si do něj odnášely svou vlastní zkušenost s komunistickým exilem (jako je např. Zbyněk Zeman, který do exilu odešel ve dvaceti letech roku 1948 a teprve v Anglii vystudoval historii),¹³ do okruhu našeho zájmu patří.

Pokusme se nyní sledovanou skupinu českých exilových historiků vyčíslit kvantitativně. V tomto ohledu se můžeme opřít o dva dřívější projekty, které se o to – každý poněkud jiným způsobem – pokusili. Statistika vypracovaná již zmiňovaným Antoonem de Baets je součástí jeho dokumentačního projektu zaměřujícího se na exilové historiky na různých světových kontinentech podchytitelných v časovém období let 1945-2000 a je vedena hromadně pro celé někdejší Československo. Pro ně celkem odhalil de Baets v tomto období 47 exilových historiků (v tom jednu ženu, respektive jeden manželský pár),¹⁴ z čehož u 35 mohl provést i jejich detailnější zařazení z hlediska doby jejich odchodu z vlasti: osm z nich tak mělo odejít v roce 1939, deset v roce 1945 (sem jsou započítáni odsunutí němečtí historici i odchody ze Slovenska), sedm v roce 1948, sedm v roce 1969 a tři v roce 1976.¹⁵ Jakkoli jsou jeho data zjevně neúplná a v některých ohledech asi i sporná,¹⁶ dovolují nám přece jen i jisté srovnání s údaji o jiných zemích podchycených v jeho statistice, u kterých lze konec konců očekávat obdobné prosazování statistické chyby. Dozvídáme se tak, že českoslovenští historici představují v celosvětovém korpusu exilové historiografie něco přes 6 % a v rámci Evropy necelých 8 %. Porovnání prokazatelných odchodů dokumentovaných de Baetsem v období komunistického režimu (17 lidí z celého Československa) s jinými zeměmi sovětského bloku naznačuje, že jejich celkový počet není pravděpodobně konečný, protože z východního Německa je do stejné databáze zahrnuto 35 exilových historiků, z Maďarska 39, z Polska 24 a ze samotného Sovětského Svazu po roce 1945 23 osob. Data, z nichž belgický badatel vycházel, by si tedy každopádně zasloužila korigovat a doplnit.

Druhý kvantifikační pokus, o který se můžeme opřít, vychází z již zmiňované práce Moniky Mandelíčkové. Jakkoli ani tato práce není bez chyby a úplná, dovoluje nám podstatným způsobem rozšířit de Baetsovu až příliš světově nad-

¹³ K Zemanovi viz Z Prahy do Oxfordu a zpátky (Zbyněk Zeman), in: *Rozchod 1948* (viz pozn. 1), s. 29-52; ŠEDIVÝ, I.: Vzpomínejme, ale neplačme. Zbyněk Zeman (18. října 1928–22. června 2011). *Dějiny a současnost*, 33, č. 8, 2011, s. 7.

¹⁴ Zde jde o Mikuláše a Alici Teichovy, k nim viz dále v textu.

¹⁵ BAETS, A. de: *Exile and Acculturation*, tabulka 2 na s. 324-326.

¹⁶ Autor ke své statistice došel na základě výběru ze své podrobné dokumentace o československých historících, do níž jsou však kromě exilových historiků zařazeny i osoby, které se dočkaly nějaké další formy diskriminace či pronásledování, viz BAETS, A. de: *Censorship*, s. 147-188. Orientace v jeho takto zpřístupněné databázi je však příliš obtížná, a tak nelze přesně vydedukovat, které osoby z tohoto přehledu zařadil na základě svých kritérií mezi exilové historiky.

nesenou statistiku. Mandelíčkové se podařilo podchytit v období komunistického režimu 58 českých a 19 slovenských historiků, z celého Československa tedy 77 osob.¹⁷ Porovnáním s obdobným přehledem, který byl Jiřím Kostou vypracován (nutno říci, že mnohem pečlivěji) pro jiný společenskovědní obor, totiž pro ekonomii, snadno zjistíme, že historiografie nebyla tak výlučnou exilovou záležitostí, za jakou bývá někdy označována. Kosta totiž sesbíral doklady o více než šedesáti profesionálních ekonomech, kteří v období komunistického režimu odešli do exilu (z větší poloviny až po roce 1968).¹⁸

Tab. 1: Přehled počtu československých exilových historiků z let (1945)1948 – 1989
(podle Moniky Mandelíčkové)¹⁹

		Po roce 1948 (resp. 1945)*	Po roce 1968	Celkem
Češi	Profesionální historici	29	29	58
	Další osobnosti publikující historické práce v exilu	33	8	41
	Celkem	62	37	99
	Profesionální historici v %	50 %	50 %	100 %
	Celkem v %	62 %	37 %	100 %
Slováci	Profesionální historici	13	6	19
	Další osobnosti publikující historické práce v exilu	19	4	23
	Celkem	32	10	42
	Profesionální historici v %	68 %	32 %	100 %
	Celkem v %	76 %	24 %	100 %

* Údaje o odchodech v mezidobí 1945-1948 se týkají výhradně slovenského exilu.

Připomeňme si ještě rozložení odchodu do exilů podle obou velkých exilových vln (poúnorové a posrpnové). Zatímco ve skupině profesionálních historiků jsou na české straně obě časové vlny více méně v paritě, na slovenské straně zřetelně převládá poúnorová vlna. Možná že toto prosté statistické vyhodnocení, byť provedené z nepřesných čísel, nám naznačuje cosi i o celkovém ladění těchto dvou národních exilových historiografií. Práce Mandelíčkové ovšem registruje ještě řadu dalších osob, které podléhají širšímu vymezení historika, tj. osob, které

¹⁷ Viz MANDELÍČKOVÁ, M.: l. c., s. 46-56 (Přehled exilových historiků). Uváděná čísla sumarizují počet osob v příslušných tabulkách bez ohledu na případné autorčiny omyly, s výjimkou právního historika Vratislava Buška, který byl pro své působení v Bratislavě uveden mezi Slováky (započítávám mezi Čechy).

¹⁸ KOSTA, J.: O pracích českých a slovenských ekonomů v exilu: 1948 – 1990, in: Politická ekonomie 1991, s. 825-837.

¹⁹ Viz MANDELÍČKOVÁ, M.: l. c., s. 46-56 (Přehled exilových historiků).

se dějinám intenzivně věnovaly z žurnalistických či amatérských pozicí, a zastupců příbuzných oborů. Zdá se, že při sledování celkového počtu lidí věnujících se v exilu historii (tedy včetně oněch „neprofesionálních“ historiků) se rozdíl mezi českou a slovenskou scénou zase poněkud smývájí.

* * *

Přistupme nyní k vlastnímu tématu této práce, kterou je vliv exilové historiografie na současný vývoj tohoto oboru v České republice. Předem musíme udělat jedno významné omezení, které spočívá v tom, že následující výklad se bude týkat výhradně exilu z let 1948-1989, tedy historiků, kteří odešli z vlasti v období komunistického režimu v jedné z obou velkých emigračních vln. Nečiním tak jenom kvůli postavě Zdeňka Nejedlého, který strávil druhou světovou válku v sovětském exilu, a stal se tak vlastně nejvlivnějším poválečným exilovým historikem, který své pojetí dějin v padesátých letech dokonce dokázal prosadit jako oficiální normu.²⁰ Období válečného exilu mělo jistě i své významné diskuse o úloze historické práce, z nichž ta nejvýznamnější a nejvíce hlasitá se tehdy ve Spojených státech a Velké Británii točila kolem díla někdejšího profesora brněnské Masarykovy univerzity Romana Jakobsona *Moudrost starých Čechů*, jež se části demokratických a levicově orientovaných osobností zdálo být prototypem nepřipustné politické služebnosti.²¹ Generačně, názorově a do značné míry i personálně se však válečný exil kryje s poúnorovou exilovou vlnou, jak nám názorně dokládá např. postava historika české reformace Otakara Odložilíka, egyptologa Jaroslava Černého,²² byzantologa Františka Dvorníka,²³ ale i politika, politologa a historika soudobých dějin Huberta Ripky.²⁴

²⁰ K postavě Nejedlého v tomto ohledu viz zejména: ČORNEJ, P.: Husitská tematika v moskevských rozhlasových projevech Zdeňka Nejedlého., in: *Husitský Tábor*, 3, 1980, s. 121-126; KŘEŠTAN, J.: *Zdeněk Nejedlý. Politik a vědec v osamění*. Praha – Litomyšl 2012.

²¹ *Roman Jakobson – Moudrost starých Čechů. Komentovaná edice s navazující exilovou polemikou* (eds. T. Hermann M. Zelenka). Praha 2015.

²² Jaroslav Černý odešel poprvé do emigrace na prahu druhé světové války a po jejím skončení se vrátil do vlasti. Zde se však pro něj nenašlo vhodné uplatnění, a tak záhy po válce začal působit pedagogicky v Anglii. Po únoru 1948 se k němu komunistický režim choval jako k emigrantovi. K němu viz RŮŽOVÁ, J.: *Pisár Místa pravdy. Biografie egyptologa Jaroslava Černého*. Praha 2010; Jaroslav Černý a František Lexa: *edice korespondence zakladatelů české egyptologie* (eds. A. Jünová Macková, H. Navrátilová), in: *Práce z dějin Akademie věd*, 6, č. 1, 2015, s. 89-150.

²³ Rovněž byzantolog František (Francis) Dvorník patří mezi osobnosti, u kterých se nesnadno rozlišuje mezi prvním (válečným) a druhým (poúnorový) exilem, protože jeho přítomnost v Československu v letech 1945-1948 nebyla pocítována jako žádoucí. K němu viz např. NOR, Z. – KRUTIL, I.: 1975-2005, třicet let od úmrtí moravského historika Mgn. ThDr. Františka Dvorníka (14. srpna 1893 – 4. listopadu 1975), in: *Moravský historický sborník*, 2002-2005, s. 731-739. Jeho postavě bylo věnováno mezinárodní symposium Francis Dvorník – Scholar and His Work (Praha 10. září 2015).

²⁴ Z početné literatury k této osobnosti: RIPKA, H.: *Únorová tragédie. Svědectví přímého účastníka*. Brno 1995; KOCIAN, J.: *Československá strana národně socialistická v letech 1945-*

Otázka vlivu exilových vědců v jejich původní vlasti po nastolení svobodných poměrů úzce souvisí s problémem tzv. reemigrace, o jehož uchopení se přednostně pokoušejí sociologové.²⁵ Přímo pro oblast historické vědy se touto otázkou v českém prostředí nikdo detailněji nezabýval,²⁶ lze se však částečně opřít o metodologii užívanou či navrhovanou v různých zahraničních studiích zabývajících se buď obecně nebo na konkrétních příkladech proměnami historikova odborného přínosu v případě jeho transferu z jedné země působení do jiné.²⁷ Tato inspirace nám umožňuje stanovit základní rastr pohledů, jimž je zřejmě třeba se věnovat, pokud chceme postavit otázku vlivu exilové historiografie přece jen na nějaký exaktnější základ. Patří do něj tyto základní okruhy:

- readaptace exilových historiků na domácí odborné scéně,
- využívání pramenné základny,
- přenos a vytváření nových institucí,
- prosazování nových metodologických směrů a
- vytyčování témat pro historickou práci a způsoby jejich interpretace.

1948. *Organizace, program, politika*. Brno 2002; GONĚC, V.: *Hubert Ripka: un Européen*. Brno 2006; TÝŽ, *Jak se vymanit z komunismu a co po komunismu. Iniciativy pod koordinací Huberta Ripky v padesátých letech*. Brno 2010; NOVÁČKOVÁ, H. – ŠTOVÍČEK, I. – HUBENÝ, D.: *Hubert Ripka: záznamy o rozhovorech s Edvardem Benešem 1932-1938*, in: *Paginae historiae*, 20, č. 1, 2012, s. 258-307; TÍŽ: *Záznamy o rozhovorech s Edvardem Benešem 1939-1944*, in: *Sborník archivních prací*, 62, č. 2, 2012, s. 409-490; GONĚC, V.: *Hubert Ripka und das Europadenken im Exil in den fünfziger Jahren*. In: *Europa im Ostblock. Vorstellungen und Diskurse (1945-1991)* (eds. J. M. Faraldo, P. Gulińska-Jurgiel, C. Domnitz). Köln-Weimar-Wien 2008, s. 371-387.

²⁵ K této problematice obecně: R. NEŠPOR, Z. R.: *Reemigranti a sociálně sdílené hodnoty. Prologomena k sociologickému studiu českých emigračních procesů 20. století se zvláštním zřetelem k západní reemigraci 90. let*, Praha 2002; TÝŽ: *Návrat české emigrace po roce 1989*, *Historická demografie*, 30, 2006, s. 171-188. Z jiných úhlů pohledu viz *Češi v cizině*, sv. VI. *Príspevky ze semináře Vliv subjektivních a objektivních faktorů na proměny etnicity u českého etnika v zahraničí a po reemigraci*. Praha 1992; VACULÍK, J.: *Češi v cizině, emigrace a návrat do vlasti*. Brno 2002.

²⁶ Určité náznaky tímto směrem viz zde: KOSTLÁN, A.: *Útěky*, s. 185-198; MANDELÍČKOVÁ, M.: *Historie v exilu*, s. 113-117.

²⁷ Nelze zde vyjmenovávat veškerou literaturu na toto téma, takže uvádím alespoň pár důležitějších studií: IGGERS, G.: *Die deutschen Historiker in der Emigration*, in: *Geschichtswissenschaft in Deutschland. Traditionelle Positionen und gegenwärtige Aufgaben* (ed. B. Faulenbach). München: 1974, s. 97-111; *An interrupted past. German speaking refugee historians in the United States after 1933* (ed. H. Lehmann et al.). Cambridge 1991; KESSLER, M.: *Exilerfahrung in Wissenschaft und Politik. Remigrierte Historiker in der frühen DDR*. Köln 2001; EAKIN-THIMME, G. A.: *Geschichte im Exil: deutschsprachige Historiker nach 1933*. München 2005; TORTAROLO, E.: *Objectivity and Opposition. Some Émigré Historians in the 1930s and Early 1940s*, in: *The Many Faces of Clío: Cross-cultural Approaches to Historiography. Essays in Honor of Georg G. Iggers* (eds. Q. E. Wang, F. L. Fillafer). New York – Oxford 2007, s. 59-70. Výše uvedené studie většinou vycházejí z německojazyčného exilu, obecněji téma uchopuje BAETS, A. de: *Plutarch's Thesis: The Contribution of Refugee Historians to Historical Writing, 1945-2010*, in: *Proceedings of the British Academy*, 169, 2011, s. 211-224.

V otázce *readaptace* se sféra historiografie v zásadě příliš neliší od celkového vývoje české vědy, neboť i zde platí, že zdaleka ne všichni z exilových badatelů se po listopadu 1989 rozhodli pro úplnou reemigraci do své původní vlasti.²⁸ Podobně jako v jiných oborech k tomu docházelo v zásadě zejména ve dvou případech – jeden z nich představují historici, kteří v exilu působili relativně krátkou dobu a jejichž institucionální zakotvení nevyvažovalo ani zdaleka výhody vyplývající z každodenního styku s prostředím, které je předmětem jejich odborného zájmu (to byl případ např. Karla Kaplana, který odešel do exilu v roce 1976),²⁹ a druhým pak emeritní badatelé, kteří již ukončili svou řádnou kariéru na svém původním pracovišti, takže jejich návrat do vlasti nebyl spojen s narušením budované kariéry – to byl případ např. Zbyňka Zemana, který se do Prahy odstěhoval až po svém penzionování v Oxfordu v roce 1996. Většina ostatních exilových historiků se českému prostředí po listopadu 1989 nijak zásadně nevyhýbala, ale dávala přednost buď občasným návštěvám anebo pravidelnému pendlování mezi dvěma domovy.³⁰

Problém reemigrace evokuje celou řadu poměrně složitých psychologicko-sociálních problémů, jejich hlavní osou je však otázka, kterou výstižně formuloval již v roce 1945 (při návratu z válečného exilu) historik Otakar Odložilík: „V emigraci pokračuje bez přerwy starý život, zatím co doma se násilnými zásahy, soustavným tlakem, umělými injekcemi vytvářejí nové formy veřejného života a nezřídka i mění vnitřní náplň. Nedostatek spojení, setrvačnost, úzkostlivé ulpívání na posledních dojmech z domova, osobní trpkosti a mnohé jiné věci často ruší souhru mezi emigrací a lidem doma. [...] Není nebezpečnějšího postoje pro skupiny v zahraničí, nežli přesvědčení, že národní život pokračuje jenom v nich a že co se děje doma, smete prostě vítr, jakmile nadejde hodina svobody.“³¹ Sřet mezi dosavadním životem v diaspoře a českou realitou tak musel při prvních setkáních s ní do značné míry zaskočit i navrátilce po roce 1989; jejich pocity se nám ostatně pokusili rekonstruovat i psychologové a psychiatři z řad emigrantů. Jeden z nich, psychiatr Jiří Křížek, tento mentální zádrhel popsal takto: „Navštíví-li emigrant starou vlast, pak vše vidí jakoby kombinací svého ‚starého českého mozku‘, který

²⁸ K tomu KOSTLÁN, A.: Útěky, s. 185-198.

²⁹ Ke Karlu Kaplanovi viz: *Stránkami soudobých dějin. Sborník statí k pětadesátinám historika Karla Kaplana* (ed. K. Jech), Praha 1993; *Po stopách nedávné historie. Sborník k 75. narozeninám doc. Karla Kaplana* (ed. J. Pernes), Brno 2003; *Exil a politika* (ed. P. Paleček), s. 29-73 (viz pozn. 1), 164-168; SOMMER, V.: Kronikář komunistického Československa. Karel Kaplan a studium soudobých dějin, in: *Soudobé dějiny*, 15, 2008, 341-356; TŮMA, O.: Karel Kaplan, in: *Sto českých vědců*, s. 307-309.

³⁰ Zaměřuji se v mém referátu na vliv exilových historiků na vývoj oboru, nikoli roli na české politické a či religiózní scéně, osobní angažmá některých z nich v těchto rolích tak nechávám stranou (Egon Lánský, který vystudoval historii na univerzitě v Lundu, či pražští absolventi Jiří Včelař Kotas a Jindřich alias František Holeček apod.).

³¹ ODLOŽILÍK, O.: Povinnosti a úkoly emigrace, in: HROMÁDKA, J. L. – ODLOŽILÍK, O.: *S druhého břehu. Úvahy z amerického exilu 1940 – 1945*. Praha 1945, s. 154.

ustrnul a je poplatný době, kdy emigroval, a pak svého nového, např. „amerického“ mozku. Tyto dva „mozky“ mu dávají často smíšené signály...“³² Myslím, že právě v těchto obecnějších mentálních souvislostech spočívají poměrně zapeklité pokusy o návrat a znovuzakotvení ve staré vlasti ze strany některých exilových historiků, kteří se snažili tvrdošíjně prosazovat prioritu hodnot, které si ověřili v průběhu své osobní historie. Je asi zřejmé, že mám v tomto ohledu před očima především Bořivoje Čelovského.³³

Je však třeba připomenout, že vztah reemigrovavších historiků a společnosti, do níž se vraceli, byl ambivalentní. Česká společnost nebyla dlouho po roce 1989 na dlouhodobý návrat lidí spojených s exilem připravena a vytvářela pro ně dlouhodobě hostilní prostředí. Jak hluboký byl příkop mezi oběma entitami ještě v roce 2005, to nám dokládá recenze, kterou tehdy na Palečkovu edici rozhovorů s českými exilovými historiky napsal do revue *Politika* Pavel Švanda. Její resumé zní dost symptomaticky: „Myšlenkový horizont, o němž vypovídá kniha rozhovorů Exil a politika, má stále ještě dosti válečnický ráz. Pro většinu vypovídajících exulantů 20. století se svými drastickými rozpory doposud neskončilo. Znamenáváme hojný bojovný patriotismus a místy i nepřehlédnutelnou svárliвість a nedůvěru k dnešní ČR. Původně prudké emoce však už z větší části odezněly do nostalgické rezignace. Jen u Američana Igora Lukeše najdeme povzbuzující nadhled a stopy duchovní inspirace. V závěru si uvědomíme, že mezi zahrnutými hlasy citelně chybí výpověď orientovaná důvěrou, neku-li vírou.“³⁴

Na okraj dodejme, že většina exilových historiků se domohla, pokud měla zájem, na některé z českých univerzit možnosti přednášet studentům, nicméně na jejich pravidelnější včlenění do rámce domácí historické obce došlo jen málokdy. Dost zřetelně nám tuto přetrvávající distanci naznačují odborná ocenění udělení v České republice exilovým historikům. Zatímco státních vyznamenání a ocenění ze strany institucí zaměřujících se na lidská práva a občanskou společnost šlo do jejich řad relativně dost,³⁵ čestný doktorát byl na Univerzitě Karlově udělen jen jednomu z nich, a sice Zdeňkovi Radslavovi Dittrichovi v roce 1998;³⁶ na

³² KŘÍŽEK, J.: *Emigrant lékař vypráví*. Tišnov 2003, s. 150.

³³ K Čelovskému viz: *K poctě Bořivoje Čelovského. Historik, vlastenec, světoobčan. Sborník k 80 narozeninám* (ed. B. Navrátil). Šenov u Ostravy 2004; BORÁK, M.: K úmrtí PhDr. Bořivoje Čelovského, in: *Časopis Slezského zemského muzea. Série B – vědy historické*. 57, č. 3, 2008, s. 286-288; BECKER, J.: Der „Fall Celovsky“ in der Bundesrepublik 1958-59, in: *Das Münchener Abkommen von 1938 in europäischer Perspektive* (eds. J. Zarusky, M. Zückert). München 2013 s. 441-461.

³⁴ ŠVANDA, P.: Výpovědi exilových historiků, in: *Revue Politika* 5/2005 – viz elektronická verze publikace: < <http://www.revuepolitika.cz/clanky/567/vypovedi-exilovych-historiku> > (k 7. 11. 2015).

³⁵ Stručný výčet uvádí MANDELÍČKOVÁ, M.: l. c., s. 116-117.

³⁶ K Dittrichovi: Zdeněk Radslav Dittrich, Il divino Boemo, in: *Rozchod 1948* (viz pozn. 1), s. 121-142; DVOŘÁK, J.: Prof. Dr. Zdeněk Radslav Dittrich a jeho působení v Nizozemí, in: *Semináře a studie k dějinám vědy* (ed. A. Kostlán). Praha 2009 s. 187-195.

Masarykově univerzitě pak žádný. Čestná oborová plaketa, resp. medaile AV ČR spojená se jménem Františka Palackého byla sice udělena více exilovým historikům,³⁷ nicméně členství v Učené společnosti ČR bylo přiznáno jen jednomu z nich: čestným členem se tu v roce 2000 stal Bedřich Loewenstein.³⁸

Přistupme k dalšímu z našich vytčených pohledů na vklad exilových historiků do naší polistopadové historiografie, kterým je *využívání pramenné základny*. Snaha o důslednou dokumentaci domácího vývoje je příznačným rysem všech exilových reprezentací a pokusila se o ni již první vlna československého exilu v rámci londýnského Ústavu dr. Edvarda Beneše.³⁹ Významná skupina historiků v rámci druhé exilové vlny právě od shromažďování vhodných pramenů a budování dokumentací odvíjí svou odbornou činnost, jak nám ostatně dokumentuje i případ Karla Kaplana s jeho významným korpusem 14 tisíc stran osobních poznámek, fotokopií a mikrofilmů vyvezených z Československa v roce 1976.⁴⁰ Důraz na zanechání důvěryhodného svědectví a snaha o budování dokumentace, která by dovolila objektivní vhled v budoucnu i dalším generacím, byla vlastní i dalším osobnostem. Karla Bartoška dovedla tato snaha např. k důslednému hledání v komunistických archivech a shromažďování svědectví politických vězňů, jak o tom svědčí mimo jiné jeho knihy vydané v letech 2000-2001.⁴¹ Viléma Prečana dovedla k vybudování naprosto výjimečného exilového podniku, jakým se stalo Československé dokumentační středisko nezávislé literatury v Scheinfeldu-Schwarzenbergu.⁴² Tento trend exilové historiografie ostře kontrastoval s arogantním přístupem oficiální československé historiografie, pro niž v období normalizace při studiu jevů 20. století archivní výzkum a budování dokumentací namnoze představoval zbytečnou zátěž, jež byla hodnocena jako důsledek pře-

³⁷ Oborovou plaketu Františka Palackého AV ČR za zásluhy v historických vědách obdrželi Vladimír Karbusický 1993 a Karel Kaplan v roce 1995. Čestnou oborovou medaili Františka Palackého AV ČR za zásluhy v historických vědách obdrželi 1998 Vilém Prečan, 1999 Bedřich Loewenstein, 2007 Radomír V. Luža, 2006 Vojtěch Mastný a 2009 Zdeněk V. David.

³⁸ K Loewensteinovi viz: *Překračování hranic aneb zprostředkovatel Bedřich Loewenstein* (ed. V. Prečan et al.). Praha 1999; LOEWENSTEIN, B.: Retrospektiva. Několik úvah k vlastním osmdesátinám. *Dějiny – teorie – kritika*, 6, č. 2, (2009,) s. 257-272. Ve stejném čísle časopisu *Dějiny – teorie – kritika* byly zveřejněny i příspěvky z kolokvia *Dějiny víry a pokrok*, které uspořádal Kabinet dějin vědy ÚSD AV ČR 16. června 2009 u příležitosti Loewensteinových osmdesátých narozenin.

³⁹ Stručnou informaci o něm přináší OLIVOVÁ, V.: *Ústav Edvarda Beneše v Londýně 1950 – 1964*, Praha 2000.

⁴⁰ Zde se opírám o své shrnutí této otázky: KOSTLÁN, A.: *Útěky*, s. 150-156.

⁴¹ BARTOŠEK, K.: *Zpráva o putování v komunistických archivech: Praha – Paříž (1948-1968)*. Praha – Litomyšl 2000; TYŽ: *Český vězeň. Svědectví politických vězeňkyň a vězňů let padesátých, šedesátých a sedmdesátých*. Praha – Litomyšl 2001. O jeho dnešní účtě k pramenům svědčí i jeho poslední autobiograficky zaměřená publikace: BARTOŠEK, K.: *Z papírků: 1973-74*. Praha – Litomyšl 2015.

⁴² Poslední shrnutí jeho vývoje a významu viz *Archiv svobody na zámku Schwarzenbergu. Příspěvek k historii československého exilu* (ed. J. Hanáková). Praha 2011.

trvávání pozitivistického lpění na faktech. Byl to impuls exilové historiografie, který v polistopadovém období spolu s otvíráním československých a dočasně i někdejších sovětských archivů přispíval k návratu „ad fontes“.

Dalším tématem, které jsem si pro sledování vlivu exilové scény na polistopadový vývoj české historiografie výše vytýčil, je otázka *přenosu a vytváření nových institucí*, přičemž je třeba konstatovat, že instituce zde chápu v sociologickém slova smyslu, tedy nejen jako organizace s právní subjektivitou a razítkem, ale jako nástroje vnitřního provozu historické práce a obecně praktikovaný, schvalovaný a předávaný způsob jednání a vztahů. Přenášení institucí spojených s provozem některé vědní disciplíny bývá běžným jevem při docházení do exilu (pro názornost připomeňme např. přenesení slavného Warburgova institutu z Hamburku do Londýna v období nacistického ohrožení), méně časté však již bývá při pohybu opačným směrem, tj. při návratech z exilu do již svobodné vlasti.⁴³ V českém případě takový proces však po roce 1989 probíhal vícerym způsobem. Dovolím si tu ve zkratce pouze připomenout dva významné takové významné jevy. Jedním z nich je přenesení nejvýznamnější exilové dokumentační instituce spojené se jménem Viléma Prečana do Prahy, kde dnes působí jako obecně prospěšná společnost Československé dokumentační středisko, úzce spolupracující s Národním muzeem v Praze.⁴⁴ Druhým jevem, který hraje svou roli při vývoji současného dějepiscetví, jsou „návraty“ newyorské Společnosti pro vědy a umění do České republiky (a vlastně i na Slovensko). Nemyslím ani tak v tomto případě na činnost jejích poboček v Praze a v dalších českých a moravských městech, která je zaměřena jiným směrem, jako spíše na pořádání kongresů SVU na českém a slovenském území, které dovolují odborné historické obci se setkávat pravidelně s historickým myšlením vlastním českému exilu v koncentrované podobě.⁴⁵

V českém případě se ohledně institucí vliv exilových osobností záhy v polistopadovém vývoji ještě stupňuje, protože právě jedné z nich, opět Vilému Prečanovi, byla svěřena možnost vybudovat ještě v rámci tehdejší ČSAV nový, minulostí nezatížený ústav zaměřený na soudobé dějiny.⁴⁶ Viléma Prečana k tako-

⁴³ Obecněji se těmtio otázkami zabývám zde: KOSTLÁN, A.: Czechoslovak Scholars in Exile and their Institutions. In: *Bohemia docta. The Historical Roots of Science in the Czech Lands* (eds. A. Míšková, M. Franc, A. Kostlán). Praha (v tisku).

⁴⁴ Podrobná dokumentace k němu viz jeho internetové stránky: <<http://www.csds.cz/cs/index.html>> (k 31. 10. 2015).

⁴⁵ K tomu viz RECHČÍGL, M. ml.: *Pro vlast. Padesát let Společnosti pro vědy a umění (SVU)*. Praha 2012. Novější dokumentace viz internetové stránky SVU: <http://www.svu2000.org> (k 31. 10. 2015).

⁴⁶ Vývoj ústavu pro soudobé dějiny ČSAV (1990-1992), resp. AV ČR (od 1993 dosud) shrnují publikace vydané k jeho různým výročím: *Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky 1990-1995*. Praha 1995; *Osm let Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky 1990-1998*. Praha 1998; *Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky 1990-2000*. Praha 2000; *Institute for Contemporary History of the Academy of Sciences of the Czech Re-*

vému úkolu predestinovalo jeho významné postavení mezi dosavadní nezávislou a exilovou historiografií, dané kromě jiného i jeho prokázanými organizačními schopnostmi, a je třeba říci, že on se tohoto úkolu – často ve spolupráci s dalšími exilovými osobnostmi – velmi čestně zhostil.⁴⁷ A opět připomínám, nejde tu jen o budování organizace, ale de facto o zavedení celého nového oboru soudobých dějin, s širokým okruhem oborové infrastruktury od ústředního periodika přes vhodné formy bibliografie až po nastolení výchozích premis a paradigmat.

Věnujme nyní pozornost *metodologické rovině vlivu exilových historiků*. Jestliže oficiální česká či československá historiografie byla v období před listopadem 1989 svázána relativně sevřeným krunýřem doporučených či dovolených východisek a postupů, měla exilová historiografie rozptýlená ve svobodném světě relativní volnost, která ji dovoľovala zaujímání více méně jakýchkoli postojů. Tím více překvapuje značná konzervativnost exilové historiografie, která jako by se často před rozbouřenou současností utíkala k osvědčeným jistotám devatenáctého století spjatým s autochtonní sebejistotou událostního (tj. tzv. pozitivistického) dějepiscectví. To samozřejmě netvořilo výlučnou metodologickou základnu exilového bádání, protože mezi českými vědci v exilu nalezneme na jedné straně kontinuální zastánce marxistické metodologie, jak ji představovali např. v Anglii žijící manželé Mikuláš a Alice Teichovi,⁴⁸ a na druhé straně též autory, kteří dospěli k popření vývojových dějin a k návratu k jejich pojetí jakožto souběhu neopakovatelných a neporovnatelných historických individualit. Bohdan Chudoba v Madridu,⁴⁹ jeden z historiků sledujících tento směr, to v jednom ze svých esejů vyjádřil takto: „...pojem dějin jako „souvislé“ a „předepsané“ řady vznikl vlastně ze zvráceného úmyslu nahradit něčím pojem Tvůrce. Dějiny jako drama

publik. Prague 2002. V roce 2015 proběhnu vzpomínkové akce u příležitosti 25. výročí od založení ústavu.

⁴⁷ K Vilému Prečanovi: PREČAN, V.: *V kradeném čase. Výběr ze studií, úvah a článků z let 1973 – 1993*, Brno 1994; *Acta contemporanea. K pětadesátinám Viléma Prečana* (ed. J. Pecka), Praha 1998; KAMENEC, I.: *Spoločnosť, politika, historiografia. Pokrivené (?) zrkadlo dejín slovenskej spoločnosti v dvadsiatom storočí*. Bratislava 2009, 239–242; DRÁPALA, M.: Vilém Prečan, in: *Sto českých vědců v exilu* (viz pozn. 8), s. 448–453.

⁴⁸ K manželům Teichovým viz: *Československo a střední Evropa v meziválečném období. Věnováno 75. životnímu jubileu PhDr. Alice Teichové* (ed. J. Pátek), Praha 1996; *From Physico-Theology to Bio-Technology: Essays in the Social and Cultural History of Biosciences. A Festschrift for Mikuláš Teich* (eds. K. Bayertz, R. Porter). Amsterdam – Atlanta 1998; *Business and Politics in Europe, 1900–1970. Essays in Honour of Alice Teichova* (ed. T. Gourvish). Cambridge 2003; TEICHOVA, A. – TEICH, M.: *Zwischen der kleinen und grossen Welt. Ein gemeinsames Leben im 20. Jahrhundert*, Wien 2005; *Discourses. Essays for Mikuláš Teich & Alice Teichova* (paralelní titul německý) (eds. G. Enderle-Burcel, E. Kubů, J. Šouša, D. Stiefel). Pelhřimov 2008; KOSTLÁN, A.: Mikuláš Teich – Alice Teichová, in: *Sto českých vědců v exilu* (viz pozn. 8), s. 530–536.

⁴⁹ B. Chudoba je přirovnatelný k slovenskému ľudáckému exilu z fáze roku 1945. Po své pomnichovské identifikaci s oficiálními nacistickými historiky (H. von Srbik, etc.) a svým odsouzením brněnských „židozедnářských“ profesorů (B. Navrátil, J. Glücklich, etc.) přirozeně navázal svou naturalizací v Madridu a sebeidentifikací s frankistickou ideologií. (Pozn. ed.).

[...] vyžadují přítomnost Tvůrce právě tak, jako divadelní drama nemůže vznikat bez přítomnosti dramatikovy a osob jím pozorovaných.“⁵⁰

Přes toto rozevírání vějíře metodologických přístupů se však mainstream exilových studií odvíjel od tradiční známé sugestivně podávané a zodpovídané otázky „wie es eigentlich gewesen sei“, a to de facto i v případě moderních politických dějin s jejich politologickými a geopolitickými přesahy. Autory k tomu vedlo snad do značné míry časté obranné zaměření jejich prací, které jako by se nechtělo kontaminovat novými a neozkoušenými postupy, na druhé straně však i nepochybně legitimizační výhoda, kterou zaštitění metodologií spojenou s devízou nestrannosti („Padni, komu padni!“) s sebou nesla. O tom, že někde právě zde spočívalo metodologické východisko řady exilových historiků soudobých dějin, nás ostatně přesvědčují i esej Karla Bartoška o českém „smyslu dějin“, který je věnován analýze „dějin, které se nám zdají“ (tj. apriorně konstruovaných historiografických tézí ve službách různých skupinových zájmů), proti nimž autor systematicky staví do opozice „dějiny, jaké skutečně byly“. V Bartoškových slovech cítíme přímý ohlas slavného Rankova citátu: „Jsme nemocni obojími dějinami, dějinami, které se nám zdají, i dějinami, jaké skutečně byly. Snad se nám podaří omezit moc těch prvních, aby vynikla krása i hrůza „smyslu“ těch druhých.“⁵¹

Podstatně velkorysejší obraz metodologických východisek ovšem mají práce některých zejména česko-amerických autorů, které svou tematikou vycházejí za rámec obhajoby „národní“ či „české“, „československé“ věci a zaměřují se na analýzu širšího geopolitického prostoru střední, tzv. středovýchodní nebo přímo východní Evropy v průběhu některého z klíčových období dvacátého století. V takovém případě totiž přichází ke slovu aplikace komparativní metody, která navazuje na politologický standard amerických univerzit, jak nám ukazují dnes již klasické práce Josefa Korbela nebo Vojtěcha Mastného. Sledování recepce takto zaměřených autorů přitom vykazuje značný paradox: jejich velká anglicky psaná díla jsou sice odborné veřejnosti známa, ale zároveň jsou vnímána jako součást amerického diskursu a jen v minimální míře jsou tudíž jejich překlady

⁵⁰ CHUDOBA, B.: Dvojitý pohled na dějiny, in: *týž, Vim, v koho jsem uvěřil a další eseje*. Brno 2009, s. 29-34, zde s. 34. K Chudobovi: Dialog Evropa XXI. Revue pro křesťanskou orientaci ve vědě a kultuře 10, č. 1-2, 2000 (statí M. Jedličky a J. Vrzaly, bibliografie díla); JIROUŠEK, B.: Křesťanství jako orientační mezník Bohdana Chudoby, in: *Aloys Skoumal (1904-1988) v průsečíku cest české kultury 20. století* (ed. D. Blümllová). České Budějovice 2004 s. 130-135; HANUŠ, J.: Bohdan Chudoba: the Tragic Story of a Talented Man, in: *Prager wirtschafts- und sozialhistorische Mitteilungen*, 19, č. 1, 2014, s. 77-86.

⁵¹ BARTOŠEK, K.: Český „smysl dějin“ (1969), in: BARTOŠEK, K.: *Češi nemocní dějinami. Eseje, studie, záznamy z let 1968-1993*. Praha -Litomyšl 2003, s. 10-34, zde s. 33. Ke Karlu Bartoškovu viz řadu někdy velmi protichůdných pohledů: *La vie est belle. En l'honneur de Karel Bartošek (1930-2004)*. Paris 2005; KŘEN, J.: Karel Bartošek (30. 6. 1930 – 6. 7. 2004), in: *ČČH*, 102, č. 4, 2004, s. 902-908; Petr Hrubý, O vině, nápravě a zapomnění. Ideová eroze stranických intelektuálů, in: *Paměť a dějiny* 2, č. 4, 2008, s. 5-17; MAYER, F.: Mezi Prahou a Paříží, in: BARTOŠEK, K.: *Z papírků* (viz pozn. 43), s. 133-154.

nabízeny českému čtenáři. Širší českou veřejností jsou tak tito autoři (např. Igor Lukeš nebo Milan Hauner) vnímáni především prostřednictvím svých občasných mediálních výstupů, tedy ve sféře svých transhistoriografických aktivit.⁵²

V zásadě konzervativní metodologie exilové historiografie překvapuje zejména ve srovnání s vývojem v jiných společenskovědních disciplínách, a to konkrétně v sociologii. Výrazný sociologický proud se totiž v polistopadovém období inspiruje dílem Ernesta Gellnera, který z Československa odešel do exilu jak za druhé světové války, tak i po ní, a jeho dílo zprostředkovaně přes problematiku národa nacionalismu významně ovlivňuje i historické bádání.⁵³ Téměř se zdá, jako by si pozoruhodných metodologických výbojů některých exilových historiků byla česká historiografie ochotna všimnout až v případě, že ji na ni upozorní spřízněné vědní disciplíny. Teprve na upozornění sociologů a ekonomů začali brát historici na vědomí tzv. integrovanou společenskou vědu vyvinutou v lancsterském exilu Jaroslavem Krejčím,⁵⁴ a teprve pod vlivem filosofů a estetiků vzali na vědomí uvážlivé reflexivně sémiologické a epistemologické úvahy někdejšího politického vězně a od roku 1981 exulanta Zdeňka Vašíčka,⁵⁵ jež i tak však těžko odlišovali od plakátového postmodernistického třeštění, které jim v 90. letech poskytovalo iluzi čilého metodologického ruchu. Jakkoli se ve staré vlasti dočkal některých poct a uznání, postává stále skromně stranou hlavní proudy současné české historiografie i Bedřich Loewenstein se svými jemnými analýzami ideových, psychologických a sociálních předpokladů některých významných jevů dvacátého století či např. i jevu označitelného jako „víra v pokrok“, kterému zasvětil svou poslední velkou knihu.⁵⁶

Ne snad úplně identický, ale do značné míry podobný obraz dostaneme, zaměříme-li se nyní na oblast *vytyčování témat pro historickou práci a způsobů jejich interpretace*. Zde je třeba nejprve připomenout, že striktně vzato exilová a spolu s ní i v Československu působící nezávislá historiografie neviděla své hlavní poslání jen v nezaujatém pěstování historické vědy, ale vykazovala velký cit pro politické potřeby doby a naléhavost společenských změn. Odtud ostatně plyne

⁵² Obecněji k tomuto tématu viz RAKOVÁ, S.: České země a Amerika: současná historická bohemistika v USA, in: *České dějiny v současné zahraniční historiografii* (ed. J. Pánek). Pardubice: Sdružení historiků ČR 2008 s. 251-267.

⁵³ Ke Gellnerovi naposledy souhrnně HALL, J. A.: *Ernest Gellner. An intellectual biography*. London – New York 2011. K problematice české exilové sociologie viz např. PETRUSEK, M.: *České sociální vědy v exilu*. Praha 2011.

⁵⁴ Ke Krejčímu viz *Naše nynější modernita (diskuse o dějinné perspektivě modernity v pojetí Jaroslava Krejčího)* (ed. J. Tomeš). Praha 2008; TOMEŠ, J.: Jaroslav Krejčí, in: *Sto českých vědců v exilu* (viz pozn. 8), s. 353-357.

⁵⁵ K Vašíčkovi viz ŘEPA, M.: Celistvost Zdeňka Vašíčka, in: *Časopis Matice moravské*, 130, č. 1, 2011, s. 256-259; BOUZEK, J.: Zdeněk Vašíček a archeologie (20.5.1933-13.4.2011), in: *Archeologické rozhledy*, 63, č. 2, 2011, s. 340-344; KLÁPŠTĚ, J.: Nedokončený dialog se Zdeňkem Vašíčkem. O klasifikaci artefaktů a ekofaktů, o účtě k autoritám, architektuře a čtení knih v exilu, in: *Dějiny a současnost*, 34, č. 11, 2012, s. 22-24.

⁵⁶ LOEWENSTEIN, B.: *Víra v pokrok. Dějiny jedné evropské ideje*. Praha 2009.

její důraz na zaplňování řady bílých míst, tabuizovaných oficiální historiografií.⁵⁷ Všechny tři uvedené proudy (tedy předlistopadovou historiografií oficiální, nezávislou a exilovou) je samozřejmě velmi obtížné srovnávat, protože neměly stejné podmínky pro práci, co se však zdá být všem společné a co je tedy všechny svým způsobem propojovalo, byť z různých zorných úhlů a s různou mírou odborného vkladu, to byla jistá služebnost politické sféře.⁵⁸

Je ovšem třeba zároveň říci, že exilová historiografie nebyla z velké míry prosazovatelkou jednotného názoru na tabuizované problémy, k jejichž nastolování přispívala. To je zřetelné zejména např. při sledování historiografických pokusů o uchopení složitého problému poválečné československým státem organizované nucené migrace sudetoněmeckého obyvatelstva, k jejímuž rozvíření přispěl významně Jan Mlynárik pod pseudonymem Danubius.⁵⁹ Podobně jako na původně nezávislé, tak i později na polistopadové oficiální scéně se historici, kteří mohou být před rokem 1989 zahrnováni mezi exilovou scénu, názorově v této otázce pohybovali – jak před nedávnem ukázal podrobný rozbor Michala Kopečka a Mirosława Kunštata – ve velmi širokém názorovém spektru.⁶⁰

V zásadě můžeme konstatovat, že diskuse mezi někdejšími exilovými historiiky a oficiální scénou po listopadu 1989 se pohybuje v rámci apriorního demokratického diskursu, v němž jsou třetí plochy spojeny nikoli s horizontem demokracie jakožto kýženého stavu, ale s hodnocením některých jevů vnímaných jako dědictví komunistického režimu. Ex-exiloví historikové poukazují často na zamlčování, podceňování či přímo kamuflování takových jevů na oficiální scéně, na druhé straně tak často činí nikoli z faktografických, ale z proklamativních a ideologicky vypjatých pozic. Ivan Kamenec při pohledu na slovenskou exilovou scénu hovoří o „dogmatickej strnulosti viacerých jej čelných reprezentantov, neschopných alebo neochotných aspoň čiastočne modifikovať svoje, domácim i zahraničným výskumom presvedčivo prekonané predstavy o dejinách Slovenska, s ktorými odchádzali do emigrácie už viac ako pred 60 rokmi.“⁶¹ Při podrob-

⁵⁷ Viz symptomaticky nazvanou knihu KŘEN, J.: *Bílá místa v našich dějinách?* Praha 1990.

⁵⁸ Pokud zde používám termínu politická služebnost, chápu jej ve smyslu vymezení, o které jsem se pokusil před patnácti lety na 2. historickém diskusním fóru v dubnu 2000 – viz KOSTLÁN, A.: *Advocatus diaboli aneb Pokus obhájit tvrzení, že by se historiografie měla vyvarovat politické služebnosti*, in: *Soudobé dějiny*, 8, 1, (2001), s. 127-128. Elektronická verze viz zde: <<http://www.clavmon.cz/archiv/polemiky/prispevky/kostlan2.htm>> (k 30. 4. 2015).

⁵⁹ Viz MLYNÁRIK, J.: *Causa Danubius*. Praha 2000. Viz i TÝŽ: *Ruzyňské meditace*. Praha 1999; TÝŽ: *Spod divadelných kulís na parlamentnú tribúnu*. Lučenec 2014. Protože jiným slovenským historikům se zde nevěnuji, je třeba asi připomenout, že Ján Mlynárik byl natolik úzce propojen s českou oficiální i nezávislou odbornou sférou, že je možné jej považovat za jejího představitele.

⁶⁰ KOPEČEK, M. – KUNŠTÁT, M.: „Sudetoněmecká otázka“ v české akademické debatě po roce 1989, in: *Soudobé dějiny*, 10, č. 3, 2003, s. 293-318.

⁶¹ KAMENEC, I.: Ako sa vidíme sami a ako nás vidí verejnosť. Reflexia po dvadsiatich rokoch, in: *Historický časopis*, 59, č. 4, 2011 (XIV. zjazd Slovenskej historickej spoločnosti pri SAV), s. 609-616. Cituji podle internetových stránek Slovenské historické spoločnosti při SAV:

ném pohledu na českou exilovou scénu bychom možná také našli několik takto ohodnotitelných autorů, v žádném případě to však zde není převažující jev.

Téma zločinů komunismu je nejvýraznějším vkladem, kterým exilové dějepisectví obohatilo polistopadové přemýšlení o minulosti, přičemž je příznačné, že mnohem větší společenské ozvučnosti nežli Kaplanovým faktografickým pohledům na československý vývoj se v prvním desetiletí svobodného státu dostávalo kolektivnímu celoevropskému, resp. celosvětovému pohledu, který v důsledku svého mezinárodně komparativních východisek jako by vynášel definitivní soud i nad někdejší dění v naší vlasti. Hovořím tu nyní o díle *Černá kniha komunismu. Zločiny, teror, represe*, které vyšlo v Praze v roce 1999 a jehož jedním z hlavních autorů je Karel Bartošek.⁶² Právě toto dílo totiž posloužilo jako podklad v četných domácích politických diskusích a tahanicích, v nichž se politická scéna snažila využívat antikomunismus jakožto funkční prostředek k ovlivňování veřejnosti.⁶³

Jestliže se ve svém hlavním proudu česká exilová historiografie pohybovala přednostně v rámci demokratického diskursu, existuje tady asi dost zásadní odlišnost od slovenského vývoje, kde – jak to shrnul Ivan Kamenec – bývá exilová historiografie ztotožňována „takmer výlučne s jediným jen ostro vyhraněným nacionalistickým ideovým prúdom“.⁶⁴ Proudý spjaté s nacionalistickým viděním a s katolickou tradicí jsou ovšem v české exilové historiografii přítomny také. Připomeňme v tomto ohledu alespoň historiografický odkaz Josefa Kalvody, obhajovaný v poslední době velmi hlasitě jeho apologetem Janem Cholínským.⁶⁵ Tyto práce zajímavým způsobem napomáhají rozrůžňovat názorové spektrum na české odborné historické scéně, nestaly se však zatím nositeli diskursu typického pro některý z širších proudů uvnitř české nejen exilové historiografie.

* * *

Tolik tedy povšechný pohled na působení někdejších exilových historiků na české odborné scéně po roce 1989. Autor rád přiznává, že jde o pohled jen letmý, ne vždy projasněný a místy asi přímo volající po polemice. Mnohé by bylo asi třeba zanalyzovat či dovysvětlit, nejedna myšlenka by si zasloužila lepší vysvět-

<http://www.shs.sav.sk/zjzad11/Kamenec-Ako_sa_vidime_sami_a_ako_nas_vidi_veřejnost.pdf> (k 30. 10. 2015).

⁶² COURTOIS, S. – WERTH, N. – PANNÉ, J. L. – PACZKOWSKI, A. – BARTOŠEK, K. – MARGOLIN, J. L.: *Černá kniha komunismu. Zločiny, teror, represe*, I - II. Praha 1999.

⁶³ K vývoji a funkcím polistopadového antikomunismu viz např. SUK, J.: Komunistická minulost jako politický problém, in: *Sborník z konference "1989-2009: Společnost. Dějiny. Politika"* (ed. A. Gjuríčová). Praha 2010, s. 468-476.

⁶⁴ Viz pozn. 61.

⁶⁵ Viz např. CHOLÍNSKÝ, J.: *Poutník Josef Kalvoda. Život a dílo historika a ideologa protikomunistického odboje v exilu*. Kladno 2002; k této osobnosti dále: *Josef Kalvoda. Sborník textů z konference pořádané Knihovnou kardinála Berana 18. června 2012 v Třemošné*. Plzeň 2013.

lení či formulování – snad k tomu všemu bude více času v budoucnu. Zde před námi stojí náš poslední úkol: pokusit se vyjít za dveře redakcí odborných revuí a časopisů a mimo vysokoškolské posluchárny a naznačit si, jakým způsobem byla tvorba české exilové historiografie recipována širší veřejností. I zde ovšem stojíme před širokým komplexem otázek, které nelze všechny detailně zodpovědět, a musíme se tedy uchýlit jen k určitému napovězení. K tomu nám poslouží analýza skladby těch exilových autorů, kteří obohatili český knižní trh po roce 1990 o více než pět autorských publikací.⁶⁶ Z více než stovky historiků, kteří bývají spojováni s označením „exilových historiků“, tomuto kritériu vyhovělo 18 autorů, tedy necelá pětina.

Tab. 2: Exiloví historici s více než pěti publikacemi vydanými v ČR po roce 1989
(statistika k 30. září 2014)

Exilový historik	Působení po 1989	Počet knih	Diskurs
Karel Kaplan	Návrat ČR	78	Moderní dějiny – zločiny komunismu
Vilém Prečan	Návrat ČR	48	Moderní dějiny – zločiny komunismu
Bořivoj Čelovský	Návrat ČR	34	Moderní dějiny – zločiny komunismu
Ján Mlynárik	Návrat SR	17	Moderní dějiny – zločiny komunismu
Ladislav Řezníček	Norsko	17	Mimo diskursy
Jaroslav Němec	Návrat ČR	16	Konzervativně katolický diskurs
Jaroslav Krejčí	Návrat ČR	11	Struktura historického myšlení
Bedřich Loewenstein	SRN	9	Struktura historického myšlení
Marie Neudorfllová	Návrat ČR	9	Prvorepublikový diskurs
Josef Kalvoda	USA	8	Konzervativně katolický diskurs
Jaroslav V. Polc	Návrat ČR	8	(Konzervativně katolický diskurs)
Zdeněk Vašíček	Návrat ČR	8	Struktura historického myšlení
Stanislav A. Auský	Návrat ČR	7	Historie vojenství
Michal Reiman	SRN, návrat ČR	7	Moderní dějiny – zločiny komunismu
František Dvorník	Umřel před 1989	6	(Konzervativně katolický diskurs)
Victor M. Fic	USA	6	Prvorepublikový diskurs
Vlastimil Kybal	Umřel před 1989	6	Prvorepublikový diskurs
Ivan Pfaff	SRN	6	Moderní dějiny – zločiny komunismu

⁶⁶ Statistika vznikla na základě excerpcce Souborného katalogu ČR – k němu viz < <http://www.caslin.cz/> > . Do výběru započítávány samostatné publikace (buď monografie, nebo soubory studií), u nichž je dotyčný jediným či zřetelně hlavním autorem, pokud vyšly v nakladatelství na území ČR česky. U vícedílných publikací byly započítány jednotlivé díly, pokud vyšly časově odděleně (v jiném roce), při dodržení stejné podmínky byla započítávána i opakovaná vydání knih. Naproti tomu nebyly započítávány monografie rozebírající život či dílo dotyčných historiků, ani sborníky věnované jejich životním výročím.

Pro leckoho jistě překvapivý výčet jmen ukazuje, že do značné míry – avšak nikoli výlučně – ve veřejnosti rezonovali autoři, kteří významně přispěli i k budování a ovlivňování odborné české scény v polistopadovém období. Stručné shrnutí jejich životních osudů (viz druhý sloupec tabulky) zároveň naznačuje, že šlo přednostně o žijící autory (ze zemřelých se většího počtu vydání svých děl ve vlasti dočkaly jen celebrity formátu Vlastimila Kybala a Františka Dvorníka), a z nich v naprosté většině zase jen autoři, kteří se rozhodli po listopadu 1989 k opětovnému návratu do staré vlasti – pro jednání s nakladatelskými redaktory je přece jen rozhodující osobní styk a v kalkulaci o případném úspěchu knihy u čtenáře hraje samozřejmě důležitou roli častější výskyt dotyčného autora v domácích médiích. V prvních letech po „sametové revoluci“ byli exiloví a dříve zakázaní autoři vůbec svým způsobem „zvýhodnění“ na knižním trhu, protože po jejich dílech byla poptávka a oni sami mohli nabídnout řadu děl vzniklých v předcházejících desetiletích, která český čtenář dosud neznal. Teprve postupně se prosazovala vzrůstající komercializace knižního trhu, které ovšem v českém prostředí vždy čelilo několik nakladatelských domů, jež chtěly své čtenářské obci nabízet především díla kvalitní (někdy i s dotací některé vysoké školy, Akademie věd ČR nebo Grantové agentury ČR).

Je nesporné, že hlavní roli v práci s českou veřejností si z exilové historiografie udržel odborný „diskurs“ zaměřený na moderní dějiny,⁶⁷ jenž byl také ve středu pozornosti této stati a u něhož jsme pozorovali, jak je s částečnou podporou někdejších exilových historiků vychylován ze své „akademické“ roviny směrem k odhalování zločinů komunismu (proto v posledním sloupci tabulky tento diskurs zkratkovitě označuji jako „moderní dějiny – zločiny komunismu“). V něm patří neoddiskutovatelné prvenství Karlu Kaplanovi a po něm hned Vilému Prečanovi, za nimiž pak následují dva historici, kteří často již vzrušenějším tónem a polemicky obhajovali názory, ke kterým se v průběhu své odborné dráhy dopracovali, totiž Bořivoj Čelovský a Ján Mlynárik. K nim se pak na poli českých dějin druží i další plodný autor, Ivan Pfař, jehož odborný zájem se však v průběhu polistopadových desetiletí přesouvá stále více od recentních „žhavých dějin“ do 19. století,⁶⁸ a na poli světových dějin (s příznačnou specializací na vývoj v Rusku) Michal Reiman.⁶⁹

⁶⁷ Používám slovo „diskurs“ se vši obezřetností, které si tento dnes módní a jednoznačně neuchopitelný termín vyžaduje. Jeho ukotvení v americkém postmoderním myšlení, které dnes převažuje, klade totiž nezdravý důraz na závěrečnou artikulaci historikova díla a podceňuje či přímo přehlíží jeho předchozí odborný vklad (historická analýza a další induktivní prvky v historikově práci, vnitřní hierarchizace a strukturovanost jím budovaného obrazu minulosti). V tom je tento trend nebezpečně blízký dogmaticky uplatňovaným postupům marxisticko-leninské kritiky, které byly odhodlány za každým historickým dílem či psaným projevem vůbec odhalit třídní původ jeho původce. Analýza diskursů jistě napomáhá odhalování ideologických a dalších služebných vazeb historického díla, zároveň však je samotné často degraduje na pouhý ideologický a služební nástroj, což je značně dehonestující přístup. To je ale na jinou diskusi...

⁶⁸ K němu viz *Češi a svět. Sborník k pětasedmdesátinám Ivana Pfařa* (ed. J. Polišenský). Praha 2000.

⁶⁹ K němu viz *Studia territorialia : Rusko a jeho sousedé. Sborník prací Katedry ruských a východo-*

Zde bychom mohli náš výčet uzavřít, kdyby nám ovšem tabulka nenaznačovala, že ve hře jsou ještě i historici, kteří se do výše popsaného diskursu částečně nebo vůbec nevejdou. Patří mezi ně autoři, kteří do současné české historiografie vnášejí diskurs úzce spojený s etickým a ideologickým horizontem první republiky (ve zkratce „prvorepublikový diskurs“). Sem lze zařadit orientalistu a zároveň i historika národně-sociální strany v exilu a československých legií Victora M. Fice, spjatého s americkou Brock University, který se sice dočkal od prezidenta V. Havla v roce 1998 Řádu T. G. Masaryka, ale od svých českých kolegů se mnoho pozornosti nedočkal.⁷⁰ Étos první republiky se pokusila ve svých pracích resuscitovat i z Kanady se navrátilší historička Marie Neudorfllová-Lachmanová,⁷¹ stejným směrem pak míří i nové edice děl Vlastimila Kybala. Nesourodou, za to však elitní skupinu představují historici, které zařazují do diskursu pokoušejícího se o strukturaci historického myšlení směrem ke komplikovanějším a promyšlenějším variantám přemýšlení o minulosti – tedy Bedřich Loewenstein, Zdeněk Vašíček a Jaroslav Krejčí.

I v České republice se ovšem uplatňuje i v důsledku působení někdejších exilových historiků konzervativně katolický diskurs, který je ve své bojovné podobě spjat především se jménem Josefa Kalvody. Není však bez zajímavosti, že co do počtu prací určených pro české publikum amerického republikánského politologa předčí z exilu se navrátilší profesor církevního práva a biskupský vikář v Olomouci Jaroslav Navrátil. Jeho práce jsou určeny přednostně k liturgicko-kultovním potřebám a osvětově se obracejí spíše do lidových sfér.⁷² Spíše svým kontextem než obsahem spadají do této skupiny též brilantní historické práce Františka Dvorníka a Jaroslava V. Polce.⁷³ Jak již bylo pověděno výše, celý tento proud ovšem nehraje u nás ani zdaleka tak závažnou roli jako mnohem agresivnější nástup katolicismu u našich sousedů na Slovensku či Polsku nebo – mutatis mutandis – pravosláví v Rusku.

Přes všechny možné přesahy, které vykazuje dílo dalšího často publikovaného autora, Stanislava A. Auského, k diskursům prvorepublikovému a antikomunistickému, zařazují jeho práce nakonec do profesně vymezeného diskursu vojen-

evropských studií IMS FSV UK k sedmdesátinám prof. PhDr. Michala Reimana (ed. L. Švec). Praha 2008; SEGERT, D.: *Prager Frühling. Gespräche über eine europäische Erfahrung*. Wien 2008.

⁷⁰ K němu PALEČEK, P.: Viktor Miroslav Fic (1922-2005), in: *Historie a vojenství*, 54, č. 3, 2005, s. 138.

⁷¹ K ní např. TOMES, J.: Strážkyně odkazu TGM, in: *Odkaz. Listy Masarykovy společnosti*, č. 24-25, 2010, s. 71.

⁷² K němu viz např. CHOVANEC, J.: *Vzácné jubileum našeho krajana: Msgre. Prof. Dr. Jaroslav Němec*. Uherský Brod 2002.

⁷³ K Polcovým osudům viz POLC, J.: *Od poutního domu k papežské koleji*. Řím 1994; HLEDÍKOVÁ, Z.: Jaroslav V. Polc (14. 9. 1929 – 15. 1. 2004), in: *ČČH*, 102, č. 2, 2004, s. 444-446. Obecněji k osobnostem z Polcova myšlenkového okruhu viz PAVLINCOVÁ, H.: *Sulle orme romane dei filosofi cattolici cechi*, in: *Dal Bohemicum al Nepomuceno. La cultura ceca e la formazione sacerdotale in un contesto di scontri nazionalisti e di coesistenza*. Olomouc 2011, s. 233-241.

ských dějin, k nimž se hlásí tematikou vojenských útvarů z doby druhé světové války, kterou se Auský výhradně věnoval (s velkým důrazem na oddíly Vlasovců, v nichž ostatně za mlada i sám sloužil).⁷⁴ Mimo výše uvedené diskursy pak stojí literárně velmi plodný Ladislav Řezníček, který v roce 1974 v exilu v norském Oslu založil nakladatelství Biblioscandia a jehož zájem se po listopadu 1989 postupně přesouvá od portrétů významných českých osobností (Jan Masaryk, Berta von Suttner) k propagaci norské kultury, mapování norsko-českých vztahů a k vlastním literárně výtvarným přesahům.⁷⁵

Počet český a v českých zemích vydaných monografií je samozřejmě jen velmi hrubým ukazatelem zájmů širší veřejnosti. Žijeme ostatně v mediální době, kdy se již příliš nečte, a tak by bylo možná vhodnější sledovat recepci exilových historiků v jejich vlasti po listopadu 1989 raději na základě kvantifikace jejich vstupů do některého významného audiovizuálního média či v internetové sociální síti. Přesto se domnívám, že se mi podařilo v poslední části mého příspěvku ukázat, že širší veřejnost v podstatě souzní – alespoň pokud se působení někdejšího historického exilu týče – v zásadě s hlavním odborným proudem, který se u nás uplatňuje, je však zároveň i výrazně otevřenější dalším diskursům – a to zejména proudu spojenému s myšlenkovým světem první republiky a v omezené míře i s katolickým konservatismem.

Czech exile historiography: parallel roads and inspirations

ANTONÍN KOSTLÁN

Of all exile historians, the most researched segment is the post-1948 exile, with an emphasis on the impact of exile historiography on national historiography in the Czech Republic after November 1989. Attitudes to exiled historians on the part of professional community and in historical political journalism were those of aversion and even hostility. On the other hand, their impact asserted itself on several levels, from an impulse to respect the „ad fontes“ principle through methodological influence to the opening and accentuating of issues which were either a taboo or distorted in the pre-November period. The most significant contribution has been the formation of a whole new field of „Contemporary History“ through personal commitment of historians following their return from exile, headed by V. Prečan.

⁷⁴ K němu viz: VHÚ získalo pozůstalost po plukovníku Auském, jenž mapoval historii protistalinských vojsk i kozáctva, internetové stránky Vojenského historického ústavu: <<http://www.vhu.cz/vhu-ziskalo-pozustalost-po-plukovniku-auskem-jenz-mapoval-historii-protistalinskych-vojsk-i-kozactva/>> (k 30. 10. 2015).

⁷⁵ K němu viz PÁNEK J.: Stavba mostů mezi národy aneb O stýkání severu, středu a jihu Evropy. (Rozhovor s česko-norským historikem Ladislavem Řezníčkem), in: *Zpravodaj Historického klubu*, 11, č. 2, 2000, s. 7-11 (přetisk in TÝŽ: *Rozmluvy s historiky (česká historiografie a soudobé dějiny očima zahraničních kolegů)*. Praha 2005).

MENEJ ZNÁMY PRÚD SLOVENSKEJ EXILOVEJ HISTORIOGRAFIE

IVAN KAMENEC

Pokiaľ sa na Slovensku použije termín exilová historiografia, tak sa vníma dosť jednostranne. Vo väčšine čitateľskej verejnosti, ktorá sa trochu viac zaujíma o dejepisnú produkciu, no neraz aj v odborných kruhoch, sa tento pojem spravidla spája s odbornými, publicistickými, memoárovými či účelovo propagandistickými prácami, ktoré viac alebo menej vychádzajú z ľudáckej ideológie alebo od autorov, ktorí sa k nej z rôznych profesionálnych alebo odborných príčin priamo či nepriamo hlásia. (O spomínanom smere historickej spisby hovorí referát prof. Jana Rychlíka v tomto čísle Ročenky.) Dakedy akoby sa zabúdalo, že v slovenskom exile tvorili aj historici a iní autori, ktorí prezentovali a interpretovali slovenské dejiny zo značne rozdielnych, podľa mňa objektívnejších odborných pozícií. Príčiny vyššie spomenutého, prinajmenšom zjednodušeného vnímania slovenskej exilovej historiografie spočívajú vo viacerých faktoroch.

Nacionalistický alebo ľudácky prúd exilového dejepisectva je „služobne“ najstarší, lebo sa začal formovať hneď v rámci prvej povojnovej vlny slovenskej politickej emigrácie po roku 1945. Z kvantitatívneho hľadiska bol a pravdepodobne je podnes najpočetnejší, najdynamickejší, najútočnejší a možno povedať, že aj najagresívnejší. Je charakterizovaný minimom tolerancie voči iným názorom, lebo jeho protagonisti sú presvedčení, že jedine oni reprezentujú v zahraničí Slovensko vrátane údajne pravdivej interpretácie slovenských dejín. Táto predstava priamo nadväzuje na oficiálnu tézu Hlinkovej slovenskej ľudovej strany už z medzivojnového obdobia, keď jej najvyšší predstavitelia boli presvedčení, že len ich politický subjekt reprezentuje slovenské národné záujmy a len on má právo hovoriť v mene národa. Uvedený stav svojím spôsobom vcelku verne odzrkadľoval a dodnes odzrkadľuje nielen „dejepisné polemiky“, ale celkovú, neraz napätú situáciu a názorový antagonizmus v slovenskom politickom exile po druhej svetovej vojne vôbec.¹

Doteraz vari najvernejší obraz o slovenskej politickej emigrácii v druhej polovici 20. storočia vrátane jej aktivít rôzneho odborného zamerania podal Jozef Špetko.² Od tohto autora preberám aj niektoré terminologické pojmy, ktorými charakterizuje dve krídla slovenského politického exilu. Zatiaľ čo nekompro-

¹ O tejto problematike viď bližšie BRAXÁTOR, F.: *Slovenský exil* 68. Bratislava 1992; ŠPETKO, J.: *Lišky kontra ježe. Slovenská politická emigrácia 1948 – 1989. Analýzy a dokumenty*. Bratislava 2002; LIČKO, J. M.: *Ako chutí cudzina. Slovenská demokracia v exile 1948 – 1989*. Bratislava 1999.

² ŠPETKO, J.: *Lišky kontra ježe...*

misné nacionalistické krídlo nazýva monistami (ježe), jeho náprotivok, ktorého reprezentanti majú väčšie pochopenie pre konštruktívnu diskusiu, označuje za pluralistov (líšky). J. Špetko konštatuje, že hranica medzi monistami a pluralistami nebola vždy presne vyhranená a preto v oboch táboroch existovali aj tzv. ježolíšky, teda osoby, ktoré sa snažili (zväčša márne, za čo nesú nesporne väčší diel zodpovednosti asi ježe) o isté zmierenie a konštruktívny dialóg, hľadanie východísk. Najkomplikovanejšie to bolo pri polemických diskusiách o problematike československej, resp. slovenskej štátnosti, kde dôležitú a nezastupiteľnú úlohu zohrávala práve interpretácia moderných slovenských dejín, osobitne problematika vzniku I. Československej republiky, charakter vojnovej Slovenskej republiky, jej režimu a jej najvyšších predstaviteľov, ako aj povojnový vývoj na Slovensku v rokoch 1945 – 1948.

Okrem toho treba konštatovať, že nacionalistický prúd vrátane jeho historio-graphických aktivít bol vďaka istému časovému náskoku najlepšie zorganizovaný, disponoval najväčším počtom časopisov rôzneho druhu a zamerania. Na druhej strane je paradoxom, že na relevantných politických miestach v krajinách svojho exilového pôsobenia, nevraťiac už o odborných akademických kruhoch (najmä univerzitách), nezískali monisti väčší vplyv, hoci sa o to sústavne snažili nielen historickými a historizujúcimi, zväčša propagandistickými prácami, ale aj deza-vovaním svojich názorových oponentov v exile. Ich ideologicky zakonzervované, prvoplánovo politicky zamerané snahy účelového výkladu národných a štátnych (v prvom rade moderných) dejín Slovenska, nezískali ani taký vplyv, ako ho mal pluralistický prúd slovenského exilového dejepisectva, ktorému je venovaný tento príspevok.

A ešte jedna poznámka: aj slovenská, resp. česká domáca tzv. marxistická historiografia, no hlavne propagandistická publicistika, ktorá pred rokom 1989 plnila pokyny vládnej moci polemizovať s exilovými dejepiscami (hoci väčšinu ich tvorby priamo nepoznala, lebo nemala k nej prístup) tiež v prvom rade venovala pozornosť ľudáckym autorom a ich prácam. V sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch minulého storočia v bratislavskom Ústave marxizmu-leninizmu Ústredného výboru Komunistickej strany Slovenska, kde jeho odborní zamestnanci mali, hoci obmedzený a selektovaný, no predsa len prístup k prohibítnym zahraničným publikáciám, sa na objednávku vládnych politických kruhov spracovali dve analýzy exilovej historiografie.³ Z dnešného hľadiska tieto expertízy sú už len dobovým prameňom k poznaniu jednej stránky činnosti politicky usmerňovaného tzv. normalizačného dejepisectva. Z aspektu výskumu vlastnej problematiky sú tieto analýzy skoro bezcenné, lebo už dopredu odmietali akýkoľvek odborný, faktografický a poznávací prínos exilovej produkcie, nech už mala hocaké zameranie a účelové politické ciele. Apriórne jej pripisovali nebezpečné,

³ Tieto spisy z fondu Ústavu marxizmu-leninizmu sú uložené doteraz ako nezaradený materiál v Archive Ústavu pamäti národa v Bratislave. Za upozornenie na tento prameň a zároveň za poskytnutie jeho kópií ďakujem kolegovi Martinovi Mockovi.

ideologicky neprijateľné, politicky nepriateľské zameranie. V takomto prípade nemohlo ísť ani o náznak nejakej konštruktívnej polemiky či aspoň diskusie. S dešpektom a povýšeneckou iróniou sa v nich písalo o všetkých exilových prácach s dejepisnou problematikou, ktoré ich kritici však zväčša priamo nepoznali z vlastného čítania, ale iba prefiltrované oficiálnou politickou propagandou, ktorá zároveň dopredu určovala jednoznačne negatívne závery hodnotenia celého emigrantského dejepisectva.

Po spoločenských zmenách začiatkom deväťdesiatych 20. storočia sa slovenská exilová historiografia vo vzťahu k domácejmu dejepisectvu dostala do novej situácie, ktorá sa hlavne v prípade monistického prúdu podstatne odlišovala a doteraz odlišuje od situácie v českom dejepisectve. Exiloví autori z monistického prúdu ostali na svojich intolerantných pozíciách a so svojimi úzko nacionalistickými interpretáciami slovenských dejín prišli na Slovensko s predstavami o svojom vierozvestcovskom či obrodeneckom poslaní, ktoré sa musí bezpodmienečne presadiť v celej šírke slovenského profesionálneho dejepisectva. Ich najviac používanou frázou bolo a je, že interpretácia národných dejín sa neopiera o slovenské, ale hungaristické, čechoslovakistické, teda slovenským záujmom neprajné východiská. Treba konštatovať, že podobné obvinenia nachádzajú čiastočnú odozvu nielen vo verejnosti, ale aj v časti domácej profesionálnej historiografie. Umiernenejší pluralistický protipól (líšky) sa z väčšej časti integroval do kontextu domácej historiografie, ponechávajúc si však voči nej kritický postoj, čo v podobnom duchu prebiehalo aj v českej historickej obci. Uvedomujem si však, že je to možno až príliš zjednodušujúce konštatovanie a schematické rozdelenie. Doteraz sa totiž neurobila seriózna analýza pomeru slovenskej exilovej historiografie, jej vzťahov, jej kvalitatívnych prínosov, no aj negatív voči domácejmu slovenskému dejepisectvu, hoci sa táto požiadavka objavila už na 10. zjazde Slovenskej historickej spoločnosti v roku 1991.⁴ Myslím, že vtedy na to bola z oboch strán ešte vcelku priaznivá príležitosť, ktorá však ostala nevyužitá. Je prekvapujúce, že odvtedy sa už viac ako dve desaťročia názorová priepasť medzi domácim a bývalým exilovým dejepisectvom monistického prúdu stále viac prehľbuje a komplikuje. Okrem toho monisti – ježe – našli v slovenskej historickej obci, no najmä medzi početnými laikmi-nehistorikmi nadšených prívržencov, epigónov a renovátorov svojich téz. Tí zrejme vychádzajú z populistického predpokladu, že ľudia začínajú zaujímať dejiny až vtedy, keď sa menia na klebety. Neprináleží mi však a ani nie som schopný skúmať a vynášať nejaké mentorujúce závery o tom, kto má väčšiu zodpovednosť za tento nezdravý jav, hoci som presvedčený, že sú to práve militantní reprezentanti ľudáckeho, resp. neoľudáckeho prúdu exilovej historiografie a ich početní domáci nasledovníci. Na adresu intolerancie monistického prúdu – ježov – v časopise Naše snahy sa už v roku 1965 objavila výstižná poznámka: „Kto môže mať národný program okrem nich? Ľudia s totalitnou

⁴ Materiály z 10. zjazdu Slovenskej historickej spoločnosti. In *Historický časopis*, 39, 1991, č. 4-5, s. 488-491.

minulosťou a s takými sklonmi predsa majú všetko vyárendované. Len oni vedia, čo je národný program a čo si národ praje. Sú jeho vodcovia veční a neveční – ako to príde. A kto by sa opovážil niečo namietat, tak keby mali moc, ľahko by si poradili. Vytiahli by gardistické mundúry a každému by to ukázali.“⁵

Druhý, teda pluralistický prúd exilového dejepisectva v tomto procese prebiehajúcim od začiatku deväťdesiatych rokov minulého storočia zohrával skôr pasívnu úlohu, lebo po roku 1989, až na výnimky, prestal vlastne existovať ako identifikovateľná ucelená skupina v rámci slovenských emigrantských kruhov, resp. ich kultúrnych a vedeckých (v našom prípade historiografických) aktivít.

Pri skúmaní exilovej historiografie, bez ohľadu na jej ideové zameranie treba odpovedať na otázku, koho a aké diela možno vlastne označiť za exilové dejepisectvo v profesionálnom, resp. odbornom zmysle slova? Je známe, že v oboch vyššie spomínaných názorových prúdoch autormi historických prác odborného, no predovšetkým propagandistického a memoárového charakteru boli v prvom rade bývalí slovenskí politickí a verejní činitelia, publicisti, umelci, kultúrni i vedeckí pracovníci, ktorí opustili Slovensko v rôznych dobách (po roku 1945, 1948 a 1968) a z najrôznejších politických, profesionálnych i osobných príčin. Dôvody, ktoré ich podnietili k emigrácii, citelne determinovali aj ich prístup k interpretácii jednotlivých úsekov, procesov, dielčích javov alebo osobností z moderných slovenských dejín. Ako konštatuje vo svojej dizertačnej práci Monika Mandelíčková, „história a zaoberanie sa vlastnou minulosťou, istá sentimentalita a idealizácia ‚starých dobrých čias‘ je jedným z charakteristických znakov každého politického exilu“.⁶

Medzi exilovými autormi historických textov pluralitnej orientácie tiež prevládali nehistorici, ktorí sa vo svojich publikačných aktivitách, raz viac, inokedy menej úspešne, zaoberali dejepisnou problematikou. K najaktívnejším spomedzi nich patrili M. Kvetko, J. Lettrich, R. Frašťacký, F. Hodža, M. Múdry, M. Ferjenčík, K. Belák-Berger, M. Zapletal, K. Gronský, S. Belluš, J. Beharka, J. Hanzel, L. Šturm. V radoch publikujúcich pluralistov nachádzame však aj niekoľko vysokoškolsky graduovaných profesionálnych dejepiscov, z ktorých treba spomenúť Jozefa Špetka, Miroslava Lička, Jána Mlynárika, Ladislava Lipschera, Juraja Krammera, Mikuláša Teicha, Victora Mamateja a neskôr s istým otáznikom tiež Ladislava Suška a Jána Korčeka. Menované osoby sa zapojili do odbornej práce s rozdielnou intenzitou. Pravdepodobne najproduktívnejší spomedzi nich bol M. Ličko, zatiaľ čo J. Krammer krátko po emigrácii rezignoval na odbornú vedecko-výskumnú prácu. L. Suško v exile nepublikoval. Na prekvapenie jeho kolegov po návrate na Slovensko, resp. po opätovnom odchode do emigrácie sa svojimi prácami a postojmi postupne zaradil do monistického prúdu. Nevie, či J. Korčeka, ktorý sa z rodinných dôvodov v deväťdesiatych rokoch vystaľoval do

⁵ *Naše snahy*, r. I., máj – jún 1965, č. 3, s. 16.

⁶ MANDELÍČKOVÁ, M.: *Historie v exilu*. Doktorská dizertácia vypracovaná v roku 2012 na Univerzite Palackého v Olomouci. Na prácu ma upozornil prof. J. Rychlík.

Austrálie, možno tiež považovať za emigrantského historika v pôvodnom zmysle tohto slova. Treba ešte dodať, že ku problematike slovenských dejín sa kvalifikovane vyjadrovali aj viacerí odborníci z iných spoločenskovedných disciplín, akými boli filológ L. Ďurovič, kunsthistorik T. Štrauss, právnik M. Vietor mladší, amerikanista M. Votruba a i.

Prvá odborná práca s dejepisnou problematikou v rámci pluralitného prúdu sa zrodila z pera popredného domáceho a potom exilového politického činiteľa, erudovaného právnik Jozefa Lettricha. Tu treba však pripomenúť, že hoci J. Lettrich nebol školeným historikom, inklinoval k dejinnej problematike už od vysokoškolských štúdií, keď svoju dizertačnú prácu z problematiky právnych dejín uverejnil v prestížnom odbornom časopise.⁷ Trvalý záujem o historickú problematiku prezentoval aj vydaním publikácie o dejinách Slovenskej národnej rady.⁸ Jeho – na svoju dobu priekopnícka – publikácia pod názvom *History of Modern Slovakia* vyšla v USA roku 1955⁹ a bola akousi prvou exilovou syntézou slovenských dejín. J. Lettrich sa v nej zaoberal problematikou vývoja na Slovensku už od doby Samovej ríše v 7. storočí nášho letopočtu. Jadro knihy je venované, v súlade s jej nadpisom, slovenským dejinám od konca 18. storočia, s akcentom na udalosti prvej polovice 20. storočia. Toto dielo bolo okrem iného aj prvým a myslím, že vydareným pokusom oponovať dovtedy monopolne dominujúcej interpretácii slovenských dejín z pera monistických, teda ľudáckych historikov, publicistov a politikov, akými boli F. Hrušovský, K. Čulen, F. Ďurčanský, K. Sidor, J. Paučo a iní, ktorí sa snažili zahraničnej, predovšetkým americkej a kanadskej neinformovanej, v poznaní slovenských dejín nezorientovanej verejnosti podať nacionalisticky skreslený obraz slovenských moderných dejín. V ich prácach, ktoré prinášali aj veľa nových faktov, postrehov a súvislostí, však nešlo zďaleka iba o odborné akademické otázky, ale o pokusy rehabilitovať vojnovú Slovenskú republiku, ktorá vypovedala USA vojnu, relativizovať zodpovednosť jej režimu a jeho čelných predstaviteľov za antihumánne a antidemokratické činy i zločiny. V zápase s týmito dezinterpretáciami zohrávala Lettrichova kniha, ktorá po roku 1989 vyšla v dvoch vydaniach aj na Slovensku,¹⁰ veľmi zaujímavý dobový prameň s nezanedbateľným širším kultúrne-spoločenským vplyvom, na čo sa často pri jej hodnotení zabúda. Na druhej strane je logické a prirodzené, že z aspektu odborného je už prekonaná ďalším výskumom. Autor do nej zaradil aj dovtedy nepublikované alebo málo známe dokumenty nemeckej, resp. americkej proveniencie, ktoré sa týkali ľudáckeho režimu a jeho kolaborácie s nacistickým

⁷ O Quadripartitum. In *Právny obzor*, 12, 1929, s. 641-647 a 678-684.

⁸ *O Slovenskej národnej rade*. Bratislava 1945. O Lettrichových aktivitách v oblasti interpretácie historickej problematiky pred jeho vynúteným odchodom do exilu pozri bližšie KAMENEC, I.: Počiatky verejnopolitckej činnosti Jozefa Lettricha. In *Historik v čase a priestore. Laudatio Ľubomírovi Liptákovi* (eds. I. Kamenec, E. Mannová, E. Kowalská). Veda 2000, s. 211-224.

⁹ LETTRICH, J.: *History of Modern Slovakia*. New York, 1955.

¹⁰ Kniha vyšla pod názvom *Dejiny novodobého Slovenska* v Bratislave v roku 1993 a v Banskej Bystrici bez uvedenia roku vydania.

Nemeckom, resp. slovenskej protifašistickej rezistencie. Uverejnené dokumenty, spolu s pripojenou, aj keď pomerne skromnou, no emotívnou fotoprílohou pre potenciálneho zahraničného čitateľa predstavovali predtým nepoznané informácie o Slovensku a azda v širšom zmysle slova aj o strednej Európe.¹¹

Lettrichova kniha svojím obsahom akoby predznamenovala z aspektu svojho politického a odborného zamerania problému, resp. úlohy, s ktorými sa musela vyrovnávať celá pluralitná exilová slovenská historiografia počas svojej existencie. Tvorba jej príslušníkov v rámci plnenia vlastných výskumných úloh sa niesla v znamení permanentných navzájom sa prelínajúcich polemických diskusií zameraných prinajmenšom tromi smermi. V päťdesiatych, sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch minulého storočia to bolo predovšetkým kritické komentovanie a glosovanie výsledkov domácej odbornej, resp. pseudoodbornej historiografie nachádzajúcej sa v úplnom podruží cieľov vládnej komunistickej ideológie, nekompromisne požadujúcej od historikov iba potvrdenie vlastnej legitimacy. V rámci toho exiloví autori upozorňovali hlavne v čase tzv. normalizácie na osobné osudy svojich umlčaných domácich kolegov-historikov a ich diel, ktoré nemohli byť pod najrôznejšími zámienkami publikované. Zároveň im poskytovali morálnu i materiálnu podporu tým spôsobom, že uverejňovali ich odborné práce v zahraničí. Vzhľadom na celkovú vtedajšiu situáciu na Slovensku (v Československu) to bola v podstate vcelku prirodzená úloha, ktorú exil ochotne plnil bez ohľadu na svoje rozdielne názorové zameranie.

Omnoho komplikovanejšie, než vyššie spomenutá úloha, boli názorové spory a odborné polemiky vo vnútri slovenského exilového dejepisectva. Tie boli determinované politickou, ideologickou, nacionálnou a štátoprávnou orientáciou, resp. konfesijnou príslušnosťou jednotlivých emigračných skupín, ktoré pri presadzovaní svojich názorov si vždy brali na pomoc dejepisné barličky. Historické argumenty, ako to pri takýchto sporoch vždy býva, zohrávali tiež v exilových politických zápasoch veľmi dôležitú, niekedy možno až dominantnú úlohu. Preto im jednotlivé emigrantské organizácie, akými boli Svetový kongres Slovákov, Slovenská liga v Amerike, Rada slobodného Československa, Stála konferencia slovenských demokratických exulantov, Spoločnosť pre vedy a umenie v NY, Spoločnosť pre dejiny Židov v Československu, Združenie demokratických Slovákov a iné menej známe záujmové spolky venovali vo svojich časopisoch (Naše snahy, Horizont, Most, Pohľady, Premeny, Okno, resp. v časopisoch českého exilu – napr. Svědectví), ale aj v samostatných publikáciách, zborníkoch a štúdiách značnú pozornosť historickej problematike.

Organizovali sa rôzne odborné konferencie, semináre a besedy k najrôznejším témam, výročiam. Poriadali sa aj slávnostné akcie – raz k 28. októbru, resp. 29. augustu, inokedy k 14. marcu.¹² Akousi vedecko-organizačnou základňou

¹¹ Bližšie pozri SYRNÝ, M.: *Životné osudy a politický profil Jozefa Lettricha*. Úvod k druhému slovenskému vydaniu knihy Jozefa LETTRICHA: *Dejiny novodobého Slovenska*.

¹² Bližšie pozri v poznámke č. 1 uvedené práce F. Braxátora, J. Špetka, M. J. Lička.

pluralistického krídla exilu bolo založenie Slovenského výskumného a študijného strediska v kanadskom Toronte, ktoré sa orientovalo na organizačnú prácu v rámci slovenskej exilovej kultúry, umenia, vedy – v rámci toho aj historického výskumu. Bolo signifikantné, že prvou publikáciou, ktorú stredisko vydalo, bolo druhé vydanie Lettrichovej knihy *History of Modern Slovakia*. Do aktivít a konkrétnych podujatí z oblasti dejepisectva sa nezapájali iba historici (naopak, tí boli spravidla v menšine), ale aj početní publicisti, bývalí domáci politickí a verejní činitelia, ako aj mnohí prislušníci exilu, ktorí sa na stránkach časopisov chceli vyjadriť k aktuálnym historickým problémom. Názorový diapazón diskutujúcich účastníkov tu bol skutočne veľmi široký a prinášal aj veľmi zaujímavé postrehy, fakty a názory. Na druhej strane však neraz niesol so sebou aj negatívnu črtu, ktorá je charakteristická aj pre značnú časť našich súčasných domácich celospoločenských diskusií týkajúcich sa predovšetkým moderných dejín 20. storočia, osobitne problematiky dejín vojnovnej Slovenskej republiky: Čím menej vedomostí mal alebo má diskutér o predmetnej veci, tým sebedomejšie a intolerantnejšie sú jeho vyjadrenia na adresu oponentov. V exile sa však rodili aj legendy, týkajúce sa tiež problematiky starších dejín Slovenska. Znova jedno konštatovanie z Našich snáh z roku 1982: „Ako rakovinový nádor bujnie v slovenskom, najmä ľudáckom exile presvedčenie, že my Slováci sme národ nepoškvrnený, snehobielo čistý. Sme najlepší zo všetkých svetov. Pochopiteľne, neexistuje národ, ktorého dejiny by popri dobrých vlastnostiach nemali aj stránky temnejšie... U niektorých publicistov alebo tiež historikov sa takéto zbožné želania vyvolávajú z nevedomosti. A tak je Slovan nielen kupec Samo a Veľkú Moravu spravovali slovenskí vladári, a nedávno sme sa dočítali, že aj Arpádovci boli Slovania.“¹³ (Aké blízke niektorým dnešným snahám na Slovensku!!) Pravdepodobne aj pre podobné zjavy sa snahy o hľadanie spoločnej organizačnej základne jednotlivých prúdov exilu skončili vždy neúspešne, lebo narážali na neprekonateľné prekážky na oboch stranách, na fundamentalistické predsudky hlavne u monistov, ktorí odmietali akúkoľvek spoluprácu – aj v rámci historického výskumu s českými exilovými partnermi.¹⁴ Na druhej strane vedúce české i slovenské osobnosti Rady slobodného Československa sa tvrdohlavo pridržali fikcie jednotného československého národa, a tým aj usporiadania štátoprávných pomerov v budúcom slobodnom Československu, čo prezentovali občas až z príliš viditeľných paternalistických pozícií vo svojich časopisoch. Takáto koncepcia bola, prirodzene, neprijateľná aj pre slovenský demokratický exil a jednoznačne ju odmietali aj výsledky výskumov slovenských exilových historikov. Spomínané javy poškodzovali nielen inštitucionálne a osobné vzťahy v exile, ale aj tamojší historiografický výskum.

Tematika slovenských dejín v rokoch 1938 – 1945, odborná historická rekonštrukcia vývoja slovenského štátu, jeho režimu a charakteristika jeho vedúcich

¹³ *Naše snahy*, r. XVIII., september – október 1982, č. 5.

¹⁴ Bližšie pozri v spomínaných publikáciách F. Braxátora, J. Špetka a M. Lička. Pozri poznámku č. 1.

činiteľov bola najviditeľnejšou deliacou čiarou, resp. kľúčovým bodom záujmu slovenskej exilovej historiografie v celej jej šírke. Sem sa v najvyhranenejšej podobe premietli názorové rozdiely dvoch hlavných prúdov slovenského politického exilu. Vo vnútri oboch názorových smerov boli napriek názorovým rozdielom aj osobnosti, ktoré sa usilovali o zblíženie a dúfali, že tieto diferencie sa podarí konštruktívnou diskusiou čiastočne prekonávať alebo aspoň zmieriňovať. Veľmi sa to však nedarilo, o čo sa zaslúžili najmä monisti – ježe. Spomedzi nich svojou intoleranciou vynikal historik F. Vnuk, ktorého M. Kvetko vo svojom polemic- kom seriáli *Spolitizovaná história*¹⁵ ironizujúco charakterizoval nasledovnými slovami: „František Vnuk pri známkovaní osobností v našom národnom živote je posledný žijúci polyhistor na svete, ktorý si trúfa do všetkého hovoriť tak autoritatívne, ako nikto z nás. Svoje pero namáča do žľče bez minimálneho overenia si základných faktov.“¹⁶

Spomenul som už, že objektom historických alebo historizujúcich článkov bola problematika slovenských dejín prvej polovice 20. storočia. Po stránke kvantitatívnej tu dominovali tri témy: 1) dejiny slovenského politického exilu, jeho organizačnej a ideovej štruktúry po rokoch 1945, 1948 a 1968.¹⁷ Tento emigrantský syndróm sa nepriamo odrážal aj v reflektovaní iných historických udalostí a procesov; 2) ďalšou „veľkou témou“ bola problematika slovenskej protifašistickej rezistencie a Slovenského národného povstania na pozadí charakteristiky vzniku, režimu, vnútornej a zahraničnej politiky Slovenskej republiky z rokov 1939 – 1945. Okrem permanentných polemík s ľudáckym výkladom tejto problematiky najvýznamnejším výsledkom historického výskumu v danom smere bolo vydanie troch zväzkov *Zborníka úvah a osobných spomienok o Slovenskom národnom povstaní*. Redakčne ich pripravili, no zároveň do nich aj autorsky prispeli M. Kvetko a M. Ličko.¹⁸ Zatiaľ čo prvý zväzok (vyšiel v roku 1976) pozostával z textov, ktoré dodali exiloví autori, v ďalších dvoch zväzkoch sa publikovali aj štúdie J. Jablonického, vlastne jediného disidenta v domácej historickej obci; 3) treťou najviac frekventovanou dejepisnou témou bola problematika vzniku a existencie Demokratickej strany na Slovensku v rokoch 1944 – 1948, s čím sa spájala aj rekonštrukcia celkového politického vývoja na Slovensku, resp. v Československu v danom období.

Historici a publicisti z pluralitného prúdu sa však opakovane vracali aj k februárovým udalostiam na Slovensku a v ČSR v roku 1948, k všeobecnej charakteristike komunistického režimu, k roku 1968 a nasledujúcej tzv. normalizácii, k problematike I. ČSR, k česko-slovenským vzťahom na poli štátoprávnom, politickom i kultúrnom, k jednotlivým osobnostiam moderných slovenských i čes-

¹⁵ *Naše snahy*. VII., marec – apríl č. 2; máj – jún č. 3; september – október č. 5.

¹⁶ Tamže.

¹⁷ Pozri citované práce F. Braxátora, J. Špetka a M. Lička, poznámka č. 1.

¹⁸ *Zborník úvah a osobných spomienok o Slovenskom národnom povstaní*. Zv. I., II., III. (eds. M. Kvetko, M. Ličko). Toronto 1976, 1980, 1983.

kých dejín, akými boli M. R. Štefánik, T. G. Masaryk, E. Beneš, M. Hodža, J. Tiso a iní. Najmä zásluhou M. Ličku bola viac menej pravidelne recenzovaná produkcia odborných, popularizačných a memoárových prác z pera domácich historikov i exilových autorov. J. Ličko v tejto činnosti pokračoval aj po roku 1989 a vzápätí musel čeliť obvineniam z nepriateľstva voči slovenskému národu, z odbornej nespôsobilosti, zo zapredanectva a lokajstva v cudzom žolde atď. Tieto obvinenia neprichádzali už z kruhov monistického exilu, aj keď ten bol nesporne ich inšpirátorom. Vyslovovali ich však domáci autori, prekvapujúco zastrešovaní autoritou stále viac spolitizovaného vedenia Matice slovenskej. Exiloví historici a ďalší autori registrovali a kriticky komentovali aj udalosti v slovenskej historiografii, napríklad diskusiu o čechoslovakizme a autonomizme, ktorá prebiehala v druhej polovici šesťdesiatych rokov. J. Mlynárik po samovražde L. Holotíka výstižne, no neraz podľa svojho zvyku aj so značnou dávkou demagógie, glosoval tristné, niekedy zahanbujúce osudy slovenskej oficiálnej historiografie a jej hlavných protagonistov.¹⁹ Tohto autora slovenský exilový filológ L. Ďurovič trefne charakterizoval slovami: „Je to vhodný žurnalista, no občas píše valaškou.“²⁰ J. Mlynárik mal tiež cyklus prednášok na rôzne, zväčša spoločensky a politicky citlivé témy, akými bolo povojnové vyhánanie nemeckých obyvateľov z Československa, priebeh holokaustu na Slovensku (povojnový odsun Nemcov z ČSR, problematika holokaustu na Slovensku) v rámci vysielania Rádia Slobodná Európa. Spomínané aktivity historikov i nehistorikov v rámci líšok (pluralitného prúdu) boli síce jednoznačne pozitívne, no ani tieto nemožno akceptovať bez kritického prístupu. Aj tam bolo občas dosť zbytočného radikalizmu, vzájomného podceňovania, no našťastie aj schopnosti kritickej sebareflexie. Napríklad historik umenia T. Štrauss upozorňoval, že „je anachronizmom projektovať ľudáctvo, čechoslovakizmus, obrodný socializmus a dejiny vôbec do prítomnosti a budúcnosti. Zápečníctvo, provincionalizmus a krpčiarstvo je v slovenskom Mníchove, Ríme a Toronte viac cítiť, než v súčasnej Bratislave“.²¹

V záver príspevku chcem ešte upozorniť na jednu tému, ktorá sa objavovala najmä v osemdesiatych rokoch v reflexiách exilových historikov a ďalších autorov, predovšetkým z okruhu pluralitného prúdu. Išlo o dejiny slovenských židov, s osobitným dôrazom na ich tragédiu v čase druhej svetovej vojny. Táto téma nemala zďaleka iba rozmer odborného výskumu, ale bola aj vážnym morálnym problémom, akýmsi kostlivcom v skrini v rámci slovenského politického exilu. Čiastočne bola reflektovaná v beletristickej memoárovej literatúre (E. Knieža, M. Lipscherová, M. Zapletal a i.). Židovská problematika bola aj jedným z námetov polemík medzi pluralistami a monistami nielen v rámci dejepisectva, ale aj v iných výskumných rovinách života slovenskej emigrantskej obce. V časopisoch Horizont, Naše snahy, no aj v ďalších periodikách tento „kostlivec vypadá-

¹⁹ Článok Generál a jeho historik. In: *Naše snahy*, XXII. september – október 1986, č. 5.

²⁰ In: ŠPETKO, J.: c.d., s. 166.

²¹ Tamže, s. 162.

val zo skrine“, provokoval a znepokojoval. Podobne ako v domácich pomeroch, aj v exile boli dejiny holokaustu na Slovensku dlho z najrôznejších príčin obchádzané alebo zo strany ľudáckych autorov relativizované v tom zmysle, že tragédia slovenských židov sa vysvetľovala len ako výsledok nacistického nátlaku, resp. činnosti niektorých domácich radikálov. Slovenskí vládni činitelia (najmä J. Tiso) sa zbavovali zodpovednosti alebo sa dokonca predstavovali ako ochrancovia židov.²² V tomto duchu sa monisti snažili ovplyvňovať aj, žiaľ, málo zorientovaných zahraničných autorov, ktorí sa pokúsili písať o holokauste na Slovensku. Priam klasickou ukážkou takejto manipulácie je kniha nemeckého historika pôsobiaceho vo Vatikáne W. Brandmüllera.²³

V roku 1961 obnovila v New Yorku svoju činnosť medzivojnová československá Spoločnosť pre dejiny židov v Československu. Najdôležitejším výsledkom jej práce bolo trojzväzkové syntetické dielo o histórii tunajších židov od ich príchodu až do skončenia druhej svetovej vojny.²⁴ Slovenská problematika bola v syntéze pomerne skromne zastúpená a autori textov so slovenskou problematikou boli izraelskí historici pochádzajúci z Československa – Y. Jelinek a L. Rotkirchenová. Zo slovenských exilových historikov sa problematike holokaustu vrátane odbojových aktivít slovenských židov sústavne venoval L. Lipscher, ktorý na túto tému publikoval niekoľko štúdií a vydal samostatnú monografiu.²⁵ Jeho syn Juraj Lipscher publikoval štúdiu o židovskom obyvateľstve v Čechách a na Morave v 17. a 18. storočí.²⁶

V roku 1984 sa konala v Izraeli medzinárodná konferencia o holokauste a protifašistickom odboji židov na Slovensku. S referátom na nej vystúpili okrem iných L. Lipscher a V. Prečan i viacerí izraelskí historici slovenského pôvodu: Y. Jelinek, R. Y. Büchler, L. Rotkirchenová, G. Fatranová, A. Nir. L. Rotkirchenová je autorkou prvej vedeckej publikácie – zbierky dokumentov, ktorá sa zaoberá dejinami holokaustu na Slovensku.²⁷ Pri tejto príležitosti si treba odpovedať na otázku, či autorov historických prác, ktorí prišli na prelome štyridsiatych a päťdesiatych rokov do Izraela zo Slovenska v detskom alebo mladom veku, možno považovať za príslušníkov slovenskej exilovej historiografie, hoci pre poznanie dejín Slovenska (a nielen z aspektu témy holokaustu!) urobili veľa pozitívnej práce. Spomínané osoby sa totiž stali profesionálnymi historikmi až v Izraeli. Istou

²² ĎURICA, M. S.: Dr. Joseph Tiso and the Jewish problem in Slovakia. *Slovakia*, VII., 1957, 3-4, a ďalšie práce tohto autora.

²³ BRANDMÜLLER, W.: *Holokaust in der Slowakei und die katholische Kirche*. Neustadt an der Aisch 2003. Práca bola preložená aj do taliančiny. V roku 2013 kniha vyšla aj v slovenskom jazyku pod názvom *Šoa na Slovensku a Katolícka cirkev*. Na vydanie ju pripravil a pre slovenského čitateľa upravil J. M. Rydlo. Bratislava, 2013.

²⁴ *The Jews of Czechoslovakia*. Philadelphia – New York 1948, 1971 a 1984.

²⁵ LIPSCHER, L.: *Die Juden im Slowakischen Staat 1939 – 1945*. München – Wien 1980.

²⁶ Presný bibliografický údaj o štúdiu, žiaľ, nepoznám.

²⁷ ROTKIRCHEN, L.: *The Destruction of Slovak Jewry. A Documentary History*. Jerusalem 1961.

výnimkou tu boli spomienkové texty A. Steinera, resp. iných preživších osob.²⁸ Asi najznámejšou prácou tohto druhu sa stala kniha Rudolfa Vrba²⁹ a memoáre posledného predsedu Ústredne židov na Slovensku O. Neumanna.³⁰ Nesporne najiniciatívnejšou osobnosťou spomedzi tejto skupiny exilových autorov bol Y. Jelinek, ktorý sledoval a kriticky recenzoval slovenskú historiografiu, aktívne sa s referátmi zúčastňoval podujatí, ktoré organizovali slovenskí exiloví historici.³¹ Y. Jelinek vo svojom výskumnom zábere prekročil problematiku židovských dejín, resp. holokaustu a publikoval aj jednu z prvých serióznych syntetických monografií o vojnovnej Slovenskej republike.³² Y. Jelinek, ale aj ďalší izraelskí autori slovenského pôvodu po roku 1989 publikovali svoje práce aj na Slovensku a tým sa zapojili do kontextu slovenskej historiografie.³³

A lesser-known current in Slovak exile historiography

IVAN KAMENEC

The main axis of Slovak historical writings whether by professional historians or by more or less knowledgeable lay authors and journalists is a conflict over the nature of the wartime Slovak state and the Slovak National Uprising. One pole is represented by a typical Ludak and neo-Ludak eulogy of the Slovak State and rigid dismissal of the Uprising, countered by the critique of the Slovak State from liberal-democratic positions. It is particularly the neo-Ludak current that has gained a powerful influence in Slovakia, namely in the post-1989 conservative Catholic circles. The entire specific current of exile historiography has concentrated on the Holocaust in Slovakia.

²⁸ Tieto materiály sú uložené v Yad Vašem v Jeruzaleme, resp. v iných izraelských archívoch, múzeách a pamätníkoch.

²⁹ VRBA, R. – BESTIC, A.: *44070. The Conspiracy of the Twentieth Century*. Washington 1989. Kniha vyšla aj v českom preklade pod názvom *Utekl jsem z Osvětimi*. Praha 2007. Je nejasné, prečo český preklad neuvádza ako spoluautora aj A. Bestica.

³⁰ NEUMANN, O.: *Im Schatten des Todes*. Tel Aviv 1956.

³¹ Bližšie údaje viď v citovaných prácach F. BRAXÁTORA, J. ŠPETKA a M. LIČKA, pozn. č. 1.

³² JELINEK, Y.: *The Parish Republic. Hlinka's Slovak People's Party 1939 – 1945*. New York – London 1976.

³³ Pozri *Tragédia slovenských židov* (ed. D. Tóth). Banská Bystrica 1992. Príspevky A. NIRA, Y. JELINKA, G. FATRANOVEJ, R. Y. BÜCHLERA. Ďalej pozri samostatné monografie: JELINEK, Y.: *Dávidova hviezda pod Tatrami. Židia na Slovensku v 20. storočí*. Praha 2009; FATRANOVÁ, G.: *Boj o prežitie*. Bratislava 2007; BÜCHLER, R. Y.: *Židovská náboženská obec v Topoľčanoch. (Počiatky, rozvoj a zánik)*. Bratislava 1996; SPITZER, M.: *Kde ostalo srdce*. Bratislava 1995.

VPLYV EXILOVÝCH HOSPODÁRSKÝCH HISTORIKOV NA ČESKOSLOVENSKÚ HISTORIOGRAFIU

ANTONIE DOLEŽALOVÁ – ROMAN HOLEC

Tento príspevok je výstupom z dlhodobého výskumu, ktorý ani v súčasnosti nie je ukončený. Má všetky znaky textu, ktorý je síce postavený na primárnych a doteraz nevyužitých prameňoch, súčasne však stále nemôže mať ambície tváriť sa definitívne a komplexne a zohľadňovať všetky súvislosti.

Výskum českých vedcov v exile má v Českej republike už viac ako desať-ročnú tradíciu. Systematicky sa ním zaoberá predovšetkým Centrum pre dejiny vedy v rámci Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR. V roku 2003 ústav zorganizoval prvú tematickú konferenciu *Vědci v exilu*. V roku 2007 vyšla kniha Františka Houdka, Libuše Koubské a Karla Pacnera *Čeští vědci v exilu*.¹ V roku 2011 sa uskutočnila druhá medzinárodná konferencia *Vědci v exilu a diktátorské režimy 20. století*. V tom istom roku bola vydaná encyklopédia *Sto českých vědců v exilu* od Soni Štrbáňovej a Antonína Kostlána.² Obe spomínané publikácie majú encyklopedický charakter a všímajú si odbory z oblasti prírodných i spoločenských vied. Prvým spracovaním exilu v rámci jedného odboru predstavuje kniha *České sociální vědy v exilu*, ktorá sa venuje československej sociológii.³

Doterajšie výskumy o vedcoch v exile sa sústredili výhradne na českých vedcov, ktorí svoju kariéru začali rozvíjať v Československu ako členovia akademického prostredia. Mimo záujmu bádateľov tak doteraz stáli vedci z univerzitného prostredia. Vzhľadom na encyklopedický charakter doteraz vzniknutých prác tak rovnako zatiaľ zostala mimo pozornosti bádateľov otázka metodologického i tematického transferu medzi exilovými a domácimi vedcami.

V našom výskume sa ani jednému z uvedených doterajších deficitov nevyhýbame. Naopak, ideový transfer je jedno z kľúčových bádateľských polí, ktoré sa vo svojom výskume pokúšame zmapovať. Situáciu máme o to komplikovanejšiu (alebo jednoduchšiu), že v spomínaných knihách medzi exilovými historikmi ne-nájedeme žiadnych hospodárskych historikov.

Cieľom nášho výskumu v oblasti exilovej historiografie hospodárskych dejín je nielen poznanie kľúčových osobností českého a slovenského hospodársko-historického exilu, ale predovšetkým hľadanie (a nachádzanie) odpovedí na tri základné otázky:

¹ HOUDEK, F. – KOUBSKÁ, L. – PACNER, K.: *Čeští vědci v exilu*. Praha 2007.

² ŠTRBÁŇOVÁ, S. – KOSTLÁN, A. (eds.): *Sto českých vědců v exilu*. Praha 2011.

³ PETRUSEK, M.: *České sociální vědy v exilu*. Praha 2012.

1. aké boli životné osudy českých a slovenských hospodárskych historikov v exile; zaujímajú nás nielen dôvody a rozhodovanie sa pre emigráciu, ale tiež pozície, aké historici v emigrácii získali a akými témami sa zaoberali;
2. akými cestami sa uskutočňovalo ovplyvňovanie domácej a exilovej historiografie v hospodárskych dejinách;
3. kľúčovou zostáva do tretice otázka, či dielo týchto historikov v exile možno označiť za pokračovanie tradície českej a slovenskej historiografie hospodárskych dejín, pričom túto tradíciu vzťahujeme nielen k vývoju odboru od konca 19. storočia do roku 1989, ale tiež k tvorbe každého z týchto autorov pred ich emigráciou.

V centre záujmu nášho príspevku sú traja historici. Manželia Alice (1920 – 2015) a Mikuláš (*1918) Teichovci z Cambridge a Ákoš Paulinyi (*1928) z nemeckého Darmstadtu. Z tejto trojice nie je síce Mikuláš Teich školením hospodársky historik, ale jeho intelektuálny záber, kvalifikácia historika dejín vedy a techniky, teoretická príprava a napokon postavenie nielen manžela, ale aj blízkeho spolupracovníka manželky Alice z neho robí intelektuála so širokým hospodársko-historickým zázemím. Aj preto bol v druhej polovici šesťdesiatych rokov vymenovaný za člena Richtovho „mezioborového tímu pro výzkum společenských a lidských souvislostí vědeckotechnické revoluce“. Navyše marxistická metodológia, ktorej neochvejným prívržencom zostal po celý život, pripisuje hospodárskemu vývoju kľúčový význam a koncept revolúcií ako akceleračného historického procesu zostal pre Mikuláša Teicha charakteristický doteraz.⁴ Na kongrese hospodárskych dejín v Bloomingtone (september 1969) vystúpil s referátom o historických súvislostiach vedecko-technickej revolúcie, a to nebol ani zďaleka ojedinelý príspevok hospodársko-historického charakteru (okrem teoretických postulátov sa venoval dejinám baníckej techniky, technológiám v pivovarníctve a ďalším menším témam).

Manželia Teichovci odchádzajú z Československa v auguste 1968, bezprostredne po vstupe vojsk Varšavskej zmluvy, keď Mikuláš najprv vystúpil na kongrese o dejinách vedy v Paríži a odtiaľ nastúpil na dlhodobý plánovaný ročný študijný pobyt v USA v rámci akademickej výmeny. Po roku v Amerike prijali štipendiá v anglickom Cambridge, pričom stále boli vedení zamestnávateľmi – Pedagogickou fakultou UK a Historickým ústavom ČSAV v Prahe – ako zamestnanci na neplatenom voľne. Obe deti študovali v Anglicku, pričom starší syn mal prerušené štúdium v Prahe. Svoj pobyt na Západe sa Teichovci neustále snažili legalizovať, až kým nemali plné pasy a od konca roku 1969 sa vo Veľkej Británii úporne snažili o ich predĺženie či vydanie nových. Po 1. 1. 1970 bolo zrejmé, že ich neplatené voľno sa mení na emigráciu. Jednak boli existenčne zabezpečení, jednak odmietali predstavu, že by v záujme akejsi jednoty museli hlasovať doma

⁴ PALEČEK, P.: *Exil a politika. Historici o nejnovějších dějinách a o sobě*. Tišnov 2004, s. 136-162; TECHOVA, A. – TEICH, M.: *Zwischen der kleinen und der großen Welt. Ein gemeinsames Leben im 20. Jahrhundert*. Wien – Köln – Weimar 2005.

za vecí, s ktorými sa nemohli vnútorne stotožniť. S tým, že by od nich nikto žiadne hlasovanie nechcel, akoby ani v tom čase ani nepočítali. Najmä Alice sa dlho vnútorne s odchodom z Československa nemohla zmieriť. Akoby stále verila, že sa „niečo“ zmení a možno si idealizovala aj pomery na Pedagogickej fakulte UK, rovnako ako vzťahy medzi kolegami.

Prostredníctvom bývalých spolupracovníkov boli Teichovci neustále informovaní o stále dramatickejších pomeroch v akadémii i na univerzite, o odborných diskusiách v rámci hospodárskych dejín (napríklad o koncepte priemyselnej revolúcie), o príprave rôznych textov, ako aj o nových publikáciách. Aktívna bola Komisia pre hospodárske dejiny založená na jar 1966 pri Československej historickej spoločnosti pod vedením Arnošta Klímu. Zo začiatku viedli rozsiahlu korešpondenciu s početnými kolegami (Luboš Nový, Pavla Horská-Vrbová, Jaroslav Folta, Jaroslav Cesar, Milan Myška, Július Alberty), ktorá sa neskôr zúžila len na styky s kolegami, „odstránenými“ z oficiálnej historiografie. Či už koncom šesťdesiatych rokov alebo neskôr, pomáhali kolegom a priateľom pri zabezpečovaní publikácií, xeroxov, pobytov a ciest. Alice písala ešte v USA súborný článok o hospodárskych dejinách v ČSSR pre *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* a o bibliografické údaje požiadala Jaroslava Purša, Pavlu Horskú-Vrbovú a ďalších.

Zaujímavé bolo, že v čase, keď pobyt Teichovcov prestával byť legálny a bolo zrejmé, že zostanú v zahraničí, vybavoval Mikuláš Teich na prvé zasadanie ICOHTEC-u vo francúzskom Pont-a-Mousson roku 1970 (uvažovalo sa aj o Berkeley) so sekretárom Mauriceom Daumasom československú delegáciu v zostave Jaroslav Purš za hospodárske dejiny, Milan Myška za sociálne dejiny a Mikuláš Teich za dejiny vedy a techniky. Témou bol transfer technických výdobytkov v metalurgii a energetike v 19. storočí na príklade Francúzska, Japonska, Nemecka, USA, Veľkej Británie, Poľska a Československa. Myška nakoniec už vycestovať nemohol a svoj príspevok uverejnil v *Sborníku prací Pedagogické fakulty Ostrava*.⁵

Purš sa však nerozpakoval do Francúzska ísť, hoci svojho spolupracovníka a kolegu z ústavu už dávno „potopil“. Je možné, že zo strany Mikuláša išlo aj o pragmatickú úvahu, že Purš je ten rozhodujúci človek, ktorý by mu mohol pomôcť udržať si pracovný vzťah k Historickému ústavu. O kvalite jeho práce mal vtedy ešte určité pochybnosti. Mikuláš Teich si vybral tému Banskej Štiavnice a jej moderných banských technológií, ktoré sa však nestali spúšťačom priemyselnej revolúcie na širšom teritóriu Slovenska. Tento postoj bol identický s Puršovým názorom, ktorý sa vykryštalizoval v jeho polemikách so slovenským historikom Antonom Špieszom. Bolo zaujímavé, že k tejto téme sa Teich vrátil aj pri svojom prvom vystúpení na Slovensku po roku 1989.

⁵ MYŠKA, M.: Facteurs de la localisation de la sidérurgie en Moravie et en Silésie pendant la révolution industrielle. In *Sborník prací Pedagogické fakulty Ostrava*, 20, C-5, Historica 1. Ostrava 1970, s. 33-57.

Po tom, čo v roku 1970 vydavateľstvo Academia definitívne rozhodlo o vyradení Alicinej habilitačnej práce o medzinárodných investíciách v medzivojnovom Československu z edičného plánu, vydala ju roku 1974 v Cambridge University Press pod názvom *An Economic Background to Munich. International Business and Czechoslovakia 1918 – 1918*. Zásadná kniha k československým dejinám bola recenzovaná len v zahraničí a len tak sa o jej existencii dozvedali odborníci v Československu. Milan Myška o nej roku 1976 písal: „Teprve teď jsem měl možnost se s knížkou seznámit přímo v Polsku. V našich knihovnách není nebo se nepůjčuje.“⁶ Poľsko bolo dobrým kanálom a Myška prosil o zaslanie knihy na poľskú adresu. Dovtedy ju mal súkromne požičanú a len takýmto spôsobom sa dostávala do rúk záujemcom. Na Slovensku sa prvé vydanie knihy nenachádza v žiadnej knižnici, v Čechách ju však mal minimálne Historický ústav ČSAV a dva exempláre aj Národní knihovna. Aby sme doplnili Myšku, v knižniciach teda boli, len sa k nim asi dalo ťažko dostať.

Nič to však nemení na závažnom závere, že citácie, resp. odvolávky na túto zásadnú knihu sme v československej historiografii do roku 1989 nenašli! To je veľmi smutné konštatovanie. Nemyslíme si však, že by túto prácu vedci nepoznali a neovplyvňovala výskum, len sa jednoducho každý tváril, že neexistuje, rovnako ako sa ignorovali Teichovci ako odborníci. Kniha *International Business and Central Europe 1918 – 1939*, ktorú Alice vydala koncom roku 1983 spolu s P. D. Cotrellom, sa dostala podľa informácie Arnošta Klímu už v roku vydania do ústavu.⁷ Ani táto publikácia sa v československej historiografii nevyužívala. Bolo signifikantné, že do nej zo socialistického bloku prispeli len historici z Poľska a Maďarska.

Rovnako len ústnym podaním sa odborníci v Československu dozvedali, že napríklad Alice dala do tlače text o pracovných silách v železiarskych manufaktúrach a pýtali si potom separáty (to bol prípad opäť Myšku). Ponúkali za to, i za ďalšiu pomoc, publikácie domácej produkcie. Jeden príklad za všetky od Milana Myšku, lebo išlo opäť len o historikov, ktorí pracovali mimo oficiálneho prúdu: „Snad bych Ti mohl poslat nějakou zajímavou publikaci ... Slováci vydali Zlatou knihu banickou podle vídeňského manuskriptu z r. 1746, se všemi kresbami, mapami, technickými výkresy atd. Měl bys zájem? Snad se mi ji podaří někde v Bratislavě sehnat.“⁸ Mikuláš v odpovedi uviedol, že by mal záujem o knihy vydané po roku 1968 na tému pivovarníctva a vedecko-technickej revolúcie, teda na témy, ktoré mal sám dlhodobo rozpracované.

⁶ Girton College Cambridge, Personal Papers (ďalej GCPP) – A. Teichova, Add. mat. 1, M. Myška Teichovcom z 29. 5. 1976 (Ostrava). V prípade tohto textu používame odkazy na staré členenie spisového materiálu v tomto rozsiahlom fonde. Nové bolo urobené v priebehu výskumu a už by sme ho nestihli dôsledne zohľadniť.

⁷ GCPP – A. Teichova, Add. mat. 2, A. Klíma M. Teichovi z 28. 5. 1984 (Viedeň).

⁸ GCPP – A. Teichova, Add. mat. 2, M. Myška M. Teichovi z 9. 3. 1984 (Opava).

Pomoc pri vybavovaní štipendií a sprostredkovanie publikačných možností patrili k tradičnej agende Teichovcov. To posledné sa neraz týkalo aj kontroly prekladu, prípadne zapracúvania poznámok zo strany recenzentov, ako v prípade článku o českom železiarstve od Milana Myšku v časopise *Past and Present*, ktorý vyšiel roku 1979, ale pracovalo sa na ňom už roku 1976.⁹ Pre knihu Karla Kaplana o Slánskeho procese napísala Alice anglické resumé a hľadala potenciálneho vydavateľa vo Veľkej Británii, kým si Kaplan nezohnal talianskeho.¹⁰

Alice bola pre československých komunistov persona non grata aj preto, lebo sa netajila so svojimi názormi a udržiavala styky s ľuďmi, ktorí vyvíjali otvorené aktivity voči režimu. Keď bola roku 1986 pozvaná do východného Berlína Helgou Nussbaumovou na prípravu sekcie kongresu hospodárskych dejín v Berne, museli k tomu dať súhlas najvyššie štátne orgány v ČSSR.¹¹

Určite nebolo štandardom, že Mikuláš platil Arnoštovi Klímovi predplatné časopisu *Past and Present*, ktorý Klímovi potom posielali na jeho pražskú adresu.¹² S Klímom sa Teichovci v zahraničí aj zvykli stretávať. Čo však bolo z hľadiska našej témy najzaujímavejšie, Klíma nechával svoje texty ešte pred vyjdením čítať Mikulášovi a jeho mienku i detailné poznámky si očividne vážil a aj sa ich snažil zohľadniť. Opäť teda nie hlavný a oficiálny prúd československých hospodárskych dejín, ale na perifériu oficiálnej historiografie vytláčaný, hoci renomovaný historik, sa pýta na mienku a konzultuje problémy. Popri technických drobnostiach a otázkach obsahovej štruktúry smerovali Teichove poznámky k rôznej interpretácii marxistických publikácií i samotných textov Marxa a Engelsa a k terminologickým problémom, napr. neodporúčal termíny Arbeitgeber a Arbeitnehmer, lebo sa nevyskytovali ani v pôvodných materiáloch z 19. storočia, ani u Marxa a nakoniec ani v anglickej literatúre, kde robotník svoju prácu predáva, nie berie či dáva.¹³

Mikuláš Teich sa spolu s Royom Porterom stal v období 1981 – 1997 povestným zostavovateľom dvanástich interdisciplinárne zameraných zborníkov, ktoré – prekladané do rôznych jazykov sveta – patria doteraz ku kľúčovým textom v každej téme, ktorej sa venovali. Napríklad problematike revolúcie v dejinách či priemyselnej alebo vedeckej revolúcie, ale i sexuality, reformácie, osvietenstva, vzťahu prírody a človeka a pod. Do roku 1989 sa ako jediný prispievateľ z Československa v nich, konkrétne v zborníku *Revolution in History*, ocitol opäť len

⁹ MYŠKA, M.: Pre-Industrial Iron Making in the Czech Lands: the Labour force and Production Relations Circa 1350 – circa 1840. *Past and Present*, 82 (1979), s. 44-72.

¹⁰ GCPP – A. Teichova, Add. mat. 2, K. Kaplan Teichovcom zo 7. 2. 1984 (Mníchov) a odpoveď M. Teicha z 5. 3. 1984 (Cambridge).

¹¹ TEICHOVA, A. – TEICH, M.: *Zwischen der kleinen und der großen Welt*, s. 217-218.

¹² GCPP – A. Teichova, Add. mat. 1, M. Teich redakcii *Past and Present* zo 6. 10. 1976 (Cambridge).

¹³ GCPP – A. Teichova, Add. mat. 2, A. Klíma Teichovcom zo 6. 3. 1984 (Viedeň) a odpoveď M. Teicha z 25. 3. 1984 (Cambridge). Ide konkrétne o Klímovu štúdiu *Die Arbeiterunruhen in Böhmen 1844*.

Arnošt Klíma so štúdiou o buržoáznej revolúcii 1848/9 v strednej Európe. Mikuláš v reakcii na text charakteristicky nežiadal vysvetliť pojem buržoáznej revolúcie, ale žiadal o vymedzenie a vysvetlenie pojmu strednej Európy.¹⁴ Uvedený zborník vyšiel roku 1986 a nájdeme v ňom okrem iných prispievateľov aj Erica Hobsbawma, Petra Burkeho i Ákoša Paulinyiho.¹⁵ Pri poslednom mene sa nám treba pristaviť, keďže išlo o ďalšieho vplyvného exilového historika.

Ákoš Paulinyi, „maďarského pôvodu v Nemecku žijúci slovenský historik“, odišiel z Československa ako docent Univerzity Komenského na ročné Humboldtovo štipendium roku 1969 a roku 1970 sa rozhodol v západnom Nemecku zostať. Ako zrelý hospodársky historik, zameriavajúci sa na dejiny baníctva a hutníctva, dostal miesto na univerzite v Marburgu, od roku 1976 na Technische Hochschule v Darmstadte ako profesor dejín techniky a hospodárskych dejín.¹⁶

S Ákošom Paulinyim boli Teichovci v čulom súkromnom a čiastočne i vedeckom styku. Už roku 1976 boli uňho na návšteve a pomáhal im s daňovými záležitosťami pri ich pobyte v Marburgu. Navštevovali sa s rodinami a Paulinyiovcami radi chodili na dovolenku do Cambridge. Ákoš sa snažil získať Mikuláša aj pre projekty, ktoré mohli byť osožné obom, najmä so zreteľom na vývoj železiarstva. Aj Paulinyimu často práve Mikuláš Teich čítal jeho texty a podnecoval diskusiu. Ako to vyzeralo v praxi, si môžeme demonštrovať na Paulinyiho prednáške *Karl Marx und die Technik seiner Zeit*, ktorú roku 1983 predniesol v Darmstadte. Teich jej text, ako vždy, pozorne prečítal a vyslovil dve zásadné pripomienky. Prvá sa týkala Marxovej systematiky a mala skôr filozofickú povahu, druhá však smerovala k aktuálnym teoretickým diskusiám v hospodárskych dejinách: „Neviem, či si spomínaš,“ písal Teich Paulinyimu, „na Puršov rozšírený pojem stroja. Bohužiaľ, nemám ani poruke materiály, kde to rozvádza, ani Marxov Kapitál, z ktorého vychádza. Myslím však, že sa odvoláva na citát, ktorý Ty uvádzaš na s. 13 ‚Als Maschinerie ... bewusste Anwendung der Naturwissenschaft bedingt‘. Pokiaľ si spomínam, ide Puršovi o to, že napr. aplikovaná vedecká chémia vo výrobe je rovnocenná stroju a v tomto zmysle ide o rozšírený pojem stroja. Keď som to v Prahe čítal, tak to urobilo na mňa značný dojem. Keď som sa vrátil k tomu minulý rok v Mníchove, tak som bol už menej nadšený. Totiž, čím viac som sa zamýšľal nad tým, na čo sa Purš z Marxa odvoláva, tým viac som dochádzal k názoru, že Purš šiel značne ďalej, než mal Marx v úmysle. Tak či tak je to objektívny problém. ‚Formveränderung des Werkstoffes‘ [citát z Marxa – autori] môže byť dosiahnutá nielen strojovo, ale i chemicky (alebo biochemicky)

¹⁴ GCPP – A. Teichova, Add. mat. 2, M. Teich A. Klímovi z 8. 6. 1984 (Cambridge). KLÍMA, A.: The bourgeois Revolution of 1848-9 in Central Europe. In PORTER, R. – TEICH, M. (eds.): *Revolution in History*. Cambridge, CUP s. 74-100. Text je prístupný (i so spomínaným vymedzením strednej Európy) aj v práci KLÍMA, A.: *Economy, Industry and Society in Bohemia in the 17th-19th centuries*. Praha 1991, s. 263-286 pod rovnakým názvom.

¹⁵ PAULINYI, A.: Revolution and Technology. In PORTER – TEICH, s. 261-289.

¹⁶ „... magyar eredetű, Németországban élő, szlovák történész vagyok ...“ Beszélgetés Paulinyi Ákossal. *Aetas*, (Szeged 2002), č. 2-3, s. 263-266.

a v tomto zmysle Purš nadhadzuje otázku, ktorú nie je možné nechať bokom. Na každý pád sa s ňou budem musieť teoreticky vysporiadať, keď budem hodnotiť industrializačný proces vo výrobe piva.¹⁷ Ukazuje sa, že k diskusii a úvahám skôr podnecovali domáce texty čítané v emigrácii, ako opačne. Ákoš Paulinyi pod vplyvom Mikulášových úvah sprecizoval formulácie vo svojom kľúčovom diele o priemyselnej revolúcii z roku 1989 a Mikuláš Teich sa práve o ne oprel, keď vyšli roku 2000 jeho dejiny pivovarníctva, čím tiež splnil vyššie uvedené predsavzatie.¹⁸

Prednáška Ákoša Paulinyiho vyšla roku 1998 v Mannheime a autor ju venoval osemdesiatinám „priateľa a spolupútnika“ Mikuláša Teicha. Roku 2012 ju potom zahrnul v doslovnom znení do súboru svojich vybraných textov.¹⁹

Na rozdiel od rozhodne európsky a celorepublikovo zameranej monografie Alice Teichovej sa regionálne práce Ákoša Paulinyiho aj po jeho emigrácii v slovenskej historiografii citovali a používali. Predovšetkým v rôznych časopisec-kých príspevkoch, ale aj v monografiách vydávaných malými vydavateľstvami. Július Alberty sa v monografii *Pohorelské železiarne 1807 – 1826* z roku 1982 Paulinyiho knihe *Železiarstvo na Pohroní v 18. a v prvej polovici 19. storočia* vy-danej roku 1966 jednoducho nemohol (a ani nechcel) vyhnúť. Sám totiž nepatrí-l medzi režimom preferovaných historikov, práve naopak. Na druhej strane práce oficiálnych slovenských hospodárskych historikov, ako aj akademická syntéza *Dejiny Slovenska II. 1526 – 1848* z roku 1987, v poznámkovom aparáte a v bib-liografii Paulinyiho vynechali a objavil sa až v III. zväzku vydanom v roku 1992.

Paulinyi tak staršími textami do istej miery slovenskú historiografiu stále ovplyvňoval, čo sa v prípade Alice Teichovej konalo – ak sa konalo – nevidi-teľným a úplne anonymným spôsobom. Aj Paulinyiho texty z emigrácie však zostávali ignorované a neznáme, nepochybne i preto, že z globálnych i technic-kých hľadísk sa priemyselnou revolúciou a industrializáciou nikto nezaoberal. Ani Jaroslav Purš nebol výnimkou, lebo vo svojej monumentálnej *Průmyslové revoluci* z roku 1973 neuvádza ani Mikuláša Teicha, ani Ákoša Paulinyiho, hoci ich práce pri svojom rozhl'ade musel poznať. Rovnako však ignoroval aj Mi-lana Myšku a Arnošta Klímu. Bádateľskými témami Alice Teichovej sa českí historici síce pomerne intenzívne zaoberali, ale napriek rozsiahlej a citovanej západoeurópskej literatúre nenájdeme v textoch najvýznamnejšieho hospodár-skeho historika tohto obdobia Vlastislava Lacinu do roku 1989 ani raz jej meno spomenuté. Opačne to neplatí, lebo Alice Teichová využívala a opierala sa aj o Lacinove práce z obdobia normalizácie. To sa týkalo aj prác Václava Průchu,

¹⁷ GCPP – A. Teichova, Add. mat. 2, M. Teich Á. Paulinyimu z 13. 8. 1984 (Cambridge).

¹⁸ PAULINYI, A.: *Industrielle Revolution vom Ursprung der modernen Technik*. Reinbek bei Hamburg 1989, s. 57; TEICH, M.: *Bier, Wissenschaft und Wirtschaft in Deutschland 1800 – 1914*. Wien – Köln – Weimar 2000, s. 340.

¹⁹ PAULINYI, A.: Karl Marx und die Technik seiner Zeit. In PAULINYI, A.: *Technik und Wirt-schaft in der Industrialisierung*. Düsseldorf 2012, s. 241-285.

Josefa Faltusa a ďalších.²⁰ Z hľadiska názvu tohto referátu teda skôr domáca historiografia mala vplyv na exilovú tvorbu Alice Teichovej, v prípade Mikuláša Teicha mal rovnaký podiel na jeho úvahách a formuláciách jednak kľúčový režimový historik Jaroslav Purš, ale aj exilový kolega a priateľ Ákoš Paulinyi. Súviselo to aj s naturelom Mikuláša, ktorý vždy viac čítal, ako písal, a ktorý vždy viac diskutoval, ako presadzoval hotové a nemenné tézy. Prípad Ákoša Paulinyiho bol však zase úplne iný. Išlo o solitérneho historika s mimoriadne kritickým postojom k československým pomerom a historiografii. Roku 1984 si v jednom liste takto pošťazoval: „Práve robím jeden referát o železiarstve ... a v tejto súvislosti som musel zistiť, že moji bývalí kolegovia o. i. Myška, Kořan [Jan Kořan] i ... [nečitateľné] majú veľmi ‚lockeren Umgang mit Quellen‘ a najpresnejší bol z nich nehistorik Kruliš [Ivo Kruliš-Randa – autori].“²¹

Snáď sa ešte patrí dopovedať osudy našich troch historikov. Po roku 1989 začali Teichovci často chodiť do Československa, resp. ČR a SR, čo umožňovali aj ich pravidelné letné pobyty vo Viedni. Programovo začali otvárať dvere českým a slovenským hospodárskym historikom do sveta, a to do renomovaných publikácií i medzinárodných projektov. Mená starších historikov ako Pátek, Faltus, ale i odborníkov v strednom veku ako Kubů, Hájek, Holec a pod. sa tak dostali na renomované fóra a všetci, ako aj vlastná disciplína hospodárskych dejín, vďačia obom manželom za veľa. Mikuláš sa navyše podieľal na dvoch anglických publikáciách *Bohemia in History* a *Slovakia in History*, ktoré vyšli v Cambridge University Press. Obaja žili stále v Cambridge a po Alicinej smrti roku 2015 žije v tomto meste už len Mikuláš.

Paulinyi sa po roku 1989 ešte na semester, konkrétne roku 1997, vrátil prednášať na Univerzitu Komenského, z ktorej vyšiel, a roku 2002 mu vydali v Prahe jeho knihu o priemyselnej revolúcii so zreteľom na vývoj techniky. Na jeho do značnej miery dobrovoľnej izolácii voči Československu a jeho nástupníckym štátom to však nič nezmenilo. Žije stále v Darmstadte.

V rámci tohto príspevku sme mohli dať predbežnú odpoveď na prvú otázku, ktorá sa pýta na osudy českých a slovenských hospodárskych historikov v exile. Zvolení traja historici sú iste významnými predstaviteľmi skúmanej skupiny.

Môžeme formulovať niekoľko predbežných záverov i k druhej otázke, ktorá sa pýta na cesty, ktorými sa uskutočňoval transfer poznatkov a vzájomné ovplyvňovanie domácej i exilovej historiografie v hospodárskych dejinách. Tieto cesty môžeme pomenovať v nasledujúcich bodoch:

1. Prostredníctvom osobnej korešpondencie a vďaka nej sa českí a slovenskí historici mohli dozvedať o nových prúdoch vo svetovej historiografii (napríklad Alicina zmienka o kontrafaktuálnych „new economic history“ v priebehu jej pobytu v USA).

²⁰ Napr. TECHOVA, A.: *Wirtschaftsgeschichte der Tschechoslowakei 1918 – 1980*. Wien – Köln – Graz 1988. s. 134–135.

²¹ GCPP – A. Teichova, Add. mat. 2, Á. Paulinyi M. Teichovi z 21. 2. 1984 (Darmstadt).

2. Nakupovanie a zasielanie odbornej literatúry boli významnými zdrojmi obojstranných inšpirácií, silné najmä na prelome šesťdesiatych a sedemdesiatych rokov a potom od polovice osemdesiatych rokov 20. storočia, ale udržali sa i v období medzi nimi. S počudovaním však treba konštatovať, že výmena publikácií a vlastných textov väčšinou neviedla priamo úmerne tiež ku vzájomnej citácii.
3. Sprostredkovanie publikačných možností v prestížnych svetových časopisoch ako *Past and Present* alebo *Journal of European Economic History*. Týkalo sa to napríklad Milana Myšku a Arnošta Klímu. Išlo pritom nielen o doslovné otváranie dverí, ale tiež o intenzívnu pomoc s úpravou textov podľa britských štandardov alebo korektúrami anglických textov.
4. Opakované pozývanie na konferencie a kongresy, ako aj k účasti na rôznych projektoch, bolo kontinuálnym vplyvom od konca šesťdesiatych rokov až do súčasnosti. Žiaľ, i po roku 1989 ide o vplyv vyslovene jednostranný, akoby sa voči ľuďom v zahraničí prejavovala v historiografii akási nedôvera či očakávanie, že práve oni sú tí, ktorí by mali podávať pomocnú ruku, a nie naopak.
5. Vzájomná diskusia nielen o metodologických otázkach, ale aj o nich, predstavuje významný transfer a cestu vzájomného ovplyvňovania. V korešpondencii najbližších známych a priateľov bolo možné sledovať pozoruhodný intelektuálny kvas, ktorý bol v pomeroch ideologicky zviazanej domácej historiografie skôr veľkou výnimkou ako pravidlom. V mnohých ohľadoch boli tieto diskusie novátorské, najmä keď vezmeme do úvahy, že hovoríme o marxistických historikoch. Napr. diskusia Mikuláša Teicha a Arnošta Klímu o rozšírenej podstate stroja predchádzala diskusií o charakteze tzv. ľudského kapitálu, ktorú otvorila chicagská škola až v osemdesiatych rokoch 20. storočia.
6. Vzájomné citovanie a odkazovanie. I keď sa po roku 1989 práce exilových hospodárskych historikov citujú vo výraznej miere, ide žiaľ, zväčša o citácie faktografické, nie o metodologické odkazy. To iste do určitej miery súvisí s marxistickými východiskami väčšiny nami zmienených hospodárskych historikov (výnimkou je Ákoš Paulinyi). Ak však vezmeme do úvahy ďalšie osobnosti, ako napríklad Jiřího Kostu, ukáže sa, že táto skutočnosť má hlbšie korene spočívajúce v minimálnej metodologickej a teoretickej diskusii medzi hospodárskymi historikmi, čo platí i pre súčasnosť. Explicitné inšpirácie sú minimálne a treba ich hľadať skôr medzi riadkami.

A nakoniec predbežný záver k tretej otázke, ktorá sa pýta na kontinuitu historickej práce v tradícii českej a slovenskej historiografie hospodárskych dejín. Hlboká osobná kontinuita znamená pri nami sledovaných historikoch otváranie stredoeurópskych, českých a slovenských tém v rámci výskumov západnej historiografie. Ide o nezastupiteľnú funkciu, ktorú exiloví historici vždy plnili a plnia. Čo sa týka kontinuity odboru v rámci exilových hospodárskych dejín, zostáva táto otázka do značnej miery otvorená. Domáci vývoj odboru však zostával zväčša nedotknutý stále neprávom málo docenenými exilovými historikmi a ich prácami. Na tomto smutnom stave v prípade takej renomovanej historičky, akou

bola Alice Teichová, zrejme nič nezmení ani najnovšie ustanovená Cena Alice Teichové ako prejav úcty voči jej významnému celoživotnému dielu (*Alice-Teichova-Award for international Exchange and understanding in Business- and Economic History*).

Jednoznačný záver v tejto chvíli v súvislosti s treťou otázkou (ale ani predchádzajúcimi) teda sformulovať nemôžeme, keďže každý ľudský príbeh mal svoje individuálne osudy. Škála vzájomných postojov sa pohybovala od ignorovania po poznanie a akceptovanie, príp. diskusiu a polemiku. Veríme však, že náš výskum ukáže, do akej miery mali všetky skúmané procesy a postoje vplyv na autonómny vývoj jednotlivých hospodárskych historikov.

The impact of exiled economic historians on Czechoslovak historiography

ANTONIE DOLEŽALOVÁ – ROMAN HOLEC

Partial outcomes of the long-term research highlight the role of Alice Teichova, Mikuláš Teich and Akos Paulinyi in their active pursuit of the discipline and their role of intermediaries in relation to domestic historians. More frequent contacts were maintained with historians proscribed in their homeland (Milan Myška, Arnošt Klíma, and others); those historians who were tolerated by the communist regime only indirectly continued to implement the results of the work of the aforementioned trio from their pre-exile period, while new works issued in exile remained a taboo.

SLOVENSKÁ EXILOVÁ LUDÁCKÁ HISTORIOGRAFIE A PUBLICISTIKA A JEJÍ OHLASY NA SLOVENSKU

JAN RYCHLÍK

Ludáckou exilovou historiografií a historickou publicistikou rozumíme tu část historických prací, která vznikla po roce 1945 v zahraničí jako tvorba stoupenců politické linie Hlinkovy slovenské ľudové strany (HLS), resp. přímo protagonistů válečné Slovenské republiky. Patří sem i tvorba příslušníků mladší generace, která se sice pro svůj věk přímo neangažovala v HLS či ve slovenském státě, ale ztotožňovala se s jejich politickou linií a programem. Po listopadu 1989 se na Slovensku objevil neoludácký směr, přímo navazující na exilovou literaturu. I když jeho epigoni se nikdy za ľudáky nepovažovali a raději a o své tvorbě hovořili neutrálně o „národním pojetí“ apod., používáme v této studii i pro tuto historiografii termín „ludácká (resp. neoludácká) historiografie a publicistika“.¹ Tento směr je ideově v rozporu nejen s dřívější marxistickou (či spíše pseudomarxistickou) historiografií, ale také (a především) s demokratickým antinacionalistickým proudem historiografie.²

Personální základnu exilové ľudácké historiografie a publicistiky tvořili nejprve někdejší politici, diplomaté a publicisté z doby slovenského státu. Institucionální základnu poskytly po válce těmto lidem především slovenské krajanské instituce v USA a Kanadě – Slovenská liga v Americe (*Slovak League of America* – SLA) a její mladší sesterská odnož – Kanadská slovenská liga (KSL – anglicky *Canadian Slovak League* – CSL), které už za války podporovaly slovenský stát a po válce poskytovaly pomoc představitelům Slovenské národní rady v zahraničí (SNRvZ) vedené Karolem Sidorem. SLA a KSL daly emigrantům k dispozici stránky svých časopisů a otevřely jim dveře Slovenského ústavu v Clevelandě, částečně také financovaly vydávání knih a brožur jednotlivých autorů. V jižní Americe (v Argentině) působil Slovenský akční výbor (od roku 1948 Slovenský oslobodzovací výbor – SOV) Ferdinanda Ďurčanského, který však měl mnohem s ohledem na sílu a finanční možnosti tamní slovenské kolonie omezenější možnosti. Další základnu tvořily malé krajanské komunity v různých zemích západní Evropy. Finanční pomoc pro vydávání publikací poskytoval od svého založení roku 1970 i Svetový kongres Slovákov (SKS – *Slovak World Congress* – SWC), střešová organizace separatisticky orientovaných slovenských orga-

¹ Pojmy „ludák“, „ludácký“ nevnímáme jako pejorativní. Samotní členové a příznivci HLS se označovali za ľudáky a sám sebe přece nikdo nenazve označením, které považuje za dehonestující.

² Tento proud ľudáci zpravidla označují paušálně za „čechoslovakistický“ a to jen proto, že nevytrhává slovenské dějiny v letech 1918–1992 z československého kontextu.

nizací.³ Řada někdejších exponentů slovenského státu se existenčně uchytila na evropských i amerických univerzitách jako politologové, historici či slavisté a tak i tyto univerzity představovali určitou institucionální základnu.

Mezi první vlnou ľudácké emigrace bylo historiků minimálně. Samotná historická akademická obec na Slovensku byla před druhou světovou válkou a v období válečné Slovenské republiky poměrně malá a v jejím rámci se k linii HSĽS navíc hlásila jen menšina. Do exilu tak odešel jen jeden slovenský profesionální historik – František Hrušovský, o jehož díle bude dále podrobněji řeč. Dalším autorem historických prací v exilu byl Konštantín Čulen,⁴ který sice rovněž studoval historii, avšak studia nedokončil. Publisticky činný již dříve na Slovensku,⁵ jako člen delegace Matice slovenské navštívil ve třicátých letech USA, z čehož vytěžil materiál pro dodnes cennou monografii o Slovácích v Americe.⁶ Dále do zahraničí odešli i četní politici a diplomaté slovenského státu, kteří často už za války doma napsali různé práce historického i politologického charakteru: politik a diplomat Karol Sidor⁷ a politik Ferdinand Ďurčanský⁸, diplomat Jozef A. Mikuš, novinář Jozef Paučo (vydavatel a šéfredaktor *Slováka*, ústředního deníku HSĽS), diplomat

³ Podrobněji viz STOLÁRIK, M. M.: Slovaks in the New World Lead the Struggle to Liberate their Countrymen in the Old World. In: MACHÁČEK, M. (ed.): *Dvě století nacionalismu. Pocta prof. Janu Rychlíkovi*. Praha 2014, s. 328-350. O slovenské ľudácké emigraci viz též ŠPETKO, J.: *Slovenská politická emigrácia v 20. storočí*. Praha 1994, s. 177-198, s. 209-213, BRAXÁTOR, F.: *Slovenský exil 68*. Bratislava 1992, *Slovenský politický exil v zápase za samostatné Slovensko. Materiály z vedeckej konferencie konanej v Bratislave 5. – 6. júna 1995* (ed. J. Bobák). Bratislava 1996.

⁴ Konštantín Čulen (1904-1964) pracoval jako tiskový referent ředitelství ČSD, současně se angažoval v Matici slovenské. Na konci roku 1938 byl zvolen poslancem slovenského sněmu, ale počátkem roku 1939 kdy byl v rámci posilování počtu Slováků v diplomacii k československému vyslanectví ve Washingtonu. V USA zůstal i po zániku Československa, v prosinci 1939 se vrátil na Slovensko, kde byl poslancem slovenského sněmu a jeden čas vedl úřad propagandy. Po válce v roce 1945 odešel do exilu, v roce 1949 Kanady, kde se stal redaktorem Kanadského Slováka. Později žil v USA. Čulen se koncem padesátých let dostal do sporu s některými vlivnými americkými Slováky, ztratil existenční základnu a nakonec zemřel v bídě. Srv. jeho vlastní výpověď: ČULEN, K.: *V zajatí falošných legend a nenávisťného srdca*. New York 1961.

⁵ ČULEN, K.: *Roky slovenských nádejí a sklamaní 1848-1875*. Bratislava 1932.

⁶ ČULEN, K.: *Dejiny Slovákov v Amerike*. Díl I., II., Bratislava 1942.

⁷ Karol Sidor (1901-1953) během svého pobytu v Římě napsal čtyřsvazkovou práci *Slovenská politika na půdě pražského sněmu* (Bratislava 1943). První část znovu vydal František Vnuk v roce 1975.

⁸ Ferdinand Ďurčanský (1906-1974) po té, co na nátlak nacistického Německa musel v létě 1940 odejít z funkce ministra zahraničních věcí a ministra vnitra a utáhnout se přechodně z politického života napsal a vlastním nákladem vydal knihu *Pohl'ad na slovenskú politickú minulosť* (1943). Jeho další práce z doby válečného slovenského státu: *Der Weg zur slowakischen Freiheit*, Bratislava 1994; *Die Existenzberechtigung der kleiner Staaten*, Bratislava 1944; *Zur Existenzfrage der Tschechoslowakei*. Bratislava 1945.

Jozef Miloslav Kirschbaum.⁹ Ti všichni začali v exilu psát a publikovat historické práce.

Ideové základy pozdější l'udácké historiografie a publicistiky se ale nezformulovaly až v exilu, ale už na Slovensku a to dokonce částečně ještě v meziválečném období. Tehdy šlo především ovšem spíše o historickou publicistiku reagující na oficiální ideologii čechoslovakismu. V ní se ve dvacátých a třicátých letech objevila řada prací zdůrazňujících svébytnost slovenského národa a tudíž jeho nárok na autonomii jako vyjádření vlastní formy slovenské státnosti. Práce připomínaly podíl Slováků na vzniku samostatného československého státu,¹⁰ na příslibu autonomie, daný slovenské emigraci v USA v Pittsburské dohodě,¹¹ dále pak zdůrazňovaly starobylost slovenského národa. Tyto práce ale nepsali vystudovaní historici, protože první generace slovenských historiků, odchovaných Komenského univerzitou, se teprve formovala a vyhraněně autonomistický směr, politicky spojený s Hlinkovou slovenskou ľudovou stranou (HSLŠ), mezi nimi – jak už řečeno – neměl převahu.

První ucelená koncepce pojetí slovenských dějin vyhovující cílům politického autonomismu se objevila až na samém konci existence Československa. Formuloval ji již zmíněný historik František Hrušovský (1903-1956). Hrušovský měl historické vzdělání, studoval historii nejprve na Komenského univerzitě v Bratislavě, a potom ještě na Karlově univerzitě v Praze a na Jagellonské univerzitě v Krakově. Z hlediska Hrušovského profesního životopisu není bez zajímavosti, že na Komenského univerzitě byl odchovancem semináře Václava Chaloupeckého, tedy českého historika, jehož čechoslovakistické pojetí slovenských dějin a především kniha *Staré Slovensko*, se staly později opakovanými terči útoků l'udáckých publicistů a historiků.¹² Z názorů Chaloupeckého nepřevzal Hrušovský samozřejmě nic. V roce 1931 se stal středoškolským učitelem dějepisu na gymnáziu v Kláštore pod Znievom, současně pracoval v Matici slovenské, kde redigoval historické spisy. Od svých studentských let byl pevně spjat s HSLŠ a autonomistickým hnutím, v letech 1938-1945 byl poslancem slovenského sně-

⁹ J. M. Kirschbaum (1913-2001) vydal v roce 1940 pod pseudonymem Jozef Višňovan sborník dokumentů s názvem *Krvácajúca hranice. Dokumenty o utrpení Slovákov v Maďarsku*.

¹⁰ SIDOR, K.: *Slováci v zahraničnom odboji*. Bratislava 1928.

¹¹ ČULEN, K.: *Pittsburghská dohoda*. Bratislava 1937.

¹² CHALOUPECKÝ, V.: *Staré Slovensko*. Bratislava 1923. Předmětem kritiky se stala především Chaloupeckého teorie o tom, že západní a jižní část Slovenska obývali v raném středověku Češi, „resp. slovanské kmeny, mluvící celkem tímž jazykem, jakým s tenkrát mluvilo v Čechách a na Moravě“, zatímco hornatý sever Slovenska byl neobydlený (cit. dílo, s. 15). Proti Chaloupeckého názorům vystoupil Jozef Škultéty – viz jeho recenzi: Václav Chaloupecký: *Staré Slovensko*. In: *Slovenské pohľady*, 40, 1924, s. 625-638. Chaloupeckého názory byly ovšem dávno vyvráceny a ani česká historická věda se k nim dnes nehlásí, dodnes jsou však vděčným námětem některých l'udáckých autorů jako důkaz českého imperialismu. Nejnovější práci o Václavu Chaloupeckém viz: DUCHÁČEK, M.: *Václav Chaloupecký: hledání československých dějin*. Praha 2014, o peripetiích kolem jeho knihy *Staré Slovensko* viz tam na s. 203-221.

mu. Současně působil i na Slovenské univerzitě¹³ jako lektor na katolické teologické fakultě.¹⁴ Po válce emigroval nejprve od Itálie a později do USA, kde se stal později ředitelem Slovenského ústavu v Clevelandě. Zde také 9. září 1956 předčasně zemřel.

Hlavním syntetickým dílem Františka Hrušovského je práce *Slovenské dejiny*, dokončená v roce 1938 a poprvé vydaná Maticí slovenskou v roce 1939.¹⁵ Tato syntéza se stala jakýmsi oficiálním výkladem ľudáckého pojetí slovenských dějin, o čemž svědčí i to, že jen do roku 1940, tedy za pouhý rok, byla vydána celkem ve čtyřech vydáních.¹⁶ V přepracovaném, stručnějším vydání, sloužila rovněž jako středoškolská učebnice¹⁷ a už v roce 1940 byla rovněž přeložena do němčiny.¹⁸ Zkrácená verze *Slovenských dejín* vyšla v Matici slovenské znovu v roce 1942, kromě toho vyšlo i populární obrázkové vydání s ilustracemi J. Cíncíka a historickými pověstmi Jozefa Cígera – Hronského¹⁹ ve Spolku sv. Vojtecha v Trnavě pod titulem „Dunaj“ zjednodušené vydání určené jako vlastivěda pro lidové školy.²⁰ V roce 1953 vyšlo v USA zkrácené anglické vydání, které se v roce 1976 dočkalo v Kanadě druhého vydání.²¹ Protože Hrušovského *Slovenské dejiny* jsou základní prací nutnou k pochopení ľudácké historické koncepce, bude vhodné věnovat jim pozornost.

Základem Hrušovského koncepce je představa o slovenském národě jako subjektu dějin. Vývoj na Slovensku je pak primárně dán zeměpisnou polohou Slovenska, které se nachází už od raného středověku na křižovatce evropských obchodních cest, v exponovaném prostoru, kde se křížily různé kulturní vlivy.²²

¹³ Komenského univerzita byla v roce 1940 rozpuštěna, namísto ní zřízena Slovenská univerzita, pedagogové museli projít politicky kontrolovanými konkursy (pozn. ed.).

¹⁴ Daniel Rapant se s veškerou vehemencí opakovaně zasazoval, aby F. Hrušovský (hodnocený jako pouhý publicista, nikoli vědecký pracovník) nemohl nastoupit na Filozofické fakultě Slovenské univerzity. Tisovo jmenování F. Hrušovského řádným profesorem v březnu 1945 odmítly realizovat profesorský sbor Filozofické fakulty i Senát Slovenské univerzity; dovolily si to v politicky přexponované době s odůvodněním chybějící Hrušovského habilitace. (Zároveň z těchto důvodů sabotovala Filozofická fakulta SU jmenování dalších tří řádných a dvou mimořádných profesorů.) (Pozn. ed.)

¹⁵ HRUŠOVSKÝ, F.: *Slovenské dejiny*. Turčianský sv. Martin, 1939.

¹⁶ HRUŠOVSKÝ, F.: *Slovenské dejiny*. 4. vyd., Turčianský sv. Martin, 1940. Další citace v textu jsou z tohoto vydání.

¹⁷ HRUŠOVSKÝ, F.: *Slovenské dejiny*. Učebnica pre 4. ročník slovenských stredných škôl. Turčianský sv. Martin, 1940.

¹⁸ HRUŠOVSKÝ, F.: *Die Geschichte der Slowakei*. Bratislava 1940.

¹⁹ HRUŠOVSKÝ, F. – CÍGER-HRONSKÝ, F.: *Obrázkové slovenské dejiny*. Turč. Sv. Martin 1942.

²⁰ HRUŠOVSKÝ, F.: *Dunaj*. Díl I. Trnava 1939. Díl II. Trnava 1941. Další vydání „Dunaje“ vyšly v Trnavě v letech 1940 a 1942.

²¹ HRUŠOVSKÝ, F.: *This is Slovakia. A Country you do not know*. 2nd ed., Cambridge, Ont., 1976. První vydání z roku 1953 jsem neměl k dispozici.

²² Na toto téma přednesl Hrušovský 29. 4. 1938 v T. S. Martině přednášku na valném shromáždění místního odboru Maticе slovenské. O rok později vyšla tiskem – viz: HRUŠOVSKÝ, F.:

Hrušovský chápe národ objektivisticky a navíc ahistoricky, tj. v jeho pojetí zde byli Slováci jako národ už od příchodu Slovanů. Slovenské dějiny jsou v Hrušovského pojetí nejen dějinami slovenského území, ale především dějinami slovenského národa, který Slovensko obývá nepřetržitě od příchodu slovanských kmenů a má proto právo na tomto území suverénně rozhodovat.²³ Samova říše a především Velkomoravská říše jsou tak nikoliv slovanskými, ale slovenskými státními útvary,²⁴ nejen Pribina, ale také Rastislav a Svatopluk jsou slovenskými vladaři a králi.²⁵ Slováci přišli o svůj stát v důsledku maďarské invaze do střední Evropy na počátku 10. století, byli včleněni do uherského státu, avšak i v něm si zachovali svou identitu a původně dokonce i územní autonomii, protože Slovensko bylo údělným knížectvím.²⁶ Udrželi si ji díky své věrnosti křesťanským mravním zásadám a učení církve. Slováci se aktivně podíleli na budování uherského státu, přičemž až do 18. století národnostně neutrální Uhersko nenutilo Slováky k nějakému samostatnému vystoupení na obranu své identity.

Těžiště Hrušovského knihy je ve výkladu slovenských politických dějin 19. a 20. století. Kritika maďarizačního útlaču samozřejmě zaujímá v Hrušovského práci čelné místo,²⁷ Hrušovský se ostatně v rámci historického odboru Matice slovenské opakovaně zabýval celkem podrobně i memorandovým hnutím.²⁸ Zatímco čeští a slovenští „čechoslováctí“ historici a publicisté věnovali značnou pozornost studiu slovensko-českých vztahů v 19. století, a českou pomoc i český vliv na Slovensko často zveličovali, Hrušovský upadá do opačného extrému a český vliv, resp. slovensko-českou spolupráci zcela bagatelizuje.²⁹ V první svě-

Slovensko v dejinách strednej Európy. Turč. Sv. Martin 1939. Myšlenku o zásadním významu polohy pro slovenský vývoj vtělil Hrušovský i do svých „Slovenských dejin“ – viz HRUŠOVSKÝ, F.: *Slovenské dejiny*, 4. vyd., s. 13-16.

²³ V tomto bodě Hrušovský přenáší do své dějinné koncepce tzv. státoprávní teorii slovenského národa, která tvořila součást ľudácké ideologie – srv. TISO, J.: *Ideológia slovenskej ľudovej strany*. Praha 1930.

²⁴ HRUŠOVSKÝ, F.: *Slovenské dejiny*. 4. vyd., Turč. Sv. Martin 1940, s. 12-13.

²⁵ Např. na mimořádném valném shromáždění Matice slovenské 17. 10. 1943 Hrušovský řekl toto: „V tomto roku [1943] pripomíname si desiate výročie veľkých Nitrianskych slávností, v ktorých slovenský národ manifestačne oslávil pamiatku svojho prvého vladára a svoj vstup medzi kultúrne národy Európy. V tomto roku spomíname na blahoslavený príchod svätých bratov Konštantína a Metoda, ktorí pred 1080 rokmi prišli na dvor múdreho slovenského vladára Rastislava, aby na území našej vlasti rozsievali semeno večnej pravdy evanjelia.“ HRUŠOVSKÝ, F.: *Žije, žije duch slovenský*. T. S. Martin 1943, s. 4-5.

²⁶ HRUŠOVSKÝ, F.: *Slovenské dejiny*, 4. vyd., 67-68.

²⁷ Tamtéž, s. 322-342.

²⁸ HRUŠOVSKÝ, F. (ed.): *Slovenské národné shromaždenie v Turčianskom sv. Martine 1861*. [zachovaný pravopis originálu] Tur. Sv. Martin 1941; RAPANT, D. – HRUŠOVSKÝ, F. – BOKES, F.: *Osudy memoranda 1861-1941*. Turč. Sv. Martin 1941.

²⁹ Tak např. hlasistům věnoval Hrušovský ve svých dějinách jen necelou stránku a zhodnotil celé hnutí takto: „Hlasistické hnutie dostalo onedlho protináboženský ráz, svojou pokrokovosťou sa dostalo do sporu s národnými i kresťanskými tradíciami slovenskej minulosti, vzbudilo proti sebe odpor, a preto nemohlo slovenskému životu priniesť posilnenie. Ale malo ten význam, že

tové válce je přexponován význam amerických Slováků pro vznik nezávislosti Československa, a pochopitelně je zdůrazněn význam Clevelandské a Pittsburské dohody.³⁰ Pokud jde o Československo, Hrušovský nepochybně jeho význam pro slovenský vývoj, ale současně je k němu velmi kritický. Slovinci vstupovali do Československa dobrovolně z vlastní vůle a s velkými nadějemi, ale zklamali se a museli potom dalších dvacet let bojovat jako národ za uznání svých kolektivních práv. Hegemonem tohoto boje se staly autonomistické strany, především HSLS, která pod vedením Andreje Hlinky nejprve vystoupila na obranu křesťanství a práv církve (především katolické) proti českému pokrokářství a sekularismu.³¹ Hrušovský vlastně podává ani ne tak dějiny Slovenska v letech 1918-1939, jako spíše dějiny slovenského autonomismu a především přehled politického zápasu HSLS,³² přičemž za hlavní hříchy meziválečného Československa považuje čechoslovakismus, který bránil Čechům uznat Slováky za svěbytný národ, z čehož vyplývala jejich neochota vyjít vstříc slovenským zájmům na hospodářském poli a necht' poskytnout Slovensku autonomii. Protičeský osten je u Hrušovského poměrně silný, byť zdaleka ne tak silný, jako u tehdejších ľudáckých publicistů.³³ Charakteristická je rovněž výrazná katolická interpretace charakteru národního obrození i zápasu o autonomii, byť na druhé straně je třeba říci, že se Hrušovský vyhýbá jakýmkoliv invektivám na adresu evangelíků jako „čechoslovakistů“, což je jinak další charakteristická črta ľudácké publicistiky. Důvod byl nepochybně v tom, že Hrušovského „Dějiny“ měly sloužit i jako učebnice pro školy, a oficiální náboženská politika Slovenské republiky hlásala smír mezi katolíky a evangelíky.

Shrnuto a podtrženo, vypadá tedy Hrušovského koncepce dějin posledních dvou století asi takto: od doby osvícenství jsou slovenské dějiny zápasem Slováků o národní existenci a pak o politickou emancipaci: Slovinci vystupují v roce 1848 na scénu s vlastním politickým programem, jehož cílem už tehdy bylo od-poutání se od Uher,³⁴ avšak s ohledem na pozdější politické poměry nemohli s tímto cílem vystupovat otevřeně, a proto se soustředili zatím jen na dílčí jazykové a kulturní požadavky. V důsledku příznivých okolností na sklonku první světové války se Slovinci vymanili nejprve z maďarského područí. To ale nebyl a nemohl být konec slovenského vývoje. Logickým vyústěním slovenských dějin byl teprve vznik slovenského státu 14. března 1939, jakýsi protipól zániku Velké Moravy roku 907.³⁵ Slovenský stát je syntézou uskutečnění křesťanské (resp. spí-

prispelo k rozhybaniu slovenského politického života“. HRUŠOVSKÝ, F.: *Slovenské dejiny*. 4. vyd., s. 334-335.

³⁰ Tamtéž, s. 364-370.

³¹ HRUŠOVSKÝ, F.: *Slovenské dejiny*. 4. vyd., s. 382-386.

³² Tamtéž, s. 379-420.

³³ Srv. např. MURGAŠ, K.: *Národ medzi Dunajom a Karpátmi*. 2. vyd. Martin 1940, MUTŇANSKÝ, Ľ.: *Slovenská revolúcia na vlnách éteru*. Bratislava 1942.

³⁴ HRUŠOVSKÝ, F.: *Slovenské dejiny*, s. 274-276.

³⁵ Kult Velké Moravy a především knížete Svatopluka (zásadně označovaného jako „král“) byl

še: katolícké) a národní myšlenky³⁶ a je současně i ideální formou seberealizace schopností slovenského národa.³⁷

Hrušovský se v poválečné době musel vyrovnat s některými problémy, které s ohledem na vývoj v letech 1938-1945 narušovaly jeho koncepci a působily ne-logicky. Především se vrátil k otázce politických cílů Slováků v rámci Československa a vztahu mezi autonomií a samostatností. Byla-li cílem autonomistického hnutí jen autonomie a uznání svébytnosti slovenského národa, proč nejsou Slováci spokojeni, když v košickém vládním programu jim bylo obojí zaručeno? Už ve válečných vydáních svých *Slovenských dejin* vyslovil autor myšlenku, která v původním textu formulována nebyla, totiž že autonomie ve skutečnosti nikdy nebyla cílem HSLS, ale pouze prostředkem k dosažení úplné nezávislosti.³⁸ Po válce Hrušovský tuto myšlenku rozvedl a v roce 1949 napsal: „Československá republika nebola konečnou stanicou na ceste politického vývinu slovenského národa. Tento štát mal povahu akejsi prechodnej stanice, cez ktorú bolo treba prejsť, aby Slováci dozreli, zmužneli a nadobudli odvahy rozbehnúť sa ku skutočnému poslednému cieľu, ktorým mohla byť len samostatnosť Slovenska, ako predpoklad naozaj slobodného slovenského života.“³⁹ Hrušovský k tomu dodává, že krivdy spáchané na Slováciích v rámci Československa ve skutečnosti nebyly primárním důvodem slovenského separatismu. Pro vznik slovenského státu nebyl rozhodující dokonce ani německý tlak na zničení druhé republiky v březnu 1939⁴⁰: ten sice v konkrétní situaci skutečně zapůsobil, ale v obecné rovině by v delší časové perspektivě ke vzniku samostatného Slovenska došlo i bez něj. Hlavním důvodem vzniku slovenského státu totiž je sama skutečnost, že Slováci jsou svébytným národem a každý národ usiluje o vlastní stát.⁴¹

za slovenského státu součástí oficiální státní ideologie, kterou vytvořil oficiální dvorní filozof Štefan Polakovič. Viz: POLAKOVIČ, Š.: *Slovenský národný socializmus*. Bratislava 1941, s. 72, s. 141-157.

³⁶ Tuto myšlenku zřejmě Hrušovský převzal od Štefana Polakoviče – viz POLAKOVIČ, Š.: *K základom slovenského štátu. Filozofické eseje*. Bratislava 1939, s. 138-139.

³⁷ Na toto téma přednesl František Hrušovský jako poslanec 19. 12. 1941 řeč ve slovenském sněmu při rozpravě o státním rozpočtu na rok 1942 – viz <http://www.psp.cz/eknih/1939ssr/stenprot/078schuz/s078002.htm>. Vyšlo též tiskem jako separát: HRUŠOVSKÝ, F.: *Slovenský národ je schopným vykonavateľom svojej suverenity*. Bratislava 1942.

³⁸ HRUŠOVSKÝ, F.: *Slovenské dejiny*. 4. vyd., s. 428.

³⁹ HRUŠOVSKÝ, F.: Cesta slovenských dejín k Slovenskej republike. In: *Slovenská republika 1939-1949* (ed. M. Šprinc). Scranton, Pa. 1949, s. 21.

⁴⁰ O německém tlaku ve válečných vydáních své knihy z celkem pochopitelných důvodů Hrušovský nepíše. Místo toho ocenil vstřícný postoj nacistického Německa a jmenovitě Adolfa Hitlera k slovenským snahám dosáhnout samostatnost – viz *Slovenské dejiny*, 4. vyd., s. 430-432.

⁴¹ Hrušovský o tom napsal: „Keby sa Slovákom v Československej republike nebola stala nijaká krivda na nijakom poli, keby Česi boli Slovensko priam zasypali svojou štedrosťou a keby Slovensko bolo z tejto štedrosti z roka na rok rástlo a bohatlo, Slováci aj tak by nechceli žiť v spoločnom štáte s Čechmi, lebo pri s stúpajúcom hmotnom blahobyte boli by stratili všetko, všetko, čo ich robilo Slovákmí, osobitným národom. [...] Ale keby ani tohto nebezpečenstva nebolo bývalo, a keby Česi boli uznávali Slovákov za osobitný národ a boli by v každom ohľá-

Hrušovský se musel zabývat i citlivou otázkou totalitního charakteru režimu válečné Slovenské republiky, jejího spojení s nacistickým Německem a rovněž s problémem Slovenského národního povstání roku 1944. Musel si také položit otázku, kterou si později kladli i další lůdáčtí autoři: jak je možné, že slovenský národ v roce 1944 povstal proti vlastnímu státu? S těmito problémy se Hrušovský v anglickém vydání svých dějin takto: stát jistě nebyl dokonalý, ale to bylo způsobeno dobou, ve které existoval. Samotný fakt, že tento stát vznikl, je pro slovenské dějiny natolik významný, že jeho nedostatky jsou vlastně irelevantní.⁴² Slovenské národní povstání nebylo povstáním slovenského národa, ale pučem proti slovenské státnosti, který zorganizoval Edvard Beneš, Sovětský svaz, komunisté, Češi a čechoslovakisti, k nimž se připojilo pár svedených Slováků – slovenský národ jako takový ale neměl s touto akcí nic společného. Obnovení Československé republiky si slovenský národ nepřál, šlo ale o zásadní chybu i z mezinárodního hlediska, protože s Edvardem Benešem a obnoveným Československem přišel na Slovensko komunismus.⁴³

Z výše uvedeného výkladu je zřejmé, že Hrušovský posuzuje každou událost slovenských dějin výhradně anebo alespoň primárně z hlediska toho, zda přibližuje slovenský národ státní nezávislosti, anebo zda ji od ní vzdaluje. Politický systém je posuzován primárně podle toho, zda respektuje křesťanské (či spíše přesněji: katolické) mravní a věroučné principy, anebo je popírá. Pro poválečné dějiny Slovenska už nemá zásadní význam skutečnost, že v třetí Československé republice byli Slováci uznáni za svébytný národ a byla zavržena idea čechoslovakismu, není ani rozhodující to, že tam již nepůsobí čeští úředníci, ani to že v prvních dvou poválečných letech mělo Slovensko rozsáhlou autonomii: v porovnání se samostatností v letech 1939–1945 znamenalo obnovení Československa na jakýchkoliv základech a s jakýmkoliv režimem krok zpět.

Hrušovského koncepce je problematičtější především v tom, že její autor chápe národ jako objektivně existující a trvalý subjekt dějin, ačkoliv národy v našem slova smyslu ve střední a východní Evropě vznikly teprve zhruba před dvěma stoletími. Z tohoto důvodu Velkou Moravu nelze chápat jako první slovenský stát, jeho knížata nemůžeme považovat za slovanská (alespoň ne v dnešním smyslu) a tudíž ani vznik Slovenské republiky v roce 1939 nemůže být protipólem roku 907 a logickým vyvrcholením slovenských dějin. Dějiny nemají žádný konec a proto ani žádný jejich okamžik nelze chápat jako jejich vyvrcholení. Teorii o tom, že každý národ usiluje o vytvoření vlastního státu, lze akceptovat, byť vychází jen z empirických pozorování; události z března 1939, podobně jako

de rešpektovali ich národné práva, Slováci aj tak by sa boli s Čechmi museli rozísť, lebo nemalo nijaký zmysel, aby žili v spoločnom štáte s Čechmi, keď mali právo na vlastný štát.“ In: HRUŠOVSKÝ, F.: Cesta slovenských dejín k Slovenskej republike. In: *Slovenská republika 1939–1949*, s. 21.

⁴² HRUŠOVSKÝ, F.: *This is Slovakia...*, s. 81.

⁴³ Tamtéž, s. 80–85, s. 91 (pozn. 25, 26).

vznik samostatné Slovenské republiky 1. ledna 1993, ovšem nelze prezentovat jako „nevyhnutelné“, protože dějiny vytvářejí lidé a ti mají svobodnou vůli, takže nic nevyhnutelného v dějinách neexistuje.⁴⁴ Jistě lze chápat Československou republiku jako přestupní stanici na slovenské cestě k nezávislosti, jenže v tom případě se Hrušovský dostává do rozporu sám se sebou, jestliže zodpovědnost za zánik státu zároveň připisuje Čechům, resp. českému sekularismu, protináboženské politice, čechoslovakismu a centralismu. Autor si totiž nepoložil následující otázku: proč by Češi měli cokoli ze svých „hříchů“ napravovat, když Československo bylo tak jako tak odsouzeno k zániku? Válečná Slovenská republika jistě měla svůj význam, pokud jde o upevnění slovenské národní identity, a pokud přijmeme teorii, že každý národ směřuje k vlastnímu státu, pak je její existenci třeba vnímat kladně; nepřijatelná je ale absolutizace významu vzniku a existence tohoto státu, protože nelze nebrat v úvahu okolnosti, za nichž vznikl a charakter jeho režimu. Proti myšlence, že jedna věc je slovenská státnost a právo Slováků na vlastní stát a zcela jinou věcí je charakter slovenského státu z let 1939-1945 (což byl standardní argument l'udácké emigrace po válce) sice nelze v teoretické rovině nic namítnout, potíží je ale v tom, že v praxi se stát vždy projevuje skrze svůj režim a ve skutečnosti tedy nelze nikdy stát v daném období od konkrétního režimu oddělit.

Hrušovského koncepci nacházíme ve větší či menší míře v pracích všech exilových historiků a publicistů, kteří jednak rozvíjeli její jednotlivé myšlenky, jednak do koncepce vtěsňovali ty klíčové události slovenských dějin, k nimž došlo až po Hrušovského smrti. Některé prvky byly časem zesíleny, jiné naopak zeslabeny. O rozšíření a dopracování neol'udácké koncepce slovenských dějin se přičinili už zmínění slovenští l'udáčtí emigranti, kteří vydali v exilu řadu publikací.⁴⁵ Z mladších osobností, osobně přímo nespojených pro svůj věk s l'udáckým

⁴⁴ V případě roku 1939 se rozpad republiky stal nevyhnutným teprve v momentě, kdy si to přálo nacistické Německo, v případě roku 1993 se tak stalo v důsledku voleb 5. – 6. června 1992, s vůlí elit nedomluvit se. Jistě i dříve existovaly symptomy hovořící o možnosti zániku Československa, nelze však jednoznačně říci, že jeho rozpad byl dán již jeho vznikem – takové pojetí dějin vede k historickému determinismu a popření svobodné vůle lidí rozhodovat stěžejní politické otázky.

⁴⁵ Viz např. KIRSCHBAUM, J. M.: *Náš boj o samostatnosť Slovenska*. Cleveland, Ohio 1958; TÝŽ: *Slovakia: Nation at the Crossroads of Central Europe*. New York, 1960; ĎURČANSKÝ, F.: *Biela kniha. Právo Slovákov na samostatnosť v svetle dokumentov*. I. – IV. Buenos Aires 1954; SIDOR, K.: *Šesť rokov pri Vatikáne*. Scranton, Pa. 1947; MIKUŠ, J.: *La Slovaquie dans le drame de l'Europe*. Paris 1955 (vyšlo též anglicky : *Slovakia. A Political History*, 1918-1950. Milwaukee, Wisc., 1963); TÝŽ: *Slovakia and the Slovaks*. Washington D. C. 1977; ČULEN, K.: *Po Svätoplukovi druhá naša hlava. Život Dr. Jozefa Tisa*. Middletown, Pa. 1947; *Dr. Jozef Tiso o sebe*. Passaic, N. J. 1952, týž: *Slováci a komunizmus* (ed. J. Paučo). Middletown, Pa 1957, týž: *Tak sme sa poznali*. Middletown, Pa. 1967; ODDO, Gilbert: *Slovakia and Its People*. New York, 1960. (Dnes už nežijící americký historik slovenského původu Thomas David Marzik v rozhovoru s autorem této studie vyslovil názor, že skutečným autorem této knihy je Jozef Paučo, který sa zřejmě dohodol s Oddem, někdejší středoškolským učitelem, že text bude publikovaný pod

režimem, se na dotváření koncepce podíleli především Milan Stanislav Ďurica (nar. 1925), působící na univerzitě v Padově a František Vnuk (nar. 1926).⁴⁶

Ľudácká emigrace neměla po válce lehké postavení: USA jako jednoznačný hegemon nekomunistické části planety se v letech studené války nijak netajily tím, že boj proti komunismu vůbec nespojuje s myšlenkou rozčlenění existujících mnohonárodnostních států ve východní Evropě. Česká a pročeskoslovenská slovenská emigrace (poněkud zjednodušeně Ľudáky označovaná paušálně za „čechoslováckou“ a „čechoslovakistickou“) byla přijímána oficiálními místy v USA i ve většině zemí západní Evropy mnohem lépe, než někdejší činitelé slovenského státu, na nichž leželo ódium válečné spolupráce Slovenska s nacistickým Německem, válka proti Spojencům a podíl na vyvraždění slovenských židů. První Československá republika byla naproti tomu v západním světě vnímána pozitivně. První poválečné práce někdejších funkcionářů slovenského státu i pozdějších Ľudáckých historiků byly proto logicky zaměřeny na zpochybnění demokratického charakteru meziválečného Československa a na obhajobu válečného slovenského státu, odsuzování SNP jako „komunistického a čechoslováckého puče“, a kritice poválečného režimu Československa jako nedemokratického, komunistického a nerespektujícího přirozené právo Slováků na samostatnost. Jednotlivé etapy slovenského vývoje rozebereme v následujících odstavcích každý zvlášť.

Ľudáctí a neoľudáctí autoři ve své kritice meziválečného Československa přímo navázali na Hrušovského a Ľudácké publicistické práce z předválečného a válečného období.⁴⁷ Meziválečné Československo, které si čeští a slovenští pročeskoslovenští političtí emigranti často idealizovali, mělo skutečně dost chyb, na které bylo možné poukazovat. Zpochybňování obrazu Československa jako skutečně demokratického státu bylo založené na opakovaném poukazování na vady československé demokracie, především na oficiální teorii čechoslovakismu, údajnou proticírkevní (či spíše: protikatolickou) politiku pražské vlády a Čechů a špatnou hospodářskou situaci Slovenska. Pod přikrytím „boje proti čechoslo-

jeho jménem. Když totiž Marzik Odda vyhledal a ptal se ho na okolnosti okolo vzniku knihy, zjistil, že Oddo se o Slovensko nikdy předtím nezajímal a neumí slovensky ani česky.)

⁴⁶ Milan Stanislav Ďurica, katolický kněz, studoval v Itálii po válce teologii, později se zaměřil na studium historie a politických věd. Působil jako docent na univerzitě v Padově. František Vnuk studoval báňské inženýrství v Ostravě, v roce 1949 emigroval do Rakouska a potom do Austrálie, kde působil jako profesor na technologickém institutu v Adelaide. Zde zároveň vystudoval historii. Oba napsali řadu historických prací především o nejnovějších dějinách. Bibliografický přehled prací Františka Vnuka (do r. 2007) viz: *Fidei et Patriae. Jubilejník na počesť 80. narodenín Františka Vnuka* (ed. J. M. Rydlo). Bratislava 2008, s. 934-983; soupis Ďuricových prací (do r. 1995): *Milan S. Ďurica. Studi di onore di Milan S. Ďurica* (ed. J. M. Rydlo). Roma- Cleveland-München-Bratislava 1995, s. 469-524.

⁴⁷ Viz např. SIDOR, K.: *Andrej Hlinka 1864-1926*. Bratislava 1934; TÝŽ: *Slovenská politika na póde pražského snemu*. Bratislava 1943; ČULEN, K.: *Slováci a Česi v štátnej službe ČSR*. Bratislava 1944; TÝŽ: *Pohľady na dnešok*. Bratislava 1944; TÝŽ: *Boj Slovákov o slobodu*. Bratislava 1944.

vakismu“ byla zároveň zpochybňována i blízkost Čechů a Slováků.⁴⁸ Výsledný obraz byl pak takový, že demokracie meziválečného Československa byla vlastně do značné míry pouhou fikcí, ze které Slováci mnoho neměli.⁴⁹ V mnoha ohledech se lůdický pohled blížil pohledu komunistické historiografie, která – především v padesátých letech – rovněž kritizovala demokracii první republiky jako čistě formální. Rozdíl byl v tom, že zatímco lůdická historiografie přičítala veškerou vinu Čechům a čechoslovakismu, v komunistické marxistické historiografii šlo o přirozený důsledek kapitalistického charakteru Československa, kde česká buržoazie měla silnější pozice než slovenská.

Těžištěm polemik s exilovou českou a slovenskou pročeskoslovenskou historiografií i s domácí (českou i slovenskou) historiografií se stala obhajoba válečného slovenského státu a politiky jeho představitelů. Jestliže se totiž u první Československé republiky lůdický diskurs částečně shodoval s diskursem české a slovenské marxistické historiografie, v otázce slovenského válečného státu se s žádným z ostatních diskursů neshodoval a narážel i na standardní pojetí satelitních režimů nacistického Německa ve světové historiografii. Pováleční exulanti kromě toho vnímali zpravidla problém tak, že ten, kdo odmítá válečný slovenský stát, odmítá samostatnost Slovenska a slovenskou státnost vůbec. Hlavní body lůdické apologetiky jsou následující: 1) vznik slovenského státu 14. března 1939 nebyl vedlejším důsledkem plánované nacistické okupace zbytku českých zemí, ale výsledkem dlouholetých tužeb slovenského národa. Nacistické plány pouze proces směřující k slovenské samostatnosti urychlily, podobně jako je urychlil tzv. Homolův puč, tj. zásah pražské vlády proti Tisově autonomní vládě a vyhlášení stanného práva na Slovensku⁵⁰; 2) Slovenská republika nebyla zcela závislá na nacistickém Německu, ale prováděla v rámci možností samostatnou vnitřní a zahraniční politiku,⁵¹ o čemž svědčí i to, že byla postupně uznána většinou států; 3) režim Slovenské republiky byl sice autoritativní, ale opíral se o domácí tradice, především křesťanské. V rámci válečné Evropy a německé sféry vlivu ani jiný než autoritativní režim být na Slovensku nemohl. Lůdický režim byl sice represivní, ale v porovnání s ostatními satelitními státy a především státy přímo okupovanými byla úroveň represe relativně nízká; 4) účast Slovenska ve válce na straně nacistického Německa byla vynucena okolnostmi a tlakem, jemuž se nemohlo Slovensko ubránit. Proti Polsku Slovensko válčilo proto, aby získalo zpět ztracená území na Oravě a Spiši, a válka proti SSSR

⁴⁸ GRÉBERT, A.: Are the Slovaks and Czechs two “Closely related” nations? In: *Slovakia*, vol. II., 1952, No. 3, pp. 58-64; TÝŽ: Was Czecho-Slovakia a Democracy? In: *Slovakia*, vol. III., 1953, pp. 1-12; TÝŽ: Why the Slovaks were not Content in Czecho-Slovakia? In: *Slovakia*, vol. III, 1953, pp. 48-56.

⁴⁹ Srv. např. VNUK, F.: Slovakia in pre-Munich Czecho-Slovakia. In: *Slovakia in the 19th and 20th Centuries* (ed. J. M. Kirschbaum). Toronto 1973, pp. 101-128.

⁵⁰ Tato interpretace je převzata z prací ještě z doby válečné Slovenské republiky – viz např. ČU-LEN, K.: *Boj Slovákov o slobodu*. 2. vyd., Bratislava 1944.

⁵¹ ĎURICA, M. S.: Slovenský odpor voči nemeckému nacizmu. In: *Most*, 1979, s. 15-27.

byla válkou proti komunismu.⁵² Není pravda, že Slovensko vyhlásilo válku USA a Velké Británii.⁵³ 5) Slovensko nenese vinu na vyvraždění slovenských židů, tu nese nacistické Německo a jeho nečetní pomahači na Slovensku. Slovenská vláda a především Jozef Tiso udělali naopak maximum, aby slovenské židy ochránili; 6) Slovensko za války ekonomicky prosperovalo. V protikladu k problematické první Československé republice je Slovenská republika podávána jako ostrov klidu, míru a prosperity v těžkých letech druhé světové války.

Velmi špatně naopak v ľudáckém podání celkem pochopitelně dopadlo Slovenské národní povstání, které bylo vydáváno za „komunistický puč“, za nímž stála Moskva a Edvard Beneš a jehož důsledkem bylo zničení slovenské samostatnosti, obnovení „české nadvlády“ a nastolení komunismu na Slovensku.⁵⁴ Účast Slováků v povstání je podávána jako tragický omyl, přičemž je zdůrazňována skutečnost, že velká část Slováků se do povstání zapojila jenom proto, že byla buď nuceně mobilizována, anebo pomýlená tvrzením, že Němci vtrhli na Slovensko a uvěznilí prezidenta Tisa. Snaha povstalecké SNR prosadit federativní uspořádání příštího Československa je sice vnímána s určitými sympatiemi, avšak současně je považována za vývojem už překonanou, protože po 14. březnu 1939 už mohl slovenské aspirace uspokojit jedině samostatný stát.⁵⁵ Vděčným tématem ľudáckých autorů se staly zločiny partyzánů na civilním obyvatelstvu. Tyto zločiny se skutečně staly, nelze je bagatelizovat, jsou skvrnou na povstání a je dobře, že byly odhaleny a popsány. Nelze ale jednoduše povstání redukovat jen na partyzánské zločiny. Popis „bolševických hrůz“ a zločinů partyzánů je prakticky totožný s ľudáckou propagandou v dobovém tisku z let 1944-1945.

Komunisté jako údajní strůjci „puče“ byli v podmínkách studené války a všeobecné antikomunistické hysterie v USA v padesátých letech vhodným objektem kritiky.⁵⁶ V slovenských emigrantských časopisech (*Slovák v Amerike, Kanadský Slovák, Almanach Slováka v Amerike, Almanach Kanadského Slováka, Slovakia,*

⁵² PAUČO, J.: *Slováci a komunizmus*. Middletown, Pa. 1957, s. 107-111.

⁵³ Fakt, že slovenská vláda vyhlásila 13. 12. 1941 formálně válku také Velké Británii a USA byl pro ľudáckou emigraci velkým problémem již za války. Proto bývalí ľudáčtí činitelé samotné vyhlášení války zpochybňovali jednak věcně tím, že se slovenská armáda reálně žádných bojů proti západním Spojencům nezúčastnila, jednak legalisticky: vyhlášení války nebylo schváleno slovenským sněmem, jak to předepisovala ústava, a USA ani Velká Británie nevzali válečný stav na vědomí. To je sice pravda, avšak sněm neschválil ani účast Slovenska ve válce proti Polsku a SSSR. USA a Velká Británie nemohly vzít válečný stav na vědomí, protože Slovensko jako samostatný stát v té době neuznávaly.

⁵⁴ Viz podrobněji RYCHLÍK, J.: Reflexia Slovenského národného povstania v povojnovom ľudáckom exile a historiografii. In: SYRNÝ, M. a kol.: *Slovenské národné povstanie. Slovensko a Európa roku 1944*. Banská Bystrica 2014, s. 658-670.

⁵⁵ VNUK, František: *Rebelanti a suplikanti*. Lakewood, 1989.

⁵⁶ HROBAK, P. A.: *Czecho-Slovakia victim of Communist Aggression*. Middletown, 1945; ČULLEN, K.: *Po Svätoplukovi druhá naša hlava. Život Dr. Jozefa Tisu*. Middletown., Pa. 1947, s. 274-275; ČULLEN, K.: *Vznik a zánik Demokratickej strany*. Middletown, Pa., 1950, s. 23-27; HROBAK, P.: *Who Betrayed Slovakia to the Reds?* Middletown, Pa. 1954.

později *Slovak Studies*, vycházející v Římě), nacházíme mnoho článků a studií o povstání, psaných z pohledu jeho odpůrců.⁵⁷ Tak poslední šéfredaktor *Slováka* Jozef Paučo (1914-1975), který se v USA stal hlavním redaktorem a vydavatelem *Slováka v Amerike*, vydal knihu *Slováci a komunizmus*, kde vydává SNP za puč komunistů, kteří se tak mstili za protikomunistickou politiku Ľudácké vlády.⁵⁸ Akcentováním role komunistů v SNP se Ľudácká historiografie paradoxně dostala na stejnou platformu, jako komunistická historiografie, která rovněž vydávala povstání za dílo Komunistické strany Slovenska, ačkoliv ve skutečnosti komunisté hlavním činitelem nebyli. V Ľudáckém podání je povstání „neuvěřitelným spiknutím“, jak je nazval František Vnuk, protože přece není normální, aby národ povstával proti vlastnímu státu.⁵⁹

Poválečným dějinám Slovenska věnovala Ľudácká historiografie a publicistika relativně méně pozornosti.⁶⁰ Na rozdíl od převládajícího diskursu v české i slovenské pročeskoslovenské exilové historiografii je v Ľudácké spisbě zásadně negativně vnímána i třetí republika. Demokratická strana se sice pokouší zabránit úplnému převzetí moci komunisty, ale šlo o předem ztracený boj a demokraté jen sklídili plody své spolupráce s komunisty.⁶¹ Komunistický převrat z 25. února 1948 není nějakým zásadním mezníkem, ale jen logickým vyústěním „komunistického puče“ z 29. srpna 1944. Ľudácký diskurs si zde náhle opět částečně podává ruku s diskursem komunistické historiografie, která rovněž vnímala únorový převrat jako „vyústění národní a demokratické revoluce“ zahájené už v roce 1944. Poúnorová doba je samozřejmě vnímána dvojnásobně negativně, jako doba mravního, hospodářského a kulturního úpadku.⁶² Na rok 1968 se Ľudáci dívali s určitými sympatiemi, přičemž už od šedesátých let oceňovali snahy slovenských komunistů dosáhnout proti českým komunistům federalizace státu⁶³ – samozřejmě nikoliv jako „definitivní vyřešení národnostní otázky v ČSSR“, ale krok vpřed na cestě k úplné nezávislosti.⁶⁴

⁵⁷ ČOBANOV, G.: Memories of Kunerad. In: *Slovakia*, 1957, č. 3-4, s. 23-34; POVAŽAN, R.: Slovenskí utečenci v Hornom Rakúsku 1945-1950. In: *Jubilejný kalendár Kanadskej slovenskej ligy*, 1982, s. 129-134.

⁵⁸ „Slovenská vláda zakázala komunistickú stranu. V druhej polovici vojny komunisti začali vyvíjať podzemnú činnosť. Jednou z akcií komunistov bolo „slovenské národné povstanie“ [tak v origináli – J. R.] v roku 1944, ináč ale obyčajný puč, pripravený a vedený sovietskymi, českými a inými cudzími komunistami za pomoci domácich komunistických vodcov a ich politických priateľov, liberálov a ľavičiarov.“ PAUČO, J.: *Slováci a komunizmus*, s. 112.

⁵⁹ VNUK, F.: *Neuveriteľné sprisahanie. Vojenské a politické akcie proti Slovenskej republike v roku 1944*. Middletown, Pa., 1964.

⁶⁰ Viz např. KIRSCHBAUM, J. M.: Slovakia after the Second World War. In: *Slovakia in the 19th and 20th Centuries*, pp. 195-236.

⁶¹ ČULEN, K.: *Vznik a zánik Demokratickej strany*. Middletown, Pa., 1950.

⁶² VNUK, F.: *Sedemnást' neúrodných rokov. Náčrt dejín slovenskej literatúry v rokoch 1945-1962*. Middletown, Pa., 1963.

⁶³ VNUK, F.: Ľudová strana v slovenskej politike. In: *Almanach Slováka v Amerike* 1968, s. 41.

⁶⁴ GLEJDURA, Š.: Slovenský nacionalizmus 1968. In: *Literárny almanach Slováka v Amerike* 1969, s. 85-94.

V obecné rovině je problematickým především metodologický přístup řadových autorů. Ti totiž často volají po „slovenském pohledu na dějiny“, čímž rozumějí požadavek, aby výklad dějin sloužil posilování slovenské národní myšlenky, hlásání „slovenské pravdy“ a zdůrazňoval právo Slováků na samostatnost (ačkoliv toto právo nikdo nezpochybňuje). Události, které „škodí slovenským zájmům“, protože (údajně) dehonestují slovenský národ a jeho dějiny, je proto nejlépe nezdůrazňovat, anebo – pokud to jde – raději vůbec jako „nepodstatné“ vynechat. Proto má „skutečný“ slovenský historik např. vždy hájit válečný slovenský stát, ať už byl jakýkoliv, má odsuzovat Slovenské národní povstání, protože bylo namířeno proti slovenskému státu, a především má v těchto otázkách odrážet protiargumenty jiných historiků stojících na „neslovenských pozicích“. K dosažení podobného cíle jsou ovšem potom fakta vybírána nutně selektivně a často interpretována násilně: místo základní zásady historikovy práce neformulovat závěry tam, kde pro ně nehovoří známá fakta (*quod non est in actis non est in mundo*), je naopak neexistence důkazu vydávána za důkaz samotný.⁶⁵ Jinak řečeno: objektivistické hodnocení událostí je odmítáno ve jménu jakýchsi vyšších, „národních“ zájmů. Podobný přístup ovšem znemožňuje jakékoliv nadnárodní zkoumání historie, protože místo uceleného pohledu na vývoj lidstva získáváme řadu paralelních a vzájemně si argumentačně zcela odporujících „národních pohledů“.

Není bez zajímavosti, že požadavek „slovenského pohledu“ a odmítání „objektivismu“ je velmi podobné volání marxisticko-leninské, či spíše komunistické historiografie po „třídní stranickosti ve vědě“ a odmítání objektivismu jako třídně nepřátelského, buržoazního přístupu.⁶⁶ Tak např. režimistický komunistický historik Václav Král opakovaně kritizoval „objektivismus“ v historické vědě a volal po „třídní stranickosti“ a „třídním pohledu na dějiny“, což v praxi znamenalo požadavek zvýraznění těch faktů, která (zdánlivě) potvrzovala nezadržitelné směřování lidstva ke komunismu, zatímco této koncepci nepohodlná fakta měla být zeslabována, zamlčována, „z třídních pozic vysvětlována“ či (nejlépe) vůbec vypuštěna jako „nepodstatná“ a tedy zamlčována. Kladné či záporné hodnocení jakékoliv události se řídilo „třídním hlediskem“, tj. kladné bylo vše, co pomáhalo posunout vývoj směrem k socialismu a záporné vše, co jej od něj vzdalovalo.⁶⁷

⁶⁵ S požadavkem „slovenského pohledu“ vystoupil na počátku devadesátých let František Vnuk. Srv. BALÁŽ, A. – ROSENBERG, M.: Pohľad z druhej strany. Hovoríme s literárnym historikom Františkom Vnuikom. In: *Literárny týždenník*, roč. 3, 1990, č. 16, s. 1 a 11; VNUK, F. – ŠRÁMEK, J.: Historická kauza dr. Jozef Tiso. In: *Literárny týždenník*, roč. 3, 1990, č. 21, s. 8-9; VNUK, F. – GEONDA, M.: O slovenskom štáte trochu inak. In: *Slovenský národ*, roč. 2, 1991, č. 31, s. 1 a 4. Viz k tomuto problému: RYCHLÍK, J.: František Vnuk a tzv. slovenský pohľad na dejiny. In: *Kultúrny život*, 2. 9. 1991.

⁶⁶ MUKAŘOVSKÝ, J.: *Stranickost ve vědě a v umění*. Praha, 1950, s. 44.

⁶⁷ KRÁL, V.: Historie v naší společnosti. In: *Úkoly československé historiografie*. Praha 1972, s. 85-89. Král tyto myšlenky později podrobněji konkrétně rozvedl – viz KRÁL, V.: *Ke kritice našeho dějepisectví*. Praha 1973.

Třídní stranickost je ale principiálně neslučitelná se zásadami historické vědy, byť sami komunisté tvrdili opak.⁶⁸

Požadavek „národního pohledu“ je stejně neslučitelný se zásadou vědecké objektivity, jako požadavek „třídního pohledu.“ Pochopitelně, stoprocentní objektivita historického pohledu není možná, protože i historik je jen člověk, a jsou mu proto některé události sympatické a jiné nikoliv, čemuž podvědomě přizpůsobuje i výběr faktů. Určitý způsob hodnocení konkrétních historických událostí je kromě toho podstatou formování národní identity, takže pohled historiků dvou národností na událost, která jejich národy dělí, nemůže být nikdy zcela shodný. To ale neznamená, že se historik nemá o maximální objektivitu snažit, anebo že se má dokonce vědomě postavit na pozici subjektivismu a selektovat historická fakta tak, aby získal materiál pro obhájení předem stanovenou tezi, diktovanou často jen politickými potřebami. Práce psané tímto způsobem nejsou historickými vědeckými pracemi, ale pouhou historickou publicistikou psané pro předem stanovené politické cíle, byť navenek (např. svou vnější úpravou, poznámkovým aparátům apod.) se jako historické práce tváří. Jednotlivé práce lůdackých autorů tak mohly přinést (a často také skutečně přinesly) důležité a zajímavé dílčí poznatky např. ze zahraničních autorů, které byly domácím historikům nedostupné,⁶⁹ jinak ale jsou spíše dokumentem o tom, jak sami lůdáci viděli a vidí slovenskou minulost.

Bude alespoň krátce třeba provést také meritorní kritiku lůdackých tvrzení ohledně první Československé republiky a slovenském lůdackém státě, protože tyto dva okruhy se nejčastěji ve spisech lůdackých autorů objevují a jsou také nejčastěji předmětem odborných diskusí. Chyby první republiky jistě poskytnou mnoho možnosti k oprávněné kritice personálních poměrů (přemíra českých úředníků na Slovensku), centralismu, hospodářské politiky atd. Problémem většiny lůdackých prací ale je, že „vady“ a „chyby“ šmahem připisují pražské vládě, nebo prostě „Čechům“, což v praxi v lůdackém pojetí vlastně splývalo. V mnoha případech je kritika přexponovaná a různé negativní jevy jsou vydávány za cílevědomou „politiku Prahy“.⁷⁰ Pokud jde o apologetická tvrzení neolůdackých

⁶⁸ MUKAŘOVSKÝ, J.: cit. dílo, s. 45.

⁶⁹ Viz např. VNUK, F.: British Attitude Towards Independent Slovakia. In: *Slovakia*, 22, 1972, pp. 65-91; TÝŽ: British Recognition of Independent Slovakia in 1939. In: *Slovak Studies*, Historica, 6, IX.; TÝŽ: *Slovenská otázka na Západe v rokoch 1939-1940*. Cleveland, Ohio 1974; ĎURICA, M. S.: *La Slovacchia e le sue relazioni politiche con la Germania*. Documenti, Padua 1964; KIRSCHBAUM, J. M.: Postoj Veľkej Británie k Slovenskej republike. In: *Almanach Slovák v Amerike* 1960, s. 63-71; KIRSCHBAUM, S. J.: The Slovak Republic, Britain, France and the Principle of Self-determination. In: *Slovak studies*, 23, 1983.

⁷⁰ Tak je tomu především u údajné proticírkevní (rozuměj: protikatolické) politiky vlády. Ve skutečnosti pražská vláda minimálně od roku 1920 neprováděla žádnou politiku namířenou proti katolické církvi. Hospodářské nesnáze zase vyplývaly z podstaty kapitalistického systému volné konkurence, při kterém slovenský průmysl těžko mohl obstát v soutěži s průmyslem českým. Podrobněji viz: RYCHLÍK, J.: *Češi a Slováci ve 20. století. Spolupráce a konflikty 1914-1992*. Praha 2012, s. 86-109.

historiků a publicistů týkající se válečné Slovenské republiky, jsou všechna přinejmenším sporná a vyvrátitelná, v případě pokusu o exkulpací režimu z podílu na vyvraždění židů jde pak o tezi vysloveně nepravdivou: na vyvraždění slovenských židů měly jednoznačně hlavní podíl právě režim a vláda slovenského státu, prezidenta nevyjímaje, nikoliv nacistické Německo.⁷¹

Položme si nyní otázku, zda měla l'udácká publicistika a historiografie nějaký dopad na Slovensku před listopadem 1989 a po listopadu 1989. Odpověď na první část otázky je poměrně snadná: dopad l'udácké produkce byl na Slovensku minimální. Veškeré knihy a časopisy publikované v zahraničí podléhaly z hlediska dovozu přísné cenzuře. Některé ústřední knihovny sice disponovaly knihami vydanými v exilu, avšak ty se volně nepůjčovaly a sloužily jen k doloženým studijním účelům a jejich využívání bylo vázáno na speciální povolení. Úplně neznámá ovšem neoľudácká produkce na Slovensku nebyla. Knihy exilových autorů byly totiž do Československa pašovány, a i když jejich oběh byla značně omezený, k části především odborné obce se dostaly. Jen tak je možné si vysvětlit, že se občas v oficiální literatuře objevovaly i polemiky s l'udáckými autory. V padesátých letech byla dokonce zahájena kampaň „proti prežitkom ľudáctva“⁷². Určité náznaky l'udácké interpretace dějin se objevily na Slovensku v druhé polovině šedesátých let v souvislosti s bojem za prosazení federace; šlo především o celkem pozitivní hodnocení l'udácké Slovenské republiky a naopak kritiku první Československé republiky,⁷³ avšak tyto tendence – ostatně nijak zvlášť výrazné – definitivně skončily na podzim roku 1969. V letech normalizace nebyla považována l'udácká emigrace za nějaký zásadní politický problém. Koncem roku 1987 byl zatčen katolický aktivista Ivan Polanský, který vydával samizdatový *Historický*

⁷¹ Tuto interpretaci – věcně a faktograficky zcela nesprávnou – prezentuje již od padesátých let Milan Stanislav Ďurica, který se za každou cenu snaží především exkullovat podíl Jozefa Tisa, jehož dokonce vydává za jakéhosi zachránce slovenských židů. Viz: ĎURICA, M. S.: Dr. Jozef Tiso and the Jewish Problem in Slovakia. In: *Slovakia*, vol. VII, 1957, No. 3-4, pp. 3-22 (2. vyd. Padua 1964). Tato malá studie publikována ve stejné době v USA také slovensky na pokračování – Dr. Jozef Tiso a problém Židov na Slovensku. *Jednota* (Middletown, Pa.), č. 3430-3436, 1957. Vyšla také španělsky a nizozemsky (vlámsky) – viz *La Republica Eslovaca y la tragedia de los judios europeos*. Buenos Aires, 1957; Het Slovakije van Msgr. Tiso en de nazische jodenvervolging. *Helmondse Courant*, 25. a 26. 1. 1962. Svá tvrzení nově Ďurica shrnuje ve své práci Jozef Tiso a Židia. Bratislava 2008. Ďuricovy práce a jeho argumentace je základem všech obhajob Tisa a l'udáckého režimu pokud jde o genocidu židů na Slovensku. Vyvážený pohled na tuto problematiku viz KAMENEC, I.: *Po stopách tragédie*. Bratislava 1991; LIPSCHER, L.: *Židia v slovenskom štáte*. Praha-Banská Bystrica 1992.

⁷² *Proti prežitkom ľudáctva*. (ed. I. Hrušovský). Bratislava 1954; SIRÁCKY, Andrej: *Kľérofašistická ideológia ľudáctva*. Bratislava 1955; STANEK, Imrich a kol.: *O ľudáckém fašismu*. Praha 1956.

⁷³ Srv. např. FABIAN, J.: Z bojov o stredeurópsky most. In: *Kultúrny život*, 1. 10. 1966, č. 40, s. 1, s. 3; KALISKÝ, R.: Národ s dedičným hriechom? In: *Kultúrny život*, 9. 12. 1966, č. 50, s. 3, s. 7. Ladislav Hoffmann na stránkách Kultúrneho života vystoupil na obranu Jozefa Tisa a jeho úlohy při deportaci židů – viz: *Kultúrny život*, 14. 6. 1968, č. 23, s. 6.

zápisník, v němž ve stylu l'udáckých emigračních tiskovin kladně hodnotil nejen Andreje Hlinku, ale i Jozefa Tisa a slovenský válečný stát. Za Ivana Polanského, který byl obviněn z propagace fašismu, se postavila nejen slovenská, ale i česká opozice, především Charta 77. Chartisté sice v naprosté většině s Polanským nesouhlasili, ale bránili jeho právo hlásat své názory.⁷⁴ Případ Ivana Polanského hájícího l'udáckou republiku byl ale v té době naprostou výjimkou.

Druhá část otázky je komplikovanější, protože někteří slovenští historici převzali jen část l'udáckého pohledu, tj. ztotožnili se jen s některými názory na události slovenských dějin⁷⁵, zatímco jiné více či méně odmítli. Pád komunistického režimu v listopadu 1989 otevřel l'udácké emigraci možnost působit přímo na Slovensku. L'udácký pohled se zdál být „nový“, byl v příkrém rozporu s dosavadní oficiální marxistickou interpretací slovenských dějin, zdál se mnoha lidem jako „představení pravdy o slovenském státu.“ Na Slovensko opakovaně přijížděli František Vnuk⁷⁶ a Milan S. Ďurica, kteří se zde pak přechodně usadili, i někteří doposud žijící představitelé slovenského státu. Veřejně mohli vystupovat nyní i ti někdejší l'udáci, kteří po roce 1945 zůstali na Slovensku. Nyní publikovali své paměti, což samo o sobě je třeba hodnotit jako pozitivní krok a příspěvek k poznání moderních slovenských dějin.⁷⁷ Není jistě nijak překvapující, že se tato skupina publicisticky zapojila do diskuse o dalším osudu Československa, přičemž podporovala vznik samostatného Slovenska. Na domácí půdě byly přeneseny spory

⁷⁴ Tlak české i slovenské opozice a také protesty ze zahraničí vedly k tomu, že případ Ivana Polanského byl překvalifikován z propagace fašismu na pouhé podvracení republiky a jeho trest byl nakonec relativně mírný: nejprve byl sice odsouzen na čtyři roky, ale už v říjnu 1988 mu byl amnestií trest snížen na polovinu a v polovině prosince 1988 byl podmínečně propuštěn. K případu viz RYCHLÍK, J.: *Češi a Slováci ve 20. století. Spolupráce a konflikty*. Praha 2012, s. 555.

⁷⁵ Srv. např. LETZ, R.: *Slovensko v rokoch 1945-1948. Na ceste ku komunistickej totalite*. Bratislava 1994, HRABOVEC [Hrabovcová], E.: *Andrej Hlinka a slovenskí katolíci očami Svätej stolice*. Bratislava 2014.

⁷⁶ František Vnuk od akademického roku 1992/1993 působil pět let jako vysokoškolský pedagog na Cyrilometodějské bohoslovecké fakultě Univerzity Komenského, kde přednášel církevní dějiny. Zde se také v roce 1995 habilitoval pro tento obor prací *Cyrilo-metodská bohoslovecká fakulta v rokoch 1950-1956*. V této době publikoval také několik prací týkajících se let 1945-1948 a především knihy a dokumenty týkající se persekuce římsko-katolické církve v komunistickém období. Viz: VNUK, F.: *Slovensko v rokoch 1945-1948. I. Volga sa vliala do Hrona*. Toronto – Sv. Jur, 1994, II. *Vltava sa vliala do Váhu*. Toronto – Sv. Jur 1995; TÝŽ: *Akcie K a R. Zásahy komunistického režimu proti reholiam v rokoch 1950-1956*. Bratislava 1995; TÝŽ: *Pokus o schizmu a iné proticirkevné opatrenia v rokoch 1945-1948*. Bratislava 1995; TÝŽ: *Dokumenty o postavení katolíckej cirkvi na Slovensku v rokoch 1945-1948*. Martin 1998; TÝŽ: *Vládni zmocnění na biskupských úradoch v rokoch 1949-1951*. Martin 1999; TÝŽ: *Popustené putá: katolícka cirkev na Slovensku v období liberalizácie a nástupu normalizácie (1967-1971)*. Martin – Burlington, 2001.

⁷⁷ ČARNOGURSKÝ, P.: *14. marec 1939*. Bratislava 1992; TÝŽ: *6. október 1938*. Bratislava 1993; TÝŽ: *Svedok čias*. Bratislava 1997. Pavol Čarnogurský zemřel v prosinci 1992 (nač. 1908), jeho poslední dvě knihy vyšly posmrtně.

o charakteru slovenského státu, spory o osobnost Jozefa Tisa a o významu Slovenského národního povstání. Objevila se staronová konstrukce o Velké Moravě jako prvním slovenském státě,⁷⁸ práce heroizující Jozefa Tisa⁷⁹ a slovenský stát a naopak kritizující SNP. Anton Špiesz, jinak historik starších dějin, zabývající se nadto především hospodářskými dějinami, vydal v roce 1992 svou krátkou syntézu, která sice slibovala „nový“ pohled na slovenské dějiny, ve skutečnosti však šlo o pouhou (nepříliš povedenou) parafrázi Hrušovského Slovenských dějin.⁸⁰

Právo Slováků na samostatnost v letech 1989-1992 nikdo nezpochybňoval.⁸¹ Naopak, na české straně od roku 1990 sílilo přesvědčení, že pro Čechy bude nejlépe se Slovenska zbavit a federaci rozpustit. Diskuse o slovenském státě, první republiče a Velké Moravě proto primárně neprobíhaly mezi Čechy a Slováky, resp. mezi českými a slovenskými historiky, ale uvnitř slovenské společnosti a její akademické obce. Ukázalo se, že pro většinu renomovaných historiků stojící na zásadách demokracie a liberalismu není slovenský stát inspirativní a osobnost Jozefa Tisa vnímají jako velmi problematickou. Osobnost Jozefa Tisa a ľudácký slovenský stát kromě toho nebyly přijímány pozitivně u evangelické menšiny.⁸² Protože většina „antiľudáků“ se tehdy stavěla rezervovaně k myšlence slovenské samostatnosti, snažila se je neolďudácká historiografie diskreditovat jako „čechoslovakisty“ a často také jako komunisty, byť bývalí členové komunistické strany se vyskytovali v obou táborech.

Diskuse o Velké Moravě, slovenském státě a významu Československa mezi oběma tábory nepřestaly ani po vzniku samostatné Slovenské republiky. Šlo totiž nyní o to, o jaké tradice se má nový stát opírat. Ľudácká emigrace jistě vnímala vznik samostatného Slovenska v roce 1993 jako svou celoživotní satisfakci, byť způsob vzniku Slovenské republiky nebyl z hlediska neolďudácké koncepce dějin bez určitých problémů. Pokud totiž v duchu Hrušovského koncepce obecně vnímali slovenský vývoj jako neustálý boj slovenského národa

⁷⁸ ĎURICA, M. S.: Slovenský národ a jeho státnost. In: *O päť minút dvanásť*, č. 3/1990, s. 7-9.

⁷⁹ ĎURICA, M. S.: *Jozef Tiso. Slovenský kňaz a štátnik*. I. 2. vyd. Martin 1992. První vydání, které vyšlo zřejmě v zahraničí, jsem neměl k dispozici. 3. rozšířené vydání viz: *Jozef Tiso. Životopisný profil*. Bratislava 2006.

⁸⁰ ŠPIESZ, A.: *Dějiny Slovenska*. Bratislava 1992.

⁸¹ V této souvislosti je nicméně zajímavé, že neolďudácká publicistika zahájila nový boj proti tzv. čechoslovakismu, ačkoliv myšlenka jednotného československého národa byla v té době už dávno i na české straně opuštěna a nikdo ji nehájil. Ján Bobák, bývalý komunista, který přešel do neolďudáckého tábora, začal používat pojem „etatistický čechoslovakismus“, aniž by ovšem vysvětlil, co si pod tímto pojmem představuje.

⁸² Ve dnech 5. – 7. května 1992 se v Časté-Papierničce uskutečnila velká konference o Tisovi, které se zúčastnili čelní exiloví historici, několik jejich domácích epigonů, slovenští historici z oficiálních pracovišť, čeští historici a zahraniční hosté. Ukázalo se, že konsensus mezi neolďudáckým a ľudáckým demokratickým směrem v slovenské historiografii není v otázce slovenského státu a Jozefa Tisa možný. Materiály z konference viz: *Pokus o politický a osobný profil Jozefa Tisu* (eds. V. Bystrický, Š. Fano). Bratislava 1992.

za přežití,⁸³ pak do této koncepce nezapadal způsob rozdělení Československa v roce 1992, kdy nemalá část české politické elity nejen neměla nic proti samostatnosti Slovenska, ale naopak ji od voleb v červnu 1992 v podstatě podporovala, zatímco většina obyvatel Slovenska si tehdy úplnou samostatnost nepřála. Proto vlastně ani nepřekvapí, že vlastnímu vzniku samostatné Slovenské republiky věnovali ľudáci autoři poměrně málo pozornosti.⁸⁴ Rozčarováním byl pro ně především postoj Kresťanskodemokratického hnutí (KDH) Jána Čarnogurského, které původně ľudáci považovali za pokračovatele HSL'S.⁸⁵

Nepochybným zklamáním pro neoľudáky byla skutečnost, že se nový slovenský stát hned od počátku vymezil vůči válečnému slovenskému státu negativně a prohlásil se naopak za pokračovatele demokratických tradic právě zaniklého Československa. Přímou jako „facku“ museli pak někdejší ľudáci vnímat fakt, že za státní svátek nové Slovenské republiky nebyl prohlášen 14. březen, ale naopak 29. srpen, tedy počátek Slovenského národního povstání. Proti SNP zahájili ľudáci přímo zuřivý boj. František Vnuk vydal na Slovensku znovu svou knihu o „neuveriteľném sprisahaní“⁸⁶ V srpnu 1993 se v Bratislavě konala v Bratislavě konference odsuzující Slovenské národní povstání.⁸⁷ I v následujících letech vyšla řada prací rehabilitujících, či lépe řečeno: snažících se rehabilitovat slovenský stát.⁸⁸ Znovu byly také vydány některé práce, které vyšly za války nebo v exilu,⁸⁹ začaly vycházet nové knihy exilových autorů a řada memoárů ľudáckých činitelů.⁹⁰ Poté, co se byl v roce 1998 definitivně odstaven od moci Vladimír Mečiar,

⁸³ Stanislav Jozef (Joseph) Kirschbaum, syn J. M. Kirchbauma, boj o přežití přímo vtělil jako podtitul do svých dějin Slovenska – viz KIRSCHBAUM, S. J.: *A History of Slovakia. The Struggle for Survival*. New York 1995. V r. 1996 vyšlo 2. rozšířené vydání.

⁸⁴ Viz např. VNUK, F.: *Sto päťdesiat rokov v živote národa*, s. 393-426, ĎURICA, M. S.: *Dejiny Slovenska a Slovákov*. 2. vyd., s. 258-261.

⁸⁵ Tamtéž, s. 397-398.

⁸⁶ VNUK, F.: *Neuveriteľné sprisahanie*. 2. vydanie, Trenčín, 1993.

⁸⁷ Materiály z této konference viz: BIELIK, P. – MULÍK, P.: *Dies ater – temný deň*. Bratislava 1994. Ke sporům o SNP viz JABLONICKÝ, J.: *Glosy o historiografii SNP*. Bratislava 1994, s. 142-152.

⁸⁸ MURÍN, K.: *Spomienky a svedectvo*. 3. vyd. Partizánske 1992; HOFFMAN, G. et al.: *Zamľčaná pravda o Slovensku*. I. Prvá Slovenská republika, prvý prezident Slovenskej republiky Dr. Jozef Tiso. Partizánske 1996; TÝŽ.: *Zamľčaná pravda o Slovensku* II. Dr. Jozef Tiso o sebe. Bratislava 1996.

⁸⁹ VNUK, F.: *Mať svoj štát znamená život. Politická biografie Alexandra Macha*. Cleveland, Ohio 1987, 2. vyd. Bratislava 1991; VNUK, F.: *Neuveriteľné sprisahanie*. 2. vyd., Trenčín 1993; ČULEN, K.: *Slováci a Česi v štátnej službe ČSR*. 2. vyd., Trenčín 1994; ĎURČANSKÝ, F.: *Biela kniha. Právo Slovákov na samostatnosť v svetle dokumentov*. Díel 1-4., 2. vyd., Trenčín 1991-1992. Nakladatelství Ivana Štelcera v Trenčíně se vůbec specializovalo na vydávání knih a brožur někdejších ľudáckých činitelů (Štelcer byl za ľudáckého slovenského státu aktivním příslušníkem Hlinkovy gardy).

⁹⁰ KÖRPER-ZRÍNSKÝ, K.: *Môj život*. Bratislava 1993; MEDRICKÝ, G.: *Minister spomína*. Bratislava 1993; MIKUŠ, J. A.: *Pamäti slovenského diplomata*. Martin 1998; MACH, A.: *Z ďalekých ciest. Fragmenty z memoárov*. Martin 2008; ČULEN, K.: *V amerických zaistovacích táboroch*. Martin 2008.

a nová slovenská vláda se ještě výrazněji než dříve distancovala od ľudáckého slovenského státu, soustředila se neoludácká historiografie a publicistika tím více na jeho obranu.⁹¹ Po roce 1993 publikovali Milan S. Ďurica a František Vnuk své syntetizující práce podávající pohled na slovenské dějiny.⁹² Ďurica znovu začal propagovat myšlenku o Velké Moravě jako prvním slovenském státě a existenci Slováků již v raném středověku.⁹³ Vnuk se zaměřil výhradně na moderní dějiny, ale současně se také postaral např. o nové vydání starších a již těžko dostupných prací Karola Sidora.⁹⁴

Neoludácké koncepce se setkaly s příznivou odezvou u některých domácích publicistů a historiků. V roce 1994 vydal spisovatel a publicista Milan Ferko společně s historiky Richardem Marsinou a Ladislavem Deákem syntézu s názvem „Starý národ – mladý štát“, která opět v koncepční rovině napodobovala Hrušovského dejiny.⁹⁵ Naproti tomu na etablovaných historických pracovištích, jako byly univerzity (především Filozofická fakulta Univerzity Komenského) či Historický ústav SAV, byla odezva slabá, byť mezi jednotlivci určitý ohlas měla.⁹⁶ Institucionální záštitu pro neoludácké historiky poskytla Matica slovenská a především Slovenský historický ústav Matice slovenské. Ředitelem SHÚ se v roce 1997 stal Ján Bobák (nar. 1950), pracovník Matice slovenské od roku 1988, kde se věnoval Slovákům v zahraničí. Ján Bobák zahájil tažení proti Historickému ústavu SAV, jehož pracovníky paušálně označoval za „marxistické historiky“, ačkoliv sám byl v letech 1985–1988 pracovníkem přímo Ústavu marxismu-leninismu při ústředním výboru KSS, kde se zabýval „národnostní otázkou“. Pod Bobákovým vedením se SHÚ stal propagátorem a popularizátorem ľudácké koncepce slovenských dějin.⁹⁷ Po odchodu Jána Bobáka do Ústavu paměti národa

⁹¹ Ďurica po svém definitivním penzionování na univerzitě v Padově odešel na Slovensko, kde se angažoval v nově zřízeném Ústavu pre dejiny kresťanstva. Jeho další práce, vydávané v podobě brožur, však již znovu opakovaly jeho dřívější postoje a nemají žádnou vědeckou hodnotu.

⁹² ĎURICA, M. S.: *Dejiny Slovenska a Slovákov*. Bratislava 1995. Kniha vyvolala bouřlivou kritiku a většinou negativní ohlas. Bez ohledu na to byla opakovaně vydávána v nakladatelství Lúč. Poslední, 5. vydání, je z roku 2013. Též viz: VNUK, F.: *Dedičstvo otcov. Eseje na historické témy*. Bratislava 1991; VNUK, F.: *Sto päťdesiat rokov v živote národa*. Bratislava, 2004.

⁹³ ĎURICA, M. S.: *K otázke počiatkov slovenských dejín*. Martin 1995; TÝŽ: *Kedy sme vstúpili do dejín? K otázke počiatkov slovenských dejín*. Bratislava 2006; TÝŽ: *Od kedy sme Slováci? Pôvod Slovákov a kresťanstva*. Bratislava 2006.

⁹⁴ SIDOR, K.: *Takto vznikol slovenský štát*. 2. vyd., Bratislava 1991. Znovu např. vyšla práce Karola Sidora Andrej Hlinka (1864–1926), vydaná původně v roce 1934. František Vnuk ji doplnil o závěrečnou část Hlinkova života a také o pasáže, které cenzura ve vydání z roku 1934 zkonfiskovala. Viz: SIDOR, K. – VNUK, F.: *Andrej Hlinka (1864–1938)*. 2. vyd., Bratislava 2008. V letech 2011 a 2012 vydal Vnuk vatikánské deníky Karola Sidora z let 1939–1941.

⁹⁵ FERKO, M. – MARSINA, R. – DEÁK, L.: *Starý národ – mladý štát*. Bratislava 1994.

⁹⁶ Viz např. MAGDOLENOVÁ, A.: *Andrej Hlinka*. Ružomberok 1990,

⁹⁷ *Slovenská republika (1939–1945)* (ed. J. Bobák). Martin 2000; *Na ceste k štátnej samostatnosti* (ed. J. Bobák). Martin 2002.

se stal ředitelem SHÚ Peter Mulík, který pokračuje ve stejné linii.⁹⁸ V SHÚ se externě angažovali i František Vnuk a Milan S. Ďurica. Vydávání prací se ujala především katolické nakladatelství „Lúč“ v Bratislavě. Vydáváním různých apologií slovenského státu se zabývala hlavně v devadesátých letech „Spoločnosť Dr. Jozefa Tisa“ a její aktivisté.⁹⁹

Závěrem možno říci toto: je sice pravda, že ľudácká koncepce částečně ovlivnila i některé mladé historiky¹⁰⁰, avšak celkově není možné její vliv nijak přeceňovat. Obecně ale možno říci, že pro širší veřejnost nebylo ľudácké pojetí slovenských dějin příliš přitažlivé. Slovenská společnost je dnes již značně sekulární a vázání slovenských dějin na politický katolicismus se nesetkává s pochopením, nehledě na to, že pokusy o adoraci Jozefa Tisa jsou těžko přijatelné nejen pro slovenské liberály a levici, ale i pro evangelickou menšinu. S odmítnutím se setkává především ľudácké odmítání Slovenského národní povstání, které je většinou obyvatelstva vnímáno pozitivně.

Slovak exile Ludak historiography and political journalism and their echoes in Slovakia

JAN RYCHLIK

From 1939, F. Hrušovský was the chief ideologist of the Ludak interpretation of Slovak history. His concept had been continuously recycled in the exile Ludak historiography until it was brought from exile back to Slovakia in 1990. The Ludak concept has significantly influenced part of domestic Slovak professional historians, even much more so political journalists and, to a limited extent, also the young generation of historians. Yet, the general public in Slovakia does not consider it appealing; it is unacceptable to liberals, to the Left, and also to the Lutheran minority.

⁹⁸ *Etnogenéza Slovákov. Kto sme a aké je naše meno* (eds. P. Mulík, R. Marsina). Martin 2009.

⁹⁹ HOFFMAN, G. et al.: *Zamlčaná pravda o Slovensku*. I., II.

¹⁰⁰ LACKO, M.: *Slovenská republika 1939-1945*. Bratislava 2008; TÝŽ: *Slovenské národné povstanie* 1944. Bratislava 2008.

CIRKEV, ŠTÁT
A ČESKO-SLOVENSKÉ VZŤAHY
V PRVEJ POLOVICI 20. STOROČIA

Eds.: Vladimír Goněc, Roman Holec

Predkladaná kolektívna monografia bola pripravená pod koordináciou Slovensko-českej/Česko-slovenskej komisie historikov na základe workshopu – konfrontácie spoluautorov pri príležitosti rovnomennej konferencie, ktorú usporiadali v Ružomberku dňa 22. apríla 2015 Filozofická fakulta Univerzity Pavla Jozefa Šafárika a Slovensko-česká/Česko-slovenská komisia historikov.

VÝVOJ VZÁJOMNÝCH VZŤAHOV ČESKÝCH A SLOVENSKÝCH EVANJELIKOV V 1. ČSR¹

LUKÁŠ KRAJČÍR

V uplynulých dvoch tisícročiach prišlo v kresťanskom priestore k viacerým rozkolom a následne i vznikom vzájomne odlišných vierouk a cirkevných organizácií. V mnohých prípadoch však predstavitelia kresťanských spoločenstiev časom vynakladali úsilie na opätovné zblíženie, ktoré bolo a je integrálnou súčasťou samotnej podstaty kresťanstva. V 19. storočí tieto snahy nadobudli pod vplyvom vtedajších politicko-spoločenských okolností nové podoby, ktoré v nasledujúcom období postupne viedli k čoraz intenzívnejším dialógom medzi cirkvami, nevynímajúc i protestantské.² Celosvetové ekumenické hnutie sa totiž opiera o viaceré svedectvá z Biblie, vychádzajúc hlavne z Kristovej modlitby k Bohu za Cirkev v zmysle „aby všetci jedno boli“³. Aj keď úplná jednota v celosvetovej kresťanskej pospolitosti je prakticky nemožná, ekumenizmus otvára brány spolupráce. Kresťania si uvedomujú jeho význam aj po sociálnej stránke, keďže predstavuje dôležitú súčasť bytia a spolunažívania veriacich, a vôbec celého ľudstva. Motívy zblížovacích tendencií boli však rôzne. Spomedzi najhlavnejších treba spomenúť otázku riešenia pomeru cirkví a štátu, obranu voči (z pohľadu cirkví) nežiaducim javom v spoločnosti a mnohé iné.

V našom prípade sme si vytýčili za cieľ odkryť stav ekumenického hnutia v medzivojnovom Československu so zameraním sa na spoluprácu českého a slovenského evanjelického elementu. Špecifické možnosti budovania spolupráce medzi oboma národmi boli možné práve vďaka evanjelickému rozmeru kresťanstva, ktoré vychádzalo z určitých dejinných súvislostí,⁴ národnostnej, jazykovej, mentálnej a geografickej blízkosti.⁵ Tieto vzájomne sa utvárajúce konexie boli

¹ Štúdia je výstupom z Grantu Univerzity Komenského č. UK/86/2015: Slovenskí evanjelici a. v. v politickom a verejnom priestore Slovenska.

² FILO, J.: *Ekumenický dialóg*. Prešov 1997, s. 14.

³ Evanjelium podľa Jána – Jn 17 (Ježišova arcipastierska modlitba). In *Biblia. Písmo Sväté Starej a Novej zmluvy*. Liptovský Mikuláš 1978, s. 931.

⁴ Po bitke na Bielej hore v roku 1620 a následných represáliách voči českým nekatolíkom emigrovali z českých zemí mnohé rodiny do pohraničných území okolitých krajín (v Uhorsku išlo hlavne o kraje dnešného západného Slovenska), v ktorých mali prijateľnejšie podmienky na udržanie si svojich konfesijných špecifik. ŽBIRKOVÁ, V.: *Kapitoly o pôsobení českých exulantov na západnom Slovensku koncom 17. a začiatkom 18. storočia*. Nitra 2001, s. 7-13.

⁵ JURČIŠINOVÁ, N.: Prejavy česko-slovenskej spolupráce na oboch stranách moravsko-slovenskej hranice pred prvou svetovou vojnou. In *Česko-slovenská historická ročenka 2013*. Skalica – Bratislava 2014, s. 11-23.

v medzivojnovom období z veľkej miery určované inštitucionálnym vývojom cirkvi, ako zastrešujúcich orgánov veriaceho spoločenstva.

Napriek výraznému kvantitatívnemu zastúpeniu nemeckého, maďarského a poľského elementu v danom období sme výskum obmedzili na vzťahy evanjelikov českej a slovenskej národnosti, nakoľko od nich, ako štátotvorných zložiek v republike, sa najvýraznejšie odvíjal smer vývoja protestantskej pospolitosti v Československu. Pozorovať tieto vzťahy považujeme za dôležité medzi dvomi najväčšími evanjelickými spoločenstvami a síce českými bratmi v historických zemiach a slovenskými luteránmi na Slovensku.⁶

Možnosti spolupráce oboch táborov sa hľadali v rámci už fungujúcej Kostnickej jednoty (KJ).⁷ Bezprostredne po vzniku Československa si tento voľný spolok českých evanjelikov vytýčil nové ciele o užšej spolupráci so slovenskými evanjelikmi, čím sa dostal do pozície dôležitého architekta ich budúcej kooperácie. Organizovali výjazdy za slovenskými luteránmi a kalvínmi, prednášky a verejné zhromaždenia. Dôležitá bola integrácia popredných slovenských luteránov do ústredných organizačných zložiek KJ, akými boli najmä pravidelne sa konávajúce valné zhromaždenia ústredia KJ v Prahe. Samuel Zoch rozpoznal dôležité miesto KJ v genéze vzájomných vzťahov, a preto sa už 30. septembra 1920 stal predsedom jej slovenského odboru.⁸

Súčasťou kooperačných aktivít boli aj zakladania pobočiek KJ na slovenskom území. V Bratislave vznikla nielen vďaka prichádzajúcim českým bratom, ale aj snahám miestnych slovenských luteránov, a pritom popredných propagátorov užšej spolupráce českých a slovenských evanjelikov, ako Ľudovíta Jaroslava Hrdličku, Milana Ivanku či Jána Drobného. V roku 1928 mala spomedzi miestnych českých a slovenských evanjelikov 108 členov, pričom konávala mesačne rôzne prednášky, spestrené hudobným, umeleckým a iným kultúrnym programom.⁹ Aktivita bratislavskej odbočky KJ vrcholili zrejme v roku 1929, keď sa na jej pôde rozšíril program, prednášalo viacero popredných evanjelikov z česko-bratského i slovenského luteránskeho prostredia. V publicistickej oblasti vydávala každo-

⁶ Okrem nich treba spomenúť aj menšie evanjelické society ako slovenských kalvínov, metodistov, prívržencov Jednoty bratskej a ďalšie, ktoré kvôli marginálnemu postaveniu nemali podstatný vplyv na vývoj vzťahov celého evanjelického spoločenstva v štáte. KUBALÍK, J.: *Křesťanské církve v naší vlasti*. Brno 1987, s. 77-84.

⁷ Vznikol v roku 1903 za účelom hľadania cesty na zjednotenie českých kalvínov a luteránov do jedného cirkevného spoločenstva. Do vzniku Československa sa jej pôsobenie nevzťahovalo na slovenský evanjelický priestor a so slovenskými luteránmi udržiavala iba sporadické písomné styky. Ústrední archiv Česko-bratské církve evangelické (ÚA ČCE), f. *Kostnická jednota*, nespracovaný materiál; ŠTASTNÝ, O. L.: *Dějiny Kostnické jednoty. Od vzniku do první války světové. Díl I. (strojopis)*, s. 94.

⁸ RUPPELDT, F.: Styky s inými cirkvami v ČSR. In *Almanach cirkvi evanjelickej a. v. na Slovensku z rokov 1919 – 1928* (ed. F. Ruppeldt). Martin 1930, s. 67.

⁹ *Zápisnica riadneho konventu Západného dištriktu ev. a. v. cirkve na Slovensku, ktorý bol dňa 5. septembra 1928 v Modre pod predsedníctvom Dp. Biskupa Dušana Fajnora a pána dištr. dozorcú Dr. Ľudvíta Šimku* (ed. C. Bodický). Modra 1928, bod záp. 8, s. 47.

ročne *Nové iskry*, kde uverejšňovali odborné i populárno-vedecké práce jej členov.¹⁰ Dôležitým tlačovým orgánom boli aj celoštátne *Kostnické jiskry* a *Husův odkaz*, v ktorých vychádzali informácie z bratislavskej pobočky, ako aj rôzne správy o spolupráci oboch táborov všeobecne.¹¹ Po smrti predsedu Jána Drobného však aktivity bratislavskej organizácie postupne ochabli. Drobného nasledovníci už nedisponovali takými organizátorskými schopnosťami a zručnosťami, aby dokázali úspešne nadviazať na jeho prácu.

Počiatočná eufória v zakladaní pobočiek však rýchlo opadla. Na začiatku 20. rokov reálne fungovala iba bratislavská organizácia KJ, ktorá ako jediná dokázala prežiť celé medzivojnové obdobie, a to i napriek tomu, že aj v iných mestách sa vyvíjali snahy po zakladaní. Túto neutešenú situáciu reflektovali v pražskej centrále KJ a počas zasadnutia valného zhromaždenia to poprední funkcionári patrične pripomenuli prítomnému Samuelovi Zochovi, podpredsedovi KJ.¹² Zaneprázdnenosť a povinnosti slovenských luteránov vo vlastnej cirkvi boli jeho hlavným argumentom, no pravda bola omnoho prostejšia. V očiach mnohých slovenských luteránov KJ zosobňovala konfesionálne integračné tendencie, ktoré aj v skutku boli jej prvotnou úlohou na počiatku 20. storočia. A tak živé reminiscencie na tieto obdobia v nich utužovali predstavy o hrozbe narušenia čistoty ich augsburskej formy vierovyznania, v prípade rozvíjania činnosti KJ vo forme zakladania pobočiek v slovenskom evanjelickom prostredí. Ich obavy mohli byť logicky znásobené aj verejne proklamovanou náklonnosťou KJ k ideológii o československej národnej jednote.¹³

Väčšiu pozornosť ako neúspešnému zakladaniu pobočiek venovala KJ skôr príprave debát o budúcich formách spolupráce oboch spoločenstiev, o problematike spoločného inštitucionálneho zastrešenia, ako aj priamo nadväzujúcej citlivej otázke intenzity a hĺbky cirkevných a v rámci nej aj eventúálnych organizačných, bohoslužobných a vieroučných integračných tendencií. Keďže išlo o voľný spolk, diskusie na jeho úrovni boli poradného a proklamačného charakteru. Celkový vývoj spolupráce bol podmienený rozhodnutiami na úrovni najreprezentatívnejších inštitúcií, ktorými boli Českobratská cirkev evanjelická v Čechách, na Morave a v Sliezsku (ČCE) a Evanjelická cirkev a. v. na Slovensku (ECAV). Úlohou KJ tak bolo podávať pomocnú ruku pri organizácii rôznych akcií – manifestácií, výjazdov, besied, vzájomných návštev, rôznych osláv – ktoré patrili k dôležitým aktivitám pri utváraní plastického obrazu o úspešnej spolupráci.

Obdobie konštitučného procesu oboch cirkví v rokoch 1918 – 1921 bolo vy-

¹⁰ Zázpisnica riadneho konventu Západného dištriktu ev. a. v. cirkve na Slovensku, ktorý bol dňa 31. júla 1929 pod predsedníctvom Dp. Biskupa Dušana Fajnora a pána dištr. dozorcú Dr. Ludevíta Šimku v Bratislave (ed. C. Bodický). Modra 1929, bod záp. 8, s. 59.

¹¹ Pozri napr.: Slovenská odbočka. In *Kostnické jiskry*, 4, 1922, 22, s. 135.

¹² Zázpisnica konventu Západného dištriktu ev. a. cirkve na Slovensku, ktorý bol v Bratislave dňa 16. júla 1925 (ed. D. Fajnor). Modra 1925, bod záp. 6, s. 13.

¹³ ÚA ČCE, f. *Kostnická jednota*. XIV. zpráva o činnosti Jednoty kostnické, ústředí československých evangeliků, za správní rok 1918. Praha 1918, s. 18.

plnené aj spoločnými rokovaniami o rôznych formách vzájomného pomeru českých a slovenských evanjelikov, nevynímajúc aj možnosť zlúčenia sa do jedného cirkevno-organizačného subjektu vo forme únie, založenej na dôslednej integrácii bohoslužobných a vieroučných zvyklostí, i cirkevno-organizačných celkov. V českých evanjelických periodikách sa o tejto téme diskutovalo už v čase prevratu v októbri 1918.¹⁴ Otázka utvorenia spoločnej „Československej evanjelickej cirkvi“, resp. „Československej bratskej jednoty“ sa prvýkrát oficiálne otvorila na generálnom sneme českých evanjelikov v decembri 1918, keď sa českí bratia jednohlasne osvedčili v hlasovaní za spojenie.¹⁵ Iného názoru však boli prítomní poprední predstavitelia slovenskej luteránskej society na čele s Jurom Janoškom, ktorí sa k tomuto stanovisku neprihlásili a ani sa k nemu kladne nevyjadrili.¹⁶ Dňa 26. júna 1919 sa konala v Husovom dome v Prahe spoločná beseda českých a slovenských evanjelikov o formách kooperácie, a to za účasti Ondreja Devečku, Jána Ursíniho a Fedora Albíniho. Českí evanjelici združení v KJ uskutočnili v septembri 1919 dôležitý zájazd do slovenských luteránskych zborov. V Liptovskom Mikuláši za účasti presvedčivých luteránov ako Jura Janošku, Martina Rázusa, Vladimíra Čobrdu či Fridricha Fedora Ruppeldta nadhodil vyslaný zástupca synodného výboru ČCE Antonín Boháč otázku cirkevných, a dokonca aj nacionálnych fúzií medzi oboma evanjelickými táborami.¹⁷ Ani tentoraz nezmenili slovenskí luteráni svoje odmietavé stanovisko a pri každej vhodnej chvíli ho permanentne opakovali. V decembri 1919 odmietol Samuel Zoch utvorenie jednotnej československej evanjelickej cirkvi na schôdzi KJ.¹⁸

Napriek tomu však niektorí poprední českobratiskí evanjelici verili v opak. Dosvedčujú to mnohé vyjadrenia i z obdobia neodvratného konštituovania ECAV. Keď v čase konania prvej synody v januári 1921 nadväzovali slovenskí luteráni na spomínaný územnosprávny princíp z čias Uhorska, českí bratia vyjadrovali sklamanie z takéhoto postupu. Kým redaktori *Kostnických jiskier* považovali utvorenie ČCE na národnom princípe za všeobecný pokrok, slovenským luteránom lakonicky popriali veľa šťastia s Nemcami a Maďarmi v jednej cirkvi a neodpustili si poznámku, že „jen doba ukáže, které je výhodnější“¹⁹. Významný predstaviteľ českobratiského spoločenstva Stanislav Klíma vo svojom článku nadhodil otázku, či slovenskí luteráni radšej prechovávali bližšie sympatie k Nemcom a Maďarom než k českým evanjelikom. Nahliadol však aj do zákuli-

¹⁴ Otázka spojení. In *Česká reformace*, 2, 1918, 23, s. 3-4.

¹⁵ ŠOUREK, M.: Úsilí o sblížení mezi církvemi. Snahy ekumenické. In *Církev v proměnách času: sborník k 50. výročí spojení českobratrské církve evangelické* (ed. L. Balcar). Praha 1969, s. 54-55.

¹⁶ *Ustavující generální sněm Českobratrské církve evangelické*. Praha 1919, s. 34.

¹⁷ Antonín Boháč (1882 – 1950) – cirkevný funkcionár (člen synodnej rady ČCE), redaktor, publicista. Dôležitá postava v českobratiskom priestore. Odborník na národnostnú problematiku ČSR. K jeho aktivitám v Liptovskom Mikuláši pozri bližšie: ÚA ČCE, f. J. L. *Hromádka*, kart. č. 1. Osobné poznámky J. L. Hromádku z konferencie v Liptovskom Mikuláši.

¹⁸ Schôdzky Kostnickej Jednoty v Prahe. In *Cirkevné listy*, 33, 1919, 10 – 12, s. 260-262.

¹⁹ Evangelická slovenská cirkev. In *Kostnické jiskry*, 3, 1921, 3, s. 15.

sia záujmov určitej skupiny českobratských evanjelikov, ktorí okrem cirkevného zjednotenia videli príležitosť aj na nacionálne fúzie. V súvislosti s postavením menšinových nemeckých evanjelikov v ECAV uviedol možnosť ich etnického zjednotenia so Slovákmí.²⁰ Nedá sa tak vylúčiť, že na podobné integračné procesy medzi národmi mohli zmýšľať aj pri budúcom eventuálnom spojení českých a slovenských evanjelikov do jedného cirkevného spoločenstva.

Keď sa následne vo februári 1921 konala prvá synoda ČCE, senior Souček, ako najvyšší predstaviteľ cirkvi, sa rozhodol využiť prítomnosť oboch slovenských biskupských administrátorov „k zvláštnemu zasadnutiu“ o vzájomnom pomere oboch cirkevných táborov. Hovorilo sa pravdepodobne aj o možnosti spojenia oboch spoločenstiev, nakoľko sú známe výrazne negatívne stanoviská Samuela Zocha i Jura Janošku voči takýmto tendenciám.²¹ Rokujúci v konečnom dôsledku dospeli k dohode, podľa ktorej otázka spojenia cirkví nie je aktuálna a ani by nemala byť v dohľadnom čase súčasťou oficiálnych diskusií.²²

Zástupcovia ČCE prijali pozvanie zúčastniť sa na slávnostnej inštalácii novozvolených biskupov ECAV, konanej 22. – 24. októbra 1922 v Liptovskom Sv. Mikuláši. Za ČCE prišiel senior Jozef Souček, za Husovu fakultu František Žilka a v mene KJ bol prítomný jej predseda Adolf Lukl.²³ Jozef Souček vo svojom pozdrave však zdôraznil jednotu československého národa, štátu i konfesie, ktorých tón mala udávať hlboká spoločná minulosť českých a slovenských evanjelikov, založená na tradícii Jána Husa a *Kralickej biblie*. Na konci svojho prejavu sa však tiež nevyhol myšlienke o utvorení spoločenstva medzi oboma táborami, čím ako vedúci funkcionár cirkvi navodzoval konexie cirkevnej a národnej jednoty Čechov a Slovákov.²⁴ Zoch v tejto súvislosti iba zopakoval svoje už viackrát spomenuté stanovisko o potrebe budovania iba bratských stykov a medzicirkevnej spolupráce.²⁵

Liberálne tendencie v českých evanjelických kruhoch, unionistické náklonnosti ich vedúcich osobností, ale aj československá národná jednota boli hnacím motorom v pomerne výraznom propagovaní myšlienky o spoločnej cirkvi so slovenskými evanjelikmi. Antonín Boháč ako odborník na národnostnú problematiku nového štátu a jeho vývojové tendencie vnímal zjednotenie českého a slovenského protestantizmu v nacionálnych integračných súradniciach. Podaktorých výrazne ovplyvnilo slovenské prostredie, a to jednak ich tamojším pobytom, ako v prípade Stanislava Klímu, ale aj samotným slovenským luteránskym pôvodom, ako to bolo u Petra Marušiaka. Nie každý v českom evanjelickom priestore však

²⁰ KLÍMA, S.: První synoda evangelické církve a. v. na Slovensku. In *Kostnické jiskry*, 3, 1921, 4, s. 19.

²¹ BEDNÁŘ, F.: *První synod Českobratrské církve evangelické*. Praha 1922, s. 4 a 34-35.

²² *První generální synod Českobratrské církve evangelické. Program a členové synodu. Zprávy a návrhy*. Praha 1922, s. XXI – XXII (21 – 22).

²³ Ze Slovenska. In *Hus*, 34, 1922, 12, s. 187-188.

²⁴ SOUČEK, J.: (pozdrav biskupovi Zochovi a Janoškovi) In: *Kostnické jiskry*, 4, 1922, 44, s. 265.

²⁵ Dověšení samostatnosti a svéprávnosti evangelické na Slovensku. Tamže, s. 266.

premýšľal o únii. Odmietavý, a pritom jasne zrozumiteľný postoj zaujal Jozef Lukl Hromádka,²⁶ ktorý dôsledne vnímal odlišné historické, konfesiónálne, bohoslužobné a administratívne diferencie, hlboko zakorenené v oboch evanjelických táboroch.²⁷

Situácia medzi slovenskými luteránmi bola diametrálne iná. Biskupi Samuel Zoch a Jur Janoška, ako aj väčšina inteligencie už od vzniku Československa odmietali takýto koncept spolupráce. No i tak boli v radoch ECAV jednotlivci, ktorí si napriek jasným odmietavým stanoviskám svojich biskupov dovolili vysloviť opačný názor. Boli však výrazne opatrnejší vo vyjadrovaní, keďže si uvedomovali hrozbu zdiskreditovania sa pred slovenskou luteránskou pospolitosťou. V 20. rokoch k nim nepochybne patrili Ján Miloslav Hodža, nevlastný brat Milana Hodžu, Jozef Ľudovít Holuby a Ján Ďurovič.²⁸ Príčiny v ich náklonnosti treba zrejme hľadať v ich výraznom kontakte na český priestor. Viacerí z nich pôsobili v cirkevných zboroch neďaleko od moravských regiónov, niektorí boli uvedenými potomkami českých evanjelických exulantov z čias 17. storočia, iných výrazne ovplyvnilo štúdium v historických zemiach a ďalších sympatie k ideológii o československej národnej jednote.

Idey o zjednotení oboch konfesií do jedného organizačného subjektu od počiatku narážali na niekoľko zásadných prekážok. Nielenže u slovenských luteránov pretrvávali živé spomienky na unionistické hnutie z predprevratového obdobia,²⁹ ale nedali sa obísť aj vieroučné,³⁰ bohoslužobné³¹ a administratívne odlišnosti. Navyše, ČCE bola utvorená na národnom princípe ako evanjelická cirkev českej národnosti, pričom ECAV kontinuálne preberala svoje tradičné, niekoľko stáročí akceptované cirkevné zriadenie založené na teritoriálnom princípe.³² Bola tak

²⁶ Jozef Lukl Hromádka (1889 – 1969) – teológ, protestantský filozof, vysokoškolský pedagóg (od roku 1920 profesor na Husovej československej evanjelickej fakulte v Prahe). V rokoch 1912 – 1920 pôsobil ako farár v českom luteránskom priestore. V odborných a populárno-vedných prácach sa okrem cirkevných tém venoval aj sociálnej otázke, socializmu v náboženskom priestore.

²⁷ HROMÁDKA, J. L.: Federace. In *Kostnické jiskry*, 5, 1923, 41, s. 256-258.

²⁸ K týmto pohľadom pozri napríklad ĎUROVIČ, J.: Chceme úniu? In *Stráž na Sione*, 29, 1921, 9, s. 68.

²⁹ Snaha zjednotiť uhorských luteránov a kalvínov do jednej cirkvi má pôvod už v 16. storočí. Táto otázka sa otvorila aj počas vlády Jozefa II. a bola aktuálnou aj v 40. rokoch 19. storočia. Presadzovali ju hlavne maďarskí evanjelici so zámerom zjednotiť obe konfesie na vieroučné a nacionálne integračné účely; ŠKVARNA, D.: Dva svety v jednej cirkvi: k otázke protestantskej únie. In *Národ – cirkev – štát* (ed. T. Ivantyšinová). Bratislava 2007, s. 33-40.

³⁰ Odporcovia spojenia cirkví pred laikmi hovorili o tzv. teologickom liberalizme alebo českom racionalizme. O vierouke ČCE pozri bližšie: Viera. In *Českobratská cirkev evanjelická* [online]. Dostupné na internete: <http://www.e-cirkev.cz/rubrika/630-Vira/index.htm>.

³¹ K špecifikám bohoslužieb českých bratov pozri bližšie: Bohoslužba. In *Českobratská cirkev evanjelická* [online]. Dostupné na internete: <http://www.e-cirkev.cz/rubrika/633-Bohoslužba/index.htm>.

³² Cirkevná organizácia evanjelickej a. v. cirkvi v Uhorsku má pôvod už v 17. storočí. Základ teritoriálneho princípu položila Žilinská synoda; SOKOLOVÁ, M. Nacionálna otázka v evanje-

zastrešujúcim subjektom slovenských, nemeckých aj maďarských evanjelikov a. v. a slovenská luteránska inteligencia hodlala zotrvať na ich samostatnom vývoji, nezávislom od vývoja evanjelikov žijúcich v českých zemiach. Všetky tieto korelácie musela mať na zreteli najmä KJ, organizácia pôvodne utvorená na zjednocovanie cirkevných spoločenstiev. Počítalo sa s ňou pri formovaní ďalšej spolupráce za predpokladu, že upustí od takýchto predstáv v nových politicko-spoločenských pomeroch.

Výjasnenie si týchto základných mantinelov medzi evanjelickými spoločenstvami umožnilo vydať sa na cestu budovania konkrétnej formy cirkevnej spolupráce. Bol ňou federačný koncept, forma kooperácie cirkevných subjektov, ktorá predpokladá zásahy len do vonkajších vzťahov vzájomne od seba nezávislých a pritom po vieroučnej, bohoslužobnej a administratívnej stránke odlišných cirkví. Utvoreniu výsledného federačného subjektu však predchádzalo niekoľko etáp. Medzi evanjelickou inteligenciou prevládal názor o prezentovaní tohto konceptu aj vo forme manifestácií. Rozhodli sa tak v septembri 1923 usporiadať zjazd českých a slovenských evanjelikov v Prahe. Ako dôležitý spolok v budovaní spolupráce sa KJ zhostila jeho organizáciou a v českom evanjelickom priestore aj jeho propagáciou.³³ V slovenskom luteránskom prostredí boli kľúčové apely biskupa Samuela Zocha³⁴ a niektorých seniorálnych a zborových funkcionárov o potrebe zúčastniť sa tejto akcie v hojnom počte.

Zjazd sa začal 24. septembra 1923 príchodom prvých účastníkov do Prahy. Spomedzi českých evanjelických denominácií boli najvýraznejšie zastúpení českí bratia. Slovenských luteránov prišlo 66 na čele s biskupmi Janoškom a Zochom. Hoci ich úloha bezprostredne nesúvisela s rokovaniami o budúcej federácii, ich prítomnosť len prirodzene zvyšovala vážnosť celej akcie. Okrem manifestačného programu boli dôležitou súčasťou celého zjazdu pracovné odbory (sekcie). V rámci piatich odborov sa diskutovalo o rôznych cirkevno-spoločenských a sociálnych témach, šiesty odbor sa zhostil témy federácie.³⁵ Pre úspešné rokovania bolo kľúčové, že vedúce postavenie v tomto odbore zastával František Kozák, zástanca evolučného, nenásilného integračného procesu medzi českými a slovenskými evanjelikmi. Členovia tohto odboru tak jednoducho schválili návrh rezolúcie práve z jeho dielne, čo v konečnom dôsledku bolo dôležité aj pre ďalšie smerovanie českého a slovenského protestantizmu.³⁶

lickej a. v. cirkvi na Slovensku v medzivojnovom období. In *České, slovenské a československé dějiny 20. století: osudové okamžiky v našich dějinách* (ed. J. Mervart). Ústí nad Orlicí 2008, s. 70-71.

³³ Bratřím a sestrám. In *Kostnické jiskry*, 5, 1923, 27, s. 169-170.

³⁴ *Zápisnica riadneho konventu Západného dištriktu ev. a. v. cirkve na Slovensku odbyvaného dňa 17. a 18. júla 1923*. Banská Štiavnica 1923, bod záp. 5, s. 25.

³⁵ *I. sjezd československých evangeliků ve dnech 27. – 30. září 1923 v Praze na Slovanském Ostrově*. Praha 1923, s. 53-54.

³⁶ František Kozák (1857 – 1926) – patril k poprednej českej protestantskej inteligencii. V roku 1903 vytvoril prvý návrh spojenia českých evanjelikov do jednej cirkvi, čo ho logicky predur-

Počas manifestačného i pracovného programu však občas prichádzalo k rôznym formám slovnej propagácie ideológie o československej národnej jednote, čo v konečnom dôsledku skôr pôsobilo rušivo na niektorých účastníkov. Prekračovalo sa aj v iných oblastiach. Samuel Štefan Osuský vypracoval jeden z návrhov rezolúcie pre druhý odbor, v ktorom prejavoval zásadný odpor k únii v českom a slovenskom evanjelickom priestore. Návrh síce nebol prijatý, lebo daný odbor nebol kompetentný v tejto otázke debatovať, ale dokladá to pretrvávajúce istých obáv z ďalšieho vývoja v slovenskom luteránskom tábore.³⁷ Aj česká evanjelická inteligencia reflektovala federáciu, pričom v jej radoch prevažovali skôr pozitívne postoje. Nadkonfesionálne *Kostnické jiskry* publikovali názory dvoch predstaviteľov Bratskej jednoty baptistov. Prvým z nich bol od v slovenskom prostredí pôsobiaceho Karla Vaculíka, ktorý vyjadril obavy z majoritného postavenia členov ECAV a ČCE v rámci federácie.³⁸ Jindřich Procházka však federatívne aspirácie označil za veľmi dôležité pre zblížovanie Čechov a Slovákov s ostatnými menšinami v štáte.³⁹ Na nich v podobnom zmysle nadviazal odborník na náboženské otázky J. L. Hromádka.⁴⁰

S pražským zjazdom úzko súviseli aj návštevy česko-bratských zborov. Cesty slovenských luteránov na čele s biskupom Zochom viedli najmä do Poděbrad. Malo to svoje opodstatnenie, pretože to boli práve členovia Poděbradského seniorátu, ktorí na svojom zasadnutí prijali uznesenie o potrebe utvorenia bližšie nešpecifikovaného zväzu evanjelických cirkví. Ich aktivity sa stali smerodajnými aj pre zasadnutie druhej synody ČCE, ktorá sa v konečnom dôsledku uzniesla prijať nevyhnutné kroky k jej utvoreniu.⁴¹ A tak snahy Poděbradského seniorátu nemohli ostať bez reakcie slovenskej strany. Zochova návšteva v Poděbradoch mala u miestnej česko-bratskej evanjelickej pospolitosti kladný ohlas a upevnila ich v presvedčení, že bude i naďalej budovať a obhajovať spoluprácu.⁴²

Na základe prijatého návrhu Kozákovej rezolúcie šiesteho odboru zjazdu prebrali hlavnú iniciatívu na príprave konkrétnej podoby federácie členovia KJ a vyslaní zástupcovia cirkví. Zo slovenských luteránov patrili k najaktívnejším Fridrich Fedor Ruppeldt, ideovo blízky k biskupovi Zochovi.⁴³ Bol utvorený tzv.

čovalo zaoberať sa aj pomerom českých a slovenských evanjelikov. Pôsobil nielen v duchovnej oblasti, ale bol aktívny aj v sociálnej sfére – zaslúžil sa o založenie sirotinca v Časlavi. Bol redaktorom a publicistom periodika *Hus*. Po sjezdu. In *Kostnické jiskry*, 5, 1923, 40, s. 253.

³⁷ OSUSKÝ, S. Š.: Tiež dojem z pražského zjazdu čsl. evanjelikov. In *Církevní listy*, 37, 1923, 22, s. 446.

³⁸ VACULÍK, K.: Federace československých protestantů. In *Kostnické jiskry*, 5, 1923, 41, s. 258.

³⁹ PROCHÁZKA, J.: Federace československých evangelicků Tamže, č. 44, s. 276-277.

⁴⁰ HROMÁDKA, J. L.: Federace. Tamže, č. 41, s. 256-258.

⁴¹ ÚA ČCE, f. Synodní rada Českobratrské církve evangelické (SR ČCE), kart. č. I/2. Protokol zo zasadnutia 2. synodu ČCE.

⁴² Slovenský den v Poděbradech. In *Kostnické jiskry*, 5, 1923, 44, s. 278.

⁴³ NOVOTNÝ, J.: Prvá schůze Federace. Tamže, č. 49, s. 305.

Aliančný výbor Kostníckej jednoty, ktorý usporadúval na jeseň 1923 dôležité pracovné porady. Po spoločných debatách napokon vzišiel v apríli 1924 aj konkrétny návrh a názov federácie – Sväz evanjelických cirkví v ČSR (SEC). V § 3 sa pritom jasne hovorilo, že „nesmí býti dotčena samospráva a úplná samostatnosť sdružených cirkví ve věcech učení, bohoslužby, zřízení, správy a práce. Proto není Svaz oprávněn formulovati jakékoli vyznání společné víry aneb usnášeti se o řádech bohoslužebných neb o zřízení církevním“⁴⁴.

Napriek sľubným pokrokom v procese kreovania SEC-u, jeho uzákonenie a uvedenie do praxe sa zdali pomerne zdĺhavé. Po KJ prišli totiž na rad nevyhnutné oficiálne stanoviská cirkví.⁴⁵ Ešte pred konaním generálneho konventu ECAV v novembri 1924 sa s kritickými poznámkami vyjadril napríklad dekan Slovenskej ev. a. v. teologickej akadémie v Bratislave Michal Bodický, ktorý pochyboval o akcieschopnosti tohto zväzu.⁴⁶ Generálny konvent sa však v konečnom dôsledku priklonil k vstupu ECAV do SEC-u⁴⁷, a toto stanovisko potvrdil aj o rok neskôr.⁴⁸

Z iniciatívy KJ sa 25. a 26. marca 1926 konala predbežná schôdza budúceho zväzu.⁴⁹ Permanentne pretrvávajúce obavy z unionizmu boli u evanjelickej inteligencie stále prítomné: „Pouto při přihlasování k myšlence Svazu bylo zároveň tolik ohražování, aby nebyla dotčena v ničem svoboda cirkví, proto Svaz nesmí ani pracovati k sjednocení cirkví.“⁵⁰ SEC však pokračoval na ceste k utvoreniu a napokon 2. februára 1927 vznikol počas prvého zasadnutia v Husovom dome v Prahe⁵¹ a, prirodzene, za účasti hlavných predstaviteľov ECAV, ČCE, Jednoty bratskej, Bratskej Jednoty Chelčického, Augsburgskej evanjelickej cirkvi vo východnom Sliezsku v Československu a Cirkvi metodistickej. Napriek pracovnej vyťažnosti v cirkevnom, politickom i kultúrnom priestore rozhodol sa ísť do volieb o predsednícku stoličku Samuel Zoch, ktorú i napokon získal.

V rozposlanom posolstve sa pre jednotlivé cirkevné zbory písalo o nedotknuteľnosti samostatností cirkví v ich učení, zriadení a bohoslužbách.⁵² Potvrdila sa už tak niekoľko rokov presadzovaná zásada, že SEC nebude zasahovať do zriaďovacieho princípu cirkví, čím sa vylučovala možnosť pretvorenia ECAV z teritoriálnej na národnú cirkev – t. j. vylučoval sa krok k možnosti utvorenia jednotnej československej evanjelickej cirkvi na báze československej národnej jednoty. Sympatizanti federácie zdôrazňovali počas tvorenia SEC-u jeho nadná-

⁴⁴ Základy federace československých cirkví evanjelických. Tamže, č. 23, s. 137.

⁴⁵ Okolo federace. In *Kostnické jiskry*, 6, 1924, 25, s. 149.

⁴⁶ BODICKÝ, M.: Federácia. In *Cirkevné listy*, 38, 1924, 18, s. 336-337.

⁴⁷ Konvent ev. a. v. cirkve vo Zvolene. In *Slovenský denník*, 7, 1924, 26, s. 6.

⁴⁸ RUPPELDT, F.: *Styky s inými cirkvami v ČSR...*, s. 69.

⁴⁹ Tamže.

⁵⁰ Predbežná schůze Svazu evang. cirkví. In *Kostnické jiskry*, 8, 1926, 14, s. 101-102.

⁵¹ ÚA ČCE, f. SR ČCE, kart. č. XXV/2. List Přípravného výboru pre Synodnú radu ČCE, 10. 1. 1927.

⁵² Tamže. Evangelickým sborům a evangelickému lidu v republice československé.

rodný charakter, keďže mal zastrešovať nielen českých a slovenských evanjelikov, ale aj nemecké, maďarské a poľské evanjelické cirkvi pôsobiace v Česko-slovensku.⁵³

Napriek všeobecnému prijatiu federačného konceptu sa medzi slovenskou luteránskou inteligenciou našli pochybovači o SEC. Po dvoch mesiacoch od jeho utvorenia farár Juraj Struhárik⁵⁴ označil tvrdenia Samuela Zocha o duchovnej jednote medzi oboma táborami za unionistické prejavy.⁵⁵ Vážny krok urobili účastníci konventu Abanovo-zemplínskeho seniorátu, ktorí na jar 1927 vydali 12-bodovú rezolúciu o dodržiavaní augsburskej formy vyznania ECAV. V nej podrobili kritike uplynulé zbližovacie snahy, ako aj zakladania pobočiek KJ v slovenskom luteránskom prostredí.⁵⁶ Odmietavé stanovisko zrejme súviselo s dvomi kľúčovými faktormi – geografická vzdialenosť seniorátu od českých bratov sa istotne podpísala na absencii vzájomných stykov. Svoju rolu zrejme zahralo aj nacionálne pozadie, keďže seniorát zastupoval početné maďarské luteránske enklávy, ktoré v zbližovacom úsilí s českými evanjelikmi mohli odpozorovať hrozby z vlastného oslabenia. V českom evanjelickom priestore išlo viac-menej o pozitívne postoje k federácii, pretože prevažná väčšina intelektuálov bola spolupráci ako takej naklonená⁵⁷, a dokonca sa objavovali názory o potrebe vstupu všetkých evanjelických cirkví do SEC-u.⁵⁸

Duchovní i svetskí predstavitelia českej a slovenskej evanjelickej society sa ako štátotvorný element naplno angažovali v zákonodarných a výkonných orgánoch štátu. Časté návštevy funkcionárov cirkví u prezidenta republiky len zvyšovali pozitívne vzťahy s vládnucimi zložkami v štáte. Napriek tomu však bolo nevyhnutné zaujať správne stanoviská v profilovaní a ovplyvňovaní riešenia pomeru cirkví k štátu. Medzicirkevná spolupráca v tomto procese zohrávala dôležitú úlohu, lebo mohla vytvoriť jednotné názorové fórum. Po vzniku Československa nebol v evanjelickom priestore totiž spoločne koordinovaný postup, a to aj napriek vzájomne si podobným názorom. Ukázalo sa to, napríklad, pri otázke odluky cirkví od štátu, keď si obe cirkvi uvedomovali názorovú blízkosť, ale pre

⁵³ *První sjezd evangeliků v ČSR v Bratislavě 4., 5. a 6. července 1928. Ustanovující schůze Svazu evangelických církví v ČSR.* Praha 1928, s. 8.

⁵⁴ Juraj Struhárik (1893 – 1969) patril k výrazne konzervatívnym prúdom slovenskej evanjelickej inteligencie. Z nej treba odvodzovať aj jeho názory na kooperáciu cirkví. Už v roku 1923 pozoroval s nevôľou celú akciu zbližovania ECAV s ČCE, keď upodozrieval spoluprácu oboch cirkví na účely ideológie o jednotnom československom národe. STRUHÁRIK, J.: Českobratrská církev evangelická a evanj. a. v. církev na Slovensku. In *Cirkevné listy*, 41, 1923, 6, s. 106.

⁵⁵ STRUHÁRIK, J.: Poznámky k výchove teológov a ku federácii – unii. In *Cirkevné listy*, 37, 1927, 6, s. 106.

⁵⁶ Rezolúcia abanovo-zemplínska. In *Cirkevné listy*, 42, 1928, 15 – 16, s. 247.

⁵⁷ Spomedzi viacerých výstižne vyjadril postoje VANĚČEK, I.: Několik myšlenek o Svazu. In *Kostnické jiskry*, 9, 1927, 16, s. 119-120.

⁵⁸ BEDNÁŘ, F.: Svaz evangelických církví v Československé republice. In *Hus*, 39, 1927, 3, s. 34-35.

absenciu spoločného fóra nedokázali na ňu dynamicky reagovať.⁵⁹ Túto funkciu sa usilovala spočiatku zastupovať KJ, a to konkrétne v otázke uzákonenia štátnej podpory (kongruy) pre kňazstvo. Na svojej schôdzi v Prahe 13. februára 1926 sa rozhodla prijať rezolúciu, ktorá sa postavila proti zákonu o štátnej podpore.⁶⁰ Samuel Zoch ako podpredseda KJ síce s takýmito krokmi pôvodne súhlasil, ale ako poslanec Národného zhromaždenia a biskup ECAV, ktorý v prvom rade hájil záujmy svojho duchovenstva, napokon zákon o kongruie podporil.⁶¹ Pre ostatných funkcionárov KJ bolo jeho konanie jednak veľkým sklamaním, jednak varovaním, že KJ ako jednotný front v otázkach pomeru cirkvi a štátu, jednoducho, zlyhala. Spolupráca často stroskotávala aj v takých elementárnych záležitostiach, ako bola otázka utvorenia evanjelického zastupiteľstva na pôde Ministerstva školstva a národnej osvety (MŠaNO). To chcelo pôvodne vec vybaviť bez ich vzájomnej dohody, a to jednoduchým priradením evanjelických záležitostí vybranému úradníkovi českobratskej konfesie.⁶² Generálny biskup Jur Janoška v tejto súvislosti zdôrazňoval nevyhnutný spoločný postup s ČCE.⁶³

Napriek tomu však v českom a slovenskom evanjelickom priestore zotrúvalo odhodlanie hľadať možnosti spoločného postupu. Spolupráca ústiaca do federálneho subjektu nemohla mať totiž zmysel iba v samotnom priblížení evanjelikov, ale svoju úlohu mohla mať aj v zjednotení názorov na rôzne témy z cirkevno-štátnych vzťahov. Už zjazd českých a slovenských evanjelikov v Prahe prijal uznesenie o protestantizme ako celku, ktorý „*má rozhodujúci duchovný význam ve státe a je postaven i vůči jiným duchovním silám, klerikalizmu a atheizmu*“⁶⁴, ktorého autorom bola dôležitá postava integračného procesu František Kozák.⁶⁵ Samuel Zoch v deň vzniku SEC-u taktiež vrazil o potrebnej obrane proti agresívnemu klerikalizmu.⁶⁶ Výstižne vyjadril komplexné úlohy federáčnej integrácie aj Jur Janoška: „*Máme potrebu spoločnej obrany nahor i nadol, na pravo i na ľavo. Nahor, jestli že by štátna moc zřejmým napomáhaním snáh protievanjelických ohrožovala evangelium Kristovo a svobodu, práva i záujmy životné cirkví.*“⁶⁷ Janoško i celá česká a slovenská evanjelická inteligencia si ešte živo pamätali

⁵⁹ *Druhý synod Českobratské církve evangelické r. 1923. Program a členové synodu. Zprávy a návrhy.* Praha 1923, s. 56.

⁶⁰ Resoluce. In *Kostnické jiskry*, 8, 1926, 8, s. 56.

⁶¹ ZOCH, S.: Stát a kňazstvo. In *Slovenský denník*, 9, 1926, 137, s. 1.

⁶² Národní archiv České republiky (NA ČR), f. Ministerstvo školství a národní osvěty, kart. 3 893, i. č. 2 064. Vyjadrenie VI. odboru MŠaNO k Memorandu ECAV, 30. 11. 1922.

⁶³ *Zápisnica o zasadnutí generálneho konventu Evanjelickej a. v. cirkve na Slovensku, ktorý bol dňa 12. novembra 1926 v Bratislave pod predsedníctvom Dr. Juraja Janošku, biskupa, a Dr. Jána Vanoviča, generálneho dozorcú* (ed. V. P. Čobrda). Liptovský Mikuláš 1926, bod záp. 26, s. 41.

⁶⁴ Po sjezdu. In *Kostnické jiskry*, 5, 4. 10. 1923, č. 40, s. 253.

⁶⁵ KOZÁK, F.: Federace evang. cirkví v republice československé. In *Hus*, 35, 1923, 10, s. 146-147.

⁶⁶ BEDNÁŘ, F.: Federace evang. cirkví v ČSR. In *Kostnické jiskry*, 9, 1927, 6, s. 43-44.

⁶⁷ *Zápisnica o zasadnutí generálneho konventu....*, bod záp. 4, s. 21.

radikálny návrh odluky cirkví od štátu z dielne poslanca Theodora Bartoška, a preto spoločným postupom chceli v budúcnosti predísť podobným hrozbám. Pod obranou protestantizmu „nadol“ sa pravdepodobne myslelo na rôzne drobné cirkevné spoločenstvá a sekty, ktoré by mohli odpútať masy evanjelickej populácie od vlastných cirkví. Osobitnou kapitolou je klerikalizmus orientovaný „na pravo“ a ktorý v očiach mnohých evanjelikov zosobňoval boj o charakter štátu. Kým česká inteligencia bola ovplyvnená hnutím „Pryč od Říma“ a odporu voči československým lidákem, tak slovenskí luteráni v ňom odpozorovali vhodný nástroj proti ľudáckemu klerikalizmu v čase ich zapojenia do vlády občianskej koalície. Na opačnej strane mohla federácia chrániť protestantský svet proti radikálnemu materializmu, komunizmu, socializmu a ich špecifickým formám riešenia sociálnej otázky, ktoré evanjelické cirkvi principiálne odmietali.

Definovanie výziev, ktorým treba čeliť, bolo dôležité v stanovení komplexných úloh a vôbec aj zmyslu budúcej federácie. A samotný nadnárodný charakter ju predurčoval aj na účely, ktoré nesúviseli úzko len s náboženským priestorom. Vďaka federačnému konceptu SEC-u sa mohlo v čase politického aktivizovania niektorých strán menšín v rámci občianskej koalície uskutočniť aj zapojenie ich evanjelických čiastok do celoštátneho protestantského priestoru. Keďže evanjelikom ich náboženské učenia nedovoľovali aktivizovať sa v politickom priestore prostredníctvom osobitnej evanjelickej strany, vhodným riešením sa stal SEC ako alternatívna inštitucionálna forma obrany voči politike katolíckych strán v Československu.

Zoch ako predseda SEC-u bral tieto úlohy vážne, čo dokazujú aj jeho rokovania z roku 1927 s prezidentom T. G. Masarykom o viacerých spoločných problémoch evanjelikov v štáte.⁶⁸ Zochova nečakaná smrť na počiatku roka 1928 však zasiahla do fungovania SEC-u. Nielenže zomrel jej predseda, ale aj zakladateľ a hlavný iniciátor jej federačného rázu. Ostatní vedúci funkcionári SEC-u sa tak museli vyrovnáť so stratou duchovného otca tohto integračného procesu. Jozef Souček a neskôr Samuel Štefan Osuský ako nasledovníci na predsedníckej stoličke sa snažili nadviazať a pokračovať vo vytýčených cieľoch.

Takýmto krokom v duchu plnenia úloh federácie bola myšlienka zorganizovania zjazdu evanjelikov Československa všetkých národností. Vychádzalo sa zo spomenutých predstáv o potrebe zaktivizovať všetky denominácie, a tak dosiahnuť ich spoluzodpovednosť za ubranie sa celého protestantského spoločenstva v štáte. Na rozdiel od pražského zjazdu, obmedzeného na Čechov a Slovákov, sa tak logicky počítalo aj s prítomnosťou nemeckých, maďarských a poľských evanjelikov. Vedenie SEC-u sa rozhodlo zvolať tentoraz zjazd evanjelikov do Bratislavy. V miestnom slovenskom cirkevnom zbore vtedy pôsobil Ján Drobný, veľmi činorodý farár, propagátor užšej spolupráce evanjelikov, ktorý sa zorganizovania tejto akcie zhostil s veľkou radosťou. Zjazd sa uskutočnil 4. – 8. júla 1928 za

⁶⁸ *Zápisnica o zasadnutí generálneho konventu Evanjelickej a. v. cirkve na Slovensku* (ed. V. P. Čobrda). Liptovský Mikuláš 1928, bod záp. 19, s. 40.

účasti viacerých popredných predstaviteľov československého verejného života. Program síce nadväzoval na vytýčené ciele z posledných rokov ako obrana proti klerikalizmu, modernistickým tendenciám v spoločnosti, ale hlavným obsahom boli úvahy o všeobecných úlohách protestantizmu doma (rodina, škola, sociálna oblasť) i v zahraničí (spolupráca a vzájomné vzťahy s ostatnými cirkvami).⁶⁹

Dňa 4. júla odznali proklamačné vyhlásenia hlavných pracovníkov SEC-u ako J. L. Hromádku, Jozefa Součka, Dušana Fajnora, ale aj ďalších host'ov z radov domácich i zahraničných predstaviteľov evanjelických cirkví.⁷⁰ Pracovná časť programu odštartovala na druhý deň, a to utvorením štyroch diskusných skupín. Popri tom sa konalo aj zasadnutie Rady SEC-u, o voľbe nového predsedu, ako aj o prístupe ďalších denominácií do zväzu. V mnohých otázkach sa zhodli, ale vari najkomplikovanejšou sa stala diskusia o cirkevnom školstve. Andrej Mihál, slovenský luterán, kedysi agilný element opozičnej Slovenskej národnej strany, dôsledne hájil pred českými evanjelikmi špecifické úlohy takýchto foriem vzdelávacích inštitúcií v slovenskom národnom živote v minulosti i súčasnosti. Hoci sa pri koncipovaní rezolúcie dospelo ku kompromisom, táto skúsenosť predznamenovala jasne nejednotnosť názorov v takej dôležitej otázke, akou je vzdelávanie.⁷¹

Posledný deň bol vyplnený bohoslužbami a veľkou manifestáciou pred Slovenským národným divadlom, na ktorej rečnil generálny biskup Jur Janoška a senior Jozef Souček. Prehovoril však aj prezident Slovenskej krajiny Ján Drobný, ktorý, hoci katolík, si cenil konanie takéhoto celoštátneho evanjelického podujatia práve na Slovensku a ubezpečil prítomných, že osobne sa bude zasadzovať aj za spoluprácu medzi katolíkmi a evanjelikmi v duchu Moyzesovsko-Kuzmánových snáh z predchádzajúceho storočia.⁷² Slávnostná časť zjazdu pokračovala posledné dva dni návštevou slovenských luteránskych zborov, čím sa tak voľne nadviazalo na zázjazy českých bratov z poprevratových čias. Vďaka nadnárodnému rázu celého zjazdu sa v radoch rečníkov upustilo od propagovania československej národnej jednoty, čo uspokojivo zapôsobilo najmä na ortodoxných slovenských luteránov.

Ako sme už uviedli, na bratislavskom zjazde sa rokovalo aj o vnútorných štruktúrach SEC-u. Dôležitým orgánom bola spomínaná Rada SEC-u, ktorá zasadala raz za rok a zvolávalo ju Predsedníctvom SEC-u. Primárnou oblasťou záujmu tohto zväzu boli síce cirkevné a náboženské témy, no časom považoval za dôležité reflektovať aj politické, hospodárske, sociálne a kultúrne oblasti verejného života. Koncom 20. rokov vedenie venovalo pozornosť otázkam spadajúcim do kompetencie ministerstva školstva a národnej osvety.⁷³

⁶⁹ Společný sjezd (program sjezdu). In *Kostnické jiskry*, 10, 1928, 22, s. 173.

⁷⁰ *První sjezd evangeliků v ČSR...*, s. 9-24.

⁷¹ Tamže, s. 73.

⁷² Tamže, s. 120.

⁷³ *Zápisnica o zasadnutí generálneho konventu Evanjelickej a. v. cirkve na Slovensku*. Liptovský Mikuláš 1928, s. 40.

Po obdobiach nepravidelných schádzaní boli dôležitým impulzom v oživení aktivít témy ako veľká hospodárska kríza,⁷⁴ nástup Adolfa Hitlera k moci v „luteránskom“ Nemecku a všeobecný nárast autoritatívnych a nedemokratických tendencií vo svete.⁷⁵ Ďalším aktivizačným znakom bolo rozhodnutie rady SEC-u utvoriť šesť komisií (cirkevnoprávnu, svetový protestantizmus, mravno-náboženskú, tlačovo-rozhlasovú, laickú, dorasteneckú), na čele ktorých mali byť poprední členovia jednotlivých cirkví zastúpených v SEC-e.⁷⁶ Výstupom z vážnych debát na jednotlivých úrovniach SEC-u bývali rôzne posolstvá pre vládne orgány, cirkvi a rôzne iné kompetentné inštitúcie. Ich limitovaný proklamačný a odporúčací význam stál zrejme aj za úpadkom SEC-u. Tento stav predpokladali niektorí intelektuáli, ktorí síce SEC v tom čase akceptovali, ale už od jeho utvorenia začali hľadať ďalšie formy prehlbovania kooperácie. Uvedomovali si totiž, že v konečnom dôsledku smerodajnosť celého zväzu určovali aj tak majoritní, a pritom si aj vzájomne blízki slovenskí luteráni a českí bratia.

Alternatívnou cestou utužovania spolupráce medzi týmito dvomi táborami tak boli od roku 1927 spoločné konferencie farárov ECAV a ČCE, pravidelne sa konávajúce každý rok striedavo na moravsko-slovenskom pomedzí. Z plejády popredných organizátorov treba spomenúť hlavne Jána Ďuroviča zo Skalice, Petra Boora z Holíča a z českej strany najmä Jána Vladimíra Šebestu z Pěčok a Jozefa Jadrníčka z Uherského Hradišťa. Spočiatku tieto akcie zastrešoval „Kružok moravských farárov“ a „Spolok evanjelických a. v. kňazov“ (SPEVAK), kým nevznikla organizácia *Konferencie evanjelických duchovných* (KED) ako spolok určený výhradne na organizáciu takýchto podujatí. Prvá konferencia sa konala v dňoch 10. – 11. mája 1927 v Skalici, za hojnej účasti aj popredných funkcionárov ECAV a ČCE.⁷⁷ To, prirodzene, len dodalo na vážnosti tejto akcie do ďalšieho obdobia. Konferencie zvyčajne predstavovali oficiálne zasadnutia, na ktorých odzneli referáty na rôzne aktuálne cirkevno-náboženské problémy, zamerané často na vývoj ďalšej spolupráce oboch cirkevných spoločenstiev. Program však obsahoval aj rôzne manifestačné, proklamačné akcie, ako vzájomné návštevy cirkevných zborov, spoločné obedy, posedenia a neformálne debaty za účelom bližšieho spoznávania.

K rozvíjaniu aktivít konferencií dochádzalo v čase ukotvenia spolupráce oboch cirkví v SEC-e, založenom na federačných pilieroch. Kým sa konferencie konávali za účelom vzájomného spoznávania, väčšine predstaviteľov ECAV v zásade neprekážali. Nebolo to síce vždy tak, lebo sa na ich pôde debatovalo aj

⁷⁴ Svaz ev. cirkví v RČS o hosp. krísi. In *Kostnické jiskry*, 13, 1931, 8, s. 59.

⁷⁵ Rada Svazu evang. cirkví odsudzuje japonský vpád do Číny. In *Kostnické jiskry*, 9, 1937, 50, s. 309.

⁷⁶ *Zápisnica Generálneho konventu evanj. a. v. cirkvi na Slovensku, ktorý bol v Spišskej Novej Vsi dňa 25. novembra 1936, pod predsedníctvom gener. Biskupa Vladimíra Čobrdu a gener. Dozorcú Jána Vanoviča* (eds. J. Bezek, V. Galla, J. Janoška). Prešov 1936, s. 36 – 37.

⁷⁷ WINKLER, A.: Náš zájazd na Slovensko. In *Československé hlasy*, 15, 1927, 11, s. 163–165.

o dôslednejších nacionálnych a cirkevných integráciách, čo mohlo vzbudzovať obavy z postranných úmyslov. Oficiálne bol totiž vzájomný pomer medzi ECAV s ČCE vyriešený utvorením SEC-u a KED mali skôr predstavovať iba neformálne fórum evanjelikov. Väčšina budovateľov SEC-u si viac-menej nevšímala niektoré radikálne ohlasy o integrácii na pôde KED-u, keďže si uvedomovali ich obmedzený vplyv na inteligenciu i širšiu evanjelickú pospolitosť moravsko-slovenského pomedzia.

V priebehu 20. a najmä v 30. rokov vychádzal zo slovenského luteránskeho prostredia síce ojedinelý, ale zato výrazný hlas Jána Ďuroviča, zakladateľa týchto konferencií, o spojení ČCE a ECAV do jednej cirkvi. I keď celý proces federácie, i samotný SEC v 20. rokoch akceptoval, bol už vtedy medzi inteligenciou známy ako zástanca hlbšej integrácie. Na verejnosť sa jeho predstavy dostali počiatkom 30. rokov, keď zverejnil radikálnejšie formy spolupráce medzi českými bratmi a slovenskými luteránmi, ktorými vlastne spochybnil zmysel roky budovaného SEC-u. Na prelome apríla a mája 1931 mali odznieť na konferencii farárov v Trenčíne referáty farárov Bohuslava Burania a Jána Ďuroviča o vzájomnom pomere týchto evanjelických spoločenstiev. Oba však boli zrušené a verejnosti sa oznámilo, že pre údajný nedostatok času.⁷⁸ V skutočnosti však viacerí evanjelici už vopred vedeli o Ďurovičových sympatiách k únii, a tak nepovažovali za vhodné, aby jeden či druhý referát túto páľčivú otázku vôbec otváral.⁷⁹

Ďurovič však publikoval svoje názory v slovenských i českých evanjelických periodikách a vydal dokonca vlastným nákladom aj knihu.⁸⁰ Písal o tzv. federatívnej/administratívnej/správnej únii ako alternatívnej forme medzi federáčnym a unionistickým konceptom cirkevnej integrácie. Navrhoval zjednotiť vnútornú organizáciu ČCE a ECAV do jedného celku, utvoriť „konvent celorišsky a konzistorium. Jednotne by sa manipulovaly všetky financie, ktoré so štátom súvisia. Jedno teritorium by bola republika aj ohľadom cirkevného príslušenstva veriacich, aj služby kňazov“. K tomu pridal aj nedotknuteľnosť majetku dovtedajších cirkví a myšlienku o centrálnych zasadnutiach, konajúcich sa vždy v Bratislave.⁸¹ Hoci nechcel meniť samosprávu cirkví, utvorením spoločných orgánov by otvoril cestu aj k eventuálnym diskusiám o úprave dištriktov a seniorátov, s čím by logicky súviseli aj zmeny v zasadnutiach konventov a synôd. Vieroučných a bohoslužobných zvyklostí jednotlivých cirkví sa podľa svojich predstavených plánov nechcel dotýkať.

O téme referoval aj na verejnej schôdzi po zasadnutí Predsedníctva SEC-u dňa 13. mája 1931 v Bratislave,⁸² a na pastorálnej konferencii 21. mája 1931 v Holíči,

⁷⁸ Trenčianska konference. In *Hus*, 43, 1931, 6, s. 86.

⁷⁹ KOŘISTA, J.: „Unie?“ In *Hus*, 43, 1931, 7, s. 98.

⁸⁰ ĎUROVIČ, J.: *Sjednotenie evanjelikov v Československu*. Skalica 1931, 23 s.

⁸¹ ĎUROVIČ, J.: Česki a slovenski evanjelici patria dovedna II. In *Cirkevné listy*, 45, 1931, 11, s. 229.

⁸² Svaz evang. cirkví v Čsl. republice. In *Kostnické jiskry*, 13, 1931, 21, s. 170.

kde dokonca predniesol dva návrhy – „O úprave pomeru evanjelikov v Česko-slovensku“ a „O správnej únii ev. a. v. cirkví“. Druhý si konferencia neosvojila a iba prvý poslala na rokovania pre všeobecnú kňazskú konferenciu a generálny konvent.⁸³

V 30. rokoch patrili Ďurovičove koncepty v celom českom a slovenskom evanjelickom priestore k najucelenejším predstavám o úprave ich vzájomného pomeru, s programovými znakmi o vybudovaní nového subjektu. Pre mnohých slovenských luteránov však boli o to väčšmi radikálne, o čo Ďurovič nevyhnutné dôsledné integračné procesy nezdôvodňoval iba príbuznou českou a slovenskou evanjelickou minulosťou, ale vychádzal aj z ideologických predstáv o československej národnej jednote. Určité sympatie mu síce prejavoval generálny biskup Dušan Fajnor, známy nekritickým prístupom k československej národnej jednote.⁸⁴ Vo väčšine prípadov však musel zniesť zo slovenskej strany vlnu kritiky. Redaktor *Cirkevných listov* Ľudovít Šenšel mu odmietal publikovať články o únii, ostro sa ohradili známi kritici federácie ako ortodoxný Juraj Struhárik, Michal Bodický, pričom Štefan Adamovič ich označil za utopistické. V Nitrianskom senioráte sa proti jeho úvahám postavil samotný dozorca Rudolf Markovič, dôsledný obhajca augsburskej formy vierovyznania.⁸⁵ Ďurovič síce protestoval vzdaním sa úlohy referenta na zasadnutí seniorálneho konventu v júni 1931, ale Markovič mu jeho dlhodobé snahy už nikdy neodpustil a prakticky na každom konventnom zasadnutí ho obviňoval z unionistických aspirácií.

Česká evanjelická inteligencia začiatkom 30. rokov nebola výrazne naklonená k spojeniu ČCE s ECAV. Mohli cítiť obavy zo zdiskreditovania sa pred vedením ČCE, ktoré v danom období nepovažovalo takéto predstavy za uskutočniteľné. Absentovali tak u nich vlastné koncepty, čo je viditeľné aj pri reflexiách Ďurovičových návrhov. Tie v konečnom dôsledku vnímali rôzne, nechýbali sympatické ohlasy vítajúce takéto tendencie v slovenskom luteránskom priestore,⁸⁶ ale aj odporujúce akýmkoľvek presahom federačného konceptu, ktorých bol opäť hlavným reprezentantom Jozef Lukl Hromádka.⁸⁷

Integrálnou súčasťou česko-slovenských evanjelických vzťahov bola aj pálčivá otázka organizácie česko-bratskej pospolitosti na slovenskom území. Po vzniku Československa totiž príchodom českej inteligencie a zamestnaneckých vrstiev prirodzene rástol aj počet českých bratov. V Bratislave si utvorili tzv. Kruh čes-

⁸³ *Zápisnica Nitrianskeho ev. a. v. seniorálneho konventu, vydržiavaného pod predsedníctvom Júliusa Bodnára, seniora a Dr. Rudolfa Markoviča, sen. dozorcú v Lubine 18. júna 1931* (ed. J. Lichner). Myjava 1931, s. 127-128.

⁸⁴ *Zápisnica Generálneho konventu evanj. a. v. cirkvi na Slovensku, ktorý bol v Trenčíne dňa 19. novembra 1931, pod predsedníctvom Dušana Fajnora, gen. biskupa a Jána Vanoviča, gen. dozorcú* (ed. J. Bezek). Modra 1932, bod záp. 3, s. 14.

⁸⁵ *Zápisnica Nitrianskeho ev. a. v. seniorálneho konventu....*, s. 12-13.

⁸⁶ Čeští a slovenští evangelici. In *Hus*, 43, 1931, 6, s. 88.

⁸⁷ HROMÁDKA, J. L.: Bratislavská schůze Svazu evangel. cirkví. In *Český bratr*, 8, 1931, 6, s. 185.

kobratrských evageliků a v Košiciach vynakladali snahu po vlastnom cirkevnom zbore. Keďže zostávali bez duchovnej opatery materskej cirkvi, ČCE sa usilovala problém vyriešiť cez MŠaNO.

V tejto súvislosti sa konali 18. októbra 1921 a 9. novembra 1922 spoločné porady českých bratov a slovenských luteránov, ktorých výsledkom bolo niekoľko dohôd. Mali sa rešpektovať českobratské špecifiká na bohoslužbách v chrámoch ECAV, ak by to z českej strany bolo výslovne žiadané, a akceptovať budovanie českobratských kazateľských staníc na Slovensku.⁸⁸ Funkcionári ECAV však na zasadnutí generálnej rady a ani generálneho konventu takéto stanovisko neprijali. Konvent Západného dištriktu, ako aj generálny konvent si v roku 1922 osvojili stanoviská Samuela Zocha o potrebnom organizačnom zastrešení v medziach ECAV.⁸⁹

Návrhy z českobratskej dielne nemohli prijať z viacerých dôvodov. Vedenie ECAV sa mohlo obávať možného narušenia základných kameňov oboch cirkví – teritoriálneho princípu ECAV a národného ČCE. Kľúčovým argumentom proti takýmto návrhom bola nepriechnosť v československom právnom poriadku, v ktorom naďalej platili uhorské zákony neumožňujúce na uhorskom (slovenskom) území rozšíriť pôsobenie cirkevných organizácií doplnením platnej ústavy.⁹⁰

Napriek právnej nepriechnosti rozhodla sa Synodná rada ČCE v júni 1923 k § 3 svojej ústavy pridať 3. odsek o rozšírení platnosti cirkevného zriadenia ČCE na Slovensko a Podkarpatskú Rus.⁹¹ Zoch považoval rozhodnutie synody ČCE z roku 1923 za unáhlené.⁹² Keď sa v roku 1924 riešila táto záležitosť na pôde Ministerstva s plnou mocou pre správu Slovenska (MPS), Zoch v liste ministrovi Kállayovi vyjadril obavy z možnej izolácie českobratských zborov, čím by sa vzbudzoval dojem cudzieho elementu na Slovensku. Bol presvedčený, že mali celú vec vzájomne prekonzultovať, a tak dospieť ku kompromisu.⁹³

Vďaka vzájomnej korešpondencii medzi biskupom Zochom a seniorom Součkom vieme o veľmi rozdielnom vnímaní tohto vzájomného pomeru. Zoch

⁸⁸ *Druhý synod Českobratské cirkve evangelické r. 1923....*, s. 55 – 56.

⁸⁹ *Zápisnica prvého riadneho generálneho konventu cirkve evanj. a. v. na Slovensku, ktorý spojený s inštaláciou novozvoleného generálneho dozorca Dr. Jána Vanoviča bol v Turčianskom Sv. Martine v dňoch 24-30. nov. 1922* (ed. V. P. Čobrda). Liptovský Mikuláš 1923, bod záp. 23, s. 53.

⁹⁰ Išlo najmä o zákonný článok XLIII z roku 1895, ktorý vďaka recepčnému zákonu z 28. 10. 1918 a zákonu č. 64/1918 Zb. z. n. o mimoriadnych prechodných ustanoveniach na Slovensku ostával aj po vzniku ČSR v platnosti. SOKOLOVÁ, M.: Postoj evanjelickej cirkvi augsburského vyznania k otázke rozšírenia Českobratskej cirkvi evanjelickej na územie Slovenska po roku 1918. In *Národ – cirkev – štát*, s. 142.

⁹¹ *Zpráva o druhém synodu Českobratské cirkve evangelické, který zasedal v Praze u Klimenta od 11. do 15. června 1923*. Praha 1923, s. 25.

⁹² *Druhý synod Českobratské cirkve evangelické r. 1923....*, s. 56-57.

⁹³ ÚA ČCE, f. SR ČCE, kart. č. III/D/1. List Samuela Zocha pre MPS zo 14. júna 1924.

považoval paralelnú existenciu českobratských zborov na Slovensku a zborov ECAV za protirečivú, keďže už šesť rokov sa budovala pred svetom idea, „že sme duchom vlastne jedno“⁹⁴. Souček však vedeniu ECAV písal, že takýto stav by iba posilnil spoluprácu oboch subjektov, vďaka čomu „vzejde jednou doba, kedy splynou naše sbory se sobory slovenskými evang. a budú tvořiti jednou krásnou živou církev kristovou“⁹⁵. Zoch pod jednotou nemyslel cirkevnú, ale duchovnú, ukotvenú na federačnej báze. Souček však prakticky hovoril o zjednotenej cirkvi vo forme únie, vďaka čomu odhalil svoje ďalekosiahlejšie úmysly s postavením českých bratov v slovenskom luteránskom priestore.

Koncom októbra 1924 sa usilovali obe cirkvi vyriešiť tento problém rokovaniami. Z českobratskej strany sa na poradách zúčastnili členovia synodného výboru a zo slovenských luteránov prišiel generálny biskup Jur Janoška a generálny dozorca Ján Vanovič. K dohode však opäť neprišlo, keďže obe strany predstavili svoje vážne námietky voči druhej strane.⁹⁶ Kým slovenskí luteráni zastávali v tejto otázke jednotný názor, v radoch českých bratov to tak nebolo. Už dlhšie mal iné pohľady na túto problematiku František Kozák. Ako zástanca federačnej integrácie si zrejme uvedomoval dosah problému separátneho organizovania českých bratov na tento proces.⁹⁷

Celá problematika sa však následne vyhrotila niekoľkými udalosťami. Vedenie KJ odsúhlasilo vlastné uznesenie, ktoré odporúčalo ČCE prijať za svoj vlastný koncept. Funkcionári tejto cirkvi sa však zásadne ohradili proti takémuto kroku a vôbec miešaniu sa tohto voľného spoločenstva evanjelikov do výsostne organizačných záležitostí cirkví. Svoje nemenné stanovisko vo veci organizovania svojich členov na Slovensku potvrdili českí bratia aj na synode v roku 1925 a dokonca sa ozývali radikálne hlasy, ktoré celú problematiku zasadzovali do širších, cirkevno-ideologických rozmerov.⁹⁸ Medzi Součkom a Zochom prebehla v novembri 1926 ostrá výmena názorov, keďže Souček hrozil predstavením tohto problému „na medzinárodnom fóre protestantských zahraničných cirkví“.⁹⁹ Zoch ho od tejto akcie odrádzal, pretože veril vlastným kontaktom na zahraničných evanjelikov, ktorí by sa postarali o jeho neúspech a zdiskreditovanie.¹⁰⁰

Prieťahy stále pokračovali, keďže MPS odporúčalo pre MŠaNO, aby zastávalo rezervovaný postoj v otázke rozšírenia ČCE na Slovensko.¹⁰¹ Funkcionári ECAV si postupne uvedomovali tvrdošijné stanovisko českých bratov a rozhod-

⁹⁴ Tamže, List Samuela Zocha Jozefovi Součkovi z 25. júla 1924.

⁹⁵ Tamže, List Jozefa Součka Jurovi Janoškovi zo 17. júla 1924.

⁹⁶ *Třetí synod Českobratrské církve evangelické v Praze r. 1925*. Praha 1925, s. 10-12.

⁹⁷ Z dopisů redakci zaslaných. In *Hus*, 36, 1924, 12, s. 178-179.

⁹⁸ *Zpráva o třetím synodu Českobratrské církve evangelické, který zasedal v Praze u Salvátora a na Král. Vinohradech od 15. do 19. června 1925*. Praha 1925, s. 11-12.

⁹⁹ ÚA ČCE, f. SR ČCE, kart. č. III/D/1. List Jozefa Součka Samuelovi Zochovi z 8. novembra 1926.

¹⁰⁰ Tamže, List Samuela Zocha Jozefovi Součkovi zo 16. novembra 1926.

¹⁰¹ SOKOLOVÁ, M.: *Postoj evanjelickej cirkvi augsburského vyznania...*, s. 141.

li sa akceptovať ich samostatné organizovanie na Slovensku.¹⁰² MPS následne odvolalo svoje pôvodné námietky. Dospelo sa ku kompromisu v tom zmysle, že vznikne nový subjekt – Českobratská cirkev evanjelická na Slovensku a na Podkarpatskej Rusi.¹⁰³ Napriek neutíchajúcej nespokojnosti synodného výboru ČCE sa napokon z ich strany pristúpilo k potrebným krokom o preukázaní opodstatnenosti existencie novej cirkvi na Slovensku.¹⁰⁴

Spolupráca českých bratov a slovenských luteránov sa v danom období vyvíjala aj na úrovni evanjelickej mládeže. Demokratický proces a hľadanie alternatívnych foriem vo vzdelávaní po postupnom nahrádzaní cirkevných škôl za štátne boli hnacím motorom v hľadaní spôsobov udržania protestantského povedomia, viery v Boha a dôstojnosti k cirkvi vyrastajúcej mládeže.¹⁰⁵ Akcie českej evanjelickej mládeže zvykol občas navštevovať Ján Ďurovič, neskorší skalický farár a pritom popredný pracovník medzi mládežou.¹⁰⁶

Obojstranná spolupráca však mohla byť úspešná najmä vďaka akcieschopnosti miestnych farárov, učiteľov a inej uvedomelej evanjelickej inteligencie. Najmä zo strany českých bratov sa ozývali apely na prehlbovanie spolupráce.¹⁰⁷ Spomedzi viacerých lokálnych intelektuálov mal na slovenskej strane nepochybne najväčšie zásluhy na budovaní spolupráce medzi mládežou už spomínaný Ján Ďurovič a Peter Boor. Z plejády českobratských evanjelikov treba spomenúť najmä kňazov Jána Vladimíra Šebestu z Pěčiek, Jozefa Jadrníčka z Uherského Hradišťa či Jána Přemyslava Šebestu z Břeclavi. Dôležité však bolo, že z českej strany sa spolupráci ujali poprední pracovníci Sväzu českobratskej mládeže evanjelickej (SČME) ako Václav Vavřina, Nora Pellarová a František Světlík. Keď prišlo v júli 1924 na zjazde v Trenčíne k založeniu Sväzu evanjelickej mládeže (SEM), nechýbala tam početná skupina českých bratov spoza Moravy.

Pre zlepšenie vzájomnej kooperácie, informovanosti a zefektívnenia spoločného postupu sa rozhodli vedenia SEM-u a SČME prijať návrh o obojstrannej výmene funkcionárov (delegátov) zväzov a ich následné dosadenie do výborov. Stali sa nimi Ján Světlík zo SČME a Ján Čapolovič zo SEM-u.¹⁰⁸ Spolupráca sa tak mohla reálne preklenúť do inštitucionálnych podôb. Slovenskí luteráni sa inšpirovali od českých bratov v Nedeľných besiedkach¹⁰⁹ a v letných táboroch, kto-

¹⁰² RUPPELDT, F.: *Styky s inými cirkvami v ČSR...*, s. 67.

¹⁰³ SOKOLOVÁ, M.: *Postoj evanjelickej cirkvi augsburského vyznania...*, s. 142.

¹⁰⁴ Čtvrtý synod Českobratské cirkve evangelické v Praze roku 1927. *Svolání, program a členové snodu. Zprávy a návrhy*. Praha 1927, s. 13.

¹⁰⁵ RAČKO, P.: Organizácia evanjelickej a. v. mládeže na Slovensku v rokoch 1918-1938. In *Osudové osmičky v našich dejinách* (ed. F. Emmert). Brno 2008, s. 77-79.

¹⁰⁶ LUKÁČ, E. B. – JURKOVIČ, L.: Sdruženia a sväz ev. mládeže na Slovensku (SEM). *Almanach cirkvi evanjelickej a. v. na Slovensku 1919-1928* (ed. F. Ruppeldt). Martin 1930, s. 295.

¹⁰⁷ Pracovní kurzy na Slovensku. In *Bratrstvo*, 8, 1926, 3, s. 46.

¹⁰⁸ Výbor nášho Sväzu. In *Nový rod*, 4, 1924, 5, s. 144.

¹⁰⁹ HOLČÍK, J.: Naše nedeľné školy. In *Kristus, život náš. Jubilejný zborník sväzu ev. mládeže na Slovensku. 1921-1931* (ed. E. B. Lukáč). Myjava 1931, s. 108.

ré sa za ich pomoci konávali v Oravskom Podzámku¹¹⁰ Na oboch stranách rieky Moravy bývali veľmi populárne najmä Dni mládeže.¹¹¹ Českí bratia sa účastnili aj tzv. dvojdňových seniorátnych kurzov (konferencií) a seniorátnych zjazdov mládeže. Okrem týchto krátkych akcií sa funkcionári SEM-u rozhodli pristúpiť k organizovaniu dlhších, 10-dňových, tzv. zimných škôl združeneckých, ktorými sa inšpirovali v českom evanjelickom prostredí.¹¹² Spolupráca a kontakty medzi mládežou sa vyvíjala aj na úrovni medzinárodnej YMCI, ako aj vysokých škôl, a to vo forme organizovania sa v rámci akademických spolkov. Novú dimenziu do spolupráce sa snažil priniesť I. slovanský zjazd evanjelickej mládeže v Martine v dňoch 7. – 6. júla 1934.

Vedomie blízkej konfesionalnej príslušnosti a blízkosť regiónov našli svoj odraz v budovaní spolupráce medzi českobratskou a slovenskou luteránskou mládežou. Z jednotlivých regiónov išlo hlavne o moravsko-slovenské pomedzie, konkrétne o výrazne luteránsky podjavorinský kraj, horné Záhorie a z českej strany moravské Slovácko a Valašsko. Obojstranná spolupráca bola v tomto prípade úspešná najmä vďaka akcieszopnosti miestnych farárov, učiteľov a inej uvedomelej evanjelickej inteligencie.

Napriek vynakladaným snahám zostávali mimo dosahu spolupráce regióny na strednom a východnom Slovensku,¹¹³ čo sa v konečnom dôsledku odrazilo aj na komplexnom vývoji kooperácie českej a slovenskej evanjelickej mládeže. Počiatkom 30. rokov hodnotil predseda SEM-u Emil Boleslav Lukáč tieto vzťahy ako srdečné, s rastúcou a prehlbujúcou tendenciou.¹¹⁴ V skutočnosti však vývoj nebol príliš ideálny, čo postupne aj sami poprední funkcionári a členovia oboch združení vyjadrovali pred verejnosťou. K ostrej kritike prišlo na jeseň 1938, v čase prichádzajúcich vážnych politických a bezpečnostných zmien.

Obrana pred nepriateľmi protestantizmu bola stmelovacím prvkom úvah o eventuálnom spojení ČCE a ECAV, ktoré by práve mladá, a pritom agilná generácia mala postupne pripravovať prehlbujúcou sa vzájomnou spoluprácou.¹¹⁵ Bol to totiž český evanjelický dorast, vedený Čenkom Duškom¹¹⁶ zo staršej generácie,

¹¹⁰ JURKOVIČ, L.: Letný tábor Sväzu evanjelickej mládeže. Tamže, s. 131-132.

¹¹¹ Spomedzi viacerých konaných akcií pozri napr.: Myjavské združenie ev. mládeže. In *Nový rod*, 16, 1936, 1, s. 24.

¹¹² LUKÁČ, E. B.: Naše tohoročné úkoly. Tamže, s. 2.

¹¹³ Ústredný archív ECAV (ÚA ECAV), f. *Sväz evanjelickej mládeže*, kart. 1.10.4. Českobratská mládež. List E. B. Lukáča Vladimírovi Čapkovi, 15. 10. 1936.

¹¹⁴ LUKÁČ, E. B. Sväz Ev. mládeže na Slovensku. In *Kristus, život náš...*, s. 58.

¹¹⁵ ČAPEK, V. Mladí hovoří o čs. protestantizmu. In *Kostnické jiskry*, 20, 1938, 37, s. 227.

¹¹⁶ Čeněk Dušek (1843 – 1918) – popredný predstaviteľ českých evanjelikov 19. a začiatku 20. storočia. Farár, cirkevný a spolkový funkcionár, publicista a pedagóg. Študoval na viacerých popredných európskych evanjelických vzdelávacích inštitúciách (Viedeň, Erlangen, Basilej, Edinburg), ale aj v uhorskom (slovenskom) luteránskom priestore (Levoča, Prešporok). Hlavný iniciátor a propagátor spojenia českých evanjelických spoločenstiev do jedného subjektu. Na tieto účely založil KJ, ktorej bol prvým predsedom. Redakčne a publikačne veľmi činorodý. Charizmatická osobnosť v pedagogickom prostredí. Vďaka všestranným schopnostiam si vy-

ktorý chystal niekoľko rokov vhodnú pôdu na spojenie českých luteránov a kalvínov.¹¹⁷ Takéto pomerne veľké úlohy zotrvali v povedomí niektorých českých bratov, pričom v medzivojnovom období dostávali nové rozmery. V skutočnosti sa však situácia diametrálne líšila od českého unionistického hnutia z konca 19. a začiatku 20. storočia. Chýbala vedúca osobnosť, podobná Duškovi, ktorá by dokázala pripraviť vhodnú pôdu na spojenie so slovenskými luteránmi. I keď sa medzi mladou uveďomelou českou a slovenskou evanjelickou generáciou našli propagátori unionizmu, ako jednotlivci nedokázali bez vedúcej osobnosti dynamickjšie plniť svoje predstavy. Navyše, oddanosť a viera k vlastnej konfesii, odlišnosti v historickom vývoji a iná politicko-spoločenská situácia medzivojnového obdobia mali u slovenských luteránov veľký význam v odmietnutí integračných tendencií. Vrcholom spolupráce tak ostával utvorený zväz a rôzne lokálne a manifestačné zjazdy, ktoré väčšina českých a slovenských evanjelikov akceptovala a ktoré mali federačný variant spolupráce evanjelikov ešte väčšmi prehlbovať.

V tomto zmysle sa začali koncom roka 1937 prípravy druhého zjazdu evanjelikov Československa. Prípravný výbor ho stanovil na 26. – 28. septembra 1938, utvoril niekoľko komisií (ideová, organizačná, archívno-výstavná, tlačová), ktoré mali reflektovať dôležité problémy zo života celého protestantizmu v republike, ako aj aktuálnu politicko-spoločenskú atmosféru (občianske práva, zachovanie mieru, sociálna otázka).¹¹⁸ Zásadným medzníkom nielen v programe, ale vôbec aj zmysle konať tento zjazd bola vyhrozená zahranično-politická a bezpečnostná situácia na konci septembra 1938. Aj keď niektorí organizátori zjazdu chceli o niekoľko týždňov, prípadne mesiacov odložiť zjazd, Samuel Štefan Osuský, predseda SEC-u, nepovažoval za vhodné v takomto ovzduší manifestovať radosť zo spolupráce českého a slovenského protestantizmu.¹¹⁹ Po podpise Mnichovskej dohody a následne i Prvej viedenskej arbitráže stratilo totiž akékoľvek opodstatnenie konať takýto zjazd. Usporiadatelia to považovali nielen za politickú prehru Československa, ale aj za stratu slobodných a demokratických ideí, za ktoré bojovali, verili a ktoré plnili. Ohrozený bol však aj samotný SEC, ktorého existencia úzko súvisela s československou štátnosťou. Rozpad štátu v marci 1939 potvrdil túto tendenciu – SEC prakticky prestal existovať, čo sa výrazne podpísalo aj na ďalšom vývoji česko-slovenských evanjelických vzťahov najbližšom období.

Spolupráca českých a slovenských evanjelikov sa síce odvíjala najmä od vybudovaných inštitucionálnych foriem, ale určitý vplyv mali aj témy ako zotrvanie

budoval elitné postavenie medzi mladšou evanjelickou generáciou a vypestoval v nich odhodlanie pokračovať v cirkevných integračných snahách.

¹¹⁷ JUST, J. – NEŠPOR, Z. – MATĚJKA, O.: *Luteráni v českých zemích v proměnách staletí*. Praha 2009, s. 287-288.

¹¹⁸ II. sjezd evangeliků ČSR. In *Kostnické jiskry*, 20, 1938, 6, s. 39.

¹¹⁹ ÚA ECAV, nespracovaný materiál k Sväzu evanjelických cirkví v ČSR. *List Samuela Štefana Osuského Jozefovi Bartákovi*, 28. 10. 1938.

bibličtiny v slovenskom luteránskom priestore, spory o historické udalosti (odlišné pohľady na učenie Martina Luthera, Jána Husa či miesto husitizmu v slovenských dejinách), ako aj rôzne kultúrno-spoločenské aktivity (úlohy sokolského hnutia v náboženskom priestore). Napriek rôznym odstredivým, utlmujúcim či protirečivým tendenciám sa v medzivojnovom období položili dôležité základy spolupráce protestantizmu a utvorila sa aj vhodná pôda na ďalšie navodzovanie dialógu v širších ekumenických súradniciach v druhej polovici 20. storočia.

***Evolution of mutual relations between the Czech
and the Slovak Protestants in the first Czechoslovak Republic***

LUKÁŠ KRAJČÍR

Mutual affinity and the need for cooperation between the two religiously close minority churches also in public life brought about the establishment of institutionalized entities in the form of the „Union of the Protestant Churches of Czechoslovakia“ and „Union of Protestant Youth “. This came hand in hand with various forms of ad-hoc activities associated with the same luminaries. Consistent unionist efforts remained in the minority, yet opposition against them points to the failure to understand the real motivations of Protestant Unionism in the conditions of the time in Czechoslovakia.

MSGRE. JAN ŠRÁMEK A MSGRE. ANDREJ HLINKA¹

MICHAL PEHR

Popsat a pochopit vzájemné vtahy Msgre. Jana Šrámk a Msgre. Andreje Hlinky není jednoduché.² Byli to protivníci nebo spojenci? Byli si blízcí? Byli opravdu jen dvěma kohouty na jednom smetišti, jak byli nazýváni sociálně demokratickým tiskem?³ Měli se rádi nebo se pouze respektovali či nenáviděli? To vše jsou otázky, které se nám zákonitě nabízejí, popisujeme-li vztah těchto dvou osobností. Zabývat se touto problematikou je však těžší ještě o to, že oba reprezentovali politický katolicismus. Jan Šrámek byl ústředním představitelem českého respektive moravského katolicismu a Andrej Hlinka slovenského. Na jejich vzájemném vztahu se odrážela problematika vzájemných vztahů českého a slovenského politického katolicismu, ale i postavení politického katolicismu v tehdejší společnosti. Problémem také je, že jejich vzájemná korespondence a případné další relevantní prameny se z větší části v pohnutých dějinách 20. století nezachovaly, nebo jsou dnešním badatelům nedostupné a tak můžeme tento vztah rekonstruovat jen na základě velkého množství sekundárních pramenů, které jsou navíc mnohdy silně ovlivněny dobou svého vzniku, ale i tím, že každá strana vychvaluje svého předsedu a snaží se ho popisovat v tom nejlepším světle, jako nebojácného, smělého, odhodlaného a heroického bojovníka.⁴

Pro lepší pochopení jejich vzájemných vztahů si musíme především uvědomit, že oba byli sice katolickými duchovními, ale naprosto rozdílných povah. Šrámek byl prototyp spíše politika-diplomata. Člověk vzhledem nepatrný, ale trpělivý politik budující postupně po drobných krocích politické hnutí.⁵ V jednom z hodnocení se tak můžeme kupříkladu dočíst: Jeho minulost je bezúhonná.

¹ Tato studie vznikla s podporou dlouhodobého koncepčního rozvoje výzkumné organizace RVO:67985921 a vychází z mé dřívější publikované studie. Blíže viz PEHR, M.: Andrej Hlinka a Jan Šrámek – dvě osobnosti politického katolicismu první ČSR. In: LETZ, R. a kol.: *Pohlady na osobnost Andreja Hlinku*. Martin 2009, s. 216–225.

² Z literatury k oběma politikům blíže viz např. LETZ, R.: *Andrej Hlinka vo svetle dokumentov*. Bratislava 2014 nebo TRAPL, M.: *Politik dobré vůle. Život a dílo msgre. Jana Šrámk*. Praha 2013. Vztah obou duchovních byl ve své době často námětem mnoha novinových článků. Z literatury k tomuto tématu blíže viz např. DVORŠČÁKOVÁ, Z.: Vztah Jana Šrámk a Andreja Hlinku a jeho vplyv na vývoj pomeru medzi českým a slovenským politickým katolicizmom. In: MAREK, P. a kol.: *Jan Šrámek a jeho doba*. Brno 2011, s. 268–281.

³ Blíže viz *Nová Doba*, 1928, roč. 34, č. 224, 13. 8, s. 1 – článek Týden v poznámkách

⁴ Srovnej např. *Ľudový Chýrnik*, 1930, roč. 5, č. 49, 4. 12, s. 6 – článek O vodcovskej statočnosti

⁵ Národní archiv v Praze (dále jen NA Praha), fond Ministerstvo zahraničních věcí výstřižkový archiv I (dále jen f. MZV-VA I), k. 4010. Překlad článku uveřejněném v Bělehradské Pravdě 4. 9. 1928.

V čele katolické strany je třeba trpělivého vyjednaváče smířlivé povahy. Šrámek má tyto vlastnosti. Je proti radikálním řešením a z politiky kompromisů učinil přímo zásadu. Jako církev je opatrný a nemá naspěch. Nikdo nemůže být méně demagogem nežli tento kněz skromného chování. Jeho politika je nejmoudřejší.“⁶ A pozitivních hodnocení by se dalo najít jistě mnohem a mnohem více. „Politik mlčenlivý a pevný ve svém rozhodnutí.“, tak ho viděli někteří další soudobí pozorovatelé.⁷ Komunistické Rudé právo v roce 1921 o něm hovořilo jako o „silné osobnosti, která bude v mnohém případě svatým duchem vlády.“⁸ Jeho zásadou bylo trpělivě jednat. Dodnes jsou známé jeho výroky typu: „Dohodli jsme se, že se (zítra) dohodneme“ nebo „Mnohé jsme neprosadili, ale mnohému jsme zabránili“. Šrámek i díky svému sociologickému vzdělání byl politickým praktikem s vytríbeným smyslem pro specifičnost české politiky. Jinými slovy: Znal sílu i slabost českého člověka, respektive znal jeho sílu a velikost, ale také jeho malost, slabost a ubohost. Lidovecké Lidové listy 17. dubna 1923 to vzletně vyjádřily slovy: Nezatížen nikdy žádným politickým chiliasmem a utopií, měl vždy neobyčejně jemný cit pro zralost času a váhu skutečných poměrů.“

Co bylo ale u Šrámka možná ještě důležitější než jeho styl a způsoby jednání byla jeho vize křesťanské politiky vyzdvihující ideál křesťanského solidarismu a obhajobu práv katolické církve, a současně také vždy zdůrazňoval význam národa. Šrámek byl přesvědčený vlastenec, kdy se plně identifikoval s ideou československého státu jako jednotného národního státu. Zdůrazňování československé národní jednoty bylo u Šrámka velmi důsledné a využíval často při tom i historických stereotypů. Jak jinak si vysvětlit jeho slova pronesená v srpnu 1933 při svém projevu v Nitře na sjezdu Svazu lidových zemědělců v Nitře, že oslavovaný kníže Pribina „měl některé ze svých vlastností slovanských zvláště sklon k nepořádku a neposlušnosti u vlastní vrchnosti, zatímco dovedl poslouchati cizinců. Pribina uměl poslouchati franckého krále, ale začal rozbroje proti knížatům velkomoravským. Začal rozbroje jako my dnes, jenomže my to umíme důkladněji, a následek svárů byl, že Slované a Slováci dostali se do cizího područí. A stejně padneme i my, tak pravil ministr Šrámek, budeme-li místo křesťanské lásky pěstovati nenávisť.“⁹ A v neposlední řadě musíme u Šrámkovy politiky zdůraznit i to že zvláště v druhé polovině třicátých let byl vášnivým obhájcem demokracie v ČSR.

Jeho význam si zvláště v pozdějších letech uvědomovali i mnozí jeho konkurenti. Sociálně demokratické Právo Lidu kupříkladu při příležitosti Šrámkových narozenin v srpnu 1935 napsalo: „Jemu může katolická strana, která přijala po

⁶ NA Praha, f. MZV-VA I, k. 4010. *Pražský večerník* 2. 9. 1930 – článek Velký francouzský list píše o politice Msgr. Šrámka s největší pochvalou.

⁷ NA Praha, f. MZV-VA I, k. 4010. *Pražský Večerník* 29. 9. 1921 – článek Hlasy listů o dru Šrámkově. (Vyjádření Tribuny)

⁸ NA Praha, f. MZV-VA I, k. 4010. *Pražský Večerník* 29. 9. 1921 – článek Hlasy listů o dru Šrámkově.

⁹ NA Praha, f. MZV-VA I, k. 4010. *Pražský Večerník* 16. 8. 1933 – článek Ministr v Nitře.

převratu krycí jméno čs. strany lidové děkovat za to, že se dostala tak vysoko v politické hierarchii stran. Bez Jana Šrámkova by jeho rivalové v čs. lidové straně byli sotva více, než málo zlostní páteři. Jan Šrámek je doslovně tvůrcem lidové strany a jejím zachráncem v každé nouzi.“¹⁰

Současně musíme ovšem říci, že Šrámek byl současně i centrem řady kritik a útoků, které vycházely z toho, že reprezentoval v českém prostředí klerikální stranu. Šrámkovina se dokonce stala pojem označující možná trochu i paradoxně kabinetní politiku neupřímnosti (taktické kunktátorství). Útoky vůči Šrámkovi měly nejrůznější podobu. Útočilo se na něj jako na klerikála, zpátečníka a obhájce starých monarchistických časů. Psaly se na něj i hanlivé básně atd.

Bylo příznačné, že právě v této době stál v čele českého politického katolicismu muž typu Jana Šrámkova. Katolíci byli totiž v rámci české společnosti po roce 1918 menšinou. Po vzniku Československé republiky jim bylo naznačováno, že jsou silou, která je jen trpěna a nic jim není do záležitostí nového státu. Pro mnohé reprezentovali Habsburskou monarchii, nenáviděné Rakousko a staré časy, které skončily vznikem Československa. Samotnému Šrámkovi bylo mimochodem v té souvislosti naznačováno, že do nového Československa a do Prahy dojel na nárazníku posledního železničního vagónu z Vídně do Čech a teprve jemu se podařilo postupně smířit českou společnost s katolicismem.

Naopak slovenský politický katolicismus byl v rámci slovenské společnosti dominantním hnutím. Bylo příznačné, že právě v čele tohoto hnutí stál impulsivní a skvělý rétor Andrej Hlinka, který byl netrpělivým a výbušným – zkrátka přesný opak Jana Šrámkova. Krásně rozdíl povah vyjádřil jeden francouzský novinář, který v listopadu 1929 ve štrasburských novinách napsal: „Jako je Hlinka sdílný, tak je Šrámek rezervovaný.“¹¹ Rozdílnosti povah si byl vědom i sám Andrej Hlinka, když ve 30. letech na adresu vzájemných vztahů pravil, že „oheň není možno spojit s vodou“.¹²

Lidovecký tajemník prvorepublikového poslaneckého klubu Vladimír Červenka to ve svých nevydaných pamětech vyjádřil slovy: „Hlinka byl člověk velmi impulsivní. Od rozhodnutí k činu nebylo u něj nikdy daleko. Charakteristickým bylo, že neměl houževnatosti a trpělivosti pomalu a soustavně jít za svým cílem.“¹³

¹⁰ NA Praha, f. MZV-VA I, k. 4010. *Právo Lidu* 11. 8. 1935 – článek 65 let ministra Šrámkova.

¹¹ NA Praha, f. MZV-VA I, k. 4010. *Dernières Nouvelles de Strasbourg*, 21. 11. 1929 – článek P. Boursona

¹² NA Praha, f. MZV-VA I, k. 3295. *Národní osvobození* 12. 6. 1930 – článek Hlinka vyčkává. Tento článek přináší zprávu o rozhovoru Andreje Hlinky, který poskytnul dopisovateli maďarských novin *Pragai Magyar Hirlap*, kde Andrej Hlinka pravil, že důvodem proč nedošlo k vytvoření katolického bloku, byl odpor Šrámkova a dr. Martina Mičury a o vzájemném vztahu pravil, že „oheň...není možno spojit s vodou.“

¹³ Archiv KDU-ČSL, f. Vladimír Červenka (neuspořádáno), Revoluční Národní shromáždění (paměti), s. 420.

O jeho impulsivnosti a povaze bylo napsáno již mnohé. Ne náhodou 6. 9. 1927 legionářské noviny *Národní osvobození* na jeho adresu napsaly, „kde je Hlinka tam je bitka“.¹⁴ Tato Hlinkova impulsivnost ale také neznalost český poměrů vedla k řadě problémů, nepochopení a k pozdější roztržce. Klasickým příkladem je Hlinkova roztrpčenost nad českými lidovci ve věci „laxního“ přístupu při vzniku nové husitské církve, kdy se Hlinka rozčiloval, jak to že se čeští katolíci rychle nevypořádají s husity a „nevyženou ty heretiky“. Andrej Hlinka byl přesvědčen, že v českých zemích podobně jako na Slovensku je velká armáda katolických věřících, která může být oporou politickému katolicismu. Skutečnost byla ovšem daleko jiná. Nepochopil, že katolíků oddaných katolické věci bylo ve skutečnosti pár. Statistiky sice ukazovaly stále velké procento katolíků v národě. Ve skutečnosti pro mnohé byla jejich příslušnost k víře směsí tradicionalismu a sentimentality a jejich víra byla povrchní a bez chuti podporovat katolický radikalismus.

Vztah obou prelátů se stejně jako vztah českého a slovenského politického katolicismu postupně vyvíjel a to od přátelství až k vzájemnému politickému rozchodu a možno říci i nepřátelství a jisté nevěřivosti, která je ovšem s ohledem na katolické prostředí je zahalena do taktického mlčení. Oba by si totiž měli odpustit, ale nedokáží to. Důvodem jejich sporu a vzájemné animozity byly jistě jejich rozdílné povahy ale také nepochopení a neporozumění.¹⁵

Nevíme přesně, kdy se vlastně oba protagonisté seznámili. Nejpozději to však bylo v prvních letech 20. století. Zpočátku byly vzájemné vztahy více než pozitivní. Po řadu let totiž Hlinka symbolizoval v Čechách utrpení slovenského národa pod maďarskou nadvládou. Mnozí z prvorepublikových lidovců později vzpomínali, s jakou radostí vítali Hlinku při jeho návštěvě Čech v roce 1907 a po tragických událostech v jeho rodišti Černové, mu nabízel, aby se přestěhoval do Čech, což samotný Hlinka pochopitelně s díky nepřijal.¹⁶

¹⁴ NA Praha, f. MZV-VA I, k. 3295. *Národní osvobození* 6. 9. 1927 – článek Kde je Hlinka tam je bitka.

¹⁵ Oboustranné neporozumění bylo často uváděn jako důvod vzájemných neshod. Slovenský biskup z Rožňavy Michal Bubnič se při rozhovoru s československým vyslancem u Svatého stolce Vladimírem Radimským 9. prosince 1933 nechal slyšet, že: „Hlavní zlo vidí v politice mons. Šrámka a jeho pomahačů, z nichž jmenoval senátora Žišku a Dra Mičuru, kteří zúmyslně nechťejí hledat kořen zla a nedodržují slibů daných kdysi Šrámkem slovenským biskupům.“ A varoval že „neporozumění duši Slovenska může se stát jednou osudným. Zvláště poslední větu považují za klíčovou. Neporozumění bylo i základní problémem vztahu Šrámek a Hlinka. Když generální vikář trnavské apoštolské administratury a pozdější slovenský biskup Ambroz Lazík navštívil na začátku roku 1947 Řím, tak mimo jiné navštívil i sekretáře Kongregace pro mimořádné církevní záležitosti Domenica Tardiniho, který mu řekl v rozhovoru, že problém Šrámka a Hlinky bylo to, že se nedokázali dohodnout, což bylo československému katolicismu na škodu. Blíže viz Archiv Ministerstva zahraničních věcí, f. ZÚ Vatikán, k. 2.

¹⁶ O návštěvě blíže viz STEHLÍK, M.: Přednáškové turné Andreje Hlinky v Čechách a na Moravě v roce 1907 v kontextu česko-slovenských vztahů. In *Česko-slovenská historická ročenka* 1999, s. 83–95.

Tento vstřícný postoj sdílel i samotný Šrámek. Nebylo náhodou, že jeden z jeho prvních projevů ve funkci poslance říšské rady ve Vídni byl právě věnován Slovensku. Svým projevem se zastal slovenských katolíků a kritizoval maďarský útlak. Situace Slováků byla tehdy velmi těžká. Maďarizační zákony vypudily slovenštinu z církevních škol a spišský biskup Sándor Párvy na základě obvinění Hlinkových nepřátel ho suspendoval. Proti tomu se Hlinka odvolal do Říma, kde se tato věc dlouho řešila. Šrámkův projev na říšské radě uvedl, nesporně Hlinkovu záležitost do pohybu. Výsledkem pak bylo, že papež Pius X. zrušil Hlinkovu suspenzi na přímluvu rady vlivných hodnostářů, kteří se o tento případ začali zajímat právě díky Šrámkovi.¹⁷

Pozitivní vztahy mezi Šrámkem a Hlinkou přetrvávaly i po vzniku Československa. Oba kněží se vzájemně navštěvovali. Tak například Šrámek navštívil Hlinku v Ružomberoku 9. srpna 1919, kdy vedl delegaci českých studentů na konferenci slovenských katolických studentů, kterou pořádal Andrej Hlinka s Karolem Sidorem.¹⁸ Naopak Hlinka se stýkal se Šrámkem v Praze a byl jedním ze Šrámkových gratulantů k založení ČSL v lednu 1919.¹⁹ Spolu se účastnili také různých akcí (např. svěcení slovenských biskupů v Nitře roku 1921). Šrámek se také několikrát zastal Hlinky na veřejnosti. Klasickým příkladem je jeho projev na půdě československého parlamentu 23. ledna 1919, kde se Hlinky zastal ve velmi vzrušené debatě.²⁰

¹⁷ TURZOVÁ, V. M.: *Kartouzský vězeň Mons. Jan Šrámek*, Svitavy 2006, s. 61–62.

¹⁸ Archiv Národního muzea v Praze (dále jen ANM), f. Blabolil, k. 21 – Vzpomínky pracovníka ČSL na Slovensku Josefa Lejhance na ČSL na Slovensku a na Msgre A. Hlinku, s. 10.

¹⁹ Tamtéž. Hlinka poslal Šrámkovi 27. ledna 1919 pozdravný příspěvek k založení ČSL.

²⁰ Blíže viz stenografický záznam z 20 schůze RNS (23. ledna 1919). Podle záznamu Jan Šrámek na této schůzi řekl: „Velečtení pánové! Já vám připomínám, co všichni velmi dobře víte: že záleží na každém slově, na každé formě úsloví, když se vyvozuje tak veliká výtka, jakou bylo, když se hodilo lhářství po Andreji **Hlinkovi**. (Posl. Jaroš: *Když plívá na české učitele, nic jiného nezaslouží!* Posl. Zeminová: *Maďarskému biskupovi líbal ruce!*) Dovolte, abych zde dále konstatoval, že pro to, co snad bylo řečeno a o čem neví nikdo z nás, jak to přesně znělo, není dokladu. (Posl. Jaroš: *Tak to měl v novinách vyvrátiti!*) Vždyť je na Slovensku a neví, co se zde děje. (Posl. dr. Stránský: *Vždyť ho dnes slovenský řečník také odsoudil!* Posl. Čuřík: *Ale s které strany?* Jiný hlas: *Byl to také klerikál!*) Zde se trhalo aureolou – jak výslovně znělo slovo – Andreje **Hlinky**, muže, který svým utrpením, jež popisoval a o němž vykládal tak výmluvně slavný Scotus Viator po Anglii, velmi značně přispěl k tomu, že o poměrech slovenských byla největší říše čtyřdohody náležitě informována (*Tak jest! Potlesk*) a že se také od příslušníků jeho vlastního klubu, aniž by to bylo vyšetřováno, mluví o něm, jako by se byl stal najednou tomu klubu záhadou. (Posl. dr. Markovič: *Tou je již dávno!*) Pak jest velkým podivem, že tento muž těmi pány byl doporučen a poslán do Národního shromáždění. (Posl. dr. Markovič: *To je jako s mnohými!*) Bylo zavoláno, že Šrobár to byl, který všechno na Slovensku zachránil. Na to jen pravím: – možná toho nevíte, páni kolegové – aby byl dr. **Šrobár**, o to postaral se Andrej **Hlinka**. Otažte se dra. Šrobára, je jistě mužem dosti, aby potvrdil, co pravím. (Posl. Zeminová: *To si vyšetříme!*) Prosim snažně, buďte nejvíce opatrní co do Slovenska. Pamatujte, že muž, za nímž stojí dnes nejméně 70 % Slováků, nemá býti zde nízkým způsobem tupen, poněvadž tím pracujete proti státní myšlence československé. (*Výborně! Potlesk*. Posl. Bechyně: *Andrej*

Málo známé jsou také Šrámkovy zásluhy na jeho propuštění z internace po Hlinkově neúspěšném pokusu o vyjednávání v Paříži.²¹ Oba muži spolu strávili část vánočních svátků v zimě 1919/20, které trávil Hlinka v internaci na záměčku v Brodku u Přerova.²² Později, když byl Hlinka převezen do podolského sanatoria v Praze, tak Šrámek téměř každodenně za ním docházel a výsledkem bylo vytvoření společné koalice, která kandidovala v prvních parlamentních volbách.²³ Po

Hlinka nemá tupit české učitele, nemá štvát Slováky proti republice! Hluk.) Konstatuji, že Andrej Hlinka nikoho proti republice neštvál. (*Posl. Jonáš: Jak to víte, když jste to neslyšel?*) Zde neštvál, to mu nemůžete dokázat. (*Hlas: Vy také ne!*) Já ho znám do té míry, že vím, že proti republice neštvál. (*Posl. Bechyně: Já ho slyšel v Prostějově štvát proti Masarykovi, že to byla hrůza! V Brně se vykřiklo: Hanba Masarykovi! při klerikální schůzi!*) Kdy to bylo? (*Posl. Bechyně: Před válkou. Posl. Sedláček: Co vy jste byl před válkou? Čím byl kolega Bechyně před válkou?* *Hlas: Ale Masaryk byl před válkou stejný, jako dnes. Vřava).* **Předseda:** (zvoni) Pane kolego Rýpare, pane kolego Prokeší! (*Opětovně zvoni*). *Posl. dr. Šrámek (pokračuje):* Velevážené shromáždění! Pokud jsem slyšel, tož bylo zde se strany slovenského řečníka vytýkáno také i to, – třeba mezi řádky, prosím, abych byl opraven, jestli jsem špatně rozuměl, – že byl a jest Hlinka pro svéráz a pro všechnu ochranu tohoto svérázu slovenského. (*Hlas: To jsme my všichni!*) Bylo řečeno, že vy jste pro plnou uniformovanost, a já zase pánům, kteří nemohli být přítomni prvému jednání v Národním výboře o Slovensku, připomínám, že první, kteří přišli jako poslové ze Slovenska do Národního shromáždění, žádali plnou ochranu svéprávnosti a svérázu Slovenska a tato ochrana že jim byla slavnostně za potlesku celého plna Národního výboru plně garantována. (*Hlas: To se rozumí samo sebou!*) Tvrdím, velectěný pane kolego, tolik, že Andrej Hlinka má právo žádati, aby tato garantovaná ochrana také skutečně byla i prováděna. (*Výborně!*) Má právo se vysloviti proti naprosté uniformovanosti, tak, jak byla hlášána panem řečníkem přede mnou ze Slovenského klubu. (*Posl. Herben: Uniformovanost zákonů! Zákon má být jeden!*) **Předseda** (zvoni). *Dr. Šrámek:* Co do takových uniforem, jsme nepřáteli uniforem. (*Hlas: Naopak! To se povedlo!* *Posl. Pelikán: Šavle a kropáč vždy byly pohromadé.*) Dovolte, já mluvím o něčem docela jiném, než pp. činí poznámky. (*Hluk.*) **Předseda** (zvoni): Pane kolego Valoušku! *Posl. dr. Šrámek (pokračuje):* Prohlašuji, že my jsme po této stránce pro Slováky, kteří svéráz chtějí mít garantovaný plně, a že také, co na nás bude, budeme s nimi pracovati o to, aby svéráz jim garantovaný také byl dodržován. (*Výborně! Potlesk. Posl. Pik: Ale žádný vatikánský svéráz! Jiný hlas: Jen slovenský!*) Jinak ponecháme Andreji Hlinkovi ... (*Hluk.*)

²¹ O Hlinkově cestě do Paříže blíže viz JANČÍK, D.: Ve jménu národa – do Paříže. Cesta Andreje Hlinky na mírovou konferenci a zpět. In *Pocťa profesuru Zdeňku Kárníkovi. Sborník příspěvků k jubileantovým sedmdesátinám*. Praha 2003, s. 51–71. K tomuto tématu viz též BORÁK, M.: Opožděný „únos“ Andreje Hlinky. In *Slovanské historické studie* 23. Praha 1990, s. 63–67.

²² K vzájemným kontaktům v této době srovnej též např. HLINKA, A.: *Zápisky z Mírova*. Bratislava 1991.

²³ Archiv KDU-ČSL, f. Vladimír Červenka, Revoluční Národní shromáždění (paměti), s. 432–433. „S přivolením a vědomím ministra spravedlnosti měl Šrámek s Hlinkou v Praze denně styk, smlouval s ním splynutí strany lidové a ľudové a pro nejbližší dobu alespoň společný postup obou stran ve volbách, případně i společnou kandidátní listinu. Konečná dohoda v této věci se stala v senátní budově při rozmluvě, které se zúčastnili: Šrámek, Hlinka, Zavoral, Dr. Buday a taj. Červenka. Bylo smlouveno, že Hlinka přijde do lidového klubu a tam ve přítomnosti slovenských ľudových poslanců prohlásí, že bude podána společná kandidátní listina lidové a ľudové strany pod jedním názvem čsl. Strana lidová. Skutečně dne 10. března 1920 přišel Hlinka v průvodu detektiva (který zůstal přede dveřmi klubovní místnosti) do klubu lidových

volbách, které dopadly pro obě relativně úspěšně (obě strany získaly přes 11% všech odevzdaných hlasů), vytvořily strany společný klub, kde se Šrámek stal předsedou a Hlinka místopředsedou klubu.

Tato vzájemná úzká spolupráce a kooperace však v překotném vývoji první československé republiky vzala záhy za své. Ještě v létě 1921 se Hlinka vyjadřuje o vzájemné spolupráci s českou stranou velmi pozitivně²⁴ a na přelomu září a října 1921 když Hlinka s dalšími československými poutníky cestoval do Říma, tak ho Šrámek doprovázel až Horního Dvořiště, kde byl železniční hraniční přechod mezi Rakouskem a Československem. V té době ještě nebyla cítit žádná roztržka, která se ovšem velmi rychle dostavila.²⁵

Důvodů pro to bylo více. Jen namátkou jmenujme otázku církevních gymnázií na Slovensku, autonomistické snahy HSLS a naopak ze strany ČSL podpora státního rozpočtu, ale i vstup ČSL do vlády, kdy ač měli obě strany společný parlamentní klub, tak do vlády vstoupila jen ČSL.

Výsledkem těchto neshod byl rozchod českých a slovenských lidovců, ke kterému došlo v listopadu 1921 respektive 26. listopadu 1921.²⁶ Andrej Hlinka svůj postup tj. odchod HSLS ze společného parlamentního klubu vysvětloval slovy:

poslanců. Byl všemi uvítán a to českými a moravskými členy nikoliv méně srdečně, než-li slovenskými... Po uvítacím projevu Hlinkově oznámil Šrámek výsledek konferencí s vedením ľudové strany... Tím byl položen vlastně první kámen k jednotnému klubu poslaneckému a senátorskému... z kterého se vyvinula jednotná celostátní československá strana lidová.“

²⁴ NA Praha, f. MZV-VA I, k. 3294. Deník *Tribuna* z 24. července 1921 přinesl v článku Interview s posl. Hlinkou záznam rozhovoru, kde Hlinka mimo jiné řekl: „Co se týče našeho poměru k moravským a českým členům poslaneckého klubu čsl. strany lidové, jest mezi námi ten nepřátelštější a nejintimnější poměr.“

²⁵ Blíže viz NA Praha, f. MZV-VA I, k. 2413. *Tribuna Večerník* 10. 10. 1921 informoval v článku Pouť Čechoslováků do Říma o cestě československých věřících do Říma. Papež přijal 8. 10. 1921 na 600 poutníků z ČSR. Následné recepce byl přítomen i československý nuncius Micara. Tohoto setkání se účastnil i Hlinka. Msgre. Jan Šrámek doprovázel Hlinku a ostatní poutníky do Horního Dvořiště

²⁶ Blíže viz Mořic Hruban: O politice Československé strany lidové v letech 1921–1923. Olomouc 1923, s. 7. O samotném rozchodu českých a slovenských poslanců zanechal zajímavé svědectví prvorepublikový tajemník lidoveckého klubu dr. Vladimír Červenka, které nebylo prozatím nikde publikováno. „Na den 26. listopadu svolána byla na odpoledne schůze ľudového klubu. Toho dne dopoledne žádný ľudový poslanec do místnosti ľudového klubu nepřišel. Nebylo jich také viděti v budově poslanecké sněmovny. Buď byli shromážděni někde mimo budovu sněmovni, nebo zasedali v budově sněmovni v některé místnosti sněmovního výboru. Po zahájení odpolední schůze klubovní oznámil předseda Šrámek, že slovenští ľudoví poslanci vystoupili z ľudového klubu a přečetl dopis [o vystoupení]. Dopis zněl: Pánu předsedovi československé strany lidovej Praha. Poslanci slovenskej ľudovej strany na zvlastnom zasednutí dňa 26. novembra 1921 usnesli se na následujúcim: Na klubovnom zasednutí dňa 25. novembra odhlasované bolo závažné hlasovanie pro rozpočet proti hlasom poslancov slovenskej ľudovej strany. Toto hlasovanie poslanci slovenskej ľudovej strany nedržia za závažné, trvajú na stanovisku v klubovnom zasadnutí prednesenom a následky svojho postupu s týmto uťahujú. Praha 26. novembra 1921 Hlinka předseda.“ Blíže viz Archiv KDU-ČSL, f. Vladimír Červenka, Revoluční Národní shromáždění (paměti), s. 445.

„kdybychom zůstali ve spojení s lidovou stranou, mluvilo by se o naší zradě, my však chceme zůstat Slováky, a proto chceme čistě slovenskou stranou.“²⁷

Svým postojem chtěl také Hlinka ukázat, že v Masarykově republice nemohou katolíci si vydobýt společenské uznání a postavení taktizováním a spoluprací se socialisty a pokrokovými stranami jak to prosazoval Šrámek, ale jedině nesmiřitelným a tvrdým bojem. Tento krok jakkoliv byl pochopitelný, vytvořil pak řadu problémů.

Rozchod českých a slovenských lidovců byl různě interpretován. V jednom ze Šrámkových životopisů, který vznikl po druhé světové válce, se můžeme dočíst, že vzájemný rozchod byl způsoben vlasteneckým cítěním a pročeskoslovenskou orientací: „Jeho rozchod, třeba s krvácejícím srdcem, s vedením slovenské strany ludové, byl právě motivován tím, že nechtěl mít nikdy nic společného s tím, co jen zavánělo iredentou a zahraničním vlivem státu nepřátelským. Když se rozešel s vedením slovenské strany ludové, věřil, že jednou slovenský lid přijde na to, kam byl veden, zaváděn a sváděn.“²⁸ Samotný Šrámek důvody odchodu slovenských lidovců vysvětlil slovy, že tato „secese mohla vzniknouti pouze opoziční psychosou, kterou je proniknut náš veškerý život. Po staletí jsme potírali Vídeň a Pešť a mnozí naši občané nemohou dosud ještě pochopiti, že máme svůj vlastní stát. Smysl pro stát není posavad náležitě vyvinut.“²⁹

Jiná interpretace tohoto rozchodu bylo, že se jednalo o účelový rozchod. Nezávislý český deník *Tribuna* okomentoval vzájemné vztahy slovy: „Šrámkova myšlenka jednotné strany utrpěla vystoupením slovenského křídla z jednotného poslaneckého klubu nezdar, přece jen důsledky této čistě taktické roztržky nejsou katastrofální. Obě křídla – české i slovenské jsou si svojí ideologií příliš příbuzné, než aby se pánové dr. Šrámek a Hlinka v pravou chvíli nesešli.“³⁰

K usmíření „obou pánů“ ve smyslu politickém ale i na rovině osobní již nedošlo. Šrámek těžce nesl z jeho pohledu Hlinkovu věrolomnost a své styky s Hlinkou omezil. Jejich vzájemné vztahy po roztržce, která byla vyvolaná odchodem slovenských poslanců ze společného parlamentního klubu, pomineme-li oficiální příležitosti v podstatě, ustaly. Po listopadu 1921 se oba protagonisté několikrát

²⁷ Demokratický časopis *Čas* 8. 12. 1921 k této otázce napsal: „Hlinka odůvodňuje ve Slováku vystoupení slovenských ludovců dvěma články, mnoha slovy ale málo politickými důvody. Hlavní důvod je spíše filologický než politický: v Národním shromáždění jsou prý jen strany československé, osamostatněním ludovců vystupuje v N. S. čistě slovenská strana. Není to sice ani pravdivé, ani správné, ale je to dobrý prostředek demagogie a o to jde Hlinkovi především. Druhý důvod je sice politický, ale stejně demagogický. Ludovci nemohli hlasovat pro rozpočet socialistický. Nějakého manifestu ludoví poslanci zatím nevydali. Hlinka jej slibuje však na pozdější dobu. Je to pochopitelné. Musí se najít kloudnější odůvodnění.“ Blíže viz NA Praha, f. MZV-VA I, k. 3294

²⁸ NA Praha, f. Hála, 10-1/393/3

²⁹ NA Praha, f. MZV-VA I, k. 4010. *Večerník Národních listů*, 9. 12. 1921 – článek Ministr Šrámek o secesi slovenských lidovců.

³⁰ *Tribuna*, 1923, roč. 5, č. 94, 24. 4., s. 1 – článek Vatikán a Československo

sešli i neoficiálně. Jejich setkání byla ovšem před veřejností utajována³¹ a k obnovení politické spolupráce či přátelství v takové intenzitě jako tomu bylo před rokem 1921, již nikdy nedošlo.

Někdy se dokonce hovoří o tom, že mezi oběma došlo k vzájemné nenávisti, která oběma bránila spolupracovat. Myslím si, že toto tvrzení je příliš nadnesené. Nepochybné je že jejich přátelství touto roztržkou v podstatě skončilo a došlo k značnému odcizení. To ovšem neznamenalo nenávisť. Oba se navzájem stále respektovali.³² To se projevovalo třeba i tím, že český lidovecký tisk psal občas o Hlinkovi.³³ Andrej Hlinka také několikrát přijal za velké zájmu dobové publicistiky pozvání českých lidovců na jejich akce³⁴ a lidovci se později zúčastnili i Hlinkova pohřbu v létě 1938.³⁵ To vše se nemohlo stát bez Šrámkova souhlasu.

³¹ Příkladem této utajované schůzky může být setkání, které se uskutečnilo na začátku ledna 1925 v klášteře u dominikánů u sv. Jiljí. Podle zprávy pro Edvarda Beneše z 24. ledna 1925 se počátkem ledna konala „důvěrná schůzka posl. Hlinky, bisk. Kmeťka v klášteře dominikánském s min. Šrámkem, ve které se jednalo o novou spolupráci a přípravách k volbám.“ Blíže viz Archiv ústavu T. G. Masaryka (dále jen AÚTGM), f. EB I, k. 54. Tyto schůzky se ovšem konaly jen velmi výjimečně a byly zpravidla výsledkem dlouhého přesvědčování obou aktérů. O Hlinkově nechuti k těmto setkáním svědčí i záznam z 30. 11. 1925 o poradě poslanců a senátorů HSLS v Třnávě ve dnech 27. 11 a 28. 11 1925. „V dalším průběhu porad konstatoval posl. Hlinka, který předsedal, že při své poslední návštěvě Prahy...bylo mu vzkázáno panem ministrem Šrámkem, že by s ním velmi rád jednal. Poslanec Hlinka dle svého tvrzení toto pozvání odmítl, prohlásiv, že nemá ani příčiny ani chuti k nějakému vyjednávání a že ani není zvědav na dotazy a výklady páně ministrovy.“ Blíže viz AÚTGM, f. EB I, k. 54.

³² Tento respekt je patrný například i z občasné vzájemné korespondence. Jedním z případů může být i oslava Šrámkových šedesátin v srpnu 1930. Šrámek zve Hlinku na svoji narozeninovou oslavu. Hlinka se neúčastní, ale blahopřeje mu. Blíže viz NA Praha, f. Jan Šrámek, k. 9. Dopis a blahopřání Andreje Hlinky z 9. srpna 1930.

³³ *Tribuna* 9. 10. 1923 oceňovala v článku Lidovci a řádáci, že Šrámkovy „Lidové listy“ zachovávají vůči řádákům tón přátelské korektnosti. Nikdy s řádáky nepolemizovaly, naopak s nenápadnou pozorností otiskovaly úřední projevy hlinkovců. Blíže viz NA Praha, f. MZV-VA I, k. 2413. Velkou pozornost mu věnoval zvláště pravicově a konzervativně orientovaný katolický deník Čech, který kupříkladu na sklonku léta a na podzim 1922 otiskl na pokračování velkou sérii článků o A Hlinkovi. První část vyšla 3. 9. 1922

³⁴ Klasickým příkladem byla Hlinkova návštěva Čech v listopadu 1928. Demokrata byla tato návštěva komentována jako Hlinkova akce s cílem rozvrátit Šrámkovu stranu. Srovnej blíže viz NA Praha, f. MZV-VA I, k. 3295 *Národní osvobození* 7. 11. 1928 – článek Hlinka proti Šrámkovi nebo *Právo lidu* 8. 11. 1928 – Hlinka přijede do Čech rozvrátit Šrámkovu stranu. Pořadatel této akce nuselský děkan Msgre. Alois Tylínek pak tyto zprávy byl nucen demontovat v lidoveckém *Pražském večerníku* 10. 11. 1928. „Před schůzí vyjednal si dp. Tylínek s Hlinkou že nebude se nijak dotýkat Šrámkova, jehož si dp. Tylínek váží právě tak jako Msgra Hlinky. Msgre Hlinka také v celé své řeči se min. Šrámkovi ani slovem nedotkl.“

³⁵ Vedení ČSL kondolovalo HSLS k úmrtí Andreje Hlinky. Na pražském sídle strany tj. na paláci Charita vlál černý prapor a za vedení ČSL se pohřbu zúčastnili poslanec Josef Vičánek a senátor František Novák. Lidovecký tisk smrti Andreje Hlinky věnoval relativně velkou pozornost a v oslavných článcích především želel, že se jeho následovníci zpronevěřili Hlinkovu odkazu. Blíže viz *Lidové listy*, 1938, roč. 17, číslo 187, 18. 8., s. 1 – článek Andrej Hlinka mrtev a *Lidové listy*, 1938, roč. 17, číslo 191, 23. 8. – články Dojmy z pohřbu Msgra. Andreje Hlinky

Naopak Hlinka čas od času hovořil o bratřech z Čech a z jeho kroků byla vidět snaha příliš neútočit na české lidovce. Jakkoliv český a slovenský tisk měl tendenci zdůrazňovat hněv obou politiků vůči sobě navzájem.³⁶

Vzájemné poměry se pak zhoršily založením ČSL na Slovensku v roce 1925 pod vedením Martina Mičury, kterou Hlinka a jeho spolupracovníci vnímali jako pokus o ohrožení postavení HSLS.³⁷ To vedlo k protiakcím v podobě podpory opozice vůči Šrámkovi v ČSL³⁸ a velmi tvrdým projevům ze strany Hlinky na adresu Šrámkova. V těchto projevech bylo zpravidla zdůrazňováno, že Šrámek nebojuje příliš za katolické požadavky a není dostatečně vyhraněn proti marxistům respektive bolševikům.³⁹ Do popředí Hlinkových projevů se však dostala činnost Šrámkovy strany na Slovensku (resp. ČSL na Slovensku). Klasickým příkladem může pak být projev Hlinky na slavnosti v Gajaroch, kde prohlásil: „Upozorňuji na ohromné morální nebezpečí, které hrozí katolicismu z korpumpování duší Šrámkovým jedem na Slovensku. Bolí mne srdce, když vidím, že kněží, kteří by měli být solí země, nechají si rozrážet šiky lidmi, od kterých jen pohoršení přichází.“⁴⁰ Šrámkova politika respektive Československá strana lidová na Slovensku pod vedením Martina Mičury se stává úhlavním nepřítelem Andreje Hlinky a jeho strany. Ty nejhorší myslitelné vlastnosti si navzájem přisuzují v rámci politického boje.⁴¹

Po celou dobu existence první československé republiky jsme sice svědky nej-různějších pokusů o vytvoření jednotného Katolického bloku⁴² – Českosloven-

³⁶ Blíže viz např. NA Praha, f. MZV-VA I, k. 3296. *Slovenská politika* 11. 10 1931 – článek Hlinka a Šrámek.

³⁷ Zdislava Dvorščáková připomíná v této souvislosti novinový článek uveřejněný v novinách Slovenský národ 11. února 1926, kde se Hlinka vyjadřuje v tom smyslu, že přítel Šrámek by se měl věnovat českým zemím a ne Slovensku. Navíc ve své politice dokázal, že přes své diplomatické schopnosti nedokázal zamezit rozkladu české duše. Blíže viz DVORŠČÁKOVÁ, Z.: Vzťah Jana Šrámkova a Andreja Hlinku a jeho vplyv na vývoj pomeru medzi českým a slovenským politickým katolicizmom. In: MAREK, P a kol.: *Jan Šrámek a jeho doba*. Brno 2011, s. 277.

³⁸ Klasickým příkladem byla podpora Národní strany lidové, která vznikla v roce 1936 odstěpením od ČSL. Tuto stranu vedl František Zelenka (1890–1972). Hlavním agitačním tématem této strany byla kritika „spojení ČSL s marxisty“ NSL kritizovala také korupci a tvrdila, že ČSL za hmotné výhody zaprodali zájmy svých členů a zradili Slováky. Heslo NSL bylo: „Ne Šrámek a Gottwald, ale Zelenka a Hlinka.“ Blíže viz PEHR, M. a kol.: *Cestami křesťanské politiky*. Praha 2007, s. 306–307.

³⁹ NA Praha, f. MZV-VA I, k. 3295. Národní listy 14. 9. 1927-článek Výčitky posl. Hlinky ministru Šrámkovi

⁴⁰ Blíže viz HOLÁK, M.: Hlinkova slovenská strana ľudová a snahy o vytvorenie katolíckeho bloku v prvej polovici 30. rokov 20. storočia. In *Historický časopis*, 54, 2006, č. 1, s.79.

⁴¹ Srovnej například NA Praha, f. MZV-VA I, k. 3296. *Slovenská politika* 13. 10. 1931- článek Pohon proti Hlinkovi?

⁴² Otázka možného vytvoření katolického bloku byla v centru pozornosti nejen politiků ale také pochopitelně nejvyšších míst. V otázce katolického bloku blíže viz např. AÚTGM, f. EB I, k. 54 Z dalších archivních fondů je nutné zmínit Slovenský národní archiv v Bratislavě (dále

ského centra,⁴³ který by v sobě zahrnoval všechny katolické politické strany nebo alespoň Československou stranu lidovou a Hlinkovu slovenskou ľudovou stranu, tak jako tomu bylo v případě prvních československých parlamentních voleb. Za těmito pokusy však většinou stáli mladší politikové z české i slovenské strany,⁴⁴ kteří byli ovlivnění jak idealistickými pohnutkami, tak důvody ryze praktickými, protože si byli vědomi výhod společného postupu.⁴⁵ Významnou roli v pokusech o vytvoření katolického bloku sehrála také podpora katolické církve,⁴⁶ která těžce nesla jak rozpad katolické koalice, tak osobní roztržku obou prelátů.⁴⁷

Všechny tyto pokusy ovšem skončily nezdarem. Naopak vzájemných sporů přibývalo. Češi se nedokázali smířit s myšlenkou autonomie. Slovensko se stalo ožehavým problémem nebo také „Irskem“ republiky⁴⁸ a to vše se projevovalo i na poli politického katolicismu. Vzájemná roztržka se prohlubovala a vzájemné naschvály přibývaly. Jedním z takových příkladů může být i rozšíření působnosti ČSL na Slovensko a naopak podpora HSĽS opozičních proudů v ČSL s cílem oslabit druhou stranu.⁴⁹ Až do roku 1938 se tyto vzájemné problémy nepodařilo

jen SNA), f. PR, k. 223-katolický blok. Z odborné literatury viz např. Martin Holák: Hlinkova slovenská strana ľudová a snahy o vytvorenie katolického bloku v prvej polovici 30. rokov 20. storočia. In *Historický časopis*, r. 54 (2006), č. 1, s. 63–87.

⁴³ Termín Československé centrum se objevoval po vzoru německého Centra v soudobé československé publicistice jako termín označující Katolický blok. Blíže viz NA Praha, f. MZV-VA I, k. 2343 – *Právo lidu* 14. 4. 1934

⁴⁴ Z české strany byl v souvislosti s pokusy o vytvoření bloku často zmiňován Bohumil Stašek, Jan Jiří Rüchl Alfréd Fuchs a další. Ze slovenské strany byl často zmiňován Josef Buday, Josef Sivák ale i Josef Tiso a další. Srovnej např. NA Praha, f. MZV-VA I, k. 2343 *České slovo* 19. 3. 1935 – článek Katolický blok definitivně znemožněn.

⁴⁵ Jedním z důvodů byl i stále citelný nedostatek financí pro činnost HSĽS. Srovnej například NA Praha, f. Presidium ministerstva vnitra (225), k. 256. Informace administrativního oddělení ministra čs. republiky s plnou mocí pro správu Slovenska Presidiu ministerstva vnitra z 12. března 1923: „Díla spořádaných informací neutešený finanční stav ľudovej banky v Ružomberku, ... dalo podnet k tomu, aby poslanec Hlinka hľadal cesty k novej svojej a orientácii ľudovej strany... Minulého týždňa cca 16. 17. febr. chodil vo věci intervenovať v Prahe ružomerský advokát Dr. Alexander Stefcsek. Bázis, na ktorom vyjednávať hodlá, je asi tento: Za cenu sanovania financií Hlinkových a jeho podnikov ľudová strana je ochotná kooperovať s čs. lidovcami a pod aegidiou Šrámkovou. Hlinka by bol prinútený k utiahnutiu sa, a to konečnému.“

⁴⁶ Vedle katolické hierarchie byla v této otázce zvlášť aktivní Rada katolíků Československé republiky, kterou vedl Msgre. Jan Pauly.

⁴⁷ Národně socialistický tisk vyjádřil tento problém slovy „Svätá cirkev pláče, páteři se perou“ Blíže viz NA Praha, f. MZV-VA I, k. 3294 *České slovo* 3. 8. 1922 článek Hlinka proti Šrámkovi. Lidovci se pak snažili tyto zprávy dementovat. Blíže např. viz NA Praha, f. PMV, k. 467 – Zpráva o zemském sjezdu ČSL v Brně 9. – 10. 6. 1930. Podle této zprávy se jeden z blízkých spolupracovníků Msgre. Jana Šrámka František Drobný snažil ve svém projevu vyvrátit názory tisku, že Šrámek a Hála spolu s nemluví a tvrdil, že se naopak často scházejí a radí se o různých věcech.

⁴⁸ NA Praha, f. MZV-VA I, k. 3294 – časopis 28. říjen 24. 8. 1921 – článek bez názvu.

⁴⁹ Takovým příkladem může být zmíněná podpora nově vzniklé Národní strany lidové pod vedením Františka Zelenky.

vyřešit. Jedním z důvodů, který byl uváděn, byly právě i vzájemné vztahy obou předsedů, či případná neústupnost jednoho nebo druhého předsedy.⁵⁰ Důvodů pro to bylo více. Představa katolického bloku, který by měl v československém parlamentu více jak 50 poslanců a byl by rozhodujícím politickým činitelem v prvo-republikovém Československu, vyvolávala veliké obavy u politické konkurence, která se snažila zvrátit různými intrikami jakékoliv pokusy o integraci politických sil reprezentujících politický katolicismus. Nepochybně dalším důvodem bylo, jak již bylo i výše naznačeno, bezesporu rozdílné vnímání ideje československého státu. Ale to je již jiná kapitola. Vše nakonec uzavřela smrt jednoho z protagonistů a tím byl Andrej Hlinka, který zemřel v srpnu 1938. Jistým epitafem za vztahem obou politiků může být i Šrámkova kondolence. Šrámek se v ní ani slovem nezmínil o svých sporech se zemřelým. Naopak vyzdvihl zásluhy tohoto kněze, kterého označil za ideového vůdce slovenských katolíků. V kondolenci mimo jiné napsal: „K smrti váženého předsedy Vaší ctěné strany, preláta,

⁵⁰ Většina zpráv přisuzovala neúspěch ve znovuoobnovení koalice na Šrámkovi a jeho malé ochotě zlikvidovat zemskou organizaci ČSL pod vedením Martina Mičury. NA Praha, f. Hubert Ripka, 1-158-1c. Koncept dopisu Huberta Ripky T. G. Masarykovi z 8. října 1933. „V této souvislosti bych dodal, že Stašek proti Šrámkovi vyvolává dále náladu v českých organizacích lidovců pro jednotnou frontu s Ľudáky a spolu s kanovníkem dr. Š [vecem], který měl důvěrné styky s Ciriacim, obviňuje u kněžstva Šrámk, že překáží z osobní malichernosti dohodě s Ľudáky.“ Šrámkova nechuť je patrná i z dalších zpráv. Například AÚTGM, f. EB I, k. -katolický blok zpráva z 13. dubna 1934. „Dle informací z okolí poslance Andreje Hlinky ve vedoucích kruzích Slovenské Ľudové strany Hlinkovy převládá názor, že nejpозději v létě dojde ke sloučení obou katolických stran, i když se proti tomu staví Šrámek... Hlinka pokud je známo, je ochoten učinit ty nejdalekosáhlejší ústupky... Dle informací z okolí Hlinky vidí tento ukončení svého životního díla v utvoření t. zv. Katolického bloku a proto vynakládá vše, aby k uskutečnění došlo v dohledné době.“ V podobném duchu se nese i záznam prezidentova kancléře Přemysla Šámala z 12. února 1926: „Dostavil se Prof. Dr. Ursíny a sděluje důvěrně: Mám obavu o vývoj věcí na Slovensku a zejména o jednání s Ľudáky. Jsem přesvědčen, že osoba Šrámk bude příčinou, že Ľudová strana zase z vlády uteče[?]. Šrámek neumí s lidmi zacházet. Hlinkovi, který jest ješitný, musí se zalichotiti a nemá se na něho jíti s rozkazem... jako prostředník mezi Hlinkou a vládou hodil by se lépe než Šrámek ministr Dolanský.“ Blíže viz AÚTGM, f. EB I, k. 54. Z neúspěchu však byl viněn i Hlinka. To například vysvítá z jedné ze zpráv pro TGM o Hlinkově straně, kde se uvádí. „osoba Hlinky, jak jest v kruzích Slovenské Ľudové strany tvrděno, je největší překážkou nějakého sblížení, případně sloučení s Československou Lidovou stranou a k tomuto může přijít jen tehdy, když již Hlinka nebude v aktivní politice.“ Blíže viz HOLÁK, M.: Hlinkova slovenská strana Ľudová a snahy o vytvorenie katolického bloku v prvej polovici 30. rokov 20. storočia, s. 85. Hlinkova jistá averze vůči Šrámkovi je patrná i z dopisu arcibiskupovi K. Kmeťkovi z 29. 2. 1928, kde mu píše: „Uvažuj, zakáz a zažen ministra Mičuru, Šrámk od seba a id' cestou rovnou, lebo náš katolicizmus zahyne“. Blíže viz Martin Holák: Hlinkova slovenská strana Ľudová a snahy o vytvorenie katolického bloku v prvej polovici 30. rokov 20. storočia. In *Historický časopis*, r. 54 (2006), č. 1, s. 80. O špatném poměru obou předsedů se diskutovalo i veřejně Srovnej např. NA Praha, f. MZV-VA I, k. 2561 – *Národní osvobození* 18. 12. 1921 – článek Bude lidová strana stranou lidovou. V tomto článku se praví, že osobní nenávisť Hlinky a Šrámk je jednou z hlavních příčin, proč československý katolický tábor je rozdělen na dvě frakce.

pronotáře Msgre Andreje Hlinky račte přijmouti naši hlubokou a vřelou soustrast. S Msgre Andrejem Hlinkou odchází Vaší straně nejen její zakladatel a budovatel, ale také ideový vůdce. Za dlouhá léta v dobách předešlých spolupracoval jsem s ním za osvobození Československa z cizího maďarského jařma. I po státním převratě byl naším spolupracovníkem, rovněž jako my jeho.“⁵¹

Monsignor Jan Šrámek and Monsignor Andrej Hlinka

MICHAL PEHR

The relationship between the two prelates, much like the relations between the Czech and the Slovak political Catholicism, gradually evolved from friendship to mutual political split, and one can say even to a certain animosity and hostility, which, however, with regard to the Catholic environment, has been shrouded in tactful silence. The main reason was their mutual misunderstanding, rather than publicly exaggerated extreme differences between their personal temperaments.

⁵¹ NA Praha, f. MZV-VA I, k. 3298. Lidové noviny 19. 8. 1938 – článek Vojsko na Hlinkův pohřeb. Za vládu dr. Hodža.

JAN ŠRÁMEK. KATOLICKÝ KNĚZ JAKO PŘEDSEDA ČESKOSLOVENSKÉ EXILOVÉ VLÁDY V LONDÝNĚ

MILOŠ TRAPL

Za druhé světové války působilo v Londýně (a do porážky Francie i v Paříži) mnoho významných emigrantů, kteří uprchli ze svých zemí obsazených nacistickým Německem nebo jeho satelity. Někteří uprchli z obavy před národnostním a rasovým pronásledováním, jiní z odporu proti nacistické ideologii, další po porážce svých států Německem. Značná část z nich se zde snažila organizovat zahraniční odboj proti okupantům své země. Byli mezi nimi i bývalí panovníci, prezidenti či premiérové a přední politici obsazených států. Předpokladem zahraničního odboje bylo především ustavit jeho vedoucí orgány, které se exulanti snažili vytvářet, i když to bylo často složité. Bylo především nutné, aby se vedoucí představitelé jednoho státu na složení podobného útvaru dohodli, ovšem ještě horší bylo někdy prosadit jeho uznání francouzskou a britskou vládou. Státy, které byly později okupovány Německem během války, neměly s uznáním svých exilových reprezentací větší problémy, navíc byly před svou porážkou s oběma velmocemi váleční spojenci.

Československo, které zaniklo již před válkou, bylo v jiné pozici. Na jeho někdejší území existovaly dva útvary – Protektorát Čechy a Morava se svou oficiálně autonomní vládou a (státním) prezidentem a Slovenská republika také s prezidentem a vládou. Oba tyto útvary (byť české země v mnohem podřízenějším postavení) byly sice loukami v ruku nacistického Německa, ale jejich již předválečná existence situaci komplikovala. V čele vlád spojeneckých mocností – Velké Británie a Francie – stáli navíc signatáři mnichovské dohody N. Chamberlain a E. Daladier, kteří měli na faktické likvidaci Československa svůj rozhodný podíl. Oba státy sice neuznaly okupaci českých zemí v březnu 1939 a rozpad druhé Československé republiky a zachovaly v Londýně a v Paříži její vyslanectví, ale byly vůči plánům na vytvoření československé exilové reprezentace značně rezervované.

Po březnu 1939 zahájil československou zahraniční akci bývalý prezident ČSR dr. Edvard Beneš, kolem něhož se v Londýně soustředila větší část českého a slovenského exilu.¹ Složení této skupiny bylo dost levicové, především v očích

¹ Pro vedoucí roli Beneše v exilu se vystupovali především bývalí národní socialisté, sociální demokraté a většina politiků dalších českých a československých stran, armádní a některé další úřednické složky, legionáři, sokolové a další. Proti němu byli především stoupenci generála Lva Prchalý, skupina dr. Milana Hodži a někteří jednotlivci.

představitelů anglických a francouzských vládních kruhů. Na návrh dr. Huberta Ripky měli být k odchodu do exilu vyzváni představitelé středního politického proudu, představitelé bývalé katolické Československé strany lidové. Volba padla na předmnichovského předsedu lidové strany Msgre Jana Šrámka, kterého doporučili i lidé z britských vládních kruhů.² Vyslovil se pro něho i E. Beneš, který cítil potřebu paralyzovat odpor některých západních katolických kruhů proti své osobě a československé zahraniční akci vůbec. Také premiérům obou západních velmocí byl Beneš nepříjemný, neboť byli aktéry mnichovské konference a Beneš jim připomínal krach tehdejší dohody o „trvalém míru“ a Daladierovi navíc zradu československo-francouzského spojení. Beneš se zpočátku snažil vytvořit sjednocovací orgán zahraničního odboje nazvaný Ústředí či Direktorium, který by tvořili vyslanci, kteří nevydali své diplomatické úřady Němcům.³ Po vypuknutí druhé světové války se však naskytla možnost vytvořit i prozatímní exilovou vládu a Beneš do ní potřeboval i osobnosti jako byl Šrámek. Zdůvodňoval to později tím, že on sám byl tehdy pro západní svět „rudým sukem“, takže bylo dobré mít v popředí někoho, kdo nosil „sukno černé“.⁴

Šrámek, ač měl již téměř 69 let, výzvu přijal a se svým nejbližším spolupracovníkem P. Františkem Hálou se vydali do exilu. Oba kněží přijeli po dobrodružném útěku z protektorátu (přes Polsko) 2. srpna 1939 do Londýna.⁵ Zde Šrámek oslavil své 69. narozeniny (11. srpna) a 1. září začala druhá světová válka, za níž se pochopitelně i situace československého exilu změnila. Vytvořit jeho zahraniční vládu však mnichovské kruhy Francie i Velké Británie i nadále odmítaly.

O něco málo snadnější bylo vytvoření československých vojenských jednotek, které by bojovaly proti Němcům. Dohodu o jejich vytvoření vyjednal československý vyslanec v Paříži Štefan Osuský s premiérem Daladierem; podepsána byla 2. října. Daladier však odmítl zřízení zatímni československé exilové vlády, jež by budoucí armádu řídila, a Beneše, který o tom přijel jednat, ani nepřijal.

Za této situace přijal Šrámek posláni jednat o vytvoření vlády s francouzskými katolickými vládními činiteli a odjel s F. Hálou 27. září 1939 do Paříže. Zde jednal především se státním sekretářem ministerstva zahraničí Augustem Champetierem de Ribes, který byl předsedou francouzské katolické Lidově demokratické strany. Jednal i s dalšími katolickými politiky, zvláště s Georgesem Bidaultem, s nímž se i spřátelil.⁶ Pomáhal mu i pařížský arcibiskup Jean kardinál Verdier, s nímž navázal dobré kontakty na Katolickém sjezdu v Praze roku 1935 (Verdier

² Byl to především státní sekretář britského ministerstva zahraničí sir Robert Vansittart.

³ ČECHUROVÁ, J. – KUKLÍK, J. *Z historie úřadu vlády české republiky 1918-1993*. Praha 2006, s. 20.

⁴ KŘEN, J.: *V emigraci. Západní zahraniční odboj 1939-1940*. Praha 1969, s. 310.

⁵ Viz TRAPL, M. – KONEČNÝ, K. – MAREK, P.: *Politik dobré vůle*. Praha, Vyšehrad 2013, s. 271-273.

⁶ Bidault mu nabídl, aby se sám stal předsedou nového orgánu československého odboje, Šrámek to však rozhodně odmítl s tím, že domov chce Beneše. Šrámek byl však překvapen malou informovaností francouzských politiků, s nimiž jednal o středoevropských problémech.

byl na sjezdu papežským legátem). Výsledkem složitých jednání bylo vytvoření jiného orgánu než vlády s názvem Československý národní výbor. Nový orgán uznával za předsedu E. Beneše, který však pro francouzskou vládu byl na prvním místě jen díky abecedě. Úřadujícím místopředsedou byl zvolen Jan Šrámek.⁷ Národní výbor byl uznán francouzskou vládou dne 17. listopadu 1939, v den poprav studentů předáků a zavření českých vysokých škol nacisty.⁸ Britská vláda Národní výbor uznala až 20. prosince 1939. Všechny snahy rozšířit pravomoci tohoto úřadu ztroskotaly na odpor mnichovských kruhů. Francouzská vláda předpokládala jen jeho práci na obnovení československého vojska, což se jí nepodařilo dosáhnout, neboť instituce Národního výboru byla jinak uznávaná jako reprezentace československého exilu a její činnost byla daleko širší.⁹ Složení Národního výboru bylo pravicové, byli zde zastoupeni činitelé předmnichovských politických stran, zástupci armády a odborníci. Slováky v něm zastupoval Štefan Osuský (na zásadní požadavek francouzské vlády), generál Rudolf Viest a později bývalý agrární ministr Juraj Slávik. Členství někdejšího premiéra Milana Hodži bylo Šrámkem odmítnuto, ačkoliv francouzské vládní kruhy by jeho zastoupení uvítaly.¹⁰ Činnost Národního výboru skončila de facto porážkou Francie a Šrámek s Hálou museli uprchnout do Velké Británie.¹¹

Členové Národního výboru se po porážce Francie vesměs, i když různými cestami, přepravili do Anglie, několikrát se sešli, ale dny tohoto prvního exilového orgánu již byly sečteny. Již 9. července totiž padlo rozhodnutí o vytvoření nových exilových institucí, s nimiž souhlasila britská vláda, v níž již od 10. května 1940 stál místo Chamberlaina¹² v čele Winston Churchill. Vznikl úřad exilového prezidenta v čele s Benešem, prozatímní československá vláda v zahraničí a později i Státní rada, zastupující parlament (v jejím čele stál nejdříve Rudolf Bechyně a pak Prokop Maxa). Hned v den uznání vlády – 21. července 1940 – ustanovil prezident Beneš monsignora Šrámků předsedou vlády a následujícího dne jmenoval její další členy.

⁷ TRAPL, M. – KONEČNÝ, K. – MAREK, P., c.d., s. 274-276. Zde je také citována početná literatura, která o ustavení Národního výboru a jeho činnosti pojednává.

⁸ Kardinál Verdier sloužil na Šrámkovo přání rekviem za popravené studenty.

⁹ Národní výbor chtěl zajišťovat i finance, zahraniční politiku, sociální péči o emigranty a propagandu. K tomuto účelu byla zřízena Správa národního výboru jako paralela ministerstev a Předsednictvo, které zajišťovalo administrativní práce (v jeho čele stál Prokop Maxa).

¹⁰ Šrámek nepřijal do Národního výboru ani Jana Masaryka z obavy před francouzskými vládními kruhy. Hodža byl odmítnutím velmi uražen a postupně vytvořil kolem sebe jinou odbojovou skupinu. Jan Masaryk Národním výborem pohrdal a nazýval ho „předsednictvím čtenářské besedy z Makrotřas“.

¹¹ I tento útek byl velmi dramatický, prchali za německého náletu z Bordeaux lodí. Viz TRAPL, M. – KONEČNÝ, K. – MAREK, P., c.d., s. 281.

¹² Jen pro zajímavost je možno konstatovat, že ani prezident Beneš ani premiér exilové vlády Šrámek nekondolovali k Chamberlainovu úmrtí dne 9. 11. 1940.

Jmenování Šrámka znamenalo pro Beneše kontinuitu s předmnichovským politickým uspořádáním i s pařížským Národním výborem.

Proti Šrámkovu jmenování premiérem vystupovali mnozí přední exiloví politici. Nejvýrazněji to projevoval sociální demokrat Rudolf Bechyně, který prohlášoval, že Šrámek je poslední člověk, který by se za předsedu vlády hodil – již proto, že má nemožné pracovní metody. Tvrdil, že Šrámek všechny sporné případy hodí do šuplíku a nedá je na pořad jednání. Také agrárník Ladislav Feierabend byl silně proti a zdůrazňoval při jednání s Benešem Šrámkovu váhavost, skutečnost, že neumí francouzsky ani anglicky a že se na místo premiéra nehodí ani svým věkem, ani svou konstitucí.¹³ Proti Šrámkovu předsednictví byli i další, někteří Slováci a oproti ostatním národním socialistům snad i Jaroslav Stránský, váhal i Jaromír Nečas.¹⁴ Podporovali ho však generálové Ingr a Viest a další členové pařížského Národního výboru.

Rozhodující však bylo stanovisko Beneše, který byl již rozhodnut a – ač měl vůči Šrámkovi také jisté výhrady – námitky jeho odpůrců neakceptoval. Kromě zmíněné kontinuity hrála roli i osobnost katolického kněze a církevního činitele oproti údajné Benešově levicovosti. Beneš oceňoval i Šrámkovu schopnost kompromisu, váhavost považoval spíše za rozvahu a uznával monsignorovu nadstranickost, již v emigraci projevoval, což jeho odpůrci většinou nedokázali. Zdůrazňoval, že Šrámka si přeje domácí odboj. V roce 1944 sdělil Beneš E. Tábořskému, že jmenování Šrámka předsedou vlády bylo jediné východisku, protože „nikdo jiný by to tak neškodně nevedl. Takový Bechyně by nadělal spoustu hloupostí“.¹⁵ Ve svých pamětech Beneš později uvedl: „Za předsedu vlády jsem ustanovil dr. J. Šrámka, především jako zástupce domácího směru, blížícího se nejvíce centru našeho politického života. Poměry v Anglii a ve Francii a v ostatním tehdy spřáteleném světě byly v létě r. 1940 takové, že jmenování politického činitele tohoto směru a rázu za předsedu vlády nejvíce jim odpovídalo. Mimoto politický postup dr. Šrámka v krizi mnichovské a v posledních letech před válkou byl veskrze správný – takový, že mu nebylo možno vzhledem k celému válečnému vývoji nic vytýkat. Konečně jeho politická

¹³ TRAPL, M. – KONEČNÝ, K. – MAREK, P., c.d., s. 282. Je ovšem fakt, že Bechyně by byl rád premiérem sám a navíc mu bylo proti myslí, že je katolický kněz. Feierabend měl se Šrámkem spory již před válkou a navíc byl po svém útěku z protektorátu přijat v Paříži Šrámkem velice chladně.

¹⁴ Uvádí to Jan Opočenský (*Válečné deníky Jana Opočenského* (eds. J. Čechurová, J. Kuklík, J. Čechura, J. Němeček). Praha 2001, s. 23). Je to však dost zvláštní, neboť syn Jaroslava Stránského Jan byl v Londýně Šrámkovým osobním tajemníkem a Jaroslav Stránský Šrámka v roce 1945 nesmírně oslavoval a nazval ho „mandatářem národa“. Již předtím k Šrámkovým 70. narozeninám 11. srpna 1940 o něm Stránský prohlásil: „Smysl premiérství tohoto muže ve vládě. Národní tradice ve službách národního úsilí o nový a lepší evropský a československý život.“ (THURZOVÁ, V. M.: *Kartouzský vězeň. Mons. Jan Šrámek*. Svitavy 2006, s. 106).

¹⁵ TRAPL, M. – KONEČNÝ, K. – MAREK, P., c.d., s. 282.

zkušenost a rozvaha a jeho mravní osobnost byla v této době nám zahraničním kapitálem, který nesměl být promarněn.“¹⁶

Jeden z největších problémů Šrámkova předsednictví – neznalost angličtiny – byl řešen tím, že mu byl přidělen jako osobní tajemník Jan Stránský (syn Jaroslava S.), který mu tlumočil a překládal do angličtiny spisy.

V první Šrámkově vládě byli bývalí členové Národního výboru a noví exiloví politici – sociální demokraté (Jaromír Nečas, František Němec, a Slovák Ján Bečko), agráři (Ladislav Feierabend a Slováci Juraj Slávik a o něco později i Ján Lichner) a nejvýznamnější člen vlády Jan Masaryk. Horší bylo získat do vedení odboje význačnějšího slovenského katolíka. Nakonec se stal místopředsedou Státní rady někdejší člen Slovenské ľudové strany msgre Pavol Macháček, o němž však prý Šrámek neměl valného mínění.¹⁷ Delegátem britské vlády u československého kabinetu byl sir Robert Bruce Lockhart.¹⁸

Skutečnost, že katolický kněz stál v čele exilové vlády, byla mimořádná, ovšem Šrámkova dlouhodobá politická činnost od konce 19. století až do roku 1938 mu toto postavení usnadňovala. Vládu ostatně řídil již v letech 1928-1929 jako náměstek (v době dlouhé nemoci Antonína Švehly). V exilu se jako kněz projevoval nejen tím, že vždy nosil kolárek, ale i plněním duchovních povinností. Již v Paříži sloužil mše svaté v tichém klášteře Služebnic Panny Marie v Rue Nicolo.¹⁹ V Anglii pak hlavně v lokálním kostele v městečku Virginia Water v hrabství Berkshire, kam se s F. Hálou v době německých náletů na Londýn přesunuli z britské metropole. Každý všední den ráno odtud odjížděli do Londýna úřadovat. Také ve Wirginia Water věnoval Šrámek nedělní dopoledne bohoslužbám. Vykonával je velmi pečlivě, mše svaté sloužil až dvě hodiny, značnou část dne pak věnoval modlitbám.²⁰

Šrámek navázal také kontakty s řadou anglických duchovních. Přátelské vztahy udržoval s E. Mayersem, pomocným biskupem westminsterským, jenž se stal předsedou anglo-československého katolického výboru v Londýně. V listopadu roku 1943 se pak Šrámek s celou vládou, předsedou Státní rady Prokopem Maxou a Františkem Hálou zúčastnili bohoslužeb ve Westminsterské katedrále. Proběhlo zde rekviem, sloužené biskupem Mayersem, k uctění památky obětem

¹⁶ Tamtéž, s. 282. Cit. podle BENEŠ, E.: *Paměti 2, Od Mnichova k nové válce a k novému vítězství* (ed. M. Hauner). Praha 2008, s. 355 an. O předválečné politice J. Šrámkova mluvil Beneš v Londýně častěji. Pripomínal např. úlohu Šrámkovu po abdikaci prezidenta Masaryka (*Londýnské deníky Jana Opočenského*, c.d., s. 264).

¹⁷ HOLÁK, M.: Aktivita Jana Šrámkova v prvních letech druhého odboje a jeho vztah k slovenským politikům v exilu. In: *Jan Šrámek, Kněz – státník – politik* (ed. Pavel Marek). Olomouc, s. 427.

¹⁸ Robert Hamilton Bruce Lockhart vysílal z BBC do Československa i po únoru 1948. Lockhart nechtěl mít titul agent, neboť měl s tímto označením špatné zkušenosti z dvacátých let, kdy byl agentem britské vlády v sovětském Rusku.

¹⁹ THURZOVÁ, V. M., c.d., s. 191.

²⁰ Podle vzpomínky dr. Jana Stránského, který byl Šrámkovým osobním tajemníkem ve Velké Británii. (vzpomínka v držení M. Trapla).

nacistického řádění v Československu. Akce měla velký ohlas i v britských vládních kruzích.

Z kruhů duchovenstva vzešlo i pozvání Šrámků k návštěvě proslulé univerzity v Oxfordu v březnu 1941. Zařídil je tehdejší zdejší profesor František Maria Hník.²¹ Šrámek zde navštívil jezuitskou kolej, debatoval s českými a slovenskými studenty univerzity a zúčastnil se řady oficiálních jednání. Proslulý byl jeho latinský veřejný projev v Magdalen College Hall za účasti asi 300 hostů, zejména předních představitelů univerzity a mnoho dalších vynikajících osobností. Hosté naštěstí dostali předem anglický text projevu, neboť většina byli Angličané a pokud někteří latinsky uměli, textu nerozuměli, neboť Angličané vyslovují latinu s anglickým přízvukem.²²

Náboženským duchem byly prodchnuty mnohé Šrámkovy projevy v českém rozhlasovém vysílání BBC. V prvním, který pronesl v předvečer svátku sv. Václava 27. září 1940, rozhodně odmítl zneužívání odkazu českého světce ke kolaborantskému pojetí podřizovat se (údajně podle jeho vzoru) německé nadvládě, jak je praktikovali v protektorátě nacisté a jejich domácí přísluhovači. Promluvil také o heslu „Pravda vítězí“ a zdůraznil, že to bylo heslo českého poselstva na basilejský koncil, „k dílu pokoje a smíru s obecnou církví Kristovou“, stejně jako odtud převzaté heslo prezidenta Masaryka, který v Čapkových Hovorech vyznal víru, že „žádoucí vláda na zemi je vláda Boží“. Tuto úvahu zakončil slovy: „to co nazýváme křesťanskou kulturou, není než příprava onoho předpovězeného společného ovčince, proti němuž budou vlci navždy bezmocní“.²³

Větší úspěch dlouho neměl Šrámek jako předseda exilové vlády u Svatého stolce. Kontakty ČSR s Vatikánem skončily tím, že zdejší vyslanec Vladimír Radimský odevzdal svůj úřad po 15. březnu 1939 Němcům. Vatikán pak udržoval po celou dobu války diplomatické styky se Slovenskou republikou, jejímž vyslancem tam byl od 5. června 1930 známý politik Hlinkovy slovenské ľudové strany Karol Sidor. V Bratislavě však nebyl nuncius, ale jen chargé d'affaires.²⁴ Pokusy některých exilových činitelů navázat spojení se Sidorem (který nepatřil k nejradikálnějším ľudákům a v březnu 1939 odmítl vyhlásit slovenský štát) odmítl Šrámek již v Paříži.²⁵ Navázat spojení s Vatikánem se pokoušel marně i prezident Beneš, nejdříve v roce 1941 a podruhé roku 1943 (prostřednictvím dvou

²¹ Prof.ThDr. František Maria Hník (1905-1962) byl duchovní Církve československé, který za války působil v Oxfordu. Byl též pracovníkem čs. ministerstva zahraničí a pořádal mnoho přednášek o Československu ve Velké Británii. Po válce byl v padesátých letech zvolen biskupem v Olomouci, ale na nátlak komunistického režimu musel rezignovat.

²² Podle informace prof. Dr. Otakara Odložilíka M. Traplovi v červenci 1968. Odložilík byl Šrámkovu projevu přítomen.

²³ ŠRÁMEK, J.: *Politické projevy ze zahraničí*. Brno 1945, s. 10. Tento Šrámkův projev měl náznak ekumenismu, což v té době nebylo v římskokatolické církvi běžné.

²⁴ František X. HALAS ve své publikaci *Fenomén Vatikán*, s. 574, zdůrazňuje, že Vatikán považoval Slovensko za „zbytkový stát Československa“.

²⁵ TRAPL, M. – KONEČNÝ, K. – MAREK, P., c.d., s. 278.

memorand, předaných Svatému stolci politiky Spojenců), také tři pokusy Šrámka jako ministerského předsedy selhaly.²⁶ Vatikán odkládal řešení na pozdější dobu.²⁷ Podle vzpomínek církevního rady bývalého čs. vyslanectví Jaromíra Machuly při přijetí papežem Piem XII. (při svatováclavských oslavách ve Vatikánu 28. září 1944) měl papež pozdravovat „Jeho Excelenci Pana prezidenta Beneše, msgre Šrámka a pana ministra zahraničí.“²⁸

Exilová vláda reagovala velmi rychle na atentát na zastupujícího říšského protektora Reinharda Heydricha. Již dva dny po atentátu se sešla a vydala vládní prohlášení, v němž vysoce ocenila statečnost národa, jehož členové provedli atentát proti Hitlerovu krvavému pochopovi.²⁹ Po hrůzných německých odvetných akcích vystupovala vláda s četnými protesty jak oficiálně tak i v londýnském rozhlasu. Postoj Šrámkův k atentátu vyvolal mimořádnou reakci německých a kolaborantských kruhů v protektorátu. Hlavní aktivitu proti němu, zvláště jako katolickému knězi, který schvaluje vraždu, vyvíjel hlavně Emanuel Moravec, který rozpoutal v protektorátě proti předsedovi exilové vlády rozsáhlou mediální kampaň.³⁰ Na olomouckého arcibiskupa Leopolda Prečana byl vyvíjen obrovský nátlak, aby proti Šrámkovi církevně zakročil.³¹

Zasedání exilové vlády³² řešil Šrámek podle citovaných zápisů se solidním přehledem, uděloval slovo a konfliktní případy řešil se svým příslovečným klidem. V případě ostřejších výměn názorů většinou schůzi na kratší dobu přerušil, aby mohlo dojít k uklidnění účastníků diskuse.³³ Je mu nutno přiznat, že odmítal jakékoliv pokusy o stranický přístup při jednání vlády a jeho tendencí bylo vždy exil orientovaný na E. Beneše sjednocovat. Beneš však jako prezident byl ovšem rozhodující osobností a řadu otázek řešil sám, i když Šrámek (případně i většina vlády) měl na některé otázky jiný názor. Beneš však jím byl vždy uznáván, Šrámek prosazoval právní kontinuitu jeho prezidentské funkce s dobou předmnichovskou.

V posledním stadiu období první londýnské vlády bylo dosaženo velkého úspěchu, když britská vláda konečně odvolala svůj podpis na mnichovské smlou-

²⁶ Zápisy ze schůzí československé vlády v Londýně, c.d., IV/1,

²⁷ Okolnosti a příčiny vatikánského postoje líčí podrobně v cit. práci F. X. Halas.

²⁸ HALAS, F. X., c.d., s. 582.

²⁹ Zápisy ze schůzí československé vlády v Londýně, c.d., II., s. 349.

³⁰ KOUŘIL, M.: R. Heydrich, E. Moravec a Msgre Šrámek. Časopis Matice moravské, 49/2000, s. 474.

³¹ Zemský archiv Opava, pob. Olomouc, Arcibiskupství Olomouc, ACO, sign. N, kart. 5543. Jediným výsledkem tohoto tlaku byl dopis arcibiskupa kněžím arcidiecéze, psaný zřejmě ČR samým Moravcem.

³² Zápisy ze schůzí československé vlády v Londýně vyšly péčí Historického ústavu AV ČR a Masarykova ústavu a Archivu AV ČR (od III., sv. i Právnícké fakulty UK) dosud v pěti svazích: I. (1940-1941), Praha 2008, II. (1942), Praha 2011, III/1 (leden – červen 1943), Praha 2012, III/2 (červenec – prosince 1943), Praha 2013, IV. Leden – červen 1944), Praha 2014). Editory byli Jan Němeček, Ivan Šťovíček, Helena Němečková, Jan Kuklík a Jan Bílek.

³³ Staly se ovšem i případy, kdy diskutéri konstatovali, že i „po přestávce“ musí rozhořčeně proti něčemu protestovat, či někoho kritizovat.

vě. Zdůraznila však, že její neplatnost je dána porušením smlouvy Německem v březnu 1939. Bez jakýchkoliv dodatků odvolala svůj podpis exilová vláda Francie. Msgre Šrámek a Jan Masaryk podepsal tuto dohodu a Ch. de Gaulem a M. Dejeanem 29. září 1942.

V listopadu 1942 došlo k jmenování druhé londýnské vlády. Šrámek byl opět premiérem, členy zůstali J. Bečko, L. Feierabend, J. Masaryk, J. Lichner, J. Slávik, H. Ripka, F. Němec, J. Stránský (byl do předchozí vlády kooptován 27. října 1941), S. Ingr a R. Viest. Nebyli již jmenováni Š. Osuský,³⁴ F. Outrata a ze zdravotních důvodů J. Nečas.

Vláda se pochopitelně zabývala problémy československé zahraniční armády. Šrámek již v roce 1940 často navštěvoval československé letce a blahopřál jim k jejich úspěchům v bitvě o Británii. Byl mezi nimi velmi oblíben.³⁵ Při řadě dalších setkání s československými vojáky doprovázel E. Beneše. Samostatně vystoupil s projevem ve výročí Masarykova narození 7. března 1943 před vojáky 2. pěšího pluku v Harwichi a předal jim (s generálem Ingrem) prapor, který pro ně pořídili američtí čeští katolíci z Texasu a Šrámkovi jej poslali.

V červnu 1943 schválila vláda výsledky Benešovy cesty do Spojených států a Kanady. Řada zasedání vlády byla pak věnována přípravě a schvalování textu československo-sovětské smlouvy. Její jednomyslný souhlas a prosazování přes počáteční britský odpor vysloužil vládě i kritiku ministra zahraničí Anthony Ede-na. Nakonec britská vláda se smlouvou souhlasila. Ministr Hubert Ripka pak zdůraznil, že by se nedošlo k úspěšnému konci, kdyby vláda nepostupovala jednotně a pevně. Pevnost byla nepostradatelnou podmínkou úspěchu. Upozornil také, že u Angličanů pomohlo zejména to, „jakého názoru na smlouvu byl náš ministerský předseda, který přece není člověk, jehož by bylo možno podezřívát z komunizování republiky.“³⁶

Jisté ovšem je, že i Šrámek měl v té době jisté iluze o poválečném výboji, neboť se domníval (obdobě jako Beneš), že dojde k jistému vyrovnání dvou ideologických doktrín (Západ a SSSR).³⁷ Byl také tehdy přesvědčen, že od Ruska nám nebezpečí ztráty demokracie nehrozí. Nemohl ani tušit, když 8. dubna 1945 vláda oslavila osvobození prvního městečka bývalého Československa – Jasini na Podkarpatské Rusi – že je i s celou bývalou zemí v příštím roce ztratíme zabráním Sovětským svazem. Tím spíše, že tehdy přijal telegrafické poděkování J. V. Stalina za blahopřání k dosažení československých hranic Rudou armádou.³⁸

³⁴ Štefan Osuský se již v posledním období předchozí vlády do schůzí nedostavoval. Vydal pak kritickou brožuru proti Benešovu vztahu ke Slovákům. Jeho osobnost vyvolávala ve vládě ostré diskuse.

³⁵ Již ve Francii navštívil dvakrát letce soustředěné v Chartres (při návštěvách zdejší katedrály).

³⁶ *Zápisy ze schůzí československé vlády v Londýně*, c.d., III/2., s. 329.

³⁷ Šrámek o tom promluvil ve svém projevu 28. října 1943. TRAPL, M. – KONEČNÝ, K. – MAREK, P., c.d., s. 290.

³⁸ Zprávy ze schůzí československé vlády v Londýně, c.d., IV/1, s. 481. Stalin poslal Šrámkovi jako premiérovi několik telegramů, uložených ve fondu Národního archivu MV Londýn 1940-1945.

K reorganizaci druhé Šrámkovy londýnské vlády došlo v září 1944, kdy na slovenské povstalecké území odletěla vládní delegace pro osvobozená území v čele s Františkem Němcem, jehož ve vládě vystřídal jiný sociální demokrat Václav Majer. Ve vládní delegaci byl i František Hála, který se se Šrámkem musel rozloučit. Sešli se zase až v Moskvě v březnu 1945. Z vlády odešel i generál Rudolf Viest, který dne 7. října 1944 převzal velení I. Československé armády na Slovensku.

V březnu 1945 odletěl³⁹ Msgre Jan Šrámek s prezidentem Benešem do Moskvy k jednáním o programu budoucí vlády s komunistickými exilovými činiteli. Tím jeho londýnský exil skočil. Předsedou exilové vlády však Šrámek zůstal až do 4. dubna 1945.

Hodnocení Šrámkova předsednictví londýnských exilových vlád⁴⁰ pohledem jiných současných politiků bylo rozporné. Všeobecně se uznávala a oceňovala Šrámkova snaha o sjednocení odboje a jistá rezignace na vlastní politické stranictví. Jisté je, že se dokázal přenést i přes své nesympatie k agrárníkovi Ladislavu Feierabendovi, s nímž měl spory před válkou. Ten mu naproti tomu vytýkal, že se příliš sbližoval s levicí, se sociálními demokraty a zvláště s národními socialisty, což bylo oprávněné. To ovšem mělo kořeny v politických kontaktech z konce třicátých let. Nenašel však cestu k Milanu Hodžovi a některým dalším Slovákům, s nimiž se rozešel za první či druhé republiky, po případech až v exilu (Štefan Osuský). Bylo to však spíše pro jejich postoj Benešovi a názory na poválečný slovenský vývoj. Rozdílná byla hodnocení jeho rozvahy, kterou mnozí nazývali váhavostí. Nebyla mu tolik vytýkána jeho známá málomluvnost o politických otázkách, typická pro meziválečné období, neboť podle zápisů ze schůzí londýnských vlád mluvil často a měl i rozsáhlá expozé o některých problémech. Kritika jeho snahy oddalovat řešení sporných otázek s tím, že se mnohé „vyřeší samo“, nebyla zcela oprávněná, neboť agenda předsednictví vlády fungovala bez větších problémů.

Nebylo sporu, že Šrámek byl velkou oporou Benešovi, pro jehož vedoucí roli v exilu dělal, co mohl. Jaroslav Stránský tvrdil, že Šrámek se za Beneše stavěl z pověření domácího odboje a nazval ho proto poněkud nadneseně „mandatářem národa“.⁴¹ Šrámkův postoj oceňoval i Jan Masaryk, který sice z recese nazýval Šrámkova veleknězem a jeho úřad barokními kostelníky, ale starého monsignora si vážil a vždy zdůrazňoval, že v něm má Beneš velkou oporu.

Sám Beneš sice Šrámkův postoj oceňoval, i když ho občas kritizoval, ovšem nepřímou (což bylo pro něho typické) poznámkami, adresovanými svému okolí. Naznačoval, že „Šrámek toho moc nenadělá, tak toho nemůže moc pokazit“ nebo

³⁹ Bylo to proti jeho celoživotnímu přesvědčení, že létat nebude, neboť „v letadle je člověk až příliš v rukou Božích“. Letěl však ještě i podruhé – z Košic do Prahy, ne však již jako premiér, ale jako místopředseda vlády.

⁴⁰ V této části vycházím především z cit. práce *Politik dobré vůle*, s. 291–292..

⁴¹ Pod tímto názvem vyšla v roce 1945 publikace vzpomínek na Šrámkova k jeho 75. narozeninám.

že, „když přší, utíká se ke mně schovat pod deštník“.⁴² Feierabendovi se údajně svěřil, že se sice splnilo Šrámkovo přání stát se premiérem, ale po válce se s ním již nedá počítat. Do značné míry je možno říci, že Šrámkovo působení v exilu bylo jistým pokračováním jeho vývoje od prezidentské volby roku 1935 a v dalším období, kdy se ve svém kritickém postoji k tehdejší politice agrární strany přimkl raději ke spolupráci se socialistickými stranami. Zdá se, že to ovlivnilo i jeho další politický postoj.

Po úspěšném působení v Londýně však Šrámek zklamal ostatní demokratické politiky svým chováním při moskevských jednáních mezi londýnským a moskevským komunistickým exilem o nový vládní program a vládu. Jednání o program se nezúčastnil, vymlouvaje se nemocí a vyčerpaností po dlouhém letu. Podle jeho tajemníka Jana Stránského šlo však především o „politickou nemoc“, neboť se Šrámek nechtěl výsledky jednání, o nichž neměl valné iluze, vázat.⁴³ Mnozí soudili, že jako zkušený politický rutinér nepovažoval programová prohlášení za příliš důležitá.

Jisté je, že Šrámek vysílal na jednání o vládním programu Františka Hálu a sám se dostavil až na závěrečné jednání o složení vlády. Přišel prý usměvavý, přezírající tahanice o slova a věty programu, povznesený nad tyto podle jeho soudu „nepodstatné věci“, připravený zasáhnout do licitací o ministerská křesla. Když došlo k jednání o složení vlády, do níž komunisté navrhovali z českých zemí po třech členech KSČ, národně socialistické a sociálně demokratické strany a jen dva členy strany lidové (Šrámka a Hálu), Šrámek nekompromisně zasáhl a prosadil do vlády třetího lidovce dr. Adolfa Procházku. Krátce nato skončila jeho role premiéra exilové vlády, neboť 4. dubna 1945 přijal Beneš její demisi. Byli však jediní z londýnských exilových vlád pozdější sovětské zóny Evropy, kteří se z exilu vraceli domů v předních, byť komunisty omezených, pozicích. Role jediného kněze v čele exilových vlád však ještě neskončila, neboť on a jeho lidová strana, jako jediná nesocialistická strana v českých zemích, ještě určitý čas ovlivňovali politický život Československa.

Jan Šrámek, a Catholic priest as the head of the Czechoslovak exile government in London

MILOŠ TRAPL

Prerequisites for the role, political tactics and political support for Šrámek as the prime minister of the exiled government served intrinsic needs of the politi-

⁴² TÁBORSKÝ, E.: *Prezident Beneš mezi Západem a Východem*. Praha 1993, s. 47.

⁴³ Podle Jana Stránského (dle rozhovorů s autorem článku) většinu dní proležel na gauči a popíjel při tom červené víno nebo francouzský koňak armagnac, který měl nejraději (a sovětští hostitelé ho v těžkých válečných dobách zajistili).

cal exile and also followed some recommendations from the government circles of the Allies. A Catholic priest at the post of prime minister is an extraordinary phenomenon, but Šrámek proved himself well in this position during the Munich crisis and subsequently also as a master negotiator and non-partisan official in London, who unified the government even during the most difficult moments.

ANDREJ HLINKA – KATOLÍCKY KŇAZ A POLITIK V SÚRADNICIACH PRVEJ ČESKOSLOVENSKEJ REPUBLIKY A JEHO NAZERANIE NA ČESKO-SLOVENSKÝ POMER

RÓBERT LETZ

Andrej Hlinka (*27. 9. 1864 Černová – † 16. 8. 1938 Ružomberok) je osobnosť, bez ktorej si nemožno predstaviť slovenský a česko-slovenský politický život prvej polovice 20. storočia. Hlinka tento život spoluvytváral, stvárňoval a ovplyvňoval celé dlhé polstoročie. V tejto súvislosti si treba uvedomiť, že toto časové obdobie rozdeľuje rok 1918 na dva menšie, no približne rovnako veľké úseky – uhorský a česko-slovenský. Hlinka teda patril k slovenskej generácii, ktorá nadobudla vzdelanie a skúsenosti s verejnou činnosťou v Uhorsku a jej aktivity vyvrcholili v prvej ČSR. Bol aktérom a pozorovateľom rozpadu rakúsko-uhorskej monarchie a aktérom a pozorovateľom vzniku a budovania nového štátneho útvaru – Československej republiky. Hlinku ako osobnosť, jeho angažovanosť v období prvej ČSR by sme nepochopili bez udalostí pred rokom 1918. Vznik nového štátneho útvaru síce znamenal vytvorenie novej kvality a nových pomerov, ale nemožno ich považovať za úplnú konverziu ľudí, ich pováh, názorov a nazerania na problémy. Procesy a vzťahy, ktoré mali svoj vývoj pred rokom 1918, pokračovali aj po tomto roku v nových zmenených podmienkach a s novou intenzitou ďalej. Platí to plne aj o vzájomných slovensko-českých a česko-slovenských vzťahoch, ktoré sa nezačali rokom 1918, ale ním na novej úrovni pokračovali a spätne sa legitimizovali s odkazom na predchádzajúce obdobie. A práve tu patrí ku kľúčovým osobnostiam Andrej Hlinka, ktorého možno označiť za katalyzátora týchto vzťahov.

Na otázku, prečo sa Hlinka vlastne stal politikom, môžeme dať komplex odpovedí, ktoré by sa dali zhrnúť do týchto štyroch navzájom podmienených a prepojených skupín:

1. Povahové vlastnosti. Charakterizoval ho životný dynamizmus, priamosť, nekompromisnosť, cieľavedomosť, húževnatosť, neústupčivosť, nespokojnosť a odbojnosť. Tieto vlastnosti sa pod vplyvom jeho cholerického temperamentu znásobovali. Viedli ho k záujmu o verejné veci, k presvedčeniu viesť, organizovať, plánovať, púšťať sa do polemík, meniť zaužívané postupy. V spojení s jeho vonkajším výzorom, sugestívnym spôsobom reči a gestami vytvárali Hlinkovu osobnú charizmu, ktorou si vedel podmaniť a ovládať jednotlivcov i masu. Hlinka pôsobil do istej miery mesianisticky ako človek, ktorý má osobitné a nezastupiteľné poslanie, ukazuje východisko, nebojí sa obetovať aj za myšlienky, ktoré hlása.

2. Kňazské povolanie. Koncom 19. storočia bolo úplne bežné, že kňazi sa v regióne strednej Európy angažovali aj v politickom živote. Hlinka chápal kňazské povolanie ako službu Bohu a blížnemu, ale súčasne aj ako úlohu pomáhať blížnym v praktickom živote. Jeho spoločenská angažovanosť bola v súlade s chápaním úlohy katolíckej cirkvi v modernom svete na prelome 19. a 20. storočia tak, ako ju definoval vtedajší pápež Lev XIII. v encyklike *Rerum novarum* z 15. mája 1891.

3. Sociálne cítenie. Hlinka pochádzal z mnohohodetnej rodiny pltníka a roľníka Andreja Hlinku. Rodina žila v skromných podmienkach a ničím sa nelišila od ostatných podobných rodín v Černovej. Dôležité je, že v nej existovalo sociálne cítenie, silne spojené s praktizovaním katolíckej viery, vyzývajúcej na lásku a pomoc blížnemu.

4. Slovenské národné povedomie. A. Hlinka sa narodil v etnicky slovenskom prostredí Černovej, kde bola komunikačným jazykom slovenčina. Z tohto základu mohlo vyrásť národné povedomie. O cieľavedomejšom hlbšom národnom povedomí možno u Hlinku hovoriť od štúdia na piaristickom gymnáziu v Ružomberku po stretnutí s ružomerským mešťanom Karolom Krčmárom.

Hlinka sa prejavil v prostredí svojich farností ako kňaz, ktorý si nad rámec plnil svoje pastoračné povinnosti a zaujímal sa aj o dianie v obci, s cieľom pomáhať riešiť problémy svojich farníkov (zakladal potravinové a úverové družstvá, spolky miernosti, organizoval misie, divadlá, prednášky, vydával náboženské spevníky, usiloval sa osobne poznať každého farníka). Úsilie o duchovnú starostlivosť o svojich farníkov teda priviedlo Hlinku k presvedčeniu, že s tým úzko súvisia vonkajšie sociálne podmienky. Ich premena znamenala politickú angažovanosť. Bolo to v čase veľkých modernizačných premien Uhorska, spojených so snahou o maďarizáciu nemaďarských národov a so snahou o obmedzenie vplyvu najmä katolíckej cirkvi na verejný život zo strany liberálnych vlád. Preto Hlinkovo angažovanie v prospech sociálne nižšie postavených vrstiev, spojené so slovenskou národnou agitáciou a apológiou cirkvi, vyvolalo veľký ohlas. Hlinka vstúpil do sveta politiky ako človek, osobnosť, na ktorú sa čakalo. Jeho úsilie o zlepšenie kultúrnych a sociálnych pomerov Slovákov v Uhorsku sa opieralo o vzor v českých krajinách. Čechov považoval za národ, ktorému sa vďaka dobrej organizácii a cieľavedomosti podarilo vypracovať sa na vyššiu úroveň. Hlinka privítal v januári 1895 ako farár v Troch Sliačoch príchod moravských redemptoristov na ľudové misie do Liptova (superior Jozef Tomášek, pátri Ignác Blaha a Rudolf Kameníček z Litovle na Morave). Týždňové misie, ktoré sa konali v Hlinkovej farnosti v čase, keď ešte bolo vidieť zvyšky po katastrofálnom požiari obce, mali veľký úspech u veriacich a zapôsobili aj na Hlinku. Podľa neho „zostanú zlatými literami zaznačené v knihe života predôstojných otcov misionárov. Vďačný ľud slovenský bez vás by ani to nevedel čo sú sv. missie. Vy opustili ste svojich, zriekli ste sa otca a matky – opustili bratov, sestry a prišli ste hľadať nás, ktorí bôľne nesieme, že slovenských misionárov nemáme... My vďační Slováci aj vtedy Vás v srdci chovať budeme, keď vaše prachy v zemi spo-

čítať budú“.¹ Prvá správa o Hlinkovej návšteve českých krajín pochádza z roku 1895, keď sa zúčastnil Národopisnej výstavy československej. Nábožensky bola motivovaná jeho návšteva Velehradu v roku 1899. Osobitný význam pre Hlinku malo jeho zoznámenie s moravským katolíckym kňazom a profesorom reálneho gymnázia v Hodoníne Aloisom Kolískom. Stalo sa to v júni 1907 v Hodoníne, kam Hlinka pricestoval na výstavu moravských výtvarníkov. S Kolískom Hlinka navštívil Velehrad a luhačovické kúpele, ktoré boli miestom stretávania českej a slovenskej inteligencie.² Kolísek zoznámil Hlinku s viacerými osobnosťami českého katolíckeho života. Vzťah Hlinku a Kolíska sa vyvinul v priateľstvo, ktoré sa upevnilo účinnou pomocou Kolíska Hlinkovi v jeho ťažkej situácii. Stali sa blízkymi až tak, že „chovali se k sobě jako dva biologičtí bratři“³.

Suspensia zo strany spišského biskupa Sándora Párvyho z roku 1906, ružomberský proces z roku 1906, masaker v Černovej v roku 1907, väzenie a bratislavský proces z roku 1908 – to boli zlomové udalosti v Hlinkovom živote. Hlinka tu dosiahol v istom zmysle svoj politický zenit. Na tomto mieste treba osobitne zdôrazniť mimoriadne dôležitý fakt spopularizovania slovenskej otázky v českých krajinách a s tým súvisiace otázky česko-slovenskej spolupráce prostredníctvom Hlinku. Hlinka totiž počas tragickej streľby uhorských žandárov v Černovej absolvoval prednáškové turné po českých krajinách, kam odcestoval 17. októbra 1907 na pozvanie svojho priateľa, moravského katolíckeho kňaza Alojza Kolíska. Prednášal o postavení Slovákov v Uhorsku a práve počas prednáškového turné sa v dôsledku udalostí v Černovej ocitol priamo v epicentre pozornosti českej verejnosti. Jeho masovo navštívené prednášky v Brne, Olomouci, Prahe, Plzni a ďalších českých mestách a obciach boli vynikajúcou príležitosťou na oboznámenie sa s dobovou slovenskou realitou. Zdvihla sa nebývalá vlna solidarity so Slovákami a prejavil sa živý záujem o osud Slovákov a ich budúcnosť. Prednášajúci suspendovaný farár Hlinka, ktorý mal čoskoro nastúpiť trest vo väzení, sa stal konkrétnym symbolom vtedajšieho Slovenska.⁴ Na pretras prišla aj otázka česko-slovenskej vzájomnosti. Na otázku novinára z denníka *Národní politika*, akými prostriedkami by sa u nás malo pracovať na utužení česko-slovenskej vzájomnosti, Hlinka odpovedal: „Především sledováním všech událostí na Slovensku a psaním v novinách. Je plnou měrou třeba, aby vaše časopisy upozorňovaly na zpupost maďarskou a informovaly celý svět o příkořích činěných slovenskému lidu, a to tím spíše, ježto našim časopisům je bezmála odzvoněno... Dále nezapomínejte na Slovensko s českými knihami. Posílejte dobrou českou četbu našemu lidu, přispějte k jeho vzdělání a uvidíte, že kýžený výsledek se do-

¹ Kostolan [HLINKA, A.]: Sv. missie po Lubtove. In *Katolické noviny*, 46, 1895, 5 (5. 3. 1895), s. 35.

² KOLÍSEK, A.: S Andrejom. In *Rozvoj*, 3, 1924, 1 – 2, s. 6.

³ SOMMER, K. – JULÍNEK, J.: *Politik a kněz Alois Kolísek*. Praha 2012, s. 78.

⁴ HOLEC, R.: *Tragédia v Černovej a slovenská spoločnosť*. Martin 1997, s. 131.

staví.“⁵ Hlinka tak vyjadril dôležitosť nielen českého prostredia, ktoré ponúkalo možnosti na informovanie o slovenskej otázke, ale aj hodnotnej českej literatúry na pomoc pri šírení vzdelanosti Slovákov, ktorí v tom čase pociťovali nedostatok slovenských kníh.

Dramatické skúsenosti, ktoré Hlinka nadobudol v rokoch 1906 – 1910, ovplyvnili jeho orientáciu v ďalších rokoch. Sám bol zo strany svojho biskupa Sándora Párvyho po suspenzii okrem iného obviňovaný z modernizmu, ktorý vtedajší pápež Pius X. odsúdil ako blud v encyklike *Pascendi dominici gregis* z 8. septembra 1907. Hlinka sa s veľkou pomocou moravského kňaza Alojza Kolíška očistil z obvinení a dosiahol, že Svätá stolica zrušila suspenziu. Táto kauza však u Hlinku zanechala stopy, ktoré sa prejavili v určitých korektúrach jeho názorov. Od roku 1910 sa stáva konzervatívnejším, konfesiónálne vyhranenejším, opatrnejším v spoločenskom angažovaní. Zmieruje sa s biskupom Párvym. Práve tu dochádza k neporozumeniu Hlinku v českom a čiastočne i slovenskom liberálnom prostredí, ktoré sa v tomto období tiež jasnejšie vyraňuje. Nielen Hlinka, ale aj toto prostredie nechápalo – alebo nechcelo pochopiť, či prijať – jeho postoj a interpretovalo ho ako odklon od predchádzajúceho angažovania za slovenskú vec. Podľa Hlinkových slov: „České liberálne časopisy si vyliezli na mňa od roka. Medzi iným písali: ‚ponúkli Hlinkovi mandát do snemu, neprijal ho, nútili ho agitovať za slovenského kandidáta, nešiel. Hlinku väzenie úplne napravilo.‘ Odhliadnuc od nepravdy pokrokárskej, lebo učinil som zavše svoju povinnosť, chcel som sa zúčastniť boja politického, trebárs som k tomu ešte nemal práva. Nemám ešte ani aktívneho, ani pasívneho práva.“⁶ V českom prostredí sa Hlinku pred útokmi vehementne zastal A. Kolísek.⁷

Pomery v rakúskej a uhorskej časti monarchie boli pred vypuknutím prvej svetovej vojny veľmi rozdielne. Týkalo sa to aj českého a slovenského katolicizmu. Český katolicizmus sa vyznačoval lepšou spolkovou, hospodárskou a tlačovou organizovanosťou, kým slovenský katolicizmus bol organizačne nerozvinutý. V českom katolicizme nadobudla väčší vplyv moderna, v ktorom sa angažovalo viacero vzdelaných a národne uvedomelých kňazov. V Čechách sa širšie než na Slovensku rozvinulo socialistické hnutie, orientované proticirkevne. Procesy sekularizácie, modernizácie a urbanizácie, ktoré viedli k oslabeniu tradičného katolicizmu, sa v tomto období v neporovnateľne vyššej miere prejavili v českých krajinách než na Slovensku. Medzi slovenským a českým katolicizmom chýbalo hlbšie spojenie a spolupráca. Bolo tu vedomie historickej spolupatričnosti viazané na cyrilo-metodskú tradíciu a odmietanie germanizačných a maďarizačných snáh časťou českých a slovenských kňazov. Hlinka dobre poznal rozdiely českého a slovenského katolicizmu. Z hľadiska perspektívy však bol optimistom. V roku

⁵ ČTRNÁCTÝ, M.: Andrej Hlinka o událostech na Slovensku a o sobě. In *Národní politika*, 25, 1907, 303 (2. 11. 1907), s. 3.

⁶ HLINKA, A.: Porátajme sa. In *Slovenské ľudové noviny*, 1, 1910, 38 (30. 12. 1910), s. 3.

⁷ SOMMER, K. – JULÍNEK, J.: Politik a kněz Alois Kolísek..., s. 79.

1918, teda v čase, keď sa už on sám angažoval za vznik česko-slovenského štátu, prispel A. Kolískovi do ankety Slováci do štátu československého slovami: „Sme jeden kmeň, jedno náboženstvo i patríme spolu. I keď by som nebol tejto mienky; naša mäkkosť a slabosť by hnala ta... Pomer náš k Čechom má byť bratský, nenútený, voľný, zo srdca a krvi pochádzajúci... Česi sú náboženski radikálni. Soukup, Masaryk, Stránský, Kramář, všetko samý strašiak pre pohodlného slovenského zmaďarizovaného kňaza... Česko je nábožensky nepriateľom Rímu od Husa do Bielej hory. Všetko nešťastie pripisujú Rímu a katolicizmu. K tomu sú od prírody ohnivejší a náchylnejší k voľnosti. So spojením sa i toto musí napraviť. My musíme Čechy nábožensky a Česi nás národne, hospodársky a kultúrne obroditi. Keď náš konzervatívny katolicizmus sa spojí s českým, vyškoleným, politicky vytríbeným, docielime mnoho. O reč sa nebojím, veď sme si skoro jedno. Zničiť nás môže jedine atheizmus. Za to by som nechcel na seba zodpovednosť brať. Jaké záruky dostaneme na tomto poli?“⁸ Hlinka tu na malej ploche načrtol základné problémy spolužitia Čechov a Slovákov v ešte neexistujúcej ČSR. Uvedomoval si veľké rozdielnosti a protikladnosti, no napriek tomu veril v synkretický projekt vzájomného prelínania, dopĺňania a obrody. Vychádzal pritom z východiskového predpokladu existencie základného spoločného záujmu a cieľov. V tejto súvislosti je zaujímavé, že zdôrazňovaniu postavenia slovenčiny voči češtine v tom čase v rámci česko-slovenských vzťahov ešte neprikladal veľkú dôležitosť.

Andrej Hlinka sa ako popredný slovenský politik zaslúžil o vznik ČSR. Aktívne sa zúčastnil tajnej porady vedenia Slovenskej národnej strany 24. mája 1918 v Martine, kde jasne deklaroval potrebu vytvorenia samostatnej ČSR metaforou o nevydarenom tisícročnom manželstve Slovákov s Maďarmi. Bol aktívnym účastníkom deklaračného zhromaždenia 30. októbra 1918 v Martine. Zaslúžil sa o lojalitu slovenského katolíckeho kňazstva k novému štátu a o paralyzovanie aktivít ostrihomského arcibiskupa Jána Černocho na ovplyvnenie kňazov v duchu zachovania integrity Uhorska.

Dni eufórie však nemali u Hlinku dlhé trvanie. Ako politik si uvedomil, že slovenský konzervatívno-národný katolícky smer, ktorý reprezentoval, nedostane adekvátny podiel moci. Pomery boli najmä v Čechách vyhrtené proti katolíckej cirkvi. Protikatolícke nálady vo verejnosti tam dosiahli silný ohlas a ako echo sa prenášali na Slovensko, kde vyvolávali viac otázky a pocity urazenosti. Na Slovensko začali hromadne prichádzať českí štátni a verejní zamestnanci, živnostníci a ľudia hľadajúci uplatnenie v rôznych oblastiach. No prichádzali aj agitátori politických strán. Šírilo sa socialistické hnutie, ale aj vyhrtené proticirkevné a protináboženské postoje. Hlinka tento vývoj do istej miery predvídal a rozhodol sa konať. Už 19. decembra 1918 obnovil v Žiline Slovenskú ľudovú stranu. Jeho programový článok uverejnený v prvom čísle novín *Slovák* 16. januára 1919 zdôraznil najmä obranu pred útokmi na náboženstvo a cirkev. Odmietol vytlačanie

⁸ KOLÍSEK, A.: S Andrejom. In *Rozvoj*, 3, 1924, 1 – 2, s. 26.

náboženstva z verejného života a jeho redukciu na súkromné presvedčenie jednotlivca. Pritom si v argumentácii pomáhal výrokmi českého kráľovohradeckého biskupa Josefa Doubravu. Hlinkova plamenná výzva pracovať za Boha, národ a štát bola teda primárne motivovaná obavou o náboženskú a mravnú úroveň slovenského národa. Hlinka ostro odmietal šírenie kultu Jana Husa na Slovensku. Nie preto, že bol českou osobnosťou, ale z vieroučných dôvodov, z pozície dobového katolíckeho konfesionalizmu a preto, že čisto pragmaticky si ho často privlastňovali tí, ktorí ho využívali ako nástroj na útoky proti katolicizmu: „... tvrdím, že od Husa jeho oslavovatelia ďalej stoja, ako tí, proti ktorým ho za barana stavajú. Neoslavujú v Husovi ani národovca, ani muža výrečného, ani Čecha – ale kacíra. A keby ho dnes cirkev rehabilitovala, neobzreli by sa oň.“⁹ Hlinka ďalej polemizoval s účelovým tvrdením, podľa ktorého za Husovu smrť náročky robili zodpovednou katolícku cirkev, a priestor využil na preň typický protiútok: „Iste sa každý pozastaví nad krutou smrťou ich národného hrdinu mistra Husa. Ale túto smrť mu nenasúdila cirkevná právomocnosť. Kostnický cirkevný snem len vypovedal to, čo sám Hus urputne, hlavate a zatvrdile tvrdil: ‚ty si heresiarcha – ty si prakacír‘. A nič viac, nič menej. Čo má ďalej cirkev spoločného so zákonom Fridricha II., nemeckého cisára, ktorý dl’a zvykov tej doby, dal Husa spáliť? Toto je dnes síce hrozné, a protiví sa našim náhľadom. Zatracujeme spôsob smrti Husa. Keby ho boli nechali, bol by zahynul v zabudnutie a materializmu, ako Luther, Kalvin alebo dnes Farský a Zahradník. Ale akcia zrodila reakciu a odbojní českí kacíri zločin Žigmunda a Fridricha prišívajú za golier Rímu.“¹⁰

V čase myšlienkového kvasu v roku 1919 sa Hlinka vyjadril v prospech skôr širšieho než úzko slovenského nazerania na súčasný stav, ktorý považoval za alarmujúci: „Dnes sa viac nesmie jednať o to, kto je Slovákom, kto nie? To je už prekonané stanovisko. Dnes sa nám treba skopiť na obranu viery a katolicizmu, lebo nás vyženú zo všetkých miest, ešte aj od oltárov, zo spovedníc, a pošmúrnych kazateľníc. Dedičstvo otcov je v nebezpečenstve.“¹¹ Od tejto obavy však bol už len krôčik k programu autonómie Slovenska. Práve autonómia – samospráva – mala byť akýmsi ochranným valom, ktorý by pomáhal zachovať náboženský, a tým aj národný ráz Slovákov. Tento program nebol spočiatku ujasnený a presnejšie definovaný, no o krátky čas sa mohol oprieť o Pittsburskú dohodu z 31. mája 1918, uzavretú medzi Slovenskou ligou v Amerike, Českým národným združením a Združením českých katolíkov za prítomnosti predsedu Národnej rady československej T. G. Masaryka. V dohode sa písalo, že Slovensko bude mať svoju vlastnú administratívu, svoj snem a svoje súdy. Kópiu zmluvy priniesol z USA na Slovensko jej signatár rev. Pavol Šiška v januári 1919.

⁹ HLINKA, A.: Hus a či sv. Cyril? In *Slovák*, 1, 1919, 27, (20. 7. 1919), s. 1.

¹⁰ HLINKA, A.: „Rovnoprávnosť všetch národností a vyznání“. In *Slovák*, 6, 1924, 155a (10. 7. 1924), s. 1.

¹¹ HLINKA, A.: Je-li možné spoluúčinkovanie? In *Slovák*, 1, 1919, 6 (20. 2. 1919), s. 1.

Hlinka po prvý raz vystúpil ako poslanec na pôde Revolučného Národného zhromaždenia v Prahe 30. januára 1919. Už tento jeho prvý prejav musel byť apológiou proti osobným útokom čs. sociálnych demokratov a čs. národných socialistov a niektorých členov Slovenského klubu v parlamente týždeň predtým. Hlinka obviňovaný zo šírenia protičeských nálad bránil právo na kritiku a zdôrazňoval dôležitosť českej pomoci pri vzniku spoločného štátu: „Veľactení pánovia, keď kritizujem a posudzujem jednu alebo druhú, či tretiu politickú stranu, vtedy neposudzujem samotný štátny útvar. Keď kritizujem jedného alebo druhého môjho politického protivníka, nekritizujem český národ. Sme radi a pyšní, že my bratom Čechom môžeme sa poďakovať, že sme dnes voľným národom a že si môžeme ruku podať.“¹² Konkrétnejšie sa proti obvineniam zo šírenia protičeských nálad vyjadril v otvorenom liste priateľovi A. Kolískovi: „Ja som nikdy a nikde nevystupoval proti Čechom ako národu. Naopak, ako sa u nás nájdu polovzdelanci a neverci, pokrokári, ktorí idú za nedocieliteľnými faktami, tak aj v Čechách... Ako pred kultúrou českou dobrou a kresťanskou sa korím a z nej čerpám, tak kadejakým Kopřivám, Šibeničkám, Zářom Rašplom slovenské dvere zatváram a zatvárať nikdy neprestanem.“¹³ Hlinka uvádzal aj konkrétne argumenty, ktoré mali dokázať, že nemá nič proti Čechom ako celku, že je veľa takých, ktorých prijíma, spolupracuje a rozumie si s nimi. Ešte koncom roka 1919 si do svojich poznámok napísal: „Že ja dobrých Čechov milujem, to dokazuje i to, že v Prahe nechodím do Slovenského klubu, ale do klubu českej lidovej strany. Doviedol som 21. augusta 1919 štrnásť mníšok Češiek do ružomberských škôl. Dňa 3. augusta bolo u mňa 5 českých poslancov. Čítal som české katolícke časopisy a knihy. Dopisujem do časopisov. Rečnil som 3. a 5. augusta verejne, rečnil som 28. júla na Velehrade – nasledovne o nenávisti proti Čechom nemôže byť ani reči.“¹⁴ Hlinka často v publicistike i verejných prejavoch poukazoval na zlú sociálnu situáciu na Slovensku, na nezamestnanosť a hromadné vyst'ahovalectvo, úpadok priemyselnej výroby. Jeho veľmi obľúbenou témou boli skutočné i domnelé prechmaty pri obsadzovaní rôznych pracovných pozícií na Slovensku, kde boli uprednostňovaní Česi pred rovnako kvalifikovanými Slovákmi. Veľmi často argumentoval finančným zvýhodnením českých zamestnancov na Slovensku v porovnaní so slovenskými. V jednom z rozhovorov s českým novinárom Frantom Kocourkom v roku 1933 sa Hlinka podrobne a veľmi otvorene rozpravil o česko-slovenských vzťahoch. Spomenul niekoľko oblastí, kde sú rezervy vo vzájomných kontaktoch a pre Čechov adresoval rady, ktorých rešpektovanie by viedlo k zlepšeniu vzťahov so Slovákmi: „Aby nastal pokoj a mír, nechť se Češi učí slovensky. Když se uprázdni nějaká stanice, ať se na to místo neposílají lidé z Čech a Moravy, ať sem neposílají vaše lidi pro postup! To ať dělají jen

¹² Dostupné na internete: <http://www.psp.cz/eknih/1918ns/ps/stenprot/024schuz/s024002.htm>.

¹³ HLINKA, A.: Moja odpoveď p. poslancovi dr. Alojsovi Kolískovi. In *Slovák*, 1, 1919, 2 (29. 3. 1919), s. 1.

¹⁴ *Zápisky z Mirova. Články, listy a úvahy o slovenskej slobode* (ed. K. Sidor). Bratislava 1941, s. 92.

v tom prípade, že se nehlási nikdo v súťaži ze Slovenska. Jinak obsadzujte miesta Slováky, dejte jim v jejich zemi jejich krajíc chleba. Česi ať usilujú poznať duši a psychológiu Slovákov. Ať nezapomínajú, že jsme žili tisíc let pod maďarskou knutou. Vždyť znáte Slovensko, víte, že jsou tu jen samí chudáci zemědělci, my vlastně nemáme své obchodníky a průmyslníky. A teď nám do té bídy přijdou Česi a přinesou nám kulturu. Prosíme vás pěkně, co s kulturou, kdyby nevím jak dobrá byla, když nemáme suchý chléb? Je třeba přizpůsobit se Slovensku. Ne být pány Slováků, ale jejich bratry. Ne dělat ze sebe nadlidi! A když je nemáte za rovné, mějte je aspoň za chudobnější své bratry! Slovenské řeči ať si váží vaši lidé! My na Slovensku jsme jako památkový úřad, zachraňujeme čistotu jazyka, který vy Česi máte promísený tolika germanismy a latinismy! Co je dobrá česká zvláštnost jazyková, to přebíráme do slovenštiny. Vy potřebujete poslovanštit se ... a v tom jsme vám přece nejbližší my! Necht' Česi ctí náboženské přesvědčení Slováků. Ať nás nebalamutí svým nevěrectvím. ... Doporučuji Čechům, aby nás Slováky mezi sebou politicky neštvali, nedráždili nás jednoho proti druhému a netrhali nás od sebe. ... Aby Česi učili Slováky obchodu, kupectví a průmyslu. V tom Slováci byli a dosud jsou velmi zaostalí.“¹⁵

Bolo by jednostranné domnievať sa, že Hlinka vystupoval ako nepriateľ Čechov a českej kultúry. Skôr nemilosrdne, expresívne a niekedy aj zveličene prahnieroval pôsobenie niektorých Čechov na Slovensku. Jeho otvorenosť a priamosť česko-slovenským vzťahom na jednej strane pomáhala, pretože neretušoval, ale bez príkras pomenúval existujúce problémy, na druhej strane však prispieval k ich vyostreniu. Tomu zodpovedali aj reakcie. Nie každý Hlinku chápal a nie každý ho chcel pochopiť. V praktickej politike plnej vášni a zjednodušovania sa skutočnosť deformatívne a prispôbovala straníckemu pohľadu, diferencovaný prístup sa vytrácal a kritika sa často paušalizovala. To isté však platilo aj o Hlinkových protivníkoch, ktorí mali neporovnateľne väčšie možnosti. O Hlinkovi ako predsedovi politickej strany je potrebné zdôrazniť, že práve jeho charizmatická osobnosť bola rozhodujúcim magnetom, ktorý buď verejnosť priťahoval, alebo odpudzoval. Hlinka mal vo svojej strane rozhodujúce slovo a vnútorne ju stmeloval. Predsa tu však existovali rôzne frakcie a krídla, súperenie osobností a generačný zápas. Vnútorne pnutia v prevažne opozične ladenej strane, do ktorých často zasahovali zvonka jej politickí protivníci s výhodou vládnej moci, sa končili rôznymi aférami. Tie reálne zasahovali do česko-slovenských i slovensko-českých vzťahov. Najväčšia z nich bola aféra okolo profesora Vojtecha Tuku, poslanca HSĽS, šéfredaktora jej denníka *Slovák* a predstaviteľa radikálneho krídla strany. Tuka bol obvinený z trestných činov vojenskej zrady a priprav úkladov o republiku. Krajský súd v Bratislave ho 5. októbra 1929 odsúdil na 15 rokov väzenia. Proces s Tukom poškodil prestíž HSĽS, ako aj meno samého

¹⁵ KOCOUREK, F.: Jak Hlinka politicky pracuje. In *Přítomnost*, 10, 1933, 39 (27. 9. 1933), s. 618 – 619.

A. Hlinku.¹⁶ Znamenal koniec dvojročného koaličného obdobia a prechod do radikálnej opozície.

Receptom na riešenie problémov Slovenska mala byť podľa Hlinku legislatívna autonómia Slovenska v rámci ČSR, vychádzajúca z existencie svojbytného slovenského národa s vlastnými dejinami a kultúrou. Hlinkovým často používaným argumentom bolo, že autonómia Slovenska nebude smerovať k oslabeniu, ale k posilneniu ČSR. Ak silné celoštátne strany podporovali koncepciu jednotného československého národa aj v etnickom zmysle a usilovali sa ju uviesť do života, Hlinkova strana ju principiálne odmietala ako nereálnu a neprirodzenú. Hlinka v množstve článkov a prejavov zdôrazňoval existenciu svojbytného slovenského národa a odkazoval na kontinuitu slovenskej otázky s Uhorskom. Problém videl v postoji viacnárodnostného štátu k slovenskému národu, v supremácii väčšieho národa na úkor menšieho na slovenskom území. Z prirodzených spojencov Čechov a Slovákov sa tak v jednom štáte stávajú súper, čo osoží ich neprajníkom. Ak sa siaha na prirodzené atribúty slovenského národa – reč, kultúru, mravy, náboženstvo, hospodársku základňu – nevyhnutne to vyvoláva nespokojnosť a vedie ku konfliktom.¹⁷ Hlinka pritom apeloval na dobrý vzťah a solidaritu Čechov a Slovákov pred rokom 1918 a na paradoxné, no reálne zhoršenie tohto vzťahu po vzniku spoločného štátu. Pred rokom 1918, teda v čase národnostného útlaku, sa podľa neho väčšmi myslelo na slaviansku súdržnosť a nespochybňovala sa originalita Slovákov. Po roku 1918 sa to zmenilo v neprospech Slovákov, ani nie tak vinou niektorých Čechov, ale najmä Slovákov z mladšej generácie, ktorí sa identifikovali s československou národnou jednotou. Tým umožnili ospravedlniť centralistickú politiku a jej ovládnutie Slovenska. V tejto súvislosti Hlinkovi oponenti poukazovali na jeho výroky spreď roka 1918, ktoré vyjadrovali jednotu Čechov a Slovákov. Išlo najmä o Hlinkovu obhajobnú reč pred bratislavskou sedriou 4. mája 1908: „Či sa to ľúbi, alebo neľúbi našim bratom Maďarom, fakt ten ostane večnou pravdou, že my s Čechami tvoríme jeden kmeň, jednu kultúru, jeden národ. Do najnovších čias mali sme spoločnú reč spisovnú, ba evanjelici i dnes majú za svoju cirkevnú reč češtinu.“¹⁸ V roku 1932 sa Hlinka v interview so šéfredaktorom denníka HSLŠ *Slovák* Karolom Sidorom vyjadril nielen k tomuto, ale ďalším výrokom, keď v minulosti spomínal československú jednotu a československý národ. Hlinka kategoricky odmietol publikované výroky pred bratislavskou sedriou z roku 1908: „Tá fráza je nie odo mňa, ja som pred prešporskou porotou nehovoril o jednotnom československom národe, ale vždy som hovoril aj v Čechách roku 1907 o slovanskom jednotnom národe a zdôrazňoval som slovanskú spolupatričnosť Slovákov s Čechmi, takiste ako s Poliakmi, Rusmi, Horvatmi, Slovincami atď. ... Vyhlasujem opätovne, že ak som niekde

¹⁶ BARTLOVÁ, A.: *Andrej Hlinka*. Bratislava 1991, s. 88.

¹⁷ HLINKA, A.: Rím souzen, ale aj súdi. In *Slovák*, 7, 1925, 153 (11. 7. 1925), s. 1.

¹⁸ MIKYNA, V.: Pravda o Andrejovi Hlinkovi z roku 1908. In *Slovenský denník*, 15, 1932, 277 (3. 12. 1932), s. 1.

v prevratovom záchvate v rečiach použil výrazu „československý národ“, nikdy som pod tým heslom nemyslel národnú jednotu Slovákov a Čechov. Sám ten výraz protiví sa môjmu uchu a celej duši.“¹⁹ Na interview s Hlinkom zareagoval Dr. Václav Mikyna z čs. národnej demokracie v denníku *Národní listy*. Podľa neho spôsob, akým Sidor viedol interview, priamo smeroval k tomu, aby Hlinku dostal tam, kam chcel. Obsahuje teda viac Sidorove želania ako vlastné Hlinkove slová. Mikyna k svojmu článku pripojil aj faximile rukopisu Hlinkovho výroku pred bratislavskou sedriou z roku 1908. To dokazovalo jeho autentickeť.²⁰ Na Mikynov článok reagoval osobne Hlinka. Zdôraznil, že on sám má prednostné právo interpretovať vlastné výroky. Vyhlásil, že nikdy o sebe nehovoril, že je Čechoslovák, ale v jeho výrokoach o vzťahu k Čechom treba hľadať slovanskú orientáciu. „Že som povedal poetický výraz: „tvoríme jeden kmeň“, rozumel som slavianstvo, tvoríme „jednu kultúru“ slaviansku v protive proti latinskej klasičtine, maďarčine a nemčine. Ale nikdy nie jednu kultúru česko-slovenskú, ale len slaviansku.“²¹ Hlinka potom obrátil ostrie svojej polemickej zbrane k útoku: „My sme suverénymi a svojráznymi Slovákmí. A pripomínam: koľko slovenských politikov alebo Čechov si dovolilo povedať to, čo som ja väzen hovoril pred súdmi? Vy ste holdovali „kaiserovi“. Vy ste protestovali proti myšlienke a práci za Československú republiku. Ja som ju žiadal a pripravoval. Ju a nie jednotný československý národ. Preto moje slová vy neprekrúcajte.“²² Inkriminované Hlinkove výroky z roku 1908 boli nepochybne dobovo podmienené a v danej situácii emotívne vyjadrovali blízkosť a príbuznosť Slovákov a Čechov. Išlo o spôsob zvýraznenia slovensko-českej spolupatričnosti v čase silného národného útlaku Slovákov v Uhorsku.

Svoj stály vzťah a kontinuálny vzťah k Čechom a českej kultúre charakterizoval Hlinka vo svojom parlamente vystúpení 13. decembra 1929. V tejto súvislosti však opäť zdôraznil, že vždy si bol vedomý svojej slovenskej národnej individuality: „40 rokov som synom a čitateľom českej knihy a 40 rokov predplatcom českých časopisov, že som čitateľom Čecha, Obrany, Hlídky, časopisov homiletických a vecí mne patriacich, ale nikdy mi nenapadlo, aby som pochyboval o svojom slovenskom pôvode, aby som sa pokladal za člena československého národa. Ja, slávna snemovňa, chodil som do Prahy vtedy, keď snáď ani jeden z tých mladších synov československého národa sem nechodil, obzeral som si stovežatú matičku Prahu, videl som čiernu Plzeň, ale šiel som vždy ako Slovák a prišiel som ako Slovák. Videl som vaše dobré i zlé vlastnosti, videl som vaše nerovnosti a videl som maličkosť svojho slovenského národa a hľadel som na

¹⁹ SIDOR, K.: Andrej Hlinka a československá jednota. In *Slovák*, 14, 1932, 272 (30. 11. 1932), s. 1.

²⁰ MIKYNA, V.: Pravda o Andrejovi Hlinkovi z roku 1908. In *Národní listy*, 72, 1932, 334 (3. 12. 1932), s. 2.

²¹ HLINKA, A.: Pravda z roku 1908. In *Slovák*, 14, 1932, 278 (7. 12. 1932), s. 1.

²² Tamže.

veľkú dobu Karla IV., otca vlasti, Arnošta z Pardubic a ostatných veľikášov našej histórie, ale nikdy mi nenapadlo, aby som povedal, že som Čechom a prestal som byť Slovákom za to, že sú Slováci chudobní a malí.“²³ Centralistickú politiku, charakteristickú pre prvú ČSR, považoval Hlinka za škodlivú pre štát, a to nielen aktuálne, ale aj perspektívne. Podľa neho znevýhodňovala Slovensko (s výnimkou tých skupín, ktoré z nej mali výhody), viedla k vnútorným konfliktom a tým aj k oslabeniu štátu navonok. V konečnom dôsledku sa tak obracala nielen proti Slovákom, ale aj proti Čechom. Hlinka sa k tomu vyjadril: „Štátny prevrat v roku 1918 bol najradostnejším okamihom môjho života. Vznikom Československej republiky splnila sa moja túžba a ožili nádeje národa. Dejinné poslanie Československej republiky vidím v zaistení národa českého a národa slovenského. Kto nemá na zreteli túto historickú skutočnosť a robí inú politiku, ten previňuje sa proti štátu, lebo podkopáva základy jeho budúcnosti. Dnešná centralistická politika tým, že nerešpektuje špeciálne a oprávnené požiadavky Slovenska, Slovákov neuspokojuje a Slovensko a štát poškodzuje. Je to politika nielen protislovenská, ale v konečných svojich dôsledkoch aj protičeská.“²⁴ Prejavy lojality a ubezpečenia o vernosti štátu vyjadroval Hlinka často. Vychádzali jednak z jeho presvedčenia o tomto štátnom útvaru ako prirodzenom domove dvoch rovnoprávných národov Čechov a Slovákov, jednak boli vynútené vonkajšími okolnosťami – útokmi protivníkov, ktorí ho sústavne obviňovali z nedostatočnej vernosti štátu, z maďarónstva, separatizmu a pod. Štát bol pre Hlinku vysokou hodnotou, no vyššou bol národ, ktorému mal štát slúžiť. Ak štát prestáva plniť toto svoje poslanie, treba uprednostniť národ a nájsť spôsob, ako sa postaviť tomuto tlaku na odpor: „Nám je národ svätou vecou a k tejto nepustíme nikoho, ani pod plášťom republiky, lojality, alebo bratskej lásky. Boli sme na stráži vo výboroch i na sneh. Neprenehali sme žiadnej okolnosti. Posúdili sme všetky záležitosti. Boh a národ, cirkev a vlasť je naším heslom. My národ nezapredáme a národu sa nespreneveríme ani za cenu republiky. Pôjdeme do nových bojov, dostaneme nové rany, nové údery.“²⁵

Agitácii Slovenskej ľudovej strany sa z miesta ministra s plnou mocou pre správu Slovenska V. Šrobára od jej vzniku robili všemožné prekážky. Narážala na administratívne, cenzorské i vojensko-policajné zásahy. Tak bola posúvaná do pozície obetného baránka, proti ktorému sa mohli obrátiť negatívne emócie tých, čo hľadali nepriateľov nového štátu, ale aj zvaliť neschopnosť riešiť problémy štátu na Slovensku. Tento boj proti ľudáctvu problém neriešil, iba ho prehlboval. Vyostroval a znásoboval Hlinkovu odbojnosť a pocity urazenosti, viedol ku kumulácii nespokojnosti a utvrdzoval ho v tom, že skutočne trpí za záujmy národa. Veľmi jasným výrazom týchto nálad bola Hlinkova cesta na mierovú konferenciu do Paríža v roku 1919. Hlinka sa dal na túto dobrodružnú akciu nahovoriť po-

²³ Dostupné na internete: <http://www.psp.cz/eknih/1929ns/ps/stenprot/004schuz/s004011.htm>.

²⁴ HLINKA, A.: Môj odkaz slovenskému národu. In *Slovák*, 16, 1934, 221 (30. 9. 1934), s. 1.

²⁵ HLINKA, A.: Na Nový rok. In *Slovák*, 4, 1924, 1 (1. 1. 1924), s. 1.

slancom SLS Františkom Jehličkom pod dojmom tvrdého zákroku pri zakladajúcom zhromaždení katolíckeho telocvičného spolku Orol v Žiline 17. augusta 1919.²⁶ Delegáti SLS sa dostali 27. augusta 1919 ilegálne do Poľska a odtiaľ na poľské pasy cez Rumunsko, Kráľovstvo Srbov, Chorvátov a Slovincov, Taliansko a Švajčiarsko do Francúzska. V Paríži F. Jehlička zostavil po francúzsky napísané memorandum pod názvom *Za mier v strednej Európe*, ktoré podpísal A. Hlinka a ďalší členovia delegácie. Hlinka po francúzsky nevedel. Ostré formulácie memoranda boli dielom Jehličku.²⁷ Tento dokument vyjadroval sklamanie Slovákov s pomermi v ČSR, kde sú Slováci potláčaní hmotne, nábožensky a jazykovo. Podľa memoranda sa Slovensko stalo českou kolóniou. Pritom vládnuce sily „pracujú na vytvorení nielen jedného česko-slovenského štátu, ale aj na vytvorení česko-slovenského národa, a to je etnografická obľudnosť. Namiesto toho, aby sa nám dostalo sľubovanej slobody, takto sme sa stali obeťami novej poroby. Namiesto toho, aby sme dostali slovenskú autonómiu, pripadli sme pod české panstvo. Maďarskú nadvládu nahradila česká nadvláda. Zmenilo sa iba jarmo: namiesto maďarského jarma nám vnútili české jarmo, ktoré je o to viac ťažšie a trpkšie, že ho na nás uvalili tí, ktorí sa vydávajú za našich bratov“²⁸.

Memorandum videlo východisko v politickej autonómii Slovenska v rámci ČSR, o ktorej sa malo rozhodnúť v referende pod dohľadom dohodovej armády. Po týždňovom pobyte v Paríži požiadala slovenská delegácia o výstupné vízum, následne bola povolaná na prefektúru, kde jej oznámili, že musí do 24 hodín opustiť Paríž. Celá akcia sa uskutočnila v komplikovanej medzinárodnej situácii, keď bola otvorená otázka hraníc ČSR s Poľskom a Maďarskom a Hlinkov aj dobre mienený zámer mohol byť ľahko využitý práve v prospech poľských alebo maďarských územných nárokov.

Hlinku počas jeho cesty do Paríža vládna tlač označovala za vlastizradcu. Napriek hroziacemu trestnému postihu sa 4. októbra 1919 vrátil do ČSR na rozdiel od Jehličku, ktorý zostal v zahraničí a zapojil sa do služieb maďarskej iredenty. Hlinka bol po návrate v noci z 11. na 12. októbra 1919 zaistený a internovaný v Mírove, Brodku a v Podolí. Jeho radikalizmus a pocit krivdy v internácii neochabli. Svedčí o tom list, ktorý poslal poslancovi Čs. strany lidovej Václavovi Myslivcovi na vysvetlenie z väzenia v Mírove: „Vlast' svoju milujem, bránim a zveľaďujem a preto odmršťujem upodozrievania z vlastizrady. Bránim a hľadám slovenskú autonómiu, ktorú nám dali na písme vtedy, keď sa Česko-slovenská republika rodila. Vlast' svoju a slobodu Slovenska bránim proti jeho vlastným synom, ktorí ju za úrady, postavenia, županstvá, ministerstvá a poradenstvá zapredali. Slovensko musí byť slovenským a od každého vlivu cudzieho voľným

²⁶ RUDINSKÝ, J.: Prečo som prišiel. In *Jednota*, 26, 1919, 1 469 (24. 12. 1919), s. 5

²⁷ DEÁK, L.: Cesta A. Hlinku do Paríža roku 1919. In *Andrej Hlinka a jeho miesto v slovenských dejinách* (eds. F. Bielik, Š. Borovský). Bratislava 1991, s. 75.

²⁸ LETZ, R. a kol.: *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov XII a. Slováci pri budovaní základov Československej republiky*. Bratislava 2013, s. 76.

a neodvislým ... Povieť, priateľu, že Slovensko je slobodné? Slovensko je dnes v ťažšej porobe, ako za času najväčšieho maďarského teroru.“²⁹

Český politický katolicizmus v prvej ČSR reprezentovala Čs. strana lidová a slovenský politický katolicizmus Slovenská ľudová strana. Český politický katolicizmus konfrontovaný s masovým organizovaným proticirkevným pohybom a spočiatku prakticky vylúčený z mocenských pozícií bol vystavený silnému vonkajšiemu politickému tlaku. Zvolil si opatrnejšiu, defenzívnejšiu taktiku a bol otvorený kompromisom.³⁰ Usilujúc sa prekonať svoj komplex menejcennosti a obvinenia z nevlasteneckosti, stal sa postupne dôležitou, ba najspoľahlivejšou súčasťou a nástrojom vládnych koalícií. Stal sa takým stabilne koalíčným, že už nevedel byť opozičným. V koalícii dokázal koexistovať aj so socialistickými stranami. V porovnaní s českým sa slovenský politický katolicizmus ukazoval bojovnejší a vitálnejší. Otvorene odmietal spojenectvo s ľavicovými stranami, a pritom sa mohol oprieť o dôveru a angažovanosť širokých vrstiev katolíckych veriacich. Stal sa až chronicky opozičným – s výnimkou rokov 1927 – 1929, keď bola HSLS súčasťou vládnej koalície. Protiklad vyjadrovala nielen politika, ale aj osobnosti, ktoré ju reprezentovali: kompromisný a prispôsobivý Jan Šrámek v porovnaní s energickým a výbušným Andrejom Hlinkom. Je zaujímavé, že predsedovia obidvoch strán boli katolíckymi kňazmi. Naproti tomu Čs. strana lidová však vo svojich štruktúrach angažovala viac laikov ako kňazov. Obidve politické strany a ich predsedovia sprvoti spolupracovali. Šrámek sa výrazne angažoval za Hlinkovo prepustenie z internácie v roku 1919 a často ho navštevoval.³¹ Zabránili odluke cirkvi od štátu, presadili zákony o teologických fakultách a zákon o fakultatívnom civilnom sobáši. Mali svoj spoločný parlamentný klub, no diferencií pribúdalo (najmä otázka legislatívnej autonómie Slovenska, uznanie Slovákov ako svojbytného národa, ale aj metódy politickej práce či názory na únosnosť koalíčnej politiky), preto od rozpadu spoločného parlamentného klubu 26. novembra 1921 môžeme hovoriť o úplne samostatnej politike oboch strán. Vývoj prvých dvoch rokov v ČSR ukázal, že slovenský a český politický katolicizmus nesmerujú ku konvergencii, ale k divergencii. Konfesiónálna jednota a idea obrany viery a katolicizmu boli zásadnými imperatívmi na spoluprácu. Rozdielna úloha a charakter oboch katolicizmov v českom a slovenskom prostredí, ale aj čoraz naliehavejšie vystupujúca slovenská národná otázka však viedli nielen k rozdielnej taktike, ale nakoniec k ich rozchodu. A. Hlinka síce napísal: „Nie, my aj naďalej ostaneme v úzkom ideovom a duševnom zväzku. Nás spájajú aj naďalej veľké veci a idey: cirkev, národ a štát. My s lidákmi ďalej budeme bojovať za očistu mrav-

²⁹ *Zápisky z Mirova...*, s. 15.

³⁰ FIALA, P. a kol.: *Český politický katolicismus 1848 – 2005*. Brno 2008, s. 185.

³¹ PEHR, M.: Andrej Hlinka a Jan Šrámek – dvě osobnosti politického katolicizmu první ČSR. In: LETZ, R. a kol.: *Pohľady na osobnost Andreja Hlinku*. Martin 2009, s. 217.

nú a politickú.³² Bolo to iba dobromyseľné želanie, pretože realita priniesla neľútostný zápas oboch politických strán.

Nespolupráca a následne boj oboch ľudových strán negatívne vplývali na prirodzenú spoluprácu katolíckych Čechov s katolíckymi Slovákmi na všetkých úrovniach. O otvorenom boji možno hovoriť najmä po etablovaní pobočky Čs. strany lidovej na Slovensku pred parlamentnými voľbami v roku 1925. Išlo o širší koncept podporovaný kruhmi okolo Hradu, ktorého cieľom bolo vytvoriť celoštátnu politickú stranu orientovanú na českých a slovenských katolíckych voličov, ktorá by oslabilu pozíciu autonomistickej Slovenskej ľudovej strany. Hlinka považoval rozšírenie činnosti lidákov na Slovensko za osudovú chybu, za nenáležité miešanie sa do pomerov na Slovensku, za zbytočné oslabenie a ohrozenie záujmov katolicizmu v politike zvnútra. Neváhal to otvorene vyjadriť: „Čo povedať o politike Dr. Šrámeke? Sine ira et studio mu hovorím ,medice, cura te ipsum‘ – priateľu lieč ty len Moravu a Čechy, so Slovenskom si my už poradíme. Priateľ Šrámek pri všetkej jeho zručnosti, diplomacii a šikovnosti nevie zamedziť rozklad českej duše. Národ, ktorý vie za rok-dva odpadnúť od viery otcov, nemôže byť zdravým. Národ, ktorý si vie za tri – štyri roky odcudziť najbližších bratov, je nie povolaný liečiť a uzdravovať. Medzi Čechmi a Čechmi je taká priepasť, že ju nepreklenie ani spoločná republika. Známa je výpoveď Bechyňova – ,radšej nech zhynie republika, akoby katolíci mali dostať svoje školy‘ – Šrámek má doma toľko nerozlúštených problémov, žeby mu slovenský bol iba na obtiaž.“³³ Šrámkovu stranu Hlinka zaradil medzi iné nepriateľské politické strany a podľa toho sa k nej aj správal. Šrámek kategoricky trval na existencii pobočky Čs. strany lidovej na Slovensku, hoci z pražskej nunciatúry dostával jasné signály, aby od tohto projektu odstúpil.³⁴ Hlinka podmieňoval zrušením tejto pobočky akúkoľvek spoluprácu, aj otázku vytvorenia spoločného katolíckeho bloku, o ktorom sa veľa hovorilo.³⁵ Do istej miery možno o niečo tvrdsie, pretože sa v jej radoch angažovalo veľa jeho bývalých prívržencov – katolíckych kňazov.

Hlinka mal medzi českými osobnosťami veľa protivníkov a kritikov, ktorí prevažovali, ale našli sa aj prívrženci. Jeho odporcovia s ním nesúhlasili z ideových dôvodov, odmietali štýl jeho práce a považovali ho skôr za prekážku alebo anachronický zjav patriaci do minulosti. V súkromí však niektorí z nich dokázali vyjadriť aj úctu k istým Hlinkovým vlastnostiam. Napríklad, Edvard Beneš s časovým odstupom oceňoval jeho húževnatosť a dôslednosť.³⁶ Častejšie kladné reakcie na Hlinku v českom prostredí sa sústredili najmä v konzervatívne ladenom kato-

³² HLINKA, A.: Rozhodli sme sa. In *Slovák*, 3, 1921, 266 (6. 12. 1921), s. 1.

³³ HLINKA, A.: Budú kandidovať na Slovensku lidáci? In *Slovák*, 7, 1925, 204 (11. 9. 1925), s. 1.

³⁴ HRABOVEC, E.: *Andrej Hlinka a slovenskí katolíci očami Svätej stolice 1918 – 1927*. Bratislava 2014, s. 115.

³⁵ AÚ TGM, f. Edvard Beneš, k. č. 64 a 69.

³⁶ *Dokumenty z historie československé politiky 1939 – 1943* (eds. L. Otáhalová, M. Červinková). Praha 1966, zv. 2, s. 719. Záznam z rozhovoru E. Beneša s J. Smutným. Londýn 20. 7. 1943.

líkom týždenníku *Čech*. Z pozitívnejších charakteristík Hlinku z českého prostredia možno spomenúť zmienku známeho českého intelektuála, novinára, znalca cirkevných vecí, konvertitu z judaizmu na katolicizmus Alfréda Fuchsa, ktorý videl Hlinku ako osobnosť, vykonávajúcu úlohu strážcu kresťanských hodnôt. Imponovala mu Hlinkova priamosť a jednotnosť bez vnútornej nejednoznačnosti a skepsy: „V čem jest tajemství Hlinkovy osobnosti? V jeho jednotlivosti. Jest jako monolit vytesaný z jednoho kusu. Není v něm problematickosti. To jest zjev mezi politiky velmi vzácný. Dnešní politik má sklon ke skepsi. Místo jedné pravdy jich mívá často devadesát devět. Hlinka však je tak prostý ve své vnitřní jednotě, jak bývají právě jen velcí lidé, kteří vyšli z lidu zakořeněného pevně v půdě a v zemi. Proto se také hodí za vůdce a proto také vůdcem jest.“³⁷ Podobným pohľadom sa na Hlinkovu osobnosť díval aj český novinár a rozhlasový reportér Franta Kocourek: „Je na něm krásné především to, co je tak vzácné a čeho nedostatek cítíme všude, ale nejvíce v politice: je to osobnost. Je takový, jaký je – a nic ho nezmění. Přesvědčen, že brázda, kterou orá, je pro slovenský lid nejlepší, táhne se silou a svěžestí, kterou by mu mohli závidět bezkrevní a apatičtí vůdcové. Je také proto tak silný, že je lidový, v pravém slova smyslu.“³⁸ Obaja si teda všimli a dokázali náležite oceniť nielen Hlinkove vlastnosti, ale aj jeho životný elán a osobnú charizmu. Český katolícky kňaz a spolkový činiteľ Rudolf Horský vyzdvihol Hlinkovu hlbokú vieru, vlastenectvo, poctivosť a poukázal na jeho prílišnú dôverčivosť v iných ľuďoch, ktorá mu zapríčiňuje veľa problémov: „Poněvadž nemohou Hlinku ani koupit za výnosné úřady a skvělé tituly, ani mu něco nepoctivého dokázat, sahají jeho nepřátelé ke zvrchu zmíněné špinavé methodě, Hlinku totiž proľhanými pomluvami zhanobit a zostudit a tak utlouci... Imponuje mi jeho skalopevná víra v Krista, jeho bezúhonný kněžský život; imponuje mi jeho horoucí nezištné a obětivé vlastenectví v pravdě aristidovské, které chová k svému slovenskému národu... Hlinka je příliš poctivý a příliš důvěřivý a domnívá se, že každý jest právě tak poctivý jako jest on; proto se sklamal v lidech a' la Šrobár, Koza et ecetera.“³⁹

V každom prípade bol Hlinka originálnou a zaujímavou osobnosťou. Valerij Vilinskij, ruský intelektuál a exulant žijúci v Prahe, sa začiatkom 30. rokov vyjadril, že Hlinka je jediný politik v republike, o ktorom sa spievajú piesne. To by naznačovalo, že jeho osobnosť sa stala ešte za jeho života súčasťou ľudového folklóru. Často okázalé prejavy sympatií k Hlinkovej osobe nadobúdali črty kultu. Nekritický obdiv a úcta, jednostranné zdôrazňovanie jeho výnimočnosti boli výrazom sympatií a určite silnou politickou zbraňou, na druhej strane aj prejavom potreby mať takúto osobnosť, ku ktorej sa možno upínať, lebo prináša nádej na zmenu. K pestovaniu Hlinkovho kultu aktívne, hoci nepriamo prispeli svojou jednostrannou agitáciou Hlinkovi odporcovia.

³⁷ FUCHS, A.: Hlinkova osobnost'. In *Rozvoj*, 12, 1934, 10, s. 2.

³⁸ KOCOUREK, F.: Rozmluva s Andrejem Hlinkou o posledních událostech. In *Přítomnost*, 10, 1933, 40 (4. 10. 1933), s. 638.

³⁹ HORSKÝ, R.: O Andreji Hlinku. In *Čech*, 51, 1926, 17 (17. 1. 1926), s. 3-4.

Svojrázna osobnosť Andreja Hlinku patrí medzi slovenské politické elity, ktoré boli aj súčasťou elit prvej ČSR. Treba ho vnímať ako osobnosť spájajúcu dva rozdielne svety. Svet konca 19. a svet začiatku 20. storočia. Vďaka svojim vlastnostiam a charizme sa stal kryštalizačným bodom slovenskej politiky. Pod jeho určujúcim vplyvom sa slovenský katolicizmus uberal v intenciách slovenskej národne a konzervatívne orientovanej politiky. Katolícka a slovenská nacionálna myšlienka sa tak spojili. Hlinka súčasne patril k tvorcom modernej slovenskej politiky, založenej na princípe samobytnosti slovenského národa a jeho práve na samosprávu. To viedlo v medzivojnovom období k sformovaniu moderného slovenského politického národa. Hlinku treba vnímať aj ako vitálnu a dynamic-kú osobnosť, ale aj ako človeka paradoxov. Tieto charakteristiky A. Hlinku sa naplno odrážali v česko-slovenských vzťahoch, ktoré dlhšie obdobie stvárňoval. Výrazne prispel k oboznámeniu českej verejnosti so slovenskou otázkou a patril k hlavným propagátorom česko-slovenskej spolupráce a vzájomnosti. Ako rímskokatolícky kňaz sa striktne pridŕžoval cirkevného učenia a českú spoločnosť, v ktorej sa výrazne presadzovali antiklerikálne prúdy, považoval najmä po roku 1918 za veľké riziko pre Slovensko. Svoju nespokojnosť až averziu s existujúcimi pomermi dával najavo otvorene a neraz aj expresívnym spôsobom. Tým ukazoval na naliehavosť riešenia slovenskej otázky v prvej ČSR a do vzťahov Slovákov a Čechov vnášal silne emotívny prvok. Zásadné riešenie vzťahov oboch národov videl v tom čase v realizácii legislatívnej autonómie Slovenska v rámci Československej republiky.

Andrej Hlinka – Catholic priest and politician in the coordinates of the first Czechoslovak Republic

RÓBERT LETZ

The article details key milestones in the life of A. Hlinka, who significantly contributed to familiarizing the Czech public with the conditions in Slovakia and was one of the main promoters of Czech-Slovak cooperation and mutuality. He viewed anti-clerical currents in Czech society as a serious threat to Slovakia, showing his aversion openly, often expressively, and demanded legislative autonomy for Slovakia within Czechoslovakia.

MEZIVÁLEČNÝ KATOLICISMUS V ČESKOSLOVENSKU V KONTEXTU PAPEŽSKÝCH PROGRAMOVÝCH STRATEGIÍ

JAROSLAV ŠEBEK

Nedílnou součástí velkých transformačních procesů, odehrávajících se v české a samozřejmě i slovenské společnosti po etablování samostatného československého státu v roce 1918, se staly také přeměny v církevní a náboženské sféře. Důsledky války poznamenaly v Evropě nejen společnost i kulturu, sociální a ekonomické vazby, ale přispěly také ke změnám v duchovní i církevní oblasti. Také katolická církev v Československu prošla po první světové válce dynamickým vývojem a zažila inspirativní zkušenost, jež ji pomohla utvářet nová paradigmata pro její další vývoj. Pro nábožensko-politické poměry v Československu byla po první světové válce symptomatická silná antikatolická vlna, spojená s výraznými sekularizačními a laicizačními tendencemi, jež se právě u nás projevíly nejvýrazněji ze všech států střední Evropy. Na nepříliš dobré poválečné pozici katolické církve se podepsal celý konglomerát vzájemně propojených fenoménů. Jednalo se nepochybně o důsledek obecnějších procesů, daných z určité části morální a hodnotovou krizí po první světové válce, z určité části snahami o zmenšení veřejného vlivu náboženství a katolické církve, jež byly patrné i jinde v Evropě. Z určité části však byly podmínky určeny i specifikou českých poměrů, kde se katolická víra dostala již v průběhu 19. století do velkých konfrontací se sekulární národní tradicí i se stále výraznější reflexí reformační minulosti země. Vztah k víře byl pro mnohé křesťany na počátku 20. století více méně formálním aktem, bez hlubší sounáležitosti s církevním prostředím. O hloubce problémů svědčí fakt, že v období tří let (1918–1921) odešlo z římskokatolické církve více než 15% jejích členů (jednalo se zhruba o 1 milion 200 000 lidí). V komplikované pozici katolicismu v české společnosti se odrážel i vliv prorůstání interpretace minulosti a historických tradic do utváření náboženských i společenských diskursů. Střetávání tzv. pokrokového tábora s představiteli katolicismu našlo již před první světovou válkou svůj odraz také v politickém životě, když se – především v Čechách – úspěšně prosazovala uskupení, akcentující protiklerikální požadavky.¹

Po roce 1918 došlo i z tohoto důvodu ke zřetelné snaze části politických i veřejných elit, především národně-liberálně a levicově orientovaných, o církevní exkluzi, tedy o vyloučení katolické církve z národního celku a její odsunutí na periferii společenského vlivu. Pokud lze vůbec hovořit o nějakém vřelém objetí mezi repub-

¹ K tématu antiklerikalismu nejnověji viz BALÍK, S. –FASORA, L. –HANUŠ, J. –VLHA, M.: *Český antiklerikalismus*, Praha 2015.

likou a katolickou církví, můžeme konstatovat, že rozhodně netrvalo dlouho. Vzájemná animozita mezi katolickou církví a státem, novými elitami a širokou veřejností byla v rovině symbolů dána i tím, že počátek vztahů mezi novou republikou a katolickou církví začal odpočítávat „velký třesk“, který zanechal pád Mariánského sloupu na Staroměstském náměstí 3. listopadu 1918. Jeho stržení bylo interpretováno nejen jako účtování se starým, Habsburským režimem, ale i jako začátek proticírkevního zápasu. Tendence k vyrovnávání se s negativním dědictvím rakouské monarchie a jejího ideového světa prostřednictvím novodobého obrazoborectví, jež se přeneslo zejména do útoků vůči katolickým symbolům, bylo v českých zemích nejsilnější právě v období těsně po převratu. Až hrozba vojenského zásahu například zabránila davu svrhnout barokní sochy světců na Karlově mostě do řeky. Jedním z častých terčů útoků v prvních letech existence československého státu se staly sochy sv. Jana Nepomuckého, jehož postava byla v interpretacích českých pokrokářů zosobněním doby temna a katolické protireformace.²

Charakteristickým rysem prvních poválečných let bylo rovněž přijetí legislativních opatření omezujících církevní vliv ve veřejné a kulturní sféře. Mezi prvními zákonnými normami revolučního Národního shromáždění byl v únoru 1919 přijat tzv. kazatelnicový paragraf, limitující přímou politickou agitaci duchovních. Na základě jeho znění se neměli kněží vyjadřovat v kázáních, nebo během poutí k politickým poměrům či zákonům. Stejně tak neměli doporučovat politický tisk. Na jaře 1919 byl dále přijat zákon, liberalizující manželské právo (zejména z hlediska možnosti snadnějšího dosažení rozluky manželství). Současně však nebyl uzákoněn navrhovaný povinný civilní sňatek.³ Protikatolické nálady prvních let po vzniku československého státu se projevíly mimo jiné i snahou omezit církevní vliv ve školství a v kultuře.⁴ Jedním z neuralgických bodů vztahu církve a státu byly tedy otázky udržení církevního vlivu na výchovu dětí a mládeže. Tato sféra byla v Československu, stejně jako ve většině středoevropských zemí, prostorem střetu mezi národně-liberálními a levicovými politickými na jedné straně a církevními reprezentacemi na straně druhé. Právě ve školství a výchově se náboženství dostávalo do ostrého střetu s moderní kulturou, právě ve sféře vzdělávání se ukazovala rivalita učitelstva a duchovenstva jako dvou společenských vrstev, odvozujících svůj společenský status z oblasti vzdělání, informací přetavených v sociální kapitál.⁵

² Časté útoky na sochy Jana Nepomuckého připomíná s nelibostí také zpráva apoštolského nuncia ve Vídni. Srv. Segreteria di Stato (Vaticano), Sezione per i rapporti con gli Stati. Archivio Storico (S. RR. SS), Archivio della S. Congregazione per gli Affari Ecclesiastici Straordinari (AA.EE.SS), Austria – Ungheria 1919-22, vídeňský nuncius Valfrè di Bonzo Gasparrimu, Vídeň 6. 6. 1919, pos. 521.

³ TRAPL, M.: *Český politický katolicismus v letech 1918-1938*, in: Fiala, P. – Foral, J. – Konečný, K. – Marek, P. – Pehr, M. – Trapl, M.: *Český politický katolicismus 1848-2005*. Brno 2008, s. 188-189.

⁴ Tamtéž.

⁵ *Český antiklerikalismus*, s. 114.

Sekularizační tendence byly silnější v západních částech samostatného státu, směrem východněji, tedy zejména na jižní a východní Moravě a na Slovensku se výrazně zmenšovaly. To souvisí i se skutečností, že v Čechách byla katolická církev konfrontována s pocitem diaspory, naproti tomu na Moravě a zvláště Slovensku, v prostředí tradičního venkova s patriarchálně-konzervativními vztahy, měla výrazně dominantnější roli, jež vycházela i z toho, že zde například katoličtí kněží fungovali jako přirozené autority a tvůrci veřejného mínění.

Specifika českých poměrů se projevila zvláště v překreslení konfesní mapy samostatného státu vznikem nové československé církve v roce 1920. Vznikla jednak jako reakce na konkrétní poválečnou atmosféru, ale kořeny jejího zformování sahají mnohem hlouběji, do snah o formulování církevních pozic vůči rozšíření sekularizace na přelomu století, které však skončily zásahem papeže Pia X. proti modernistickým tendencím v církvi. Vzápětí po vyhlášení republiky znovu prudce vzrostly aktivity tohoto potlačeného proudu českého katolického duchovenstva, který se nyní v podstatě stavěl proti stávající církevní věrouce a prosazoval zavedení rozsáhlých reforem. V popředí zájmů byly mimo jiné otázky většího sblížení církve a národa i snaha reagovat na změnu sociálně-politických podmínek, daných rostoucí industrializací a urbanizací, které podle modernistů kladly před církev nové výzvy. Pokus o prosazení reformního programu se fruktifikoval do podoby spisu „Obnova církve katolické v Československé republice“ z roku 1919 předpokládající mimo jiné rozsáhlou demokratizaci církevních struktur, vznik československého patriarchátu jako výrazu rozvolněnějšího vztahu k centralizačním římským institucím a současně také větší váhu národního faktoru v církevním životě, než tomu bylo doposud. Ke vzniku národní církve přispěl i nedobrá morální stav katolického kněžstva. Z celkových 8 500 kněží jich totiž 1 200 žádalo o tzv. „laicizaci“, což je dle církevního práva označení žádosti odchodu z kněžského stavu do civilního života.⁶ Dramatický vývoj popřeparatové náboženské situace v ČSR představoval důležité téma i pro papežské kruhy. Materiály z vatikánských archivů potvrzují, že Svatý stolec sledoval od vzniku Československa situaci velmi pozorně, protože se obával očekávaného nástupu liberálně-laicistického ducha a revolučních zmatků, vzniklých v mocenském vakuu po rozpadu podunajské monarchie.⁷ Proto souhlasily kuriální kruhy s jednáním o církevní situaci. Debaty mezi zastánci reformního proudu a Svatým stolicem vedená v létě 1919 však ztroskotala a konflikt mezi oficiálním církevním vedením a reformisty se tím vystupňoval. Požadavky na demokratizaci církev-

⁶ Segreteria di Stato (Vaticano), Sezione per i rapporti con gli Stati. Archivio Storico (S. RR. SS), Archivio della S. Congregazione per gli Affari Ecclesiastici Straordinari (AA.EE.SS), Austria – Ungheria 1919-22, vídeňský nuncius Valfrè di Bonzo státnímu sekretáři Gasparrimu, Vídeň 26. 9. 1919, pos. 1351, fasc. 542. Do nové církve československé však odešlo jen kolem 300 duchovních.

⁷ HRABOVEC, E.: *Reformbestrebungen der tschechischen Priester und die Entstehung der „Tschechoslowakischen Kirche“*, in: *Römische Historische Mitteilungen*, 51. Band, 2009, s. 349.

ních poměrů byly z kuriálního hlediska nerealizovatelné, Vatikán byl ochoten částečně ustoupit pouze v otázce používání národního liturgického jazyka, i když se obával, že podobné žádosti vznesou i další místní církve, například v Německu či Belgii. Z nejradiálněji části duchovenstva se po nezdaru jednání etablovala 8. ledna 1920 církev československá, do níž v prvních letech existence přišlo kolem půl milionu členů, a členská základna dále rostla.

Protikatolickému radikalismu se snažily církevní elity v Čechách a na Moravě čelit v prvních letech samostatného státu především prostřednictvím aktivit katolických politických stran. Nejsilnější subjekt v českých reprezentovala především Československá strana lidová, vedená zkušeným a konsensuálním politikem Janem Šrámkem (1870-1956). Ten se pokoušel otupovat hroty ve vztazích mezi církví, státem a společností tím, že hledal kompromisní řešení problémů. Šrámek tak ztělesňoval uvnitř politického katolicismu proud, který sice zaujal k obhajobě církevních zájmů loajální stanovisko, ale neinklinoval k příliš ostrému vymezení se vůči panující společenské a politické realitě. Zejména v Čechách však mnozí katoličtí politici se Šrámkovým přístupem nesouhlasili.⁸ V konfrontačním duchu vystupovali v největší míře zástupci intelektuálních katolických kruhů, kteří i své umělecké dílo stavěli do služeb zápasu za církevní zájmy a vedle deklarování snah o nábožensky podmíněnou estetiku a etiku formulovali rovněž jasné politické názory, v nichž často veřejně manifestovali nesouhlas s demokratickým a liberálním uspořádáním státu. Šrámek byl zároveň přesvědčeným vlastencem a podporoval české národní zájmy. Nepodařilo se tak dosáhnout toho, aby spolu dokázaly katolické politické subjekty, české, slovenské a německé, ve větší míře koordinovaně vystupovat a prosazovat své zájmy. Silný národní akcent byl zřejmý na Slovensku, protože příznivý vztah ke společnému státu byl velmi záhy determinován ze strany slovenských katolických elit anticírkevními excesy v českých zemích. Československý stát se musel na Slovensku vypořádávat rovněž s dědictvím uherské minulosti také v rámci mentalitní sféry mezi duchovenstvem. Na Slovensku totiž procházely kněžské elity velkou krizí loajalit, což bylo dáno do velké míry i tím, že velká část duchovenstva byla formována v duchu deklarované věrnosti svatoštěpánské ideji a maďarskému mocensko-politickému vlivu. Slováci navíc vstupovali do nového státu jako etnikum s naprosto odlišnými historickými i kulturními zkušenostmi, než český národ. Z tohoto důvodu také argumentovali potřebou udržení slovenské národní svébytnosti. Mezi českými katolickými Němci byl vznik Československa také vnímán spíše jako ohrožení národních zájmů, než jako platforma pro vzájemnou katolickou spolupráci.⁹ Tato

⁸ K tématu protišrámkovských skupin v lidové straně viz MAREK, P.: *Opozice kolem Rudolfa Horského a jeho kritika Šrámkova vedení ČSL*, in: „Bílá místa“ v dějinách Československé strany lidové. Sborník prací z mezinárodní vědecké konference k 90. výročí založení strany (1919-2009), (ed. P. Marek). Olomouc 2009, s. 54-68.

⁹ K tématu česko-německých národnostních tenzí v církevní sféře srov. ŠEBEK, J.: *Mezi křížem a národem. Politické prostředí sudetoněmeckého katolicismu v meziválečném Českosloven-*

neschopnost nalézt společnou řeč souvisela s upřednostňováním národních principů před těmi obecnějšími. Nastala tak situace, kdy představitelé katolických stran cítili větší loajalitu ke svému národu než k univerzální dimenzi církevních institucí. Tato skutečnost byla kriticky vnímána ze strany papežství, které v meziválečném období prosazovalo společný postup při hájení společných zájmů. V důsledku etnických dělicích linií i v rámci katolické církve byla zmařena jedna z možných cest řešení národnostního problému v Československu.

Jedním z výrazů církevních snah po řešení vyhrocené situace byly i personální kroky, podniknuté při novém obsazování biskupských stolic. Jedna souvisela se jmenováním nového pražského arcibiskupa. Po rezignaci prohabsbursky zkompromitovaného Paula de Huyna (1868-1946), se jeho nástupcem v úřadu pražského arcibiskupa stal František Kordač (1852-1934). Tento hodnostář měl z pohledu papežské strategie, sledující uklidnění církevně-politických poměrů, mnoho předností. Vatikánští činitelé byli přesvědčeni, že právě Kordačovy osobnostní charakteristiky budou nejlépe odpovídat novým společenským a národnostním podmínkám, které se utvořily vznikem Československé republiky. Ve stručnosti lze k jeho přednostem počítat prostý sociální původ, vyhraněně konzervativní názorovou orientaci a zároveň vynikající teologické znalosti. Noví biskupové byli jmenováni také do téměř všech dalších diecézí, nejdůležitější bylo jmenování, do nejvýznamnější ze všech diecézí, arcidiecéze v Olomouci, kde se po odchodu nenáviděného Lva Skrbenského z Hříště (1863-1938) jejího řízení ujal oblíbený sociálně cítící kněz a propagátor cyrilometodějského kultu Antonín Cyril Stojan (1851-1923), který se těšil hluboké úctě mezi řadovými věřícími, papežské kruhy reflektovaly jeho příspěvek ke stabilizaci církevní situace na Moravě v popřepjatových zmatcích.

V rámci jmenování biskupů se však objevovala ve vztazích mezi Svatým stolcem a československou vládou také konfliktní pole. Zvláště komplikovaná byla situace na Slovensku, kde zhruba polovina slovenských diecézí – Spiš, Nitara a Banská Bystrica – byla víceméně národnostně jednolitá, zbylé tři diecéze zůstaly územně rozděleny mezi Československo a Maďarsko – Trnava, Košice a Rožňava. Vůdčími postavami nového slovenského sboru biskupů se stali především spišský biskup Ján Vojtaššák (1877-1965) a nitranský biskup Karol Kmeťko (1875-1948), kteří byli jmenováni mezi prvními biskupy v poválečném období. Oba se snažili také prosazovat papežské tendence k obnově katolicismu. Oba byli přesvědčeni, že nositeli takové obnovy se stanou kněží, a proto usilovali o zlepšení jejich vzdělání a formace. Vzhledem k mimořádné politické i národní citlivosti však chtěla československá vláda co nejdříve vyřešit problém

sku. Brno 2006; KUNŠTÁT, M.: *Widerspruch von Tradition und Moderne? Prolegomena zum Verhältnis von sudetendeutscher Identität und Katholizismus im 20. Jahrhundert*, in: *Religion in den böhmischen Ländern 1938-1948. Diktatur, Krieg und Gesellschaftswandel als Herausforderungen für religiöses Leben und kirchliche Organisation* (eds. M. Zückert, L. Hölzlwimmer), München 2007, s. 49-71.

jmenování nových biskupů ve slovenských diecézích, kteří by splňovali především kritéria státní spolehlivosti.¹⁰ Zájem československého státu tím ne vždy korespondoval se záměry papežství, které prosazovalo především církevně loajální osobnosti. Z toho plynula pochopitelně řada konfliktních ploch. Po první světové válce se přetvářel také přístup Svatého stolce v rámci stanovení pravidel biskupských jmenování. Československo totiž usilovalo o možnost zasahovat do jmenování biskupů, stejně jako tomu bylo za monarchie, kdy si toto právo pro sebe nárokoval panovník. S tím však již papežství odmítalo souhlasit. Vedle debat o jmenovacím právu se komplikace projevovaly v tématech, týkajících se charakteru církevního majetku a úpravy diecézních hranic tak, aby odpovídaly státním hranicím. Tyto problémy provázely vztah ČSR a Svatého stolce zejména ve 20. letech a byly z velké části řešeny uzavřením modu vivendi v prosinci 1927 a jeho ratifikací 2. února 1928.

Závažný dopad v politické rovině a dokonce i na diplomatické úrovni ve vztazích mezi Československem a Svatým stolicí přinesly rovněž otázky recipování duchovních a národních tradic. Jejich připomínání se stalo mnohdy také prostorem k vyjasňování politických otázek. To lze ukázat například na dramatických událostech, které provázely vzpomínku na M. Jana Husa. Husova postava na sebe v průběhu dějin nabírala ideály, hodnoty, touhy i kontroverze mnoha generací. Od druhé poloviny 19. století byla jeho úcta jednou z páteřních tradic českého národního hnutí. Po roce 1918 velká část politických a veřejných elit oficiálně proklamovala a podporovala takovou podobu minulosti země, která se měla stát zdrojem pro budování nové národní a také státní identity. Jejím základem byly zejména pokrokové, liberální a demokratické tradice, na čelném místě tradice husovská a husitská. Svatý stolec byl však již na debaty, spojené s významem a kultem M. Jana Husa přecitlivělý, neboť se staly součástí mnoha diskusí, které byly vedeny v rámci jednání papežských diplomatů s československou vládou. Svědčí o tom ostatně již zpráva prvního apoštolského nuncia v Československu Clementa Micary (1879-1965), který již oslavy v prvních letech existence republiky vnímal jen prostřednictvím protikatolického akcentu.¹¹ Významným mezníkem v připomínání odkazu Jana Husa byl rok 1925, kdy se konaly vzpomínky na 510. výročí upálení a jednak se poprvé slavil Husův svátek jako památný den, což byl výsledek nově pojaté vzpomínkové kultury v ČSR, která se projevila i přijetím nového zákona o státních svátcích a památných dnech, který slavení Husova svátku zaváděl oficiálně. Ještě před samotným připomínáním Husovy památky se však vyostřila situace na církevně-politickém

¹⁰ K církevnímu vývoji na Slovensku z pohledu Svatého stolce viz PEHR, M. – ŠEBEK, J.: *Československo a Svatý stolec : Od nepřátelství ke spolupráci (1918-1928). I. Úvodní studie*, Praha 2012.

¹¹ Segreteria di Stato (Vaticano), Sezione per i rapporti con gli Stati. Archivio Storico (S. RR. SS), Archivio della S. Congregazione per gli Affari Ecclesiastici Straordinari (AA.EE.SS), Cecoslovacchia, III periodo (1920-22), Pos. 2, Fasc. 1, Micara Gasparimu 12. 7. 1920.

poli díky iniciativě slovenských biskupů. Ti o Vánocích 1924 zveřejnili pastýřský list, který pod hrozbou přísných církevních trestů zakazoval katolíkům členství v socialistických, komunistických a anarchistických stranách a spolicích včetně Sokola.¹² V listu biskupové připomínali podstatu bezbožných doktrín socialismu a komunismu a věřící upozorňovali na nebezpečí, které tyto ideologie představují nejen pro víru a morálku, ale také pro zachování sociálního smíru. Vydání pastýřského listu bylo považováno za první velké ofenzivní vystoupení představitelů katolické církve po konsolidaci poměrů v republice. V tomto kontextu získávaly oslavy kostnického mučedníka silný politický nádech zápasu mezi konzervativním a pokrokovým viděním světa. Svatý stolec vnímal oslavy jako manifestaci českého kacířství, zatímco vláda připomínala národní, kulturní a literární význam činnosti Jana Husa. Státní sekretář Pietro Gasparri (1852-1934) neuznával tvrzení československých představitelů, že zavedením Husova svátku se především zamýšlí oslava muže, jenž se vysoce zasloužil o národní kulturu, a vláda tak neměla na mysli podpořit oponenty katolické církve. Představitelé Svatého stolce naopak v Husovi dlouhodobě viděli jen symbol zápasu a vzdoru proti nejvyšší autoritě církve. Napětí mezi vládou a Vatikánem vygradovalo přímo v den oslav, 6. července 1925. Velké manifestace na Staroměstském náměstí se ve sváteční den oficiálně zúčastnili také prezident T. G. Masaryk a premiér Antonín Švehla (1873-1933). Nuncius však přesto v oslavách spatřoval urážku, a to bez ohledu na míru jejich oficiálnosti.¹³ Marmaggiho však nejvíce pobouřil fakt, že vedle oficiální účasti politických elit na slavnostech zavál na Pražském hradě místo prezidentské standarty prapor s husitským kalichem, což bylo Masarykovo gesto v duchu jeho otevřenému přihlášení se k husitské ideji. Atmosféra oslav byla ve Státním sekretariátu chápána jako ponížení katolické církve a provokace, jež uráží city katolíků. Oslavy tak roznítily dosud největší konflikt ve vzájemných československo-vatikánských vztazích a vedly k spěšnému odjezdu Marmaggiho ze země. Kuriální místa interpretovala odchod papežského vyslance pouze jako formální protest, ale nikoli jako důvod k přerušení diplomatických vztahů. Pražskou nunciaturu vedl poté jako chargé d'affaires Antonino Arata (1883-1948). Incident kolem Marmaggiho protestu a odjezdu ze země rozjitřil politickou situaci a z konzervativních katolických kruhů padaly výzvy, aby lidovci opustili okamžitě koalici. Spor mezi Svatým stolicem a československou vládou kolem interpretace Husova svátku byl sice vážnou překážkou vztahů Československa a papežství, ale přes ostré polemiky v rámci politických debat i v tisku dále negradoval. Stal se naopak příležitostí k seriózní diskusi mezi vládou a papežskými diplomaty o řešení sporných míst vzájemných vztahů. V prosinci 1927 tak mohla být jednání mezi vládou

¹² HROMJÁK, Ľ.: *Postoj Československé strany lidové voči pastierskemu listu slovenských biskupov v roku 1924*, in: „Bílá místa“ v dějinách Československé..., s. 109.

¹³ ŠMÍD, M.: *Apoštolský nuncius v Praze: Významný faktor v československo-vatikánských vztazích v letech 1920-1950*. Brno 2015, s. 354.

a Vatikánem završena podpisem modu vivendi, upravujícím základní parametry vzájemných vztahů.¹⁴ Přijetí dohody nebylo důležité jen z politického hlediska, ale jejím uzavřením sledoval Svatý stolec i své dlouhodobější cíle v rámci náboženské a společenské obnovy. Po přijetí modu vivendi Vatikán zintenzivnil i v Československu svou aktivitu ve směru podpory papežských záměrů, jakým byla například otázka zkvalitnění a prohloubení teologického studia, zvýšení duchovního vlivu na mládež, nebo výraznější podpora plánů, související s organizačním upevněním a expanzí Katolické akce, ústřední ideje pontifikátu papeže Pia XI. týkající se podílení vlivu laiků a tím i církve ve veřejném prostoru. Hned po příchodu do Prahy totiž vypracoval nový nuncius Pietro Ciriaci velmi obsáhlou a velmi kritickou zprávu o stavu církve.¹⁵ Vyzýval v ní k tomu, aby se katolíci zaměřili ve větší míře na svou obnovu a posílení akceschopnosti. Tuto zprávu můžeme chápat i jako jednu z inicializací proměny církevních paradigmat v českém prostředí, opuštění dosavadní praxe a otevření se moderním nárokům na působení katolických kruhů. Na biskupské konferenci, konané na podzim 1930, pak znovu nuncius Ciriaci vytýkal přítomným reprezentantům episkopátu a primárně Kordačovi, že se k otázce rozšíření Katolické akce stavějí laxe. František Kordač si ji však vyložil v duchu svých předchozích vizí o tom, že je primárně třeba zlepšit vzdělanost kněžských vrstev, což však bylo z pohledu Svatého stolce nedostatečné.¹⁶

Na vztahy Československa a Vatikánu v prvorepublikové periodě je třeba pohlížet také optikou nových papežských strategií, které byly tehdy realizovány. Zánik starých říší a vznik demokracií po první světové válce si vynutil i adekvátní reakci Svatého stolce. Katolická církev se v jejím duchu chtěla v meziválečném období znovu stát ve většině zemí ústřední součástí náboženského, sociálního i politického života. Současně papež Pius XI. rozvíjel centralistické tendence svých předchůdců, které měly upevnit sounáležitost jednotlivých místních církví s římským centrem. Jeho snahy se odrážely jak na proměnách teologických diskursů, tak na důrazech pro činnost církve ve veřejném prostoru. Pod vlivem papežských snah o duchovní a morální obnovu se začaly také zde profilovat významné osobnosti moderního teologického myšlení, jež začaly měnit převažující apologetický charakter katolické teologie a připravovaly možnosti vnitrocírkevního i ekumenického dialogu. Současně však vedly k podpoře radikálnějších přístupů církevního prostředí k politickým problémům. Dopady papežské politiky

¹⁴ Podrobně k jednáním viz DEJMEK, J.: *Československo-vatikánská jednání o modu vivendi 1927-1928*, in: Český časopis historický, 92, 1994, č. 2, s. 268-285.

¹⁵ Segreteria di Stato (Vaticano). Sezione per i rapporti con gli Stati. Archivio Storico (S. RR. SS), Archivio della S. Congregazione per gli Affari Ecclesiastici Straordinari (AA.EE.SS), Cecoslovacchia, IV. periodo (1922-39), pos. 112, fasc. 139, Situazione religiosa della Cecoslovacchia ed in particolare dell' Archidiocesi di Praga, Gennaio 1929.

¹⁶ Segreteria di Stato (Vaticano). Sezione per i rapporti con gli Stati. Archivio Storico (S. RR. SS), AA.EE.SS, Cecoslovacchia, IV. periodo (1922-39), Pos. 108-109 P.O., Fasc. 137, dopis Kordače papeži Piu XI., Praha 6. 11. 1930.

se projeví i v církevním životě prvorepublikového Československa. Stala se povzbuzením pro obnovné tendence, kterou generovaly řeholní kruhy a aktivní laici. Cílem těchto snah bylo vybudování katolické elity, jež se měla stát nástrojem ke spirituální i vzdělanostní obnově dalších katolických vrstev. Spolupráce s inteligencí signalizovala i rostoucí význam přemýšlivé a prožívané zbožnosti, jež doplňovala tu, jež se vázala na názornou a vnější podobu, často spojenou s velkými duchovními manifestacemi, například u příležitosti velkých poutí. Takovým velkým vyjádřením církevní loajality na Slovensku byl například eucharistický kongres v Bratislavě v roce 1924.

Papežova vyjádření ovšem měla nejen teologické a duchovní, ale i společensko-politické konsekvence, neboť odmítala představy o tom, že by náboženství bylo omezeno pouze na privátní sféru a vyzývala k razantnějšímu vystupování katolických elit ve veřejném prostoru. Papežem podporovaná Katolická akce viděla primární cíl v duchovní rovině, tedy ve snaze posilovat sebeidentifikaci katolických elit a pochopitelně upevnit jejich vazby uvnitř církve i navenek. Jednalo se o posílení činnosti laiků ve všech sférách společenského života, a to včetně politiky. Inspirující byla nepochybně také encyklika *Quas primas*, která zaváděla svátek Krista krále. Ježíše Krista prezentovala jako svrchovaného vládce nad individuem i nad celou společností, což pro papeže bylo důležité zejména z hlediska stability válkou rozvráceného světa.

Významný mezník nejen ve vývoji meziválečné politiky, ale i v rámci utváření náboženských poměrů představují v Československu výsledky parlamentních voleb v roce 1925. Ty v první řadě charakterizovala výrazná ztráta voličské podpory socialistické státotvorné levice, která se přelila zejména ke komunistům. Ti se díky tomu stali početně druhou nejsilnější stranou ve státě. Z voleb si však odnesly značné zisky i strany politického katolicismu. Úspěšní byli především českoslovenští lidovci, kteří se ziskem 13% stali třetí nejsilnější politickou stranou. Největší počet hlasů získali na Moravě, kde také celkově zvítězili. Podle historika Miloše Trapla výsledky voleb ukázaly, že v polovině dvacátých let již dosáhla ČSL masového vlivu mezi obyvatelstvem republiky.¹⁷ Velmi úspěšné byly také další velké katolické strany, lidovci a němečtí křesťanští sociálové, kteří dosáhli nejlepších výsledků za celou dobu meziválečného státu. Volební úspěch jen dále upevnil výraznou pozici Andreje Hlinky (1864-1938), kterého již od doby rakousko-uherské monarchie obklopovala aura mučedníka za národní slovenskou věc. Svatý stolec považoval rezultát parlamentních voleb za významný katolický úspěch. Vedoucí diplomatické mise Svatého stolce v Praze Antonino Arata ve zprávě do Říma mimo jiné uvedl, že „katolíci v republice – bez ohledu na národnost – mohou být hrdí na výsledky parlamentních voleb. Zatímco socialistické strany prohrály svůj Husův boj proti Římu a proti katolíkům, katolíci zasadili

¹⁷ TRAPL, M.: *Český politický katolicismus v letech 1918-1938*, in: *Český politický katolicismus 1848-2005*, s. 246.

soupeři překvapující lekci.“¹⁸ Z katolického hlediska znamenaly volby první velký krok ke zklidnění rozbouřených poměrů v nábožensko-politických otázkách. Na bázi přijetí zákonných předloh o protekcionistické ochraně zemědělské produkce a kongruie pro duchovní se vytvořil nový půdorys vládní koalice pravicových stran napříč národnostmi. Poprvé se na vládě podíleli němečtí ministři, z agrární a křesťansko-sociální strany. Její součástí se stala v lednu 1927 osobami ministrů Jozefa Tisa (1887-1947) a Marka Gažíka (1887-1947) ještě Hlinkova slovenská ľudová strana (HSL'S), kde však stále mělo velký vliv autonomistické křídlo a získala si tak nelichotivé vysvědčení, že „byla v poměru ke státu nejméně disciplinovanou stranou po komunistech“.¹⁹ K rozhodnutí slovenských ľudovců vstoupit do kabinetu přispěla nejspíše i okolnost aktivizace revizionistických kruhů v Maďarsku v průběhu let 1926 a 1927.²⁰

Dalším důležitý přelom v dalším vývoji katolicismu v českých zemích, a to jak ve vnějším i vnitřním ohledu, bezpochyby představovaly oslavy milénia smrti sv. Václava v roce 1929. Oslavy poskytly možnost k tomu, aby si zejména česká společnost ujasňovala svůj postoj k tradici zemského patrona. Staly se však i přelomem ve vztahu mezi církví a státem a iniciovaly vážné debaty o dalším vnitro-církevním vývoji. Jejich průběh byl ve znamení velkých kontroverzí. Oslavami milénia smrti zemského patrona mělo být do jisté míry paralyzováno katolické pobouření nad velkolepým průběhem husovských oslav, jež tak popudily vatikánské kruhy. Blížící se výročí Václavovy mučednické smrti v roce 1929 vedlo k nárůstu frekvence debat o svatováclavské tradici v politických, kulturních i společenských kruzích. Liberální a pokrokařské kruhy totiž usilovaly o potlačení náboženského charakteru oslav, protože se obávaly rostoucí ofenzívy politického katolicismu, který výrazně uspěl v parlamentních volbách v listopadu 1925.²¹ V levicově-liberální části názorového spektra byla zároveň svatováclavská tradice pocitována jako protipól demokracie a jako záštita pro autoritativní síly a „monarchistickou autokracii“.²² Prezident T. G. Masaryk se klonil také k důslednému rozdělení miléniových oslav na státní a církevní část. Navzdory sporům, které přípravu vzpomínky na tisíc let od Václavovy smrti provázely, konkrétní realizace jubilejních oslav se nesla ve znamení velkého úspěchu, jež symbolizovalo i oficiální dokončení

¹⁸ Segreteria di Stato (Vaticano), Sezione per i rapporti con gli Stati. Archivio Storico (S. RR. SS), AA.EE.SS, Cecoslovacchia, IV. periodo (1922-39), Pos. 62, Fasc. 64, Aratova zpráva Státnímu sekretariátu, Praha, listopad 1925.

¹⁹ KLIMEK, A.: *Velké dějiny zemí, sv. XIII. (1918-29)*, Praha-Litomyšl 2000, s. 585-586. V dubnu 1928 se ještě stali součástí většiny českoslovenští národní demokraté, kteří kvůli svým nacionálním postojům se vstupem do vládní koalice váhali.

²⁰ ALEXANDER, M.: *Proces s Vojtechom Tukou zo zpravodajstva nemeckého konzulátu v Bratislave*, in: Historický časopis, 40 (1992), č. 5, s. 613.

²¹ Demokratický střed, 6, č. 8, 23. 11. 1928.

²² RATAJ, J.: *Politické proměny symboliky svatováclavské tradice a tradice 28. října v moderních československých a českých dějinách*, in: Spory o dějiny II., Praha 2000, s. 86.

svatovítské katedrály v Praze.²³ V této době však došlo k velkému střetu kolem lojalit na Slovensku v rámci obvinění Vojtecha Tuky, který patřil k vůdčím tvůrcům programové ideologie Hlinkovy slovenské ľudové strany, ze špionáže ve prospěch Maďarska. Předcházelo mu zveřejnění mu zveřejnění Tukova článku „Vacuum iuris“ v novoročním čísle časopisu Slováč. Článek byl jedním ze zřetelných projevů slovenských snah o prosazení autonomie. V soudním procesu v říjnu 1929 byl Tuka odsouzen za protistátní činnost ve prospěch Maďarska k 15 letům vězení.²⁴ Tukovi stoupenci, především tzv. mladá generace ľudové strany, vyvíjeli tlak na Hlinku, aby znova proti „Prahe“ přitvrdil. Tuka byl totiž také jedním z tvůrců fašizujících ideových konceptů, reprezentovaných také v rámci Rodobransy, přidružené organizace Hlinkovy slovenské ľudové strany, která vznikla v roce 1923. Pro rodobranecský ideologický dogmatismus jsou nejdůležitější a nejcharakteristější dvě črty: nacionalismus a náboženský mysticismus, hledající oporu v katolické víře.²⁵ Právě z tohoto okruhu se rekrutovala také mladá elita strany, která byla Tukovi názorově blízká, a především začala ovlivňovat slovenskou politiku i katolické prostředí ve 30. letech. Hlinka těmto radikalizujícím se hlasům vyhověl a dva zástupci strany opustili 8. října 1929 vládní koalici, ovšem v situaci, kdy již bylo oznámeno vypsání předčasných parlamentních voleb. Do konce první republiky se již slovenští ľudovci do vládní sestavy nedostali.²⁶

V atmosféře zklidnění církevně-politické situace ve druhém deceniu existence ČSR se v českých zemích začaly rozvíjet akcenty na duchovní obnovu, která se projevovala především v řeholním milieu. Jejich členové studovali na vysokých školách v Evropě a díky tomu získali potřebný vzdělanostní rozhled. Pod vlivem papežských záměrů se měnily i akcenty v pastorační práci církve, která se chtěla soustředit na různé profesní a sociální skupiny. Ve 30. letech do popředí vystoupili jako nositelé společenské angažovanosti především laici, kteří ve veřejné aktivitě substituovali jak řeholní, tak i diecézní klérus.²⁷ Zejména z podhoubí Katolické akce vyrůstala v součinnosti s řeholemi řada dalších iniciativ, které se začaly

²³ Podrobně k průběhu svatováclavských oslav viz PLACÁK, P.: *Svatováclavské milénium. Češi, Němci a Slováci v roce 1929*, Praha 2002.

²⁴ K průběhu a dopadům Tukovy aféry viz např. RYCHLÍK, J.: *Tukova aféra*, in: Čornej, P. – Pokorný, J. a kol., *Osudové osmičky : přelomové roky v českých dějinách*, Praha 1999, s. 319-325; JANČÍK, D.: *Sázka na svět věřejška. Vojtěch Tuka v roli maďarského rezidenta*, in: *Fragmenty dějin : sborník prací k šedesátinám Jana Gebharta* (eds. J. Hájek, J. Kocian, M. Zítka). Praha 2006, s. 118-138; HERTEL, M.: *Vlastizrada alebo pomsta?: Kauza Vojtech Tuka a spol.*, in: *Storočie procesov : súdy, politika a spoločnosť v moderných dejinách Slovenska*. Bratislava 2013, s. 66-82.

²⁵ HRUBOŇ, A.: *Fašistický mýtus znovuzrodenia v kontexte ideológie Národnej obce fašistickej a Rodobransy*, in: *Český časopis historický*, 113, 2015, č. 2, s. 475.

²⁶ K vnitrokoaličním sporům kolem Tukova procesu viz. ŠEBEK, J.: *Parlamentní volby v roce 1929*, in: *Český časopis historický*, 96, 1998, č. 1, s. 102-138.

²⁷ Segreteria di Stato (Citta del Vaticano), Roma, Sezione per i rapporti con gli Stati. Archivio Storico (S. RR. SS), AA.EE.SS, Cecoslovacchia, IV. periodo (1922-39), Pos. 108-109 P.O., Fasc. 137, Pro Memoria Cecoslovacchia, zprávy českého novináře Karla Weiricha, Roma, Pentecoste 1934.

rozvíjet zejména ve druhé polovině 30. let, jež měly fruktifikovat tyto teoretické představy do hmatatelného výsledku. Jedním z takových konkrétních projektů, propojujících duchovní obnovu s apoštolátem mezi intelektuály, bylo *Studium catholicum*. Jeho počátky spadají do roku 1936, přičemž cílem bylo uspořádat soustavu přednášek, které by z katolického hlediska doplňovaly vysokoškolské studium.

V procesu názorové diferenciaci českého a sudetoněmeckého katolicismu znamenala podstatný zlom také ekonomická krize v první polovině 30. let, která byla zdrojem velkých sociálních napětí, a posílila odpor katolických elit vůči liberálním i marxistickým a socialistickým konceptům řešení nejen ekonomických, ale i politických problémů. Důsledky ekonomické krize se odrazily i na formulování sociálních koncepcí církevního magisteria. Neskrývanou ambicí papežské sociální politiky byla především rekonstrukce společenského řádu, který měl přispět k opětovné christianizaci společnosti, k prosazení „opravdové“ modernity a k harmonizaci sociálních vztahů, které by v duchu papežových představ nepodléhaly žádným politickým ideologiím.²⁸ Papež Pius XI. vydal v roce 1931 z tohoto důvodu hlavní sociální dokument svého pontifikátu, encykliku *Quadragesimo anno*.²⁹ Jako cestu k realizaci sociální spravedlnosti předpokládala encyklika morální obnovu a prosazení korporativních prvků do společenského uspořádání. Na základě často účelového odvolávání se na ideje papežského sociálního učení, konkrétně zejména na encykliku *Quadragesimo anno*, však prosazovaly ve 30. letech programové představy i autoritativní a antidemokratické síly, které jako základ společenského uspořádání neviděly individuum a jeho práva, ale nové uspořádání odvozovaly od vzájemné interakce širších sociálních skupin – tedy rodiny, stavu či regionu. V recipování stavovských myšlenek najdeme vymezení se proti liberalismu, parlamentarismu i levicovým názorům. Tyto aktivity se prosazovaly také v Československu. Drtivé sociální dopady krize jen urychlily přesvědčení zdejších konzervativních katolických kruhů, že zprofanované, především liberální elity v politice, hospodářství i kultuře nedokážou najít žádné přijatelné východisko z marasmu doby. K prohloubení jejich afinity k antidemokratickým postojům navíc přispívala deziluze z poválečného vývoje, pro nějž byl charakteristický rozpad tradičních hodnotových vzorců a rodinného života. Z programového hlediska konzervativní katolický proud často poukazoval na etický nihilismus, který přisuzoval primárně liberálnímu světonázoru.

V českých zemích měly antidemokratické jevy velice silnou základnu v intelektuální frontě, jež dávala demonstrativně najevo svou afilialitu ke katolictví. Platformou pro prezentaci a publicistické šíření takových názorů se staly nejrůz-

²⁸ CURTIS, D.: *True and false modernity. Catholicism and Communist Marxism in 1930s France*, in: *Catholicism, Politics and Society in Twentieth – Century* (ed. K. Chadwick). Liverpool 2000, s. 73.

²⁹ CHIRON, Y.: *Pio XI. Il Papa dei Patti Lateranensi e dell' opposizione ai totalitarismi*, Milano 2006, s. 248.

nější revue a periodika, sympatizující především s politickou pravicí, přičemž zároveň došlo k ostrým útokům na lidovou stranu, primárně její moravskou část. V podobném duchu se vytvářela situace na Slovensku i mezi českými Němci, kde rovněž mladí katolíci vystupovali v radikálním, často protidemokratickém duchu.

Slovenské i německé kruhy navíc výrazně inklinovaly k podpoře nacionálních dimenzí víry. Na Slovensku byly využívány i náměty, jež se skýtaly v dávnych velkých příbězích minulosti, například z doby příchodu cyrilometodějské misie v 9. století. Je zajímavé, že i při pokusu vytvořit „československý národní příběh“ hrálo určitou roli odkazování na cyrilometodějskou tradici, která upomínala také na společnou státní minulost Čechů a Slováků v rámci Velké Moravy. Situace na Slovensku však vykazovala známky silící nacionalizace a experiment společné syntézy národní tradice na příkladu cyrilometodějské misie se příliš nezdařil. Dokladem toho byly oslavy 1 100. výročí posvěcení prvního křesťanského kostela na Slovensku, postaveného za velkomoravského knížete Pribiny. Manifestace se v srpnu 1933 účastnilo v Nitře kolem 60 000 lidí, z nichž bylo kolem 2-3000 Hlinkových stranických příznivců. Těm se ovšem podařilo rozvrátit předem plánovaný program a z připomenutí kulturního a duchovního významu christianizace Slovenska se stala demonstrace za autonomii Slovenska. Hlinka před přítomnými přečetl tzv. Nitranskou rezoluci, v níž žádal právo Slováků na sebeurčení, slovenskou svébytnost a správu slovenských záležitostí Slováci.³⁰ Následný projev premiéra Jana Malypetra (1873-1947) zcela zapadl v prohlinkovském entuziasmu účastníků. Krátce poté vyslovil papežský nuncius Ciriaci Hlinkovi pochvalu a podpořil přímo i slovenské autonomní požadavky, čímž vzbudil velkou nevoli především mezi agrárníky. Nitranské události tak rezonovaly na zasedání československé vlády během podzimu 1933. Poté, co Beneš vytkl Ciriacimu vměšování do vnitřních záležitostí, k útokům se přidaly *Lidové noviny* a listy vládních stran, zejména agrárníckého *Venkova*, samozřejmě s výjimkou lidoveckých.³¹ Způsob diskuse v tisku na adresu nuncia Ciriaciho byl podle zpráv papežského vyslance údajnou ukázkou českého protirímského nepřátelství a přetrvávajících vlivů „neohusitismu“.³² Ministr Edvard Beneš se snažil napjaté poměry uklidňovat s ohledem na zahraničí a ubezpečoval pražského arcibiskupa Kašpara, který rovněž razantně protestoval proti urážkám Svatého stolce, že vláda nemá v úmyslu vyvolat se Svatým stolicí nějakou další roztržku.³³ Vyhrocení diplomatického konfliktu se však již nepodařilo zabránit a vláda

³⁰ ŠMÍD, M.: *Apoštolský nuncius v Praze: Významný faktor v československo-vatikánských vztazích v letech 1920-1950*. Brno 2015, s. 364.

³¹ KLIMEK, A.: *Velké dějiny země Koruny české. Svazek XIV (1929-38)*. Praha-Litomyšl 2002, s. 260.

³² Segreteria di Stato (Vaticano). Sezione per i rapporti con gli Stati. Archivio Storico, AA.EE.SS, Cecoslovacchia, IV. periodo (1922-39), Pos. 126-127, Fasc. 151, zprávy o ohlasu Pribinových oslav v srpnu 1933.

³³ Segreteria di Stato (Vaticano). Sezione per i rapporti con gli Stati. Archivio Storico (S. RR. SS), AA.EE.SS, Cecoslovacchia, IV. periodo (1922-39), Fasc. 149, Pos. 126, Kašpar Pizzardovi,

požádala o to, aby byl papežský vyslanec povolán do Říma ke konzultacím, což znamenalo nevyslovenou žádost o jeho odvolání z Prahy. Ciriaci v říjnu 1933 odcestoval z Československa a na začátku roku 1934 nastoupil diplomatickou misi v Portugalsku. Vzhledem k tomu, že v relativně krátké době odešel z Prahy již třetí nuncius, papežské vyslanectví zůstalo nějaký čas neobsazeno, co přispělo k uklidnění. K výraznějšímu ochlazení vztahů tedy nedošlo, československá vláda usilovala o urychlené řešení otázek, spojených s realizací modu vivendi. Nový nuncius, Saverio Ritter (1884-1951), dorazil do československé metropole v říjnu 1935. Události kolem Pribinových oslav sloužily i jako snaha lidovců využít vše ve svůj prospěch v zápase proti agrárníkům.

Vzniklá situace ovšem byla podnětem pro část katolické mládeže, aby se kriticky postavila vůči vládě i republice a dala najevo sympatie k Hlinkovi. Již na jaře 1934 začala další jednání o posílení vzájemné spolupráce mezi slovenským a českým politickým katolicismem, která zpočátku vypadala nadějně.³⁴ V dubnu 1934 například proběhla v klubu Lidových akademiků přednáška Hlinky a Tisa, kde oba vystupovali ve směru spojení obou katolických stran.³⁵ Překvapivě kladně se vyjádřilo i Šrámkovo moravské křídlo. Důvodem však byla především snaha zlomit moc mladých radikálů, podporujících antidemokratické tendence v HSLS a očistit stranu od maďaronských živlů. Ani tato jednání však nedospěla k možnému přiblížení se obou stran. Zvýraznění etnicky homogenního charakteru obou stran byla i nyní překážkou pro rozvíjení nějaké formy užší spolupráce a součinnosti. Během 30. let se velmi proměnil obraz slovenského katolicismu, jenž získal více na sebevědomí a na síle. Stoupající sebevědomí slovenského katolicismu přinášelo také změnu vnitrocírkevního diskursu. Mnohem více bylo zdůrazňováno, že katolické náboženství není jen světu vzdálený mysticismus, ale systém idejí a praktických představ, jež jsou schopny dát konkrétní odpověď na řešení nejdůležitějších společenských problémů, včetně palčivé sociální otázky.³⁶ Tento myšlenkový vzorec byl doplňován tezí, že řešení sociálních problémů lze docílit zavedením stavovské ideje, schopnou nahradit demokratický parlamentarismus.

Jak jsem již zmínil, směřování k národnímu rozměru víry bylo v období po roce 1918 dobře patrné také u německých katolíků, kde tyto názory silně artikulovala nejrůznější katolická uskupení, především některé katolické spolky mládeže.

Praha 27. 9. 1933.

³⁴ UŠIAK, J.: *Úsilie o vytvorenie katolíckeho bloku v predmníchovskej ČSR*, in: Příspěvky k dějinám KSČ 4/1967, s. 521.

³⁵ Po skončení schůze jim uspořádali i čeští posluchači mohutné ovace, in: Národní archiv Praha, PZÚ – AMV 207, 207-1395-30/14-17, veřejná schůze dne 24. 4. 1934 v klubu Lidových akademiků v Praze.

³⁶ HRABOVEC, E.: *Die Atmosphäre und die Strömungen im slowakischen Katholizismus der Zwischenkriegszeit*, in: *Aufbrüche und Umbrüche. Kirche und Gesellschaft Ostmittel- und Südosteuropas zwischen den Weltkriegen (1918-1939)* (ed- R. Bendel). Köln – Weimar – Wien 2007, s. 164.

Ty rozšířily svou činnost i pod vlivem ideově spřízněných subjektů v Německu i v Rakousku. Národní narativ zde našel silnou odezvu a němečtí katoličtí akademici ho prosazovali v těsném spojení s duchovním obsahem. Snažili se ho zdůvodnit teologicky v tom smyslu, že každý katolík má pracovat na rozvíjení národní svěbytnosti. Akcentace národní i duchovní sounáležitosti Němců v ČSR byla zároveň často zdůvodňována potřebou vytvářet mosty mezi různými názory směřy a sloužit tak efektivnějšímu hájení národních práv. V zásadě to však znamenalo, že německé katolické kruhy obtížně hledaly cestu ke spolupráci s českými věřícími. Nesoulad se zvýraznil i v kontextu politických změn v Německu po nástupu Hitlera k moci, jež podnítily volání po politickém sjednocení všech Němců i v Československu. Úkolu spojit německou minoritu do jednoho politického tábora se pod vedením Konrada Henleina ujala od podzimu roku 1933 Sudetoněmecká vlastenecká fronta, která se o dva roky později přejmenovala Sudetoněmeckou stranu. Do ní si část německých katolíků projektovala vizi velké obrodné síly, která změní nejen politiku, ale i duchovní ráz německého obyvatelstva. Ve 30. letech tak získala národní instrumentalizace německého katolictví konkrétní politické konsekvence. Henleinovo pojetí politiky, usilující o triumf národní pospolitosti, se promítlo i do církevních aktivit. Národní hledisko bylo často důležitějším principem než univerzální rozměr církevního působení ve veřejném prostoru.

Ve druhé polovině 30. let se nově utváří i vztah papežství a Československa. Změnu dokumentuje především aktivní role Vatikánu při prezidentské volbě v roce 1935. Masaryk totiž při své rezignaci v listopadu 1935 doporučil, aby se místo něho stal prezidentem jeho nejbližší spolupracovník a ministr zahraničí Edvard Beneš. Ten si mohl být od počátku jist hlasy levice, protože kromě státoporných socialistů mu svou podporu přislíbili i komunisté, kteří poprvé nestavěli vlastního kandidáta. S takovou možností však nesouhlasila část agrárníků, nejsilnější vládní strany, a proti Benešovi se pokusila získat širší podporu pro vlastního kandidáta, kterým se nakonec stal univerzitní profesor Bohumil Němec (1873-1966). Podstatnou úlohu sehrál v událostech prezidentské volby i Vatikán. Důvodem k zájmu o volbu hlavy státu spočívaly mimo jiné v úsilí papežské politiky vytvořit blok středoevropských států s katolickou většinou jako protiváhu „novopohanskému“ německému nacismu. Reakci Vatikánu ovlivnila i nedávná zkušenost z protikatolických kampaní agrárníků po pribinovských oslavách. Papežská diplomacie měla tedy jen pramalý zájem na podpoře kandidáta, který by vzešel z jejich řad.³⁷ Pro členy kurie bylo evidentně důležité i to, že Beneš vystupoval v církevních otázkách konciliantněji než Masaryk a nebyl zapomenut ani jeho podíl na dojednání modu vivendi, přinášející uklidnění do vzájemných

³⁷ Segreteria di Stato (Vaticano). Sezione per i rapporti con gli Stati. Archivio Storico. AA.EE. SS, Cecoslovacchia 1935-1938, Pos. 137, Fasc. 178, informace nuncia Rittera k prezidentské volbě, Praha 8. 12. 1935.

diplomatických vztahů.³⁸ Benešovi pomohl v pozitivní recepci také fakt, že na diplomatické úrovni přispěl k úspěšnému konání celostátního Katolického sjezdu v Praze na konci června 1935. Toto shromáždění ocenil jak papežský legát, pařížský arcibiskup Jean Verdier (1864-1940), tak i samotný papež Pius XI.³⁹ Skutečným jazýčkem na vahách při prezidentské volbě však byli slovenští ľudovci, o jejichž přízeň zápasily oba bloky. Nakonec se podařilo váhajícího Hlinku přesvědčit k podpoře Beneše. Tím se tzv. prosincový blok, který chtěl jeho kandidaturu zmařit, rozpadl. Konstruktivní spolupráce všech významných katolických stran při prezidentské volbě se ovšem nestala východiskem pro posílení vzájemných vazeb a také ve druhé polovině 30. let pokračovala disharmonie mezi jednotlivými národními katolickými milieu v československém státě. V září 1937 byla však vydána papežská bula *Ad ecclesiastici regiminis incrementum* o provádění modu vivendi, která přinesla zevní delimitaci československých diecézí, což byl další významný krok ke stabilizaci církevní situace na Slovensku.

Od druhé poloviny 30. let v českém katolickém prostředí narostl počet debat k otázkám vztahu demokracie a katolicství, což souviselo s dramatickými událostmi na evropské scéně. Významným katalyzátorem antidemokratických nálad českého katolicismu se staly zejména události španělské občanské války (1936-39), kdy reagovaly na pronásledování tamních katolíků republikánskou vládou. Zatímco demokraticky a liberálně smýšlející české i slovenské politické i kulturní elity, představitelé socialistické i komunistické levice i naprostá většina tehdejšího tisku u nás stály na straně republikánské vlády a poukazyvaly na zločiny pučistů, katolické kruhy se stavěly spíše za povstale generály pod Frankovým vedením. Debaty o vývoji španělské občanské války byly v okruhu konzervativních českých publicistů současně instrumentalizovány k antidemokratickým útokům, protože anticírkevní excesy ve Španělsku byly zevšeobecňovány jako nepřátelství liberální demokracie vůči katolické církvi. Lapidárně shrnul tyto názory redemptorista a známý publicista Josef Konstantin Miklík (1895-1966): „Špatní katolíci jsou ti, kdo chtějí kráčet křesťanstvím k demokracii“.⁴⁰ Často diskutovaným tématem na stránkách katolicky orientovaných revue byla i otázka stavovského uspořádání. Tento fakt jistě souvisel i přetrvávajícími sociálními problémy jako důsledku ekonomické krize.⁴¹

V církevních kruzích vzrůstaly ve druhé polovině 30. let i národnostní tenze, které vystupovaly do popředí zejména v česko-německých vztazích. V českých zemích zasahovala česko-německá národní napětí do řady sfér. Velké tenze byly patrné v řeholních komunitách, v řadách diecézního kněžstva i v bohosloveckých seminářích. Konflikty prudce gradovaly především v krizovém roce 1938. Pa-

³⁸ Tamtéž.

³⁹ Segreteria di Stato (Vaticano). Sezione per i rapporti con gli Stati. Archivio Storico (S. RR. SS), AA.EE.SS, Cecoslovacchia 1935-1938, Pos. 136 P.O., Fasc. 176, dopis státního sekretáře E. Pacelliho G. Panicovi na pražskou nunciaturu, Řím 13. 7. 1935.

⁴⁰ Obnova, I, č. 11, 15.5. 1937.

⁴¹ MED, J.: *Literární život ve stínu Mnichova (1938-39)*, Praha 2010, s. 227.

pežské kruhy kriticky vnímaly fakt, že velká část německých katolíků v ČSR nebyla v osudovém okamžiku roku 1938 schopna čelit nacionálním tlakům. Diplomacie Svatého stolce byla také již na jaře 1938 přesvědčena, že nacistická vláda se nespokojí s poskytnutím autonomie územím s německou většinou, ale bude požadavky vůči československé vládě stupňovat až k jejich odtržení. Tyto předpoklady se pak potvrdily na podzim 1938.

V souvislosti se vzrůstajícími pocitem ohrožení státní samostatnosti pod tlakem nacistické politiky dávali čeští katolíci po většinu roku 1938 manifestačně najevo své národní smýšlení. Vlastenecké projevy zněly i na místech paměti, spojených s působením svatého Václava. K velké národní manifestaci byly v červenci 1938 přímo ve Staré Boleslavi využity oslavy 300 let od opětovného návratu mariánského obrazu Palladia v roce 1638, poté, co bylo uloupeno saskými vojáky. Účastnili se jí i příslušníci ozbrojených složek a legionářských spolků.⁴² Historická i duchovní paměť tohoto místa byla vnímána jako most, propojující katolickou a národní identitu. Svatováclavské téma rezonuje přímo v osudových dnech zářijové krize, kdy je Palladium ze Staré Boleslavi přeneseno na několik dnů do Prahy, přičemž se prosebných procesí účastnilo kolem 150 000 lidí. Vlastenecké naladění věřících bylo přítomné i v rámci velkých poutí na moravském místě cyrilometodějské paměti, na Velehradě. V červenci 1937 konstatoval jeden z komentářů, že cyrilometodějství může fungovat i jako jednotící idea pro obnovu morálního povědomí v těžkých dobách společenského rozvratu, kdy nastala „vláda útluaku a násilí... hanební a ničemní vládci, zmatená a bezradná inteligence, zmatek všeobecný“... rychle se měnící a nepřehledání politická situace byla příhodnou situací pro hlásání řádu a pokoje.⁴³ V tehdejší katolické publicistice se však v této souvislosti připomínala i podpora Vatikánu v zápase o československou demokracii: „věčný Řím zůstává nejlepší oporou a záštitou, když chceme u nás zabezpečovat a zachovat svobodu individuální i národní proti koncentračním táborům ztřeštěného totalismu i pravou rovnost a bratrství Kristovy lásky. Na křižovatce bludných cest evropského Východu i Západu má cyrilometodějská orientace římská po tisíci letech zase svůj neocenitelný význam pro náš národ“.⁴⁴ Věřící při příležitostech velkých katolických svátků a manifestací demonstrovali nejen loajalitu vůči katolické konfesi, ale také vůči své zemi a svému národu. Odhodlanosti si všímal také papežský nuncius Ritter. Pozitivně ho zaujal mimo jiné i slet tělovýchovného spolku Sokol, který jinak vystupoval v protiklerikálním duchu, ve dnech 3. – 6. července 1938, který byl inscenován jako demonstrace vůle bojovat za samostatnost národa. Papežský vyslanec Ritter proto ve svých relacích právem hovořil o vysoké morální připravenosti českého národa, která ještě vzrostla od květnové krize, kdy vláda vyhlásila částečnou mobilizaci.⁴⁵

⁴² Věstník staroboleslavský, 9, č. 4, s. 53-54.

⁴³ *Odkaz cyrilometodějský*, in: Katolík, 2 (19), č. 13-14, červenec 1937, s. 1.

⁴⁴ Našinec, 74, č. 152, 5. 7. 1938.

⁴⁵ Segreteria di Stato (Vaticano). Sezione per i rapporti con gli Stati. Archivio Storico (S. RR. SS),

V době mnichovské krize v roce 1938 vlastenecká vlna mezi katolickými věřícími dosahovala vrcholu, stejně jako mezi většinou českých občanů. O to výraznější byl pak zlom, který přišel v souvislosti s mnichovskou dohodou a ztrátou pohraničních území. Česká společnost nebyla psychicky připravena na ořes zářijové kapitulace a zradu nejbližších spojenců, a proto nedokázala dostatečně razantně čelit tendenci zúčtovat s prvorepublikovou demokracií a jejími nositeli.⁴⁶ Typickým rysem dní a týdnů bezprostředně po přijetí mnichovského diktátu, bylo horečné hledání viníků této katastrofy. Tyto nálady se přelily do veřejné sféry a zasáhly politický a společenský život. Na Slovensku katolické kruhy vnímaly mnichovskou katastrofu jako důsledek sekulární politiky vlády a podílely se aktivně na proměně státoprávního charakteru státu, daném přijetím žilinské dohody, která fakticky zaváděla slovenskou autonomii.⁴⁷ Sudetoněmečtí katolíci, kteří mnohdy s nadšením vítali přičlenění pohraničního území k Třetí říši, byli již na podzim 1938 konfrontováni se zásahy do církevních pravomocí a institucionálních struktur, podnikanými ze strany nových mocenských elit z nacistické strany.

Pravicová část českého politického spektra zase viděla domácího viníka zejména v politice Hradu a neschopnosti zajistit mezinárodní pozice československého státu. Po abdikaci prezidenta Beneše 5. října 1938 se hlavní výtky a nevybíravé útoky snášely právě na jeho hlavu. V hektické atmosféře se začala také urychleně budovat nová ideová konstrukce státu, založená na kritickém vymezení vůči politickým i ideovým symbolům předmnichovského Československa. V utváření politických a ideových koncepcí druhé republiky hrály klíčovou roli také katolické konzervativní kruhy. Z tohoto prostředí zaznívaly také mnohé argumenty, které poukazovaly na špatně položené základy novodobé české státnosti po roce 1918. V nastalé politické situaci měl katolický proud poměrně značnou údernou sílu. Z pocitu zrady, opuštěnosti, nenadálé beznaděje a znejistění předchozích hodnot hledala část lidí ztracenou jistotu v tradičních náboženských hodnotách a ideálech. Duchovní tradice, na něž chtěli katoličtí konzervativci navazovat, souvisely s obdobími, kdy se spojovala v plodné symbióze náboženská víra i vysoké národní uvědomění. Východiskem z krizové situace se mělo stát obnovení významu doby Karla IV., chápané jako kontrapunkt ke zmatkům husitského období, barokní epochy a především svatováclavského kultu. Ten se měl stát novým ideovým základem a tmelem pro frustrovanou českou společnost. V důsledku mocenských změn se ale nově utvářel obraz postavy „věčného knížete“, který byl přinášěn do veřejného diskursu. Před Mnichovem měl sv. Václav povzbuzovat bojovný duch

AA.EE.SS, Cecoslovacchia, IV. periodo (1922-39), Pos. 144, Fasc. 182, zpráva nuncia Rittera o politické situaci v Československu, Karlovy Vary 31.7. 1938.

⁴⁶ K podrobnému rozboru politické i ústavně-právní situace v pomnichovském Československu viz GEBHART, J. – KUKLÍK, J.: *Druhá republika 1938-1939. Svár demokracie a totality v politickém, společenském a kulturním životě*. Praha-Litomyšl 2004; KUKLÍK, J. – NĚMEČEK, J. – ŠEBEK, J.: *Dlouhé stíny Mnichova. Mnichovská dohoda očima signatářů a její dopady na Československo*. Praha 2011, s. 95-111.

⁴⁷ HRABOVEC, E.: *Die Atmosphäre ...*, s. 169.

českého národa. Po kapitulaci na podzim 1938 se do popředí dostával akcent na mírumilovnost knížete i na jeho snahu najít shodu s okolními sousedy, tedy samozřejmě primárně s Německem. Zároveň se stala osoba světce zástěrkou pro šíření autoritativních představ o novém uspořádání státu, které se artikulovaly do podoby názoru, že jen mocná osobnost podle vzoru velkých panovníků sv. Václava či Karla IV. je schopná zavést řád po období krize a chaosu.

Za poněkud nestandardních okolností proběhla i volba nové hlavy státu. Po Benešově abdikaci mělo být Národní shromáždění svoláno k prezidentské volbě do 14 dnů. Ta se nakonec uskutečnila až 30. listopadu 1938. Za prezidenta byl zvolen výraznou většinou zbylých členů obou komor parlamentu dosavadní předseda Nejvyššího správního soudu Emil Hácha (1872-1945), osobnost bez přímých politických zkušeností, ale znalec ústavního a správního práva. Hácha ztělesňoval obraz člověka, který respektuje konzervativní hodnoty a je věřícím katolíkem. Ideovou proměnu druhé republiky symbolizoval navenek i rituál po samotné prezidentské volbě, která proběhla v budově Poslanecké sněmovny v Rudolfinu, přičemž naprosto novým fenoménem v sekulárním státě bylo posílení duchovního významu prezidentského úřadu. Tisk například psal o tom, že nový prezident nastoupil svůj úřad ve jménu Božím.⁴⁸ Druhý den po zvolení do funkce přišel Emil Hácha uctít ostatky sv. Václava do svatováclavské kaple. Tím chtěl dát najevo i vizuálně, že stát se bude v osobě jeho hlavy hlásit jednoznačně ke katolickým tradicím. Ve čtvrtek 1. prosince 1938 dopoledne sloužil kardinál Kašpar bohoslužbu pro nového prezidenta i pro členy nově jmenované vlády, v jejímž čele stanul agrárník Rudolf Beran (1887-1954), vůdčí figura pravicové Strany národní jednoty. Nový premiér přislíbil apoštolskému nunciovi Ritterovi ještě před jmenováním kabinetu, že vláda bude respektovat katolické principy ve výchově mladé generace a v otázkách manželství, kde bude ustupovat od liberální praxe minulých let.⁴⁹ Katoličtí konzervativci se kojili nadějí, že prosadí své programové varianty v nových mocenských podmínkách, a stát bude organizován na zásadách korporativismu a katolické supremacie. Vznikající systém sice vznikal na půdorysu opuštění demokratických svobod a omezení možnosti artikulovat odlišné politické názory, současně však nedocházelo k takovým rozsáhlým mobilizačním kampaním, které by povinnou politizací prostupovaly každodenní život občanů, což druhorepublikovou realitu odlišovalo od celé řady autoritativních režimů a samozřejmě i totalitních systémů.⁵⁰

Úvahy nad národní očistou a polemiky proti předchozímu politickému i kulturnímu systému se staly zdrojem silných antisemitských tendencí, které se ve výrazné míře objevily i v českém katolickém prostředí. Antisemitismus se stal

⁴⁸ Lidové noviny, 46, 30. 11. 1938, č. 604.

⁴⁹ Segreteria di Stato (Vaticano). Sezione per i rapporti con gli Stati. Archivio Storico (S. RR. SS), AA.EE.SS, Cecoslovachia 1938-1939, Pos. 146-147 P.O., Fasc. 198, zpráva o rozhovoru mezi Rudolfem Beranem a Ritterem, Praha 11. 11. 1938.

⁵⁰ PUTNA, M. C.: *Česká katolická literatura (1918-1945)*. Praha 2010, s. 326.

v katolických kruzích již v předchozích letech, v kostce řečeno, určitým znakem odsouzení modernistického (a hned dodejme, že šlo o pandán nemorálního) pohledu na svět, kritického odstupu k parlamentní demokracii a také k liberálnímu ekonomickému řádu a nedostatečnému hájení národních zájmů. Důraz na upevnění národních a morálních hodnot jako sebezáchovného prvku češství na osudové křižovatce se objevuje v programových prohlášeních řady kulturních seskupení, do nichž jsou zapojeny i katolicky orientované osobnosti. Růžena Vacková (1901–1982) ve snaze definovat metafyzickou a mystickou jednotu národního kolektivu z něho Židy a priori vylučovala. V programovém prohlášení agrárně ruralistické *Brázdy* z listopadu 1938 bylo zdůrazněno, že kulturní, literární a vědecká činnost Židů nesmí narušovat myšlenkovou a mravní čistotu národa.⁵¹

Mezi českými katolíky však byla s postupujícími týdny existence druhé republiky patrná jistá změna diskursu, protože jedním z hlavních otázek již není primárně určení viníků mnichovské katastrofy, ale hledání prostorů pro udržení národní existence. Typickým znakem katolických intelektuálních aktivistů je vedle toho neustále volání po pokračování společenských změn a budování kontrapozice vůči předchozím dvaceti letům existence státu. Druhá republika však znamenala zpochybnění demokratických idejí prvorepublikového státu, příklon k autoritativnímu řízení státu a posílení významu konzervativních národních tradic ve veřejném diskursu. Již před jejím koncem v podobě nacistické okupace českých zemí a vznikem samostatného Slovenského štátu mnozí katoličtí intelektuálové uvažovali především o posílení národního vědomí.

Zkoumání církevních dějin nejen meziválečného Československa, ale celé doby 20. století představuje významný segment historiografického bádání, které poskytuje vhled i do dalších sfér společenského života, nejen přímo náboženské a církevní, ale dává také možnost analýzy politických, ideových, sociálních, nebo kulturních dějin.

Inter-war Catholicism in Czechoslovakia in the context of papal program strategies

JAROSLAV ŠEBEK

The religious and political situation in Czechoslovakia following World War I was characterized by a strong anti-clerical wave, with associated significant secularization and laicization tendencies, the most prominent in Central Europe. The new legislation curtailed the influence of the church on the public life and culture. The Vatican's efforts focused on preventing radical separation of church and state (French style), while the Concordat brought stabilization of mutual

⁵¹ MED, J.: *Literární život ve stínu Mnichova (1938-39)*. Praha 2010, s. 87.

positions. The Vatican appreciated the conciliatory approach of E. Beneš and helped him in the presidential election. However, he could not prevent the onset of nationalism among the Catholics in Czechoslovakia in the late 1930s and did not oppose the trend towards etatism and authoritarianism in their ranks.

VZŤAH K RÍMSKOKATOLÍCKEJ CIRKVI AKO PROBLÉM ČESKO-SLOVENSKÝCH VZŤAHOV

JÁN ŠTEFANICA

„Hor sa do práce! Na Slovensku sa to už začalo. Ja som cieľom ich strelby, pretože som rozvinul prápor kresťansko-katolíckej obrany. No nebojím sa ich, pravda a Boh je na našej strane. Nech si škripú zubami.“¹

Andrej Hlinka, 1. februára 1919, Ružomberok

Svätá stolica sa stala síce jedným z prvých štátov, ktorý medzinárodne uznal Československú republiku, už bezprostredne od jej vzniku sa však začali prejavovať najrôznejšie závažné trecie plochy vedenia nového štátu a katolíckej cirkvi. Navonok sa prejavili najmä v politickej, kultúrnej, školskej a občianskej sfére, v súvislosti s rozdielnym chápaním októbra 1918 ako oslobodenia.

Napriek prezentovanej jednote československého národa bola už od začiatkov zrejme odlišnosť nielen národných mentalít, ale hlavne pred rokom 1918 stále sa prehlbujúca odlišnosť štátoprávného a politického vývoja uhorskej a rakúskej časti mocnárstva. Unifikácia potrebných právnych oblastí nebola v Československu jednoduchá a v mnohých sférach prebehla až po druhej svetovej vojne. Aj z toho pramenil rozdielny prístup štátnych predstaviteľov k viacerým vzniknutým problémom a taktiež rozdielne vnímanie zavádzaných reforiem občanmi. V školskej sfére sa to prejavilo už čoskoro, keď minister školstva a národnej osvety Gustav Habrman, smerujúci k náboženskej neutralizácii školstva a skutočnej náboženskej slobode, výnosom o náboženských úkonoch zo dňa 25. novembra 1918 zrušil povinnú účasť detí na katolíckych náboženských obradoch a pravidelnú školskú modlitbu. Náboženská výzdoba tried bola ponechaná na individuálnom rozhodnutí učiteľov.²

¹ Z listu Andreja Hlinku Františkovi Valouškovi, moravskému rímskokatolíckemu kňazovi, členovi Katolíckej strany národnej na Morave, poslancovi Revolučného Národného zhromaždenia a senátorovi Národného zhromaždenia Československej republiky za Československú stranu ľudovú. Originál v archíve autora.

² Išlo o výnos číslo 214 z 25. 11. 1918. Konkretizáciu, úmerne zmyslu ústavne zaručenej slobody svedomia vydalo Ministerstvo školstva a národnej osvety ako výnos číslo 5125 z 9. mája 1919, ktorým bližšie vysvetľuje predchádzajúcu normu číslo 214: „Školní úřady všech stupňů, ředitelstva a správy škol i všecko učitelstvo nechtě si jasně uvědomí, že účelem výnosu čís. 214 z 25. listopadu 1918 bylo uvolnit žactvo i učitele z útlaku, kterým dosud různá nařízení vládní i proti duchu rakouského základního zákona státního o všeobecných právech občanů omezovala jejich svobodu svědomí. Škola ani úřady nejsou více oprávněny, aby žactvu a učitelům účast při jakýchkoli úkonech náboženských přikazovaly, stejně však nejsou ani úřední orgány, ani učitelé

Na Slovensku sa dodnes prakticky nereflektuje, že obrovské pnutie sa akumulovalo v Čechách a na Morave (v českojazyčnej, ako aj nemeckojazyčnej časti oboch krajín) priamo vnútri katolíckej cirkvi, a to minimálne za predchádzajúce štvrtstoročie. Vo veľkonemecky zmýšľajúcich kruhoch v Čechách bola katolícka cirkev hodnotená ako programovo antinemecká, odporujúca nemeckým národným záujmom; jedným z názorných výsledkov bol odchod masy veriacich aj radových farárov do starokatolíckej cirkvi rozvinutý ešte v závere 19. storočia.³ V českojazyčných kruhoch prebiehal proces tzv. katolíckej moderny; jeho súčasťou bolo to, čo o trištvrte storočia neskôr nastane aj v ústredných článkoch katolíckej cirkvi ako „aggiornamento“, druhou výraznou zložkou bolo medzi radovými veriacimi aj radovými farármí stále ostrejšie vnímanie vrcholných predstaviteľov katolíckej cirkvi v Čechách a na Morave ako prohabsburských kolaborantov, ako elementov prekážajúcich národným záujmom a potrebám, respektíve im priam škodiacich. Táto druhá, národná zložka za vojny ešte akcelerovala (o. i. napríklad v Šrámkových tvrdých intervenciách priamo u cisára v snahe zabrániť menovaniu nových arcibiskupov aj v Olomouci /Skrbenského/ aj v Prahe /Huyna/); po vojne viedla k odchodu veľkej časti veriacich aj radových farárov katolíckej cirkvi do novej cirkvi československej. Iným dôsledkom bolo, že iba brnianskemu biskupovi Bauerovi bolo priznané, že je skutočným pastierom svojich ovečiek, zvyšných päť ako neúnosne „prohabsburských agentov“ sa muselo poďakovať a odísť.⁴ Nová interpretácia histórie s akcentom na reformáciu sa stala výrazným rysom v porevolučnej spoločnosti.⁵ Odpor občianskej spoločnosti voči katolíckej cirkvi v revolučných udalostiach roku 1918 v Čechách a na Morave, najmä v mestskom obyvateľstve, bol príznačný nielen heslami za odčinenie Bielej hory, ale aj výrokmi, že klerikálom ušiel do Viedne posledný rýchlik a pod.⁶

Andrej Hlinka zvolil inú taktiku: riskoval a maďarónov zobral na milosť⁷ (aby medzi národne uvedomelými slovenskými elitami nedominovali evanjelici); napriek tomu však aj v jeho záujme a záujme uchovania pozícií katolíckej cirkvi na

oprávnění, aby v jakékoli formě ji zakazovali, nebo v ní jakkoli bránili, pokud není v odporu se školními zákony a řádem školním.“ „Ponechává se tedy pečlivě úvaze jednotlivých učitelův a sborův učitelských, aby u vědomí vlastní zodpovědnosti vychovatelské upravili otázky zdánlivě sporné podle zvláštních poměrů místních v každém jednotlivém případě ve smyslu § 86. def. řádu škol. a vyučovacího.“ Výnos č. 5125 z 9. 5. 1919.

³ Prechod Čechov do starokatolíckej cirkvi bol síce znateľný, ale ostal okrajovým javom.

⁴ Pričom Bauer bol nemeckej národnosti, všetci biskupi českej národnosti museli odísť z úradu.

⁵ Informácie Ministerstva spravodlivosti o učiteľoch Aloisovi Hoškovi a Hedvige Kovaříkovej, Archív Kancelárie prezidenta republiky, fond cirkvi, katolíci, inv. č. 487 / A, sig. D7581, škat. č. 31.

⁶ JANDOUREK, J.: *Vzestup a pád moderního ateismu*. Praha 2010, s. 76.

⁷ Hlinka stratil dôveryhodnosť u veľkej časti Čechov už svojím zmierením s biskupom Párvym v roku 1908. Čakali, že v nezmieriteľnom odpore proti Párvymu zostane Hlinka natrvalo, respektíve až do plného národného oslobodenia, ktoré zmetie práve všetkých ľudí typu Párvyho. Len tak mohol ostať Hlinka v českých očiach skutočným národným hrdinom. (Pozn. ed.)

Slovensku prebehla podobná výmena biskupov. Rovnako sa presadzovala ostrá národná línia proti ostrihomskému arcibiskupovi Černochovi.⁸

Z hľadiska česko-slovenských vzťahov bol významný historický vývoj postoja ku katolíckej cirkvi v slovenskom a českom národe.⁹ Tu je možné hľadať a nájsť zárodky budúcich konfliktov vo vzájomných vzťahoch. V postoji voči katolíckej cirkvi na Slovensku zohral, okrem iných vedľajších faktorov, dôležitú úlohu vzťah slovenských evanjelikov a katolíkov, ktorí si popri vyzdvihovaní svojich zásluh vedeli vytknúť aj odnárodnené postoje. Pokým do roku 1918 túto výčitku adresovali evanjelici katolíkom pre mnohé otvorene maďarónske postoje a pre ich citový vzťah k „Regnum Marianum“¹⁰, po vzniku Československej republiky to boli, naopak, katolíci, upozorňujúci evanjelikov na možnú ateizáciu slovenského národa, ktorú spájali s rizikom odnárodnenia.¹¹

Návšteva L. Štúra (evanjelik a syn učiteľa evanjelickej školy), J. Hurbana (syna evanjelického kňaza) a M. Hodžu (evanjelického kňaza) u katolíckeho kňaza Jána Hollého prebývajúceho u dekana Martina Lackoviča na Dobrej Vode, bola svojho času príkladom zhody v úsilí za spoločnú vec. Ďalšou etapou bola Moyzesova a Kuzmányho zhoda. Napriek problémom, ktoré nastali po roku 1918, istú analógiu môžeme vidieť aj v prípade Hlinkovej a Rázusovej zhody vo Zvolene 1932, aj s neskorším vytvorením autonomistického bloku. V postoji ku katolíckej cirkvi na Slovensku bol významný ešte jeden faktor. Napriek maďarizačnému správaniu katolíckeho duchovenstva a episkopátu to pre radových katolíkov nebol dôvod na také razantné kroky ako hore uvedenej veľkej časti českých katolíkov.¹²

⁸ Ktorý bol slovenskej národnosti, naopak, jediný biskup, ktorý mohol (obdobne ako Bauer) ostať v úrade, bol košický Colbrie, národnosti maďarskej.

⁹ Na Slovensku sa dodnes viac-menej nereflektuje, že už rekatolizácia v 17. storočí prebiehala v Uhrách najčastejšie „iba“ formami tvrdého šikanovania nekatolíkov, pričom v Čechách a na Morave sa rekatolizácia realizovala otvoreným štátnym terorom, „ohňom a mečom“. A aj tolerančná reforma Jozefa II., aj vyhlásená sloboda vierovyznania po roku 1848 neboli nikdy patrične garantované, a preto ostali v realizácii iba polovičaté, nedôsledné; rakúske cisárstvo do poslednej minúty svojej existencie podržovalo výsady a preferencie katolíckej cirkvi. (Pozn. ed.)

¹⁰ Myšlienka Uhorského kráľovstva zasväteného Božej matke Márii, ktorá ho v zmysle odkazu sv. Štefana ochraňuje.

¹¹ Na Slovensku sa vtedy nevnímalo a dodnes sa nechápe, že súčasťou liberálnej mentalita v Čechách a na Morave roku 1918 bol aj cieľ oslobodenia individua od závislosti od cirkvi, resp. od tlaku cirkvi, a to nie ako nejaká ateistická orientácia, ale ako uplatnenie práva individua „vyznávať si svojho Boha po svojom“. S tým súvisela aj prehľbená nedôvera k farárom a vyšším cirkevným hodnostárom a súčasne dôvera k laickým kazateľom. Ešte v súčasnosti aj katolícki sociológovia, počnúc Tomášom Halíkom, akcentujú práve tento trend celkom individualizovanej viery väčšiny obyvateľov ČR s tým, že skutočných ateistov v ČR je naďalej výrazná menšina. (Pozn. ed.)

¹² Z inej strany pre Poliakov ostávala katolícka cirkev významnou národnou oporou proti progromovej rusifikácii po celé 19. a začiatok 20. stor.

Katolícka cirkev a viera zaujímali významné miesto aj v politickom živote Čiech a Moravy, avšak vývoj a postoje boli formované omnoho komplikovanejšie a vo vzťahu ku katolíckej cirkvi aj rozporupľejšie. Už pred 1. svetovou vojnou tu existovalo viacero politických strán s katolíckym zameraním. Na Morave pôsobila Katolícka národná strana¹³ s Kresťansko-sociálnou stranou¹⁴, v Čechách pôsobilo dokonca až päť politických strán: Kresťansko-sociálna strana, Katolícko-národná strana, Konzervatívna katolícka strana, Kresťansko-sociálna ľudová strana a Česká strana konzervatívna. Moravské katolícke strany však mali výrazne väčší význam pre obyvateľstvo, a to sa prejavilo na voličskej základni, ktorá bola oveľa silnejšia na Morave než v Čechách.¹⁵ Po vzniku Československej republiky museli katolícke strany čeliť zmene politickej situácie vrátane volebného práva. Najprv došlo v dňoch 5. – 6. januára 1919 k zlúčeniu troch českých strán¹⁶ a 26. januára 1919 sa k nim pripojili aj moravské strany. Tak bola kreovaná Československá strana lidová.

Rozporuplný vzťah ku katolíckej cirkvi sa zreteľne prejavil aj vo vedeckých polemikách, ktoré však v mnohom reflektovali postoje jednotlivých zložiek obyvateľstva. Príznačnými sa stali spor o zmysel českých dejín, tiež vznik brnianskej normatívnej teórie práva. Sporom o zmysel českých dejín bola poznačená polemika vedená v rokoch 1895 – 1938. Zúčastnili sa jej popredné osobnosti českej filozofie, reprezentované T. G. Masarykom či E. Rádlom a českej historiografie reprezentované J. Pekařom, K. Kroftom atď. Zapojili sa však aj rešpektované osobnosti z iných oblastí, ako politik J. Kaizl či F. Peroutka. Spor mal viacero rozmerov, zásadným prvkom však bol rozpor medzi Masarykovým filozofickým idealisticko-teleologickým a Pekařovým na pohľad pozitivistickým pojatím českého historického vývoja. Masarykov pohľad na potreby pokračovať v diele J. Husa a bojovať proti klerikalizmu¹⁷ je zhrnutý už v diele *Česká otázka*.¹⁸ Rozhodol sa opustiť koncepciu F. Palackého, ktorý zmysel českých dejín poňal predovšetkým v skrížení českej a nemeckej identity a posunul ich do roviny kultúrno-sociologickej, s dôrazom na reformáciu. Masarykove tézy o českých dejinách odmietal Josef Pekař. Vo svojej rozsiahlej štvorzväzkovej práci *Žižka a jeho doba*¹⁹ hodnotí J. Žižku skôr ako vojaka a upiera husitstvu nadnárodný význam,

¹³ Reprezentovaná Mořicom Hrubanom.

¹⁴ Reprezentovaná Jánom Šrámkom. Ako jediná z vymenovaných katolíckych strán spájala v sebe kresťanskosociálne zameranie so skutočným demokratizmom a keďže bola dovtedy najsilnejšia, dokázala táto zložka po roku 1918 najmä v kritických etapách určovať vývoj celej lidovej strany, najvýraznejšie v roku 1938 a v odboji za druhej svetovej vojny. (O úlohe Šrámka pozri iné štúdie v tomto bloku.)

¹⁵ Ľudová strana bola jednou z najsilnejších strán vôbec, čo sa odrážalo v kľúčovej úlohe J. Šrámka v československých vládach.

¹⁶ Dve strany zanikli už v roku 1914.

¹⁷ Klerikalizmus T. G. Masaryk chápe aj ako silnú pozíciu katolíckej cirkvi v štáte.

¹⁸ MASARYK, T. G.: *Česká otázka: snahy a tužby národního obrození*. Praha 1969.

¹⁹ PEKAŘ, J.: *Žižka a jeho doba*, I. – IV. Praha 1930 – 1935.

predstavuje ho ako rýdzo stredoveké hnutie, pre súčasnosť ťažko pochopiteľné a vo svojich dôsledkoch skôr škodlivé ako pozitívne. O postoji k otázkam viery, náboženstva, humanizmu či ateizmu napovedajú aj preferované vedecké smery. Na začiatku dvadsiateho storočia stál na čele vtedajšej viedenskej právnej školy rakúsky právny teoretik Hans Kelsen, ktorý vo svojej habilitačnej práci publikuje myšlienky novokantovsky kriticky orientovanej rýdzej právnej náuky.²⁰ Podobné názory publikoval v rovnakom čase aj český právny teoretik František Weyr²¹, spoluautor československého ústavného zákona č. 121/1920 Sb. zo dňa 6. marca 1920, zakladateľ druhej odnože rýdzej náuky, brnianskej normatívnej teórie práva. Rýdza právna náuka vyhlasuje za právo predovšetkým to, čo sa za právo všeobecne považuje, a keďže sa právo svojimi prostriedkami nemôže zmocniť niektorých predpokladov, považuje za metajuristické otázky prečo a ako právo ako kultúrny jav vzniká, čím vlastne je, ako pôsobí a zaniká, z akého dôvodu tu je, či je dobré, alebo zlé.²² Oddeľuje právo od morálky a pripúšťa, že právne normy môžu mať akýkoľvek obsah. Tým odsúva do pozadia klasickú prirodzenoprávnu náuku, ktorá takticky obchádzala až ignorovala problém kontrastu práva a politickej vôle.

V liberalistických prúdoch českej politiky²³ je možné sledovať výraznú orientáciu opierajúcu sa o idey českého husitstva a postavy Jana Husa. Nešlo im však už o reformu náboženského hnutia, ich silnou motiváciou bolo vyjadrenie protestu voči angažovanosti katolíckej cirkvi v politike. Politický sekularizmus, ktorý sa prejavil v plnej sile v poprevratovom období, nebol len prechodným javom spojeným so vznikom Československa. Konfrontácia liberalizmu ako politického sekularizmu s politickým katolicizmom (ktorá sa začala v českom prostredí už dávno pred prvou svetovou vojnou) sa odrážala na politickej scéne Československa v celom ďalšom historickom vývoji vzťahov medzi štátom a katolíckou cirkvou, ako aj vo vzťahoch k Svätej stolici. Na druhej strane vládna slovenská a česká politická reprezentácia si uvedomovala istú integrujúcu úlohu katolíckej cirkvi v štáte, keďže sa ku katolíckemu vyznaniu hlásila väčšina občanov a pretože táto cirkev spájala občanov rôznych národností vrátane národnostných menšín. Okrem iného, ako píše Ferdinand Peroutka v *Budovaní štátu*, v roku 1924 sa zistilo, že polovica členov komunistickej strany nepovažovala za potrebné formálne

²⁰ Po 2. svetovej vojne v Rakúsku odznova prevláda rýdza právna náuka – „Reine Rechtsschule“ (aj keď sám Hans Kelsen sa už z amerického exilu nevrátil) – a dominuje dodnes.

²¹ Jeden z najvýznamnejších svetových právnikov dvadsiateho storočia, zakladateľ brnianskej právnickej fakulty, jej prvý dekan, kritický vedec, prenášajúci vedecký postoj do vzťahu k náboženstvu ako agnosticizmus. Po roku 1948 bola táto škola v Československu násilne zlikvidovaná.

²² RATICA, J.: *Súd a tvorba práva*. Bratislava 2009. s. 74.

²³ V národnodemokratickej aj agrárnej pravici (v otázkach vzťahu cirkvi a štátu presadzujúcich sekularizmus, zotrvávajúci však na princípoch slobodného vierovyznania), aj v centristickej a ľavostredovo orientovaných stranách ako národno-sociálnej, sociálnodemokratickej atď.

zrušiť svoju príslušnosť ku katolíckej cirkvi.²⁴ Táto zotrvačnosť, preukazujúca sa aj v prostredí, kde by to zdanlivo nikto nečakal, bola podľa viacerých politikov najväčšou pomocníčkou katolicizmu. Došlo tak k paradoxnému javu, keď bolo nesporné, že po vzniku Československej republiky sa silné hlasy vyslovovali za odluku cirkvi od štátu, avšak rovnako bolo nesporné, že väčšina obyvateľstva v tejto cirkvi, aj keď formálne, predsa len zostávala.²⁵

Ďalším faktorom, napovedajúcim o postoji obyvateľstva českých krajín k cirkvi, sú naznačené modernistické tendencie, ktoré nadväzovali na predvojnové hnutie, síce potlačované Piom X., ale stále funkčné. Po vzniku Československej republiky sa znovu rozrastali, o. i. pod zastrešením Jednoty katolíckeho duchovenstva československého. Do nej sa na začiatku činnosti zapája množstvo českých a moravských katolíckych kňazov požadujúcich dogmatické aj inštitucionálne reformy. Voči týmto liberálnym tendenciám sa postavili ako Vatikán, tak aj nový pražský arcibiskup František Kordač. Ako reakcia prišlo ustanovenie národnej Cirkvi československej, ku ktorej sa v roku 1921 hlásilo už 523 232 obyvateľov.²⁶ Ďalšie masy prešli do spojenej novej cirkvi dovtedajších českých kalvinistov a luteránov (českobratskej), ďalšie do pravoslávnej cirkvi, ďalšie sa deklarovali bez vyznania. Na veľký počet českého obyvateľstva vystúpeného z katolíckej cirkvi kontinuálne nadväzovali čoraz hlasnejšie požiadavky odluky cirkvi od štátu. Najväčším problémom však nebola otázka, či odluka áno, alebo nie, ale otázka týkajúca sa jej formy. Práve v sporoch o podobu odluky a jednotlivé otázky týkajúce sa cirkevného majetku, školstva či manželstva sa jednotný názor roztrieštil, čo viedlo k tomu, že parlamentu nikdy nebol predložený kolektívny poslanecký ani vládny návrh zákona o odluke. Rozhodujúci zápas o odluku sa odohral v diskusii o ústave Československej republiky koncom februára 1920.²⁷ Do ústavného rokovania išla vláda s presvedčením, že odluka bude zakotvená, a pôvodný vládny návrh ústavy obsahoval § 121, podľa ktorého mal byť medzi štátom a cirkvou zavedený stav odlúčenia, čo však narazilo na odpor. V názoroch na odluku väčšina slovenských politických strán zastávala jednotné odmietavé stanovisko. Po menších rozporoch na českej stránickej scéne nebolo prehliadnuté

²⁴ Čo nerobili ešte dlho po roku 1948.

²⁵ „Nemôžeme očakávať, že väčšina, ktorá je tu aj tam, sa bude odluky domáhať s hroziou naliehavosťou. Opakuje síce po iných časovo aktuálne heslá, ale až vláda obráti kormidlo inam, vezme to na vedomie a nebude sa búriť. Aby odluka bola vykonaná, bolo by bývalo potrebné, aby všetci tí, ktorí o odluke hovorili, z cirkvi katolíckej aj vystúpili – inak sa mohla cirkev dovolávať ich tichého súhlasu a skutočne to aj robila. Zdrvujúca majorita, ešte stále zapísaná v matrikách cirkvi rímskej, imponovala vláde a uvádzala ju do rozpakov. Nemajúca prostriedky, aby rozlíšila, akú časť z tejto katolíckej majority je potrebné počítať ku katolíkom matrikovým a akú ku skutočným veriacim, nedokázala vláda odhadnúť, aký odpor by uskutočnenie odluky vyvolalo. Aj keď oficiálny program odluky udržiavala, váhala čím ďalej tým viac.“ PEROUTKA, F.: *Budování státu III.-IV. (1920-1922)*. Praha 2003, s. 55.

²⁶ Český statistický úřad. <https://www.czso.cz/csu/czso>

²⁷ Jej legislatívne zakotvenie presadzoval aj prezident T. G. Masaryk.

dôrazné stanovisko Slovenska, a to prispelo k tomu, že pôvodný vládny návrh dával možnosť dočasne obmedziť platnosť odluky len na určité časti republiky. Napokon prvotný návrh zamietol ústavný výbor.²⁸

Ďalším kameňom do mozaiky sa stal vzťah Československej strany lidovej poznamenaný prehlbujúcou sa roztržkou so Slovenskou ľudovou stranou. Aj keď spočiatku existoval spoločný poslanecký klub týchto dvoch strán, slovenskí katolíci ho opustili už v roku 1921. Definitívne sa rozpadol v novembri 1926 potom, keď československí ľudovci súhlasili s hlasovaním o štátnom rozpočte skôr, než bola vyriešená otázka sľúbeného navrátenia troch slovenských gymnázií cirkvi. Nasledovný vývoj viedol až k prejavom otvoreného nepriateľstva obidvoch katolíckych strán.

Aj v oblasti právnej úpravy a jej diferenciacie je možné postrehnúť niekoľko momentov, osvetľujúcich rozdielne vnímanie katolíckej cirkvi a postoj k nej v českých krajinách a na Slovensku. Príkladom môže byť prijatie zákonov, prostredníctvom ktorých Československá republika suverénne upravila záležitosti, inokedy prináležiace konkordátnemu vyjednávaniu. Nehnutel'ný majetok cirkevných právnických osôb bol predbežne postihnutý zákonom č. 215/1919 Sb. o zabraní veľkého pozemkového majetku zo 16. apríla 1919, nazývaným aj záborový zákon. Zákom č. 277/1920 Sb., ktorý neplatil na Slovensku a Podkarpatskej Rusi, boli zmenené niektoré ustanovenia interkonfesného zákona č. 49 r. z. z roku 1868, celkovo v záujme nastolenia skutočnej rovnoprávnosti jednotlivých vierovyznaní, teda zrušenia katolíckych privilégií. Táto reforma poskytovala v Čechách, na Morave a v Sliezsku rodičom slobodu v určení vierovyznania detí vrátane slobody neprihlásenia sa k žiadnemu, alebo možnosti zmeniť vierovyznanie u dieťaťa do dosiahnutia 14 rokov jeho veku. Predtým platila zásada konformity medzi konfesiou rodičov a detí, bola zakázaná zmena konfesie počas školskej dochádzky a pri možnosti detí bez vierovyznania absentovalo výslovné zakotvenie v zákone. Možnosť vystúpiť z katolíckej cirkvi bola zaručená osobám starším ako 14 rokov už zákonom z roku 1868. Branný zákon č. 193/1920 Sb. z 19. marca 1920 zaviedol všeobecnú brannú povinnosť a zrušil

²⁸ „Nemôžeme uviesť žiadnu inú príčinu, ktorá mala väčší vplyv na vypustenie odlukového paragrafu z ústavy, ako toto jednotné stanovisko Slovenského klubu. Českí katolíci sami by boli podľahli: tu sa však objavila výdatná posila, zložená dokonca tak, že nebolo možné jej predhadzovať stranícke zmýšľanie. Aj pokrokoví Slováci sa obávali nedobrych následkov vo svojej krajine, keby bolo radikálne siahnuté na doterajšie postavenie katolíckej cirkvi. Vedeli, že náboženská otázka na Slovensku ešte nestratila na výbušnosti a pokladali za nebezpečné, aby popri všetkých iných tradičných putách, ktoré viazali slovenský ľud k maďarskému svetu, vyskytol sa aj zväzok nový, zväzok spoločného zachovania úcty ku katolicizmu, z ktorého sa Česi vylučovali. Neboli si istí, či nie je v primitívnom ľudu náboženské uvedomenie silnejšie ako uvedomenie národné... Nechceli vystavovať svoj ľud situácii, v ktorej by sa musel rozhodovať medzi dvoma rozporujúcimi sa suverenitami, štátnou a duchovnou, pričom suverenita duchovná mala pre seba všetku výhodu tradície a dôverné známosti s ľudmi.“ PEROUTKA, F.: *Budování státu III.- IV. (1920-1922)*. Praha 2003, s. 59-60.

predchádzajúce výsady kňazov.²⁹ Zákonom č. 464/1921 Sb. bolo povolené pochovávanie ohňom, kremácia. Zákonom č. 223/1922 Sb. bola upravená prisaha osôb bez vierovyznania pred súdmi, zákon však neplatil pre Slovensko a Podkarpatskú Rus. Aj z úpravy trestného práva bolo možné postrehnúť nový prístup štátu k cirkvám. Zákon č. 111/1919 Sb. doplnil § 303 zákona č. 117/1852 r. z., trestného zákona. Malo sa ním zabrániť zneužívaniu bohoslužieb na politickú agitáciu, ako prečin mohlo byť trestané politizovanie kňazov pri bohoslužobných úkonoch, obzvlášť z kazateľnice.³⁰ Aj tento paragraf však platil iba pre české krajiny, ale nie pre Slovensko.

Ako bolo spomenuté na začiatku, veľký problém vyvolala otázka vyučovania náboženstva na školách a spolu s ňou aj otázka štatútu teologických fakúlt. Hneď po prevrate, dňa 25. novembra 1918, vydalo ministerstvo školstva výnos, ktorý zdobrovoľnil účasť žiakov na náboženských úkonoch. Niektorí riaditelia škôl si však interpretovali nariadenie tak, že modlitby pred vyučovaním výslovne zakázali. Tento postup, ktorý v podstate obmedzoval status quo ante, vyvolal interpelácie poslancov českých a slovenských ľudovcov v parlamente. Otázky vyučovania náboženstva kompromisne vyriešil v roku 1922 zákon č. 226/1922 Sb. zo dňa 13. júla 1922, nazývaný aj malý školský zákon. Ako nový povinný predmet bola na obecných i meštianskych školách zavedená občianska náuka a výchova. Náboženstvo však tiež zostalo povinným predmetom s výnimkou detí, ktoré nemali konfesiou alebo majú konfesiou štátom neuznanú, a detí, ktorých rodičia na okresnom úrade písomne požiadali o oslobodenie od vyučovania náboženstva.³¹ Ku kompromisom sa dospelo aj v rokovaní o teologických fakultách. Síce sa nepodarilo presadiť návrh, aby bola zriadená katolícka teologická fakulta pri novozaloženej Masarykovej univerzite v Brne; tá bola programovo budovaná ako liberalistická. Ale naopak, nedošlo k odlúčeniu pražských katolíckych teologických fakúlt od Karlovej a Nemeckej univerzity. Avšak aj v Československej republike nastal prípad, keď zriadenie teologickej fakulty bolo priamo prezentované ako záujem štátu. Išlo o zriadenie Husovej československej evanjelickej fakulty bohosloveckej (terajšej Husitskej teologickej fakulty UK) v Prahe v roku 1920, ktorá sa stala samostatnou vysokou školou. Ešte výraznejší bol prípad založenia Komenského univerzity v Bratislave; pomimo nej bola sformovaná aj katolícka teologická fakulta (začlenená do univerzity až 1940). Bolo eminentným záujmom

²⁹ Privilegium immunitatis.

³⁰ Podľa čl. I.: „...buď pro přečin, pokud tu není těžšího trestního činu, potrestán duchovní které-hokoliv vyznání nebo jiná osoba v podobné funkci činná, která při úkonu náboženském, zejména při vykonávání úřadu kazatelského, při náboženském vyučování nebo cvičení, při procesí, pouti nebo podobných shromážděních, promlouvá o věcech státního nebo politického života, kritizuje platné nebo navrhované zákony nebo nařízení vládní, doporučuje určité politické organizace nebo strany, proti určitým politickým organizacím nebo stranám brojí, tisk určitého politického směru doporučuje nebo odmítá, do volebního zápasu ať ve prospěch ať ke škodě některých kandidátů nebo stran zasahuje.“ § 303 zákona č. 117/1852 ř.z.

³¹ HOBZA, A.: *Poměr mezi státem a církví. Jeho vývoj a přítomný stav*. Praha 1931, s. 173.

štátnych predstaviteľov (ale aj cirkevných), aby slovenskí adeпти kňazstva neboli nútení študovať v Maďarsku.

Zo vzťahu veľkej časti českého obyvateľstva ku katolíckej cirkvi plynuli najmä v prvej dekáde existencie nového štátu viaceré konflikty, ktoré neboli slovenským obyvateľstvom vnímané pozitívne. Príkladom je incident z júla 1925 v Nižnom Šebeši (terajšej Nižnej Šebastovej) na východnom Slovensku. Spustilo ho obvinenie prepusteného zamestnanca kláštora, že františkánsky páter Agap Malkuššák odmieta slúžiť omšu za bezbožníka a kacíra. Blížil sa sviatok J. Husa, ktorý sa chystala vláda honosne osláviť, a poznámka bola s veľkou pravdepodobnosťou vzťahnutá na jeho osobu (svedčí o tom aj úsilie novín vyhnúť sa tejto téme), ale žandársky nadporučík K. Dvořák prišiel do kláštora spísať zápisnicu na základe zákona na ochranu republiky č. 50/1923 Sb. pre urážku prezidenta republiky a vlády. Pred kláštorom sa zatiaľ zhromaždil zástup obyvateľov s palicami a rôznymi poľnohospodárskymi nástrojmi; predpokladali, že páter bude zatknutý, a aby tomu zabránili, pre istotu strážili kláštor. V nasledujúcich dňoch sa k nim pridali obyvatelia okolitých dedín Vyšnej Šebastovej (vtedy Vyšného Šebeša), Fintíc, Ľubotíc (Kelemeša) a Podhradíka. Pri pokuse žandárov o vypočutie rehoľníkov im to dav nedovolil. Po privolaní žandárskych posíl a strelbe do vzduchu sa spustil konflikt, pri ktorom boli zranení na obidvoch stranách, pričom jeden dedinčan zomrel. Následne bolo zatknutých 25 osôb na čele s pátrom Malkuššákom. Poslanec Štefan Onderčo žiadal o vyslanie parlamentnej vyšetrovacej komisie.³²

Na túto udalosť nadväzovala Marmaggiho aféra spočívajúca v demonštratívnom a celkom nediplomatickom odchode nuncia Mons. Francesca Marmaggiho z Československej republiky na protest proti vládnej podpore spomienkových osláv v roku 1925 pri príležitosti 510. výročia upálenia Jana Husa.³³ Svätá stolica vnímala oslavy ako manifestáciu protikatolíckeho zmýšľania vlády a prezidenta republiky.³⁴ Na Pražskom hrade bola v deň osláv vyvesená vlajka s červeným kalichom na čiernom poli, ale keďže nešlo o oficiálny štátny symbol republiky ani iného štátu, bola neskôr zvesená. V reakcii na nunciiov odchod z Prahy niektoré české politické strany požadovali prerušenie diplomatických stykov. Národnosocialistická strana vydala vyhlásenie, že postup Svätej stolice urazil city národa československého a opovrhol bojom národa za oslobodenie začatý v Husovom mene. Nemeckí a slovenskí katolíci protestovali proti rázu Husových osláv a rovnako sa rozpútala diskusia v tlači.³⁵ Záujmom Vatikánu však bolo Marmaggiho

³² Na vyšetrenie usmrtienia J. Huly v Dolnom Šebeši (Dolnej Šebastovej) dňa 6. júla 1925 vyšetrojúcim výborom poslaneckej snemovne, t. 5276. 359, 13. VII. 1925; 522. XI.

³³ Pozitívne hodnotenie J. Husa v katolíckej cirkvi príde až v etape inak veľmi konzervatívneho pápeža Jána Pavla II.

³⁴ Už v roku 1924 sa rímskokatolícka cirkev ostro vymedzila voči uzákoneniu pamiatky upálenia Jana Husa ako štátneho sviatku a súběžnému zrušeniu sviatku sv. Jana Nepomuckého.

³⁵ ZMÁTLO, P.: Marmaggiho aféra v dobovej stránickej tlači na Slovensku. In *Ružomberský historický zborník*, III. Ružomberok 2009, s. 173-204. a VEČEŘA, P.: Marmaggiho aféra: úloha

aféru rýchlo urovnať, čo sa podarilo aj vďaka politickej obratnosti ministra zahraničia Edvarda Beneša. Dôležitým momentom v konsolidácii vzťahov medzi katolíckou cirkvou a štátom v Československu bolo uzavretie *Modus vivendi* v roku 1928. Dohoda v prvom rade vyriešila niektoré sporné záležitosti, o ktorých sa rokovalo už od roku 1918, obzvlášť úpravu hraníc biskupstiev podľa hraníc nového štátu. V nasledujúcej dekáde rokov 1928 – 1938 sa vzťahy československej vlády k Svätej stolici postupne stabilizovali a naberali nový smer. Celkové zlepšenie priniesol rok 1935, keď bol v Prahe usporiadaný celoštátny katolícky zjazd, ktorého sa svorne zúčastnili veriaci všetkých národov Československa. Pápež sa na ňom dal takticky zastupovať parížskym arcibiskupom, kardinálom Verdierom. Na vrcholnú slávnosť zjazdu, ktorou bola svätá omša slávená na strahovskom štadióne, prišla celá československá vláda, pre ktorú bol Verdier viac ako prijateľný. Dokladom dobrých vzťahov sa stalo vymenovanie nového nuncia Mons. Francesca Xaveria Rittera a vymenovanie pražského arcibiskupa Karla Kašpara za kardinála v roku 1935.

Samostatná Československá republika, ktorá vznikla v roku 1918, bola nielen národnostne, ale aj konfesijne pestrým štátom. Cirkevné pomery v novom štáte boli podmienené aj politicko-spoločenským vývojom, odlišným v Čechách a na Slovensku, rovnako aj nárastom liberálnej mentality³⁶ podstatnej časti českojazyčného aj nemeckojazyčného obyvateľstva cca 50 rokov pred vojnou, s akceleráciou v rokoch prvej svetovej vojny,³⁷ čo sa prejavilo v rozdielnom a citlivom vnímaní katolíckej cirkvi a jej vzájomného vzťahu s liberalisticky orientovanou štátnou mocou. Napriek tomu, že vzťahy Slovákov a Čechov boli v medzivojnovej republike zložité a ovplyvnené ich rozdielnym vzťahom k rímskokatolíckej cirkvi, išlo o obdobie, ktoré sa pozitívne prejavilo vo vývoji oboch národov, keďže fungovali aj iné dimenzie vzťahov.

katolicizmu optikou dobových tištěných médií levice. In Marek, P. (ed.): *Teorie a praxe politického katolicismu 1870 – 2007*. Brno 2008, s. 205-225.

³⁶ Súčasťou tejto mentality v Čechách a na väčšine územia Moravy aj u katolíkov už vtedy bolo, že kňaz nezíska autoritu púhym vysvätením, resp. autorita v pravom zmysle sa nezískava vôbec. Ide skôr o dôveru a úctu, ktorú si kňaz (aj katolícky) v obci získa až dlhodobým pôsobením a príkladným životom. Teda namiesto autority musí v českom prostredí prísť uznanie, prijatie (čo je inak typické pre protestantské cirkvi). (Pozn. ed.)

³⁷ Nepoznané alebo nepochopené ostávajú tiež aktivity priamej a úzkej vzájomnej spolupráce českých a nemeckých luteránov aj českých a nemeckých kalvinistov po desaťročia pred rokom 1918. Bol to prejav spolupráce menšinových cirkví ako obranárstvo proti v tej dobe štátom podporovanému dominantnému katolicizmu. Vecnú súvislosť predstavuje reimport menšinových radikálne reformačných cirkví z USA pred prvou svetovou vojnou aj po nej. (Pozn. ed.)

***The attitude towards the Roman Catholic Church as a problem
of Czech-Slovak relations***

JÁN ŠTEFANICA

The study shows how constitutional, social, economic and cultural disparities, deepened for decades by the Austro-Hungarian dualism, translated into differentiated attitudes of the Slovak and the Czech public towards the Catholic Church in the interwar period, resulting in mutual disputes and conflicts that dominated even the Slovak and the Czech Catholic policies themselves. The conflict between national values of the majority Czech society and Catholicism was unacceptable to the Slovak majority population.

PRAVOSLAVNÁ CÍRKEV V ČESKOSLOVENSKU V LETECH 1918–1938¹

PAVEL MAREK

Úvod

V našem příspěvku usilujeme o vytvoření přehledu vývoje pravoslavi na území a v časovém období trvání první Československé republiky. Chceme shrnout a zobecnit poznatky publikované v několika monografiích a analytických studiích vzniklých v minulém období,² jež směřovaly ke zmapování základních rysů ve vývoji pravoslavné komunity v českých zemích a na Slovensku v 19. a 20. století a opíraly se o základní výzkum v českých, slovenských a ukrajinských (podkarpatorských) archivech. Přitom využíváme také výsledky bádání dalších autorů³ vložené do citované sekundární literatury. S ohledem

¹ Stať vznikla v rámci vědecko-výzkumné práce na Katedře historie Filozofické fakulty Katolické univerzity v Ružomberoku.

² MAREK, P.: *Pravoslavní v Československu v letech 1918–1942. Příspěvek k dějinám Pravoslavné církve v českých zemích a na Slovensku*. Brno 2004, 424 s.; MAREK, P. – BUREHA, V.: *Pravoslavní v Československu v letech 1918–1953. Příspěvek k dějinám Pravoslavné církve v českých zemích, na Slovensku a na Podkarpatské Rusi*. Brno 2008, 531 s.; MAREK, P. – LUPČO, M.: *Nástin dějin pravoslavné církve v 19. a 20. století. Prolegomena k vývoji pravoslavi v českých zemích, na Slovensku a na Podkarpatské Rusi v letech 1860–1992*. Brno 2012, 595 s.; MAREK, P. – BUREHA, V. – DANILEC, J.: *Arcibiskup Sawatij (1880–1959). Nástin života a díla zakladatelské postavy pravoslavné církve v Československé republice*, Olomouc 2009, 249 s.; MAREK, P.: *Josef Židek. Nástin života a díla reformního kněze, zakladatelské postavy pravoslavné církve na Moravě*. Olomouc 2010, 351 s.; MAREK, P.: *K Dositejově československé misi v letech 1920–1925/6*, in: *O exilu, šlechtě, Jihoslovanech a jiných otázkách dějin moderní doby. Sborník k narozeninám Arnošta Skoupého* (ed. R. Slabáková). Olomouc 2004, s. 181–205; MAREK, P.: *K počátkům pravoslavné církve v českých zemích*, in: *Andros Probabilis* (eds. J. Malíř, P. Marek). Olomouc 2005, s. 285–298; MAREK, P.: *K problematice budování české pravoslavné církve v období první republiky*, in: *Sborník prací FFBU – Studia minora Facultatis philosophicae Universitatis Brunensis*, C 53, 2006, Brno 2006, s. 95–113; MAREK, P.: *Srbská pravoslavná církev v Československu ve 20. letech 20. století*. (K Dositejově podkarpatorské misi), in: *Studia Balcanica Bohemo-Slovaca*, 6, sv. 1, Brno 2006, s. 317–333; MAREK, P.: *Der Kampf um die Gestalt der orthodoxen Kirche in der Tschechoslowakei in den Jahren 1920–1938*, *Historia Ecclesiastica*, 4, 2013, č. 2, s. 125–151; MAREK, P. – DANILEC, J.: *Contribution to the Knowledge of Archbishop Sawatij's Activities in Subcarpathian Ruthenia in the First Half of the 20 th Century*, *Cultural History*, 5, 2014, Supplement, s. 58–79.

³ Jejich výčet a hodnocení ve vztahu k českým zemím viz MAREK, P.: *Základní problémy vývoje pravoslavné církve v českých zemích a jejich historiografická reflexe*, in: *Církev 19. a 20. století ve slovenské a české historiografii, Sborník z mezinárodní vědecké konference na Katolické univerzitě v Ružomberoku* (eds. P. Mačala, P. Marek, J. Hanuš). Brno 2010, s. 195–205.

na cíle sledované Česko – slovenskou komisí historiků jako organizátorkou konferenčního jednání na Filozofické fakultě Katolické univerzity v Ružomberku přihlížíme k reflexi česko – slovenských vztahů a hledáme jejich možné ovlivnění formováním a vývojem pravoslavné církve. Současně zohledňujeme skutečnost, že pro zachycení historie pravoslaví na Slovensku je nezbytné přihlížet rovněž k situaci na území Podkarpatské Rusi. Proto je také předkládaná studie rozdělena vedle úvodu a závěru na tři hlavní kapitoly věnované poměrům v jednotlivých zemích meziválečného Československa. Limitovaný rozsah stati neumožňuje naše téma pojednat vyčerpávajícím způsobem, a proto má charakter nástinu.

Nejprve uvedeme několik obecných poznámek vztahujících se k charakteristice pravoslavné církve jako celku a k jejímu postavení a roli v náboženských a církevních poměrech státu zformovaného po skončení první světové války.

Prvním znakem pravoslavné církve byla relativně nevelká početnost ve srovnání s jinými místními církvemi, sdruženími a denominacemi. Počáteční stav zachycuje tabulka s hodnotami zjištěnými na základě prvního sčítání lidu provedeného k 15. únoru 1921. V žebříčku církví a náboženských organizací zaujímá šesté místo, což je však hodně ovlivněno situací na Podkarpatské Rusi, v českých zemích i na Slovensku jsou počty lidí hlásících se k pravoslaví relativně nízké.

	Čechy	Morava	Slezsko	Slovensko	Podkar- patská Rus	Celkem v ČSR
Římskokatol. c.	5 216 180	2 421 220	564 064	2 128 377	55 019	10 384 860
Řeckokatol. c.	6 803	1 777	727	193 552	29 749	532 608
C. českoslov.	437 377	61 786	24 069	1 910	190	525 332
Židovské obce	79 777	37 989	7 317	135 819	93 023	353 925
Evangelické c.	246 114	86 069	4 669	530 528	64 703	92 083
Pravoslavná c.	7 292	1 686	242	2 877	60 599	72 696
Jiná vyznání	18 955	3 331	1 775	986	295	25 342
Bez vyznání	658 084	49 026	9 405	6 821	1 167	724 503

V průběhu námi sledovaného časového období na území českých zemí i Slovenska pozorujeme nárůst počtu věřících, ovšem i tak církev celkově zůstávala poměrně malá. Zatímco na Slovensku (1930 – 9 073 členů; vzestup o 215 % oproti roku 1921; 1940 – 12 500 členů) je možno rozšíření členské základy spojit s vlivy působícími na východě země z Podkarpatské Rusi, v českých zemích (1930 – Čechy – 14 828 členů, tj. nárůst cca o 103 % ve srovnání s r. 1921; 1930 Morava a Slezsko – 9 695 členů, tj. nárůst cca o 403 %) změna souvisela především s přechodem věřících z Církve československé, která v první polovině 20. let prošla tzv. pravoslavnou krizí a skupina konzervativněji (tradicionálně) orientovaných duchovních a členů církve na ni reagovala secesí, odchodem do

nového církevního společenství.⁴ Na Podkarpatské Rusi počet věřících stoupl ve 20. letech o 84 % na 111 987 členů (1930). Dobová statistika označuje za oblast s kompaktnějším pravoslavným osídlením pouze Podkarpatskou Rus, zatímco na ostatním území byli věřící roztroušeni v místních skupinách – v Praze a okolí, na Tábořsku, Olomoucku, Litovelsku, Přerovsku, Třebíčsku, Prešovsku a Bratislavsku.

Pravoslavná církev v Československu byla nejen poměrně malá, ale nemohla se opřít ani o hlubší náboženské tradice východního křesťanství, neboť české země i Slovensko byly především územím s dominantním postavením římskokatolické církve, vedle níž byly v menšinovém postavení protestantské církve a židovské náboženské obce. Je sice pravda, že náboženskou minulost, zejména Čech, lze označit za komplikovanou a v průběhu staletí můžeme identifikovat určité periody a události, jež by bylo možno při dobré vůli vztáhnout k dějinám východního křesťanství, příp. i pravoslaví, ale jedná se o pouhé epizody, které nemohou zpochybnit základní trendy.⁵ O nástupu pravoslaví v současném pojetí v českém prostoru můžeme hovořit fakticky až od 60. let 19. století.⁶ Jiná situace byla na východě republiky, v karpatské oblasti, jejíž náboženské dějiny jsou poznamenány důsledky uzavření tzv. Užhorodské unie z r. 1646,⁷ nicméně i v tomto případě o novém nástupu pravoslaví můžeme hovořit až od počátku 20.

⁴ Srov. MAREK, P.: *Česká reformace 20. století? K zápasu Církve československé (husitské) o vizi moderního českého křesťanství v letech 1920–1924*. Olomouc 2015; MAREK, P.: The „Eastern-Orthodox Crisis“ in the Czechoslovak Church Through the Eyes of the Old-Catholics: Cooperation or Merger? Reflections on the Corollary of Czech Catholic Modernism, *Cosmas, Czechoslovak and Central European Journal*, 21, 2008, č. 2, s. 22–42.

⁵ V tomto ohledu jsou pro orientaci relevantní výkladová hesla obsažená např. v encyklopedické příručce FARRUGIA, E. G.: *Encyklopedický slovník křesťanského Východu*, Olomouc 2010, 1 039 s.

⁶ Srov.: MAREK, P.: Pravoslaví, in: NEŠPOR, Z. R. a kol.: *Náboženství v 19. století, Nej církevnější století, nebo období zrodu českého ateismu?* Praha 2010, s. 237–260.

⁷ Srov. např. HODINKA, A.: *A munkácsi görög-katholikus püspökség története, A M. Tud. Akadémia történelmi bizottsága megbízásából*. Budapest 1909, s. 268–300; ВЛАСИВСКИЙ, И.: *Нарис истории православной церкви*, 3. (XVII – XX стол.), Нью – Йорк 1957, s. 323–329; LACKO, M.: *Unio Uzhorodensis Ruthenorum Carpathicorum cum Ecclesia catholica*. Roma 1955, s. 91–113, 156–159; LACKO, M.: Die Užhoroder Union, *Ostkirchliche Studien*, 8, 1959, č. 1, s. 3–30; ДОРОШЕНКО, Д.: *Нарыс исторії України*, 1, Київ 1991, s. 178–186; KOUNTOURIS, G. P.: Užhorodská únia, Teritórium a národy zasiahnuté úniou, in: *Pravoslávny teologický zborník*, 9, Prešov 1996, s. 111–139; ПЕКАР, А.: *Нариси історії церкви Закарпаття*, 1, Рим 1967, s. 113–119; ПЕКАР, А.: *The History of the Church in Carpathian Ruś*, New York 1992, s. 101–114; HARAКСИМ, Л.: Užhorodská únia a Slovensko, in: *Pravoslávny kalendár 1994*, Prešov 1993, s. 98–103; HARAКСИМ, Л.: Užhorodská únia a východné Slovensko. *Historický časopis*, 45, 1997, č. 2, s. 194–198; HARAКСИМ, Л.: Užhorodská únia a východné Slovensko, in: *Zborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti 2000*, Martin 2001, s. 54–69; ГАВРИЛ (КРИЗИНА), (игумен): *Православная церковь в Закарпатье (век XX)*. Київ 1999, 200 s.; ТИМКОВИЧ, J. V.: *Деяiny грекокатоликів Подкарпатська: (9. – 18. сторочіе)*. Košice 2004, s. 352–453, 491–493.

století především pod vlivem vracející se americké emigrace, a pak v letech po skončení první světové války.⁸

Třetí předběžná poznámka směřuje k reflexi faktu, že jednotná pravoslavná církev na území meziválečného Československa neexistovala. Proto je nutno její dějiny sledovat, jak jsme již naznačili, ve více paralelně existujících větvích, české a slovenské (slovensko-podkarpatské), neboť jejich vývoj probíhal do velké míry separátně a my nacházíme pouze prvky jejich vzájemného styku, příp. ovlivňování. Jsme si vědomi existence ještě třetího pravoslavného fenoménu působícího na území státu, jímž byla ruská a ukrajinská emigrace z bolševického Ruska, ten ovšem zůstává převážně mimo naši pozornost.⁹ Důvody spočívají jednak v definici zadání příspěvku, ale také ve skutečnosti, že pravoslavná emigrace v českém prostředí žila zejména svými problémy a záměrně se od české pravoslavné komunity až na výjimky separovala. Případ misijního střediska ruské pravoslavné církve v zahraničí ve východoslovenské Ladomírové, který měl pro šíření pravoslaví na Slovensku zásadní význam, je přece jen trochu zvláštní.¹⁰

Poslední glosa chce připomenout skutečnost, že detailní vyličení historie pravoslaví v té podobě, jakou jsme zvolili, je náročné s ohledem na složitost a komplikovanost událostí. Nemáme tím na mysli vlastní náboženskou dimenzi vývoje církve, byť rozdílné představy o podobě liturgie situaci sice zatěžovaly, ale jejich nositelům se nakonec podařilo nalézt *modus vivendi*, nýbrž organizační roztržitost a problémy (spory) vyvolané rozdílnou jurisdikční orientací pravoslavných frakcí. Ty působily jako nepřekonatelná překážka. Zdá se nám také, že jako nepříznivý faktor, mnohdy znesnadňující průnik do podstaty věci, působila jistá uzavřenost pravoslavné komunity soustředěné do velké míry sama na sebe.

Základní rysy vývoje pravoslaví v českých zemích

Rok 1918 se stal mezníkem ve smyslu státoprávního vývoje. Měl však také význam pro církev, které ve svobodném státě dostaly příležitost uspořádat si své záležitosti podle vlastních představ. Politický režim Československé republiky lze označit za liberální, do velké míry sekulární a v náboženské oblasti neutrální. Jeho základní tendencí byla snaha věroučnou problematiku posunout do privátní sféry, udělat z ní soukromou záležitost, a provést odluku církví od státu. Tyto cíle se mu nedařilo vždy naplnit a v posledně zmíněné věci dokonce od záměru upustil. V každém případě se však postoj státu ve srovnání s předválečnou ra-

⁸ MAREK, P.: Příspěvek k problematice obnovování činnosti pravoslavné církve na Podkarpatské Rusi v letech první Československé republiky 1918–1938, in: Sborník z mezinárodní konference Podkarpatská Rus v éře První republiky, Praha 2014 (v tisku). – Tam je v širším výčtu uvedena domácí i zahraniční literatura.

⁹ Základní rysy jejího působení podává V. Bureha, srv. MAREK, P. – BUREHA, V.: *Pravoslavní v Československu v letech 1918–1953*, s. 187n.

¹⁰ Působení této mise je zachyceno mj. v práci HARBUĽOVÁ, E.: *Ladomirovské reminiscencie, Z dejín ruskej pravoslávnej misie v Ladomirovej 1923–1944*. Prešov 2000, 127 s.

kousko-uherskou realitou změnil, určitě byl tolerantnější a vstřícnější. Na druhé straně jeho aparát neměl dostatek zkušeností, možná ani znalostí, a nereagoval na krizové situace vždy pohotově.¹¹ Pravoslavní v Československu všech těchto předností náležitě využili ve svůj prospěch, ale současně se s jeho zmíněnými nedostatky tvrdě potýkali.

Česká pravoslavná komunita byla po organizační stránce v letech 1918–1938 tvořena dvěma celky, jež působily v podstatě vedle sebe, pouze občas se setkaly, většinou však mezi nimi panovaly konkurenční vztahy. S úmyslným zjednodušením první seskupení označíme za kruh kolem arcibiskupa Sawatije (Vrabec, 1880–1959)¹² a druhou frakci tvořili stoupenci vladyky Gorazda (Pavlík, 1879–1942).¹³

Pravoslavný proud reprezentovaný arcibiskupem Sawatijem (Vrabec) se opíral o skupinu Čechů, kteří k pravoslaví konvertovali již v letech před první světovou válkou, a o bývalé legionáře. Ti změnili náboženské vyznání v letech válečné apokalypsy. Jednu skupinu tvořili Češi, kteří žili v Rusku už před válkou a k pravoslaví konvertovali většinou pod vlivem pravoslavně orientovaných ruských rodin, do nichž se přiznili. Druhou vrstvu tvořili lidé, kteří se do Ruska dostali až v letech války¹⁴ a po válce se pak vrátili do své vlasti. Vzhledem k tomu, že druhá zmíněná skupina pravoslavných není v literatuře dodnes dostatečně identifikována, musíme se při snaze nastínit genezi českého pravoslaví soustředit na prvně jmenovanou frakci. Její počátky hledáme v 50. a 60. letech 19. století. Má zřejmou souvislost s ideami slovanství, slovanské vzájemnosti a národního obrození jako projevu formování novodobého českého národa v málo příznivých podmínkách habsburské monarchie. V 50. letech se dostal do kontaktu se spisovatelem a agilním pravoslavným knězem působícím na ruském vyslanectví ve

¹¹ K poměru státu k církvím srov. nejnověji i s obsáhlou citací starší literatury MAREK, P.: Das Verhältnis zwischen Staat und Kirchen, in: *Handbuch der Religions- und Kirchengeschichte der böhmischen Länder und Tschechiens im 20. Jahrhundert* (eds. M. Schulze Wessel, M. Zückert). München 2009, S. 3-46; BALÍK, S. – EIBL, O.: Proměny postoju českých politických stran ke vztahu církví a státu v průběhu 19. a 20. století, *Sociální studia*, 10, 2013, č. 3, s. 107–131.

¹² MAREK, P. – BUREHA, V. – DANILEC, J.: *Arcibiskup Sawatij ...*

¹³ ŠUVARSKÝ, J.: *Biskup Gorazd*. Praha 1979, 257 s.; *Pastýř a martyr, Sborník vzpomínek, statí a úvah o životě a odkazu sv. biskupa Gorazda k 50. výročí od jeho úmrtí a 5. výročí svatořečení* (ed. P. Aleš). Olomouc 1992–1995, 172 s.; ALEŠ, P. (ed.): *Směřování, Texty a dokumenty k 80. výročí od svěcení prvního českého pravoslavného biskupa sv. Gorazda*, Olomouc 2002, 135 s.; MAREK, P.: Kněz reformista, Příklad Matěje Pavlíka-Gorazda, in: *Člověk na Moravě v první polovině 20. století*. Brno 2006, s. 378–394.

¹⁴ Druhou skupinu mezi legionáři tvořili lidé, kteří se v Rusku ocitli až za války. Tyto přestupy k pravoslaví jsou vnímány jako politicky motivované, jako protest proti Vidni (pohled plk. Josefa Švece). Rudolf Medek je viděn jako výraz sblížení Čechů s ruským národem. V prosinci 1916 mělo k pravoslaví konvertovat asi 1 400 legionářů a v roce 1917 pak druhá skupina asi tři set vojáků, takže celkově je udáván počet 1726 vojáků a 14 důstojníků. Při přestupech se výrazně angažoval velitel první čs. divize plk. Nikolaj Petrovič Mamontov (1884–?).

Vídni Michailem Fedorovičem Rajevským (1811–1884)¹⁵ archivář – obrozenec Václav Hanka (1791–1861). V 60. letech přivedli k pravoslaví první české konvertity proruský orientovaní jedinci typu Karla Sladovského (1823–1880). Právě oni v dalších letech stáli za zformováním prvního sdružení vyznavačů pravoslaví Pravoslavné besedy v Praze (1903). Kontakty českého a ruského pravoslavně orientovaného prostředí vyústily v pronájem chrámu sv. Mikuláše v Praze (1870)¹⁶ kruhům kolem Slovanského dobročinného výboru v Petrohradě a vysílání pravoslavných kněží do západočeských lázeňských center. Přítomnost ruského pravoslavného duchovenstva v českých zemích vnímáme jako vyslání zahraniční mise, jejíž spolupráce s českou komunitou budovala českou pravoslavnou tradici. Přestože válka a politická perzekuce tuto základnu rozmetala, právě z okruhu bývalé Pravoslavné besedy vyšly impulzy k ustavení spolku Československá obec pravoslavná (1920), do jehož programu zakladatelé vložili cíl připravit založení autokefální pravoslavné církve v Československu.

Podstatný krok vpřed na cestě od zájmového seskupení k církvi organizátoři spolku, v jehož čele se jako vůdčí postava zatím uplatňoval místopředseda předválečné Pravoslavné besedy, bývalý advokát JUDr. Miloš Červinka (1863–1936), udělali 15. června 1922 založením České náboženské obce pravoslavné (ČNOP) jako církevní struktury, resp. základní organizační jednotky církve. Červinka ve statutu schváleném příslušnými státními orgány obec pojal jako seskupení sdružující vyznavače pravoslaví na území českých zemí s předpokladem rozšíření působnosti také na území Slovenska a Podkarpatské Rusi.¹⁷ Valné shromáždění obce zvolilo do svého čela jako duchovního správce v postavení vладыky archimandritu Sawatije (Vrabec). V poměrně velmi krátké době půl roku ČNOP vyřešila palčivé a akutní problémy biskupské chirotonie a mateřské církve, vnímané jako předpoklad pro přijetí do společenství východních církví. Od roku 1920 se čeští pravoslavní sice cílevědomě orientovali na nově ustavenou srbskou pravoslavnou církev, která tehdy vystupovala s ambicemi nahradit ruskou pravoslavnou církev, zdecimovanou bolševiky po Leninově puči v Rusku v roce 1917, v roli vůdce slovanského pravoslavného světa, když však došli k závěru, že jsou

¹⁵ *Cesty na východ, Češi v korespondenci M. F. Rajevského* (ed. V. Doubek). Praha 2006; DANIŠ, M. – MATULA, V.: *M. F. Rajevskij a Slováci v 19. storočí*. Bratislava 2014.

¹⁶ Srov. IVANTYŠYNOVÁ, T.: Pravoslávie v rusko-českých vzťahoch v 60. – 70. rokoch 19. stor., K histórii kostola sv. Mikuláše v Prahe, in: *Stredoeurópske národy na križovatkách novodobých dejín 1848–1918, Zborník venovaný prof. PhDr. Michalovi Danilákovi, CSc., k jeho 65. narodeninám*. Prešov 1999, s. 109–117.

¹⁷ Toto široké vymezení náboženské obce bylo pragmatickým a účelovým krokem reagujícím na ustanovení (podmínky) zákona. Ministerstvo školství 30. 8. 1922 toto pojetí akceptovalo, stejně jako volbu vладыky do čela obce, čímž se ovšem zakladatelé dostali do rozporu s kanonickým právem. Červinka obec vnímal jako autokefální církev, aniž by existovaly tři eparchie (se třemi vладыky), klášter, institut vzdělávání kněží a finanční zajištění nutné pro chod církve. V jeho pojetí vzniklo ústředí církve a naplňování dalších podmínek autokefality bylo přeneseno do budoucna. Chtěl církev budovat cestou shora.

přehlížení a podceňování, našli k ní alternativu v podobě cařihradské ekumenické pravoslavné církve. Na přelomu let 1922/1923 ČNOP požádala patriarchu Meletia IV. (Metaxakis, 1871–1935) o Sawatijovo vysvěcení a o převzetí patronátu nad budoucí pravoslavnou církví v Československu. Patriarchova vstřícnost v březnu 1923 vyústila v právní konstituování autonomního československého arcibiskupství složeného z pražské, moravské a karpatoruské eparchie, do jehož čela příslušný tomos uvedl arcibiskupa Sawatije (Vrabec).

Vytvoření pravoslavné církve v Československé republice s jurisdikcí cařihradské ekumenické církve je nutno považovat za významný mezník ve vývoji pravoslaví na sledovaném teritoriu. V českém, ale nakonec i v karpatoruském prostoru, pokud budeme situaci hodnotit z pohledu moderních dějin, se podařilo úspěšně završit úsilí o založení (obnovení) pravoslavné církve a ta vznikla jako samostatná organizační jednotka.

Většina autorů, historiků a teologů inklinujících k pravoslavné církvi, toto úsilí spojené v závěrečné fázi s osobnostmi kolem arcibiskupa Sawatije (Vrabec) a protopresbytera Miloše Červinky zpochybňuje. Jejich námitky se opírají o poukazy na deficity v organizační oblasti a o právní argumentaci. Pokud je shrneme, kritizují založení církve cestou shora, tj. vznik eparchií, které zatím fyzicky neexistovaly, a ztotožnění církve s náboženskou obcí. Alternativou k tomuto postupu byla cesta zdola, od lokálních obcí k ústředí. Domníváme se, že v tomto ohledu jsou výtky nepatřičné, neboť tvůrce každé organizační struktury musí zvolit taktiku v souladu s reálnými poměry. Stejným způsobem postupovali zakladatelé Církve československé, kteří se v okamžiku vzniku organizace navíc opírali pouze o fiktivní členskou základnu. Námitky proti zvolené metodě postupu v tomto případě neregistrujeme. Pokud jde o kolize právního charakteru, ty je třeba rozdělit do dvou rovin, na oblast dodržení předpisů o vzniku a existenci církví a na sféru jurisdikce. Je pravda, že tajemník ČNOP Červinka při řešení organizačních otázek chodu spolku a církve oba subjekty v praxi ztotožňoval, což ovšem nebylo jednak nikým identifikováno ani rozporováno, ale přehlížely to i odpovědné orgány kultovní správy, které tomu nebránily. Krize nastala až za zcela jiné situace, kdy se objevil zájem tuto chybu účelově využít.¹⁸ Ukazuje se, že hlavní námitky jsou spojeny s problematikou jurisdikce, resp. že s kritikou vystupují ti, kteří vznik arcibiskupství v čele se Sawatijem (Vrabcem) interpretují jako průnik cařihradské pravoslavné církve na území, které bylo pod údajnou jurisdikci srbské pravoslavné církve.

Už shora jsme konstatovali, že vytvoření pražského arcibiskupství otevřelo možnost vybudovat v Československu pravoslavnou církev. Skupina věřících

¹⁸ Máme tu na mysli inscenování převratu v ČNOP v l. 1924 a 1925, po přechodu Gorazdovy frakce z Církve československé do ČNOP, který byl dokončen na sjezdu v České Třebové 22. 11. 1925. Zájem měla jak gorazdovská protisawatijovská opozice, tak státní orgány, které musely naplnit mezistátní smlouvu mezi ČSR a Královstvím SHS o přejetí jurisdikce srbské pravoslavné církve na území Československa.

kolem arcibiskupa Sawatije (Vrabec) začala tuto šanci naplňovat bez ohledu na skutečnost, že státní orgány v českých zemích (na rozdíl od správy Podkarpatské Rusi) ji nijak významněji nepodpořily a její vznik vzaly pouze na vědomí. Vzhledem k malé početnosti pravoslavné komunity v českých zemích došlo k přesunu těžiště její činnosti na území Podkarpatské Rusi. Zde ji mnozí vnímali jako činitele schopného vnášet do chaotické situace v náboženské a církevní oblasti pořádek. Soustředila se na zakládání církevních obcí, jejich obsazení duchovními, a na vytváření předpokladů pro konstituování správních orgánů eparchie. Její úsilí ovlivňoval a limitoval spor o jurisdikci. Narážela na překážky kladené ze strany příznivců srbské pravoslavné církve.

Druhá skupina pravoslavně orientovaných Čechů postupně vznikala na půdě Církve československé (husitské). Jednalo se o skupinu dvojnásobných proselytů, původně katolíků, kteří v roce 1920 přešli z římskokatolické církve do Církve československé a v období let 1924–1925, většinou společně s biskupem Gorazdem (Pavlík), našli východisko z vnitřní duchovní a náboženské krize v integraci se skupinou kolem arcibiskupa Sawatije (Vrabec).

Také v tomto případě je třeba vysvětlit genezi frakce. Církev československá, založená 8. ledna 1920 v Praze, byla výsledkem činnosti skupiny radikálů působících na půdě reformního hnutí katolického duchovenstva.¹⁹ Vzniklo v roce 1918 krátce po konstituování Československé republiky a bylo reprezentováno dvěma sdruženími duchovních, tzv. Ohniskem a od druhé poloviny roku 1919 Klubem reformních kněží. Za vůdčí postavy frakce musíme označit spisovatele-kněze Bohumila Zahradníka-Brodského (1862–1939)²⁰ a od poloviny roku 1918 profesora náboženství na reálce v Plzni Karla Farského (1880–1927).²¹ Když tato skupina

¹⁹ K reformnímu hnutí katolického duchovenstva srov. DOLEŽAL, J.: *Český kněz*. Praha 1931; URBAN, R.: *Die slawisch-nationalkirchlichen Bestrebungen in der Tschechoslowakei*. Leipzig 1938; KAŇÁK, M.: *Z dějin reformního úsilí českého duchovenstva, Dějinná zkratka let 1800–1920*. Praha 1951; RABAS, J.: Die Cyrill- und Method-Idee in den Reformbestrebungen des tschechoslowakischen Klerus, in: *Wegzeichen, Festgabe zum 60 Geburtstag von Prof. Dr. Hermenegild M. Biedermann OSA* (eds. E. C. Suttner, C. Patock). Würzburg 1971, s. 333–347; NĚMEC, L.: *The Czechoslovak Heresy and Schisma, The Emergence of a National Czechoslovak Church*. Philadelphia 1975; HUBER, K. A.: Klerusverbände in den böhmischen Ländern, Die tschechischen Priestervereine, *Archiv für Kirchengeschichte von Böhmen-Mähren-Schlesien*, 11, 1990, s. 7–48; MAREK, P.: *České schisma, Příspěvek k dějinám reformního hnutí katolického duchovenstva v letech 1917–1924*. Olomouc – Rosice 2000; FRÝDL, D.: *Reformní náboženské hnutí v počátcích Československé republiky, Snaha o reformu katolicismu v Čechách a na Moravě*. Brno 2001; HRABOVEC, E.: Reformbestrebungen der tschechischen Priester und die Entstehung der Tschechoslowakischen Kirche, in: *Römische-Historische Mitteilungen*, 51, 2009, s. 337–368.

²⁰ K osobnosti B. Zahradníka-Brodského srov. ČVANČARA, K.: *Bohumil Zahradník-Brodský, jeho význam, dílo a život*. Praha 1923; KUNC, J.: *Slovník soudobých českých spisovatelů, Krásné písemnictví v l. 1918–1945*. Praha 1945, s. 948–949; MAREK, P.: *České schisma ...*, s. 9n.

²¹ K postavě K. Farského srv.: *Sborník Dra Karla Farského, Kniha vzpomínek, dojmů a úryvků z díla a života zakladatele církve československé* (ed. F. Pokorný). Praha 1928; *Dr. Karel Farský, O životě a díle prvního čs. patriarchy církve československé* (ed. M. Kaňák). Praha 1951;

dospěla k názoru, že požadavky reformního hnutí (vytvoření české autokefální katolické církve s volnou vazbou na papeže; zavedení národního jazyka do bohoslužeb; demokratizace vnitřních struktur církve; transformace kněžského celibátu) nebudou biskupy a kurií povoleny legální cestou, na základě vyjednávání, vyvolala schisma. Novou církev se však nepodařilo dostatečně připravit, a proto řešení klíčové otázky nové věrouky probíhalo až po jejím založení. Ze šesti alternativ teologické orientace (příklon ke starokatolikům, americké episkopální církvi, anglikánům, českobratrské církvi evangelické, pravoslavným církvím, formulace věrouky v duchu modernismu) se sice kruhům kolem B. Zahradníka-Brodského podařilo krátkodobě prosadit orientaci na pravoslaví reprezentované srbskou pravoslavnou církví, ve skutečnosti však řešení problému způsobilo rozštěpení církve. Tzv. pravoslavnou krizi v Církvi československé se podařilo vyřešit až v roce 1924 odchodem skupiny pravoslavných v čele s biskupem Gorazdem (Pavlík), který se po velkém váhání připojil k české pravoslavné církvi reprezentované arcibiskupem Sawatijem (Vrabec).

Organizační spojení dvou pravoslavně orientovaných proudů považujeme za stejně významný mezník v dějinách pravoslavného hnutí v českých zemích, jakým bylo ustavení církve v předchozím roce. Jednalo se o krok posilující pravoslavnou komunitu a směřující k zrealizování vize dosažení autokefality. Tato šance, která se před pravoslavnými otevřela, nebyla však v praxi naplněna. Překážky osobního, teologického a zejména jurisdikčního charakteru se ukázaly jako nepřekonatelná bariéra. Zatímco arcibiskup Sawatij (Vrabec) trval na jurisdikčním spojení s cařihradskou církví, vladyka Gorazd (Pavlík) prosazoval jurisdikci srbské pravoslavné církve. Za jejich neústupností, neschopností nalézt kompromisní východisko ze situace, je nutno vidět konkurenční postoje jejich mateřských církví. Teprve na sklonku roku 1925 patovou situaci ve svůj prospěch zvrátila Gorazdova frakce. Využila ingerence státu do vnitřních záležitostí církve a na shromáždění delegátů v České Třebové došlo k suspenzi dosavadního vedení v čele a arcibiskupem Sawatijem (Vrabec). Po tomto vnitřním převratu řízení církve převzal vladyka Gorazd (Pavlík).

Léta 1926–1942 v pravoslavné církvi probíhala ve znamení střetu dvojího úsilí. Tím prvním bylo budování české pravoslavné eparchie jako (zahraniční) součásti srbské pravoslavné církve s budoucí vizí konstituovat v Československu autokefální pravoslavnou církev se třemi eparchiemi. V roce 1929 byla schválena ústava církve, na jejímž základě vzniklo ústředí se všemi potřebnými vnitřními strukturami, a 12 církevních obcí se systemizovaným místem duchovního. Církev se stala kongruální (1928) a vladykovi Gorazdovi se podařilo zajistit její finanční chod pravidelnými příspěvky ze státního rozpočtu, z kapitoly ministerstva školství a národní osvěty určené pro potřeby správy kultovních záležitostí. Při

RUTRLE, O. – MÁNEK, J. – TRTÍK, Z.: *Patriarcha Dr. K. Farský, novodobý hlasatel Ježíše Krista*. Praha b. d. [1954]; LAHODNÝ, S.: *Farský a naše dny*. Praha 1955; KADEŘÁVEK, V. – TRTÍK, Z.: *Život a víra ThDr. Karla Farského*. Praha 1982.

řešení naléhavého a obtížného problému výchovy kněží české eparchie pomohla srbská pravoslavná církev nabídkou vlastních kněžských učilišť a škol, přičemž také sanovala veškeré s tím spojené finanční náklady. Od roku 1930 eparchie disponovala vlastním tiskem, Věstníkem ČNOP, navazujícím na předchozí titul *Za pravdou*. Velké dílo za sebou zanechala aktivitami v oblasti zajištění bohoslužebných prostor. Za jejího dohledu bylo postaveno kolem dvaceti chrámů s osobitým architektonickým řešením a unikátní vnitřní výzdobou sakrálních prostor. Jejich zázemí tvořila vlastní fara a zemědělský pozemek. Drtivou většinu nákladů pokrývaly finanční příspěvky získané od věřících. Od roku 1927 se stal ústřední postavou v této sféře archimandrita Andrej (Vsevolod Kolomacký, 1896–1980).²² Ustavení eparchie reformnímu knězi, vladykovi Gorazdovi (Pavlík) umožnilo realizovat své plány na reformu pravoslaví a za souhlasu srbské pravoslavné církve sledoval myšlenku vytvoření varianty českého pravoslaví s českou bohoslužebnou řečí (místo staroslovenštiny), jednotnou a zkrácenou liturgií a se zpěvy lidu. Také další zásahy jako zjednodušení bohoslužebného roucha, úprava ikonostasu, omezení okuřování a úpravy textů modliteb a obřadů vycházelo vstříc české mentalitě a náboženským tradicím. Jeho misijnímu dílu sloužila rozsáhlá ediční činnost zahrnující vydávání bohoslužebných knih, příruček, učebnic a dalších tiskovin (např. 1933 Lidový sborník modliteb a bohoslužebných zpěvů; 1940 Pravoslavný katechismus). Stejný cíl sledovalo zakládání organizací pracujících pod vlivem ústředí. Beseda pravoslavné mládeže vytvářela prostor pro náboženské a výchovné působení na mladou generaci pravoslavných v době jejich volnočasových aktivit a Liga pravoslavné kultury reprezentovala pokus o získání a připoutání příslušníků inteligence k pravoslavné církvi.

Paralelně s uvedeným úsilím pravoslavná eparchie (resp. její vedení) musela vynakládat mnoho času a energie na likvidaci důsledků vnitrocírkevního převratu z roku 1925. Jeho inscenátoři se naivně domnívali, že problémy související se spojením dvou pravoslavných frakcí může vyřešit zásah mocenskými prostředky ve prospěch jedné strany, aniž by byl reálně vyhodnocen dopad na druhou stranu.

²² Exv+Drjk: Stavitel chrámů, 25 let kněžství archimandrity o. Andreje (Kolomackého), *Hlas pravoslaví*, 5, 1949, č. 2, s. 20–21; dam (= MUŽÍK, M. – MUŽÍKOVÁ, D.): Stavitel chrámů, *Hlas pravoslaví*, 26, 1980, č. 4, s. 83–86; OLEXA, M.: Archimandrit Andrej (Kolomacký), *Odkaz sv. Cyrila a Methoda*, 42, 1996, č. 4, s. 14–16; č. 5, s. 16–17; č. 6, s. 13–14; č. 7, s. 12–14; č. 8, s. 17–20; č. 9, s. 15–18; DRDA, A.: Archimandrita Andrej (Kolomacký), *Hlas pravoslaví*, 60, 2005, č. 2, s. 5–8; č. 3, s. 10–12; č. 4, s. 10–12; č. 5, s. 10–13; KABOŠOVÁ, S. M.: Stále živý podviziník archimandrita Andrej (Vsevolod Kolomacký) a jeho vliv nejen na společnost 20. století, in: *Osobnost v církvi a politice, Čeští a slovenští křesťané ve 20. století* (eds. P. Marek, J. Hanuš). Brno 2006, s. 295–307; ИБЕРЛ (Шарфова) К.: Священник и зодчий отец Коломацкий. Прага 2006; ЯНЧАРКОВА Ю.: Архимандрит Андрей (Коломацкий): опыт православного храмостроительства в Чехословакии. in: *Архитектурное наследие Русского зарубежья: вторая половина XIX – первая половина XX в.* С-Петербург 2008, s. 223–236; ФОЗИКОШ, А.: Воин, священник, зодчий, ангел, Отец Коломацкий, Андрей. Прага 2013; МАХНЁВ, О.: Крестом, не мечом, Житие архимандрита (Всеволода Коломацкого). Прага 2014.

Zřejmě si mysleli, že kruhy kolem arcibiskupa Sawatije (Vrabec), za nimiž stála cařihradská pravoslavná církev, na své poslání a závazky rezignují a novou realitu akceptují. Nedomysleli, že z čela církve násilně vytlačili skupinu zakladatelů, opírající se o vlastní tradici mnohaletého úsilí a disponující stejnými ambicemi, jaké měli lidé kolem vладыky Gorazda (Pavlík). Nedomysleli, že Sawatije (Vrabec) připravila o pozici světská moc, ale nikdo nezrušil jeho povinnosti vyplývající z tomosu patriarchy cařihradské církve z roku 1923. Za této situace je nesouhlasná reakce, apologie a snaha zvrátit nové poměry z arcibiskupovy strany a jeho stoupenců pochopitelná i přirozená. To, co historikové interpretují jako „sawatijovský rozkol“, je jednostranným pohledem na vzniklý problém. Pražský arcibiskup pracoval ve prospěch věřících a pravoslaví v intencích své mateřské církve se stejným odhodláním, jako nová hlava české eparchie. Pokusy roztržku překlenout jednáním narážely jak na odlišné postoje obou zainteresovaných církví, tak na neochotu přijat kompromis v osobní rovině; objektivní pozorovatel musí uznat, že nabídky směřované k arcibiskupu Sawatijovi (Vrabec) neměly tu kvalitu, aby mohly ústupek vyvážit. Snahy zvrátit situaci stížnostmi adresovanými státním úřadům neměly naději na úspěch a správní soud nemohl zohlednit fakta vyplývající z kanonického práva. Proto se nevyřešený problém neustále vracel a pravoslavnou komunitu jako celek diskreditoval. Arcibiskup Sawatije (Vrabec) v zoufalé snaze po rehabilitaci ho otevíral i v krizovém období druhé republiky a v letech protektorátu.²³ Řešení problému přinesl až poválečný přechod pravoslavné církve v Československu do jurisdikce ruské pravoslavné církve, ale i za změněných podmínek se arcibiskup nějaké satisfakce nedočkal. Pokud zohledníme poměry na přelomu 20. a 30. let 20. století, tak za dané situace přesun těžiště Sawatijových aktivit na Podkarpatskou Rus hodnotíme jako logický krok v situaci, kdy na území českých zemí ztratil potřebnou základnu pro organizační práci.

Do vývoje pravoslaví v českých zemích hluboce zasáhly události na přelomu 30. a 40. let 20. století související s rozpadem versailleského systému a agresivitou nacistického Německa. V letech protektorátu Čechy a Morava vладыka Gorazd (Pavlík) dlouho čelil snahám arcibiskupa Serafima (Lade, 1883–1950)²⁴ podřídit českou pravoslavnou eparchii pravomoci berlínského arcibiskupství, ale v roce 1941 tlaku podlehl. V r. 1942 skupina pravoslavných kolem pražského chrámu sv. Cyrila a Metoděje poskytla útočiště lidem zapojeným do atentátu na

²³ MAREK, P. – DANILEC, J.: Příspěvek k poznání aktivit arcibiskupa Sawatije na Podkarpatské Rusi v první polovině 20. století. *Kulturní dějiny*, 1, 2010, č. 1, s. 24–43; Titíž: *Contribution to the Knowledge of Archbishop Sawatij's Activities ...*, s. 58–79.

²⁴ Od r. 1938 byl metropolitou berlínským a celého Německa. Jednalo se o biskupa ruské pravoslavné církve v zahraničí německého původu, vl. jm. Karl Georg Albert Lade. GRABBE, G.: *Фантастическая история. Гитлер и РПЦ*, in: *Собрание сочинений*, т.2, Монреаль 1970, s.161–172, dostupné na <http://www.portal-credo.ru/site/?act=news&id=62455>, ověřeno 29. 9. 2015; ШКАРОВСКИЙ, М. В.: *Нацистская Германия и Православная Церковь (нацистская политика в отношении Православной Церкви и религиозное возрождение на территории СССР)*. Москва 2002.

zastupujícího říšského protektora Reinharda Heydricha, za což česká pravoslavná eparchie zaplatila likvidací a popravou řady osob, včetně vладыky Gorazda (Pavlík).²⁵ K její obnově došlo až po skončení války v roce 1945.

Základní rysy vývoje pravoslaví na Slovensku

Téma počátků pravoslaví na území Slovenska vnímáme jako poměrně málo prozkoumané, ač dílčí studie nechybí,²⁶ a také do jisté míry kontroverzní v důsledku rozdílných pohledů na nacionální problematiku provázanou s náboženskou. Zdá se nám, že Slovensko bylo na přelomu 19. a 20. století pravoslavným dotčeno ještě méně, než české země. Po vzniku Československa se konfese rozšířila téměř výhradně na severu a východě státu, v oblastech, které se z hlediska státních hranic dotýkaly území osídleného karpatskými Rusíny, a mezi Rusíny.²⁷ Byla dotčena a rozvíjela se pod třemi prolínajícími se vlivy: úzké sepětí Prjaševštiny s Podkarpatskou Rusí logicky vyústilo v konstituování karpatoruské Mukačevsko-prešovské eparchie; druhý duchovní proud představovalo misijní působení ruské pravoslavné církve v zahraničí se základnou v Ladomírové na severovýchodním Slovensku; vážně je třeba uvažovat o existenci třetího vlivu, jímž máme na mysli působení pražského arcibiskupa Sawatije (Vrabec) a jeho spolupracovníků. Skutečností však je, že u Maximenkovy mise existuje vazba na Sawatijův proud.

Počátky poválečného šíření pravoslavného hnutí na Slovensku se váží k počátku 20. let 20. století a v první fázi jsou spojeny s aktivitami ve dvou obcích. V r. 1921 se do Becherova ze Spojených států amerických vrátil místní rodák, pravoslavný kněz Grigorij Varchol. Nespokojení věřící řeckokatolického vyznání z Ladomírové si ho pozvali ke sloužení liturgie. Protestovali tím proti chování duchovních Augustina Šudicha a Adaleberta Šudicha, kteří farníky pobouřili necitlivým vymáháním naturálních a peněžních dávek (kobliny a rokoviny) v letech války a po jejím skončení, kdy se obyvatelstvo potýkalo se všeobecným nedostatkem a materiálně strádalo. Jiný navrátilce z amerického Pittsburgu, od roku 1920 sociálně demokratický senátor Národního shromáždění za Šarišskou župu a Podkarpatskou Rus Juraj Lažo (1867–1929), vydal výzvu k přechodu z řeckokatolické do pravoslavné církve. Přesun do „laciné“ církve, která jim nabídla stejnou kvalitu duchovního prožitku, měl zlepšit jejich těžké sociální postavení. Z okresu Vyšný Svidník na severu se přestupové hnutí rozšířilo i do okresů Bar-

²⁵ JINDRA, M.: *Česká pravoslavná církev od Mnichova po obnovu v roce 1945*. Praha 2015; RACLAVSKÝ, L.: *Cesta k oběti. Životní příběh kněze Aloise Václava Čikla*. Zlín 2014; ŠUSTEK, V.: *Zlato se čistí v ohni, O životě, oběti a smrti pravoslavného kněze ThDr. Vladimíra Petřka, jeho rodičů a sourozenců*, Návrat domů, 2. vyd. Praha 2008.

²⁶ KONEČNÝ, S.: Vývoj a niektoré problémy pravoslávnej cirkvi na Slovensku v 20. storočí, in: *Cirkve 19. a 20. stololetí ...*, s. 559–572.

²⁷ MAGOCSI, P. R.: *Rusíni na Slovensku, Historický pohľad*. Prešov 1994, s. 149–160.

dejev a Snina na východě. V roce 1922 stavební podnikatel Lažo vedl delegaci podkarpatských a slovenských pravoslavných k prezidentu republiky s cílem dosáhnout zjednodušení procedury přestupů mezi církvemi. V Praze získal podporu arcibiskupa Sawatije (Vrabec), kterému se v prosinci 1924 v zakarpatském Buštinu podařilo ustavit konsistoř a na východ země vyslat alespoň na krátkou dobu (1923–1924) svého zástupce, bývalého sevastopolského vladyku Venjamina (Fedčenkov, 1880–1961)²⁸ s úkolem hnutí usměrnit a organizovat. Seznam obcí jako středisek pravoslavlí se rozrůstal: Vagrinec, Krajne Čierne, Varadka, Medvedie, Krajná Porúbka, Korejovce, Jurková Voľa, Vyšný Orlík, Vyšná Jedľová, Hrabské, Uličské Krivé, Tepelovce (dnes Osadné), Stakčín, Mezdilaborce. Do roku 1929 mělo na Slovensku úředně schválený statut pět náboženských obcí²⁹ s jurisdikční vazbou na cařihradskou pravoslavnou církev, tedy na arcibiskupa Sawatije (Vrabec).³⁰ Ten po vytlačení z čela české pravoslavné církve právě sem a na Podkarpatskou Rus přenesl těžiště svého působení. V l. 1926 a 1927 podnikl velkou inspekční cestu po slovenských církevních obcích a navštívil mj. Bardejov, Becherov, Vyšný Svidník, Vyšný Orlík, Ladmírovou, Medvedie, Stakčín, Krivé aj. Tvrdě však narážel na organizační práci srbské pravoslavné církve, která v roce 1931 Slovensko začlenila do mukačevsko-prešovské eparchie.

Arcibiskup Sawatij (Vrabec) také v roce 1923 zprostředkoval příchod mise ruské pravoslavné církve v zahraničí do Ladomírové poblíž Svidníku, která měla pro etablování pravoslavlí v oblasti severovýchodního Slovenska zásadní význam. Do jejího čela byla postavena ústřední osobnost předválečné velké církevní tiskárny umístěné v klášteře v Počajevě, archimandrita Vitalij (Maximenko, 1870–1960).³¹ Za pomoci a ve spolupráci s J. Lažem zde vybudoval vydavatelství s tiskárnou, v níž vycházela církevní periodika a knihy distribuované doslova do celého pravoslavného světa. Zorganizoval stavbu nového pravoslavného chrámu

²⁸ БУРЕГА, Володимир В.: Епископ Вениамин (Федченков) и православное движение в Закарпатье первой половины 20-х годов, *Церков и время*, 26, 2004, č. 1, s. 214–271. – Tato epizoda je popsána i ve Fedčenkových pamětech, srv. Митрополит ВЕНИАМИН (Федченков): *На рубеже двух эпох*. Москва 2004.

²⁹ Ladomírová, Medvedie, Vyšný Orlík, Mezdilaborce a Becherov. V krátké době následovalo schválení dalších čtyř náboženských obcí. Srv. Církevní přehled, *Za pravdou*, 19, 1929, č. 15, 11. 4., s. 58.

³⁰ V rozporu s tímto zjištěním je tvrzení zpravodaje referujícího ze sjezdu pravoslavných na východním Slovensku někdy počátkem května nebo koncem dubna 1928, že přítomní přijali usnesení o přechodu do jurisdikce srbské pravoslavné církve. Srov. Sjezd pravoslavných na východním Slovensku. *Za pravdou*, 8, 1928, č. 20, 17. 5., s. 80.

³¹ HARBU LOVÁ, L.: Pôsobenie archimandritu Vitalija (Maximenka) na Slovensku v rokoch 1923–1934, in: *Osobnosť v cirkvi a politice ...*, s. 287–294; ВИТАЛИЙ (Максименко): „Что я помню о себе“, *Мотивы моей жизни*. Джорданвилль 1955 – text je dostupný na <http://www.russian-inok.org/books/motivy.html>, ověřeno 28. 9. 2015; КОСИК, В. И.: Виталий (Максименко), in: *Православная Энциклопедия*, 8, Москва 2001, с. 561–563; ШКАРОВСКИЙ, М.: Монастырь преподобного Иова Почаевского в Словакии, <http://kroto.info/history/20/1930/slovakia.htm>, ověřeno 28. 9. 2015.

posvěceného arcibiskupem Sawatijem (Vrabec). Přechod mise na řeholní a polořeholní život umožnilo vybudování kláštera (1931–1932). V r. 1934 synod ruské pravoslavné církve v zahraničí sice Vitalije (Maximenko) poslal do USA, kde převzal hodnost arcibiskupa, avšak v jeho díle mise pokračovala i za vedení archimandrity Serafima (Ivanov, 1897–1987)³² až do roku 1944, kdy v souvislosti s příchodem Rudé armády na slovenské území byla její činnost ukončena. Rozšíření a upevnění pravoslaví ve výše uvedených vesnicích bylo právě jejím dílem. Do 30. let mise působila bez jakéhokoliv právního ukotvení, teprve v r. 1937 získala legální základnu v podobě Spolku bratrů sv. Jova Počajevského.

Také ladomírovská mise se od roku 1925, odkdy měla srbská pravoslavná církev mezistátní dohodou Království SHS s Československem zaručenu jurisdikci nad celým územím ČSR, ocitla v nepříjemném konkurenčním tlaku a soupeření. V roce 1926 poprvé srbská pravoslavná církev vystoupila s plánem začlenit pravoslavné církevní obce na Slovensku do podkarpatoruské eparchie, jímž chtěla zamezit rozšiřování jejich počtu v jurisdikci cařihradské pravoslavné církve. Jednalo se však o krátkou epizodu, kterou v l. 1926–1931 vystřídal vize vladyky Gorazda (Pavlík), který uvažoval o zřízení autokefální církve na celém území Československa, přičemž Slovensko mělo reprezentovat jednu z eparchií. Zde je zřejmě třeba hledat motivy pokusu vytvořit pro území východního Slovenska protopresbyteriát v čele s o. Irenejem Chanáthem (1857–1930)³³ a v němž hrál důležitou roli ruský emigrant, redaktor Alexander Laščonov. Přestože prozatím nemáme k dispozici dostatečné množství informací pro detailní rekonstrukci událostí, víme, že s vědomím srbské pravoslavné církve probíhala jednání o výběru vhodné osobnosti vladyky, jež by řídila slovenskou eparchii. Vladyka Gorazd (Pavlík) se měl stát arcibiskupem a současně metropolitou. Celý projekt reagoval na jisté vakuum, které vzniklo na Podkarpatské Rusi po ukončení Dositejovy (Vasić, 1878–1945)³⁴ mise v Československu, kdy působení jeho nástupců bylo krátkodobým provizoriem. Tečku za tímto pokusem udělal v roce 1931 vladyka

³² АЛЕКСЕЕВА, Л. В.: *Жизненный путь архиепископа Серафима*. Миннеаполис 1985; ПОДУНОВА, Н.: *Труды и дни владыки Серафима (Иванова. 1897–1987)*, <http://mj.rusk.ru/show.php?idar=801426>, ověřeno 28. 9. 2015.

³³ K 80. výročí úmrtí otce protopresbytera Irineja (Ireneja) Chanátha, *Odkaz sv. Cyrila a Methoda*, 60, 2014, č. 8, s. 16–18.

³⁴ K Dositejově osobnosti srv. *Metropolit Dositej Vasić, episkop niški 1913–1933*, Niš 1933; *Spomenica pravoslavnih sveštenika, žrtava fašističkog terora i palih u narodnooslobodilačkoj borbi* (ed. D. Štrbac). Beograd 1960, s. 23; MITROVIĆ, V.: *Srpska pravoslavna Crkva 1920–1970, Spomenica o 50-godišici vospostavljanja srpske patriaršije*. Beograd 1971; ВУКОВИЋ, С.: *Списки јерарси : од деветог до двадесетог века*. Београд – Подгорица – Крагујевац – Нови Сад 1996; БУРЕГА, В.: Досифей (Васич), исповедник, митрополит Загребский, in: *Православная энциклопедия*, Т. 16, Москва 2007, с. 51–52; *Новые сербские святые, О вере православной. Святой Варнава (Настич), святой Иоанникий (Липовац), святой Досифей (Васич), святой Лука (Вукманович)*. Москва 2013; MAREK, P.: K Dositejově československé misi...; MAREK, P.: Srbská pravoslavná církev v Československu ve 20. letech 20. století. (K Dositejově podkarpatoruské misi)...

Damaskin (Grdanički, 1892–1969),³⁵ který jako nový biskup srbské pravoslavné církve na Podkarpatské Rusi prosadil novou koncepci vytvoření mukačevsko-prešovské eparchie, která znamenala návrat k představám srbské církve z roku 1926. Máme k dispozici indicie, které naznačují, že alespoň na úrovni církevních obcí spojení nebylo plně produktivní a nadále se projevovala předchozí vazba na ladomírovské středisko. Konflikt mezi archimandritou Serafimem (Ivanov) a vладыkou Damaskinem (Grdanički) signalizoval problém podřízení se Užhorodu i ze strany mise ruské pravoslavné církve.

Stručně o pravoslaví v letech první republiky na Podkarpatské Rusi

Z časového hlediska spadají počátky³⁶ masového šíření pravoslaví na území Podkarpatské Rusi do období let 1919–1921, za vrchol je označován rok 1924 a pak následuje období doznívání do roku 1926. Po tomto datu můžeme hovořit o pokusech o řešení situace v náboženské oblasti na Podkarpatské Rusi, které souvisejí se snahou konsolidovat poměry vybudováním pravoslavné církve jako organizace.

³⁵ PILIPOVIČ, R.: Damaskin Grdanički kao Episkop mukačevsko-prjaševski. <http://pravoslavljje.spc.rs/broj/1050/tekst/damaskin-grdanickei-kao-episkop-mukacevsko-prjasevski/print/lat> (ověřeno 14. 10. 2014); БУКОВИЋ, С.: *Српску јепарцу ...*, s. 149; HUMENSKÝ, M.: Vladyka Damaskin (Grdanički), in: *Pravoslávie a súčasnosť, Zborník príspevkov zo VII. vedeckej konferencie študentov, absolventov a mladých vedeckých pracovníkov, Prešov, 31. marec 2015* (ed. M. Humenský). Prešov 2015, s. 102–107.

³⁶ Přitom samozřejmě reflektuje fázi oživení pravoslavného hnutí na tomto teritoriu na od počátku 20. století do první světové války. K této problematice přináší zajímavé postřehy práce PERÉNYI, J.: *Iz istorii Zakarpatskich Ukraincev 1849–1914*. Budapest 1957; ŽEGUC, I.: *Die nationalpolitischen Bestrebungen der Karpato-Ruthenien 1848–1914*. Wiesbaden 1964. Oba autoři zdůrazňují velký vliv přímé i nepřímé propagandy z Ruska motivované politicky, která měla pro vznik a šíření pravoslavného hnutí na Podkarpatské Rusi zásadní význam. Velkou roli sehrálo rovněž rozštěpení duchovenstva řeckokatolické církve a nepřehlédlná politika maďarských vlád. Úrodnou půdou pro šíření pravoslaví představovala latinizace řeckokatolické církve. Srov. ДАНИЛЕЦЬ, Ю.: Причини відродження православного руху на Закарпатті на початку ХХ століття, *Персонал*, 2006, č. 10, s. 30–36, k dispozici <http://personal.in.ua/article.php?ida=378>, ověřeno 26. 10. 2014; ДАНИЛЕЦЬ, Ю.: Исторические предпосылки и причины православного движения на Закарпатье в начале ХХ века, in: *Альманах современной науки и образования* [Текст], №2: История, антропология, археология, этнография, краеведение, философия, теология, культурология, политология, юриспруденция и методика их преподавания. Тамбов 2007, s.18–20; ДАНИЛЕЦЬ, Ю.: Возрождение православия среди русинов Закарпаття в первых годах ХХ века, Русины Карпатской Руси, in: *Проблемные вопросы истории и современности*, Новочеркасск 2010, s. 81–101; ДАНИЛЕЦЬ, Ю.: К истории православного движения в с. Бехерово в Восточной Словакии, in: *Государство, общество, церковь в истории России ХХ века, Материалы XI Международной научной конференции, посвященной Году истории России (Иваново 15 – 16 февраля 2012)*, č. 1, Иваново 2012, s. 105–110.

Badatelé zabývající se dějinami pravoslavlí na Podkarpatské Rusi se v podstatě shodují na tom, že motivy pro jeho šíření v letech po první světové válce lze hledat ve dvou oblastech. 1) Lidé jsou nespokojení s řeckokatolickou církví. Kněžím vytýkají chování v hospodářské oblasti, nekompromisní vymáhání plnění jejich závazků vůči církvi. Chtějí tzv. lacinou církev. Současně vlna poválečného nacionalismu vidí řeckokatolickou církev jako utlačovatele národa, jako prvek v systému maďarizace, jako stoupence starého státoprávního uspořádání a minulého politického režimu. Proto si přejí církev respektující a posilující jejich národnost. 2) Velkou roli při šíření pravoslavlí sehrála politická agitace vedená ze strany kruhů, které odmítaly připojení Podkarpatské Rusi k Československé republice, v prvé řadě velkoruského zaměření. Autoři současně reflektují, že pravoslavné hnutí má živelný charakter, není řízeno z jednoho centra a okruh vůdčích osobností je omezen na pár navrátilců z emigrace v USA a postavu charismatického mnicha Alexije Kabaljuka (1877–1947).³⁷

Pro období 20. let 20. století je příznačný zápas mezi uniáty a pravoslavnými, naplněný konflikty a připomínající náboženskou válku. Nejednalo se pouze o hledání (ignoraci) cesty ke zjednodušení procedur souvisejících s přestupem z řeckokatolické do pravoslavné církve, ale etablování pravoslavné církve v jednotlivých lokalitách bylo spojeno také s hledáním budov pro konání bohoslužeb, příchodem nového duchovního a jeho rodiny a zajištěním životních podmínek a prostoru pro výkon pastorače. Nástup nové církve objektivně přinášel omezení druhé církvi.

Východisko z chaosu v církevní a náboženské oblasti hledali všichni zainteresovaní. Jako zdánlivě nejjednodušší řešení se nabízela úprava, resp. vydání nové legislativy. Pravoslavné elity od roku 1920 spoléhaly na petiční hnutí požadující od státu suspenzi starých uherských církevních zákonů a pomoc při vybudování církve, resp. církevního ústředí umožněním příchodu vladyky ze zahraničí, nejlépe z Království SHS, příslušníka srbské pravoslavné církve. Vydání nových zákonů však naráželo na řadu překážek, jejichž odstranění si vyžadovalo určité časové období. Vojenská diktatura na Podkarpatské Rusi v letech 1919–1922 signalizovala problémy s připojením tohoto území k Československé republice. Absence podkarpatoruského zemského sněmu, jemuž měly připadnout kompetence při úpravě církevní legislativy, vyjadřovala úporné hledání správního modelu řízení země. Vytvoření nového státu stavělo před jeho vedení klíčové otázky ve všech oblastech jeho existence, které byly řešeny na základě jejich relevance.

³⁷ Archimandrit Alexej Kabaljuk. *Za pravdou*, 6, 1926, č. 17, s. 67; СТАНКАНИНЕЦ, Г.: Схиархим Алексий (Кабалюк), Некролог, *Журнал Московской Патриархии*, 1948, č. 2, s. 18; СТАНКАНИНЕЦ, Г.: Схиархимандрит Алексий (Кабалюк), *Журнал Московской Патриархии*, 1948, č. 2, s. 69–70; САВВА (БАБИНЕЦ): Алексий (Кабалюк) (1877–1947), *Журнал Московской Патриархии*, 1979, č. 1, s. 18–20; ПОР, I.: *Podkarpatská Rus, Osobnosti její historie, vědy a kultury*. Praha 2008, s. 13–14; ДАНИЛЕЦЬ, Ю.: *Обраний Божим Провидінням, Життєпис преподобного Олексія Карпаторуського сповідника*. Ужгород – Хуст – Чернівці 2013.

Za této situace se místo spoléhání na stát jevila jako produktivnější svépomoc ze strany samotné pravoslavné komunity. Z retrospektivního pohledu měla dvě dimenze: kontakty se srbskou pravoslavnou církví a organizační práce arcibiskupa Sawatije (Vrabec).

K navázání písemných kontaktů mezi podkarpatoruskými protagonisty pravoslaví a srbskou pravoslavnou církví došlo v roce 1919. Byly motivovány evokací předválečných poměrů a styků mezi pravoslavnými na území Uher, přenesených do nových státoprávních a organizačních poměrů. Jejich ovocem byl první zájezd vладыky Dositeje (Vasić) na Podkarpatskou Rus na konci srpna 1920. Počátkem následujícího roku jednání v Bělehradě a v Praze vyústila v misi nižského vладыky v l. 1921–1926 do Československa, která teritoriálně pokrývala také území Podkarpatské Rusi. Vладыka Dositej (Vasić) jako první zdejší biskup pokládal základy k organizaci pravoslaví na východě republiky. Ve spolupráci s Kassianem Bogatyrce (1868–1960)³⁸ koncipoval návrh první církevní ústavy, konstituoval konsistoř a církevní obce. Jeho aktivity se však brzy začaly střetávat s obdobnými snahami iniciovanými z českého pravoslavného prostředí a s odlišnými představami státního aparátu. Poměr vůči arcibiskupu Sawatijovi (Vrabec) přerostl v soupeření destabilizační povahy. Třetí plochy ve vztahu ke státu dohoda o jurisdikci srbské pravoslavné církve nad územím Podkarpatské Rusi z r. 1925 sice hodně zbrousila, ovšem předchozí difference a zejména vладыkovo spojení s Alexejem Gerovským (1883–1972)³⁹ se promítlo do skutečnosti, že pro pražské politické elity se stal nežádoucí osobou a svou zahraniční misi ukončil.

Léta 1926–1931 vnímáme jako určité přechodné období, v němž jak srbská pravoslavná církev vystupující v roli jediného oprávněného pravoslavného subjektu disponujícího nárokem na pozici mateřské církve, tak samotní pravoslavní na Podkarpatské Rusi, přičemž nelze pominout ani zájmy státního aparátu, řešili podobu pravoslaví v zemi z hlediska budoucího organizačního uspořádání. Zdá se, že ve hře byly tři alternativy. Zpočátku se jevilo jako optimální angažmá vладыky Gorazda (Pavlík). Projekt celostátní autokefální pravoslavné církve měl podporu ze strany státu, jednalo se o blízkého spolupracovníka vладыky Dositeje (Vasić) pracujícího v intencích srbské pravoslavné církve a nechyběl ani osobní zájem hlavy české pravoslavné eparchie. Zásadní překážkou, která vizi zmařila, byl nesouhlas podkarpatoruských pravoslavných elit, které usilovaly o instalaci vладыky z vlastních rusínských řad. V podstatě nabízely možnost výběru mezi třemi kandidáty: archimandritou Alexijem (Kabaljuk), archimandritou Matvejem

³⁸ ЧУЧКО, М. К. – СУЛЯК, С. Г.: Архипресвитер Кассиан Бгатырец – исследователь церковной истории буковинской Руси, *Русин* (Кишинев), 2014, č. 1 (35), s. 143–164; МИРОВИЧ, Р.: Апологет православия перед Австрийским военным судом, К 100-летию со дня рождения митрофорного протоиерея д-ра Кассияна Дмит. Богатырца (1868–1968), *Русин* (Кишинев), 2009, č. 1 (15), s. 90–94.

³⁹ Heslo Alexej Julianovič Gerovskij, in: POP, I.: *Podkarpatská Rus...*, s. 90–93.

(Vasilij Vakarov, 1888–1953)⁴⁰ a archimandritou Amfilochijem (Kemeň, 1888–1944).⁴¹ Vladyka Gorazd (Pavlík) se objektivně ocital v proudu těch, kteří pracovní úsilí Čechů na Podkarpatské Rusi vnímali jako čechizování země. Proto se prosadila třetí možnost v podobě příchodu biskupa srbské pravoslavné církve s trvalým pobytem, už ne jako delegáta. V tomto případě problém spočíval ve výběru vhodné osobnosti, která by byla navíc ochotna odejít ze své vlasti do zahraničí. Zde je třeba hledat důvody, proč se v krátké době na Podkarpatské Rusi v čele eparchie vystřídal tři vladykové – v r. 1927 Irenej (Čirić, 1884–1955), v l. 1928–1930 Serafim (Jovanović, 1875–1945) a v l. 1930–1931 Josif (Cvijović, 1878–1957).

Bez ohledu na personální provizorium přelom 20. a 30. let 20. století je na Podkarpatské Rusi z jiného úhlu pohledu přelomovým obdobím. Konečně se v r. 1928 podařilo dosáhnout schválení ústavy mukačevské eparchie a vladykové mohli organizovat církevní obce v souladu právními předpisy. Objektivně tím připravili půdu pro nástup dalšího svého kolegy, vladyky Damaskina (Grdanićki), s jehož postavou je spojena revize ústavy (1931, byť nebyla státem schválena), vytvoření mukačevsko-prešovské eparchie a nová etapa konsolidace poměrů ve všech oblastech,⁴² včetně snahy nově upravit poměr vůči státu a odstranit organizační pluralitu v podobě sawatijovské a ladomírovské (slovenské) frakce. V r. 1938 byl srbskou pravoslavnou církví vyslán do USA, jeho nástupce Vladimír (Rajič, 1882–1956) však už na jeho práci v důsledku státoprávních změn a likvidace Československa nemohl navázat.

Pokud jde o úsilí arcibiskupa Sawatije (Vrabec) na území Podkarpatské Rusi po jeho suspenzi z čela pravoslavné církve v polovině 20. let 20. století, byla jednoznačně ve znamení apologie a snahy udržet si vliv v těch církevních obcích, který si získal v minulých letech. Zatím je zmapována spíše ve střípcích, než v ucelené podobě, a spočívala v občasných zájezdech a převážně písemném kontaktu. Světil nové kněze, chrámy a účastnil se církevních slavností. Část svých příznivců ztratil, na druhé straně si však menší okruh stoupenců udržel až do konce 30. let (ti se k němu hlásili i za změněných podmínek po válce) bez ohledu na tlaky státních orgánů a zástupců srbské pravoslavné církve. Významná kapitola jeho činnosti v karpatském regionu spadá do let 1938–1940.⁴³ Její evokace však přesahuje vymezení našeho příspěvku. Léta 1942–1945 arcibiskup prožil v německém nacistickém vězení a koncentračních táborech (Terezín, Dachau).⁴⁴

⁴⁰ http://zarubezhje.narod.ru/mp/M_725.htm, ověřeno 2. 10. 2015.

⁴¹ http://zarubezhje.narod.ru/av/a_118.htm, ověřeno 2. 10. 2015.

⁴² PEKAR, A. V.: *Narysy istorii cerk'vy Zakarpattja, I, Eparchičnoje oformlenija*. Rim 1967, s. 127. – I v tomto případě srbská historiografie interpretuje eparchii jako součást srbské pravoslavné církve. *Srpska pravoslavna Crkva 1920–1970, Spomenica o 50-godišnici vospostavljanja srpske patriaršije* (ed. V. Mitriović). Beograd 1971, s. 522–523.

⁴³ Srov. MAREK, P. – BUREHA, V. – DANILEC, J.: Arcibiskup Sawatij ..., s. 109–136.

⁴⁴ VLASOVSKIJ, I.: *Naris istorii ukrajinskoj pravoslavnoj cerkvi*, 4/2, New York 1966, s. 271.

Závěr

Reflexe vývoje pravoslavlí na území Československa v letech mezi dvěma světovými válkami potvrzuje tezi o organizační roztržitésti, která sice směřovala k určitému sjednocování, ovšem tato tendence narážela na řadu překážek, zejména odlišnou jurisdikci jednotlivých skupin a s ní svázané problémy. V českém a slovenském prostoru komunita věřících pravoslavného vyznání byla minoritou nejen v rovině celkové populace, ale i na náboženské mapě země. Úsilí o etablování, vnitřní výstavbu a konsolidaci církve, tedy zaměření na vnitřní vývoj a na sebe sama, bylo hlavním úkolem, smyslem i cílem elit řídicích jednotlivé struktury v zemském měřítku. Tento faktor posilovala absence charismatických osobností schopných oslovit populaci vně církve.

Za těchto okolností není odpověď na otázku, do jaké míry mohla pravoslavná církev ovlivnit česko-slovenské vztahy, složitá. Komunikace mezi pravoslavnou komunitou a širší populací probíhala v zásadě v národním měřítku a s ohledem na izolovanost pravoslavlí její dopady vnímáme jako mizivé. Existovala pouze jako vnitřní styk a kontakt mezi pravoslavnými elitami navzájem. V tomto kontextu stojí na pozornost pokusy arcibiskupa Sawatije (Vrabec) a vладыky Gorazda (Pavlík) o vybudování širšího celku, resp. autokefální pravoslavné církve zahrnující eparchie vytvoření na národním (zemském) principu, jež však zůstaly buď v rovině projektu, nebo vytvářely základnu tradice, z níž mohla čerpat pravoslavná církev v letech po druhé světové válce.

Období let 1918–1938 v rovině dopadů na česko-slovenské kontakty považujeme za expozici k poválečné éře, která zásadním způsobem proměnila podobu pravoslavné církve v Československu ve smyslu vytvoření jednotného celku vyvíjejícího aktivity v rámci jurisdikce ruské pravoslavné církve a současně vytvořila předpoklady pro změnu v postavení pravoslavlí ve společnosti. Československo se ocitlo k sovětské sféře vlivu a pravoslavná církev převzala úkoly, které pravoslavlí na teritoriu sovětského bloku uložily stalinské plány expanze a budování politických režimů sovětského typu.⁴⁵ Pravoslavná církev v Československu jako nástroj politiky KSČ se podílela na realizaci její politiky v církevní a náboženské oblasti a bez ohledu na skutečnost, že nadále zůstávala z početního hlediska relativně malým seskupením, v určitých časových fázích a regionech ovlivnila jak společenské dění, tak česko-slovenské vztahy.⁴⁶

⁴⁵ *Власть и церковь в СССР и странах Восточной Европы, 1939–1958: дискуссионные аспекты* (eds. G. P. Muraško – M. N. Odincov). Москва 2003; ВОЛОКУТИНА, Т. В. – МУРАШКО, Г. П. – НОСКОВА, А. Ф.: *Москва и Восточная Европа, Власть и церковь в период общественных трансформаций 40-50-х годов 20. века, Очерки истории*. Москва 2008.

⁴⁶ Jako modelový příklad může posloužit její angažovanost v záležitosti likvidace řeckokatolické církve v Československu. Srov. např. NEMEC, L.: The Ruthenian Uniate Church in its historical perspective, *Church History*, 37, 1968, č. 4, s. 1–25; LACKO, M.: *Przymusowa likwidacja Unii Użhorodzkiej*. Mienck 1993, s. 18–46; ZUBEK, T. J.: *The Church of silence in Slovakia*.

Orthodox Church in Czechoslovakia in the years 1918–1938

PAVEL MAREK

Overview of development. Laying the foundations and formation of the Orthodox Church in the Czech Lands with the scope of powers extended over Ruthenia. Split between the supporters of Serbian and Constantinople patriarchy. Main features of development of Orthodoxy in Slovakia; motivations behind the trend towards conversion of Greco-Catholics (especially in north-eastern Slovakia) to orthodoxy as a „cheap church“.

Whiting 1956, s. 217–240; *The Tragedy of the Greek Catholic Church in Czechoslovakia*. New York 1971; KONEČNÝ, S.: K niektorým otázkám pravoslávizácie na Slovensku v roku 1950, in: *Rusíni, Otázky dejín a kultúry* (ed. F. Barna). Prešov 1994, s. 125–133; ВЕДЕРНИКОВ, А.: Прекращение унии в Чехословакии, *Журнал Московской Патриархии*, 1950, č. 7, s. 40–53.

ŽENSKÁ OTÁZKA A GENDER V ČESKOSLOVENSKÝCH MODERNÍCH DĚJINÁCH

Eds.: Vladimír Goněk, Roman Holec

Předkládaná kolektivní monografie byla připravena pod koordinací Česko-slovenské / Slovensko-české komise historiků na základě workshopu – konfrontace spoluautorů při příležitosti stejnojmenné konference, kterou uspořádali v Hradci Králové dne 14. 10. 2015 Filozofická fakulta Univerzity Hradec Králové a Česko-slovenská / Slovensko-česká komise historiků.

BÁDÁNÍ O MINULOSTI ČESKÝCH ŽEN V EVROPSKÉM KONTEXTU

MILENA LENDEROVÁ

Úvod

„Dějiny žen se vytvářely jako ozvěna dějin mužských, pomocí celé škály maskulinního diskursu, se špatně zakrývanou snahou potlačit výpověď žen. Zdánlivá komplexnost pramenů uchovávaných v depotech veřejných archivů je dílem mužů vyzbrojených vzděláním a odpovědností. Relativně vzácná přímá svědectví žen, jejich korespondence, osobní deníky, jakkoli jsou zajímavé, nemohou nikdy tuto asymetrii vyvážit,“¹ říká nestor francouzské historiografie Alain Corbin, který v mikrohistorickém výzkumu 19. století věnuje od počátku pozornost také dějinám žen, především jejich zkušenosti a každodennosti.

Jeho výrok lze vztáhnout i na české prostředí. Problémům s hledáním pramenů, které by téma představily „zdola“, se budeme ještě věnovat. Ale hned zkraje konstatujme, že navzdory této výše zmíněné nevýhodě urazila i česká historiografie, pokud se týče ději žen, od 90. let minulého století velký kus cesty, jak dokazuje nejen narůstající počet publikací na toto téma, ale i shrnující úvody, které se pravidelně nacházejí na jejich začátku a které se téměř vždy věnují důkladné analýze starších, novějších i nedávno vydaných prací.²

Pokusy vtáhnout do historického bádání problematiku „druhé poloviny“ lze v českém prostředí sledovat od konce 19. století. Byly ale více než ojedinělé a situace se změnila teprve po sametové revoluci. Díky tomuto „opožděnému“ nástupu se domácí zkoumání vyhnulo dvěma slepým uličkám ženských dějin, které můžeme označit jako „optika útlaku žen“ a „optika ženské zkušenosti“, jimiž západoevropská historiografie prošla od 70. let minulého století – obě se ukázaly jako v podstatě zavádějící.³ Zůstala ale dualita „dějin žen“ a „gender history“, ke které se ještě vrátíme. Pokusíme se rovněž naznačit pět z „kultovních“ témat, jimiž české „ženské“ (ve smyslu objektu i autorek) dějepisectví žije, co už bylo napsáno a co zbývá ještě napsat. Bez nároků na vyčerpávající odpověď se zaměříme na tyto okruhy:

¹ CORBIN, A.: *Le temps, le désir et l'horreur. Essais sur le XIXe siècle*, Paris 1991, s. 91.

² Srv. např.: *Žena v českých zemích od středověku do 20. století* (eds. M. Lenderová – B. Kopčková – J. Burešová – E. Maur). Praha 2009, s. 7-19; BAHENSKÁ, M. – HECZKOVÁ, L. – MUSILOVÁ, D.: *Iluze spásy. České feministické myšlení 19. a 20. století*. České Budějovice – Hradec Králové 2011, s. 7-31 a mnoho jiných.

³ Přehledně srv. NEČASOVÁ, D: *Dějiny žen a gender history*, in: J. Čechurová – J. Randák a kol., *Základní problémy moderních a soudobých dějin*, Praha 2014, s. 666 – 680.

Vztah feminismu a bádání o minulosti žen.

Prameny k ženským dějinám.

Ženské vzdělání.

Ženské tělo jako předmět státního a vědeckého zájmu.

Ženské profese.

Vztah feminismu a bádání o minulosti žen

„Dějiny žen“, „ženské dějiny“, mají vlastní chronologii: až na výjimky nezna-
jí respekt k zažitým časovým mezníkům – pro životní cykly ženy, pro její tělo,
domácnost, práci či její manželství nemají zpravidla žádný význam. I při vědomí
skutečnosti, že „žena“ není esenciální kategorie, že existovaly – a existují – roz-
díly mezi ženami různého sociálního postavení, věku, rasy, skoro pro všechny
platí, že se po staletí řídily archetypálními zvyky, povinnostmi a příkazy, danými
přírodou či autoritami. Přišly na svět, vyrostly, dospěly, většinou se vdaly, poro-
dily děti, zestárly a zemřely. Často věřily v Boha a poslouchaly muže, který za
ně v té či oné etapě jejich života odpovídal. Veřejná sféra, svět politiky, vzdělání,
umění a vědy, znající lineární čas a data, se týkaly jen zlomku žen; většina z nich
sem získávala přístup až od konce 19. století.

Přesto jsou v českých dějinách některé obecně uznávané časové mezníky
z hlediska ženských dějin podstatné: křesťanství jim nabídlo duchovní rozměr,
vynález knihtisku usnadnil přístup k četbě. Revoluce jim dávaly jak možnost ko-
lektivního gesta, tak příležitost pocítit změny v uspořádání společnosti. Uveďme
další důležité letopočty: „Schulpatent“ Marie Terezie z roku 1775 uložil povin-
nost nabýt základní gramotnosti jak chlapcům, tak dívkám. Předtím, v roce 1756
a 1770, vladařka rozkázala obrátit pozornost také na osobu porodní báby, která
měla být prokazatelným způsobem kvalifikovaná – tak měla být minimalizovaná
rizika hrozící matkám i dětem při porodu. Roku 1811 vznikl moderní občanský
zákoník potvrzující postavení ženy v područí muže, ještě předtím, roku 1803,
potvrdil trestní zákoník znásilnění jako kriminální čin. Hasnerův zákon z roku
1869, klíčový pro dějiny vzdělanosti, umožnil dívkám první státní maturitu...
První světová válka nabídla ženám nejen smutek nad ztrátou bližních a strádání,
ale i možnost uplatnit se v pro ně až dosud nedostupných profesích; vzrostl také
počet studentek na pražské univerzitě.⁴ Vznik samostatné Československé repub-
liky vedl k zrovnoprávnění obou pohlaví, přiznal ženě aktivní i pasivní volební
právo.

Třebaže zájem o dějiny žen je například ve Francii zřetelný už na konci sta-
rého režimu, neustal za revoluce a pokračoval po celé 19. století (připomeň-

⁴ Podrobněji srov. ŠTEMBERKOVÁ, M.: *Doktorky filozofie a medicíny na pražské univerzitě od r. 1901 do konce první světové války*, in: *Žena v dějinách Prahy*. Sborník příspěvků z konference Archivu hl., města Prahy a Nadace pro gender studies (eds. J. Pešek, V. Ledvinka), Praha 1996, s. 213 – 234.

me spisy Antoina Léonarda Thomase, bratří Goncourtů, Julese Micheleta aj.)⁵, obecně se uvádí, že *women's history* se začala rozvíjet v souvislosti s rozvojem akademického feminismu a s rozkladem do té doby určujících metodologických modelů, marxismu a strukturalismu. Anglosaský feminismus, který řadu svých tezí legitimizoval pomocí historiografie, tematizoval ženskou problematiku především jako součásti dějin politických, jako dějin ženské emancipace a boje žen za politická práva. Historiografie se primárně věnovala dějinám ženských hnutí, zapojení žen do odborů a do výdělečné činnosti; práce vycházely z poměrně snadno přístupných úředních pramenů, z tisku a policejních protokolů. Feministickému dějepiscetví, rozvíjejícímu se od přelomu šedesátých a sedmdesátých let, šlo především o prokázání historických kořenů nejružnějších forem diskriminace žen. Vzájemný vztah obou pohlaví nebyl zkoumán na základě konkrétních skutečností a procesů, ale na základě premis dokazovaných pomocí právních či jiných úředních dokumentů.⁶

V každém případě lze konstatovat, že ideologičnost feminismu historickému bádání neprospěla: ahistoricky došlo k projekci postojů a požadavků ženy druhé poloviny 20. století do dějin 19. století, dějin raného novověku ba dokonce středověku. Přímo klasickým případem toho ahistorismu je první (jinak nesporně zajímavá a užitečná práce) z evropské oblasti *women's history*, která byla po listopadu přeložena do češtiny: knihu *Dcery Eviny. Historie evropské ženy* napsala finská spisovatelka Kaari Utrio.⁷ Pro 19. století vytvořilo feministické dějepiscetví obraz temných a smutných časů, ve vztahu k ženám přísných a omezujících. Jistě, toto století vnímalo život žen jako průběh soukromého osudu, vymezeného společenskými pravidly a podřízeného kolektivní kodifikaci. Ale mylili bychom se, pokud bychom věřili, že toto období je jen časem absolutního podrobení žen, neboť právě v průběhu tohoto století se zrodily a částečně prosadily základní požadavky vedoucí k emancipaci žen: právo na vzdělání a na kvalifikovanou (a placenou) práci.

A tak se, aniž by popíraly vědecké a publikační výsledky politicky a sociálně zaměřeného bádání, od poloviny 70. let minulého století, proti němu objevovaly kritické výhrady, které zesílily v průběhu dalšího desetiletí. Inovativním prvkem se měl stát koncept „ženské zkušenosti“, specifických prožitků ženské poloviny

⁵ LÉONARD, T. A.: *Essai sur le caractère, les mœurs et l'esprit des femmes dans les différents siècles* (1772), Nîmes, 2001; GONCOURT, E – GONCOURT, J. : *La Femme au XVIIIe siècle*, Paris 1862; MICHELET, J. : *Du prêtre, de la femme et de l'humanité*, Paris 1845; TÝŽ, *Les Femmes de la Révolution*, Paris 1854 etc.

⁶ O tom srov. SOHN, A.-M.: *Les roles féminins dans la vie privée: Approche méthodologique et bilan de recherches*. Revue d'histoire moderne et contemporaine, XVIII, 1981, s. 596 – 623; zde s. 596; TINKOVÁ, D.: „Žena“ – prázdná kategorie? *Od women's history k gender history v západoevropské historiografii posledních desetiletí 20. století*, in: *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie*, (eds. K. Čadková, M. Lenderová, J. Stráníková); Pardubice 2006, s. 19 – 32, zde s. 19.

⁷ UTRIO, K.: *Dcery Eviny. Historie evropské ženy*, Havlíčkův Brod 1994.

lidstva. Badatelé a badatelky se začali zajímat o oblasti tradičně vnímané jako doména žen: o dějiny rodiny, domácnosti, mateřství, dětství. Do centra pozornosti se dostaly „oddělené sféry“: veřejná sféra mužů a soukromá žen. I tento koncept – nesporně zajímavější než koncept „útlaku žen“ – se vyvíjel pouze po boku mainstreamového dějepiscetví – tradiční historické paradigma, ony „dějiny mužů“, nijak nenarušil a ženy zpátky do dějin nepřivedl. Bylo třeba hledat nová teoretická východiska.

V 80. letech minulého století pronikla do historiografie kategorie, kterou již delší dobu užívaly jiné humanitní vědy, především lingvistika, sociologie a filosofie. Byla to kategorie *genderu*, kategorie upozorňující na sociální a kulturní aspekty spojené s problematikou pohlavní diferenciaci a odlišné od biologické určenosti člověka.⁸ *Gender* v historickém kontextu se poprvé objevil v referátu Natalie Zemon Davis na konferenci v Berkshire v roce 1974.⁹ Navrhla, aby se *gender* stal podobnou kategorií i předmětem studia jako *třída* či *rasa*.¹⁰ Americká historička Joan W. Scott ve své studii *Gender: A Useful Category of Historical Analysis*,¹¹ která poprvé vyšla roku 1986, opakovala požadavek, aby bádání o ženách přispělo k obecným, totálním dějinám, aby vytvořilo pojmové kategorie použitelné pro historiografii a sestavilo vlastní chronologii. Kategorie *gender* se skutečně ukázala jako užitečná, schopná nabídnout koncepční a analytický nástroj.¹² Zahrnula do historického bádání i transgenderovou problematiku a vedla k ustavení *men's* či *masculinity studies*. Od začátku třetího tisíciletí potvrdila svou oprávněnost i v českém prostředí.¹³

Francouzská revoluce 19. století otevřela, Velká válka ho uzavřela. Pokud se žen týče, jak revoluce, tak válka je povolaly k novým a pro ně nezvyklým úkolům a pak je od nich rychleji či pomaleji, úplně nebo alespoň částečně, opět odehaly. Ve větší míře to platí například pro Německo či Francii, než pro meziválečnou Československou republiku. Přesto tato subtilní mužská hra mezi přizváním a odmítnutím, vyloučením a účastí umožnila ženám podílet se na záležitostech týkajících

⁸ NEČASOVÁ, D.: *Dějiny žen a gender history*, s. 671.

⁹ Text vyšel o dva roky později pod názvem DAVIS, N. Z.: *Women's History in Transition: The European Case*, *Feminist Studies* 3.3/4; 1976, s. 83 – 103; srv. TINKOVÁ, D.: „Žena“ – prázdná kategorie?, s. 24.

¹⁰ TINKOVÁ, D.: „Žena“ – prázdná kategorie?, s. 25.

¹¹ SCOTT, J. W.: *Gender: A Useful Category of Historical Analysis*. *American Historical Review* 91, No. 5 (December 1986, s. 1053 – 1075. Slovenský překlad viz SCOTT, J. W.: *Rod: užitečná kategória historickej analýzy*, in: J. Cviková, J. Juráková, L. Kobová, *Historie žien. Aspekty písania a čítania*. Aspekt, Bratislava 2006, s. 40 – 71.

¹² NEČASOVÁ, D.: *Dějiny žen a gender history*, s. 675.

¹³ NEČASOVÁ, D.: *Dějiny žen a gender history*, passim; dále např. RATAJOVÁ, J.: *Gender history jako alternativní koncept dějin*, in: *Dějiny žen aneb Evropská žena*, s. 33-40; STORCHOVÁ, L.: *Gender*, in: Storchová L. a kol., *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*, Praha 2014, s. 194 – 205; NEČASOVÁ, D.: *Veřejná sféra a genderová analýza po únoru 1948: příspěvek do diskuze*. *Studia Historica Nitrensis*, Nitra, Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Slovensko, vol. 18, no 1, s. 62-75.

cích se státu a národa – myslím, že právě příklad žen v českých zemích 19. a 20. věku může být příkladem.

A ještě jedna důležitá okolnost: rostoucí všeobecná vzdělanost vedla i k tomu, že se stále širší vrstvy obyvatelstva začaly zajímat o vlastní dějiny. Časem si tehdejší dějepisci uvědomili, že své dějiny mají i ženy, že jejich úděl mužovy družky a ploditelky není tak neměnný, jak se zprvu zdálo, že jejich na první pohled věčná podstata ženství existuje v množství různých obměn. Práce, které o minulosti žen v Čechách do druhé světové války vyšly, nebyly – až na jednu výjimku¹⁴ – inspirovány feminismem.¹⁵

Prameny k ženským dějinám

Všichni, kdo se zabývají dějinami žen – a je lhostejno, v jakém období jsou „doma“, se musí vypořádat s faktem, že převážná většina pramenů je tzv. maskulinních. Ať se jedná o prameny úřední povahy, většinu pramenů vyprávěcích, normativních i tištěných (zde mám na mysli hlavně dobové odborné časopisy a literaturu, zčásti i kuchařské knihy), ikonografické prameny: všude jde o výpověď o ženách viděných očima mužů. Jistě, jsou mezi nimi i svědectví „feministů“ – namátkou jmenujme písemnosti Vojtěcha Náprstka, paměti Emanuela Salomona Friedberga-Mírohorského, studie T. G. Masaryka – ale stále se jedná o pohled muže vedeného snahou méně dokonalou (v jeho očích) ženu usměrňovat, vychovávat, učit, pomáhat jí, podpořit v jejích snahách, případně jí nějaké snahy vštípit. Maskulinita jako způsob myšlení byla všudypřítomná a nepředpokládala se její kritická reflexe.

Naštěstí má historik k dispozici prameny osobní povahy: dopisy, osobní a cestovní deníky, paměti, soukromé účty či účetní deníky, rukopisné kuchařské knihy; skutečnost není možná tak temná, jak ji vidí v úvodu citovaný Alain Corbin. Nejenže tyto prameny, které se začaly ve větší míře užívat v souvislosti s „kulturním obratem“ v historiografii, dávají nahlédnout pod strohou slupku „událostních dějin“ nabízejíc individuální úhel pohledu, ale přibližují tak daného autora či autorku, kteří k nám promlouvají i přes propast času, jako člověka z masa a kostí, jenž prožívá své radosti i strasti. Bezezbytku platí toto tvrzení i pro české země; lze říci, že se zde dochovalo mimořádně velké bohatství pramenů osobní povahy. Nacházejí se v osobních fondech významných postav vzdálenější i bližší minulosti, jde zpravidla o písemnosti zanechané manželkami, matkami, sestrami

¹⁴ KUČEROVÁ, V.: *K historii ženského hnutí v Čechách (Amerlingova éra.)*, Zábřeh 1914.

¹⁵ LUŽICKÁ, V.: *Johana z Rožmitálu, manželka Jiřího z Poděbrad*, Praha 1872; ŠIMÁČKOVÁ, L.: *Vynikající ženy mimo rodinný kruh*. Dle rozličných anglických pramenů, Praha 1872; NOVÁKOVÁ, T.: *Slavín žen českých*. Od nejstarších dob do znovuzrození národa českého, Praha 1891; *Královny, kněžny a velké ženy české* (ed. K. Stloukal), Praha 1940; CÍSAŘOVÁ-KOLÁŘOVÁ, A.: *Posluchačky v kapli Betlémské*, Praha 1947; CÍSAŘOVÁ-KOLÁŘOVÁ, A.: *Žena v hnutí husitském*. Praha 1915; CÍSAŘOVÁ-KOLÁŘOVÁ, A.: *Žena v Jednotě bratrské. Zásady, postavy a dědictví*, Praha 1942 aj.

a dcerami slavných mužů, méně o písemnosti proslulých žen – těch přibývá až od přelomu 19. a 20. století. Je třeba hledat, pátrat, ptát se, ale výsledek za to stojí. Tu a tam se objeví i vzpomínky, deníky či dopisy lidí, kteří se slávou neměli vůbec nic společného.

Prameny osobní povahy obsahují konglomerát *privátního* a *veřejného*, *objektivního* a *subjektivního*. Vyprávějí o reálných skutečnostech, práci doma i získávání obživy, o vzdělání a nákladech na ně, o profesních, společenských a kulturních aktivitách pisatele/lky a jeho/jejího okolí, ale také o záležitostech nehmátatelných, o naději a víře, včetně náboženské, lásce a obavách, o identifikaci s (nacionálně zjitřeným) prostředím či o vzpouře proti vlastnímu světu. Najdeme v nich zachycení přechodových rituálů spojených s životními cykly, s jejich pomocí lze mj. sledovat, jak se proměňovaly závazné normy feminity na jedné a maskulinity na druhé straně, jsou tedy pramenem i pro gender history. Nabízejí autoportrét pisatele, pisatelky či pisatelů, kreslí podobenky osob blízkých, odrážejí subjektivní pohled na soudobou společnost. Ten je určitě nutný a užitečný, třebaže je tato subjektivní zkušenost formulována většinou s ohledem na dobový diskurs a je vyjadřována pomocí jazyka, který není zdaleka neutrálním nástrojem.¹⁶

Nevýhodou pramenů osobní povahy je nepřehlédnutelná asymetričnost v jejich dochování. Hluboko do 19. století jsou spojeny především se šlechtickým a středostavovským prostředím, kde úroveň vzdělání a rozvržení denního času umožňovaly věnovat se písemnému projevu bez vynaložení větší námahy a nikoli na úkor nezbytné fyzické práce. V průběhu 19. století se ale zvyk psaní dopisů, vedení cestovních či osobních deníků a nakonec i psaní pamětí šíří dynamicky mezi středními a dolními středními vrstvami. Píší muži – církevní i světské intelektuálové, hospodáři, řemeslníci, obchodníci, píší ženy. V jejich případě by nám stačilo obecné označení „v domácnosti“, byť tato „domácnost“ byla velmi různorodá – jinak vypadala v případě šlechtičny, jinak manželky zámožného úředníka, učitele a zcela jinak v řemeslnických vrstvách či u podruků na venkově. Teprve na konci 19. století se zviditelňují ženské profese, na které je třeba specifické kvalifikace.¹⁷

Vzdělání

Dějiny ženského vzdělání jsou už několik desetiletí oblíbeným badatelským tématem také v českých zemích. Pozornost si zasloužily dějiny pražské Vyšší dívčí školy, gymnázia i spolku Minerva, odborné i univerzitní vzdělání žen, méně jí bylo zatím věnováno dívčím pedagogiím a školám provozovaným ženskými cír-

¹⁶ K tomu naposledy srv. LENDEROVÁ, M. – STRÁNÍKOVÁ, J. – BOROVIČKOVÁ, M.: *Důvěrné stránky: obrazy z 19. století v pramenech osobní povahy*, Pardubice 2015.

¹⁷ Podrobně o ženské práci srv. BAHENSKÁ, M. – HECZKOVÁ, L. – MUSILOVÁ, D.: *O ženské práci. Dobové (sebereflexe) a polemiky*, Praha 2014, s. 7 – 29.

kevními řády.¹⁸ Prostor k novému bádání poskytuje stále počátek onoho *dlouhého* 19. století, resp. poslední desetiletí 18. století. Víme, že Schulpatent iniciovaný Marií Terezií nařídil vzdělávat děti obojího pohlaví, a to od šesti do dvanácti let. Počítal také s opakovací nedělní školou, opět pro chlapce i dívky. Přesto – na základě sond do dobových statistik – víme, že dívky zpočátku docházely do školy více než liknavě, úřady dokonce na jejich řádné docházce po nějakou dobu netrvaly. Ve světle dochovaných školních katalogů, matrik a tištěných zpráv hlavních škol je možné sledovat také prospěch dívek, jakož i omezující vliv genderové podmíněného stereotypu o zbytečnosti příliš hlubokého vzdělání žen: i ve čtyřtřídních hlavních školách končily dívky, které byly na konci školního roku odměňované za vzorné chování a dobrý prospěch, druhou třídou, v pouhých dvanácti letech. Předměty jako zeměpis, dějepis, kreslení, přírodopis, vyučované ve třetí a čtvrté třídě (někdy se učila i latina) jim byly odeprény. Ale na přesnější obraz primárního dívčího vzdělání od cca 80. let 18. do poloviny 19. století pořád čekáme. Prameny nechybí – v archivech jsou dosud nevytěžené matriky hlavních a farních škol, tištěné zprávy a statistiky,¹⁹ v knihovnách dobová pedagogická literatura. Nedávno se ukázalo, jak přínosná pro otázku vzdělání dětí, včetně dívek, může být důkladná analýza Felbigerovy *Methodenbuch* a dalších pedagogických spisů, především z pera představitelů německého filantropismu.²⁰

Druhý příklad: tušíme vliv francouzských „klasiček“ dívčí výchovy (Madame de Genlis, Princesse de Beaumont) na české – především šlechtické – prostředí, kde tvořily jakýsi „feministický“ pandán k „machistickým“ výchovným konceptům Rousseauovým. Dokládá to korespondence a deníky šlechtických matek, jejich rukopisná pojednání o výchově komparující dobové teorie a praxi, nasvědčují tomu také inventáře šlechtických knihoven.²¹ A nejde jen o prostředí šlechtické: M. D. Rettigová byla ve své *Domáci hospodyňce* z roku 1840 zjevně inspirovaná nějakou německou mutací (možná i překladem) knížky *La Jeune Menagère* od Madame de Genlis, jejíž výchovný román *Adèle et Théodore* nechyběl snad v žádné šlechtické knihovně v českých zemích a najdeme o něm zmínky

¹⁸ Srov. např. MACKOVÁ, M.: *Voršilky v Čechách do roku 1918*. Pardubice 2008; JAKŠIČOVÁ, D.: *Dcery své doby. Školské sestry v českých zemích v letech 1851-1938* (1950), České Budějovice 2012.

¹⁹ Především von RIEGGER, J. A. von: *Archiv der Geschichte und Statistik insbesondere von Böhmen*, Dresden 1792, 1793, či *Materialen zur alten und neuen Statistik von Böhmen*, Leipzig – Prag 1788 aj.

²⁰ Srov. KNEBLÍK, M.: *Škola – mezi disciplínou těla a ducha. Triviální školy v Čechách 1774 – 1800*, in: *Dějiny těla. Prameny, koncepty, historiografie*. (eds. M. Lenderová, V. Hanulík, D. Tinková), Pavel Mervart 2013, s. 131 – 148; LENDEROVÁ, M.: *Tělo dětské: pěstění a (sexuálně) disciplinované*, in: M. Lenderová, V. Hanulík, D. Tinková, *Tělo mezi medicínou a disciplínou. Proměny lékařského obrazu a ideálu lidského těla a tělesnosti v dlouhém 19. století*, Praha 2014, s. 207 – 264.

²¹ PAVLÁTOVÁ, L.: *Dvojí pojednání o výchově šlechtické mládeže koncem 18. a počátkem 19. století: Franz Josef Graf Kinsky a Ignaz Wildner von Mathstein*. Studie k sociálním dějinám 19. století 7, 1997, s. 139-172;

v šlechtické korespondenci.²² Bádání se slibně rozvíjí, navíc je zřejmé, že řada pramenů tohoto typu nebyla ještě objevena a že základní výzkum naráží na stále zjevnější nechuť studentů (včetně studentů doktorských programů) ke klasickému archivnímu studiu.

Tělo ženy jako předmět státního a vědeckého zájmu²³

V souvislosti se silícím oceněním role populace a zejména jejího reprodukčního potenciálu se reprodukční schopnost ženy stala od posledních desetiletí 18. století předmětem vědeckého a státního zájmu. Státní moc usiluje o omezení vysoké novorozenecké úmrtnosti i úmrtí množství žen v souvislosti s těhotenstvím, porodem a šestinedělím. Ženské tělo se stává jedním z důležitých pilířů nové populacionistické politiky, nové „ekonomie života“, ale také součástí specificky moderního způsobu výkonu moci, který se objevuje právě v 18. století a který Michel Foucault nazval „biomocí“ či „biopolitikou“: živá bytost i životní procesy se stávají záležitostmi nových politických a ekonomických strategií.²⁴ V této souvislosti se ženské tělo stává předmětem zvláštního oboru – nově se konstituujícího „mužského“ porodnictví a budoucí gynekologie. Na tomto poli si muži udrželi převahu až do přelomu 19. a 20. století (a jistě není bez zajímavosti, že první lékařky přicházejí s jiným pohledem na ženské tělo). Do českého prostředí uvedla toto téma historička Daniela Tinková, rozvíjí se i na dalších pracovištích. Nejen v českém prostředí, ale i v zahraničí je problematika zpracovaná především pro dobu osvícenství a 19. století, nikoli pro starší dobu či pro století dvacáté, kde lze hypoteticky předpokládat zcela nové úhly pohledů, nejen vlivem zvyšujícího se počtu lékařek, účinněji šířenými zdravotními poznatky, ale i otevřenou debatou o plánovaném rodičovství. Také vztah porodních babiček k ženskému tělu je zatím zpracován jen pro 18. a začátek 19. století.

²² LENDEROVÁ, M.: *Dáma urozená, ctnostná i frivolní: Stépanie Félicité du Crest de Saint-Aubin, hraběnka de Genlis (1746 – 1830)*. Sborník k narozeninám prof. PhDr. Dušana Uhlíře, CSc. Acta Historica et Museologica Universitatis Silesianae Opaviensis 7/2007. Slezská univerzita v Opavě, Filozoficko-přírodovědecká fakulta, Ústav historie a muzeologie, Opava 2007, s. 213 – 224.

²³ Srv. naposledy TINKOVÁ, D. – LENDEROVÁ, M.: *Tělo „plodící: žena jako předmět i subjekt reprodukce*, in: Lenderová M., Hanulík, V., Tinková, D.: *Tělo mezi medicínou a disciplínou*, s. 127 – 167.

²⁴ K Foucaultovu konceptu biomoci a biopolitiky viz především TINKOVÁ, D.: „*Biomoc a „politická anatomie lidského a společenského těla“*. Foucaultův koncept biomoci ve vztahu k otázce modernizace státu, zrození humanitních věd a medikalizace společnosti na přelomu 18. a 19. století. In: *Conditio humana – konstanta či historická proměnná? Koncepty historické antropologie a teoretické reflexe v současné historiografii* (ed. L. Storchová). Ústí nad Labem 2007, s. 115–139.

Ženské profese²⁵

Pokud byla žena vdaná, byla v práci pomocnicí svého muže. Typ činnosti a fyzická zátěž její činnosti závisela na mužově sociálním postavení. A pokud vdaná nebyla? Jak v případě svobodně i nesvobodně zvoleného celoživotního celibátu, tak v případě přechodné etapy cílící k sňatku se dívka či žena věnovala nějaké činnosti: vzdělávala se, učila domácím pracím, pracovala za účelem získání obživy či úspor. Dějiny „vygenerovaly“ celou škálu pracovních činností, které zajišťovaly ženy. S výjimkou těch nejhudších, kde nezbytnost výdělku nebrala ohledy na specifika pohlaví (pomineme-li skutečnost, že platy žen byly zpravidla nižší), to byly činnosti odpovídající představám spojeným s konstruktem feminity: zpeněžení tradičních ženských dovedností, především manuálních, ale také zpeněžení klínu či prsu. Postava prostitutky a kojné provází ženské dějiny po staletí; současný „objev“ náhradní matky vnucuje úvahy i o zpeněžení dělohy.

Demografické, sociální a ekonomické důvody vedly k tomu, že v průběhu druhé poloviny 19. století volání žen po práci, umožňující ekonomické zajištění jich samých, případně jejich rodin, natolik zesílilo, že se stalo jedním z hlavních společenských fenoménů.²⁶ Přicházelo souběžně se stabilizací ideálu manželky, matky a „vládkyně“ domácnosti, k němuž došlo ve středních vrstvách a jako takové vedlo k četným polemikám, na nichž participovali politici, sociologové, pedagogové, lékaři, ba už i samotné ženy.

Pojem placená práce byl v 19. století proměnlivý a neobyčejně široký. Z hlediska imperativně formulovaného „osvědčení“ bylo první ženskou profesí povolání porodní báby, druhou povolání učitelky či vychovatelky. Ještě před první světovou válkou se nabídka profesí, jež veřejné mínění připouštělo jako vhodné pro ženy, rozšířila. Navíc přibýlo žen, které pronikly do vysoce kvalifikovaných povolání,²⁷ v nichž mohly uplatnit své schopnosti, dovednosti a kreativitu. Zde je podle mého mínění výzkum nejdále: připomeňme studie o prvních lékařkách,²⁸

²⁵ K tomu především BAHENSKÁ, M. – HECZKOVÁ, L. – MUSILOVÁ, D.: *O ženské práci. Dobové (sebe)reflexe a polemiky*, Praha 2014.

²⁶ K tomu srv. HORSKÁ, P.: *K ekonomické aktivitě žen na přelomu 19. a 20. století. (Příklad českých zemí)*. ČSČH, 31, 1983, č. 5, s. 711 – 743.

²⁷ KAFKA, J.: *350 ženských povolání: příručka nezbytná pro rodiče, jejich zástupce, vychovatele, rádce mládeže dívčí, dívky i ženy všech tříd, jež připravují se k manželství a hledají povolání a výdělek*, Praha 1916.

²⁸ SVOBODNÝ, P.: *Lékařky v českých zemích v první polovině 20. století*. Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis. Tom. XXXV-Fasc. 1-2, 1995, s. 75-87; BAHENSKÁ, M.: *Paní doktorová, ošetřovatelka, slečna doktorka. Obraz ženy ve zdravotnických profesích na stránkách Ženských listů. Studia historica Nitriensia*. 2014, roč. 18, č. 1, s. 3-14; TÁŽ, *Žena v medicíně: Anna Bayerová*, in *Cesty k samostatnosti. Portréty žen v éře modernizace*, Praha 2010, s. 70-90 aj.

o prvních vysokoškolačkách,²⁹ samostatně pracujících výtvarnicích,³⁰ prvních učitelkách,³¹ poslankyních a senátorkách.³² Zpoždění dohání bádání o porodních bábách (v zahraničí je nepřeborné množství inspirujících příkladů!),³³ o dělnických ženách,³⁴ i prostitutkách.³⁵ Spíše ojedinělé zůstává bádání o prospěšných aktivitách ženských církevních řádů.³⁶

Ještě by stálo za to věnovat pozornost reakci veřejnosti (mužské i ženské) na příchod žen do kvalifikovaných povolání. Protesty proti profesionální expanzi žen byly celoevropským fenoménem. Ve větší míře jsou zpracována léta 1871 – 1914, doba „velkého strachu z žen“, který byl výsledkem obavy mužů z konkurence žen na trhu práce a rezonoval v podobě představy vývojové úchylnky celého lidstva. Veřejnost se obávala sociální mutace, neblahých proměn v polarizaci pohlaví; panoval názor, že zaměstnání je pro ženu něčím ponižujícím, odnímá jí ženskost a činí ji mravně podezřelou. Žena pracující mimo domov byla obecně, v očích většiny publicistů, lékařů a politiků, ba dokonce žen samotných, považována za mužatku, za bytost, která ztratila atributy ženství.

²⁹ SVADBOVÁ, B.: *První vysokoškolačky na pražské univerzitě a jejich uplatnění*, Tvar, 4, 1993, č. 39 – 40, s. 14 – 15; ŠTEMBERKOVÁ, M.: *Doktorky filozofie a medicíny na Pražské univerzitě od r. 1901 do konce první světové války*, in: Documenta Pragensia XIII, s. 213 – 234; HAVRÁNEK, J.: *První absolventky Univerzity Karlovy*, in: NEUDORFLOVÁ, M. L.: *Charlotte G. Masaryková. Sborník příspěvků z konference k 150. výročí jejího narození, konané 10. listopadu 2000*, Praha 2001, s. 85 – 92.

³⁰ LENDEROVÁ, M.: *Zdenka Braunerová*, Praha 2000; PACHMANOVÁ, M.: *Neznámá území českého moderního umění : pod lupou genderu*, Praha 2004 aj.

³¹ LENDEROVÁ, M. – VIDLÁKOVÁ, P.: „Skvrny něžného pohlaví“ aneb Soukromý život prvních českých učitelek v Čechách, in: *Studie k sociálním dějinám*. 3 (eds. J. Macháčová, J. Matějček), Kutná Hora, Opava, Praha 1999, s. 133 – 143; BAHENSKÁ, M.: Postavení českých učitelek a jeho proměna po 28. říjnu 1918. „Jest to práce nejnevědčejší a nejbídnejší placená“, *Střed: časopis pro mezioborová studia Střední Evropy 19. a 20. století*. 2011, roč. 3, suppl. 1, s. 159-168 aj.

³² MUSILOVÁ, D.: *Z ženského pohledu. Poslankyně a senátorky Národního shromáždění Československé republiky. 1918 – 1939*. Hradec Králové 2007.

³³ Např. ARNEY, W. R.: *Power and the Profession in Obstetrics*, Chicago and London, 1982; GÉLIS, J. – LAGET, M. – MOREL M. F.: *Entrer dans la vie: naissances et enfances dans la France traditionnelle*, Paris 1978; LABOUIVIE, E.: *Andere Umstände. Eine Kulturgeschichte der Geburt*, Köln 1998; TEIJLINGEN, E. van – LOWIS, G. – McCAFFERY, P. – PORTER, M.: *Midwifery and the Medicalization of Childbirth. Comparative Perspectives*. New York 2004 aj.

³⁴ ENGLOVÁ, J.: *Sociologické aspekty zaměstnávání žen v průmyslové výrobě v 2. polovině 19. století*, in: *Studie k sociálním dějinám*. 1 (8), Kutná Hora, Opava, Praha 1998, s. 83-97; SOKUPOVÁ, B.: *Ženská otázka a české dělnictvo*. Praha 1867 – 1881, in: Documenta Pragensia XIII, s. 253 – 261 aj.

³⁵ LENDEROVÁ, M.: *Chytila patrola... aneb prostituce za Rakouska i republiky*, Praha 2002; KOPÁČ, R. – SCHWARZ, J.: *Nevěstince a nevěstky. Obrázky z erotického života Pražanů*, Praha 2014.

³⁶ Srov. pozn. č. 18; dále JAKŠIČOVÁ, D.: *Matkami opuštěných? Působení Kongregace Školských sester de Notre Dame v sirotčincích*. Theatrum historicum 3, Pardubice 2008, s. 327 – 336.

Profesionalizace ženského světa, součást celkové profesionalizace výkonu povolání, procesu probíhajícího v průběhu tří – čtyř desetiletí před první světovou válkou pokračovala.³⁷ Nejvíce žen bylo na konci 19. a na začátku 20. století stále zaměstnáno v nekvalifikovaných profesích – jako dělnice, služby v domácnosti a nádenice – na rozdíl od činnosti kvalifikovaných pracovníků znepokojovala jejich fyzická dřina kritiky ženské zaměstnanosti mnohem méně.

Závěr

Stručně řečeno, ve shodě s dnešním zaměřením feminismu, který prosazuje kvóty v politice i top-menagementu a je záležitostí vzdělaných městských vrstev (někteří autoři mluví v této souvislosti o „feministických elitách“), chybí i v současném českém bádání o dějinách žen, především pro období 19. a počátku 20. století, více pozornosti těm, které držely (v podstatě vlastníma rukama) při životě hospodářství. Otázka, která čeká na důkladnější odpověď, zní: jaká byla minulost žen ve výrobě, ať už tovární, nebo manufakturní, a žen v zemědělské výrobě? Jistě by bylo dobré vědět více o tom, jaká byla minulost nejružnějších typů poslužných profesí?³⁸ Ať už bylo jejich místo v sociální hierarchii jakékoli. Více pozornosti by mohlo být věnováno pohledu církve na ženu i vztahu ženy k víře, třebaže i toto téma už zaznamenalo první hmatatelné výsledky.³⁹ Pokud se týče staršího období, nejdále se dostaly dějiny žen i *gender history* v období raného novověku.

Ale v každém případě se česká historiografie za „své“ dějiny žen nemusí stydět, a to ani v evropském kontextu. Během zhruba čtvrtstoletí urazila velký kus cesty.

Research into the history of Czech women in the European context

MILENA LENDEROVÁ

Since the 1990s, a series of inspirational works related to women's history has emerged in the Czech lands. The study focuses on „women's historiogra-

³⁷ Podrobněji VOŠAHLÍKOVÁ, P.: *Kvalifikace, profesionalizace a tzv. ženská povolání v českých zemích*. In: *Dějiny ženy aneb Evropská žena od středověku do 20. století* (eds. K. Čadková, M. Lenderová, J. Stránská), s. 357 – 362.

³⁸ Srov. např. MACHKOVÁ PRAJZOVÁ, N.: *Služka – Příklad Marie Stejskalové*, in: L. Fasora, J. Hanuš, J. Malíř (ed), *Člověk na Moravě v 19. století*. Brno 2004, s. 250-261 aj.

³⁹ ČEVELOVÁ, Z.: *Normativní církevní prameny jako jeden ze zdrojů genderových konstruktů 19. století*. In: Čadková, Kateřina – Lenderová, Milena – Stránská, Jana (edd.), *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do poloviny 20. století*, s. 495-500; TÁŽ, *Každodennost manželství 19. století v Čechách pohledem soudních akt a příruček pro katolické kněží*, Pardubice – České Budějovice 2016.

phy“ in both the European and the Czech context and on the application of the concept of gender to the history of the Czech lands. It suggests a range of topics that could advance women’s history (such as the relationship between feminism and research into the history of women, resources on women’s history, women’s education, the female body as an object of state and scientific interest, female professions) and points to hitherto blank spaces in what is now an essential part of cultural and social history.

VÝSKUM DEJÍN ŽIEN A RODOVÝCH VZŤAHOV NA SLOVENSKU: NOVÉ VÝSLEDKY A STARÉ PROBLÉMY*

GABRIELA DUDEKOVÁ

Po pätnástich rokoch sa Česko-slovenská komisia historikov rozhodla podniknúť druhú bilanciu stavu výskumu dejín žien a rodových vzťahov v Česku a na Slovensku. V novembri 2000 usporiadala v Českých Budejoviciach prvú konferenciu českých a slovenských historikov a historičiek pod názvom *Žena v dějinách novověku* s hlavným dôrazom na obdobie raného novoveku. Cieľom bolo slovami Viliama Čičaja „urobiť vzájomnú konfrontáciu pre bádateľsky ešte veľmi mladú oblasť dejín – tzv. *gender studies*“, ktorá „je len ešte v začiatkoch svojho výskumu“¹, mal pritom zrejme na mysli predovšetkým jej stav v rámci slovenskej historiografie. Materiály z konferencie boli publikované v *Česko-slovenskej historickej ročenke 2001*.² Podobný cieľ si dala komisia, keď v októbri 2015 zorganizovala v Hradci Králové odborný seminár *Ženská otázka a gender v československých moderních dějinách*, avšak pozornosť sa tentoraz rozhodla upriamiť na problémy výskumu dlhého 19. a 20. storočia. Úlohou príspevku, ktorý odznel za slovenskú stranu a stal sa základom tejto štúdie, bolo jednak informovať o stave historického výskumu rodových vzťahov od predchádzajúcej konferencie Česko-slovenskej komisie, jednak priblížiť niektoré špecifiká vývoja na Slovensku.

Situáciu dejín rodových vzťahov za uplynulých 15 rokov na Slovensku možno na jednej strane charakterizovať ako nástup intenzívneho výskumu a vznik pomerne veľkého počtu publikácií, na druhej strane však ešte vždy evidujeme viaceré deficity. Keď sa zamyslíme nad stavom špecifickej oblasti historiografie, akou sú dejiny žien, resp. dejiny rodových vzťahov (*gender history*), a to najmä v porovnaní situácie na Slovensku a v okolitých štátoch vrátane Českej republiky, musíme, žiaľ, konštatovať, že aj dnes máme stále veľa deficitov v základnom výskume a že v mnohých smeroch natrafíme na veľmi podobné problémy ako na začiatku tisícročia. Doteraz nevzniklo špecializované pracovisko na vedecký výskum dejín rodových vzťahov, ani odborný časopis. Dejiny rodových vzťahov stále neexistujú na Slovensku ako samostatný inštitucionalizovaný odbor výskumu, ani ako predmet či špecializácia v rámci štúdia na univerzitách. Rodové štú-

* Štúdia vznikla v rámci projektu VEGA 2/0139/13 *Historická pamäť a dejiny Slovenska* na Historickom ústave SAV.

¹ ČIČAJ, V.: Na úvod. In Materiály z konferencie *Žena v dějinách novověku*. In *Česko-slovenská historická ročenka*, 2001, s. 137.

² Materiály z konferencie *Žena v dějinách novověku*. In *Česko-slovenská historická ročenka* 2001, s. 136 a nasl.

diá si možno na Slovensku zvoliť ako odbor štúdia len na Univerzite Komenského v Bratislave (Centrum rodových štúdií Filozofickej fakulty) a na Filozofickej fakulte Univerzity P. J. Šafárika v Košiciach. Tieto študijné programy sú vždy v kombinácii s iným hlavným odborom a sú prvotne zamerané na analýzu problémov súčasnej spoločnosti, a nie na štúdium dejín. Dejiny rodových vzťahov sa vyučujú na niektorých katedrách histórie ako osobitný predmet iba výnimočne (napr. v rámci magisterského programu štúdia odboru História na Univerzite Konštantína Filozofa v Nitre prednáša predmet Rodové štúdiá Adriana Kičková). Naproti tomu, ak sa pozrieme detailnejšie na stav výskumu, produkciu a etablovanie sa tejto špecifickej oblasti v historiografii (a tiež v iných spoločenských a humanitných vedách) na Slovensku, tak treba uznať, že došlo k ich neprehliadnuteľnému vzostupu. Hlavným pozitívom je, že sa na túto oblasť špecializuje viacero odborníkov a že o ňu javí záujem mladá generácia, čoho dôkazom je aj rad diplomových a viacero dizertačných prác, ktoré vznikli v poslednom desaťročí.

Absencia dlhšej tradície výskumu dejín žien a rodových vzťahov na Slovensku v porovnaní s historiografiami iných krajín sa nedá jednoducho „odstrániť“; kompenzovať ju možno iba postupne, systematickým základným výskumom. Prekážkou sú aj deficity vo výskume sociálnych a kultúrnych dejín Slovenska, ktorých výsledky by boli využiteľné na štúdium modelu rodových vzťahov v jednotlivých historických obdobiach. Napríklad, pri štúdiu rodiny mala česká (ale aj maďarská) historiografia možnosť už v 90. rokoch nadviazať na demografické výskumy zo 60. a 70. rokov 20. storočia, kým na Slovensku existovalo v tom čase len zopár všeobecných prehľadových prác. Sociálnohistorické či sociálnoantropologické štúdie rodiny v slovenskej historiografii prakticky úplne absentovali;³ zaoberala sa nimi len veľmi malá časť slovenskej etnológie, pričom sa sústreďovala na tzv. tradičnú agrárnu spoločnosť, využívajúc predovšetkým pramene z 20. storočia. Z historikov sa po roku 1989 venovala historickej demografii najmä Mária Kohútová, špecialistka na obdobie raného novoveku, avšak nie prioritne dejinám rodových vzťahov.⁴ Čo sa týka klasickej témy, tzv. dejín žien, t. j. dejín ženského hnutia, od 60. rokov vznikali v českej, maďarskej, poľskej i rakúskej historiografii práce o dejinách ženského vzdelávania, organizovanej emancipácii žien a ich významných osobnostiach,⁵ avšak na Slovensku dlho zo-

³ Podrobnejšie k stavu a problémom historickodemografického výskumu na Slovensku do polovice 90. rokov pozri: KOHÚTOVÁ, M.: Súčasný stav demografického bádania na Slovensku. In *Historický časopis*, 45, 1997, 1, s. 61-65.

⁴ Na problematiku rodiny sa zamerala jedna z pravidelných demografických konferencií, kde v bloku o rodine do roku 1918 vystúpili a svoje príspevky publikovali M. Kohútová, T. Lengyelová, V. Čičaj a B. Szeghyová. In *9. demografická konferencia „Rodina“*, Zborník vedeckých prác. Bratislava 2003.

⁵ Podrobnejšie: Úvod In *Žena v českých zemích od středověku do 20. století* (eds. M. Lenderová, B. Kopiczková, J. Burešová, E. Maur). Praha 2009, s. 10-15; RATAJOVÁ, J.: Dějiny ženy a koncept genderu v české historiografii. In *Kuděj*, 2005, č. 1-2, s. 159-174; TÓTH, A. Women's Roles in the Public Sphere in the Family in Early- and Mid- 19th Century Hun-

stávala prakticky jedinou základnou prácou len monografia opisujúca dejiny slovenského ženského spolku Živena.⁶

Počiatky etablovania odboru: inštitúcie, projekty, prístupy

Problematike dejín žien a rodových vzťahov začala na Slovensku krátko po roku 1989 venovať zvýšenú pozornosť nie historiografia, ale etnológia, sociológia a feministická filozofia. Práve z týchto disciplín prichádzali impulzy a požiadavky adresované slovenským historikom a historičkám, aby začali výskum rodového/genderového aspektu dejín. Slovenská etnológia výrazne prispela k poznaniu fungovania rodových/genderových vzťahov v rodine, v rámci rodovej del'by práce a každodenných praktík života od prelomu 19. a 20. storočia (so zriedkavými presahmi do starších období, ale najmä s dôrazom na 20. storočie) – a to predovšetkým v roľníckom prostredí, až od 80. rokov i v mestskej societe – pričom od 90. rokov sústredila svoj výskum práve na meštianstvo.⁷ Takto zameraný etnologický výskum sa realizoval paralelne na pôde viacerých inštitúcií.⁸

Dôležitým podnetom na štúdium rodového usporiadania spoločnosti boli aktivity združenia a vydavateľstva *Aspekt*, založeného v roku 1993, lebo prvé na Slovensku propagovalo rodovú perspektívu a publikovalo v slovenčine základné texty z dejín feminizmu. Viaceré z nich boli prvými prekladmi zahraničnej

gary. In *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do 20. století v zajetí historiografie* (eds. K. Čadková, M. Lenderová, J. Stráňková). Pardubice 2006, s. 69-72; LOUTFI, A.: „First Wave“ Hungarian Women's Movement. In *Wie Frauenbewegung geschrieben wird : Historiographie, Dokumentation, Stellungnahmen, Bibliographien* (eds. J. Gehmacher, N. Vittorelli). Wien 2009, s. 371-393; ŻARŃOWSKA, A. Writing Women's History in Poland. In *Dějiny žen aneb evropská ...*, s. 41-68; BADER-ZAAR, B.: Die deutschsprachigen österreichischen Frauenbewegungen bis 1918. Bibliographie und Kommentar. In *Wie Frauenbewegung geschrieben wird*, s. 297-328.:

⁶ TKADLEČKOVÁ, H. – VANTUCHOVÁ, J.: *Živena – spolok slovenských žien*. Bratislava 1969. Autorka v nej nadviazala na staršiu prácu VOTRUBOVÁ, Š.: *Živena, jej osudy a práca*. Martin 1931. Podrobnejšie k fázam výskumu dejín ženského hnutia na Slovensku, vrátane bibliografie, pozri: DUDEKOVÁ, Gabriela. Frauenbewegung in der Slowakei bis 1918 : Bibliographie und Kommentar. In *Wie Frauenbewegung*, s. 329-349.

⁷ BOTÍKOVÁ, M. – ŠVECOVÁ, S. – JAKUBÍKOVÁ, K.: *Tradicie slovenskej rodiny*. Bratislava 1997; *Žena z pohľadu etnológie* (eds. H. Hložková, M. Leščák). Bratislava 1998; VRZGULOVÁ, M.: Rodina živnostníka a postavenie ženy v nej v prvej polovici 20. storočia. In *Slovenský národopis*, 44, 1996, s. 425-433; VRZGULOVÁ, M.: Ženy stredných vrstiev a ich aktivity vo verejnom priestore mesta 1918 – 1945. In *Meštianstvo a občianska spoločnosť na Slovensku 1900 – 1989* (ed. E. Mannová). Bratislava 1998, s. 197-204; BOTÍKOVÁ, M.: Prehľad tematiky neroľníckej rodiny v slovenskej etnológii v druhej polovici 20. storočia. In *Slovenský národopis*, 54, 2006, s. 303-310; *Neroľnícka rodina na Slovensku* (eds. M. Botiková, E. Herzanová, M. Bosáková). Bratislava 2007.

⁸ Najmä na Ústave etnológie SAV a Katedre etnológie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského.

feministickej literatúry v Československu a časopis *Aspekt*⁹, ktorý sa dnes pokladá za „prvý feministický časopis v bývalom Československu“¹⁰, predstavoval prvé spoločné česko-slovenské fórum na diskusiu o rodovej perspektíve v živote spoločnosti tak dnes, ako aj v minulosti.¹¹ Od svojho vzniku táto feministická organizácia intenzívne spolupracovala so svojim českým náprotivkom – neziskovou organizáciou *Gender studies*.¹² Okrem publikačných a propagačných aktivít predstaviteľky združenia *Aspekt*¹³ iniciovali rad výskumných projektov a konferencií na Slovensku, ktoré zahŕňali aj tematiku dejín žien a rodových vzťahov. Za Slovensko participovali aj na medzinárodnom projekte, výsledkom ktorého je prestížny biografický slovník osobností ženského hnutia v Európe 19. a 20. storočia.¹⁴ Zasluhou *Aspektu* vznikli viaceré podujatia a texty o dejinách postavenia žien a ženských osobností na Slovensku¹⁵ vrátane konferencie a publikácie z nej, kde participovali aj historici a historičky z Historického ústavu SAV.¹⁶ Svojimi aktivitami otvoril a stále poskytuje priestor nielen na etablovanie sa rodových štúdií na Slovensku, ale aj na interdisciplinárnu diskusiu o rodovo citlivom prístupe v rôznych spoločenskovedných odboroch vrátane histórie.¹⁷ Okrem toho ústav založil a spravuje informačno-vzdelávací portál a kvalitnú knižnicu, ktorá obsahuje domáce a zahraničné publikácie aj k dejinám rodových vzťahov.¹⁸

Ďalšou feministickou platformou propagujúcou a vykonávajúcou výskum a vysokoškolskú výučbu rodových vzťahov je *Centrum rodových štúdií* na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave.¹⁹ V roku 2001 ho založila skupina feministických filozofiek „ako prvú inštitúciu na akademickej pôde

⁹ Časopis *Aspekt* vychádzal v printovej verzii do r. 2004, v súčasnosti pokračuje ako webzín *ASPEKTin*. Do r. 2004 vyšlo 21 monotematických čísel, ich obsah pozri na <http://www.aspekt.sk/content/casopis-aspekt>.

¹⁰ O Aspekte: Organizácia. In *Aspekt*, www.aspekt.sk/content/zzz-aspekt.

¹¹ V knižnej edícii *Aspektu*, založenej r. 1996, publikovali vyše 110 titulov. Podrobnejšie: Tamže; pozri tiež: http://www.aspekt.sk/knizna_edicia.

¹² Podrobnejšie: <http://genderstudies.cz/gender-studies/historie.shtml?x=237046>.

¹³ Najvýraznejšími osobnosťami sú Jana Juránová, Jana Cviková, z mladšej generácie so vzťahom k historickému výskumu najmä Ľuba Kobová.

¹⁴ *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms in Central, Eastern, and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries*. (eds. F. de Haan, K. Daskalova, A. Loutfi). Budapest – New York 2006.

¹⁵ Pozri najmä tematické číslo časopisu *Aspekt* 1/2003 – 2004 „Příběhy žen“; obsah je dostupný na http://archiv.aspekt.sk/casopis.php?IDcasopis=1_2003.

¹⁶ *Histórie žien. Aspekty písania a čítania* (eds. J. Juránová, Ľ. Kobová). Bratislava 2007. Obsah je dostupný na http://archiv.aspekt.sk/kniha_det.php?IDkniha=77.

¹⁷ Podrobnejšie: *Feminizmy pre začiatničky. Aspekty zrodu rodového diskurzu na Slovensku* (eds. J. Cviková, J. Juránová). Bratislava 2009.

¹⁸ Podrobnejšie: www.aspekt.sk.

¹⁹ Od svojho založenia v ňom pôsobia výrazné osobnosti feministickej filozofie Etela Farkašová, Zuzana Kiczková a Mariana Szapuová. Podrobnejšie: KICZKOVÁ, Z.: Rodové štúdiá na Slovensku. In *Gender – rodovosť v pedagogickom výskume a praxi* (ed. L. Macháček). Trnava 2006, s. 3-30, tu 3-11.

v rámci Slovenskej republiky, ktorá sa špecializuje na univerzitné vzdelávanie a výskumné aktivity v odbore rodové štúdiá“²⁰. Hoci sa Centrum primárne zameriava na štúdium rodovej identity, stereotypov a organizácie systému rodových vzťahov z hľadiska feministickej filozofie v súčasnej spoločnosti,²¹ prispelo aj k výskumu postavenia žien a rodovej politiky v 2. polovici 20. storočia. Najvýznamnejšími v tomto smere sa stali štúdie o socialistickej emancipácii žien (ktorú zhodnotili ako „koncept, ktorý zlyhal“²²) a publikovanie výsledkov výskumného projektu biografických rozprávani pod názvom *Pamäť žien*, založenom na metódach orálnej histórie.²³

Pre počiatky systematického výskumu dejín žien a dejín rodových vzťahov na Slovensku boli rovnako dôležité impulzy zo zahraničia, predovšetkým z českej historiografie. Ako podnet a inšpirácia nepochybne zapôsobila aj spomínaná konferencia Česko-slovenskej komisie historikov v roku 2000.²⁴ Začiatky tohto výskumu sa spájajú s menom Tünde Lengyelovej, ktorá ho iniciovala v *Historickom ústave Slovenskej akadémie vied* (SAV) zhruba v polovici 90. rokov a následne v roku 2001 založila prvú (a doteraz jedinú) špeciálnu inštitucionalizovanú platformu takto špecializovaného historického výskumu v podobe *Sekcie rodových štúdií* v rámci *Slovenskej historickej spoločnosti*²⁵. Najdôležitejším výsledkom výskumných projektov pod vedením T. Lengyelovej bola ňou zostavená publikácia *Žena a právo* (2004)²⁶, ktorá predstavuje prvý ucelenejší sumár poznatkov o sociálnom postavení žien na Slovensku v širokom chronologickom rozpätí v kontexte habsburskej monarchie.²⁷ Hoci jadro tejto kolektívnej práce tvoria historické štúdie o období raného novoveku, obsahuje aj kvalitné príspevky k špecifikám sociálnej situácie na základe príslušnosti k pohlaviu od stredoveku do prvej polovice 20. storočia. Výskumy dejín žien a rodových vzťahov na Slovensku jasne ukázali, že je potrebné skúmať ich v širšom kontexte, minimálne v rámci

²⁰ Založeniu Centra predchádzalo desaťročie výskumných a pedagogických aktivít na Katedre filozofie a dejín filozofie tejto fakulty. Podrobnejšie: O Centre rodových štúdií. In <https://fphil.uniba.sk/katedry-a-odborne-pracoviska/odborne-centra/centrum-rodovych-studii/o-centre-rodovych-studii/>.

²¹ Pozri najmä: KICZKOVÁ, Z. a kol: *Otázky rodovej identity vo výtvarnom umení, architektúre, filme a literatúre*. Bratislava 2000; *Rodové štúdiá. Súčasné diskusie, problémy a perspektívy* (eds. Z. Kiczková, M. Szapuová), Bratislava 2011.

²² KICZKOVÁ, Z. – FARKAŠOVÁ, E.: The Emancipation of Women: A Concept that Failed. In *Gender Politics and Post-Communism. Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union* (eds. N. Funk, M. Mueller). New York – London 1993, s. 84-93.

²³ KICZKOVÁ, Zuzana a kol. *Pamäť žien. O skúsenosti sebaúvážania v biografických rozhovoro*. Bratislava 2006.

²⁴ LENGYELOVÁ, T. Vedecký seminár o ženách v dejinách novoveku v Českých Budějoviciach. [8.-9. 11. 2000]. In *Historický časopis*, 49, 2001, 1, s. 180-182.

²⁵ Podrobnejšie o sekcii: <http://www.shs.sav.sk/index.php?id=sekcie>.

²⁶ *Žena a právo. Právne a spoločenské postavenie žien v minulosti* (ed. T. Lengyelová). Bratislava 2004.

²⁷ Publikácia je už v súčasnosti dostupná online na portáli Forum Historiae: <http://www.forumhistoriae.sk/web/guest/-/zena-a-pravo-pravne-a-spolocenske-postavenie-zien-v-minulosti>.

habsburskej monarchie a jej následníckych štátov. Pri vzniku tejto publikácie hrala dôležitú úlohu medzinárodná spolupráca a konfrontácia slovenskej historiografie s výsledkami výskumu v okolitých krajinách, o čom svedčí aj medzinárodný kolektív jej autorov.²⁸

Charakteristiku spoločenského postavenia žien na Slovensku v širšom historickom oblúku so snahou o určitú syntézu načrtla T. Lengyelová v štúdiu, ktorá vznikla v rámci interdisciplinárneho projektu pod vedením Sociologického ústavu SAV.²⁹ Pokusom o syntézu doterajšieho poznania bol aj náčrt vývoja rodových vzťahov a rodovo/genderovo diferencovaného postavenia žien a mužov v historickom vývoji od raného novoveku do začiatku 20. storočia³⁰, publikovaný ako súčasť kapitoly „Identita a rod“, charakterizujúcej rodovú/genderovú identitu ako jednu zo zložiek kolektívnych identít v moderných dejinách a v súčasnosti.³¹ Išlo o výsledok výskumov v rámci projektu *Kolektívne identity v strednej Európe*, ktorého zameranie a interdisciplinárny charakter vyžadovali pristupovať k rodovej identite nie z hľadiska zaužívaných postupov dejín žien, ale dejín rodových vzťahov, t. j. vo vzájomnej konfrontácii rodovo špecifického ženského i mužského právneho a sociálneho postavenia, vzdelávania, dobových noriem mužskosti a ženskosti, ako aj vplyvu ideológií na rodové normy a každodennú prax. Autorky už mohli vychádzať z poznatkov získaných v rámci aktuálnych, v tom čase prebiehajúcich výskumných projektov na Historickom ústave SAV.

Na výskumy pod vedením T. Lengyelovej chronologicky nadviazali dva projekty v Historickom ústave SAV,³² ktorých cieľom bolo zmapovať hlavné problémy špecifického postavenia žien a zmeny rodového usporiadania spoločnosti s ťažiskom v dlhom 19. storočí a v prvej polovici 20. storočia. Okrem individuálnych štúdií doma i v zahraničí³³ sa kolektívnym výstupom prvého projektu stalo monotematické číslo časopisu ČAS – Človek a spoločnosť – pod názvom *Rodové vzťahy a postavenie žien v období modernizácie*, ktoré obsahovalo aj sondy k starším obdobiam a k 20. storočiu.³⁴ Najrozsiahlejšia kolektívna práca vznikla

²⁸ Z českých autoriek do publikácie prispeli M. Ryantová, M. Marečková a M. Lenderová.

²⁹ LENGYELOVÁ, T.: Spoločenské postavenie žien v histórii Slovenska/The Social Status of Women in the History of Slovakia. In *Slovensko na ceste k rodovej rovnosti/Slovakia on the Way to Gender Equality* (ed. M. Piscová). Bratislava 2006, s. 29-40.

³⁰ DUDEKOVÁ, G. – LENGYELOVÁ, T.: Rodová identita v historickej perspektíve. In *My a tí druhí v modernej spoločnosti. Kolektívne identity v strednej Európe* (ed. G. Kiliánová, E. Kowalská, E. Krekovičová). Bratislava 2009, s. 39-85.

³¹ BAČOVÁ, V. – DUDEKOVÁ, G. – LENGYELOVÁ, T.: Identita a rod. In *My a tí druhí*, s. 39-107.

³² V rokoch 2004 – 2006 to bol projekt VEGA č. 2/4185/24 *Spoločenské postavenie žien v procese sociálnych zmien 19. a 20. storočia* a v r. 2007 – 2009 VEGA č. 2/7181/27 *Možnosti profesijnej a spoločenskej realizácie žien v moderných dejinách*, oba pod vedením G. Dudekovej.

³³ Napríklad viaceré príspevky v zborníku *Sféry ženy. Sociológia, etnológia, história* (eds J. Darulová, K. Košťalová). Banská Bystrica – Praha 2004.

³⁴ *Rodové vzťahy a postavenie žien v období modernizácie. Výsledky najnovších výskumov* (eds. G. Dudeková, E. Mannová). In *ČaS – Človek a spoločnosť*, 9, 2006, 4, dostupné na <http://www.saske.sk/cas/archiv/4-2006/index.html>.

po skončení druhého projektu a prizvaní autorov a autoriek z iných spoločensko-vedných disciplín v podobe interdisciplinárnej kolektívnej monografie *Na ceste k modernej žene: Kapitoly z dejín rodových vzťahov na Slovensku*, publikovanej v roku 2011.³⁵ Vzhľadom na stav výskumu na Slovensku nebolo ešte možné zostaviť syntézu „dejín žien“, ako sa to už podarilo v českej historiografii³⁶, keď sa jej autori a autorky mohli vďaka dlhšej tradícii výskumu oprieť o celý rad poznatkov, analýz a publikovaných prác. Zámerom spomínanej slovenskej publikácie bolo charakterizovať hlavné problémy a medziny historického vývoja špecifického postavenia žien a mužov v kontexte zmien rodového usporiadania spoločnosti v jednotlivých politických a ideologických režimoch od raného novoveku, s dôrazom na obdobie modernizácie od konca 18. do 20. storočia. Cieľom bolo teda priniesť základný sumár doterajších poznatkov, výsledkov výskumov, ale aj prameňov a odbornej literatúry s pripomenutím najdôležitejších teoreticko-metodologických konceptov. Konceptia knihy nadväzovala na charakteristiku rodových identít a foriem rodového usporiadania spoločnosti v troch základných rovinách: 1. dobové ideály a normy, 2. špecifické sociálne postavenie mužov a žien, 3. sebaidentifikácia alebo sebauvedomovanie a prežívanie mužskosti a ženskosti, resp. rodových identít na základe skúsenosti jednotlivcov a skupín.³⁷ Z tejto koncepcie, resp. charakteristiky sa odvíjalo aj členenie knihy na základné kapitoly (a v rámci nich chronologicky), pričom bola zaradená aj dôležitá kapitola o emancipácii žien; a to konkrétne na kapitoly: 1. Normy mužskosti a ženskosti v historickom vývoji – čiže normy a rodové/genderové roly predkladané v jednotlivých historických obdobiach prostredníctvom výchovy, vzdelávania, literatúry, umenia a ďalších nástrojov; 2. Emancipácia žien – od prístupu k odbornému vzdelaniu cez ženský aktivizmus až po politické angažovanie sa za občianske práva žien v modernej spoločnosti a k pôsobeniu žien vo vysokej politike; 3. Rodovo/genderovo špecifické sociálne postavenie – charakterizované na základe vývoja právneho postavenia, populačného vývoja, zamestnanosti žien, ako aj na základe modelov rodového usporiadania spoločnosti, ktoré presadzovali jednotlivé politické režimy na Slovensku v 20. storočí; 4. „Ženské povolania“ – typológia zamestnaní a povolání, pokladaných v rôznych historických obdobiach

³⁵ DUDEKOVÁ, G. a kol.: *Na ceste k modernej žene. Kapitoly z dejín rodových vzťahov na Slovensku*. Bratislava 2011.

³⁶ *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*.

³⁷ Túto charakteristiku, resp. prístup pri výskume premien rodových identít a vzťahov v historickom vývoji navrhli a zdôvodnili G. Dudeková a T. Lengyelová už v spomínanom historickom náčrte v rámci výskumu kolektívnych identít (BAČOVÁ, V. – DUDEKOVÁ, G. – LENGYELOVÁ, T.: *Identita a rod*, s. 43). Zohľadnili pritom podobný prístup aplikovaný v prvých prácach o historických premenách maskulinity: *Männergeschichte – Geschlechtergeschichte. Männlichkeit im Wandel der Moderne* (ed. T. Kühne). Frankfurt – New York 1996, s. 22-23; SCHMALE, W.: *Geschichte der Männlichkeit in Europa (1450 – 2000)*. Wien – Köln – Weimar 2003; HANISCH, E.: *Männlichkeiten. Eine andere Geschichte des 20. Jahrhunderts*. Wien – Köln – Weimar 2005, s. 13.

za typicky ženské; 5. Možnosti a bariéry uplatnenia žien – charakterizované na príklade životných osudov a kariér konkrétnych osobností. Kým to dovoľoval stav dovtedajšieho poznania a výskumu, autori a autorky aplikovali pri interpretácii jednotlivých problémov a javov koncept rodových vzťahov (gender history), a nie užšie chápanú optiku dejín žien.

S etablovaním odboru dejín žien, resp. rodových vzťahov sa presadzovala a postupne ustaľovala aj ich terminológia. A práve v tejto oblasti existujú výrazné rozdiely oproti historiografii a spoločenským vedám v českom prostredí, kde sa pre sociálno-kultúrne konštruované pohlavie v češtine všeobecne akceptoval termín *gender* a adjektívum *genderový*. Na Slovensku sa naproti tomu v spoločenských a humanitných vedách presadil ako jeho ekvivalent termín *rod*, *rodový* (napr. rodová identita, rodové štúdiá atď.), a to aj z toho dôvodu, že veľká väčšina štúdií sa zaoberala rodovou/genderovou identitou v súčasnej spoločnosti (resp. spoločnosti v 20. storočí). Ďalším dôvodom bolo, že dôsledné používanie slovenského termínu *rod* namiesto „cudzieho“ pojmu *gender* sa stalo súčasťou stratégie feministického združenia Aspekt pri presadzovaní rodového/genderového prístupu na Slovensku.³⁸ V odbornej historiografickej terminológii však slovenský ekvivalent *rod* ako preklad pôvodného anglického pojmu *gender* narážal a stále naráža na nezrovnalosti, keďže je v historiografii už dlhý čas zaužívaný v inom význame. Pod pojmom *rod* sa v historiografickej produkcii automaticky rozumie šľachtický rod a pod rodovou príslušnosťou, resp. identitou sa rozumie príslušnosť k šľachte. Preto sa v historiografických textoch zaužíval takýto úzus: pojmy *rod*, *rodový* sa pre stavovskú spoločnosť nahrádzajú v publikovaných textoch výrazmi *gender*, *genderový* alebo sa tento anglický termín uvádza za pojmom *rod* ako vysvetlivka za lomítkom, prípadne v zátvorke. Pre občiansku spoločnosť, v ktorej už neplatili šľachtické výsady a príslušnosť k šľachtickému rodu stratila na význame, sa aj v historiografických textoch používa pojem *rod* v zmysle *gender*. Oba pojmy je ale potrebné rozlíšiť v tom prípade, ak sa pojem *rod* používa v tom istom texte v oboch významoch – čiže ako šľachtický rod aj *rod/gender* – a to spravidla vysvetľujúcim adjektívom, resp. prívlastkom (*rod/gender*, *rodový/genderový*).

Pojem *rodové štúdiá* sa na Slovensku ustálil prakticky bez problémov a v tejto podobe sa začal používať aj v historiografii. Podobne ako v českej historiografii bol bez problémov akceptovaný slovenský ekvivalent pojmu Women's History (Frauengeschichte) v podobe *Dejiny žien* (avšak český pojem *Ženské dějiny* ako synonymum pojmu *Dějiny žen*³⁹ sa v slovenskej odbornej literatúre nepoužíva). Problematickejšie bolo nájsť správny slovenský ekvivalent k pojmu Gender his-

³⁸ Podľa predstaviteľiek Aspektu: „*Toto pomenovanie [rod] v slovenčine bolo súčasťou udomácnovania feminizmov a rodovej perspektívy na Slovensku*“ a zároveň reakciou na výčitky, že rodový prístup je import cudzích, slovenskej spoločnosti nepotrebných konceptov. Podrobnejšie: Cudzie slovo „gender“. In *Feminizmy*, s. 13-14.

³⁹ Předmluva. In *Žena v českých zemích*, s. 5.

tory (Geschlechtergeschichte), kde vzhľadom na viacvýznamový výklad pojmu *rod* by nebolo vhodné používať ho v jednoduchom preklade do slovenčiny v podobe Rodové dejiny alebo Dejiny rodov – evokovalo by to genealogické štúdiá, prípadne sociálno-antropologické štúdium rodinných spoločností. Preto sa v slovenskej historiografii začal najprv presadzovať pojem Rodové štúdiá, ten však v sebe neobsahuje informáciu, že sa vzťahuje k histórii. V poslednom čase sa preto ako ekvivalent k Gender History používa v slovenskej historiografii pojem *Dejiny rodových vzťahov*, ktorý vyjadruje jednak prepojenosť s históriou, jednak odkazuje na gender ako organizačný princíp systému rodových/genderových vzťahov v spoločnosti, pričom v sebe zahŕňa nielen feminitu (ako je to v prípade Dejín žien), ale aj maskulinitu, prípadne i iné typy rodovej identity.⁴⁰ Domnievame sa, že slovenský ekvivalent pojmu Gender history v podobe *Dejiny rodových vzťahov* je obsahovo jednoznačne vymedzený do takej miery, že ho nemožno jednoducho stotožňovať s obsahom termínu *Dejiny žien*.⁴¹

V súvislosti s etablovaním dejín rodových vzťahov v slovenskej historiografii a v rámci nich dejín maskulinity sa do slovenskej terminológie zaviedli ekvivalenty anglických a nemeckých pojmov men's history (Männergeschichte, Geschichte der Männlichkeit) najčastejšie v podobe pojmu *dejiny maskulinity*; slovenskými variantmi maskulinity a feminity/femininity v slovenčine sú pojmy *mužskosť* a *ženskosť* (pričom v odbornej literatúre sa používajú súbežne). Štúdie mužskej rodovej identity v súvislosti s výskumom identít na základe rodu/genderu sa stali prirodzenou súčasťou prístupu dejín rodových vzťahov (gender history) v slovenskej historiografii, hoci spočiatku bol výskum rodovej problematiky v dejinách zameraný primárne na postavenie žien v spoločnosti. Reálne sociálne postavenie žien, dobové normy rodového usporiadania spoločnosti a ďalšie aspekty rodových vzťahov možno objektívne študovať len v kontexte a v porovnaní mužskej i ženskej identity a z nich vyplývajúcich sociálno-kultúrnych rozdielov. V tomto smere sú pre slovenskú historiografiu prínosné domáce súčasné štúdie ku konceptom maskulinity (napr. novej kritickej sociológie maskulinit na Slovensku⁴²), ako aj prvé súborné publikácie, ktoré vznikli v zahraničí.⁴³ Vzory

⁴⁰ Podrobnejšie: DUDEKOVÁ, G. Úvod: Rodové vzťahy v historickej perspektíve. In DUDEKOVÁ, G. a kol.: *Na ceste k modernej žene*, s. 10-12.

⁴¹ Na pomerne častú prax stotožňovania Gender History s dejinami žien (teda v zúženom poňatí koncentrovanom len na ženskú identitu a postavenie žien) v českej historiografii upozornila napr. J. Ratajová a D. Nečasová. Podrobnejšie: NEČASOVÁ, D.: *Dějiny žen či Gender history? Možnosti, limity, východiska*. In *Dějiny – Teorie – Kritika*, 1, 2008, s. 91.

⁴² BÉREŠ, M. Koncept hegemonické maskulinity (R. W. Connell) ako teoreticko-metodologický rámec rodovo citlivého skúmania medzigeneračných vzťahov. In *Elan Vital v priestore medzigeneračných vzťahov. Zborník príspevkov z konferencie s medzinárodnou účasťou* (ed. B. Baloghová). Prešov 2010, s. 11-28.

⁴³ Okrem prác uvedených v pozn. 37 boli koncepcne prínosné hlavne práce G. Mosseho (najmä: MOSSE, G. L. *The Image of Man. The Creation of Modern Masculinity*. Oxford – New York 1998) a R. W. Connella (najmä: CONNELL, Robert W. *Masculinities*. Berkeley 1995, Cam-

a podnety,⁴⁴ aj na konkrétnu spoluprácu,⁴⁵ prišli opäť najmä z Českej republiky. Záujem slovenských historičiek a historikov o dejiny maskulinity v podobe publikácií,⁴⁶ odborných podujatí⁴⁷ a projektov⁴⁸ prichádza tentoraz viac zvnútra vlastnej disciplíny, než to bolo v počiatočnej fáze rozvoja dejín žien na Slovensku.

Z ostatných dôležitých pojmov, ktoré si vyžadujú adekvátny ekvivalent v slovenčine, treba spomenúť najmä *gender order* chápaný ako osobitý model usporiadania rodových vzťahov v spoločnosti v konkrétnom historickom a sociálno-kultúrnom kontexte. Pre historický výskum je tento pojem dôležitý pri charakteristike ideológie a praxe konkrétneho politického režimu pri mocenskom presadzovaní etických noriem, vzorov a utváraní sociálnych podmienok usporiadania spoločnosti na základe rodových/genderových rozdielov (iný model usporiadania vzťahov v rodine, rodovú deľbu práce a prístup k politickej moci na základe rodovej/genderovej príslušnosti presadzovali režimy tradičnej stavovskej spoločnosti, iné modernej občianskej spoločnosti, výrazne odlišné for-

bridge 2005, 2008; CONNELL, R. W. MESSERSCHMIDT, J. W.: Hegemonic Masculinity: Rethinking the Concept. In *Gender and Society*, 19, 2005, 6, s. 829-859.

⁴⁴ VODOCHODSKÝ, I.: „Superženy“ a „velké děti“: Konceptualizace postavení mužů v rámci genderového řádu státního socialismu. In *Pražské sociálně vědní studie – Prague social science studies, Sociologická řada SOC-012*, 2007; VODOCHODSKÝ, I.: Patriarchát na socialistický způsob: k genderovému řádu státního socialismu. In *Gender – rovné příležitosti – výzkum*, 8, 2007; VODOCHODSKÝ, I.: Patriarchát na socialistický způsob: „superženy“ a „velké děti“. In DUDEKOVÁ, G. a kol.: *Na ceste k modernej žene*, s. 127-145; KUČERA, R. Muži ve válce, válka v mužích. Maskulinity a světové války 20. století v současné kulturní historiografii. In *Soudobé dějiny*, 18, 2011, 4, s. 549-562.

⁴⁵ Aktivná účasť slovenských historikov (T. Lengyelová, D. Hupko, M. Javor) na konferencii „Konstrukce mužské identity v minulosti a současnosti“ organizovanou Katedrou historie FF Univerzity Palackého v Olomouci r. 2011 a ich príspevky v publikácii z tejto konferencie: ŠVAŘÍČKOVÁ-SLABÁKOVÁ, R. – KOHOUTOVÁ, J. – PAVLÍČKOVÁ, J. – HUTEČKA, J. a kol.: *Konstrukce maskulinní identity v minulosti a současnosti. Koncepty, metody, perspektivy*. Praha 2012.

⁴⁶ K prvým zásadným príspevkom k dejinám maskulinity v slovenskej historiografii patria najmä: MANNOVÁ, E.: „Mužský svet“. Spolky a armáda v 19. storočí. In *Miles Semper Honestus. Zborník štúdií vydaný pri príležitosti životného jubilea Vojtecha Dangla* (eds. V. Segeš, V. Šedová). Bratislava 2007 s. 117-123; DUDEKOVÁ, G. – LENGYELOVÁ, T.: Rodová identita v historickej perspektíve; MANNOVÁ E.: Mužské a ženské svety v spolkoch. In DUDEKOVÁ, G. a kol.: *Na ceste k modernej žene*, s. 175-195; LENGYELOVÁ, T.: Rodové stereotypy v novoveku. In *Tamže*, s. 21-34; DANGL, V.: Dôstojník, manželstvo a rodina v Uhorsku (1850 – 1914). In *Vojenská história*, 15, 2011, 1, s. 3-32.

⁴⁷ Roku 2014 sa konal vedecký seminár „Archetypy maskulinity v ranom novoveku“, zorganizovaný Historickým ústavom SAV v Bratislave v spolupráci so Sekciou pre dejiny dvorskej kultúry a Sekciou pre rodové štúdie Slovenskej historickej spoločnosti. Podrobnejšie o ňom: DUCHOŇOVÁ, D.: Archetypy maskulinity v ranom novoveku. In *Historický časopis*, 62, 2014, 3, s. 589-590.

⁴⁸ Historický ústav SAV podal r. 2014 návrh na financovanie projektu agentúre APVV pod názvom *Archetypy maskulinity. Konceptie mužskej identity v historickom procese*. Žiadosť bola zamietnutá.

sírovali totalitné politické režimy 20. storočia). Ekvivalent pojmu *gender order* sa v slovenskej odbornej terminológii používa len v poslednom čase; namiesto doslovného prekladu do slovenčiny (rodový poriadok) sa presadzuje termín *rodové usporiadanie*⁴⁹; v historiografických textoch používame obsahovo výstižnejší pojem *rodové/genderové usporiadanie spoločnosti*, prípadne *model usporiadania rodových vzťahov*.

Celkovo musíme konštatovať, že terminológiu v oblasti rodových štúdií charakterizuje určitá rozkolísanosť. V odborných textoch spoločenských a humanitných vied je terminológia výrazne ovplyvnená odbornou profiláciou výskumníka a metódami využívanými v jeho profilovom odbore vrátane historickej vedy.

Stav výskumu: „silné strany“ a dezideráta

Ak porovnáme súčasný stav výskumu oblasti dejín rodových vzťahov a dejín žien na Slovensku s bilanciami a úvahami o jeho pomerne nepriaznivom stave z predchádzajúcich rokov,⁵⁰ musíme kladne hodnotiť, že k viacerým oblastiam a problémovým okruhom, predtým označovaným za „biele miesta“, už vznikli a stále vznikajú práce a že vo výskume sa pokračuje. Pozitívna je tiež postupná zmena fokusu od dejín žien k dejinám rodových vzťahov vrátane spomínaných počiatkov výskumu dejín maskulinit. Za najväčší prínos však pokladám, že metodologický prístup dejín rodových vzťahov si osvojili viacerí historici a historičky na Slovensku, ktorí ho aplikujú popri iných teoreticko-metodologických koncepciách aj pri takých témach, ktoré nie sú priamo zamerané na výskum rodových/genderových identít.⁵¹

Uviesť podrobný, či dokonca kompletný prehľad produkcie k dejinám žien a rodových vzťahov na Slovensku nie je cieľom tejto štúdie, resp. úvahy, ani na to nie je priestor; obmedzím sa na vymenovanie chronologických období a problémových okruhov, ku ktorým vznikli na Slovensku nové práce. Upozorním najmä na tie práce a ich autorov/autorky, ktoré sú inovatívne z metodologického hľadiska a zvlášť významné pre rozvoj dejín rodových vzťahov na Slovensku. Ďalšie tituly si možno vyhľadať v online dostupnej bibliografii slovenskej historiografie, ktorú vytvára a priebežne aktualizuje bibliografické oddelenie Historického ústa-

⁴⁹ BÉREŠ, M. Koncept hegemonie maskulinity, s. 15.

⁵⁰ LENGYELOVÁ, T.: Žena ako téma slovenskej historiografie. In *Česko-slovenská historická ročenka*, 2001, s. 149-155; DUDEKOVÁ, Gabriela. Frauenbewegung...; DUDEKOVÁ, G.: Learning to crawl before we can walk: Gender in historical research (not only) in Slovakia. In *Historiography in Motion* (eds. R. Holec, R. Kožiak). Bratislava – Banská Bystrica 2010, s. 146-167; DUDEKOVÁ, Gabriela. Gender History in Slovakia: Still a Challenge. In *Aspasia: The International Yearbook of Central Eastern and Southeastern European Women's and Gender History*, 6, 2012, s. 142-156.

⁵¹ Najnovšie napr. pri výskume historickej pamäti: MANNOVÁ, E. „Stredoveká Matka Tereza“. Podoby svätej Alžbety Uhorskej v kolektívnom spomínaní. In *Historické štúdie* 2016, v tlači.

vu SAV.⁵² Zároveň priblížim niektoré zásadné závery z najnovších výskumov, ktoré sa ukázali ako kľúčové alebo špecifické pre modely rodového usporiadania spoločnosti a ich zmeny na dnešnom území Slovenska. Upozorním aj na tie obdobia a témy, ktoré doteraz neboli dostatočne preskúmané a spracované a zaslúžia si zvýšenú pozornosť pri budúcom výskume.

Ako sme už uviedli, počiatky dlhodobého výskumu rodového/genderového aspektu v slovenskej historiografii po roku 1989 vzišli od odborníčky a výskumných projektov špecializovaných na obdobie raného novoveku, neskôr sa fokus rozšíril na dlhé 19. storočie, a tomu zodpovedali aj zvolené témy a koncepty výskumu. Parciálne vznikali aj práce k stredoveku a 20. storočiu.

Jedným z najväčších preskúmaných problémových okruhov na Slovensku je rodovo/genderovo špecifické právne postavenie žien a mužov. Už spomínaná práca zostavená T. Lengyelovou *Žena a právo* obsahuje zásadné príspevky k špecifickému právnemu postaveniu a jeho dôsledkov pre sociálnu situáciu žien, a to nielen v ranom novoveku, ale aj v stredoveku,⁵³ pričom viaceré sú prvými štúdiami k tejto problematike v slovenskej historiografii vôbec. Obzvlášť inovátné a prínosné sú štúdie k právnemu postaveniu poddaných žien⁵⁴ a kriminalite žien,⁵⁵ ako aj dovtedy tabuizovanej téme násilia páchaného na ženách v rodine.⁵⁶ Ďalšie nové čiastkové štúdie analyzujúce a charakterizujúce právne postavenie žien v rôznych aspektoch v stredoveku⁵⁷, ranom novoveku i v 19. a 20. storočí⁵⁸, z pera historikov i špecialistov na dejiny práva,⁵⁹ sa stali dobrým základom na

⁵² Bibliografia dejín Slovenska je dostupná na <http://portaro.eu/husav/>.

⁵³ DVOŘÁKOVÁ, D.: Život ženy – šľachtickej v Uhorsku na prelome 14. a 15. storočia. In *Žena a právo*, s. 9-23.

⁵⁴ KOHÚTOVÁ, M.: Právne a sociálne postavenie poddaných žien. Tamže, s. 218-225.

⁵⁵ SEGEŠ, V.: Žena ako subjekt a objekt kriminality v stredovekej Bratislave. SZEGHYOVÁ, B.: Žena a zločin vo východoslovenských mestách v 16. storočí. Otázky, pramene, definície; Tamže, s. 55-84.

⁵⁶ LENGYELOVÁ, T.: Násilie páchané na ženách a možnosti obrany v období raného novoveku. Tamže, s. 205-217.

⁵⁷ Najnovšie: HUDÁČEK, P.: Právne postavenie vdovy v stredovekom Uhorsku do roku 1222 a otázka venného. In *Historický časopis*, 61, 2013, 2, s. 227-262; DVOŘÁKOVÁ, D.: Manželstvo uhorskej šľachty. In *Manželsví v pozdním středověku: rituály a obyčaje* (eds. P. Kras, M. Nodl). Praha 2014 s. 207-226.

⁵⁸ DUDEKOVÁ, G.: Právne postavenie ženy v 19. storočí. Hranice a limity. In *Sféry ženy*, s. 377-390; DUDEKOVÁ, G.: Postavenie muža a ženy v zrkadle práva. Manželské právo na prelome 19. a 20. storočia. In *Pamiatky a múzeá*, 2004, 4, s. 48-51; DUDEKOVÁ, G.: Vplyv Veľkej vojny a rozpadu habsburskej monarchie na právne a spoločenské postavenie žien. In KOSTRBOVÁ, L. – MALÍNSKÁ, J. a kol.: 1918. *Model komplexního transformačního procesu?* Praha 2010, s. 169-191.

⁵⁹ Podnetné sú najmä štúdie a monografické práce A. Švecovej a M. Laclavíkovej, najmä: ŠVECOVÁ, A.: Ženské závetý z hľadiska právnej histórie. Na príklade Trnavy v prvej polovici 19. storočia. In *Rodové vzťahy a postavenie žien v období modernizácie*; ŠVECOVÁ, A.: Inštitút manželstva v novoveku na pozadí sporu o rozlučku Jána Dubníčku versus Alžbety Magyaryovej. In *Historický časopis*, 64, 2016, 2, s. 231-248.; *Trnavské meštianske závetý (1700-1871)*. Zv. 1 + 2 (ed. A. Švecová). Trnava – Bratislava 2014; LACLAVÍKOVÁ, M.: Formovanie úpravy

zhrnujúce prehľady⁶⁰ a charakteristiku rodovo/genderovo špecifických právnych rozdielov v širšom chronologickom oblúku.⁶¹ Výskumy rodovo špecifického právneho postavenia žien upozornili okrem iného na špecifiká uhorských právnych noriem a rozdiely v porovnaní s Predlitavskom. V prvom rade stanovovali pomerne výhodné právne a majetkové zázemie pre vdovy, ktoré vďaka tomu mohli v Uhorsku po smrti manžela pokračovať v správe majetku a vedení hospodárstva, prípadne aj živnosti či remesla, a to už v období raného novoveku. Rozdiely v rodovo/genderovo špecifickej právnej situácii sa v 19. storočí zvýraznili tým, že na rozdiel od Predlitavska nebol v Uhorsku nikdy prijatý Občiansky zákonník (z r. 1811), ktorý okrem iného zakotvoval nerovnoprávne postavenie mužov a žien v rodinnom práve (hoci zásady patriarchálnych vzťahov obsahovali aj uhorské právne normy, nie však v tak striktnej podobe). Výrazné rozdiely nastali prijatím série zákonov týkajúcich sa manželského práva v roku 1894, ktoré v Uhorsku umožnili definitívnu rozluku (v dnešnom zmysle rozvod) manželstva aj u katolíkov a zaviedli inštitút civilného sobáša. Nové výskumy prispeli aj ku kvalitnejšiemu poznaniu problematiky unifikácie práva v Československu, keď práve na základe analýzy rozdielneho majetkového zabezpečenia manželiek a vdov na základe dedičského a manželského práva na Slovensku ukázali, že rozdiely v právnom postavení žien voči českým krajinám pretrvali počas celej existencie medzivojnovnej ČSR (keďže v oblasti manželského, resp. rodinného práva k unifikácii napriek opakovaným pokusom nedošlo, stalo sa tak až v roku 1949). Vďaka kritickej analýze právneho postavenia, skúmajúcej aj reálne presadzovanie právnych noriem v praxi, historicky odhalili rad príkladov, dokazujúcich pomerne veľké disproporcie medzi písanou podobou právnych predpisov, ako aj problematickú vymožiteľnosť práva zo strany žien, zapríčinenú napr. pri sporoch o dedičstvo nielen zápasmi o majetkové vlastníctvo v rámci konkrétnych rodín či šľachtických rodov, ale najmä dobovými predstavami o podriadenom postavení žien v patriarchálnej rodine a spoločnosti.

Kým pre stredovek zostávajú nosnými a metodicky prínosnými hlavne (už spomínané a ďalšie) práce D. Dvořákovéj,⁶² patrí poznanie rodovo/genderovo

majetkových vzťahov medzi manželmi (od vzniku uhorského štátu do prvej československej kodifikácie rodinného práva). Bratislava 2010.

⁶⁰ MÚCSKA, V.: Vývoj manželského práva na území Slovenska od najstarších čias do konca 20. storočia. In *Príručka ku genealogickému výskumu na Slovensku a v slovackálnom zahraničí*. Martin 2004, s. 26-40.

⁶¹ LENGYELOVÁ, T.: Spoločenské postavenie žien v histórii Slovenska; DUDEKOVÁ, G. – LENGYELOVÁ, T.: Rodová identita v historickej perspektíve; DUDEKOVÁ, G. – LENGYELOVÁ, T.: Premeny právneho postavenia žien. In DUDEKOVÁ, G. a kol.: *Na ceste k modernej žene*, s. 293-314; LENGYELOVÁ, T.: Premeny právneho postavenia žien v období stredoveku a raného novoveku. In *Muž a žena – vzťahové súvislosti v kontexte múzejných zbierok*. Bratislava 2013, s. 20-29.

⁶² Najnovšie: DVOŘÁKOVÁ, D.: Ženy ako obete dvorských intríg. In DVOŘÁČKOVÁ-MALÁ, D. – ZELENKA, J. a kol.: *Ženy a děti ve dvorské společnosti*. Praha 2015, s. 67-76;

špecifického postavenia a spôsobu života žien a mužov v stredoveku na Slovensku k najmenej preskúmaným oblastiam. Pozornosť sa doteraz sústreďovala na príklady osobností šľachticiek, ich spôsobu života, duchovných a morálnych hodnôt.⁶³

Právne postavenie, spôsob života a dobové etické normy aplikované vo výchove i v každodennom živote sú najdetailnejšie spracované pre obdobie raného novoveku, najmä vďaka prácam T. Lengyelovej a výsledkom projektov pod jej vedením. Jednotlivé sondy do spôsobu života šľachtických vrstiev skúma od historicko-demografických aspektov⁶⁴ až na úroveň každodenného života⁶⁵ a vzťahov v manželskom súžití,⁶⁶ ale skúma aj situáciu žien z meštianskych a nižších vrstiev.⁶⁷ Jej prístup charakterizuje skúmanie špecifickej situácie žien v kontexte dobových noriem a spoločenských podmienok, avšak nie z úzko chápaného konceptu dejín žien, ale prístupmi dejín rodových vzťahov vrátane dejín maskulinity.⁶⁸ Z tohto prístupu skúmala dokonca aj problematiku tzv. bosoráctva.⁶⁹ Dlhodobo sa venuje výskumu osobnosti Alžbety Báthoryovej, a to nielen jej životných osudov, ale aj formovania (resp. deformovania) jej historického obrazu, vytvoreného v pamäti

DVOŘÁKOVÁ, Daniela. *Barbora Celjská. Čierna kráľovná*. Budmerice 2014; pozri tiež edíciu spomienok dvornej dámy kráľovnej Alžbety, dcéry Žigmunda Luxemburského: DVOŘÁKOVÁ, D. – PAPSONOVÁ, M.: *Spomienky Heleny Kottannerovej*. Budmerice 2008.

⁶³ LUKAČKA, J.: Podoby ženy v neskorostredovekej spoločnosti (na príklade štyroch šľachticiek z územia Nitrianskej župy); LENGYELOVÁ, T. (ed.). *Žena a právo*, s. 46-54, HOMZA, M. *Mulieres suadentes. Presviedčajúce ženy. Štúdie z dejín ženskej panovníckej svätosti v strednej a východnej Európe v 10. – 13. storočí*. Bratislava 2002.

⁶⁴ LENGYELOVÁ, T.: Úmrtnosť žien pri pôrodoch v 16.– 17. storočí v zrkadle historických dokumentov a vývoj úmrtnosti žien v prvej polovici 19. storočia. In *Siedma demografická konferencia s medzinárodnou účasťou. Demografické, zdravotné a sociálno-ekonomické aspekty úmrtnosti. Diel 2*. Bratislava 1999 s. 101-108.

⁶⁵ LENGYELOVÁ, T.: „... úlohou žien je sedieť doma, rozprávať sa s Bohom a priasť.“ Každodenný život ranonovovekej šľachtickej. In *Magnátske rody v našich dejinách 1526 – 1948*. Martin 2012, s. 159-168; LENGYELOVÁ, T.: Ideals, Expectations, and Practical Realities: Everyday Lives of Aristocratic Women in the Early Modern Era. In *A Multiethnic Region and Nation-State in East-Central Europe. Studies in the History of Upper Hungary and Slovakia from the 1600s to the Present*. Budapest 2011 s. 42-63.

⁶⁶ LENGYELOVÁ, T.: Thurzó György családi konfliktusai. In *Nők és férfiak..., avagy a nemek története* (ed. M. Lácay). Nyíregyháza 2003, s. 234-242.

⁶⁷ LENGYELOVÁ, T.: Lányok és asszonyok egy XVII. század eleji mezővárosban. In *Ország és városok/ Városok és városalakok*. Cluj-Napoca 2006, s. 284-295; LENGYELOVÁ, T.: „Ženské profesie” v ranom novoveku – typológia a príklady. K meštiankam v ranom novoveku pozri tiež práce Marie Marečkovej.

⁶⁸ LENGYELOVÁ, T.: Ideál uherského muža v dobe osmanskej nadvlády. In ŠVAŘÍČKOVÁ-SLABÁKOVÁ, R. – KOHOUTOVÁ, J. – PAVLÍČKOVÁ, J. – HUTEČKA, J. a kol.: *Konstrukce maskulinní identity*, s. 61-73.

⁶⁹ LENGYELOVÁ, T.: Liečiteľky a liečitelia v bosoráckych procesoch v 16. – 18. storočí. In *Ludová medicína a jej historické špecifiká*. Trnava, 2015, s. 28-38; LENGYELOVÁ, T.: *Bosorky, strigy, čarodejnice*. Bratislava 2013.

d'alšími generáciami.⁷⁰ Konfrontácia týchto romantizujúcich predstáv s historicky reálnymi okolnosťami jej života a súdneho procesu, zohľadňujúca širší historický kontext, vyvolala ostrú polemiku a kritické ohlasy najmä z radov laickej verejnosti. V monografii o Alžbete Báthoryovej T. Lengyelová charakterizovala nielen jej reálny a posmrtný život v historickej pamäti, ale aj rodovo/genderovo podmienené postavenie žien v uhorskej spoločnosti v ranom novoveku všeobecne.⁷¹ Historický výskum z rodovej/genderovej perspektívy pre obdobie raného novoveku je postavený na kombinácii metód rodových vzťahov najmä so sociálno-antropologickými prístupmi, ktoré uplatňujú aj ďalší autori.

Veľké deficity sú vo výskume vplyvu osvietenstva na zmeny dobových noriem a praxe rodových vzťahov na území dnešného Slovenska. V slovenskej historiografii vznikli len niektoré parciálne sondy k problematike dievčenského a ženského vzdelávania⁷², života v rehoľnej komunite⁷³, rodových/genderových noriem v dobovej literatúre a tlači i o jej recipientkách⁷⁴. Osvietenské občianske princípy o rovnosti pred zákonom priniesli návrhy na zrovnoprávenie žien s mužmi v niektorých oblastiach verejnej sféry aj v Uhorsku (vrátane návrhov, aby sa ženy zúčastňovali zasadní uhorských snemov), a je to dôležitá téma pre ďalší výskum. V kontexte dejín Slovenska si osobitnú pozornosť a analýzu zaslužia najmä diela Jána Feješ a Michala Institoris Mošovského, ako aj rozbor verejného diskurzu o emancipácii žien v Uhorsku,⁷⁵ ktorý je už čiastočne známy z maďarskej odbornej literatúry a prístupný aj prostredníctvom maďarských edícií prameňov.⁷⁶

⁷⁰ Najnovšie: LENGYELOVÁ, T.: Die Frau mit dem schlechtesten Ruf in der ungarischen Geschichte: das Leben und die Legende von Elisabeth Báthory. In *Die Familie Nádasdy : vom 16. bis ins 20. Jahrhundert*. Eisenstadt 2015 s. 159-173.

⁷¹ LENGYELOVÁ, Tünde – VÁRKONYI, Gábor. *Báthory – život a smrť*. Praha 2009.

⁷² KOWALSKÁ, Eva. Dievčenské vzdelávanie v Uhorsku. In *Žena a právo*, s. 236-243; ŠTIBRANÁ, I.: Život šľachtických chovaniak v bratislavskom konvikte Notre Dame v druhej polovici 18. storočia. In *Bratislava* 14, 2002, s. 35-52; ŠTIBRANÁ, I.: Výchova a vzdelávanie aristokratiek na príklade bratislavského kláštora Notre Dame v 18. storočí. In DUDEKOVÁ, G. a kol.: *Na ceste k modernej žene*, s. 35-49.

⁷³ KUŠNIRÁKOVÁ, I.: Kláštory klarisiek v Uhorsku – alternatíva spoločenského uplatnenia šľachtických žien v ranom novoveku. In *Theatrum historiae*, 7, 2010, s. 127-145; KUŠNIRÁKOVÁ, I.: Život v rehoľnej komunite. Na príklade rádu klarisiek v Uhorsku v ranom novoveku. In DUDEKOVÁ, G. a kol.: *Na ceste k modernej žene*, s. 467-484.

⁷⁴ BRTÁŇOVÁ, E.: Ženský svet v staršej slovenskej literatúre na prelome 18. a 19. storočia. Tamže, s. 49-62; BRTÁŇOVÁ, E.: Tematizácia rodinného života v pohrebných kázňach. In *Forum Historiae*, 6, 2012, 1, s. 62-70; KOŠŤÁLOVÁ, D.: Téma „ženy“ v *Presspurských novinách*. In *História žien*, s. 38-39; ČICAJ, V.: Čitateľské zázemie ženského časopisu v Uhorsku koncom 18. storočia. In *Prudentissimae dominae nobis honorandae: k životnému jubileu profesorky Márie Kohútovej*. Trnava 2015 s. 368-379.

⁷⁵ Bližšie pozri kapitolu a tam uvedenú literatúru: DUDEKOVÁ, G.: Teória v praxi: participácia žien v politike. In DUDEKOVÁ, G.: *Na ceste k modernej žene*, s. 273- 275.

⁷⁶ *A nő és hivatása. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1777 – 1865* (ed. A. Fábri). Budapest 1999.

Pre dlhé 19. storočie s presahmi do polovice 20. storočia vznikli už početné štúdie i súhrnnejšie práce najmä k problematike dejín emancipácie žien, rodových/genderových noriem v ideovej oblasti, výchove i vzdelávaní, k problému prístupu žien k vzdelávaniu a k podmienkam profesijnej realizácie žien v tomto období, a to aj na príklade životných osudov konkrétnych osobností.

Dôležitý problémový okruh – organizované aktivity za emancipáciu žien – skúmajú autori a autorky využitím viacerých teoreticko-metodologických konceptov, ktoré sú kľúčové na štúdium spoločnosti v 19. a 20. storočí. Moderné prístupy výskumu nacionalizmu v etnicky a konfesijne zmiešanom prostredí Uhorska, resp. habsburskej monarchie umožnili novo interpretovať pôsobenie ženských spolkov, organizovaného ženského hnutia, ako aj interetnických vzťahov v rámci nich na území habsburskej monarchie i v medzinárodných organizáciách. Poukázali na určujúci význam ideológie a praxe jednotlivých národných hnutí či nacionalizmov v multietnickej monarchii, a to práve aj vo vzťahu k národne orientovaným ženským hnutiam.

Tieto výskumy ukázali, že vzhľadom na vyspelejšie štádium formovania moderného národa v českom prostredí hľadali slovensky národne orientované aktivistky vzory a kontakty najmä s jazykovo blízkymi predstaviteľkami českého ženského hnutia. (Na česko-slovenské vzťahy v ženskom hnutí sa špecializuje najmä Karol Hollý.⁷⁷) Slovenské ženské emancipačné hnutie nebolo do takej miery organizované (spolky, časopisy, školy) ani ideovo diferencované ako v českom prostredí. To však neznamená, že by v ňom neboli ideové rozdiely, ktoré sa prejavovali aj v separovaní spolkov a ich tlačových orgánov. Slovenské ženské hnutie zároveň ovplyvňovali aktivity predlitavských i uhorských ženských spolkov – od politicky neutrálnych dobročinných až po radikálne feministické alebo robotnícke, a malo tiež kontakty s medzinárodným ženským hnutím. Na základe torzovitého poznania a sústreďovania sa iba na slovenské jazykové prostredie pri výskume minulosti dlho vládla predstava, že na území Slovenska neexistovali – okrem zopár slovenských aktivistiek, spolku Živena a dvoch časopisov pre ženy – žiadne aktivity a fóra presadzujúce spoločenskú a politickú emancipáciu žien. Nové výskumy jasne dokázali, že na území Slovenska pôsobili ženské spolky s dlhou tradíciou, predovšetkým dobročinné, medzi napočetnejšie pritom patrili židovské charitatívne organizácie, ktoré nedávali najavo politické ciele. Koncom 19. storočia pôsobila v Uhorsku (vrátane územia Slovenska) pomerne hustá sieť ženských spolkov, silne diferencovaná podľa ideového a politického zamerania vrátane feministického. Výskum okrem iného odhalil aj kontakty Hany Gregorovej, pokladanej za „najradikálnejšiu feministku“ v slovenskom prostredí, s členkami Uhorského feministického združenia, a to pred i po roku 1918.

U oficiálnych predstaviteľiek národne orientovaného slovenského ženského

⁷⁷ Pozri najnovšiu štúdiu a tam uvedenú literatúru: HOLLÝ, K.: *Limity spolupráce medzi slovenským a českým ženským hnutím na prelome 19. a 20. storočia*. In *Ženy a politika (1890 – 1938)*. Praha 2014, s. 63-82.

hnutia však zostávali v popredí jednoznačne „národné ciele“, v záujme ktorých ustupovali z požiadaviek ženskej emancipácie a podriaďovali ich normám a potrebám národnej ideológie a politiky. Krajne konzervatívne postoje vedenia Slovenskej národnej strany a tzv. martinského centra slovenského národného hnutia zabráňovali radikalizácii slovenského ženského hnutia, stelesňovaného spolkom Živena a dvomi slovenskými ženskými časopismi (*Dennica*, *Živena*) a priamo ovplyvňovali ich náplň. Tieto zásahy politického vedenia slovenskej politickej reprezentácie v konečnom dôsledku paralyzovali emancipačnú misiu spolku Živena – na jednej strane sa stal národnou ikonou, symbolom životaschopnosti slovenského národného hnutia, na druhej strane nebol nikdy schopný splniť svoj pôvodný cieľ, t. j. založiť dievčenskú školu; na verejné propagovanie radikálnejších názorov o ženskej emancipácii sa tu nepodarilo presadiť žiadny priestor.⁷⁸ Výrazná zmena v diskurze⁷⁹ o potrebe ženskej emancipácie v slovenskom národne orientovanom prostredí však nastala na prelome 19. a 20. storočia, najmä keď ju do svojho programu zaradila aj Slovenská národná strana (1913) a deklarovala potrebu otvoriť prístup ženám k volebnému právu.

Výskumy združovania E. Mannovej presvedčivo dokázali, že pre pozvoľné presadzovanie a skúsenosti emancipácie žien v reálnom živote boli účinnejšie tie druhy spolkov, ktoré a priori nehlásali potrebu radikálnej ženskej emancipácie – najmä charitatívne. V tomto smere podnietila zmenu interpretácie i terminologického pomenovania rozdielov ženské *hnutie* verzus *sociálne siete*⁸⁰ (podobne ako z rovnakého dôvodu navrhla rakúska historička Susan Zimmermann používať namiesto *hnutia* pojem *aktivizmus*).⁸¹ Mimoriadne prínosné sú okrem iného závery E. Mannovej o rozhodujúcom vplyve nacionalizmu na emancipáciu žien, ako aj o rozdieloch v zameraní i v miere osobnej a spoločenskej realizácie mužov

⁷⁸ K najnovšiemu hodnoteniu Živeny pozri štúdiu a tam uvedenú literatúru: KODAJOVÁ, D.: Hranica medzi ikonickým spolkom a službou národnému hnutiu. In *Sláva šlachetným III. Znalci vzdialeného Orientu a strážkyne národného ohniska: Slovenskí orientalisti a aktivity spolku Živena* (ed. J. Juráš). Liptovský Mikuláš 2014, s. 101-119; Porovnaj: KODAJOVÁ, D.: Živena – spolok slovenských žien. In DUDEKOVÁ, G. a kol.: *Na ceste k modernej žene*, s. 215-232; PODRIMAVSKÝ, M.: Emancipácia žien optikou slovenských politikov. Tamže, s. 257-272; BAER, J.: Živena – die helfende weibliche Hand? Zur Lage der Frauen in der Slowakei vor dem Ersten Weltkrieg. In *Körper. Aspekte der Körperlichkeit in Medizin und Kulturwissenschaften*. Basel 2012 s. 147-171.

⁷⁹ HOLLÝ, K.: *Ženská emancipácia. Diskurz slovenského národného hnutia na prelome 19. a 20. storočia*. Bratislava 2011.

⁸⁰ MANNOVÁ, E.: Stowarzyszenia kobiece i „spłeczności cząstkowe“ w przestrzeni wielokulturowej (naprzykładzie XIX-wiecznej Słowacji). In *Działaczki społeczne, feministki, obywatelki... Samoorganizowanie się kobiet na ziemiach polskich do 1918 roku (na tle porównawczym)*. (eds. A. Janiak-Jasińska, K. Sierakowska, A. Szwarc). Warszawa 2008, s. 132-134; MANNOVÁ, E.: Mužské a ženské svety v spolkoch. In DUDEKOVÁ, G. a kol.: *Na ceste k modernej žene*, s. 193-195.

⁸¹ ZIMMERMANN, S.: Auf dem Weg zu einer Geschichte der vielen Geschichten des Frauen-Aktivismus weltweit. In *Wie Frauenbewegung geschrieben wird*, s. 63-65.

a žien prostredníctvom spolkovej činnosti, ktoré boli výrazom dobových noriem a predstáv o odlišnom „poslaní“ mužov a žien v spoločnosti.

Aj analýzy podmienok vzdelávania žien na území Slovenska (a to aj na príklade konkrétnych osudov žien učiteliek či absolventiek rozličných typov vzdelávania pre ženy a dievčatá) predovšetkým z pera Daniely Kodajovej⁸² ukázali, rovnako ako početné štúdie K. Hollého o postojoch predstaviteľov slovenskej národnej politiky a predstaviteľiek slovenského ženského hnutia voči emancipácii žien,⁸³ že idey a prax nacionalizmu v podmienkach Uhorska na jednej strane otvárali ženám možnosti k vzdelaniu a aktivitám vo verejnej sfére, ale na druhej strane striktnie vymedzovali hranice, v ktorých sa mohli pohybovať (preferencia nemaďarských škôl, aktivity len v prospech národného hnutia a v hraniciach národnej spoločnosti, podriaďovanie ženskej emancipácie cieľom národného hnutia). Priorita „národného“ pred „ženským“ ako hlavná zásada sa ukázala rozhodujúcim faktorom určujúcim limity emancipácie žien vo verejnej sfére a spolu s dobovými rodovými stereotypmi a normami aj v každodennej realite, a to aj v ostatných národných hnutiach. Zatiaľ čo potreba mobilizovať národné hnutia aj prostredníctvom žien a zabezpečiť výchovu budúcej generácie v „národnom duchu“, a teda aj v príslušnom národnom jazyku, otvorila brány ženám i k verejným aktivitám v rámci národného hnutia (organizačné, publikačné a vzdelávacie činnosti), aktivity nad tento rámec sa pokladali za narušanie „národnej jednoty“. Porovnávajúc situáciu v rámci habsburskej monarchie sme dospeli k názoru, že tento záver platí aj pre maďarské, nemecko-rakúske, poľské a rovnako aj pre české národné hnutie, reprezentované národne jasne vyhranenými spolkami a časopismi. Dokladá to aj výskum angažovania sa žien jednotlivých národných/národnostných táborov habsburskej monarchie v rámci medzinárodného ženského hnutia na prelome 19. a 20. storočia. Táto medzinárodná platforma sa často stávala arénou na prezentáciu národných záujmov partikulárnych členských združení na úkor spoločného postupu presadzujúceho a propagujúceho aktivity v prospech politickej emancipácie žien v medzinárodnom meradle. Zahraničné výskumy dokladajú, že na symbolickú prezentáciu nacionálnych záujmov a aspirácií využívali platformu medzinárodných združení žien aj nacionálne orientované ženy zo západnej Európy; ale pre český a slovenský kontext je v tomto zmysle zaujímavá analýza okolností demonštratívnej akcie Boženy Vikovej-Kunetickej v rámci budapeštianskeho kongresu Medzinárodnej aliancie za volebné právo žien (IWSA) krátko pred prvou svetovou vojnou vrátane reakcií, ktoré vyvolala.⁸⁴

⁸² Pozri najmä kapitolu a tam uvedenú literatúru: KODAJOVÁ, D.: Odborné vzdelávanie ako predpoklad a prostriedok emancipácie. In DUDEKOVÁ, G. a kol. *Na ceste k modernej žene*, s. 149-175; Pozri tiež: HOLLÝ, K.: Podmienky na ženskú vzdelanosť v dualistickom Uhorsku a diskurz slovenskej národoveckej society na prelome 19. a 20. storočia. In *Historické štúdie*, 47, 2013, s. 187-205.

⁸³ Pozri najmä HOLLÝ, K. *Ženská emancipácia* a tam uvedenú literatúru; podrobný zoznam ich prác pozri v *Bibliografii dejín Slovenska*, pozn. 53.

⁸⁴ Najnovšie pozri štúdiu a tam uvedenú literatúru: DUDEKOVÁ, G. V ženskom, alebo národ-

Komparatívne výskumy sa ukázali nevyhnutné práve pri štúdiu prepojenia ideológie a praxe nacionalizmu so ženským hnutím a pri hľadaní odpovede na otázku, prečo napriek hlásaniu potreby emancipácie žien v ideológiách nacionálnych hnutí zostával v praxi týchto hnutí dominantný jednoznačne patriarchálny model rodových/genderových vzťahov. Porovnávacie štúdie dospeli k záveru, že šírenie priaznivého obrazu o výhodnom postavení žien vo vlastnom národe a štáte využívali nacionalizmy na prezentáciu vlastného priaznivého imidžu smerom do zahraničia. Pre český a slovenský kontext sú mimoriadne zaujímavé a podnetné závery Jitky Malečkovéj, ktorá z tohto aspektu analyzovala český a turecký národný diskurz o ženách⁸⁵ a ktorá – podobne ako sociologička Hana Havelková⁸⁶ – označila pozitívny seba/obraz o priaznivejšom mieste žien v českom národnom hnutí za „mýtus genderovej harmónie“ (H. Havelková za „genderovú idylu“), keďže táto harmónia (resp. rodová rovnosť v ideológii) bola v rozpore s reálnym postavením žien a ich prístupom k politickej moci v praxi.⁸⁷ H. Havelková odporúča zohľadniť tento koncept aj pri výskume a hodnotení situácie žien a miery ženskej emancipácie v období reálneho socializmu.

So ženami sa v politike aj po získaní všeobecného volebného práva počítalo najmä ako s voličkami, ale nie ako s aktívnymi političkami. V ČSR získali aktívne aj pasívne volebné právo, avšak získanie podstatnejšieho aktívneho podielu na politickej moci a zrovnoprávňovanie v každodennom živote bolo ešte dlhým procesom. V politických článkoch a spisoch adresovaných ženám prevažoval, rovnako ako v predchádzajúcom období, jednoznačne mentorský prístup s cieľom „vychovať“ ich k príslušnej politickej orientácii (a tomu zodpovedajúcim „morálnym hodnotám“), hoci s praxou parlamentnej demokracie nemala do roku 1918 skúsenosti ani prevažná väčšina mužov. Otázka, či účasť žien v československom parlamente bola „len na ozdobu“, je vzhľadom na ich percentuálny podiel namieste, ale jej význam vyplýval minimálne z toho, že sa im podarilo presadiť diskusiu aj o dovtedy tabuizovaných témach, ktoré sa špecifickým spôsobom týkali žien (napr. problém nemanželských detí a interrupcie). Analýza aktivít poslankyň a senátoriek v parlamente ukázala, že politická činnosť

nom záujme? Božena Viková-Kunětická a jej bojkot kongresu Medzinárodnej aliance za volebné právo žien v roku 1913. In *Ženy a politika*, s. 91-127; K ohlasom na Slovensku pozri aj štúdiu: HOLLÝ, K. Volebné právo pre ženy na stránkach slovenskej tlače roku 1913. Reflexia kongresov ženských organizácií v Prahe a v Budapešti. In *Ružomberský historický zborník*, 2, 2008, s. 133-144; Por.: HOLLÝ, K. *Ženská emancipácia*, s. 86-96.

⁸⁵ MALEČKOVÁ, J. *Úrodná půda: žena ve službách národa*. Praha 2002.

⁸⁶ HAVELKOVÁ, H.: Konec idylly? Možné konceptualizace postavení žen v moderní české historii. In *Histórie žien*, s. 72-79.

⁸⁷ MALEČKOVÁ, J.: Nationalizing Women and Engendering the Nation: the Czech National Movement. In *Gendered Nations: Nationalism and Gender Order in the Long Nineteenth Century* (eds. I. Blom, K. Hageann, C. Hall). Oxford – New York 2000, s. 293-310; MALEČKOVÁ, J.: Looking at 'First-Wave Feminism' from Eastern Europe. In *Wie Frauenbewegung*, s. 263-265.

žien podliehala vnútrostraníckej disciplíne a politicky riešenie týchto problémov prispôbovali – a v konečnom dôsledku podriaďovali – politickým záujmom vlastnej politickej strany. K tejto problematike sú aj pre slovenskú historiografiu prínosné najmä práce českých historičiek/historikov,⁸⁸ keďže na Slovensku patrí ešte k málo preskúmaným. K špecifickému postaveniu žien na Slovensku v ére ČSR boli naznačené len základné charakteristiky v rámci sumárnych prehľadov dejín,⁸⁹ vzniklo zopár nových parciálnych prác⁹⁰ zachytávajúcich aj kultúru života a životného štýlu,⁹¹ málo spracovaná je problematika angažovanosti žien v jednotlivých politických stranách na Slovensku.⁹² Prínosné sú štúdie o zamestnanosti žien a demografické sondy zachytávajúce trendy v demografickom vývoji aj z aspektu rodových identít (autorov Tišliar – Šprocha),⁹³ ktoré vznikli okrem iného aj v rámci aktuálneho výskumného projektu Historický atlas obyvateľstva Slovenska⁹⁴ a ukončeného projektu o populačnom vývoji a populačnej politike

⁸⁸ Hlavne: MUSILOVÁ, D. *Z ženského pohľadu: poslankyně a senátorky Národního shromáždění Československé republiky 1918 – 1939*. Praha 2007, a ďalšie práce tejto autorky.

⁸⁹ ROGULOVÁ, J.: Spoločnosť a jej premeny v medzivojnovom období. Vývin obyvateľstva a jeho štruktúry. In *Slovensko v 20. storočí. 3. zväzok, V medzivojnovom Československu: 1918 – 1939*. Bratislava 2012 s. 93-102.

⁹⁰ Najnovšie napr. ROGULOVÁ, J.: Hry o život, alebo partnerské vzťahy v medzivojnových rokoch. In *Adepti moci a úspechu: etablovanie elit v moderných dejinách: jubileum Valeriána Bystrického*. (ed. J. Rogulová). Bratislava 2016 s. 125-138; K dejinám ženského vzdelávania: zaplňajú sa dezideráta z dejín (ženského) školstva: DERFIŇÁK, P.: Z histórie Uhorského kráľovského ženského učiteľského ústavu v Prešove (1893 – 1925). In *Dejiny*, 5, 2010, 2, s. 44-81; KIČKOVÁ, A.: Odborné školy pre ženské povolania 1922 – 1934. In *Studia Historica Nitriensis*, 19, 2015, 2, s. 279-288.

⁹¹ ŠIDLÍKOVÁ, Z.: *Móda na Slovensku v medzivojnovom období 1919 – 1939*. Bratislava 2012; JUHÁSZ L. I.: Adalékok a női divat újításainak korabeli társadalmi megítéléséhez – különös tekintettel a rövid haj (bubifrizura) fogadtatására a 20. század első felében. In *Nőképek kisebbségben. Tanulmányok a kisebbségben (is) élő nőkről*. Bratislava 2014, s. 91-96.

⁹² Zatiaľ sú len sondy zachytávajúce aktivizáciu komunistiek, pozri štúdie Márie Sučanskej-Ruskovej: SUČANSKÁ, M.: Ženy – komunistky v 20. rokoch 20. storočia a ich snaha ovplyvniť spoločenské postavenie žien (na príklade banskobystrického regiónu KSČ). In *Sféry ženy*, s. 430-439; RUSKOVÁ, M.: Komunistické ženské hnutie na Slovensku v 20. storočí. Otázky a námety na štúdium. In *ČAS – Človek a spoločnosť*, 9, 2006, 4 (Rodové vzťahy a postavenie žien v období modernizácie); RUSKOVÁ, M.: Spoločenské aktivity banskobystrických žien v 20-tych rokoch 20. storočia. In *Minulosť a prítomnosť Banskej Bystrice. Zv. 2*. Banská Bystrica 2006, s. 103-114.

⁹³ Pozri kapitolu a tam uvedenú literatúru: TIŠLIAR, P.: Populačný vývoj a zamestnanosť z rodovej perspektívy. In DUDEKOVÁ, G. a kol.: *Na ceste k modernej žene*, s. 343-364; ŠPROCHA, B. – TIŠLIAR, P.: *Demografický obraz Slovenska v sčítaniach ľudu 1919 – 1940*. Brno 2012.

⁹⁴ Pozri najmä: ŠPROCHA, B. – TIŠLIAR, P.: Charakter plodnosti na Slovensku v medzivojnovom období. In *Historická demografie*, 38, 2014, 1, s. 77-112; ŠPROCHA, B. – TIŠLIAR, P.: Plodnosť žien Slovenska v primárnom sektore podľa výsledkov sčítaní 1930 až 2001. In *Pôdohospodárstvo v dejinách Slovenska*. Bratislava 2012, s. 306-322; Zoznam výstupov z tohto projektu je dostupný na http://www.muzeologia.sk/vyst_apvv.htm.

v rokoch 1938 – 1945.⁹⁵ Existujú pomerne početné práce aj k dejinám emigrácie slovenských žien do USA v 19. a 20. storočí.⁹⁶

K veľkým deziderátam patrila analýza rodovej/genderovej politiky na Slovensku v režime vojnového Slovenského štátu, resp. Slovenskej republiky. Priekopníckou zostáva štúdia Kataríny Zavackej, ktorá je charakteristikou ideológie tohto totalitného režimu z hľadiska rodinnej politiky, pre ktorú bolo príznačné úsilie zvrátiť proces emancipácie žien v spoločnosti pokusmi o obmedzenie ich zamestnanosti a vysokoškolského štúdia.⁹⁷ Hoci aj v tejto oblasti vznikajú nové parciálne i prehľadové štúdie,⁹⁸ je vhodné v budúcnosti ešte pokračovať v podrobnejšom výskume. Časť štúdií vychádzala z analýzy dobovej tlače, forsirujúcej obraz „novej ženy“ v duchu nového totalitného politického režimu, hlásajúceho „návrat žien k rodinnému krbu“, ktorý sa snažil v tomto smere intenzívne pôsobiť prostredníctvom ženských časopisov,⁹⁹ ale najmä pri výchove mladšej a najmladšej generácie.¹⁰⁰ Vhodnou cestou v budúcom výskume bude štúdium pôsobenia totalitného režimu najmä prostredníctvom školstva a mládežníckych organizácií pre chlapcov a dievčatá.¹⁰¹ Osobitnú, avšak neoddeliteľnú problematiku výskumu politiky i rodovo špecifického postavenia žien a mužov počas vojnového štátu predstavujú ženy v holokauste na Slovensku.¹⁰²

⁹⁵ TIŠLIAR, P.: Náčrt populačnej politiky na Slovensku v rokoch 1918 – 1945. In *Populačné štúdie Slovenska I*, 2013, s. 19-90.

⁹⁶ Najmä práce Marty Dobrotkovej, pozri najmä monografiu a tam uvedenú literatúru: DOBROTKOVÁ, M.: *A Slovak woman and America. Destinies of Slovak woman in the U. S. between 1891 to 1939*. Kraków 2011.

⁹⁷ ZAVACKÁ, K.: „Vládárstvo v rodine“. Politika Slovenského štátu voči ženám. In *Histórie žien*, s. 307-321; Pozri tiež: ŠEMŠEJ, M. Univerzitné študentky počas prvej slovenskej republiky. In DUDEKOVÁ, G. a kol.: *Na ceste k modernej žene*, 364-375.

⁹⁸ HRNČIAROVÁ, D. – ŠKORVANKOVÁ, E. Ženy v období autonómneho Slovenska. In *Historické štúdie* [FFUK] 2013 s. 261-298; ŠKORVANKOVÁ, E.: Postavenie žien v období Slovenského štátu. In *Populačné štúdie Slovenska I*, 2013, s. 167-332; OSYKOVÁ, L. Postavenie žien na Slovensku v rokoch 1939 – 1941. In *Slovenský štát 1939 – 1945: predstavy a realita* (eds. M. Fiamová, J. Hlavinka, M. Schwarz). Bratislava 2014, s. 183-193.

⁹⁹ ZAVACKÁ, M.: Nová žena v útoku a obrane. Druhá svetová vojna v časopise *Katolíckej jednoty žien*. In *Forum historiae*, 2009, 1, dostupné na <http://www.forumhistoriae.sk/documents/10180/39170/zavacka.pdf>; ZAVACKÁ, M.: „Nová žena“ so starou prachovkou. Prejav občianskeho vzdoru na stránkach časopisu *Katolíckej jednoty žien* 1939 a 1940. In DUDEKOVÁ, G. a kol.: *Na ceste k modernej žene*, s. 375-402; ZAVACKÁ, M.: Crossing sisters: patterns of protest in the journal of the Catholic Union of Slovak Women during the Second World War. In *Social History*, 37, 2012, č. 4 s. 425-451; SOZANSKÁ, N.: Žena očami týždenníka *Nový svet* v rokoch 1939 – 1941. In *Človek, spoločnosť, doba. Stretnutie mladých historikov III*. Košice 2014 s. 237-246.; ŠKORVANKOVÁ, E.: Ideály a vzory slovenských dievčat na stránkach časopisu *Slovenská deva*. In *Historické štúdie* [FFUK] 2014 s. 123-146.

¹⁰⁰ ZAVACKÁ, M.: Hrdinské vlčatá – oficiálne detské vzory rokov 1939 – 1944. In PEŠEK, Jan a kol. *Kapitolami najnovších slovenských dejín*. Bratislava 2006 s. 33-41.

¹⁰¹ SOZANSKÁ, N.: Verejná odborná škola pre ženské povolania v Nitre a jej činnosť v rokoch 1939 – 1945. In *Studia Historica Nitraensis*, 18, 2014, 1, s. 76-91.

¹⁰² Tejto problematike sa venujú najmä Monika Vrzgulová a Katarína Hradská, pozri najmä:

Pre štúdium ideológií totalitných režimov vojnového Slovenského štátu, i reálneho socializmu na Slovensku, sú mimoriadne prínosné publikácie historičiek umenia o vizuálnej reprezentácii žien a rodových/genderových vzťahov, ako ich predkladali oficiálne médiá.¹⁰³ Rodová/genderová politika po roku 1945 na Slovensku, hlavne v období reálneho socializmu, je ďalší problémový okruh, ktorý je potrebné analyzovať v slovenskej historiografii. Hoci základné charakteristiky načrtla Natália Veselská¹⁰⁴ a existujú už niektoré parciálne štúdie,¹⁰⁵ pre možnosť utvorenia syntetizujúceho pohľadu sú ešte potrebné mnohé analytické sondy. Pre poznanie tejto etapy dejín a režimom forsírovaného modelu usporiadania rodových vzťahov je veľmi prínosná spolupráca s inými spoločenskými vedami, ktoré prinášajú rad dôležitých záverov i metodologických prístupov.¹⁰⁶ Nenahraditeľné sú tu

VRZGULOVÁ, M.: Návrat domov? (Biografické naratívy žien, ktoré prežili holokaust.) In SALNER, P. (ed.): *Židovská komunita po roku 1945*. Bratislava 2006, s. 9-30; VRZGULOVÁ, M.: Holocaust v životných príbehoch žien. In DUDEKOVÁ, G. a kol.: *Na ceste k modernej žene*, s. 403-423; VRZGULOVÁ, M.: Holocaust in women's lives. In *Women and Holocaust: New Perspectives and Challenges* (eds. A. Petö, L. Hecht, K. Krasulska). Warsaw 2015; HRADSKÁ, K.: Gisela Fleischmann. Príbeh odvážnej ženy. In *História žien*, s. 125-134; HRADSKÁ, K.: *Gizi Fleischmannová. Návrat nežiaduci*. Bratislava 2012; *Listy Gisely Fleischmannovej (1942 – 1944). Snahy Pracovnej skupiny o záchranu slovenských a európskych Židov*. Dokumenty (ed. K. Hradská). [Holokaust na Slovensku, zv. 3.] Bratislava 2003; HRADSKÁ, K.: Žena – Židovka – kolaborantka? Gisela Fleischmannová: pokus o profil. In *Výskum a vzdelávanie o holokauste v strednej Európe* (eds. M. Vrzgulová, J. Hlavinka). Bratislava 2012, s. 55-58; Pozri tiež edíciu memoárov Margity Schwalbovej: *Žila som životy druhých. (Zo spomienok lekárky na Osvienčim.)* (ed. K. Hradská). Bratislava 2001.

¹⁰³ Okrem štúdií pozri z najnovších: KOKLESOVÁ, B.: *V tieni tretej ríše. Oficiálne fotografie Slovenského štátu*. Bratislava 2010; ORAVCOVÁ, J.: *Mocné ženy, alebo Ženy moci? Vizuálna kultúra, reprezentácia, ideológia*. Selce 2014; RUSÍNOVÁ, Z.: *Súdržka moja vlasť. Vizuálna kultúra obdobia stalinizmu*, 2015.

¹⁰⁴ VESELSKÁ, N.: Ženy a profesie v reálnom socializme. In DUDEKOVÁ, G. a kol.: *Na ceste k modernej žene*, s. 423-449.

¹⁰⁵ LONDÁKOVÁ, E.: Vývoj ženskej otázky na Slovensku po roku 1945. In *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu. Sv. 5*. Praha 2005, s. 194-221; LONDÁKOVÁ, E.: Husákové ženy. In *Gustáv Husák – moc politiky – politik moci*. Bratislava 2013, s. 826-844; ZAVACKÁ, M.: Súdržky ženy. Ženská, rodová a rodinná tematika na okresných konferenciách Komunistickej strany Slovenska (1949 – 1957). In *ČAS – Človek a spoločnosť*, 9, 2006, 4 (Rodové vzťahy a postavenie žien v období modernizácie); ZAVACKÁ, M.: Die Geschlechter- und Familienthematik auf den Kreiskonferenzen der Kommunistischen Partei der Slowakei 1949 – 1958. In *Geschlechterbeziehungen in Ostmitteleuropa nach dem Zweiten Weltkrieg* (ed. C. Kraft). München 2008, s. 125-136; FERENCŮHOVÁ, S.: „Socialistická žena“ pred a po roku 1989. Odras politikých udalostí v príbehoch bývalých členiek Slovenského zväzu žien. In *Mozaika v rekonstrukci: Formování sociálních identit v současné Střední Evropě*. (eds. C. Szaló, I. Nosál). Brno 2003, s. 91-110; DUBOVSKÝ, P.: Akcia R (R1-R7) – likvidácia ženských kláštorov na Slovensku v rokoch 1950 – 1952. In *Pamäť národa*, 2005, 3, s. 73-78.

¹⁰⁶ Nielen k rôznym aspektom života reálneho socializmu z rodovej perspektívy, ale aj tzv. rodovej kultúre, napr. PARÍKOVÁ, M.: Medzinárodný deň žien – úcta žene v socialistickej každodennosti. In *Žili sme v socializme I. Kapitoly z etnológie každodennosti*, Bratislava 2012, s. 242-259; ŠALINGOVÁ, A.: Konštrukcia obrazu socialistickej matky v 70. rokoch 20.

práce českých kolegýň a kolegov, ktoré sú vzhľadom na nespracovanosť mnohých tém na Slovensku jednak zdrojom dôležitých faktov, jednak podnetných teoreticko-metodologických konceptov pri výskume. Z najnovších ide napríklad o kolektívnu monografiu editoriek Hany Havelkovej a Libory Oates-Indruchovej,¹⁰⁷ ktorá sa síce koncentruje v prvom rade na české krajiny v období reálneho socializmu, ale prináša množstvo zásadných záverov (napríklad, mimoriadne kvalitná je analýza práva z rodovej perspektívy¹⁰⁸), platných pre celé územie vtedajšieho Československa, jednak aplikuje zaujímavé prístupy dôležité pre historický výskum.

Ako sme už viackrát zdôraznili, z českej strany prichádzali a prichádzajú významné impulzy na historický výskum z rodovej perspektívy na Slovensku a práve z konfrontácie s českou produkciou sú najviditeľnejšie deficity slovenskej historiografie v tejto oblasti. Čo sa týka formy, v slovenskej historiografii ešte vždy prevažujú čiastkové štúdie nad syntézami a publikované pramene k dejinám rodových vzťahov sú výnimkou. Na rozdiel od českej historiografie, kde sa prakticky od začiatku aplikujú moderné prístupy kultúrnych dejín vo výskume nielen pre obdobie raného novoveku, ale aj dlhé 19. a 20. storočie (najmä Mileny Lenderovej), nové koncepty analyzujúce vplyv osvietenstva (Daniela Tinková) a prebiehajú sociálnodemografické a sociálnoantropologické výskumy rodiny z rodovej perspektívy, na Slovensku predstavujú v mnohých smeroch zatiaľ stále iba inšpiráciu, prípadne metodické vodidlo. Zo špecifických tém vo výskume a produkcii v slovenskej historiografii najväčšmi chýbajú adekvátne interpretované demografické výskumy a sociálnoantropologické štúdie rodiny,¹⁰⁹ výskumy kultúry každodenného života či dejiny tela, telesnosti a sexuality.¹¹⁰ Dostatočný sociálnohistorický výskum jednotlivých vrstiev spoločnosti v rôznych historických obdobiach je všeobecným problémom slovenskej historiografie, takže neprekva-

storočia, prelínanie vzorov materstva. In *Sféry ženy*, s. 240-249; ŠALINGOVÁ, A.: Die Konstruktion geplanter Elternschaft in der Bundesrepublik Deutschland und in der Slowakische Sozialistischen Republik in der 1970er Jahren. In *Geschlechterbeziehungen*, s. 217-230; BOTÍKOVÁ, M.: *K antropológii životného cyklu: kultúra a spôsob života ženskými očami na Slovensku v 20. storočí*. Bratislava 2008; ŠIDLÍKOVÁ, Z.: Módné časopisy na Slovensku 1945–1989. In *Studia Historica Nitriensia*, 19, 2015, 2, s. 274-278.

¹⁰⁷ *The Politics of Gender Culture under State Socialism: An expropriated voice* (eds. H. Havelková, L. Oates-Indruchová). London – New York 2014, česká verzia: *Vývlastněný hlas. Proměny genderové kultury české společnosti 1948 – 1989*. Praha 2015.

¹⁰⁸ HAVELKOVÁ, B. The tree stages of gender in law. Tamže, s. 31-56.

¹⁰⁹ Sľubné sú v tomto smere nové výskumy rodiny slovenských etnologičiek: VOĽANSKÁ, E.: Teta a ujo alebo pán a pani? Hajnalova línia ako hranica dvoch modelov tradičnej rodiny v Európe. In *Hranice v Európe* (eds. M. Bendíková, K. Sládek). Bratislava 2012, s. 28-36; BOTÍKOVÁ, M. – VOĽANSKÁ, E.: *Rodina a domácnosť na území dnešného Slovenska v období 1780 – 1848*. Expertíza pre APVV „Slovensko v 19. storočí“. Rukopis uložený v Historickom ústave SAV, 23 s.

¹¹⁰ Nová popularizačná publikácia zachytáva len čiastkové aspekty tejto problematiky: DVOŘÁKOVÁ, D. – HOLEC, R. – LENGYELOVÁ, T. – MÚCSKA, V.: *Lásky a škandály v našich panovníckych rodoch*. Praha 2014.

puje, že chýba výskum rodovo/genderovo rozdielneho postavenia žien a mužov v súvislosti s ich sociálnym statusom, resp. príslušnosťou k spoločenskej triede či vrstve. Takmer úplne absentujú štúdie k sociálnemu postaveniu robotníčok, žien na vidieku alebo žien na okraji spoločnosti. Práve sondy do života jednotlivých sociálnych vrstiev a skupín z rodového aspektu naprieč jednotlivými historickými obdobiami by boli spôsobom, ako odhaliť rodovo/genderovo podmienené rozdiely v každodennom živote mužov a žien v minulosti. Ideálne by bolo prepojiť ich s príkladmi osudov konkrétnych osobností, najmä ak sa zachovali pramene, v ktorých reflektovali svoju rodovú/genderovú identitu, ktoré by umožnili analyzovať aj túto sebareflexívnu rovinu (nie všetky pramene osobnej povahy to však zachytávajú a na území Slovenska nie sú zachované do takej miery, ako by sme si želali). Inovatívny a inšpiratívny je prístup, ktorý uplatnil Roman Holec, keď porovnal status a životné osudy dvoch predstaviteľov najvyššieho cisárskeho služobníctva – lokaja cisára Františka Jozefa a dvornej dámy cisárovnjej Alžbety.¹¹¹

Za posledných pätnásť rokov vznikol rad biografických prác o ženských osobnostiach,¹¹² početné biografické sondy do osudov a „ženskej skúsenosti“ významných i menej významných žien, na základe ktorých možno odhaliť nielen možnosti a limity v životnej dráhe a kariére konkrétnej osobnosti, ale aj reflexiu a často aj sebareflexiu vlastnej rodovej/genderovej identity. Pozornosť bola tradične zacielená v prvom rade na aktivistky v rámci slovenského národného hnutia 19. a 20. storočia, na ženské spisovateľky a redaktorky spomínaných ženských časopisov. Takýto prístup vyplýval nielen z prioritného zamerania na slovenské ženské osobnosti (a práve tie, ktoré dávali verejne najavo svoju slovenskú identitu a aktivizovali sa v slovenskom národnom hnutí), ale aj z premisy, že slovenské ženské hnutie, resp. aktivity za emancipáciu žien boli prepojené a nerozlučne spojené so slovenským národným hnutím. Krátko možno zhrnúť, že v biografickom výskume ženských osobností na Slovensku možno v poslednom období pozorovať viaceré pozitívne trendy: kritickejší prístup k známym osobnostiam a najmä ich literárnej činnosti, na ktoré bol výskum zameraný aj predtým (tradične sa pozornosti teší Elena Maróthy-Šoltésiová, Terézia Vansová, Hana Gregorová, najnovšie Timrava)¹¹³; rozširovanie záujmu o ďalšie menej známe osobnosti slovenského ženského hnutia¹¹⁴ (napr. ďalšie funkcionárky

¹¹¹ HOLEC, R. – BOVAN, M.: *V službách cisára Františka Jozefa. Z pamätí lokaja a dvornej dámy*. Bratislava 2013.

¹¹² *Lexikón slovenských žien* (eds. E. Duranová, A. Šourková, A. Táborecká), Martin 2003, na ktoré nadväzujú viaceré biografické medailóny od týchto autoriek v periodikách *Biografické štúdie* a *Knižnica*.

¹¹³ Najnovšie: MIKULOVÁ, M.: *Tri spisovateľky: Šoltésiová, Vansová, Timrava*. Bratislava 2016; HOLLÝ, K.: Elena Maróthy-Šoltésiová a spolok Živena pred prvou svetovou vojnou s dôrazom na vydavateľskú úlohu Živeny. In *Sláva šlachetným III*, s. 150-166; KODAJOVÁ, D.: Keby tá prekliata vojna nebola prišla – bolo by to so mnou všetko inak. In *Timrava: Tri vojnové novely Hrdinovia, V čas vojny, Záplava*. B. m. v. 2015, s. 135-162.

¹¹⁴ Napríklad, ĐUROVČÍKOVÁ, M.: Margita Paulíny-Tóthová – prekladateľka, spisovateľka,

spolku Živena¹¹⁵), ale aj ženy mimo kánonu slovenského národne orientovaného hnutia alebo osobnosti, ktoré ním neboli priaznivo hodnotené.¹¹⁶ Osobitne prínosné je „zaľudňovanie“ dejín ženskej emancipácie skúmaním a publikovaním osudov „prvolezkýň“ – žien, ktoré sa presadili ako priekopníčky v oblastiach a profesiách, vo svojej dobe pokladaných za výlučne mužské sféry.¹¹⁷ Kritický výskum takýchto príkladov žien, najmä kolektívne biografie (napr. prvé lekárky, právničky, farárky a pod.), je schopný odhaliť bariéry realizácie žien v konkrétnych historických obdobiach v profesijnej, spoločenskej, ale aj v súkromnej sfére. Napriek tomu, že už máme k dispozícii sondy do niektorých ženských profesií (napr. ženy v zdravotníctve,¹¹⁸ právničky,¹¹⁹ slúžky,¹²⁰ literátky,¹²¹ ženy vo vysokej politike a diplomacii¹²² a pod.¹²³), bolo by potrebné pokračovať v takto zameranom výskume (napr. ženy v školstve¹²⁴). Problematika zamestnanosti

priekopníčka slovenského ženského hnutia. In *Paulinyovci v slovenskej kultúre* (ed. Z. Ďuriška). Martin 2002, s. 133-140; MOJDIS, J.: Helena Turcerová-Děvečková – historička, prekladateľka a politička. In *Ženy a politika*, s. 213-223; DOBROTKOVÁ, M.: Úloha a postavenie slovenských žien v USA na konci 19. a začiatku 20. storočia na príklade osobnosti Pauly Novomeskej. In *Studia Historica Tyrnaviensia*, 4, 2004, s. 175-181; DOBROTKOVÁ, M.: Aktivita slovenských žien v USA a americká Živena. In *Sláva šľachtiným III*, s. 120-139.

¹¹⁵ Najnovšie: ĎURIŠKA, Z.: Anna Pivková – prvá predsedníčka Živeny. Tamže, s. 140-149.

¹¹⁶ KODAJOVÁ, D.: Ženy v tieni mužov: spisovateľky, redaktorky a prekladateľky. In DUDEKOVÁ, G. a kol.: *Na ceste k modernej žene*, s. 563-585; MACHO, P.: Jozefína Marečková alias Puella Classica (1880 – 1953). Osudy zabudnutej spisovateľky. In ČAS (pozn. 34).

¹¹⁷ Blok takýchto príkladov obsahujú dve spomínané kapitoly v kolektívnej monografii DUDEKOVÁ, G. a kol. *Na ceste k modernej žene*, s. 451-701: pozri najmä: MACHO, P.: Prvá slovenská farárka Darina Banciková, s. 657-676; Pozri tiež: LINDOVSKÁ, N.: O ženskosti Magdy Husákovéj-Lokvencovej v rámci tzv. neženskej profesie. In ASPEKTin – feministický webzín, 2004, dostupné na http://www.aspekt.sk/aspekt_in.php?content=clanok&rubrika=18&IDclanok=54.

¹¹⁸ Najmä štúdie Anny Falisovej, najnovšie: FALISOVÁ, A. – MOROVICSOVÁ, E.: *Pôrodné asistentky a ošetrovatelky na Slovensku v rokoch 1918 – 1938*. Bratislava 2015.

¹¹⁹ ZAVACKÁ, K.: Právničky v Československej republike. Absolventky práva a právna prax v Československu po roku 1918. In DUDEKOVÁ, G. a kol. *Na ceste k modernej žene*, s. 586-598; GAJDOŠOVÁ, M. – KEREČMAN, P.: *Prvé ženy v slovenskej advokácii*. Bratislava 2015.

¹²⁰ HOLEC, R.: Žena v službe. In DUDEKOVÁ, G. a kol. *Na ceste k modernej žene*, s. 501-526.

¹²¹ HUČKOVÁ, D.: K problematike ženských pseudonymov v slovenskej literatúre na prelome 19. a 20. storočia. In *Studia Bibliographia Posoniensia*, 2013, s. 93-103.

¹²² FERENCŮHOVÁ, B.: Alice G. Masaryková a Louise Weissová, ženy vo vysokej politike ČSR a Francúzska. In *Červený kríž, Alica G. Masaryková a Slovensko*. Bratislava 2006, s. 70-82; KIČKOVÁ, A.: Ženy a štruktúra československého ministerstva zahraničia. In *Studia Historica Nitriensia*, 18, 2014, 1, s. 15-22; KIČKOVÁ, A.: *Ženy a britská diplomatická služba 1782-1964*. Nitra 2011.

¹²³ Napríklad, ŠPÁNIOVÁ, M. – KOVÁČIKOVÁ, S.: Pôsobenie žien v dejinách slovenského kníhtlačiarstva: vdovy po českých exulantných tlačiaroch Dorota Vokálová a Alžbeta Dadanová. In *Kniha*, 2012, s. 180-201.

¹²⁴ KODAJOVÁ, D.: Povolanie učiteľky. Profesia učiteľky a vzdelávanie dievčat na Slovensku. In DUDEKOVÁ, G. a kol.: *Na ceste k modernej žene*, s. 541-563, pozri tiež štúdie na základe životných osudov: PINTÉROVÁ, B.: Osudy Šarloty Hevessy – pedagogičky v Podzoborskom

žien, profesijnej a osobnej realizácie v porovnaní s mužmi tej istej sociálnej či zamestnaneckej vrstvy, resp. skupiny, to sú podľa nášho názoru cesty výskumu, schopné analyzovať reálne rodové/genderové rozdiely medzi mužmi a ženami.

Záver: smerovanie k subdisciplíne?

Po prekonaní počiatočného dešpektu k dejinám žien, ktorý vyplýval jednak z rodových stereotypov v spoločnosti 90. rokov v laickej i odbornej verejnosti, jednak z vnímania tohto predmetu výskumu ako dočasného módného importu zo zahraničia, sa na Slovensku ďalej rozvíjajú dejiny rodových vzťahov ako špecifický koncept v historiografii. Historický výskum rodových vzťahov na Slovensku dnes už neznamená len úzko ponímané dejiny žien a ženskej emancipácie, ktorou sa zaoberá úzka skupina žien. Najmä vďaka záujmu mladšej generácie pribudli mužskí kolegovia, ktorí pokladajú koncept sociálneho rodu (genderu) za zaujímavý a prínosný. Predmetom výskumu sú čoraz viac rodové vzťahy: systém rodového usporiadania spoločnosti v jednotlivých historických obdobiach a ideologických režimoch, rodovo špecifické normy a sociálne postavenie žien a mužov vo vzájomnom porovnaní, rozbieha sa výskum k dejinám maskulinity.

Ako vyplýva z predloženého prehľadu, pred slovenskými historičkami a historikmi stoja ešte mnohé výzvy vo výskume a prezentácii dejín rodových vzťahov. Na jednej strane už môžu nadviazať na nové výsledky dosiahnuté za posledné dve desaťročia, na druhej strane sú tu stále rezervy a deficity v tematickom a metodologickom zameraní, ale aj v upevňovaní sietí i organizácie výskumu, a tiež v ďalšom etablovaní tohto aspektu dejín a výskumu smerom k subdisciplíne. Napriek spomínanému nárastu počtu výskumných projektov a publikácií k dejinám rodových vzťahov existuje ešte veľa „bielych miest“, takže cenný je prakticky každý nový príspevok, sprostredkujúci nové pramene, fakty a súvislosti.

Nespochybniteľným prínosom by bola možnosť získať špecializáciu na dejiny rodových vzťahov už počas prvého a druhého stupňa univerzitného štúdia na Slovensku. O toto štúdium by bol záujem – svedčia o tom poslucháči zo Slovenska, študujúci napr. na Masarykovej univerzite v Brne, ktorí neraz siahajú vo svojich študentských kvalifikačných prácach po témach z dejín žien na Slovensku. Špecializovaná odborná príprava už počas vysokoškolského štúdia by iste prispela ku kvalitnejšiemu rozvoju dejín rodových vzťahov a celkovo sociálnych a kultúrnych dejín Slovenska. Momentálne je odborná profilácia odborníkov a odborníčok, ktorí sa venujú rodovému aspektu dejín, veľmi rozdielna a diverzifikovaná, čo sa týka ich inštitucionálneho pôsobenia rovnako ako ich tematického a metodologického zamerania. Sú to viac-menej ostrovčeky na niektorých výskumných a univerzitných pracoviskách. Historičky a historici skúmajúci dejiny žien na Slovensku po zmene režimu v roku 1989 nemali možnosť prejsť špeciálnym

školením počas štúdia a ani nemali dostatočný prístup k zahraničnej literatúre. O prínose bádania rodového aspektu vo výskume dejín a spoločnosti museli presvedčať svojich kolegov, odbornú i laickú verejnosť. Boli špecialistami na určité problémy a obdobia dejín a rodový/genderový aspekt výskumu sa pre nich stal obohatením, nie primárnym konceptom a cieľom. Bolo potrebné presadiť a ustáliť novú odbornú terminológiu, ako aj metodologické koncepty, v ktorých sme mali najväčšie slabiny. Čo sa na prvý pohľad mohlo zdať nevýhodou, postupom času sa môže, naopak, ukázať ako prínos. Tak to bolo podľa môjho názoru aj v prípade väčšiny slovenských špecialistov na dejiny žien a rodových vzťahov. Namiesto toho, aby boli úzko zameraní len na dejiny žien a rodový aspekt, dokážu vďaka svojej širšej odbornej profilácii skúmané javy interpretovať v širších súvislostiach a koncepty dejín rodových vzťahov kombinovať s ďalšími metodologickými prístupmi nevyhnutnými pri analýze skúmaných javov v kontexte konkrétneho historického obdobia.

Zo strany historikov a historičiek je však stále potrebná vzájomná diskusia s inými spoločenskými a humanitnými disciplínami uplatňujúcimi rodový/genderový aspekt vo výskume, najmä ak sa vyjadrujú k dejinám. Obohacujúcimi a inšpiratívnymi sú najmä prístupy a výsledky práce sociológov, sociálnych antropológov, historikov umenia a sociálnej psychológie, ale aj analýza problémov súčasnej spoločnosti. Na druhej strane je nevyhnutné konfrontovať sa s pokusmi o zachytenie tzv. historického pozadia určitého javu, o ktoré sa niekedy pokúšajú odborníci z iných disciplín bez dostatočného poznania a zohľadnenia historickej reality v konkrétnom čase a priestore. Takýchto prác síce vzniká v súčasnosti menej než pred 10 – 15 rokmi, je však potrebné zaujať k nim kritický prístup. Preto treba skvalitniť prípravu aj takých študentov, ktorí majú možnosť získať základný prehľad z odboru rodové štúdiá v tom zmysle, že pri každom výskume a koncipovaní práce je nevyhnutné poznať kontext konkrétnej spoločnosti v konkrétnom priestore a čase. Dôležité je vnímať *zmeny* spoločnosti, nechápať ju ako statický objekt „zakonzervovaný“ v minulosti, a teda opustiť predstavu, že je možné jednoducho skoncipovať tzv. historické pozadie určitého fenoménu ako čosi, čo bolo v minulosti nemenné, a kvalitatívnym medzníkom je len „bod zlomu“ medzi minulosťou a súčasnosťou.

Zásadné je poznanie výsledkov výskumov a prístupov zahraničných historiografií, najmä takých, s ktorými nás spája spoločná minulosť v rámci tých istých štátnych útvarov. Osobitný význam má pritom česká historiografia a spolupráca s českými kolegami, o čom svedčí aj rad publikácií, ktoré vznikli z tejto spolupráce, a to prevažne z iniciatívy českej strany. Ako sme už uviedli, časť produkcie českej historiografie je pre slovenskú nenahraditeľná aj vzhľadom na to, že viaceré témy ešte na Slovensku nie sú dostatočne preskúmané.

Kým prvé impulzy k výskumu dejín žien a rodových vzťahov prichádzali najmä „zvonka“, t. j. zo strany iných spoločenskovedných disciplín a zo zahraničia, v súčasnosti sa koncept rodových vzťahov už na Slovensku etabloval do takej miery, že sa uplatňuje „vnútri“ disciplíny. Viacerí historici a historičky ho apli-

kujú ako legitímny a akceptovaný metodologický prístup aj pri interpretovaní javov a procesov, ktoré sa primárne nezameriavajú na dejiny z rodovej perspektívy. Napriek týmto a ďalším uvedeným pozitívam sa dejiny rodových vzťahov (gender history) na Slovensku neetablovali ako subdisciplína historiografie s náležitými inštitucionálnymi atribútmi. Medzi odborníkmi sa stali legitímnou témou výskumu a akceptovaným aspektom dejín, hoci časť verejnosti treba stále presviedčať, že pri adekvátnej analýze ide o politicky, resp. ideologicky neutrálny koncept, aký umožňuje študovať viaceré javy a procesy v dejinách z inej optiky, ktorá vedie ku kvalitnejšiemu poznaniu minulosti: nielen rodovo podmienenej výchovy, sociálneho postavenia, noriem a hodnôt, ale aj hierarchie moci, prístupu k majetkovému vlastníctvu, politickej moci v symbolickej i každodennej rovine a ďalších problémov.

Budúci výskum by bolo vhodné orientovať na pokračovanie a skvalitňovanie výskumu najmä v problémových okruhoch, ktoré sme označili ako dezideráta. Budúcnosť vidíme jednoznačne v uplatňovaní prístupov dejín rodových vzťahov (gender history) v pluralite rodových identít. Ako produktívny a prínosný sa ukazuje výskum najmä v týchto smeroch:

1. štúdium modelov rodového usporiadania spoločnosti v rôznych politických režimoch, ako sa uplatňovali v ideovej i praktickej rovine, t. j., aká bola tzv. rodová/genderová politika aj rodová/rodová kultúra konkrétnej spoločnosti a v politickom zriadení;
2. dejiny maskulínit (v konfrontácii s dejinami podôb femininity);
3. sondy do života jednotlivých sociálnych vrstiev/skupín – jednak sociálneho postavenia, jednak každodenného života – a to v porovnaní situácie žien a mužov (napr. šľachta, poddaní, učiteľská profesia, robotníci, marginálne skupiny a pod.), ktoré odhalia reálne rodovo/genderovo vymedzené limity a bariéry uplatnenia jednotlivca v spoločnosti;
4. rodovo/genderovo orientovaný historicko-demografický výskum;
5. výskum premien rodových/genderových vzťahov v rodine v rôznych historických obdobiach.

Takto orientovaný výskum by mohol byť nielen výrazným krokom k ďalšiemu etablovaniu dejín rodových vzťahov, ale mohol by obohatiť historicko-sociálny a historicko-antropologický výskum, a hlavne kvalitatívne prehĺbiť poznanie života človeka v historických premenách spoločnosti na území dnešného Slovenska.

Research into the history of women and gender relations in Slovakia: new results and old problems

GABRIELA DUDEKOVÁ

There has been a significant upswing in this field of study in Slovakia, especially with regard to its comprehensiveness, with a shift from women's history to

the history of gender relations. In spite of this, it still suffers from a number of deficiencies, ranging from a lack of academic teaching, non-existence of a specialized journal or other problems. What needs to be sought above all is integration of research on gender relations into a wider context, particularly within the domains of socio-historical and historical/anthropological research, as well as in the general cultural-historical domain.

ŽENA 20. STOLETÍ VE SVĚTLE ČESKÉ HISTORIOGRAFIE

DANA MUSILOVÁ

Soudobá česká historiografie, alespoň pokud se týká bádání o ženách, se vyznačuje metodologickou, konceptuální a názorovou pluralitou zahrnující jak výzkum spíše empiricky zaměřených dějin žen, tak genderové historie. V posledních letech lze, zejména v pracích mladší badatelské generace, sledovat posun směrem ke genderové historii, která, řečeno slovy historičky Daniely Tinkové, přináší důraz na proces utváření ženy, „a to jak v interakci s kategorií muž/muži, tak v rámci proměňujících se společenských a politických podmínek obecně“.¹

Posun směrem ke genderové historii usilující „vystoupit z ghetta marginálních studií a zapojit se do inovace historiografie“,² však dosud nepřinesl očekávaný respekt ze strany historiografie. Daniela Tinková komentovala tento stav velmi trefně, když napsala: „Již kritika empirických dějin ženy z pohledu poststrukturalistického genderu byla v podstatě kritikou (převážně) empirických přístupů v historiografii nedůvěřivé k teorii a trpící obavami ze „strašidla postmoderny“. Přetrvávající marginalizaci genderových perspektiv – které snad byly s to přispět k modifikaci epistemologie historické vědy – lze osvětlit a pochopit mimo jiné snad právě díky oné nedůvěře klasické evropské historiografie k tomu, co nelze vysvětlit standardními postupy vlastními historické vědě.“³

Jeden z důsledků marginalizace genderových perspektiv v historiografii je patrný na první pohled: výzkumu dějin ať už z ženské či z genderové perspektivy se věnuje omezený okruh badatelek a badatelů. Realizují se v něm ovšem převážně historičky, historikové spíše výjimečně. Okruh badatelek a badatelů zabývajících se ženskou, resp. genderovou historií je navíc v čase poměrně personálně stabilní a kontinuální, což lze snadno doložit publikacemi, přednáškami a účastí na konferencích.

Marginalizace genderových perspektiv v historiografii však nutně neznamená, že práce vzniklé v uplynulých zhruba dvaceti letech, jsou samy o sobě marginálními. Jejich předností bezesporu je, že jsou „jiné“ či alternativní ve vztahu k mainstreamu v soudobé české historiografii a posouvají ji kupředu jednak v metodologické rovině a jednak ve srovnání s evropskou historiografií. Samostatnou kapitolou je pak jejich reflexe na Slovensku a v sousedních německy mluvících zemích.

¹ TINKOVÁ, D.: „Žena“ – prázdná kategorie? Od (wo)men's history k gender history v západoevropské historiografii posledních desetiletí 20. století, in: *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do 20. století v zajištění historiografie*, Pardubice 2006, s. 31.

² Tamtéž.

³ Tamtéž.

Pro českou ženskou, resp. genderovou historii (nejen 20. století) je rovněž typické, že všechny větší, převážně syntetizující práce vznikly jako výsledek velkých grantových projektů. Připomeňme rozsáhlou práci autorského kolektivu pod vedením Mileny Lenderové,⁴ monografii z pera Marie Bahenské, Libuše Heczkové a Dany Musilové⁵ a konečně další rozsáhlou práci, na níž participovali Milena Lenderová, Daniela Tinková a Vladan Hanulík.⁶ Posledním velkým grantovým projektem, který je momentálně v třetím roce řešení a má tedy zatím pouze dílčí výstupy, je projekt *Ženská práce a moderní společnost českých zemí*.⁷

Obraz ženy „krátkého“ 20. století v české historiografii je tematicky, konceptuálně a metodologicky různorodý. Sahá svými kořeny do éry modernizace v 19. století a překračuje konec 20. století. Některá témata jsou relevantnější pro 19. století, jiná pro 20. století, další jsou společná oběma stoletím a prostupují kontinuálně moderní a postmoderní dobu.

Přesto bychom mohli pro 20. století vymezit minimálně dvě témata, jež dominují výzkumu a psaní o ženách: jednak ženská práce s přívlastkem placená (mohli bychom rovněž hovořit o ženách na trhu práce) a jednak žena jako veřejná, resp. politická bytost. Kořeny těchto činností sahají hlouběji do minulosti, ale teprve ve 20. století se vyprofilovaly ve svébytné ženské obory.

Stále širší uplatňování žen na trhu práce bylo součástí vývoje konzumní společnosti, jejíž počátky kladou někteří historikové již do 90. let 19. století. Snaha participovat na lákavých možnostech konzumní společnosti, přivedla k různým formám placené práce rovněž ženy, které dříve na pracovní trh z různých důvodů nepřicházely. Úsilí o participaci na konzumu však nemuselo být jediným důvodem snahy uplatnit se na pracovním trhu, i když se jednalo o důležitou příčinu. Svou roli hrála rovněž zvyšující se úroveň ženského vzdělávání a rostoucí počty absolventek středních a vysokých škol. Placená práce přestávala být údělem chudých či živitelem nezaopatřených žen a nabývala velmi rozmanitých forem, z nichž pravidelná docházka do továrny, úřadu či obchodu byla jen jednou z mnoha možností, jak participovat na trhu práce. Samostatnou kapitolu představují akademicky vzdělané ženy usilující o vstup do povolání s nejvyššími kvalifikačními požadavky, jakými byly věda, svobodná povolání a soudnictví.⁸

⁴ LENDEROVÁ, M. – KOPIČKOVÁ, B. – BUREŠOVÁ, J. – MAUR, E. (eds.): *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, Praha 2009.

⁵ BAHENSKÁ, M. – HECZKOVÁ, L. – MUSILOVÁ, D.: *Iluze spásy. České feministické myšlení 19. a 20. století*, České Budějovice 2011.

⁶ LENDEROVÁ, M. – TINKOVÁ, D. – HAMULÍK, V.: *Tělo mezi medicinou a disciplínou. Proměny lékařského obrazu a ideálu lidského těla a tělesnosti v dlouhém 19. století*, Praha 2014.

⁷ Srovnej: BAHENSKÁ, M. – HECZKOVÁ, L. – MUSILOVÁ, D.: *O ženské práci. Dobové (sebe)reflexe a polemiky*, Praha 2014.

⁸ Srovnej: MUSILOVÁ, D.: Ženy v intelektuálních profesích v první polovině 20. století, *Studia Historica Nitriensia* 18, 2014, č. 1, s. 46–91.

Druhé téma: žena jako veřejná, resp. politická bytost souvisí bezprostředně se zavedením skutečně všeobecného volebního práce po první světové válce. Pro odvážné ženy to byla příležitost vstoupit do, do té doby, ryze mužského světa. Politika byla v této době ještě považována za poslání, nikoliv za profesní činnost, ve skutečnosti jí však, alespoň na parlamentní úrovni, byla, neboť zákonodárci dostávali za svou činnost plat a až na několik málo výjimek nesměli vykonávat svou původní profesi. Přinejmenším z tohoto úhlu pohledu tedy není pochyb o tom, že se jednalo o profesi.

Publikace prezentující ženu 20. století lze rozdělit do několika skupin: texty v časopisech a ve sbornících z konferencí, práce monografického charakteru, syntetizující práce, edice a kvalifikační práce. S ohledem na obecnou oblibu publikací memoárového charakteru je na první pohled překvapivá absence vědeckých biografií významných ženských osobností. Namátkou jmenujme například významné političky a aktivistky Miladu Horákovou, Františku Plamínkovou a Františku Zeminovou nebo vědkyně – první československou profesorku a přednostku kliniky Boženu Štúrovou-Kuklovou či historičku Miladu Paulovou. O dvou prvně jmenovaných sice již existují publikace životopisného charakteru; nemají však nic společného s vědeckou biografií.⁹ U Milady Paulové jsme zatím ve stadiu edic její korespondence.¹⁰ Tyto edice lze považovat za první a velmi důležitý krok k budoucí monografii o pozoruhodné ženě, jež měla odvalu upřednostnit nejistou vědeckou kariéru před osobním životem, aby za to zaplatila celoživotní samotou.

Ve svém příspěvku se soustředíme na prezentaci dvou výše vymezených témat – ženy ve světě placené práce a ve veřejném, resp. politickém životě – v pracích syntetizujícího a monografického charakteru. K ostatním přihlídneme pouze okrajově.

Již v jiné souvislosti zmíněná Žena v českých dějinách od středověku do 20. století je prvním pokusem o syntetizující pohled na role, postoje a možnosti ženy v historické perspektivě českých zemí s přihlédnutím k evropskému kontextu. Práci a politice je věnována pátá kapitola pojatá jako přehled ženských pracovních možností, příležitostí a profesí od středověku do 20. století. Editoři zařadili do této kapitoly rovněž text věnovaný emancipačnímu hnutí v českých zemích, což se na první pohled může jevit jako nesouvisející s hlavním tématem. Ve skutečnosti je tomu přesně naopak: rovné postavení žen a mužů na trhu práce a v politickém životě byly od přelomu 19. a 20. století předmětem nekonečných (mezigeneračních) diskusí o postavení žen v soudobé společnosti a o jejich emancipaci na stránkách liberálního, socialistického i katolického tisku, v ženských spolecích

⁹ Srovnej: DVOŘÁKOVÁ, Z. – DOLEŽAL, J.: *O Miladě Horákové a Miladu Horákovou o sobě*, Praha 2001; UHROVÁ, E.: *Radostná i hořká Františka Plamínková*, Praha 2014.

¹⁰ Srovnej: BRÁDLEROVÁ, D. – HÁLEK, J. (eds): *Drahý pane kancléři ... vzájemná korespondence Milady Paulové a Přemysla Šámala*, Praha 2011–2012; BRÁDLEROVÁ, D. – HÁLEK, J. (eds) *Střet generací? Paměti a vzájemná korespondence zakladatelů české byzantologie a slovanských studií. Jaroslav Bidlo. Milada Paulová*, Praha 2014.

i uvnitř intelektuální elity. Byla to vlastně diskuse o ženě a její budoucnosti v moderní společnosti českých zemí.

O dva roky později vznikla druhá obdobná publikace *Iluze spásy*. České feministické myšlení 19. a 20. století, která v jistém ohledu, aniž to ovšem bylo jejím primárním záměrem, navazuje na syntetizující pohled na ženu v českých dějinách. Sleduje totiž některá společná témata, například mateřství a tělo, vzdělání, práci a veřejnou, resp. politickou činnost.

Práce konstruuje obraz českého feministického myšlení v českých zemích v kontextu západního světa, sleduje, jak byl feminismus vnímán v českém prostoru, co se pod tímto slovem skrývá, kdy se o něm dá mluvit a co stojí za jeho ideami. Autorky, jejichž pojetí je podobné jako soudobé, zvláště německé reflexe, pracují s pojmy feminismus, feministka, feminista poměrně široce i proto, že se orientují na vidění aktivit žen v širších souvislostech a pokoušejí se propojit tyto aktivity s jinými modernizačními pohyby v české (v kontextech evropské) společnosti. Zdůrazňují reflexivnost a kolektivnost aktivit, které spojuje snaha otevřít ženě veřejných prostor a zlepšit její situaci. Za podstatné pro výzkum feministického myšlení považují tři základní aspekty: gender, schopnosti a identitu. Nabízí skrze tato klíčová slova usouvztažnění oblíbených a neustále hledaných a zdůrazňovaných otázek po různých „prvních“ úspěších žen, které signalizují schopnosti a potvrzují identitu nové ženy nezávisle na muži.

Bez širokého kontextu by nebylo možné vidět zasazení ženské otázky do jiných procesů 19. a 20. století. Koncept založený na intersekcionalitě umožňuje propojit různé aspekty sociální determinace jako třída, gender, sociální status, národnost, rasa a sleduje je ve vzájemné interakci. Umožňuje sledovat interakci mezi měšťanským a dělnickým aktivismem a provázanost sociálních otázek s feminismem. Je jisté, že bez provázanosti různých perspektiv nelze interdisciplinární a značně difusní ženskou otázku vůbec zkoumat.

Publikace tohoto typu jsou užitečné především tím, poskytují celkem spolehlivou představu o stavu daného úseku historiografie po stránce empirické, metodologické a koncepční. Z pohledu čtenáře je ovšem podstatné a zajímavé nejen to, co v nich je, ale také to, co v nich z různých důvodů není, například z důvodu nedostatečného stavu zpracování problematiky, absence či nedostupnosti pramenů.

Monografická zpracování ženské placené práce a veřejné, resp. politické činnosti ve 20. století, jsou četnější a rozšiřuje se rovněž okruh autorek a autorů. Pro některé z nich se však jedná spíše o příležitostné počiny, neboť jejich hlavní badatelský zájem spočívá v jiných oblastech. Doslova průkopnickou práci na poli ženských dějin 20. století vykonala olomoucká historička Jana Burešová, která se jako první ujala zpracování veřejného angažmá žen v první polovině 20. století s důrazem na období první Československé republiky. A nejen to: společně s historičkou Milenou Lenderovou položila pevné základy dějin žen v české historiografii. V četných časopiseckých a sborníkových textech sledovala zejména činnost liberálních a katolických ženských spolků a výsledky svého dlouhodobého

výzkumu shrnula v monografii.¹¹ Jedná se o první monografii, která se zabývala vývojem českého ženského hnutí ve 20. století; nebyla dodnes překonána ani co do šíře svého tématu, ani heuristické základny.

Na výzkum Jany Burešové tematicky i chronologicky navázala Denisa Nečasová, která věnovala pozornost ženskému hnutí v českých zemích v letech 1945–1955.¹² Autorka pracovala s genderovým konceptem, nejvýrazněji v sedmé kapitole, o níž se ještě později zmíníme v souvislosti s výzkumem ženské práce. Denise Nečasové se rovněž podařilo během důkladného výzkumu objevit a zpřístupnit archivní dokumenty spojené se vznikem a působením Rady československých žen.

Na Janu Burešovou navázala rovněž Dana Musilová monografií věnovanou poslankyním a senátorkám Národního shromáždění první Československé republiky.¹³ Práce představuje alternativní pohled na československý parlament. Vznik Národního shromáždění jako prostoru, v němž společně zasedali muži i ženy, umožnil zkoumat nejen zapojení političek do daného prostoru, ale především sledovat vzájemné vztahy obou pohlaví na pozadí vývoje parlamentního života v meziválečném Československu.

Autorka zvolila jako základní metodologické východisko kategorii gender. Poslankyně a senátorky zastupovaly různé politické strany, lišily se věkem, sociálním původem a mateřským jazykem, přišly do parlamentu z nejrůznějších koutů Československa, přesto měly jedno společné: vymezovaly se na základě svého genderu. Vyjádřením společné genderové identity bylo přijetí paradigmatu odpovědnosti za ženskou reprodukci, tedy za mateřství, skutečné i potencionální. Opačným pólem genderové jednoty byla rozdílná stranická příslušnost a z ní vyplývající odlišná politická stanoviska. Političky samotné ovšem nespatořovaly žádný rozpor ve spojení společné genderové identity s individuální politickou pozicí. Historickým rámcem, v němž artikulovaly svou genderovou identitu, byl systém parlamentní demokracie první Československé republiky. Název práce tedy není náhodný: zahrnuje obě východiska – jednotu i odlišnost.

Práce klade důraz na pojetí ženy jako subjektu, jako aktivního činitele kolektivního úsilí o emancipaci žen v politickém životě společnosti. V tomto kontextu pracuje s dvěma pojmy – ženská avantgarda a ženská elita – které zavedla do historického diskursu polská historička Dobrochna Kalwa.¹⁴ Ženská avantgarda vytváří nové vzory jednání a chování, ženská elita je prosazuje, přičemž hranice mezi oběma kategoriemi není nijak striktně vymezena.

¹¹ Srovnej: BUREŠOVÁ, J.: *Proměny společenského postavení českých žen v první polovině 20. století*, Olomouc 2001.

¹² Srovnej: NEČASOVÁ, D.: *Buduj vlast – posilíš mír! Ženské hnutí v Československu 1945–1955*, Brno 2011.

¹³ Srovnej: MUSILOVÁ, D.: *Z ženského pohledu. Poslankyně a senátorky Národního shromáždění Československé republiky 1918–1939*, České Budějovice 2007.

¹⁴ Srovnej: KALWA, D.: *Kobieta aktywna w Polsce międzywojennej. Dylamaty śródownsk kobiecych*, Kraków 2001.

Práce se zabývá rovněž identifikací možností a mezí ohraničujících aktivity poslankyň a senátorek uvnitř i vně parlamentu. Právě zkoumání možností a mezí činnosti žen v politických strukturách, v tomto konkrétním případě v československém Národním shromáždění umožňuje alternativní pohled na činnost parlamentu a v širším kontextu rovněž na dějiny První republiky. V tomto ohledu práce překračuje původní metodologický rámec založený na konceptu genderu.

Kolektivní monografie *Cesty k samostatnosti* obsahuje dva biografické texty věnované političkám.¹⁵ Život pro politiku. Františka Zeminová z pera Dany Musilové sleduje kariéru ženy žijící doslova pro politiku a politikou.¹⁶ Psaní o Františce Zeminové je z důvodu nedostatku pramenů, resp. jejich nedostupnosti poměrně složitým úkolem a současně výzvou pro další badatele. Marie Macková v příspěvku „Z jeptišky poslankyní. Augusta Rozsypalová“ věnuje pozornost další mimořádně zajímavé političce, jediné poslankyni i senátorce zvolené za Československou stranu lidovou.¹⁷

Působení žen v politice od přelomu 19. a 20. století do roku 1938 nejnověji zkoumá kolektivní monografie *Ženy a politika (1890–1938)*.¹⁸ Vedle jiných zajímavých textů obsahuje tři příspěvky věnované působení političek v první polovině 20. století – Boženy Vikové-Kunětické, Marie Švermové a Anny Mrskošové. Hana Železná¹⁹ se soustředila na politické působení Boženy Vikové-Kunětické v československém parlamentu a v národně demokratické straně, což je nepochybně velmi záslužné. Tato nepřehlédnutelná osobnost české politické scény má prostě „smůlu“, že byla zvolena první poslankyní českého zemského sněmu. Tím její politická biografie obvykle končí, přestože skutečného vrcholu dosáhla až v letech 1918–1920, kdy zasedala v parlamentu a počínala si zde velmi aktivně. Z tohoto úhlu pohledu se tedy jedná o zásadní příspěvek k politické biografii Boženy Vikové-Kunětické.

Jiří Malínský přispěl textem o Marii Švermové věnovaný jejímu působení v době první Československé republiky.²⁰ Příspěvek poskytuje příležitost seznámit se s méně známou kapitolou života Marie Švermové. Otázkou je, zda může být v této etapě svého života označena za reformní komunistickou političku.

¹⁵ Srv.: VOŠAHLÍKOVÁ, P. – MARTÍNEK, J. a kol.: *Cesty k samostatnosti. Portréty žen v éře modernizace*, Praha 2010.

¹⁶ MUSILOVÁ, D.: Život pro politiku. Františka Zeminová, in: VOŠAHLÍKOVÁ, P. – MARTÍNEK, J. a kol.: *Cesty k samostatnosti...*, s. 92–112.

¹⁷ MACKOVÁ, M.: Z jeptišky poslankyní. Augusta Rozsypalová, in: VOŠAHLÍKOVÁ, P. – MARTÍNEK, J. a kol.: *Cesty k samostatnosti...*, s. 113–136.

¹⁸ Srv.: *Ženy a politika (1890–1938)*, (eds. M. Bahenská – M. Malínská). Praha 2014.

¹⁹ ŽELEZNÁ, H.: Božena Viková-Kunětická. Na konci cesty, in: *Ženy a politika...*, s. 203–212.

²⁰ MALÍNSKÝ, J.: Marie Švermová. Počáteční období politické dráhy reformní komunistické političky (1921–1938), in: *Ženy a politika...*, s. 224–241.

Poslední text je věnován další nepřehlédnutelné političce Anně Mrskošové.²¹ Michal Pehr sleduje kromě unikátních politických aktivit Anny Mrskošové rovněž její ekonomické aktivity, na okraji zájmu však zůstává výrazné angažmá v ženském hnutí a s ním spojená publicistika, v níž usilovala o vytvoření obrazu „nové“ venkovské ženy, odborně vzdělané, nezávislé, svobodné, emancipované.

Uvedené charakteristiky jsou v podstatě charakteristikami konceptu moderní ženy, který se zrodil v procesu formování moderní společnosti a je s ní nerozlučně spjatý. Moderní žena je vždy ženou emancipovanou a svobodnou. Marxistický koncept osvobození ženy prostřednictvím práce, jíž se rozumí placená práce, ovlivnil rovněž liberální koncept ženské emancipace. Dosavadní výzkumy však jasně dokládají, že pro moderní společnost je stejně nepostradatelná produktivní i reprodukivní práce žen, jinak řečeno práce placená i neplacená práce. Hraniče mezi oběma typy ženské práce je však velmi nejasná a obtížně uchopitelná. Dělnice, prodavačky, písařky, úřednice, učitelky se staly nejpозději na přelomu 19. a 20. století nedílnou součástí pracovního trhu. Na výkonnosti ekonomiky se ovšem podílely tisíce dalších žen pracujících v rodinných hospodářstvích na venkově, v řemeslných a obchodních živnostech, které za svou, mnohdy velmi těžkou práci, nepobíraly žádnou mzdu. Německá historička Carola Lipp označila tento typ ženské práce za práci z lásky. Pro středostavovské vdané ženy byla práce uvnitř rodinného podniku hluboko do 20. století vlastně jedinou možností, jak uplatnit své schopnosti a zkušenosti. V tomto kontextu jsou celkem pochopitelné texty Anny Mrskošové a dalších feministek apelujících na venkovské ženy, aby si v rodinném hospodářství vybudovaly ekonomickou aktivitu, jež by byla výhradně jejich a peníze za ni získané si ponechávaly jako svůj příjem, který by jim dodával „určité sebevědomí“ a činil je alespoň částečně nezávislé na penězích, které „jí manžel dává nerad nebo způsobem nešetrným“.

Dynamický růst počtu profesně aktivních žen vyvolával v části společnosti vyznávající tradiční dělbu práce mezi mužem a ženou, obavy z důsledků destrukce zavedených pořádků. Na druhé straně podnítil (nejdříve v rámci dělnického hnutí) diskusi o vyšší pracovní právní ochraně žen, založené ovšem na stejné biologické determinaci jako tradiční dělba práce.

Téma ženské práce tedy nabízí historikům široké možnosti výzkumu, které však zatím zůstávají pohřbeny nevyužity. Do jisté míry to souvisí s výrazným odklonem české historiografie od výzkumu dějin práce po roce 1989. Připomeňme v této souvislosti poslední sjezd historiků v Ostravě, kde jedna ze sekcí nesla dramatický název „Kam zmizely dějiny práce?“

Tento odklon, i když z jiných důvodů, lze koneckonců pozorovat rovněž ve feministické historiografii. Empiricky založené dějiny žen 70. a 80. let 20. století nacházely inspiraci v marxismu, antropologii a v sociálních dějinách, což vytvářelo přirozený prostor pro bádání o ženské práci. Vzorem pro četné autorky

²¹ PEHR, M.: Anna Mrskošová, agrárnícká a komunistická politička, in: *Ženy a politika ...*, s. 242–256.

a autory stala paradigmatická práce anglického historika Thomsona o formování dělnické třídy v Anglii.²²

V následujících desetiletích se část historiček a historiků se odklání od tohoto konceptu a hledá inspiraci v dílech Michela Foucaulta, v psychoanalýze a dekonstruktivistických teoriích. Do popředí se dostává analýza jazyka pomocí postupů lingvistiky a literární vědy. Rodí se koncept genderu, který je současně analytickou kategorií, metodou umožňující analýzu celé společnosti, zejména vztahů dominance.²³ Tento konceptuální a metodologický převrat nasměroval pozornost historiček a historiků k jiným tématům, například problematice těla a sexuality. Ženská práce se dostala na okraj pozornosti, kde dosud setrvává.

Česká historiografie nebyla až donedávna výjimkou. Nové výzkumy ženské práce však znovu připomněly, že inovativní metodologické postupy posunuly tuto problematiku na zcela novou úroveň. V této souvislosti je třeba připomenout výzkum Denisy Nečasové zaměřený na dělnice a jejich svět s důrazem na období po druhé světové válce.²⁴ Tato badatelka se zasloužila o zkonstruování obrazu „nové“ socialistické ženy v její trojjediné roli – pracovnice, uvědomělé občanky a matky. Byla samozřejmě ženou „přirozeně“ emancipovanou, neboť jak režim deklaroval, změnou vlastnických poměrů byla osvobozena a její vykořisťování definitivně odstraněno. Skutečnost však nebyla ani zdaleka tak idylická. Organizační, personální a ideová diskontinuita ženského hnutí ovšem nedávala naději na dovršení emancipace „zdola“. Nahradila ji emancipace „shora“, emancipace bez reflexe ze strany emancipovaných.

V trojjediné roli ženy stála na prvním místě pracovnice, uvědomělá, pilná, obětavá, podílející se na budování nové společnosti. Taková žena měla být vzorem pro ostatní a její obraz byl široce medializován. Agitace, jejímž cílem bylo získání co největšího počtu žen do výroby, mediální prezentace úspěšných pracovnic, zejména těch, které působily v typicky mužských profesích (svářečky, jeřábnice, zednice apod.), a propagace ideálu nové ženy tvořily nedílnou součást veřejného prostoru i všedního dne.

Další výzkum má obecnější záběr a sleduje ženskou práci v kontextu vývoje moderní české společnosti. Marie Bahenská, Libuše Heczková a Dana Musilová zatím zpřístupnily část pramenné základny.²⁵ Autorky nahlízejí na ženskou práci v kontextu historických změn a posunů a na pozadí různých přístupů – genderového, třídního a etického.

²² K tomu srovnej: TINKOVÁ, D.: „Žena“ – prázdná kategorie? Od (wo)men's history k gender history v západoevropské historiografii posledních desetiletí 20. století, in: *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do 20. století v zajištění historiografie*, Pardubice 2006, s. 19 an.

²³ Tamtéž, s. 24 an.

²⁴ Srovnej: NEČASOVÁ, D.: *Buduj vlast – posilíš mír! Ženské hnutí v Československu 1945–1955*, Brno 2011, s. 354 an.

²⁵ Srovnej: BAHENSKÁ, M. – HECZKOVÁ, L. – MUSILOVÁ, D.: *O ženské práci. Dobové (sebe)reflexe a polemiky*, Praha 2014.

Rovněž v již v jiné souvislosti zmíněna kolektivní monografie *Cesty k samostatnosti* obsahuje tři biografie s důrazem na profesní činnost – učitelky a orientalistky Ludmily Matiegkové,²⁶ geografky Julie Moschelesové²⁷ a lékařky a nositelky Nobelovy ceny Gerty Coriové.²⁸ Zejména osudy dvou posledně jmenovaných vědkyň by vydaly na dobrodružný román.

Uvedené publikace jsou výčtem základních prací české historiografie k dějinám žen, resp. ke genderové historii 20. století. Jejich autory jsou převážně historičky; historikové se tématu věnují buď okrajově, nebo jen příležitostně. Posledně zmíněné ovšem platí rovněž pro některé historičky (zde např. P. Vošahlíková a M. Macková), které se primárně věnují jiným tématům a v jejich rámci občas publikují texty k dějinám žen, resp. genderové historii. Publikční aktivita je však mnohem četnější a zahrnuje texty v odborných časopisech, sbornících a zejména četné kvalifikační práce (bakalářské, diplomové, disertační). Právě posledně jmenované ukazují, do jaké míry je genderová perspektiva zakotvena v českém akademickém prostředí.

A 20th century woman in the light of the Czech historiography

DANA MUSILOVÁ

The study of women's history over the „short“ twentieth century has firmly established itself in the Czech academic environment, notably in the new generation of historians. The main focus is on the birth and evolution of the concept of „a modern Czech woman“ as a free and emancipated public activist; meanwhile however, the status of a group of women has remained ill-defined due to their active participation in the family business. A critical study of women in the period of 1948–1989, when natural „bottom-up emancipation“ was replaced by the politically mandated and ideologically shaped „top-down emancipation“, constitutes a separate branch of study; at the same time, however, in this period of history, the subsidiary topic of the history of work was relegated to the background.

²⁶ VOŠAHLÍKOVÁ, P.: Ve stopách otce k samostatnosti. Portrét Ludmily Matiegkové, in: VOŠAHLÍKOVÁ, P. – MARTÍNEK, J. a kol.: *Cesty k samostatnosti. Portréty žen v éře modernizace*, Praha 2010, s. 164–175.

²⁷ MARTÍNEK, J.: Radost z poznání nemusí vést k uznání, tamtéž, s. 176–189.

²⁸ ČECH, P.: Nebýt doma prorokem: Gerty Coriová na cestě za Nobelovou cenou, tamtéž, s. 190–216.

CESTA K NOVÉ ŽENSKÉ PROFESI: SLEČNA UČITELKA

MARIE BAHENSKÁ

Učitelství bylo v 19. století jedním z prvních povolání, pro které mohly ženy získat formální, státem garantované odborné vzdělání, bylo také pracovním zařazením přijatelným pro střední společenské vrstvy. Učitelkami se proto často stávaly dcery úředníků, inspektorů, spisovatelů, vědců nebo lékařů. Jejich prosazování jako plně kvalifikovaných pedagogických sil se přesto neobešlo bez obtíží či kritických hodnocení, ať už z vlastních řad nebo od konkurenční pracovní síly, tedy mužů-učitelů.

Ve stručnosti připomeňme nejprve základní mezníky ve vzdělávání učitelek. Už Felbigerova¹ reforma v roce 1774 zaváděla přípravky pro učitele triviálních a hlavních škol. Ohledně vzdělání dívek a osob, které je měly zajišťovat, se podle paragrafu 11 Všeobecného školního řádu mělo pouze „přihlížet k tomu, aby za učitelky na ... dívčích školách byly hlavně získávány mravné, obratné a se školstvím alespoň poněkud obeznámené osoby ženského pohlaví“². První skutečná pravidla pro vzdělávání učitelek byla stanovena teprve na počátku 19. století. Zájemkyně o učitelskou profesi se měly připravovat jako pomocnice v existujících dívčích školách. V nařízení gubernia z roku 1806 se zdůrazňovalo, že budoucí učitelky mají být vycvičeny a vzdělány především „v ženských vůbec potřebných a užitečných ručních pracích“³. Počítalo se totiž s jejich působením výhradně v dívčích školách a v postavení industriálních učitelek (ty vyučovaly pouze ženské ruční práce, nejčastěji vyšívání a šití). Zmiňovaným výcvikem byla míněna soukromá příprava, poté následovala zkouška u vrchního dozorce Týnské dívčí školy a přezkoušení z ručních prací u představené téže instituce.

Situace se z hlediska kvality přípravy budoucích učitelek zlepšila až v polovině 19. století. V roce 1842 vzniklo při malostranské hlavní škole v Praze tzv. preparandium pro vzdělávání učitelek⁴. Do tohoto devítiměsíčního kurzu se

¹ Johann Ignaz von Felbiger (1724–1788), pedagog a opat augustiniánského kláštera v Zaháni, tvůrce Všeobecného školního řádu (vydán 6. 12. 1774). V roce 1775 vyšla jeho třídílná příručka pro učitele *Methodenbuch*.

² KASPER, T. – KASPEROVÁ, D.: *Dějiny pedagogiky*. Praha 2008, s. 91.

³ DOLENSKÝ, J.: *Dějiny pražského školství v letech 1860-1914*. 1. sv. Díl 2, *Dějiny obecní správy od roku 1860 vydávaných péčí Archivu městského*. Praha 1920, s. 79.

⁴ Viz např. BAHENSKÁ, M.: *Počátky emancipace žen v Čechách: dívčí vzdělávání a ženské spolky v Praze v 19. století*. Praha 2005, s. 33; BAHENSKÁ, M. – MUSILOVÁ, D. – HECZKOVÁ, L.: *Iluze spásy. České feministické myšlení 19. a 20. století*. České Budějovice 2011, s. 158.

mohly hlásit dívky starší šestnácti let. První českou učitelkou, která absolvovala předepsané hodiny výuky i závěrečné zkoušky, byla Bohuslava Rajska (vlastním jménem Antonie Reissová). Plody jejího úsilí mají bohužel poněkud trpkou příchuť.

Bohuslava Rajska (1817-1852) byla uvědomělou vlastenkou a jednou z průkopnic dívčího vzdělávání ve čtyřicátých letech 19. století⁵. Jako švagrová lékaře Václava Staňka (manžel její sestry Karoliny) a známého pražského advokáta Josefa Friče (manžel její druhé sestry Johany) patřila do předních pražských vlasteneckých kruhů, údajně bývala „ozdobou společnosti nejhorlivějších vlastenců, kteří se scházeli u Staňků“⁶. Synovec Rajske Josef Václav Frič vzpomíná na řadu jejích obdivovatelů, k nimž podle něho patřili např. Karel Slavoj Amerling nebo Josef Kajetán Tyl. V domácnosti Staňkových a Fričových se díky jejich vstřícnosti konaly už od roku 1837 první naučné přednášky pro ženy. Existoval zde vlastně jeden z prvních českých vlasteneckých salónů s ženskou účastí. O průběhu schůzek se sice dochovalo jen málo informací,⁷ je však pravděpodobné, že šlo o čistě ženskou společnost orientovanou na rozšíření vědomostí jejích členek.

Cílem Bohuslavy Rajske však bylo založit českou dívčí školu, proto se rozhodla zapsat do již zmíněného malostranského preparandia: „Dověděla jsem se, že každá dívka, kteráž ústav nějaký založiti chce, prvé jeden kurs na vzorné škole pro učitelky slyšeti a pak zkoušeti se dáti musí. Šla jsem tudíž na zkoušku některých se připravujících dívek a zpozorovala jsem, že bych se svými vědomostmi rovněž zkoušku takovou podniknouti mohla.“⁸ Po absolvování kurzu a úspěšném složení závěrečné zkoušky si v lednu 1844 otevřela soukromý dívčí ústav ve Vodičkově ulici. Zřejmě prosperoval, v březnu 1844 ho navštěvovalo 15 žaček,⁹ což bylo pro takový typ školy, navíc jen krátce po jejím založení, poměrně vysoké číslo. O jejích pedagogických přáních a schopnostech, lásce k dětem, ochotě pomáhat bližním a vlasteneckém cítění svědčí nejen dochované deníky a korespondence,¹⁰ ale také vzpomínky příbuzných: „...předrahá tetička Antonie, která

⁵ K jejímu životu a veřejné činnosti podrobněji viz např. KUČEROVÁ, V.: *K historii ženského hnutí v Čechách. Amerlingova éra*. Brno 1914; z novějších prací MACURA, V.: *Guvernanta*. Praha 1997; BAHENSKÁ, M.: *Počátky emancipace žen v Čechách...*; RAAB, I.: *Antonie Reis – Bohuslava Rajska-Celakovska (1817-1852). Ein Frauenleben zur Zeit der tschechischen nationalen Wiedergeburt*. Berlin 2007.

⁶ TRAUB, H. (ed.): *Paměti Josefa V. Friče*. Praha 1939, s. 38.

⁷ Podrobněji viz např. KUČEROVÁ, V.: *K historii ženského hnutí v Čechách...*, s. 24; MACURA, V.: *Salon u Fričů a konverzační slovník pro dámy*. In LORENZOVÁ, H. – PETRASOVÁ, T. (eds.): *Salóny v české kultuře 19. století*. Praha 1999, s. 80n.

⁸ RAJSKÁ, B.: *Z let probuzení. Kniha první, Paměti a korespondence Bohuslavy Rajske z let 1838-1844*. Praha 1872, s. 88.

⁹ KUČEROVÁ, V.: *K historii ženského hnutí v Čechách...*, s. 32.

¹⁰ RAJSKÁ, B.: *Z let probuzení. Kniha první...*; ČELAKOVSKÝ, F. L. – RAJSKÁ, B.: *Z let probuzení. Kniha druhá, Listy Fr. Lad. Čelakovského a Bohuslavy Rajske 1844-1845*. Praha 1872; RAJSKÁ, B. – NĚMCOVÁ, B.: *Z let probuzení. Kniha 3. Vzájemné dopisy Antonie Čelakovské (Bohuslavy Rajske) a Boženy Němcové 1844-1849*. Praha 1873.

když byla matku svou, po několik let přetěžce trpící, skoro výhradně ošetřovala, přilnula potom k dětem obou svých starších sester péčí a láskou věru neocenitelnou. Bylať naším strážným andělem, nejednou prostřednicí a utěšitelkou. ... Brala nás na procházky, poučovala všemožně, předčítala nám, byla nám rádcem, návodem i dozorkyní při našich dětských hrách...¹¹

Veškerá veřejná činnost Rajské, včetně jejího učitelského působení, však skončila roku 1845, kdy se provdala za Františka Ladislava Čelakovského a odešla s ním do Vratislavi, jeho tehdejšího působiště. Nadále se věnovala už jen domácnosti a rodině, tedy manželovi a výchově vyvdaných i vlastních dětí. Tím v podstatě popřela celé své dosavadní snažení. Zřiká se vlastní aktivity, národu chce pomáhat tím, že bude pečovat o manžela a zbavovat ho všedních starostí.¹² Do jaké míry byla se svým novým údělem spokojená, z jejích dopisů přímo nevyplývá, ale z některých zaznívá stesk po pražském vlasteneckém životě a zřejmá je také radost z očekávaného stěhování do Prahy, kde byl Čelakovský jmenován profesorem na univerzitě.¹³ V té době už ji ale trápily zdravotní problémy a tři roky po návratu do Prahy Rajská ve třiceti pěti letech zemřela na tuberkulózu, aniž by se znovu jakkoli zapojila do pražského dění.

Malostranské preparandium existovalo jen několik let, v roce 1849 zaniklo, ale to už bylo v době, kdy přípravu učitelského povolání měly zajišťovat roční kurzy. Ty se pak v tomtéž roce rozšířily na dvouleté učitelské ústavy, první z nich vznikly v Praze, Litoměřicích, Českých Budějovicích a Hradci Králové. I přesto však většina žen, které se věnovaly učitelskému povolání, dlouho příslušné vzdělání postrádala. Ty majetnější zakládaly soukromé dívčí školy a ústavy, kde jim byl nedostatek formálního vzdělání tolerován. Vzhledem k náplni učiva ani nebyl podstatný, více než o ústavy vzdělávací šlo spíše o jakési penzionáty, vychovávající přiměřeně vzdělané budoucí manželky a matky. Měly umět číst, psát a počítat, společensky konverzovat, ovládat ruční práce.

Zásadní změnu přinesla druhá polovina století. Od padesátých let 19. století mohly dívky starší sedmnácti let navštěvovat kurzy pro učitelky ručních prací a od konce šedesátých let, po vydání tzv. Hasnerova zákona¹⁴, začaly být zakládány čtyřleté učitelské ústavy zakončené maturitní zkouškou. Zákon stanovil maturitu jako podmínku pro výkon učitelské profese a garantováním řádné pedagogické přípravy (teoretické i praktické) pověřil chlapecké a nově zakládané dívčí státní učitelské ústavy. V Praze existoval od roku 1866 dvouletý ústav při škole chudých sester školských u sv. Anny, který v roce 1870 přešel do státní správy, byl rozšířen na tříletý a od školního roku 1873–1874 na čtyřletý. Tato škola, ob-

¹¹ TRAUB, H. (ed.): Paměti Josefa V. Friče..., s. 56.

¹² Tato etapa emancipace je někdy označována jako vlastenecký feminismus. Srov. LENDEROVÁ, M.: *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*. Praha 1999, s. 238.

¹³ RAJSKÁ, B. – NĚMCOVÁ, B.: *Z let probuzení. Kniha 3. ...*, s. 71 (Čelakovská Němcové, 27. 5. 1849).

¹⁴ Zákon č. 62/1869 ř. z., jímžto se ustanovují pravidla vyučování ve školách obecných.

vykle nazývaná Paedagogium, oficiálně C. k. český ústav ku vzdělání učitelek, byla oblíbeným útočištěm dcer z rodin učitelů, inspektorů nebo úředníků.¹⁵ Maturitní zkouška z Paedagogia opravňovala k tomu, aby absolventka mohla „býti podučitelkou aneb učitelkou na veřejných školách obecných i učitelkou ručních ženských prací na obyčejných školách obecných a měšťanských“¹⁶. Výuka na měšťanské škole byla však podmíněna složením zvláštní zkoušky až po několika letech učitelské praxe. Současně bylo stanoveno, že učitelky mohou být zaměstnány výhradně ve školách dívčích, v chlapeckých školách směly vyučovat jen ve dvou nejnižších ročnících. Hasnerův zákon řešil také otázky spojené se sociálním postavením učitelů, stanovoval například výši mzdy (odvíjela se mj. od délky praxe a místa působení) a penzi. Náplň výuky na ústavech pro vzdělání učitelek vymezoval paragraf 30 – náboženství, vychovatelství, nauka vyučovací a historie těchto nauk, mluvnice, písemnosti a znalost literatury, geografie, historie, aritmetika, přírodovědnost, kreslení, zpěv, nauka o domácím hospodářství, cizí jazyky, ženské ruční práce, tělocvik.¹⁷ V zásadě šlo tedy o celou škálu předmětů vyučovaných na obecných i měšťanských školách, kde měli absolventi i absolventky učitelských ústavů působit. Přitažlivost Paedagogia byla dána poměrně vysokou úrovní výuky (jeho absolventkám bylo později dokonce umožněno zapisovat se jako mimořádné studentky na filozofickou fakultu) a především dobrými šancemi při hledání zaměstnání.

Z pražského Paedagogia neboli státní střední pedagogické školy pro dívky vzešlo několik generací českých učitelek.¹⁸ Patří k nim ze známějších jmen např. dcera významného jazykovědce Marie Gebauerová (1869–1928), sestra první v Čechách vystudované lékařky a teta první české inženýrky Albína Honzáková (1877–1973), sestry Anna (1850–1937) a Eliška (1846–1916) Řehákovy. Všechny výše zmíněné učitelky se zároveň věnovaly spisovatelské a spolkové práci, o prázdninách cestovaly, jsou autorkami knih pro mládež i dospělé, učebnic, článků v časopisech.

Od roku 1897 se kvalifikační předpoklady učitelek mohly dále prohloubit studiem na pražské filozofické fakultě.¹⁹ Její absolventky se většinou vracely jako odborné pedagogické síly na své mateřské gymnázium Minerva nebo na brněnské dívčí lyceum spolku Vesna. Vysokoškolská studia zakončovaly státními zkouškami bez nároku na titul PhDr., a tím získaly kvalifikaci středoškolských

¹⁵ Viz *Památník českých učitelek. 1870-1900. U příležitosti třicáté ročnice c. k. českého ústavu ku vzdělání učitelek v Praze*. Praha s. d.

¹⁶ Literární archiv Památníku národního písemnictví, f. Marie Gebauerová, č. př. 6/55, Vysvědčení dospělosti pro školy obecné z C. k. českého ústavu ku vzdělání učitelek v Praze, 24. 6. 1889.

¹⁷ KASPER, T. – KASPEROVÁ, D.: *Dějiny pedagogiky...*, s. 103–104.

¹⁸ *Památník českých učitelek...*, s. 141–154 (kapitola Seznam učitelek).

¹⁹ Rozhodnutí o povolení studia žen na filozofických fakultách viz: Verordnung des Ministers für Kultus und Unterricht vom 23. März 1897, z. 7155, betreffend die Zulassung von Frauen als ordentliche oder ausserordentliche Hörerinnen an den philosophischen Fakultäten der k. k. Universitäten.

učitelek. První promoce žen na filozofické fakultě, Boženy Jirákové a Jindřišky Hrabětové, se odehrála v roce 1900.

Náhled veřejnosti na zaměstnání žen mimo rodinu dlouho postrádal vstřícnost a pochopení. Zejména ve středostavovských rodinách nepsaná, avšak o to striktněji dodržovaná pravidla ženám bránila v uplatnění jejich schopností a nadání. Dívky byly svými matkami vedeny tak, aby se provdaly, po svatbě dokázaly řídit chod domu a domácnosti, uměly vychovávat děti a reprezentovat manžela. Na neprovdané pak čekala nevděčná role staropanenských tetiček či sestřenic, které bývaly v rodinách příbuzných většinou levnou a zesměšňovanou pracovní silou. Jejich přínos pro domácnost byl přitom nesporný, ale bohužel nevyjádřitelný penězi, proto podceňovaný. Finančně přispívat tyto ženy ani nemohly, jednak postrádaly kvalifikaci pro jakékoli zaměstnání mimo rodinu, jednak dlouho nebylo společensky přípustné, aby se žena z měšťanských vrstev věnovala placenému povolání. To by znamenalo přiznání chudoby nebo přinejmenším peněžní tísně, pro muže pak nepříjemný doklad o nezvládnutí jeho role živitele rodiny.

Profesi vhodných pro neprovdanou ženu měšťanských středních vrstev se ani v době, kdy už takový stav věcí veřejnost chtě nechtě akceptovala, mnoho nenabízelo. Všechny vycházely z tzv. typicky ženských vlastností, ke kterým se počítaly obětavost, laskavost, citlivost, ochota pečovat o druhé. Obvykle šlo zároveň o povolání, která měla svobodným ženám nahrazovat vlastní rodinu. To znamenalo, že činnost, kterou by za obvyklých okolností vykonávaly ve prospěch rodinných příslušníků, měla přinášet užitek cizím lidem. Tomu ideálně odpovídaly profese ošetřovatelky a učitelky (k těm byly počítány také pěstounky v opatrovních). Marie Červinková-Riegrová v roce 1886 doslova píše o právu ženy „k výchování a vyučování dítek“, které „zakládá se v jich lásce k nim; ony v povolání tom plní svůj mateřský, vychovatelský úkol, úkol, jenž přísluší ženě právem přírody“.²⁰ Respektování učitelství jako profese vhodné pro ženu tedy vycházelo z dobové představy o tzv. přirozených vlastnostech ženy, k nimž patří péče o druhé, láska k dětem a schopnost vychovávat je. Setkat se však lze také s opačným postojem – učitelka nemá vlastní děti, jaký vztah si tedy utvoří k dětem cizím?

Uplatnění učitelek v praxi nebylo nijak jednoduché. Veřejnost dlouho vnímala zaměstnanou ženu jako výjimku z pravidla, jako osobu, již nepříznivé okolnosti neumožnily založit rodinu a která v povolání hledá pouze náhradu za rodinný život – jako krajní řešení a východisko z nouze. Taková osoba, učitelky nevyjímaje, nebyla hodna obdivu a následování, v lepším případě spíše soucitu, ale často také posměchu. Smutný hodnotící komentář z vlastních, tedy ženských řad podává Eliška Krásnohorská: „... nemají [učitelky, pozn. MB] právě za příčinou svého povolání, které by dle všech rozumových konsekvencí mělo býti považováno

²⁰ ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ, M.: *O povolání ženy k učitelství*. In *Časopis učitelek*, 2, 1886, 1. 1. 1886, s. 3–6.

za vyznamenání, žádné váhy ve společnosti.²¹ Učitelky se setkávaly s platovou nerovností, diskriminací v přístupu k vedoucím funkcím a zejména na venkově obtížně získávaly uznání a respekt.²² Byly oproti svým mužským kolegům znevýhodněny i při umisťování na školy, podle údajů z roku 1898 v Čechách vyučovalo na měšťanských školách 1379 mužů a 348 žen, na obecných školách 13120 mužů a 1862 žen.²³ Při obsazování volných míst se bral ohled na délku praxe, což čerstvé absolventky učitelských ústavů rovněž znevýhodňovalo. Opakovaně se používal argument, že učitelka živí jen sebe, zatímco na učitelově postavení a platu je závislá celá jeho rodina. Přes stejnou úroveň vzdělání hledaly pozdější vysokoškolačky místa na středních školách mnohem obtížněji než muži, obvykle se vracely zpět na své „mateřské“ ústavy – pražskou Minervu nebo brněnskou Vesnu, kde byly nadšeně vítány.

Následující text přináší dobový mužský pohled na ženské působení ve školství. Zjevné jsou autorovy obavy z nové konkurence na trhu práce, jeho kritika má spíše ekonomickou než ideologickou motivaci, ale nerozpakuje se využívat při hodnocení žen-učitelek a jejich kvalit klišé a genderových stereotypů: „Osobě ženské, již nebylo dopřáno zahřívati se u vlastního krbu rodinného, jíž nedostalo se muže a vlastních dětí, nejprůměrnější jest povolání to, jež jest povolání mateřskému nejbližší, a to jest učitelství. Nicméně při provádění těchto teorií objevily se mnohé záhady a zavádění učitelek do škol vyvolalo mnoho odpůrců. Jednu povážlivou záhadu obsahuje již zákon sám, jímž sice osoby ženské k vyučování mládeže na školách obecných a občanských se připouštějí, avšak pod tom výminkou, když to jsou osoby svobodné. ... Ale zkušenost ukázala, že slečnám učitelkám přednější byl ženich než škola a kdekoliv která mohla, vdala se. ... Také i proti tomu přirozenému oprávnění ženských k školnímu vyučování činěny jsou vážné námitky. Ukazuje-li se na matku v rodině, tož není tolik jako nevdaná učitelka ve škole. Tato právě proto, že nedostalo se jí pravého povolání, bývá nespokojená, rozmrzelá, nedůtklivá a nevrhá na děti, kteréžto vlastnosti s přibývajícím stářím bývají prý tím nesnesitelnější. Však i co týče se domácího vychování, poukazuje se k tomu, že k náležitému jeho ovládnutí ruka ženy jest slabá a že tu musí autorita mužova mnohé neshody vyrovnávati. K zdárnému vychování domácímu jest rovněž tak zapotřebí ráznosti otcovy jako jemnosti matčiny. Co pak týče se navozování dívek k domácímu hospodářství, proti tomu se zase namítá, že tu nemůže učitelka jako učitel nic praktického naučiti, vyjímaje tak zvané práce industrialní, protože i učitelka vyšinuta jsouc z praktického povolání toho nerozumí mu o mnoho více než mužský. Ostatně všeliké učení

²¹ Literární archiv Památníku národního písemnictví, f. Anna Bayerová, Krásnohorská Bayerové 15. 4. 1882.

²² VIDLÁKOVÁ, P. – LENDEROVÁ, M.: „...*Skvrny něžného pohlaví*,“ aneb *Soukromý život prvních učitelek v Čechách*. In *Studie k sociálním dějinám*, 3, 1999, s. 133–144.

²³ OTCOVSKÝ, I.: *Soupis učitelských a školských spolků v Čechách do roku 1900. Soupis podle polit. okresů z r. 1880*. Praha 1977, s. 34.

praktickému hospodářství domácímu ve škole jest přelud. Kdo chce umět plovat, musí do vody; kdo chce umět vařit, musí do kuchyně, sice by se mohlo státi, že by slečinka s eminencí z domácího hospodářství nedovedla uvařit ani brambory. Proto v učení domácímu hospodářství matku nahraditi nemůže ani nejvýtečnější učitelka ve škole. A co týče se theorie, proč zdvihá se poklička nad parou, kde a jak dělají jehly a p., to prý dovede pověditi učitel asi zrovna tak jako učitelka. ... c. k. okresní školní rada jala se do škol pražských zaváděti ženské místo učitelů do škol pražských, jakoby ... od zavedení učitelek do škol závisela spása našeho školství.²⁴

Od učitelek představitelky ženského hnutí očekávaly výraznou veřejnou angažovanost při hájení ženských práv a zájmů. Patřily k členkám ženských měšťanských spolků, publikovaly v časopisech, podílely se na tvorbě učebnic, přednášely, věnovaly se dobročinné práci. Právě učitelky založily v roce 1874 první ženskou profesní organizaci – Spolek pražských učitelek, od roku 1885 vydávaly vlastní časopis. Z řad učitelek vzešly bojovnice za volební právo žen, samy učitelky od počátku 20. století usilovaly o zrušení celibátu, připomeňme v této souvislosti alespoň jméno pozdější senátorky Františky Plamínkové. Profese učitelky byla zejména generací působící v poslední třetině 19. a na počátku 20. století chápána jako celoživotní úkol. Její povinnosti ani zdaleka nekončily výukou, od učitelky se očekávalo osvětové působení mezi širší veřejností (nejčastěji formou přednášek, předčítání, půjčování knih), aktivní práce ve spolcích, publikační činnost v ženských časopisech i podíl na zlepšování odborné učitelské práce. Redakce Časopisu učitelek v roce 1914 výstižně konstatuje: „Učitelka nemá se pouze věnovati sobě a škole, nýbrž náleží stejně veřejnosti, totiž práci ve veřejném životě, v níž jest povinna stejně se uplatňovati.“²⁵

Rubem učitelské profese byl pro ženy celibát. V Čechách byl uzákoněn paragrafem 51 zemského zákona ze 27. 1. 1903,²⁶ na Moravě paragrafem 14 zemského zákona ze 26. 12. 1904 a ve Slezsku paragrafem 21 zemského zákona ze 6. 11. 1901. V souladu s tímto zákonem se uzavřením manželství učitelka dobrovolně vzdávala služby. Argumenty pro tento status učitelek hovořily o jejich plném odezdání náročnému povolání, nemožnosti zodpovědně vykonávat práci a současně se starat o vlastní rodinu. S celibátem však souvisela další nezanedbatelná a vůči učitelkám nespravedlivá opatření. V porovnání se svými mužskými kolegy pobíraly ženy až do roku 1890 o pětinu nižší plat. Platová nerovnost byla zdůvodněna tím, že učitel ze svého platu musí živit rodinu, kdežto učitelka díky celibátu dis-

²⁴ Pokrok, 6, 1874, č. 329.

²⁵ Časopis učitelek, 31, 1914–1915, č. 4, s. 53.

²⁶ Zavedení celibátu v Čechách se obvykle spojuje s výše citovaným zemským zákonem, ale problematika manželství učitelek se legislativně řešila už v roce 1870. Zemský zákon č. 14 ze dne 21. ledna 1870, kterým se upravují právní svazky učitelstva veřejných škol národních v království Českém, v paragrafu 58 uváděl, že „za dobrovolné vzdání se služby považuje se také, když se vyšší učitelka aneb učitelka provdá“. *Zákonník zemský království Českého (Landes-Gesetz-Blatt für das Königreich Böhmen)*, Prag 1867-1919. R. 1870, č. 14, s. 49.

ponuje mzdou sama. Celibát platil až do roku 1919, kdy byl přijat zákon o jeho zrušení „na školách obecných, měšťanských v republice československé“.²⁷

Vzhledem ke společenskému postavení učitelek je třeba upozornit ještě na jeden, nikoli nepodstatný aspekt. Chování, vzhled a životní styl svobodných žen byly vždy v hledáčku zájmu veřejnosti, jak poznamenává autorka článku My: „Měřítka společnosti jest pro učitelku daleko přísnější než pro kolegu.“²⁸ Od učitelky se očekávalo, že bude pro mládež pozitivním vzorem – netolerovalo se jí výstřední oblečení, návštěvy restaurací a hostinců, styky s muži. Cenou za ekonomickou nezávislost a vybudování vlastní existence tedy bývala samota, uzavřenost mezi učebnicemi a sešity v malých učitelských bytech.²⁹ Především v malých městech a obcích se pak jejich zevnějšek a chování ocitaly pod nemsmlouvavým kritickým zrakem veřejnosti, paradoxně spíše její ženské části. „Pan učitel“ býval vždy osobou váženou, „slečna učitelka“ vzbuzovala u obyvatelstva spíše rozpaky. Jak se chovat k zaměstnané svobodné ženě? S úctou, obavami či snad přezíravě? Obavy zpočátku převažovaly (mj. i kvůli nežádoucí konkurenci na sňatkovém trhu), úctu si učitelka musela postupně získávat.

Díky řadě naznačených potíží a nikoli neoprávněnému pocitu diskriminace si učitelky založily první ženskou profesní organizaci, která jim dlouhá desetiletí umožňovala kolektivně hájit jejich zájmy – již zmíněný Spolek učitelek v Praze, jehož zakladatelkou a dlouholetou starostkou byla Eliška Řeháková. Mnohem významnější úlohu však plnila Jednota československých učitelek, založená na sjezdu učitelstva roku 1895 a existující až do roku 1940.³⁰ Jednota měla napomáhat vzdělanosti učitelek, hájit a podporovat jejich zájmy, vydávat pedagogické spisy. Jejím tiskovým orgánem se stal Časopis učitelek, vycházející od roku 1885. Na jeho stránkách se řešily problémy spojené s osnovami, způsobem výuky, postavením žen v učitelských sborech. Přispívala do něj mj. Františka Plamínková, která řídila rubriku Feminismus, odlišnou oproti ostatním částem, ryze odborným nebo

²⁷ Průběh jednání o návrhu na zrušení celibátu a hlasování o tomto návrhu viz www.snemovna.cz/eknih/1918ns/ps/stenprot/069schuz/s069004.htm; www.snemovna.cz/eknih/1918ns/ps/stenprot/069schuz/s069005.htm. Zdůvodnění návrhu viz http://193.85.9.36/eknih/1918ns/ps/tisky/t1439_00.htm (Tisk 1439. Zpráva kulturního výboru o návrhu členů N. S. Aloise Konečného, Fr. Houseru, Josefa Smrtky, Fr. Zemínové a společníků (tisk č. 828), aby zrušen byl celibát učitelek.). Znění zákona o zrušení celibátu viz: http://www.psp.cz/eknih/1918ns/ps/tisky/t1439_00.htm, s. 4.

²⁸ Časopis učitelek, 31, 1914–1915, č. 5, s. 73.

²⁹ VIDLÁKOVÁ, P. – LENDEROVÁ, M.: „...*Skvrny něžného pohlaví,“ aneb Soukromý život prvních učitelek v Čechách.*

³⁰ Původně Ústřední spolek učitelek se roku 1895 změnil na Jednotu československých učitelek. Od roku 1903 znělo oficiální pojmenování Jednota učitelek a nejdéle byl užíván název Zemská ústřední jednota učitelek (od 1911 Zemská ústřední jednota učitelek v království českém, od 1921 Zemská ústřední jednota učitelek v Čechách, od 1936 Zemská ústřední jednota učitelek československých v ČSR a roku 1940 Zemská ústřední jednota učitelek českých). Viz *Pražské spolky. Soupis pražských spolků na základě úředních evidencí z let 1895–1990*, Praha 1998, s. 176.

organizačním. Učitelky se tak postupem času více sbližovaly s programem ženského hnutí než s profesními cíli svých mužských kolegů a na postu reprezentantek a obhájekyň ženských práv vystřídaly dříve respektovanou generaci spisovatelek.

The road to a new female occupation: miss teacher

MARIE BAHENSKÁ

Teaching was one of the first occupations in the 19th century in which women could gain state-guaranteed qualifications; this further implied inclusion in the social middle class. Women-teachers were also at the forefront of public campaigns for women's rights. On the other hand, they met with misunderstanding and even resentment in society. Their social interests were protected by associations; that period also saw a significant increase in women's rights activities.

VNÍMANIE ŽENSKEJ EMANCIPÁCIE V PROSTREDÍ TZV. MARTINSKÉHO CENTRA SLOVENSKEJ NÁRODNEJ STRANY NA PRELOME 19. A 20. STOROČIA*

KAROL HOLLÝ

Myslenie turčianskosvätomartinských národoveckých elít o úlohách ženy v národnom hnutí, resp. v spoločnosti všeobecne bolo koncom 19. storočia výrazne ovplyvnené tradičnými (konzervatívnymi)¹ názormi, ktoré prisudzovali angažovanie sa vo verejnej sfére takmer výlučne mužom a ženám zostávala na realizáciu životných osudov sféra súkromná, t. j. rodina, domácnosť, domáce hospodárstvo, resp. len lokálna spoločnosť. Niekedy sa vyskytli aj explicitné formulácie, že žena má byť podriadená mužovi. Toto je základný rámec, ktorý treba mať na mysli pri analýze konkrétnych dobových vyjadrení a udalostí. Na strane druhej, žene bol, samozrejme, prisudzovaný aj dôležitý status v rámci národného hnutia – ako matka mala vychovávať ďalšie generácie národovcov, šíriť národné povedomie a zamedzovať odnárodňovaniu. Napríklad, v *Národných novinách* v roku 1896 sa v tejto veci písalo: „Ženy prirodzeným spôsobom dávajú charakter rodinám, ony sohrievajú teplom srdca všetkých údov rodiny; keď k tomu ešte národné ciele pestovať budú vo svojich kruhoch: veľká rodina naša, národ náš, pripraví sa i pre dni víťazstva.“² Existencia Živeny, spolku slovenských žien, tento rámec myslenia nijako nenarušovala. Úlohy tohto spolku boli definované pomerene konzervatívne a buď z objektívnych (nepovolenie založiť dievčenskú gazdinskú školu), či vnútorných príčin (celková pasivita spolku) sa ich darilo plniť len veľmi limitovane.³

* Táto práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy č. APVV-14-0644 (Kontinuity a diskontinuity politických a spoločenských elít na Slovensku v 19. a 20. storočí) a autor bol pri práci na nej podporený Štipendiom Vzdelávacej nadácie Jana Husa.

¹ Označenie „konzervatívne“ vnímam v tomto texte hodnotovo neutrálne. Ide len o vyjadrenie faktu, že nový prúd ženskej emancipácie bol kritizovaný z pozície tradičných (t. j. konzervatívnych) hodnôt.

² K národným úlohám slovenských žien. In *Národné noviny*, 27, 14. 2. 1896, č. 32, s. 1.

³ K Živene pozri: KODAJOVÁ, D.: Živena – spolok slovenských žien. In *Na ceste k modernej žene. Kapitoly z dejín rodových vzťahov na Slovensku* (ed. Dudeková, G.), Bratislava 2011, s. 215-232; KODAJOVÁ, D.: Živena – spolok slovenských žien; hranica medzi ikonickým ženským spolkom a službou národnému hnutiu. In *Sláva šľachtyným III. Znalci vzdialeného Orientu a strážkyne národného ohníka. Slovenskí orientalisti a aktivity spolku Živena* (eds. Juráš, J. – Kodajová, D.), Liptovský Mikuláš 2014, s. 101-119.

Impulzom na intenzívnejšie diskusie o ženskej emancipácii v národoveckom prostredí bol proces genézy prvého slovenského ženského časopisu koncom 19. storočia. Chronologicky od týchto diskusií sa bude odvíjať aj môj výklad. Cieľom príspevku⁴ je analýza konkrétnych spôsobov budovania protiemancipačného diskurzu v prostredí tzv. martinského centra Slovenskej národnej strany (ďalej len ako martinské centrum SNS) na prelome 19. a 20. storočia. V rámci tejto analýzy sa zvlášť sústredím na postoje Eleny Maróthy-Šoltésovej, ktorú považujem za integrálnu súčasť tohto prúdu slovenského národného hnutia. Táto osobnosť je totiž neraz vykresľovaná ako ideová oponentka okruhu okolo Svetozára Hurbana Vajanského. Takéto hodnotenie má, samozrejme, svoju oporu v prameňoch. Napríklad, z pozície predsedníčky Živeny explicitne kritizovala jej tajomníka S. H. Vajanského⁵ alebo ako ukážem nižšie, do priameho konfliktu s vodcami národného hnutia prišla napr. pri obhajobe českého *Ženského sveta*. Keď však analyzujeme postoje k ideám ženskej emancipácie u S. H. Vajanského či v textoch z *Národných novín* od iných autorov a názory Šoltésovej na túto tému, môžeme dospieť k záveru, že vo svojej podstate nešlo o protichodné, ale, naopak, v zásade príbuzné stanoviská. Toto východisko sa pokúsím podrobne dokladovať ďalej v texte.

Ako neskôr vyplynie, dôležitým faktorom, ktorý určoval postoj Martina k ženskej emancipácii, bolo aj negatívne hodnotenie hnutia česko-slovenskej vzájomnosti, českých slovákofilov a celkový odpor voči „moderným“ ideovým prúdom, ktoré neraz „prichádzali“ práve spoza rieky Moravy. Je zaujímavé, že aj v tomto momente sa Vajanský a Šoltésová v nemalej miere zhodli. Na úvod možno hádam ešte dodať, že hlavní ideologickí oponenti tzv. martinského centra SNS – hlasisti – vo veci ženskej emancipácie netvorili pre Martin výraznejšiu opozíciu, pretože sa ženskou otázkou programovo nezaoberali.⁶ Toto sa zmenilo až krátko pred prvou svetovou vojnou, keď najmä prúdisti tvorili už

⁴ Keďže téma tohto príspevku je príbuzná témam, ktoré som spracoval v skorších textoch, považoval som z hľadiska konzistentnosti výkladu za užitočné prebrať niektoré formulácie a citácie prameňov z už publikovaných prác. Porovnaj najmä: HOLLÝ, K.: *Ženská emancipácia. Diskurz slovenského národného hnutia na prelome 19. a 20. storočia*. Bratislava 2011; HOLLÝ, K.: *Limity spolupráce medzi slovenským a českým ženským hnutím na prelome 19. a 20. storočia*. In *Ženy a politika* (1890 – 1938) (eds. Bahenská M. – Malínská, J.), Praha 2014, s. 63-82. Tento text sa však od citovaných prác líši na jednej strane svojou koncepciou a na strane druhej obsahuje analýzy aj takých dobových vyjadrení, s ktorými som dosiaľ nepracoval (resp. s viacerými nepracovala ani doterajšia historiografia), a ponúka aj nové interpretácie.

⁵ Podrobnejšie pozri: HOLLÝ, K.: Elena Maróthy-Šoltésová a spolok Živena pred prvou svetovou vojnou s dôrazom na vydavateľskú úlohu Živeny. In *Sláva šľachtiným III. ...*, s. 150-166.

⁶ Porovnaj: „Keď roku 1898 počali „Hlasisti“ na Slovensku hlásať revíziu národného programu kultúrneho a hospodárskeho, zabudli úplne na ženskú otázku. [...] Ak sa nemýlim, písalo sa dačo o delniciach vo fabrikách a dačo o nevkusnom prepychu dámskej spoločnosti na martin-ských plesoch. Ale inak si Hlasisti neupovedomili význam ženskej otázky.“ Pozri: *Ženy*. In *Slovenský denník*, 3, 18. 2. 1912, č. 32, s. 1. Pozri k tomu tiež: PODRIMAVSKÝ, M.: *Emancipácia žien optikou slovenských politikov*. In *Na ceste k modernej žene...*, s. 261-262.

viditeľnú názorovú alternatívu oproti martinským konceptom. Analýzou tohto obdobia sa však podrobnejšie nebudem zaoberať. Ústrednú časť textu budem venovať etape približne vymedzenej rokmi 1897 – 1902. Rozhodol som sa teda podrobnejšie zaoberať spôsobom argumentácie v limitovanom počte textov (resp. listov) a autorov práve z tohto obdobia. V týchto prameňoch boli totiž podľa môjho názoru podrobne formulované kľúčové postoje, ktoré boli v prostredí martinských národovcov v zásade aktuálne aj krátko pred vypuknutím prvej svetovej vojny.

„[...] časopis nemá byť špeciálne ženský, alebo špeciálne mužský, že čo to má za zmysel; [...] že sú to darobné veci s tým ženským ‚urovnoprávnením‘ [...]“
(S. H. Vajanský a J. Škultéty v súvislosti s propagáciou časopisu *Ženský svět*, 1897)

Koncom 19. storočia sa tzv. ženská otázka stáva viditeľnou súčasťou národoveckého diskurzu. Dobrým príkladom je úsilie Šoltésovej a Terézie Vansovej spropagovať nový český ženský časopis *Ženský svět* (vychádzal od konca roku 1896) v *Národných novinách*. Táto vec do istej miery ovplyvnila aj následnú snahu vydávať slovenský ženský časopis. Okolnosti genézy *Dennice*, prvého slovenského ženského časopisu (prvé číslo vyšlo v januári 1898), sú v tejto veci, prirodzene, taktiež výpovedné. Dobové reakcie na tieto udalosti si zasluhujú pozornosť minimálne z troch dôvodov. Po prvé sú z nich zrejmé konzervatívne postoje mužských predstaviteľov národného hnutia, ktorí propagáciu *Ženského sveta* a vznik slovenského ženského periodika odmietli. Po druhé je zaujímavé, že dôvodom ich odmietavého stanoviska nebol len odpor proti takým výsledkom ženských emancipačných snáh, akým bolo vydávanie samostatného ženského časopisu, ale boli badateľné aj ideologicko-politické dôvody (argument socializmu, resp. česko-slovenská vzájomnosť). Zaujímavé je, že prostredníctvom negatívneho stanoviska k existencii ženských periodík vyjadrili aj všeobecnejšiu kritiku hnutia za rovnoprávnosť žien s mužmi. A napokon po tretie je zaujímavá argumentácia Šoltésovej. Hoci eminentne chcela *Ženský svět* spropagovať, zároveň vyjadrila aj svoj kritický postoj k prípadným „nezdravým“ tendenciám v ženskom hnutí. Naznačuje to Šoltésovej konzervativizmus, ktorý sa však stane explicitnejším až v jej vyjadreniach na začiatku 20. storočia. V súvislosti s *Dennicou* je zas príznačné, že hoci Šoltésová jej vznik podporovala, nestala sa jej redaktorkou. V Turčianskom Sv. Martine, kde novému projektu nepriali, by to bolo v tom čase zviazané s veľkými problémami. Šoltésová totiž bola, tak personálne (žila tam), ako aj inštitucionálne (bola predsedníčkou Živeny) silno zakotvená v tomto prostredí.

Keď teda Šoltésová intervenovala vo veci propagácie *Ženského sveta* v *Národných novinách*, zo strany ich redakcie sa stretla – ako informovala v liste

T. Vansová⁷ – s takýmto ohlasom: „A hneď pri tej príležitosti i on [S. H. Vajanský – K. H.], i Škultéty (Pietor nebol tam) vyslovili nechť proti ženským osobitným časopisom vôbec a proti tomuto ‚Ženskému světu‘ zvlášte, že je to len také nútené delenie sa, že vydavateľský časopis nemá byť špeciálne ženský, alebo špeciálne mužský, že čo to má za zmysel; že čo by sme my povedali, keby oni počali vydávať ‚Chlapský svet‘ (toto, pravda, znie komicky), že sú to darobné veci s tým ženským ‚uropsychoprávnením‘, ženy sú uropsychoprávnené vo všetkom, čo im patrí, tieto časopisy že majú príchť socialistickú, a propagovanie ženskej rovnosti s mužom, že je k tomu i protináboženské, lebo ‚Sväté písmo‘ hovorí žene, aby bola podriadená mužovi, i všetky prirodzené poriadky hovoria jej to samé [zvýraznenie – K. H.] atď.“ Teda je tu jasne prítomný argument konzervativizmu a vyjadrený odpor proti novým „pokrokárskym“ (socialistickým) ideológiám. Samostatný ženský časopis mal teda reprezentovať búranie starého poriadku, ktorý bol založený na Biblii. Navyše, podľa tejto konzervatívnej interpretácie kresťanstva (Biblie), malo byť prirodzené, aby bola žena podriadená mužovi.

Šoltésová však napriek tomu dúfala v uverejnenie článku, keďže na ňom nevidela nič zlé: „Nuž, tak mala som takú šarvátku s redaktormi, ale predsa som myslela, že rukopis uverejnia, keď ho prečítajú. Ja aspoň nevidím v tom nič nebezpečného pre slovenské ženy, keď čítali by ‚Ženský svět‘, ktorý je, dľa môjho zdania, celkom v dobrom duchu vedený.“ Po tejto šarvátke jej Vajanský odkázal, že príde k nej domov a objasní celú vec. Keďže však nechodil „podľa svojej známej akurátnosti“, Šoltésová sa rozhodla urobiť druhý pokus: „Nuž dnes z kostola idúc, ohlásila som sa v redakcii – a tam sa mi osvedčili, že oni nemôžu takýmto vážnym spôsobom odporúčať ‚Ženský svět‘ a jemu podobné veci, lebo že by to bolo proti programu ‚Nár. novín‘ – Ja som ostala trochu ‚verblüfft‘ [ohromená – K. H.] – lebo, musím sa priznať, nemala som poslať príležitosť nadobudnúť si takú vysokú mienku o ich prísnej vernosti k programu. Vypýtala som si rukopis naspäť, zažalajúc redaktorom, aby sa vždy vo všetkom tak prísne verne k programu držali ako teraz s týmto. Trochu trafení odvetili (vlastne hovoril za to len Hurban [Vajanský – K. H.], lebo bol náhodou len sám tam, ale mi tvrdil, že Pietor nechce článok uverejniť), že v malých veciach síce udávajú sa chyby alebo odchýlky, ale toto, že považuje za vec vážnu.“ Teda z tohto fragmentu listu jasne vyplýva, že Šoltésová bola v tejto veci v konflikte s okruhom okolo S. H. Vajanského. Na strane druhej je však zaujímavé pokračovanie listu, z ktorého je zrejmé, že ich argumenty a priori neodsudzovala, akurát ich v prípade *Ženského světa* v zásade nepovažovala za aktuálne: „Ináč ich proti dôvody nie sú bezpodstatné, ja by som veru tiež nechcela ženy nakaziť akýmisi protimyselnými vrtochmi a bludmi, menovite nechcela by som sa prehrešiť proti náboženstvu [zvýraznenie moje – K. H.] – no či a nakoľko sa ‚Ženský svět‘ proti náboženstvu prehrešuje, by potrebovalo náležitého posvietenia. Aspoň i samy ‚Nár. noviny‘ zas v iných veciach prehrešujú sa proti nemu.“

⁷ List E. Šoltésovej T. Vansovej zo 14. 2. 1897. In *Elena Maróthy-Šoltésová. Výber I.* Bratislava 1978 (ed. Bosáková, V.), s. 540-542. Originál listu pozri: LA SNK, sign. 198 Z 8.

Tento moment považujem za dôležitý, pretože ako ukážem ďalej, práve Šoltésová v neskorších textoch vcelku jednoznačne upozorňovala na nebezpečenstvo „nezdravých“ tendencií v ženskom hnutí, t. j. takých, ktoré išli proti kresťanstvu a manželstvu. A tento styčný bod medzi jej postojmi a postojom martinských vodcov národného hnutia je badateľný už v tomto liste, ktorý ináč vypovedá omnoho viac o ideovom spore než o ideovom súlade. V tomto liste je čitateľný aj ďalší dôležitý motív, ktorým boli česko-slovenské vzťahy: „Mňa mrzí, že nemôžeme si sľubu dostať (že ‚Ženský svet‘ budeme verejne odporúčať)... A Češkám nechcela by som prezradiť, že nám ‚Nár. noviny‘ neprijali to odporúčanie ich časopisu, lebo to by ony brali za nepravnosť proti nim, proti Čechom vôbec, a to by zase kazilo všetku vzájomnosť. [...] Vskutku som ja nemyslela, že nám takto zahudú tí naši náramne strachovliví páni.“ Šoltésová tu teda naznačila, že nepravnosť voči českému ženskému časopisu sa môže interpretovať aj ako nepravnosť voči ideám česko-slovenskej vzájomnosti. Domnievam sa, že tento jej postreh je vcelku zaujímavý a výpovedný, pretože v zásade platil aj opačne: v Turčianskom Sv. Martine bola totiž nepravná atmosféra ohľadom aktivít českého ženského hnutia⁸ nepochybne spojená aj s nepravnou atmosférou voči českým slovakofílskym aktivitám. V tejto veci možno ešte dodať, že Šoltésová po vyššie citovanom podrobnom opise neúspešného pokusu o propagáciu *Ženského sveta* napokon odporučila Vansovej uverejniť tento propagačný text v časopise Karola Salvu *Dom a škola*, ale s charakteristickým odporúčaním: „To urovnoprávnenie a emancipáciu nespomínať, aby sa strachu nenarobilo.“⁹ Fakt, že tento text uverejnil práve K. Salva,¹⁰ ktorý bol veľkým propagátorom česko-slovenskej vzájomnosti, osobným priateľom (v Martine čoraz viac neoblúbenejšieho) Karla Kálala a v neposlednom rade ideovým oponentom martinského centra SNS, určite nebol náhodný. Naopak, zapadá do schém dobových národno-ideologických diferencií.

Redakcia *Národných novín* teda informáciu o novom českom ženskom periodiku odmietla uverejniť. Zaujímavé však je, že turčianskosvätomartinská národovecká tlač predsa len priniesla správu o *Ženskom svete*. Samozrejme, nie propagačnú, ale jednoznačne ironickú. Konkrétne satirický časopis *Černokňažník* písal: „Prečo ‚Ženský svet‘ čísluje strany svojho časopisu dolu [kurzíva v origináli – K. H.] a nie hore na hlave, ako to iné spisy robia? Čo to znamená? Prevrátený ženský svet, braček!“¹¹ V ďalšom čísle tohto periodika je zas citovaný

⁸ Toto možno dobre ilustrovať snahou Šoltésovej spropagovať v *Národných novinách* Prvý zjazd čecoslovenských žien. Šoltésová v liste Vansovej spomenula, že sa obávala odmietavej reakcie s odôvodnením, že „i to bude proti programu“. Napriek tomu dodala, že oznámenie do redakcie predsa len zašle. Či bolo napokon uverejnené, resp. či to vyvolalo podobnú diskusiu, ako snaha spropagovať *Ženský svet*, som do času odovzdania tohto textu nestihol zistiť. Pozri: List E. Šoltésovej T. Vansovej z 28. 4. 1897, Literárny archív Slovenskej národnej knižnice (ďalej LA SNK), sign. 128 A 35.

⁹ List E. Šoltésovej T. Vansovej zo 14. 2. 1897..., s. 540-542.

¹⁰ VANSOVÁ, T.: Sestrám slovenským. In *Dom a škola*, 13, 1897, 4, s. 126-129.

¹¹ *Černokňažník*, 22, 25. 11. 1897, č. 11, s. 88.

fragment zo *Ženského světa*, v ktorom sa píše o tom, ako sa žena prestane venovať manželským a materským povinnostiam, a namiesto toho bude pracovať na sebe, venovať sa vede, umeniu, pokroku atď.¹² Tento citát predstavil „Pinkus“ v rozhovore s „Kvinkusom“. Ten naň reagoval takto: „Tak nám neostane nič iného, Pinkusko, ako vziať na seba zástož roditeliek a ošetrovateliek detí. Predsa len nedáme ľudskému pokoleniu vyhynúť.“ „Pinkus“ na to kontroval: „Nuž, ak musí byť – s pánom Bohom,“ na čo sa „Kvinkus“ zamyslel: „Ale, počuj Pinkusko, to bude potom za ‚hec‘, keď tebe ako kmotra prinesiem ‚opáčky‘.“¹³ V tom istom periodiku nachádzame aj, už spomenutý, motív ironizovania názvu tohto periodika: „*Literárny ruch na Slovensku*. Z hodnoverného prameňa dozvedáme sa, že s novým rokom ide vychodiť nový časopis: „*Mužský svet*“ na obranu mužov proti ženskému svetu [kurzívy v origináli – K. H.]“¹⁴ Tento citát však zrejme neurotizuje len samotný český *Ženský svět*, ale najmä pripravované založenie *Dennice*.

Ako som už naznačil, plán vydávať slovenský ženský časopis nebol v Turčianskom Sv. Martine prijatý s pochopením. Významným faktom bolo, že iniciátorom celej veci bol K. Kálal. Treba zdôrazniť, že tohto českého slovakofila koncom 19. storočia vnímali v Turčianskom Sv. Martine s čoraz väčšou obozretnosťou a jeho aktivity hodnotili čoraz negatívnejšie. Tento faktor považujem za pomerne významný v kontexte postojov martinských národovcov tak k projektu *Dennice*, ako aj v širšom kontexte českých vplyvov na hnutie slovenských národovecky angažovaných žien. Je príznačné, že Kálal spočiatku uvažoval práve o Šoltésovej ako o redaktorku nového periodika. Tá podľa jeho podania najprv súhlasila, ale „po istej zkušnosti obávala sa, že sa mu nedostane dostatočnej podpory duchovnej aj hmotnej“¹⁵. Je viac než pravdepodobné, že za „skúsenosťou“ treba vidieť jej návštevu v redakcii *Národných novín*, keď sa neúspešne pokúsila spropagovať *Ženský svět*.¹⁶ Jasne to charakterizoval Andrej Mráz: „Vajanský Šoltésovej mohol radiť rozhodnúť sa len v zmysle negatívnom.“¹⁷ *Dennicu* tak napokon redigovala Terézia Vansová vo vzdialenej (od Martina) Píle pri Tisovci.

Spomenuté negatívne reakcie na český *Ženský svět* a *Dennicu* mali okrem nepochybnej príčiny, ktorá spočívala na negatívnom hodnotení ženských emancipačných úsilí, aj národnopolitické zdôvodnenia. Preto je charakteristické, že keď Vansová vysvetľovala Kálalovi negatívne reakcie na *Dennicu*, spomenula okrem iného aj konflikt ideológií: „Naši páni zavše oboria sa oproti tomu, kto niečo viac prízvukuje našu vzájomnosť českoslovanskú [...]“¹⁸ Výpovednú hodnotu má aj

¹² Nestihol som overiť v samotnom *Ženskom světe*, v akom kontexte boli tieto myšlienky použité.

¹³ *Černokňazník*, 22, 25. 11. 1897, č. 11, s. 83.

¹⁴ Tamže, č. 10, s. 80.

¹⁵ KÁLAL, K.: Z dejín nášho časopisu. In *Dennica*, 1, 1898, 1, 1898, s. 14.

¹⁶ Podľa Vansovej Šoltésová neprijala ponuku stať sa redaktorkou ženského časopisu, lebo vedela, že by tým „siahla do osieho hniezda“. Pozri: HUČKOVÁ, D.: Literárny obraz ženy. In DUDEKOVÁ, *Na ceste k modernej žene...*, s. 63.

¹⁷ MRÁZ, A.: *Literárne dielo Terézie Vansovej: štúdia*. Martin 1937, s. 32.

¹⁸ List T. Vansovej K. Kálalovi z 23. 6. 1898, LA SNK, sign. 41 TTT 55.

fragment zo Šoltésovej listu Vansovej, v ktorom sa ponúkla prispievať do *Dennice* s tým dodatkom, že „bojím sa, ak bude z polovice česká [Dennica – K. H.], že u nás nebudú ju chutne čítať“¹⁹. A tak, nie náhodou, bola práve prítomnosť českých príspevkov terčom kritiky v recenzii na prvé číslo *Dennice* v *Národných novinách*.²⁰ *Dennica* sa tak zrodila v pomerne napätej atmosfére. Postupom času sa však etablovala na slovenskej časopiseckej scéne a jej existenciu síce martinské prostredie neprijímalo s nadšením, výraznejšie napätia však nevyvolávala.²¹ To platilo až do roku 1902, keď Vansová publikovala v *Dennici* na slovenské pomery dosť provokatívny text, ktorý pobúrila S. H. Vajanského. Skôr ako sa k tomuto konfliktu dostanem, považujem za užitočné venovať priestor spôsobom uvažovania o ženskej emancipácii na stránkach *Národných novín* koncom 19. storočia.

„[...] [ženská otázka] nie je vlastne žiadna otázka, ale umele osnovaná snaha sprostíť sa prirodzených povinností.“

(*Národné noviny*, 1898)

Zaujímavý príspevok o ženskej emancipácii v *Národných novinách* nachádzame v júni roku 1898. Z jeho úvodu sa zdá pravdepodobné, že kauza okolo *Ženského sveta* a ironické odkazovanie na „Chlapecký svet“ ešte neupadlo do zabudnutia. Anonymný autor textu taktiež neopomenul pripomenúť Vajanského²² namrzenosť, resp. až nervóznosť (porovnaj výraz „dráždenie nervov“ nižšie) pri objavení sa témy feminizmu či ženskej emancipácie (pričom ho ubezpečil, že je v plnej miere na jeho strane): „Prv než by som pokračoval, musím poprosiť priateľa H.,²³ aby aspoň teraz nehneval sa, že zase píšem o feminisme. (Jeho totiž natoľko domrzely otázky ‚ženského sveta‘, že už začal – pravda, satyricky – rozmyšľať o riešení otázok ‚mužského sveta‘.) Dúfam, že mi odpustí, lebo v týchto riadkoch nenajde nič takého, čo by dráždilo nervy.“ Autor sa ďalej priznal, že „častejšie rozmyšľám o tej takzvanej ženskej emancipačnej otázke. Ale ďaleko som to nedoviedol“. Podľa neho totiž životná rola ženy je výlučne v rodine a každé spochybňovanie tohto faktu, je, jednoducho, nezmyselné. Ibaže by jeho cieľom bol egoizmus či, inými slovami, lenivosť venovať sa rodinným povinnostiam: „Vychádzajúc z toho, že si ja rodinu bez ženy a ženu bez rodiny predstaviť neviem, zdá sa mi, že celá *ženská otázka* [zvýraznené v origináli – K. H.], ako ju dnes pretriasať počívame, nie je vlastne žiadna otázka, ale umele osnovaná snaha sprostíť sa prirodzených povinností. A v tom väzí egoizmus ce-

¹⁹ List E. Šoltésovej T. Vansovej z 18. 1. 1898, LA SNK, sign. 128 A 35.

²⁰ WAGNER, J. A.: Dennica. Ženský list pre poučenie a zábavu. Číslo 1. In *Národné noviny*, 29, 3. 2. 1898, č. 26, s. 4.

²¹ Aspoň ja som v mojom výskume nijaký doklad v tejto veci nezaznamenal.

²² Ide tu len o predpoklad, že autor narážal na Vajanského. Zdá sa však vcelku logický a pravdepodobný. Porovnaj nasledujúcu poznámku.

²³ H. – predpokladám, že ide o S. H. Vajanského.

lej modernej ženskej otázky. Ony síce mužov obviňujú z egoizmu, a preto vraj chcú sa emancipovať, no, skutočný život nedokazuje to.“ Však napokon žena je v rodine skutočnou „kráľovnou“ a správny muž to, prirodzene, akceptuje a navyše sa stará o hmotné zabezpečenie „kráľovstva“ – rodinného zázemia. A ani ho nenapadne spochybniť túto svoju úlohu, naopak, jeho cieľom je dobrý pocit všetkých členov rodiny na čele so „zbožňovanou“ ženou („kráľovnou“): „Vzdelaný a mravne dobre složený muž, vidiac, že žena – v prvom rade *jeho* žena – verne koná povinnosti svoje, považuje ju nielen za seberovnú, ale zbožňuje ju, robí kráľovnou. Ovšem, jej kráľovstvo má byť rodina, trón: rodinný krb. Mužovi ani nenapadne vidieť v tom jej kralovaní egoizmus, on nesie ťarchu dňa a namáha sa, aby kráľovna a jej poddaní dobre cítili sa. Preňho je tento stav prirodzený. Doma nachádza teplotu rodinného života, lásku, bez ktorej je tak jeho, ako i jej život Saharou, a za to schopný je veľkých obetí, v stave je pracovať až do vyčerpania posledných síl. Mužovi nenapadne *emancipovať sa*, sprostíť sa týchto povinností. A všetko je v poriadku, lebo muž i žena dľa vrodenných vlastností a *síl* podelily si úlohy. Ich zákonník, ktorého sa pridŕžajú, pozostáva z málo slov: prvý § je láska a posledný mravná povinnosť“, [zvýraznenie v origináli – K. H.]. Avšak aktuálny emancipačný ruch tento prirodzený stav veci borí a prirodzená deľba životných rol sa interpretuje v kategórii ženinej podriadenosti mužovi. Príčinu toho vidí v symptóme choroby psychiky moderných žien – nervozite: „No zrazu kaboní sa nebo rodinného života; žena – ženy dostávajú zimnicu *bez príčiny* [zvýraznené v origináli – K. H.], v udivenom mužovi vidia tyrana a seba považujú za otrokyne. Nezkúsený človek povedal by, že je to hysterický nápad, ale mýlil by sa, lebo je všeobecná chorôbka moderných žien: nervóznosť.“²⁴ Text tento moment ďalej rozvíja, doteraz citované fragmenty však postačujú na formulovanie záveru, ktorý je aj pre koncepcie spomenuté ďalej v texte podstatný a symptomatický: žena ako „kráľovná“ domácnosti a jej rola vymedzená starostlivosťou o rodinu je pre ňu tá najvlastnejšia a najprirodzenejšia. V tomto rámci môže byť žena aj skutočne šťastná. Narušanie tohto konceptu sa prisudzuje všeobecne rozšírenej psychickej labilite (nervozite). Zaujímavé je, že aj „Vajanského nervy“ mali byť napínané práve kvôli emancipovaným (v dikcii textu: „nervóznym“) ženám... V každom prípade moment „ženskej nervozity“ ako vysvetlenia pohnútky k emancipačným snahám by bolo v budúcnosti užitočné analyzovať v širšom kontexte dobového stredoeurópskeho protiemancipačného diskurzu.²⁵

Protiemancipačný diskurz totiž nebol ani zďaleka slovenským špecifikom.

²⁴ Niečo o feminisme. In *Národné noviny*, 29, 13. 6. 1898, č. 132, s. 1.

²⁵ Ako potenciálne zaujímavá môže byť napríklad práca od Eduarda Reicha, odporcu ženskej emancipácie, ktorého citovali aj *Národné noviny* (pozri nižšie) a ktorý napísal prácu o ženskej nervozite, jej príčinách a prevencii (*Die Nervosität bei den Frauen, ihre Ursachen und Verhütung*, prvé vydanie 1872, druhé 1880). Prácu som však nemal k dispozícii, preto treba túto poznámku chápať len v rovine potenciálneho významu, ktorého relevantnosť sa buď potvrdí, alebo nepotvrdí.

Národné noviny priniesli v roku 1899 napríklad výťah z textov od známeho a citovaného učenca, Eduarda Reicha (1836 – 1919). Publikovali myšlienky z dvoch jeho diel (*Die Emancipation der Frauen, das Elend und die geistige Überspannung* z roku 1884 a *Die persönliche Entwicklung des Menschen und die Civilisation* z roku 1883²⁶). Reichove závery úplne zapadali do protiemancipačného diskurzu *Národných novín*, pretože Reich bol presvedčený o esenciálnej dualite mužskej a ženskej prirodzenosti a konzekvencií tejto duality v sociálnej realite. Zásadná premisa, od ktorej sa všetko (koncept vzdelávania, uplatnenia sa v živote atď.) odvíja, bola materská rola ženy: „Ženy nesmú byť vychovávané a vzdelávané na spôsob mužský, ale na spôsob ženský; a to je protiva emancipácie, to pravé ušľachtenie ženy a znamená napravenie plemena, lebo žena je matkou človeka... [...].“ Vo veci vplyvu ženy na veci verejné mal Reich úplne jasno: „Vo veľkej štátnej domácnosti nemá žena, následkom zvláštností svojej prírody, žiadnej úlohy.“ Verejný život žena ovplyvňovala len nepriamo, ako matka a manželka (budúcich a aktuálnych) verejných činiteľov: „Vo verejnom živote môže pekné pohlavie len prostredne účinkovať, nakoľko matka rozhoduje nad výživou, opaterou a výchovou, zväčša nad osudom štátneho občana, teda i nad osudom štátu a spoločnosti. [...] Šťastie života, zdravie a sila muža, ktorý je vlastne činným štátnym občanom, závisí zväčša od pomeru, v akom stojí k svojej manželke, ako táto s ním zachodí, ako ho opatruje.“ Emancipačné hnutie žien, ktoré chce narušiť tento „prirodzený“ poriadok je prejavom pochabosti a má zhubné následky: „Pošetilosť takzvanej ženskej emancipácie vytrhuje ženu násilne z rodinného života a tvorí duševnú i spoločenskú polovičatosť, ktorá všade, kamkoľvek jej vplyv zasiahne, napomáha povrchnosť, rozmnožuje prostrednosť, rozširuje nevedeckosť, robí ujmu mužskosti a podporuje bláznivosť zárobku. *Žena patrí do kruhu rodinného, a nie verejného života.* [zvýraznenie moje – K. H.]. Nech je jej duševná vzdelanosť akokoľvek natiahnutá, ona vrchol nedosiahne a rastie temer vo všetkých prípadoch na vrub prostocitnosti a ženskosti. Z toho vyplýva, že takzvaná emancipácia žien nedopúšťa prirodzený vývin ľudskej osobnosti vne ženského pohlavia a že len primeraný rodinný život je pravým prostriedkom zdaru osoby ženskej.“ Reich teda odsudzoval aj zamestnanosť žien, resp. ich uplatnenie mimo rodiny. Pre ženy, ktoré z nejakých dôvodov neuzavreli manželstvo, však pomenoval povolania, ktoré „neprekračovali hranice ženskosti“: „Pripomeniem len výchovu a elementárne školstvo, opatrovanie nemocných, ručné práce, obchod, premávku.“ Na druhej strane pomenoval aj povolania, ktoré sú pre ženu nevyhovujúce: „Za kazateľov a kňazov, inženierov a vojakov, policajtov a drábov, námorníkov a strojníkov, na to je ženské pohlavie nie stvorené.“ Fakt, že individuálna žena by mohla prevýšiť nejakého konkrétného muža, ešte neopravňoval ku generalizáciám a potrebe bojovať za práva žien napr. na učeneckom či

²⁶ Ide o prvú časť dvojdielnej práce *Die Abhängigkeit der Civilisation von der Persönlichkeit des Menschen, und von der Befriedigung der Lebensbedürfnisse.*

vedeckom poli: „Netajím, že tu i tu prevýšila by doktorá ženská dákeho hlupáka na univerzitnej katedre, ale z toho ešte nenasleduje oprávnenosť pre celé ženské pohlavie po katedrách túžiť a držať prednášky o patologickej anatomii alebo analytickej geometrii.“²⁷

Tieto dva citované príspevky z *Národných novín* veľmi dobre vystihujú postoje, ktoré boli aktuálne v prostredí martinského centra SNS. Určenie životného priestoru a životnej realizácie ženy výlučne rodinou a domácnosťou bolo totiž typickým rysom ich koncepcií. Na strane druhej, konkrétna kauza zo slovenského prostredia, ktorej sa budem teraz venovať, umožnila rozmeniť túto tézu na drobné a konkretizovať ju v tom zmysle, že najväčším zlom je brojenie proti inštitútu manželstva a rodiny ako takej. Dôležitým argumentom v tomto prípade bolo (a ktorý nebol formulovaný v dvoch analyzovaných príspevkoch) odvolávanie sa na kategóriu kresťanskej mravnosti. Teda ústredným motívom nasledovných riadkov bude obhajoba manželstva a kresťanstva, ako základných rámcov, ktoré keď sa prekročia, tak aj prípadná pozitívna („zdravá“) emancipácia prestávala byť akceptovateľná.

„Dnes na rev srdca, na horúcu krv, na plameň čistého presvedčenia málo dajú, dnes víťazí šarlatán a hlupák.“

(S. H. Vajanský o texte H. Štěpánka v Dennici, 1902)

Naznačenú kauzu vyvolala T. Vansová, keď v *Dennici* publikovala text Hynka Štěpánka *Ženská otázka a ženské hnutí*. Publikovanie tohto textu bolo dôležitým impulzom na formulovanie postojov k ženskej otázke, jednak zo strany Vajanského, ale predovšetkým Šoltésovej. Štěpánek v texte poukazoval napr. na nerovné spoločenské postavenie žien (odvolávajúc sa napr. na Johna Stuarta Milla), ale najväčším kameňom úrazu sa ukázalo spochybňovanie inštitútu manželstva.²⁸ V tejto veci Štěpánek citoval myšlienky z románu *U maminky* od nórskeho spisovateľa Arneho Garborga (1851 – 1924)²⁹ a práve tieto mimoriadne rozhnevali Vajanského. Do úvodníka *Národných novín* napísal: „Dnes na rev srdca, na horúcu krv, na plameň čistého presvedčenia málo dajú, dnes víťazí šarlatán a hlupák. Keď už jeden z nich slovenskému obecnstvu smie hlásať, že manželstvo je pomerom ženu zahanbujúcim, že od sobášu žena nie je osobnosťou, ale iba prírastkom mužovým,³⁰ [kurzíva v origináli – K. H.] potom prestáva všetko. Či to nie je pomätenie myslí a okyptenie svedomia, keď naše slovenské panie nezho-

²⁷ Emancipácia. In *Národné noviny*, 30, 23. 12. 1899, č. 151, s. 6 prílohy k č. 151.

²⁸ Napríklad „Ostatně jest manželství nevyhnutelným pro život?“ Pozri: ŠTĚPÁNEK, H.: *Ženská otázka a ženské hnutí*. In *Dennica*, 5, 1902, 1, s. 16.

²⁹ V Štěpánkovom texte je nesprávne uvedené jeho meno ako „Farborg“, tamže, s. 18.

³⁰ V Štěpánkovom texte je nasledovná formulácia: „Nynější manželství jest poměrem ženu zahanbujícím. Od sňatku ona není individuem; jest přírůstkem mužovým a první jeho služkou, zda-li vždy první, jest jiná otázka.“ Tamže, s. 18.

zia sa nad takou lupanárskou hnusobou a dajú ju ešte a v slovenskom časopise vytlačiť!? Len pomátenosť rozumová a okypenie svedomia môže ľudí uspať, tak že nevidia nebezpečenstva zovnútorého i vnútorého.“³¹

„A kde sa už vráta do ustanovizne manželstva a kde sa oduševňujú za „volnú lásku“ to je celkom nie pre nás.“

(E. Maróthy-Šoltéssová o texte H. Štěpánka v Dennici, 1902)

Už o dva dni po uverejnení tohto článku Šoltéssová písala Vansovej. Upozornila ju, že Vajanský bol nahnevaný nielen na Štěpánka, ale aj ňu ako redaktorku *Dennice*. Vajanský vraj taktiež považoval za potrebné viac písať o tejto veci, keďže sa obával, „aby sme sa ešte aj my ženy nedaly tým naším premilým realistickým „bratřim“ otravovať – dosť čo nám mužskú mládež otravujú [...]“. Toto je dôležitý politický motív, pretože je tu jasná narážka na české vplyvy na hlasistov, pričom Vajanský sa obával podobných, z jeho pohľadu, nežiaducich vplyvov na slovenské ženy. Šoltéssová, ako ďalej informovala Vansovú, sa snažila Vajanského upokojiť a odhovoriť ho od ďalšieho verejného „prepierania“ tejto veci a dohodla sa s ním, že Vansovej v tejto veci napíše.³² Jej postoje vyjadrené v tomto liste majú podľa mojej mienky veľkú výpovednú hodnotu o jej skutočných postojoch, a to tak k ženskej otázke, ako aj k českému ženskému hnutiu. Vansovej písala, že chápe, ako sa to asi stalo, že ten článok uverejnila: „Dostala si to od českých priateľov a nechcela si uverejnenie odopreť.“³³ Považuješ to iste ako puhy referát o tej nešťastnej „ženskej otázke“. Šoltéssová si taktiež uvedomovala, že Vajanský reagoval v citovanom článku vlastne len citát zo sekundárnej literatúry (a teda nie na originálnu Štěpánkovu myšlienku), avšak „má to predsa úmysel a ráz silno prehovárajúci, a je predsa len nie referát, ale prednáška, ktorá je ako článok do *Dennice* prijatá. A kde sa už vráta do ustanovizne manželstva a kde sa oduševňujú za „volnú lásku“ to je celkom nie pre nás. To je pre zrelé národy, ktoré už nevedia kam so svojou hnilobou.“ Spochybňovanie manželstva, resp. aj iné podobné tendencie teda Šoltéssová považovala za protikladné s národným programom: „My, ako národ v počiatkoch svojho vývoja súci,³⁴ máme obyčajnejšie, bezprostred-

³¹ [HURBAN-VAJANSKÝ, S.]: Nemci idú do živého. In *Národné noviny*, 33, 23. 1. 1902, č. 9, s. 1.

³² List E. Šoltéssovej T. Vansovej z 25. 1. 1902. LA SNK, sign. 230 B 16.

³³ Zachoval sa list H. Štěpánka, ktorý bol pripojený k rukopisu jeho textu. Okrem iného v ňom zdôrazňoval českú solidaritu s „tragickým“ postavením Slovákov a bratský vzťah Čechov a Slovákov. Pozri: List H. Štěpánka T. Vansovej z 22. 11. 1901, LA SNK, sign. 198 Z 10. Štěpánek, hoci nepatril medzi popredných a známych slovakofilov, tak vykazoval prinajmenšom typickú slovakofilskú rétoriku.

³⁴ Tento moment je zaujímavý aj z hľadiska korešpondencie Šoltéssovej myšlienok s ideológiou martinského centra SNS. Totiž predstava „národa-mladíka“, resp. inými slovami, historická koncepcia, podľa ktorej sa skutočný uvedomelý slovenský národ zrodil až na konci 18. storočia, resp. naplno až na memorandovom zhromaždení v roku 1861, je typickým rysom historickej

nejšie záujmy pred sebou, ktoré pred o všetkými umelými a bravúrnymi na nás naliehajú. *Vôbec je to proti celému nášmu národnému programu, takéto arciliberálne snahy – my sa držíme toho, čo kresťanstvo káže i akýchkoľvek náprav len v tých medziach môžeme sa dožadovať a na nich pracovať,*“ [zvýraznenie moje – K. H.]. Odvolávku na kresťanské učenie možno považovať za charakteristickú črtu Šoltésovej myslenia o ženskej otázke.

Aj keď celý tento konflikt spôsobil Štěpánkov text, v Šoltésovej to vyvolalo myšlienky smerujúce k hodnoteniu charakteru českého ženského hnutia vo všeobecnosti: „Ja vôbec sa Ti musím priznať, že sa mne ten český ženský ruch už dávno počína nepáčiť. Kým som si myslela, že budú postupovať rozumne, umiernen a po spravodlivosti, že budú bojovať za šľachetné porozumenie žien nakoľko možno v prirodzených medziach, som súhlasila s nimi; ale zdá sa mi, že čo ďalej vytyká tam viac prehnatých požiadaviek, ktoré nemôžem uznať ani za správne a oprávnené, ani za nápravné a blahonosné. Ženy v ničom nevedia mieru zadržať, i v tom ‚feminisme‘ to dokazujú. A tým len to dosiahnu, že mnohí spravodliví, ktorí boli by sa im dobroprajne pridružili, s odporom odvrátia sa od nich. Pre nás je to veru nie, my máme jednoduchejšie a naliehavejšie potreby.“

Hoci sa teda Šoltésová snažila Vajanského upokojiť a odradiť od verejného riešenia tejto veci, v zásade sa s jeho stanoviskom stotožnila. To je dôležitý záver, ktorý významne relativizuje opozičné videnie vzájomného vzťahu Šoltésovej a Vajanského vo veci ženskej emancipácie. Pokračovanie Šoltésovej listu však znovu prináša motív kritiky „českých sestier“: „Ja nemôžem veriť a nahliaďnuť, žeby tie naše sestry Češky, čo tak ohnive pracujú vo feminisme, preukazovali tým naozaj dobrú službu svojmu národu – a svojmu pohlaviu. Pravda, krútim hlavou len nad tým, čo jej prehánané, lebo ináč za duševný rozvoj a i za primeranú samostatnosť žien, kde je jej potreba, a kde sú k nej podmienky, som i ja, ale tuto sa mi už často pozdáva, že bez skutočne pocítenej potreby usilujú sa v tých veciach napred, len z akejsi márnivosti, aby nezaostávaly za Amerikánkami, Angličankami, Švédkami a t. d.“ Šoltésová ďalej konkretizovala kritiku českého ženského hnutia prostredníctvom negatívneho hodnotenia nekrológu Theodora Nováka, syna redaktorky *Ženského světa*, Terezy Novákovéj: „Ja som Novákovú zo srdca ľutovala, keď jej minulého leta ten syn zahynul, ale čo potom o ňom v Ženskom Svete uverejnila, to bolo také prepínavé, nadýmavé, blasfemické zvelebovanie, že sa muselo zdravo cítiacemu človekovi [nečitateľné slovo – K. H.]³⁵. Bohu a Kristu sa koríť a s oddanosťou ho vzývať, to im už neroguje [? – K. H.], nad to sú už povýšené; ale zvelebovať ľudí, a to ešte tak osobníčkársky, toho sa neštítia. To je nezdravý stav a musí viesť k reakcii.“³⁶

ideológie martinského centra SNS. Porovnaj napr.: „*Nám kynie nie museum, ale život, naša historia je pred nami, ako u mladíka biografia.*“ Pozri: HURBAN VAJANSKÝ, S.: *Živá starina I. In Národné noviny*, 21, 27. 11. 1890, č. 139, s. 1.

³⁵ Z vety je zrejmé, že ide o slovo s negatívnou konotáciou.

³⁶ *List E. Šoltésovej T. Vansovej z 25. 1. 1902*, LA SNK, sign. 230 B 16.

Keď sa začítame do zmieneného nekrológu Theodora Nováka, je celkom zrejmé, čo Šoltésovej na ňom prekážalo. Ani raz tam totiž nenájdeme odkaz na Boha v kresťanskom význame slova. Namiesto toho sa na priblíženie svetonázoru a životnej dráhy tejto zosnulej osobnosti používajú označenia a kategórie ako monistický svetonázor, Kosmos či vesmír; pripomínajú sa osobnosti ako napr. Spinoza, Nietzsche, Goethe či Emerson, a na dôvažok sa zdôrazňuje, že úlohu náboženstva nahradilo umenie: „To umění, které sytilo všechny jeho potřeby snu a obraznosti, kde nestačilo náboženství. Umění veliké a přísné, cudné a vášnivé, umění Severu, které převzalo funkci náboženství, a nese všechny ony lidské krásy a pýchy, jež vzalo s jeho mdlých rukou: Goetha, Wagnera, Ibsena.“³⁷ Takéto spochybňovanie významu náboženstva Šoltésovou, jednoducho, muselo pobúriť, nehovoriac o tom, že to bolo v ženskom časopise a v nekrológu. To v mnohom vypovedá o podstate výčitiek ženským emancipačným trendom (nielen) v Česku.

Svoju tvrdú kritiku „českých sestier“ napokon však Šoltésová zmiernila, resp. upravila v tom zmysle, že sa to netýka českého ženského hnutia *en bloc*: „No, chvála Bohu, nie sú všetky také. Sú, ktoré pracují v zdravom duchu a sledují vskutku dobré snahy.“ Nezabudla však zdôrazniť potrebu mimoriadnej obozretnosti ohľadom „českých vzorov“: „Nuž, nechže si robia, ako im přichodí. My ani nemůžeme, v niečem avšak ani nechceme ich nasledovat'. Pre púhe napodobnenie už celkom nie. My sledujeme to, čo je pre nás užitočné.“

Šoltésová v tomto liste odporučila Vansovej, aby z pozície redaktorky uverejnila k Štěpánkovmu článku kritické poznámky, a podotkla, že sa ozvali voči tomuto textu negatívne hlasy.³⁸ A skutočne, Vansová uverejnila pred druhou časťou (dokončením) Štěpánkovho textu „poznámku redakcie“. V nej vysvetľuje, že „aby otázka bola jasnou, vždy nutno popřat' místa i mienkam odchodným, bez vášne, bez slepej náruživosti“. Svoje rozhodnutie uverejniť tento text obhajovala a oponovala obavám, žeby sa tým spoločnosť mohla „nakaziť“. Avšak zároveň s tým dodala celkom jasné hodnotenie celej veci: „Ale, keď chcem súdne a objektivně hovorit', nutno nám povedat', že smer, aký narazil už prúd emancipačný, je silno pomýlený, nepravý. On odbočil od Kristovho učenia – od křesťanstva – on člověka vyššíe stavia než Boha.“ Ďalej argumentuje, že keby panovala na svete Kristova láska, nebolo by „otroctva žien“, a teda kresťansko-etické zásady tvoria tú správnu platformu na rozvoj emancipačných snáh. Túto poznámku skončila avizovaním textu o „ženskej otázke“, ktorý celú vec uvedie na správnu mieru: „Toľko k dorozumeniu a uspokojeniu tých, ktorí pozastavili sa nad uverejnením tohoto článku. O tom uverejňujeme i článok pochodiaci z pera prvej myslitel'ky slovenskej.“³⁹

³⁷ F. X. Š.: Theodor Novák (* 21. ledna 1879, † 26. července 1901). In *Ženský svět* 5, 1901, s. 174.

³⁸ List E. Šoltésovej T. Vansovej z 25. 1. 1902. LA SNK, sign. 230 B 16.

³⁹ VANSOVÁ, T.: „Ženské hnutí“. Poznámka redakcie. In *Dennica*, 5, 1902, 2, s. 34-35. Šoltésová sa zaujímala o prípadné české reakcie na túto jej redakčnú poznámku: „Či v Čechách neaprehendují pre Tvoju poznámku ,redakcie' na Štěpánkov článok? No ak aj, pravda sa musí

Skutočne, Šoltéssová kvôli tejto záležitosti napísala úvahu, ktorú Vansová v *Dennici* uverejnila.⁴⁰ Z listu, ktorý Šoltéssová zaslala Vansovej zároveň s rukopisom tejto úvahy, je celkom zrejmé, že ho adresovala nielen slovenským čitateľkám *Dennice*, ale v neposlednom rade „českým sestrám“: „Sestry Češky tam direktne nekarhám, to by ani neprijaly, ale z toho, čo vo všeobecnosti hovorím o ženskom ruchu, t. j. čo pri ňom zatracujem, by si niektoré veci mohli povšimnúť a k srdcu pripustiť. No mnoho si nesľubujem, – terajší svet priberá sa skusovať svobodu bez pút náboženstva [...].“⁴¹ Je teda zrejmé, že z tohto jej príspevku možno dedukovať aj to, aké tendencie v českom ženskom hnutí jej prekážali.

„Ibsen kdesi povedal: »Ženy rozlúštia otázku ľudstva – ako matky musia to urobiť.« Tým povedal toľko, že viac nemôže nárokovat' ani najväčšia ženská ambícia.“

(E. Maróthy-Šoltéssová v texte o ženskej otázke, *Dennica*, 1902)

Analyzujúc pohnutky k ženskému emancipačnému hnutiu, Šoltéssová identifikuje dve. Po prvé je to vnútorný faktor, ktorým je prirodzená túžba po vzdelaní, a po druhé zas faktor vonkajší, ktorým je nevyhnutnosť zaobstarať si obživu, čo sa týkalo čoraz väčšieho počtu žien. Tieto dva faktory sú podľa nej navzájom prepojené a v zásade akceptuje ich opodstatnenosť.⁴² Šoltéssová totiž nové idey ženskej emancipácie apriori neodmietala, naopak, podľa nej ženské hnutie bolo „takrečeno nevyhnutnou fásou v rozvoji ľudstva vôbec“. Avšak ich legitimitu podmieňovala tým, ak si tieto myšlienkové a sociálne prúdy budú mať na zreteli „mravné zdokonalenie ľudskej spoločnosti“. Pretože, ak by sa od tohto odchýlili a „nevyberanými i neprimeranými prostriedkami slúžil výlučne ženským záujmom i keby neboly dobré výlučne ženskej *volnosti* [zvýraznenie v origináli – K. H.], ztratiac zpred očí spoločný vysoký cieľ ľudstva, vtedy by nevyhnutne upadal do nezdaru a vyvolal by proti sebe mocný protiruch všetkých dobre smýšľajúcich obojeho pohlavia“.

Hoci Šoltéssová akceptovala a v zásade prijímala fakt, že ženy sa začínajú re-

povedať.“ Pozri: List E. Šoltéssovej T. Vansovej z 18. 3. 1902. LA SNK, sign. 198 Z 8. Tu však treba podotknúť, že H. Štěpánek v *Dennici* publikoval aj krátko po tejto „kauze“. Konkrétne išlo o akési voľné pokračovanie jeho predchádzajúceho príspevku, pozri: ŠTĚPÁNEK, H.: Ženské hnutí v některých představitelkách. In *Dennica* 5, 1902, 9, s. 188-192; ŠTĚPÁNEK, H.: Ženské hnutí v některých představitelkách (Dokončení). In *Dennica* 5, 1902, 10, s. 202-205. A v nasledujúcom ročníku zas figuruje ako prekladateľ pri texte Listy našim ženám o hnutí mírovém od O. Umfrida, pozri: *Dennica* 6, 1903, s. 297-299. Z toho môžeme (hoci len nepriamo) predpokladať, že Vansová nehodnotila Štěpánkove texty až tak tvrdo ako Vajanský či Šoltéssová.

⁴⁰ Porovnaj: MARÓTHY-ŠOLTÉSZOVÁ, E.: O ženskej otázke. In *Dennica*, 5, 1902, 4, s. 69-73; MARÓTHY-ŠOLTÉSZOVÁ, E.: O ženskej otázke (Dokončenie). In *Dennica*, 5, 1902, 5, s. 90-91.

⁴¹ List E. Šoltéssovej T. Vansovej z 18. 3. 1902. LA SNK, sign. 198 Z 8.

⁴² Podrobnejšie pozri: MARÓTHY-ŠOLTÉSZOVÁ, E.: *O ženskej otázke...*, s. 69-70.

alizovať aj v dosiaľ výlučne mužských povolaniach, v tejto veci konštatovala, že úlohou ženy je stále v prvom rade uplatnenie „svojho blahodárneho vplyvu všade tam, kde je naň potreba ku zlepšeniu nezdravých pomerov“. A táto mravná úloha ženy vyplýva z jej primárnej materskej funkcie: „Ibsen kdesi povedal: »Ženy rozlúšťa otázku ľudstva – ako matky musia to urobiť.« Tým povedal toľko, že viac nemôže nárokovať ani najväčšia ženská ambícia; ale zároveň poukázal, že sila, ktorou to môžu previesť, je v ich materskom, žensky ctnostnom účinkovaní, ktoré má takým zostať i keď ho preniesú na verejné pole.“⁴³ Teda aj žena, ktorá sa nerealizuje v materstve, má svoje materské danosti uplatniť vo verejnej sfére: „Tam i tie, ktoré nie sú prirodzenými matkami, môžu vyvinúť materinskú činnosť na príklad na poli výchovy mládeže, na poli dobročinnosti a ľudomilstva – i vôbec v každom verejnom povolaní – čo v mravnom ohľade muselo by mať požehnané následky.“⁴⁴ Pripomeňme vyššie menované ženské povolania zo strany E. Reicha. Podobnosť tu nebude náhodná, naopak, pramenila zrejme z podobných konzervatívnych základov myslenia o ženskej otázke.

Šoltéssová sa stotožnila s konceptom ženskej otázky, podľa ktorého mala žena získať podobný vplyv v spoločnosti, aký má v rodine: „Toto znie solidne a spoľahlive, v tom obsažená mala byť i mravná náprava spoločnosti, čo je vecou najhlavnejšou. Ako rodina, nad ktorou bdie laskavá, materská prítomnosť, zachová sa mravne čistou, tak i ľudská spoločnosť pri vnikavom a cieľapovedomom ženskom spoluúčinkovaní v mnohých veciach, i na verejnom poli mala by sa mravne napraviť. A nepochybne k tomuto cieľu, k tej mravnej náprave, nesú sa najlepšie, najväčnejšie snahy v ženskom hnutí.“ Teda otázka akceptovania nových emancipačných prúdov bola otázkou ich limitov, otázkou miery: „Nedarmo hovorí sa o ženách, že v žiadnom svojom počínaní nevedia zachovať miery, čím pokazia všetko.“⁴⁵

Hoci Šoltéssová rozumela vnútorným a vonkajším zdrojom emancipačného hnutia, ak by zavrhovali tradičné životné poslanie ženy, je to podľa nej zásadná chyba: „I tu »moderná žena«, aby dokázala svoj skvelý »pokrok«, razom chce zavrhnúť všetko, čo posiaľ bolo obsahom ženinho života, i žriedlom blaha pre ňu – chce teda len zľahka, bravúrne odhodiť i starú mravnosť a stromfovať ju akosi novou, modernou, keď razom manželstvo vyhlasuje za nemravnú, zastaralú ustanovizeň a oduševňuje sa za – »voľnú lásku«. Celkom zjavne sa to snáď ešte nehlása, ale tendenciu dobre badať.“⁴⁶ Je teda charakteristické, že veľká časť Šoltéssovej textu je obhajobou inštitúcie manželstva a tradičnej (kresťanskej) mravnosti. Inštitút manželstva totiž nepovažovala za zdroj nemravnosti: „Jestli i do manželstva vnášaná je nemravnosť, to nie je chybou ustanovizne manželstva, ale chybou ľudí, vstupujúcich do neho bez tých mravných podmienok, ktoré ono

⁴³ MARÓTHY-ŠOLTÉSZOVÁ, E.: *O ženskej otázke* (Dokončenie)..., s. 90.

⁴⁴ Tamže, s. 90-91.

⁴⁵ Tamže, s. 70.

⁴⁶ Tamže, 70-71.

požaduje. A tak proti nedôstojnému vstupovaniu do neho treba brojiť, nie proti nemu samému.“ Prirodzene, aj úprimne uzavretý manželský život považovala vo viacerých ohľadoch za ťažký pre obe strany, a to z dôvodu „prirodzene ľudských krehkostí manželských stránok“. Zaujímavé je, že pre tých, čo by nechceli podstupovať obeť manželského života, pripúšťala aj možnosť nevstupovať do manželstva. To, čo však nepripúšťala, bolo napádanie samotného inštitútu manželstva: „Kto nechce toto postupovať, ten, pravda, radšej nech sa stráni manželstva, jestli je dosť silný poriadne žiť bez neho. Ved’ ženské práve i tomu k vôli sa domáhajú samostatného postavenia, aby nemusely vstupovať do manželstva z nutnosti, k vôli hmotnému zaopatreniu. A toto sa im pomaly darí – prečo teda napádať manželstvo? To vskutku znamená nevedieť zachovať miery.“ Vo veci alternatívy manželstva – „voľnej lásky“, podáva Šoltésová zaujímavú analýzu jej dôsledkov. Tento model by sa totiž podľa nej v konečnom dôsledku obrátil proti samotným ženám. Dôvodom boli prirodzené rozdiely medzi mužmi a ženami – muži by totiž dostali voľnú ruku pri svojej prirodzenej inklinácii k sexuálnej neviazanosti⁴⁷ a ženy by tak trpeli: „Keď niektorí mužskí novodobí »reformátori« na spoločenskom poli vrtajú do ustanovizne manželstva, aby na jeho miesto dovoľávali sa akejsi zdokonalenje svobodnej lásky, to aspoň zodpovedá mužskej prírode, ktorá vždy rada osobuje si právo neviazanosti voči druhému pohlaviu; ale keď ženy, veličiace sa svojou pokročilosťou, v tom im pomáhajú, to značí nielen mravné zmätenie, ale i krátkozrakosť proti vlastným záujmom. Lebo keby ozaj pod akousi dovolenou formou nastúpila tá vytúžená voľná láska, voľnosť v nej brali by si mužovia a pre ženy zbudlo by horké nevoľníctvo. Príroda veci so sebou donáša, proti tomu márne sú všetky heslá o rovnosti.“⁴⁸ Význam manželstva teda Šoltésová videla, okrem iného, aj v „brzdení“ tejto podľa nej prirodzenej mužskej túžby po „voľnej láske“ a brojenie proti manželstvu by v konečnom dôsledku znamenalo stratu ženinho najvlastnejšieho „prirodzeného sveta“, ktorým je rodinný život: „Manželstvo, ešte i keď niektoré naň vynesené zákony snád’ krivdily by žene, predsa ustanovené je takrečeno pre uzdenie muža a pre záštitu ženy, táto teda môže sa domáhať nápravy tých zákonov, ale nie hľadať nápravu v brojení proti manželstvu, ktoré keď by zaniklo, tým spustol by i ten ženin vlastný svet, v ktorom on vývodí, ku ktorému dušou a srdcom je pripútaná: život rodinný.“⁴⁹

Heslá v prospech „voľnej lásky“ a proti manželstvu však Šoltésová nepripisovala „seriósnemu ženskému pohybu“, ale skôr „rozličným novým literárnym prúdom, v ktorých ozlomkrky vypracúva sa ideál »modernej ženy« a »ženy budúcnosti« v hrubo naturalistickom vkuse“. Od týchto umeleckých prúdov je po-

⁴⁷ Šoltésová síce priamo nepíše o „sexuálnej neviazanosti“, avšak z kontextu citovaného fragmentu a konkrétne z vyjadrenia „právo neviazanosti voči druhému pohlaviu“ je zrejmé, že referovala na tento aspekt.

⁴⁸ MARÓTHY-ŠOLTÉSZOVÁ, E.: *O ženskej otázke...*, s. 71.

⁴⁹ Tamže, s. 71-72.

trebné sa dištancovať: „Preto representantky seriousneho ženského snaženia mali by sa zjavne a rozhodne ohradiť proti takej pochybnej posile, ktorá zaiste len škodí ich dobrej veci.“

Druhým ústredným motívom Šoltésovej úvahy je kritika relativizovania náboženstva, resp. úplného ignorovania kresťanského svetonázoru. V tejto veci sa vyjadrila: „Ináč to zmätenie pochopov, o ktorom vyššie bola reč, je v spojení s iným, ťažším nezdravým zjavom. A síce nemožno nebaďať, že u mnohých ináč vzdelaných a šľachetné snahy sledujúcich žien javí sa nielen ľahostajnosť oproti náboženstvu, ale zrovna pohrdanie ním, z akejsi vzdelanostnej namyslenosti. Ony pre svetskú vzdelanosť prišli o prostú, obživujúcu a povznášajúcu zbožnosť. Ony horlia za šľachetné, ľudomilné snahy, ale priznať sa k tomu, od ktorého máme k ním vnuknutie, im deroguje.“ Šoltésová videla zdroj takýchto postojov, napokon podobne ako pri zdrojoch relativizovania významu manželstva, v „nových prúdoch vo filozofii, literatúre a umení, ktoré usilujú sa strhať všetko vysoké, čím človeka z jeho nízkej prírody pozdvihuje kresťanské náboženstvo“⁵⁰. Kresťanskú mravnosť totiž pokladala za jedinú správnu verziu mravnosti: „Tú mravnosť, ktorú Kristus kázal, moderný človek zavrhuje ako zastaralú, a dá si inú, pohodlnejšiu nadiktovať od ľudí, ktorí k nemu cítia veľkú povolanosť v sebe. Lenže s touto ani on ďaleko nezájde. Mravnosťou je a ňou na veky zostane jedine tá z božskej pravdy vychodiaca, ktorú poznávať učil a učí nás Krsitus. Žiadnemu filozofovi ani básnikovi nie je dané vystaviť namiesto nej nejakú lepšiu, pre nás blahodarnejšiu.“ Odklon žien od kresťanského náboženstva v mene humanistických či moderných názorových prúdov považovala Šoltésová za zhubný smer vývoja: „A jestli ju práve ženy i s náboženstvom chcú zavrhnúť, urobia to na svoju najväčšiu škodu – zahádžu životadarný prameň svojho vyššieho citovaného sveta. Jestli avšak i napotom chcú vážiť z tohoto prameňa, ale jeho meno pre židovský strach⁵¹ a pre márnivú namyslenosť chcú zapreť, t. j. jestli chcú konať sebazapieravé skutky, ktoré Kristus kázal a v sebe samom dotvrdil pre jasný, večný príklad a vzor ľudom, ale chcú ich radšej konať v mene humanizmu alebo nejakého iného -izmu, než by sa s nimi k nemu priznaly, je už v tom zbabelá zrada toho najvyššieho Dobrodinca, ktorý v svätej láske prvý zlomil otrocké puto ženy a osvobodil jej dušu, aby sa mohla rozvíť dôstojne svojho pôvodu.“⁵²

Je charakteristické, že kritika českého ženského hnutia, ktorú avizovala v citovanom liste Vansovej, je tiež súčasťou tohto textu: „Najviac pred očima sú nám najbližšie naše sestry, Češky, ktoré napodiv statne si počínajú a široký program berú pred seba. U nich vzdelanostný, povolanie i právo k novým, rozšíreným úlohám pre ženu hlásajúci ruch bol od svojho vzniku zajedno s ruchom národnostným. Prvé vynikajúce Češky, ktoré v horúcom oduševnení budily v českých

⁵⁰ Tamže, s. 72.

⁵¹ Zrejme je tu asociácia na novozákonného Judáša, avšak možno to interpretovať aj ako antisemitizmom ovplyvnenú negatívnu generalizáciu.

⁵² MARÓTHY-ŠOLTÉSZOVÁ, E.: *O ženskej otázke...*, s. 73.

ženách lásku k národu a vlasti, zároveň boli prvými hlásateľkami tých nových, rozšírených ženských práv a povinností. To dodáva ceny a sympatičnosti českému ženskému ruchu, a kým bude vedený verne v duchu svojich pôvodkýň, vôbec v duchu nezakríne v jednostranných snahách a nezmalichernie v púhom napodobňovaní iných. My z úprimného srdca prajeme drahým sestrám Čechkám, aby ich usilovná činnosť budila k životu samé dobré sily v českom ženskom svete, žeby nimi platne zveľadila sa sila českého národa, vždy ohrožovaného mocným nepriateľom; – aby ich ženská otázka prestala byť »otázkou«, dospejúc v zdravý, zralý stav, zároveň so svojráznym rozkvetom a vnútornou spokojnosťou českého národa.“⁵³ Keď porovnáme rozhodnosť v kritike českého ženského hnutia v citovanom Šoltésovej liste Vansovej s týmto citátom z *Dennice*, musíme Šoltésovej priznať veľkú schopnosť „diplomacie“. Inými slovami, Šoltésová tu dokázala kritizovať Čechy prostredníctvom pochvalných slov. Tá kritika však bola „medzi riadkami“ dobre čitateľná. Odklon od kresťanského náboženstva a relativizovaní inštitútu manželstva boli hlavnými terčami jej kritiky „českých sestier“.

„*Rodina, domácnosť neprestane byť najprvším poľom pre ženine schopnosti, a ona ani neopustí ho iba vo výnimečných prípadoch.*“

(Šoltésová v texte o úlohách ženy, *Dennica*, 1902)

Šoltésová v tomto istom ročníku *Dennice* publikovala ešte ďalšie zásadné texty, konkrétne štvordielny seriál článkov o úlohách ženy. Nie je tu priestor na ich podrobnú analýzu, pripomeniem len niekoľko momentov. Šoltésová tu napr. v súlade s konzervatívnym náhľadom na rozdelenie životných rolí mužov a žien zdôvodňovala väčší význam matky (v porovnaní s otcom) pre rodinu: „Je skutočne tak, je to celkom podľa prirodzeného ustanovenia, že pre rodinu matka má väčší význam než otec, lebo matka žije výlučne rodine, cez celý život v nej a pre ňu vynakladá svoje sily; otec ale účinkuje, podľa povolania, viac alebo menej i okrem rodiny, von z nej, obracia pozornosť aj na iné záujmy a im venuje starosť i sily. On ovšem živý rodinu, ale matka ju opatruje, odchováva. Jestli otec je hlavou rodiny, matka je jej srdcom.“ Z tohto rozdelenia vyplýva napr. aj nespravodlivé (ale pochopiteľné) hodnotenie prehreškov voči rodine: „Muž síce práve tak vyrastá z rodiny, tak korení v nej, ako aj žena, ale on pozdejšie, svojím povolaním vedený, odlučuje sa od nej a žena zostáva s ňou tesno slúčená. Toto vysvetľuje nám (vysvetľuje, ale neospravedľuje) i to často nespravodlivú nerovnosť, akou merané sú povinnosti ženy a muža naproti rodine. Keď naruší ich žena akýmkoľvek, trebárs samo v sebe nie hriechom spôsobom, to má za neodpustiteľné previnenie; keď naruší ich muž, trebárs pre osobné ľahkomyselné skutky, to nezvykne sa veľmi hore brať i ľahko sa odpúšťa ako nepatrný priestupok.“⁵⁴ Z týchto fragmentov je viditeľné, že Šoltésová si na jednej strane bola vedomá

⁵³ Tamže, s. 91.

⁵⁴ SOLTÉSZOVÁ, E.: Úlohy ženy. I. Žena v rodine. In Tamže, 5, 1902, 1, s. 3.

potenciálnych (a často aj reálnych) nespravodlivostí, ktoré pramenili z tradičnej deľby životných rolí, na strane druhej však samotnú túto deľbu považovala za správnu a nijako ju nespochybňovala.

Zaujímavé je, že toto prirodzené zakotvenie ženy v domácnosti a pri rodine používala ako argument v prospech hnutia za ženskú emancipáciu. Podľa Šoltésovej sa totiž žena „bez naliehavej nutnosti“ sama nevzdá rodinného života, „trebárs by jej on bol trochu i väzením“. Túto možnosť pripúšťala v zásade len vo výnimočných prípadoch: „Vytvorí sa z neho iba pod nejakou nutnosťou, alebo kde je výnimečný, silno niektorým smerom za inými cieľami sa berúci duch v nej.“ Preto niet dôvodu na všeobecnú paniku pred „emancipačným ruchom“: „A preto veľmi prehnaté sú obavy u veľkej väčšiny mužov, že novoveký, takrečený emancipačný ruch odvráti ženu od jej korennej úlohy, že odcudzí ju od rodiny, že zničí, zabije v nej ducha rodinného.“ Emancipačné hnutie by totiž mohlo mať akýkoľvek vplyv, nikdy neprevýši prirodzenú inklináciu ženy k rodine: „Keby emancipačné snahy vskutku mali tento cieľ [odvrátiť ženu od jej poslania v rodine – K. H.], jednako by ho nedosiahly, lebo prirodzená láska k rodinnému životu neomylné vždy zvíťazí u najväčšej časti žien nad ktorýmkoľvek iným povoláním, ktoré mali by si umele utvoriť. Ale takého cieľa pravý vážny emancipačný ruch ani nemá, teda nad tým nemiestnejšie sú nejaké prehnaté obavy.“ Dôležité sú tu prívlastky „pravý“ a „vážny“. Keď totiž Šoltésová argumentovala v prospech emancipačného hnutia, vždy mala na mysli tieto jeho charakteristiky. A takáto emancipácia nebola žiadnou hrozbou, pretože: „Žena je a zostane matkou, vychovateľkou a strážkyňou rodiny; a čím viac pravej, zošľachtujúcej vzdelanosti sa jej bude podávať, tým zdarnejšie bude ona prevádzať túto svoju veľkú a hlavnú úlohu.“

Obhajovala aj požiadavku zvyšovania vzdelanosti žien, a upokojovala protistranu, že dôsledkom toho nebudú ženy ani horšie gazdiné, ani horšie manželky či matky: „Protivná, konservatívna strana s úžasom a rozhodným odsudzovaním hľadá na to, súc presvedčená, že svet sa ide prevrátiť, lebo žena sa spotvoruje a protiví svojmu prirodzenému povolaniu, pretože že vraj vzdelaná, totižto študovaná žena nikdy nebude tak oddanou manželkou a matkou a tak bedlivou domácou hospodárkou, ako prostá. V takomto tvrdení zaiste je viac strachu ako rozsudku. Akby vzdelanosť mala mať naozaj také účinky, nuž by bola na zvrhnutie vôbec, ako u ženy, tak aj u muža, lebo i tohoto musela by kaziť.“ Šoltésová však, samozrejme, kládla dôraz na termín „pravá vzdelanosť“, t. j. položená na správnych, kresťanských zásadách. Nemalo v nej ísť o „púhu bezúčelnú bravúru“ alebo, nebudaj, o „škodlivé experimentovanie“.⁵⁵

Šoltésová obhajovala aj možnosť uplatnenia sa ženy mimo rodiny, avšak zdôvodňovala to skôr praktickými aspektmi: „Že domáha sa všetkých pre ňu dostupných počestných spôsobov samostatnej výživy, je neúprosnou požiadavkou terajších stiesnených hospodárskych pomerov, kde často i vydaté ženy nútené

⁵⁵ Tamže, s. 4.

sú pracovať pre zárobok, keď mužove dôchodky nedostačujú – a nad to značná číselná prevaha žien odkazuje ich pripraviť sa k samostatnému povolaniu, na prípad, že sa nevydajú.“

Celkovo, ak by sa aj ženy samy odhodlali realizovať sa mimo rodiny, malo ísť len o dočasnú záležitosť: „Ináč, akby žena za čas aj odbočila od svojej prirodzenej a najprvšej úlohy, neomylnne navráti sa k nej nazpät’.“ A prípadné výnimky na tomto hodnotení nič podstatné nemenili: „Výnimky celku nepohýbu.“ Fakt, že žena vykazovala schopnosť „v akomkoľvek, trebárs i mužskom obore žiť sa samostatne“, mal za následok, že ju nebolo možné „považovať za podriadeného tvora, za púhy prídavok muža, ale i za človeka vlastnej ceny“. V pokračovaní textu sa však znovu zdôrazňoval základný motív a poukazovalo sa na to, že prípady realizovania sa žien mimo rodiny budú len výnimočné: „Rodina, domácnosť neprestane byť najprvším poľom pre ženine schopnosti, a ona ani neopustí ho iba vo výnimečných prípadoch.“⁵⁶

Je pochopiteľné, že Šoltésová prisudzovala ústrednú úlohu ženy aj v živote národa: „Úloha žien v národe vôbec nie je menej dôležitá ako úloha mužov.“⁵⁷ Poukázala na to, že už svojou primárnou úlohou – výchovou detí – plní žena svoju národnú misiu. To však podľa nej nestačilo.⁵⁸ Dôležité je, aby ženy v sebe budovali uvedomelé národovectvo: „Ony samy v sebe, nielen ako matky, lež púho ako národovkyne, ako členovia národa majú sa zanášať národnou myšlienkou a majú jej dávať poprednému miesta v celom svojom dejstvení, lebo *kým ženy nie sú v ňom voskrz prebraté, dotiaľ ona nezosilnie v národe a národ nezosilnie s ňou* [zvýraznenie v origináli – K. H.]. Keď ona spoludejství žien, ich pochopením a oddaním sa jej, sosilnie vnútri, v duši národa, *až potom mužovia so zdarom, budú jej môcť cestu raziť i do verejných diel* [zvýraznenie moje – K. H.], budú jej môcť práva vydobývať i na vonok. Tak sa tá vec má.“⁵⁹

Doménou žien malo byť pestovanie „lásky k národu“, pretože: „[...] láska ostáva ženinou výsadou všade, i tam, kde všetko ostatné sa jej upiera. Lúbiť národ, rozširovať a utužovať sa k nemu, tým ho žena môže urobiť silným, a až na tom základe muž môže ho urobiť pomerne veľkým a mocným.“ Zaujímavé je, že vlastne pestovaním tohto citu k národu a jeho aplikáciou v zásade v hraniciach súkromnej sféry Šoltésová definovala verejné angažovanie sa žien: „Tak rozsúďte, či naša úloha v národe je menej dôležitá ako úloha mužov? A nech mi povie niektorý najprísnejší odsudzovateľ ženského miešania sa do verejných diel: je svätá láska k národu tiež takým nepovolným miešaním sa?“⁶⁰

Žena-národovkyňa je pre Šoltésovú prirodzené spojenie: „Tým teda aj žena

⁵⁶ Tamže, s. 5.

⁵⁷ SOLTÉSZOVÁ, E.: Úlohy ženy. IV. Žena v národe. In *Dennica*, 5, 1902, č. 7, s. 138.

⁵⁸ Tamže, s. 137.

⁵⁹ Tamže, s. 138.

⁶⁰ Tamže, s. 140.

schopná je národnej missie, a keď jej je schopná, nuž aj povolaná je k nej – a keď je povolaná, nuž aj povinná je brať ju na seba.“⁶¹ Stotožnenie sa s národnou ideou sa malo u žien diať jednak „pridŕžaním sa svojeti“ a „neústupným bránením sa proti natískajúcej sa cudzote“. Je tu teda klasická nacionalistická dichotómia: naše (dobré) verus cudzie (zlé). Pre tento text je však zaujímavé, akým spôsobom mala žena aplikovať tieto nacionalistické hodnoty v praxi. Z nasledujúcej časti textu je zrejmé, že Šoltéssová v tejto veci fakticky len prepojila rolu matky, resp. rolu lokálnej ženskej autority s rolou uvedomelej národovkyne. Totiž úlohou ženy bolo najväčšie „národné zlo“ – „cudzotu“, „nepripustiť ani do rodinnej svätyne, ani do spoločenských kruhov – kde sa predsa musí pripustiť, tam zneвозмоžniť, paralysovať jej škodný účinok. Matky majú vštepovať svojim deťom silnú, neprekonateľnú lásku a vernosť k vlastnému národu, ktorú neskláti ani surový odcudzujúci nápor, ani svodné pokúšanie cudzoty, akým menovite synovia sú vystavení sotvaže vykračia z rodičovského domu do škôl. Toto všetko rozhodne viac je úlohou matky ako otca, preto že matka, ako už povedané, žije a dejstvie ustavične v rodine, jej vplyv je tam vždy v účinku“⁶².

Naznačené postoje Šoltéssovej z týchto textov teda možno v skratke zhrnúť tak, že Šoltéssová tu nijako nespochybnila základnú premisu o tom, že najvlastnejším, najprirodzenejším určením ženy je jej rola matky a manželky. Inými slovami, hlavným poľom jej realizácie má byť rodina. Je však zaujímavé, že pomerne explicitne obhajovala možnosť zvyšovania vzdelania ženy, čo však podmieňovala jeho „zdravým“ charakterom. Podobne celkom jednoznačne poukázala na to, že prax prinášala také situácie, keď bola nevyhnutná samostatná zárobková činnosť žien. Teda nebola proti tomuto emancipačnému „pokroku“, avšak tieto prípady konzekventne označovala za výnimky, ktoré nijako nenarušujú pravidlo (poslanie ženy v rodine a domácnosti). Obhajovala tu teda „zdravú“ emancipáciu, t. j. takú, ktorá nenarušuje a nespochybňuje základnú deľbu životných rolí medzi mužmi a ženami. Ženám prisudzovala veľký význam pre národ, pretože boli schopné silného národného citu, ktorým vedeli, spravidla v hraniciach súkromnej, resp. lokálnej sféry pozitívne vplývať na národné spoločenstvo vo všeobecnosti.

Napokon pokladám sa potrebné venovať znovu pozornosť Vajanskému. Jedna z jeho kritických prednášok k ženskej emancipácii totiž v nejednom ohľade pripomína východiská Šoltéssovej postojov.

„V rodine a v plnení svojho krásneho, prirodzeného povolania vzrastá na rovnú, rovnocennú, jednako vážnu veličinu, v nej stáva sa svobodnou, samočinnou a veľkou!“

(S. Hurban Vajanský o životnom poslaní ženy, *Národné noviny*, 1902)

Z pozície tajomníka Živeny, spolku slovenských žien, predniesol na valnom

⁶¹ Tamže, s. 137.

⁶² Tamže, s. 138.

zhromaždení spolku v roku 1902 prednášku, v ktorej ostro kritizoval nové myšlienkové prúdy spochybňujúce základy tradičného usporiadania spoločnosti. Ak Šoltésová identifikovala ako zdroj „nezdravých“ tendencií v ženskom hnutí moderné umelecké (literárne) smery a relativizovanie náboženstva, tieto momenty môžeme nájsť aj vo východisku Vajanského reči: „Áno, do zlých časov naše živobytie upadlo! Netreba hlboko skúmať pomery, aby sme vybadali veľké zmätenie v ríši duchovnej, v spoločnosti a v celom verejnom i súkromnom živote. Čo ako usilujem sa najst' iný výraz pre označenie dní našich, vždy mi zuní len slovo zmätok. Zmätok v náboženských vlneniach, vo filozofii, v umení slovnom i výtvarnom, zmätok a úžasné kolotanie v ľudskej spoločnosti. [...] Skepsis pododžiera monumentálne budovy cirkví, skepsis potriasa základami krásna v umení, skepsis oddala sa už i do samého života, a tají jeho oprávnenie. Vieru chcú nahradit' fantáziami a neskladnými programmami, prázdnyimi ráhami špekulatívnymi, krásno v umení zamenit' nervy rozdrážajúcou špatnosťou, mravy bohorovnou nadľudskou pýchou a hraníc neznajúcou samovôľou, a sám život urobiť bezcenným, bezfarebným, neživým, ťarchou, ktorej sprostit' sa je jedinou cnosťou.“

Nasledovný fragment je vo svojej podstate taktiež podobný Šoltésovej obhajobe manželstva a kritiky „voľnej lásky“. Vajanský síce nepísal o manželstve, ale o rodine a rodinnej láske; nepísal o „voľnej láske“, ale o „prepiatom individualizme“ atď., avšak dikcia celého textu nepochybne korešponduje s názormi Šoltésovej: „Spoločnosť ľudská, od pravekov basirovaná na rodine, trätí pod sebou pôdu odhodením citu rodinného a postavením na jeho miesto *prepiateho individualismu* [zvýraznené v origináli – K. H.], ktorý netrpí vedľa seba ničoho, žiadnej auktority, žiadneho obmedzujúceho sväzku. Už i rodinnú lásku a prítulnosť považujú za putá, ktoré treba zlomiť, za hať, ktorú treba rozboriť, aby individuum požívalo svobodu bez obmedzenia. A vieme, že svoboda bez obmedzenia je divokosť a plod divokosti je záhuba a smrť.“ Vajanský ďalej formuloval tézu o význame ženy, ktorý mal vyplývať z jej prirodzeného konzervativizmu. Prostredníctvom svojho poslania v rodine totiž ženy sú schopné zachovať národné hodnoty: „Ženy sú chrániteľkami rodinného krbu, ony v prvej línii obhajujú pevnosť domu, aby ho nerozboril dravý individualizmus, neroztrhal sväzok duší, sväzok prostých, zákonných záujmov. Ženský blahodarný, prirodzený konservativizmus, bol v stave zachrániť posvätné obyčaje cez stáletia.“ Následne pripomenul prípad jednej dediny pri Lipsku, ktorá si vďaka ženám ponechala slovanský ráz.

Vajanský sa napokon dostal tam, kam celý čas smeroval. K jasnému pomenovaniu predmetu svojej kritiky – feminizmu. A bol pri tom, samozrejme, nekompromisný: „Sila ženy je v ženskosti, vo vernom strážení nad závetami rodiny. Ešte i sám Nietzsche, ‚najslobodnejší duch‘, menuje feminizmus *najohavnejším pokrokom v zošpatení Európy!!*“ [zvýraznené v origináli]. Feminizmus znamenal pre Vajanského „individualizmus“ v zmysle zavrhnutia významu rodinného kolektívu: „Individualizmus zabíja v žene ženskosť, zmŕtvená ženskosť hubí rodinu, *a na rozvaliny rodín zrumí sa celá spoločnosť* [zvýraznené v origináli], rýchlejšie a istejšie, ako veneciánska veža svätého Marka.“ Jedinú záchranu

pred „súčasným zmätkom“ Vajanský videl v jednoznačnom upätí sa na rodinu: „A práve v časoch našich, ako som pripomenul, zmietaných divými nesriadenými prúdmi, ako na spásonosnú skalú, zachytávame sa na rodinu a len na rodinu.“ Dôsledkom tohto postoja malo byť upevnenie národného života. V čase, keď slovenské národné hnutie nemalo politické úspechy, boli to práve ženy, ktoré prostredníctvom plnenia si rodinných a materinských povinností mali mať potenciál byť skutočne dôležité a skutočne rovnocenné s mužmi: „Známo, ako sme vyhnali z pramnohých forumov života verejného, ako politika nejde nám k duhu, ako padajú naše obranné ploty a zasypávajú sa záseky. Útočiskom naším je rodina a Vestálkou, chrániacou rodinné ohnisko, je žena. V nej možný je sladký zvuk *materinského slova*! [zvýraznené v origináli]. Materinským, nie otcovským, voláme svoj nádherný jazyk: hľa, ako vysoké symbolum ženskej dôležitosti, ženskej váhy, ženskej historickej peknoduchosti... a ako veľké zabezpečenie života nášho, keď žena nespreneverí sa svojmu krásnemu, prirodzenému povolaniu. Len v ňom a ním ona rastie, svobodí sa, dáva úplne rovný ekvivalent proti trpkým, mozoľným, nebezpečným námahám, prácam a bojom muža. V rodine a v plnení svojho krásneho, prirodzeného povolania vzrastá na rovnú, rovnocennú, jednako vážnu veličinu, v nej stáva sa svobodnou, samočinnou a veľkou!“⁶³

„Prvé číslo som veľmi bojázlive zostavila, t. j. všetko len také, do čoho sa p. Vajanský zadrapiť nemôže.“

(T. Vansová o zostavovaní *Dennice*, 1903)

V referáte oValnom zhromaždení Živeny publikovanom v *Dennici* sa jeho autorka dotkla aj Vajanského prednášky. Zdôraznila, že Slovenky sa zásadám, ktoré zdôraznil Vajanský, nikdy nespreneverili a „svätyňu rodiny budú uznávať a hájiť i potom, keď bude im voľno viacej dbať o svoje vzdelanie, aby svojim úlohám lepšie zodpovedaly – ba aj potom, keď prípadne niektoré z nich nadobudnú tej zatracovanej samostatnosti“⁶⁴. Je to zaujímavá reflexia, ktorá poukazuje skôr na koncept Šoltésovej, ktorá pripúšťala možnosť „osamostatnenia“ sa ženy a rozvinutia jej vzdelanosti, avšak s dôrazom na to, že najvlastnejšou úlohou ženy je starostlivosť o rodinu. Teda išlo o súhlas s podstatou Vajanského myšlienok, akurát s dodatkom o možnom rozvoji intelektuálnych a iných zručností, ktoré teoreticky umožňovali žene prekročiť hranicu „rodinného krbu“. Zaujímavé však je, že krátko po prednáške bol Vajanský priamo konfrontovaný s kritikou jeho reči zo strany americkej Česky Josefy Humpal-Zemanovej (1870 – 1906), ktorá bola na zhromaždení prítomná. Šoltésová tento konflikt zaznamenala a zhodnotila: „Jeho reč v shromaždení Živeny, tak veľmi varujúca nás pred feminizmom, nepáčila sa pani Humpal-Zemanovej, i hneď po shromaždení išla mu proti nej

⁶³ VAJANSKÝ. Reč tajomníka na XXIII. valnom shromaždení „Živeny“ 6. augusta 1902. In *Národné noviny*, 33, 7. 8. 1902, č. 91, s. 2-3.

⁶⁴ L. N. A. Dopis. Turč. Sv. Martin. In *Dennica*, 5, 1902, 8, s. 164-165.

protestovať. No tí ťažko presvedčia jeden druhého. Niečo z amerických zavedení by sa nám veru zdobilo, ale niečoho zase by sme si neprosili z nich.“⁶⁵ Šoltésovej reakcia bola v zásade diplomatická, avšak za charakteristické považujem, že v nej nie je prítomná kritika Vajanského myšlienok. V tejto súvislosti je zaujímavé, že Vansová mala k dispozícii rukopis o Humpal-Zemanovej (ponúkol jej ho K. Salva spolu s fotografiou tejto americkej Česky) určený na publikovanie v *Dennici* v prvom čísle roku 1903, avšak v záujme neprovokovania Vajanského ho radšej nepublikovala: „Prvé číslo som veľmi boľazlivo zostavila, t. j. všetko len také, do čoho sa p. Vajanský zadrapiť nemôže.“⁶⁶ Toto je zaujímavý fragment, ktorý nasvedčuje, že pri zostavovaní *Dennice* mala Vansová na zreteli nie len jej vlastný postoj, ale aj možné reakcie v rámci martinského vedenia národného hnutia. Napokon, po skúsenosti s publikovaním Štěpánkovho textu, sa jej nemožno čudovať.

„A či by tam moje články uverejnili?“

(Ľ. Markovičová o publikovaní v *Dennici*)

V kontexte opozície voči martinskému centru SNS je zaujímavá osobnosť Ľudmily Markovičovej, rod. Boorovej. Markovičová samu seba explicitne definovala ako hlasistku a vyjadrila sa konkrétne, že „so Škultétym sme, samo sebou sa rozumie – nie rodina. On je trúbou Vajanského a ten by ma iste najradšej videl na márach“. Diferenciu Martin verzus Hlas aplikovala aj na Živenu: „S Martinom a so Živenou mám ja svatý pokoj. Vieš, že ja patríam medzi tých nenávidených, zaznaných ‚hlasistov‘ [...]“.⁶⁷ Tieto súvislosti tu spomínam najmä preto, že jedným z pilierov myslenia o ženskej emancipácii v rámci koncepcií martinského centra SNS bol dôraz na ústredné miesto ženy v rodine a nespochybniteľnosť inštitútu manželstva. Markovičová (mimochodom, bola rozvedená) si však dovolila verejne sa vyjadriť v tejto veci: „Takýto je stav ženy u nás, a to pred emancipáciou a nie v jej následkoch: Žena je už unížená, zahubená, zkažená práve v stave manželskom, v ktorom je tým najpodlejšším spôsobom zapredaná, otročená, väznená, spútaná, ubitá. Ona už nemá čo stratiť, lebo nutnosť manželstva zlomila v nej ten najdrahší poklad, povedomie vlastnej čistoty, sily, hodnoty a vlastného práva. A keď v tomto zúfalom stave prebije sa na slobodu, i tá pre ňu nemá ceny, lebo vidí vopred, že je diskreditovaná preto, že je ženou.“⁶⁸ Je zrejmé, že takýto postoj by Markovičová v periodiku, nejakým spôsobom naviazanom na martinské centrum SNS, publikovať nemohla. Nie je preto náhoda, že ho publikovala v brnianskej *Ženskej revue*. O tom, či by Vansová, ak by nebrala ohľad na mienku „centra“,

⁶⁵ List E. Šoltésovej T. Vansovej z 11. 8. 1902. LA SNK, sign. 198 Z 8.

⁶⁶ List T. Vansovej E. Maróthy-Šoltésovej z 9. 1. 1903. LA SNK, sign. M 98 I 27.

⁶⁷ List Ľ. Markovičovej D. Kardošovej z 15. 1. 1909. LA SNK, sign. 198 AF 26.

⁶⁸ Markovičová, Ľ.: Slovenský hlas o ženskej otázke. In *Ženská Revue. List pro otázku ženskou, éthickou, kulturní a sociální vůbec*, 2, 1906, 1 (červenec), s. 8.

publikovala takýto typ textu, sa možno len dohadovať (domnievam sa, že autentické postoje Vansovej k ženskej otázke by mali byť ešte predmetom samostatného výskumu). V každom prípade je zaujímavá Markovičovej reflexia *Dennice* v súvislosti s textom zo *Ženskej revue*. Redaktorka tohto časopisu Zdenka Wiedermanová sa totiž Markovičovej pýtala, prečo nepíše do *Dennice*. Markovičová na to reagovala takto: „A či by tam moje články uverejnili? Ved' Vansovú už zato mali ukrkať, že ma nenapadly pre článok v *Žen. Revue*. Jak dožijem, ešte aj môj čas príde.“⁶⁹ Tento fragment je teda pomerne výpovedný v tom zmysle, že *Dennica*, akokoľvek jej vznik bol zrejmu opozíciou voči Martinu, zrejme bola stále pod pomerne výrazným, hoci nepriamym, vplyvom „centra“. Napokon, netreba zabúdať ani na Šoltésovej bázirovanie na obhajobe manželstva a zároveň na jej nemalý vplyv na Vansovú a nepriamo aj na *Dennicu* ako takú. Jednoducho, *Dennica* nebola vhodnou platformou na radikálne texty hlasistky – Markovičovej.⁷⁰

* * *

O tom, že Vansová vnímala striktný protiemancipačný postoj *Národných novín* aj neskôr, svedčí jej list Šoltésovej, v ktorom v roku 1911 referovala o istej prispievateľke *Dennice*, ktorá sa „zvlášť hnevala“ na *Národné noviny*, „že tak napádajú každé ženské hnutie (ale od istého času sa ‚zázraky‘ stavajú, že chýry o ‚ženských‘ bez poznámky donášajú N. N.) [...]“⁷¹. Toto je pomerne presná charakteristika, pretože *Národné noviny* neraz prinášali informácie o feministickom hnutí v ironickej forme, resp. s negatívnou konotáciou;⁷² skutočne sa však niekedy takéto informácie zvykli nechať aj bez poznámky. Postoj *Národných novín* k ženskej emancipácii sa však zásadne nezmenil a aj v predvojnovom období zostával viac-menej konštantný. Krátko pred vypuknutím vojny, konkrétne v roku

⁶⁹ List E. Markovičovej D. Kardošovej z 1. 5. 1908. LA SNK, sign. 198 AF 26.

⁷⁰ Tu treba podotknúť, že Markovičová predsa len v *Dennici* publikovala, avšak texty iného charakteru. O Markovičovej pozri podrobnejšie: HOLLÝ, K.: Z listov Ľudmily Markovičovej, rod. Boorovej, z obdobia jej pôsobenia v Nadlaku. In *V tvorivej symbióze medzi Dolnou zemou a Slovenskom* (eds. Ambruš, I. V. – Hlásnik, P. – Unc, B.). Nadlak: Vydavateľstvo Ivan Krasko 2015, s. 151-171.

⁷¹ List T. Vansovej E. Maróthy-Šoltésovej z 8. 1. 1911. LA-SNK, sign. M 98 I 27.

⁷² Porovnaj napr. informáciu o feministických prednáškach v Budapešti („prednášky sú štekľivé, často až priveľmi paprikované“), ktorých skutočným cieľom malo byť len bohatnutie prostredníctvom vyberania vstupného. Pozri: „Apoštolky feminizmu“. In *Národné noviny*, 37, 16. 11. 1906, č. 135, s. 3. Inokedy zas informovali o telefonistkách v Paríži, ktoré sa sťažovali na svoje ženské vedenie. Okrem iného sa v tejto veci písalo: „Žena nemôže o žene súdiť nestranné. Krajší klobúk na podriadenej môže predstavenú rozzúriť do besnoty.“ Za zmienku stojí predovšetkým názov tejto správy, pozri: Feminismus. In *Národné noviny*, 39, 27. 10. 1908, č. 127, s. 3. Alebo na inom mieste informovali o povolení vstupu žien do parížskej umeleckej akadémie, čoho výsledkom bol v konečnom dôsledku minimálny počet (dve) študentiek: „Na celej akadémii sú tedy len dve učenice – a k vôli tým bolo toľko borby v parlamente.“ Pozri: Feminismus v umení. In *Národné noviny*, 30, 7. 10. 1899, č. 118, s. 3.

1913, bola ženská otázka už plnohodnotnou súčasťou národoveckého diskurzu. Rozdiel oproti začiatku storočia bol výrazný. Išlo o to, že proti striktne protiemancipačnému diskurzu *Národných novín* existovala už široká opozícia a *Prúdy* dokonca konštatovali, že *Národné noviny* zostali v kontexte slovenskej tlače vo svojom konzervatívnom postoji k „ženskej otázke“ osamotené.⁷³ V roku 1913 prebehla napr. zaujímavá diskusia o životnej role ženy („môže sa žena slobodne rozhodnúť nevydať sa?“), vyvolaná predstavením divadelnej hry *Olga Rubešová*. Konzervatívne stanovisko Martina tentoraz zastával už nie Vajanský, ale predovšetkým predseda SNS Pavel Mudroň, ale aj ženská osobnosť Elena Solláriková.⁷⁴ Podobným impulzom na diskusiu o ženskej otázke bol kongres Medzinárodnej aliance za volebné právo žien, ktorý sa uskutočnil v roku 1913 v Budapešti.⁷⁵ V tejto súvislosti je zaujímavý paradox, že martinské centrum SNS, hoci nijako neustúpilo z protiemancipačných postojov, konštatovalo, že podporuje volebné právo pre ženy. Samozrejme, motiváciou bol fakt, že väčšina Slovákov nemala volebné právo a súviselo to s bojom za všeobecné volebné právo. Od žien sa očakávali „národne zodpovedné“ volebné postoje.⁷⁶

Čo sa týka Šoltésovej postojov, jej texty v *Živene* z roku 1913⁷⁷ v zásade korešpondujú s jej vyššie citovanými myšlienkami z roku 1902, hoci, samozrejme, obsahujú aj nové motívy. Za zmienku však stojí, že na knihu Hany Gregorovej *Ženy*, ktorá vyvolala v martinskom prostredí búrku nevôle, Šoltésová napísala v zásade pozitívnu recenziu.⁷⁸

Za symbolické vyjadrenie konzervatívnych postojov *Národných novín* možno považovať publikovanie textu Ľudmily Podjavorinskej *Drobnosti o ženách*,⁷⁹ v ktorom nadviazala na protiemancipačný diskurz *Národných novín* a martinské-

⁷³ *Prúdy*, 4, 1913, 9, s. 386.

⁷⁴ Podrobnejšie pozri: HOLLÝ, K.: Ženská emancipácia..., s. 97-110.

⁷⁵ O kongrese pozri: DUDEKOVÁ, G.: Konzervatívne feministky? In *Na ceste k modernej žene...*, s. 241-251.

⁷⁶ Podrobnejšie pozri: HOLLÝ, K.: Ženská emancipácia..., s. 95-96.

⁷⁷ MARÓTHY-SOLTÉSOVÁ, E.: Ženská otázka a mravnosť. In *Živena*, 4, 1913, 6 a 7, s. 168-174 a 189-208.

⁷⁸ MARÓTHY-SOLTÉSOVÁ, E.: O „Ženách“ Hany Gregorovej. In MARÓTHY-SOLTÉSOVÁ, E.: *Pohľady na literatúru* (ed. Kusý, I.), Bratislava 1958, s. 135 [pôvodný rok vydania textu: 1912], s. 131-136. Charakteristické však je, že Šoltésová v súvislosti s poviedkou *Prvá obeť* konštatovala (s. 135), že „svojím dobrovoľným mravným pádom dokázala, že nebola súca k samostatnému životu, lebo k tomu treba najprv mravnej pevnosti. My neveríme, že by ona svojmu mravnému pádu bola vyhla, i keby jej rodičia boli dali po vôli a boli ju k samostatnosti vychovávali. Lutovať ju môžeme, veď je na poľutovanie; ale stranu jej chytať a ju za obeť vyhlasovať nemôžeme, leda ak za obeť vlastnej duševnej nekázanosti. Ona vo svojej neviazanosti mravov je z tých, ktoré tak diskreditujú ženské, k samostatnosti namerané snahy [...]“. Z citátu je teda zrejмый rozdiel v ponímaní emancipačných snáh u Šoltésovej na jednej strane a Gregorovej na strane druhej.

⁷⁹ PODJAVORINSKÁ, Ľ.: *Drobnosti o ženách*. In *Národné noviny*, 44, 15. 3. 1913 a 22. 3. 1913, č. 31 a 34, s. 2-4 a 3-6.

ho centra SNS všeobecne. Charakteristické pre toto obdobie je však to, že Podjavorinskej myšlienky boli podrobené kritike na stránkach politicky opozičných *Prúdov*.⁸⁰

Analýza diskurzu o emancipácii žien v roku 1913 však presahuje rámec tohto príspevku. V kontexte martinského centra SNS nedošlo k zásadným zmenám v porovnaní so situáciou na začiatku storočia. Cieľom tohto príspevku bola analýza argumentov a spôsobu uvažovania o ženskej otázke, resp. ženskej emancipácii v rámci martinského centra SNS na prelome storočí a pomenovanie východísk konzervatívneho postoja tohto prúdu národovcov v otázke ženskej emancipácie. Možno konštatovať, že prostredníctvom rôznych rétorických obrazov, argumentačných stratégií, resp. aj postojov ku konkrétnym kauzám či v konkrétnych polemikách sa v zásade konštantne dospievalo k protiemancipačným postojom. Bazálnym východiskom týchto názorov bolo esenciálne chápanie ženy ako matky a manželky, teda jej primárneho a v zásade aj výlučného zakotvenia v rodine. Nové feministické prúdy, ktoré tento rámec prekračovali alebo priamo spochybňovali, sa vnímali ako nežiaduce. Fakt, že často prichádzali z Česka, celú vec posúvali aj do národno-politickej roviny, pretože v rámci martinského centra SNS neboli aktivity českých slovakofilov (Kálal, Štěpánek), resp. vyznávačov česko-slovenskej vzájomnosti prijímané s pochopením. Naopak, išlo o národno-ideologického súpera. Tento kontext čiastočne zasiahol aj diskurz o ženskej otázke. Okrem toho sa pri hodnotení, resp. kritike nových emancipačných prúdov kládol dôraz na nevyhnutnosť pridržania sa kresťanstva a tradičných hodnôt. Nové literárne, filozofické či umelecké prúdy sa vnímali s podozrievaním, či nebudú rozbíjať tradičné hodnotové zakotvenie konzervatívnej ideológie slovenského národného hnutia, a boli odmietané.

Za základný záver tohto textu považujem to, že na podklade analýzy Šoltésovej postojov a jej komparácie s postojmi Vajanského či iných textov z *Národných novín* (vrátane podstaty myšlienok pomerne radikálneho E. Reicha) sa potvrdila úvodná téza o tom, že Šoltésová zastávala také stanoviská, ktoré možno bez väčších obáv hodnotiť ako korešpondujúce s celkovým turčianskosvätomartinským protiemancipačným diskurzom. To, že existovali čiastkové rozdiely a konflikty v konkrétnych záležitostiach, na podstate veci nič nemení. Výrazný rozdiel medzi Šoltésovou a Vajanským totiž vidím len v otázke miery, a nie podstaty. Šoltésová formulovala pochopenie pre rozšírenie vzdelanostného obzoru žien, ako aj pre ich prípadnú realizáciu mimo rodiny. Prípady uplatnenia sa vo verejnej sfére však stále pokladala skôr za výnimky a prirodzené miesto pre ženu videla najmä v rodine a v domácnosti, t. j. v súkromnej sfére. Emancipačné hnutie uznávala len potiaľ, pokiaľ bolo „zdravé“, kresťanské a rozvíjalo mravnosť žien. Základnou hranicou, ktorú nebolo možné prekročiť (popri kresťanstve), bola práve rodina, t. j. inštitút manželstva. Táto podstata jej myslenia o emancipácii bola podľa mo-

⁸⁰ GREGOROVÁ, H.: K ženskej otázke na Slovensku. In *Prúdy*, 4, 1913, 7, s. 273-280.

jej mienky totožná s konzervativizmom martinského centra SNS.

Popredná odborníčka na dejiny uhorského a slovenského ženského hnutia Gabriela Dudeková napísala, že „konzervativizmus, ktorý predstaviteľky slovenského ženského hnutia prezentovali navonok, bol do určitej miery premyslenou taktikou, nie vždy vnútorným presvedčením“⁸¹. Vo všeobecnosti nemožno proti tejto formulácii namietat'. Dobrým príkladom je hoci naznačená publikačná stratégia T. Vansovej, ktorá pri zostavovaní *Dennice* brala do úvahy aj konzervatívnosť martinského vedenia slovenského národného hnutia. Teda obsah *Dennice* bol ovplyvnený aj vonkajšími faktormi, nielen autentickými postojmi Vansovej. V súvislosti so Šoltésovou sa však žiada dodať, že jej konzervativizmus ohľadom ženskej emancipácie bol podľa mojej mienky skutočne autentický. Jej postoje v tlači totiž do veľkej miery korešpondovali aj s jej vyjadreniami v súkromnej korešpondencii. Tento záver formulujem napriek tomu, že som si vedomý toho, že faktor konzervatívneho prostredia, v ktorom Šoltésová pôsobila, bol mimoriadne významný.

***Perception of women's emancipation in the so-called Martin centre
of the Slovak National Party at the turn of the 19th and 20th centuries***

KAROL HOLLÝ

Conservative views on women's emancipation dominated in the so-called Martin centre of the Slovak National Party. The paper is largely based on the textual analysis of political journalism (Národné noviny, Dennica) and correspondence of the time, mostly from the period 1897–1902. The anti-emancipation discourse was based on the belief that woman's self-actualisation was to lie primarily in her role of a wife and a mother. Special attention is given to the views of Elena Maróthy Šoltésová; conservative underpinnings of her views corresponded with those of the circle around Svetozár Hurban Vajanský.

⁸¹ DUDEKOVÁ, G.: *Konzervatívne feministky?...*, s. 253.

DĚLNICE JAKO PŘEDMĚT BÁDÁNÍ ČESKÝCH SOUDOBÝCH DĚJIN

DENISA NEČASOVÁ

Téma dělnického prostředí,¹ jeho aktérů a akterek procházelo ve 20. století v českých zemích různými vlnami zájmu a následného opomíjení. V posledních více než dvaceti letech české historiografii dominuje druhá zmíněná fáze. Příznačným dokladem stávajícího stavu může být i výsledek hledání v českých knihovnách. Když si člověk zadá do katalogového vyhledávače heslo „dělnice“, objeví se poměrně bohatá nabídka knih věnovaných včelám. Dělnicím-nevčelám je naopak věnován mizivý prostor. Proč českou vědu zajímají více včely než ženy pracující v továrnách? Proč se česká historiografie zabývá jinými tématy než reflexí problematiky žen vykonávajících nekvalifikovanou práci v průmyslu? To jsou hlavní otázky, na které se pokusím na následujících řádcích nalézt aspoň částečnou odpověď.

Předkládanou studii jsem rozdělila do dvou základních částí. V první sleduji četnost a charakter historiografické produkce v českých zemích v souvislosti s daným tématem přibližně v posledním čtvrt století. V druhé části textu se věnuji hledání odpovědi na výše uvedené otázky, resp. přibližuji některé z důvodů, proč pro českou historiografii není problematika dělnic ani dělníků láková a zajímavá. Celkově chápu svůj text jako příspěvek do historiografické diskuze. Proto se jedná o spíše o několik poznámek k danému tématu, než o zcela ucelenou a vyčerpávající interpretaci současného stavu bádání.

Pro potřeby tohoto textu považuji za důležité základní vymezení jeho předmětu. Nebudu se zde věnovat obecným definičním problémům spojeným s dělnictvem jako určitou vnitřně diferencovanou sociální skupinou,² za dostačující považuji předložení pracovní definice pojmu dělnice. Dělnicí rozumím ženu vykonávající v rámci svého zaměstnání nekvalifikovanou či méně kvalifikovanou práci v průmyslu. Pro označení pracující ženy jako dělnice musí být tedy splněny

¹ Studie vznikla v rámci projektu GA ČR Konstrukce nového socialistického člověka v poúnorovém Československu č. 14-24603P.

² Otázku definice dělnictva a dělnické třídy se v posledních letech v českém prostředí zajímavě věnoval např. Lukáš Fasora v souvislosti s výzkumem přelomu 19. a 20. století, pro soudobé dějiny považují za velmi inspirativní např. texty Jakuba Rákosníka a Michala Pullmanna. Viz FASORA, L.: *Dělník a měšťan. Vývoj jejich vzájemných vztahů na příkladu šesti moravských měst 1870–1914*. Brno 2010, s. 9–13. PULLMANN M. – RÁKOSNÍK, J.: „Dělnická třída“ v moderní sociální historiografii, *Dějiny – teorie – kritika* 2007, č. 4, s. 271–288. RÁKOSNÍK, J.: *Cesty soudobé historiografie dělnické třídy*. In: *Problematika dělnictva v 19. a 20. století I. Bilance a výhledy studia*. Sborník z konference věnované 95. výročí narození Arnošta Klímy (eds. B. Knob – T. Rucki). Ostrava 2011, s. 25–33.

tři základní podmínky. Daná osoba musí vykonávat určitý typ práce z hlediska kvalifikace, v našem případě se jedná o nekvalifikovanou či méně kvalifikovanou práci. Dále musí daná osoba být v jistém pracovně právním vztahu, v našem případě v zaměstnaneckém a poslední podmínkou je působení v určitém typu odvětví hospodářství, v našem případě v průmyslu. Důvody tohoto trojího vymezení leží ve snaze zároveň jasně definovat, které profesní skupiny za dělnické v tomto kontextu nepovažují. Rozhodujícím je pro mě především třetí podmínka – práce v průmyslu. Za dělnické neoznačují pracovnice vykonávající nekvalifikovanou či méně kvalifikovanou práci v třetím sektoru služeb, např. prodavačky,³ a především v zemědělství, tedy tzv. zemědělské dělnice.

Absence tzv. zemědělských dělnic, zejména v předmoderní éře zcela zásadní skupiny v rámci nekvalifikované či málo kvalifikované práce žen, v tomto textu si vyžaduje stručné zdůvodnění. V souvislosti se zkoumaným obdobím, tedy soudobými dějinami vymezenými v českém a slovenském prostředí přibližně lety 1938 až současností, považuji v kontextu definičních snah za rozhodující éru komunistického panství. V této době se tento tradiční typ zaměstnání v mnoha ohledech transformoval a terminologicky prakticky vymizel. Po druhé světové válce můžeme narazit mnohem více na tzv. „zemědělký“, ženy pracující v zemědělství.⁴ Termín „zemědělské dělnice“ se používá jen velmi skrovně a souvisí to pravděpodobně s tehdejší převládající ideologií marxismu-leninismu. Za vůdčí sílu dějinného vývoje byl považován proletariát složený z dělnictva a rolnictva. Vztah obou složek této dominující revoluční třídy je poněkud složitý, ale pro nás je v daném kontextu důležitá především skutečnost, že se jednalo o dvě oddělené kategorie.⁵ Zemědělský dělník či zemědělská dělnice tak představoval jakýsi hybrid narušující uvedenou distinkci.

Opusťme definiční problémy a vraťme se k jádru tohoto textu. Jak již bylo řečeno výše, problematikou dělnic se česká historiografie orientovaná na soudobé dějiny příliš nezabývá. Dosud neexistuje žádná monografie, která by tuto problematiku samostatně reflektovala. V časopisech, sbornících a kolektivních monografiích nalezneme pouze několik článků a obdobně malý počet několikastránkových zmínek v rámci publikací zabývajících se širšími badatelskými tématy. Jako reprezentativní vzhled do stávající situace nám mohou sloužit dva

³ V projektu Centra orální historie USD Průzkum české společnosti v období tzv. normalizace: Biografická vyprávění příslušníků dělnických profesí a inteligence byly mezi dělnice zařazeny i prodavačky. Výbrani naratoři a narátorky odpovídali definici dělníka/ce pouze na základě určitého typu vzdělání – základního či středního zakončeného výučním listem – a tím i odpovídajícímu typu práce.

⁴ Srov. HILLOVÁ, O.: *Buduj vlast – posilíš mír: Z první celostátní konference údernic a vzorných zemědělek v Praze v březnu 1949*. Praha 1949.

⁵ V učební příručce marxismu-leninismu z roku 1960 a se např. uvádí, že rolnictvo představuje vedle hlavní třídy dělnictva tzv. vedlejší třídu. Jedná se také o vykořisťovanou skupinu obyvatelstva, ale nikoli o třídu, bez níž „by způsob výroby vládnoucí ve společnosti nebyl možný.“ *Základy marxismu-leninismu. Učební pomůcka*. Praha 1960, s. 155.

větší projekty – mimochodem jediné větší projekty za posledních dvacet pět let – zaměřující se obecně na problematiku dělnictva v rámci soudobých dějin. První z nich představuje několikaletý výzkumný záměr Centra orální historie ÚSD AV ČR s názvem Průzkum české společnosti v období tzv. normalizace: Biografická vyprávění příslušníků dělnických profesí a inteligence. Výstup tohoto projektu se na knihupeckých pultech objevil v podobě mohutné třísvazkové publikace v roce 2009 pod názvem *Obyčejní lidé...?! Pohled do života tzv. mlčící většiny životopisná vyprávění příslušníků dělnických profesí a inteligence*.⁶ V rámci projektu bylo uskutečněno celkem sto třináct životopisných rozhovorů, přičemž profesní skupina dělnictva převažovala. Celkem vzniklo šedesát dva rozhovorů s dělnicemi a dělníky a padesát jedna rozhovorů s tzv. inteligencí. Poměr mužů a žen byl relativně vyrovnaný, celkově Centrum orální historie dotazovalo padesát devět mužů a padesát čtyři žen. V úvodní studii nastiňující základní cíle projektu se na vyvážený počet tazatelů z hlediska pohlaví klade patřičný důraz. Uvádí se zde, že „neméně důležité (jako geografické – pozn. D. N.) bylo kritérium vyváženého zastoupení mužů a žen“.⁷ Bohužel na dané kritérium se v analytické fázi již nebral vůbec žádný zřetel. Celkovou interpretaci několikaletého výzkumu supluje ve zmiňované třísvazkové knize první díl obsahující úvodní představení projektu a dalších dvanáct studií reflektujících dílčí problematiku tématu. Ačkoli je „kritérium vyváženého zastoupení mužů a žen“ považováno za důležité, žádný z textů se genderovou otázkou či problematikou dělnic explicitně nezabývá. Dělnice se jako samostatné téma dostávají na stránky knihy pouze ve dvou studiích. V práci Milana Otáhalo o volném čase se o nich dočteme na dvou stranách,⁸ více pozornosti je jim věnováno ve studii o rodině, kde však splývají se širší skupinou „ženy“.⁹ Relativně větší prostor, který si dělnice či ženy získaly v této studii o rodině, však degraduje celkové pojetí textu. V rámci vytyčených cílů autorka píše, že „úkolem této studie není vymezení genderových rolí za socialismu, avšak při rozboru získaných rozhovorů jsme se dozvěděli řadu zajímavých věcí o rodinném uspořádání, které by bylo škoda nezmínit.“¹⁰ Tematika dělnic potažmo celá genderová problematika se z původně „důležitého kritéria“ v tomto

⁶ První svazek s podtitulem *Studie prostřednictvím úvodu a dalších dvanácti různě tematicky zaměřených studií* představuje pokus o interpretaci výsledků celého projektu. Další dva svazky obsahují vybrané rozhovory s narátory a narátorkami. *Obyčejní lidé...?! Pohled do života tzv. mlčící většiny. Životopisná vyprávění příslušníků dělnických profesí a inteligence* (ed. M. Vaněk). Praha 2009.

⁷ Tamtéž, s. 17.

⁸ OTÁHAL, M.: *Dělníci a volný čas v období tzv. normalizace*. In : *Obyčejní lidé...?! Pohled do života tzv. mlčící většiny. Životopisná vyprávění příslušníků dělnických profesí a inteligence* (ed. M. Vaněk). Praha 2009, s. 264–266.

⁹ SCHINDLER-WISTEN, P.: „Kdo okrádá stát, okrádá rodinu“ – *Rodina v komunistickém Československu*. In: *Obyčejní lidé...?! Pohled do života tzv. mlčící většiny. Životopisná vyprávění příslušníků dělnických profesí a inteligence*. Praha 2009, s. 357–397.

¹⁰ Tamtéž, s. 385.

podání posouvá do roviny jakéhosi zpestřujícího bonusu, který oživuje standardní analýzu. Za významný či dokonce rozhodující element celého problému však rozhodně považována není. Mimochodem tento přístup považuji v české historické obci za většinově signifikantní. Dosavadní práce v rámci dějin žen a gender history z per renomovaných badatelek a badatelů způsobily, že genderový aspekt, či otázka pohlaví již nebývá obvykle ve velkých výzkumných projektech ignorována. Situace ale ještě nepokročila natolik, aby se uvedená kritéria odrazila i na způsobu interpretace.

Druhým velkým projektem, který zde slouží jako reprezentativní představení bádání o dělnicích v rámci českých soudobých dějin je dvoudenní konference uskutečněná 14.–15. dubna 2011 v Ostravě za přítomnosti také slovenských historiků. Konference s názvem *Problematika dělnictva v 19. a 20. století. Balance a výhledy studia* se rovněž zhmotnila do publikačního výstupu.¹¹ Dle názvu je patrné, že konference a následně i sborník se pokoušely předestřít perspektivy výzkumu a resuscitovat dané téma pro další historické bádání. Podle klasika sociálních dějin Milana Myšky, který konferenci zahajoval, se tak má stát ve dvou základních krocích. První spočívá v bilanci dosavadních výsledků bádání a druhý ve stanovení aktuálních problémů a priorit. Myška doporučuje v rámci druhého kroku zaměřit se na dosud málo probádanou problematiku. Ačkoli zde uvádí i studium proměny struktury dělnictva dle pohlaví, v plejádě výzev daná tematika zapadá: „Pozornost bude potřeba zaměřit na málo zpracovanou tematiku formování dělnictva v jednotlivých sektorech ekonomiky (agrární, industriální, služeb), na proměny struktury dělnictva podle výrobních odvětví, regionů, národností, pohlaví, věku, na studium faktorů ovlivňujících hospodářské a sociální postavení dělnictva, na integraci dělnictva do občanské společnosti, na spolkovou činnost dělnictva, na proměny vztahů k ostatním vrstvám občanské společnosti a samozřejmě na politickou stránku dělnických aktivit s důrazem na akceptované ideologické zaměření (nacionální, náboženské ad.).“¹² Tématem dělnic se ani v následujících devatenácti studiích sborníku nikdo explicitně nevěnuje. Nejvíce pozornosti mu vyhradila ve svém historiograficky laděném textu Jana Englová, i když ne zcela přímo. Dělnice jako slibný předmět dalšího výzkumu jsou zde zmíněny ve dvou větách: „Důležitou otázkou je i konkretizace rozboru mužských a ženských pracovních sil v rámci gender studies. Teprve v poslední době byla této problematice věnována náležitá pozornost“.¹³ Jana Englová zde má na mysli současný stav bádání především v rámci 19. století, kde je situace opravdu o něco rozvinutější. Optimismus ohledně „náležité pozornosti“ však s autorkou této studie nesdílím.

¹¹ *Problematika dělnictva v 19. a 20. století I. Balance a výhledy studia. Sborník z konference věnované 95. výročí narození Arnošta Klímy* (eds. B. Knob – T. Rucki). Ostrava 2011.

¹² MYŠKA, M.: *Slovo úvodem...* In: *Problematika dělnictva ...*, s. 10.

¹³ ENGLOVÁ, J.: *Dělnice jako subjekt a objekt historického bádání*. In: *Problematika dělnictva ...*, s. 36.

Právě stručně představené dva projekty zabývající se otázkou dělnictva ukazují četnost výskytu, způsob zobrazování problematiky a především jistý historiografický kontext, ke kterému se vrátím v druhé části studie. Jakým způsobem a v jakých souvislostech jsou však pojednávány dělnice v textech, které se jich přímo nějakým způsobem dotýkají? Pokud nalezneme v historiografické produkci pouze málo pojednání o dělnicích, nevyvází „nedostatky“ kvantitativní stránky, ta kvalitativní?

Dělnice se v různých publikacích objevují především v souvislosti s dvěma tematickými okruhy.¹⁴ První z nich se věnuje dělnicím jako specifické sociální skupině a druhý v rámci širšího problému zaměstnanosti žen. Nutno podotknout, že první okruh je nejméně zastoupen reprezentují ho v zásadě jen dvě studie. Životem dělnic v tábořské tabákové továrně se zabývala Jana Lešikarová.¹⁵ Časové vymezení jejího zájmu se rozvíjí v poměrně dlouhém období let 1872–1953. Již uvedené chronologické rozpětí naznačuje, že soudobým dějinám zde bude věnována pouze malá pozornost. Těžiště práce opravdu spočívá v předchozích etapách, byť dvacátému století je zde věnována velká pozornost. Lešikarová ve své studii představuje každodenní život dělnic zmíněné továrny. Zaměřuje se jednak na působení žen v zaměstnání prostřednictvím reflexe pracovní doby, továrního prostředí, mzdových podmínek, činnosti odborové organizace apod. Vedle toho ale paralelně sleduje i „soukromou sféru“ rodinného života, bytové kultury, stravovacích návyků, způsobů odívání apod. Výsledkem je plastický obraz života dělnic v daném období a regionu, byť o změnách po druhé světové válce se toho dozvíme jen málo. Druhý text se na druhou polovinu 20. století soustředí mnohem více.¹⁶ Jedná se o studii Denisy Nečasové *Dělnice – příklad Antonie Kloboukové*.¹⁷ Jméno dělnice uvedené v názvu studie je smyšlené, ale odkazuje ke konkrétní osobě, „obyčejné“ dělnici pracující celý svůj profesní život v továrně. Autorka se pokusila prostřednictvím jednoho životního příběhu poukázat na obecnější dobové trendy a specifika. V souvislosti s Antonií Kloboukovou se zde řeší klasická genderová témata zaměstnanosti žen, zařízení pro předškolní mlá-

¹⁴ Následný výčet studií zabývajících se dělnicemi v rámci soudobých dějin není samozřejmě zcela vyčerpávající, cituji zde však publikace, které považuji v daném kontextu z různých důvodů za důležité. Zároveň zde neuvádím diplomové práce zpracovávající danou problematiku. Ačkoli některé již existují, jejich dostupnost je často složitá a proto nejsem schopna reflektovat způsob zpracování, obsahové zaměření, pramennou základnu či skutečné časové rozpětí. Jedná se např. o ŠRAIER, P.: *Životní příběh Věry Skálové Selnerové*. Diplomová práce, Praha 2014. BARTOŠOVÁ, Š.: *Aspekty zaměstnanosti žen v období první československé pětiletky. Příklad Brno*. Diplomová práce, Brno 2013.

¹⁵ LEŠIKAROVÁ, J.: *Život dělnic tabákové továrny v Táboře v letech 1872–1953*. Tábořský archiv 2009/14, s. 245–263.

¹⁶ Citováním vlastních textů se dostávám do poněkud nezáviděníhodné situace. Zároveň je tím odkryt zřejmý důvod, proč jsem za účelem vytvoření tohoto příspěvku byla oslovena právě já.

¹⁷ NEČASOVÁ, D.: *Dělnice – příklad Antonie Kloboukové*. In: *Člověk na Moravě ve druhé polovině 20. století* (eds. L. Fasora – J. Hanuš – J. Malíř – D. Nečasová). Brno 2011, s. 188–202.

dež, emancipace apod., zároveň ale i obecnější otázky např. charakteru továren, pracovního prostředí, postavení dělníků v daném období. Obdobně postupovali i další autoři knihy, v níž je studie publikována. Pomocí metody biogramu ze stránek vyvstávají různí představitelé sociálních skupin jako šlechtic, právník, úderník, řeholnice apod.

Druhý tematický okruh spojený s dělnicemi jako předmětem bádání soudobých dějin tvoří zaměstnanost žen. Jedná se o zásadní problematiku tvořící průsečík mnoha podoborů historie. V rámci výzkumu dějin žen a gender history se dělnice objevují spíše jako dílčí téma představené na několik stranách, zcela samostatný zájem o ně v tomto ohledu chybí. Dělnice se ale dostaly na stránky zásadní publikace věnované ženské práci z pera renomované trojice autorek Marie Bahenské, Libuše Heczkové a Dany Musilové.¹⁸ Uvedená kniha se zaměřuje na celou moderní éru, v jejímž rámci sleduje hlavní trendy zaměstnanosti žen. Vedle hlavní studie zde nalezneme řadu dobových textů reflektujících danou problematiku. Soudobým dějinám je zde věnován pouze malý prostor, dělnice se zde však na několika stranách objeví jak v posledních odstavcích studie, tak v podobě různorodých dobových ukázek. Dělnice jsou zde prezentovány jako jedna z nejvýznamnějších skupin zaměstnaných žen za okupace i v poúnorovém budování „nové společnosti“. Další důležitý text sledující zaměstnanost žen, a tím pádem i dělnice je padesátistránková studie Květy Jechové.¹⁹ Autorka se zde věnuje obecnější problematice postavení žen v české společnosti od vzniku Československa přibližně do roku 1989 a daným tématem se zabývá ve více než třetině textu. Jechová píše o poválečných a především poúnorových trendech, zmiňuje agitací snahy o zvýšení zaměstnanosti žen v průmyslu, zabývá se oficiálními státními nařízeními. Dobovou problematiku přibližuje také prostřednictvím reflexe mzdové politiky, mnohdy nesamozřejmého přijímání zaměstnankyň společností a diskuzí o emancipaci. Dělnice z těchto pojednání více či méně probleskují, tvoří pouze jednu z částí většího celku pracujících žen. Poslední pojednání o dělnici, které zde chci uvést, tvoří sedmou kapitolu knihy Denisy Nečasové o ženském hnutí.²⁰ Tato část se věnuje vytváření obrazu nové socialistické ženy a časově se zaměřuje pouze na několik poúnorových let. V období vrcholného budování socialismu byly na ženy kladeny specifické nároky přetvářející jejich tradiční genderové role. Nová socialistická žena byla tvořena triumvirátem tří základních rolí matky, uvědomělé občanky a pracovnice. Dělnice představují v rámci poslední zmiňované podoby nové ženy primární pojednávanou skupinu, neboť právě na ni tehdejší propaganda zaměřila největší pozornost. Uvedený text reprezentuje

¹⁸ BAHENSKÁ, M. – HECZKOVÁ, L. – MUSILOVÁ, D.: *O ženské práci. Dobové (sebe)reflexe a polemiky*. Praha 2014.

¹⁹ JECHOVÁ, K.: *Cesta k emancipaci. Postavení ženy v české společnosti 20. století. Pokus o vymezení problému*. In: *Pět studií k dějinám české společnosti po roce 1945* (eds. O. Tůma, T. Vilímk). Praha 2008, s. 69–129.

²⁰ NEČASOVÁ, D.: *Buduj vlast – posilíš mír! Ženské hnutí v českých zemích 1945–1955*. Brno 2011.

poněkud odlišný metodologický přístup než u ostatních prací, orientuje se na analýzu dobového oficiálního diskurzu, v němž obrazy nové socialistické ženy měly zcela zásadní význam.

Jak již bylo řečeno, otázka zaměstnanosti žen poutá pozornost několika podoborů historie kromě právě uvedených gender history a dějin žen se jedná o sociální dějiny. Jen pro vytvoření komplexnější představy o současném stavu bádání, je nutné zmínit, že i v těchto pracích nalezneme v souvislosti s tématem zaměstnanosti žen zmínky o dělnicích. Tato skupina nachází své místo např. na stránkách knih Lenky Kalinové o společenských proměnách v době komunistického panství,²¹ v druhém díle mohutných Hospodářských a sociálních dějin Československa sepsaných pod vedením Václava Průchy,²² stejně jako v publikaci Karla Kaplana zabývající se z velké části dělnictvem.²³ Všechny tyto texty spojuje však to, že otázku zaměstnanosti žen je minimálně z hlediska kvantitativního rozsahu možno interpretovat pouze jako marginální. Pro dokreslující přiblížení, Karel Kaplan se ve své knize *Proměny české společnosti 1948–1960* zaměřuje pouze na problematiku dělnictva. Dělnice zde speciálně pojednané nejsou, objevují se opět pouze jako dílčí partie problematiky zaměstnanosti žen. Karel Kaplan jim věnoval necelé čtyři strany.²⁴ Význam otázky dělnic v rámci české historiografické produkce posledního čtvrtstoletí koresponduje z hlediska kvantity s kvalitativní stránkou. Nízká četnost studií nevyvažuje co do celkového dopadu ani způsob jejího pojetí. Obecný vliv textů o dělnicích, potažmo zaměstnanosti žen na současné historiografické debaty považují rovněž za velmi malý. Žádný z textů se nestal přelomovým mezníkem či silným impulsem podněcujícím novou vlnu zájmu či bouřlivých polemik.

Doposud jsem se z různých úhlů nastiňovala kvantitativní a kvalitativní stránku dělnic jako předmětu bádání soudobých dějin. V následujících řádcích se pokusím nalézt možná dílčí vysvětlení či náznaky odpovědí na otázku položenou už v úvodu, proč českou historickou obec dělnice nepřitahují? Důvody tohoto stavu podle mého názoru primárně souvisí s obecnějšími trendy historiografie jako takové. Dělnice jako předmět výzkumu v sobě protíná dvě relativně svébytná pole historického bádání. Jedná se o proud, který nemá v češtině úplně adekvátní jazykovou variantu – labour history²⁵ a koneckonců to platí i o druhém proudu gender history. Kořeny mizivého zájmu o dělnice leží jak v procesech evropské a americké historiografie, tak ve specifiích té domácí.

²¹ KALINOVÁ, L.: *Společenské proměny v čase socialistického experimentu. K sociálním dějinám v letech 1945–1969*. Praha 2007. KALINOVÁ, L.: *Konec nadějí a nová očekávání. K dějinám české společnosti 1969–1993*. Praha 2012.

²² PRŮCHA, V. a kol.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*. II. Brno 2009.

²³ KAPLAN, K.: *Proměny české společnosti 1948–1960*. I. Praha 2007.

²⁴ Tamtéž, s. 134–138.

²⁵ V českém prostředí se jako ekvivalent užívá termín „dějiny práce“. Domnívám se, že tento překlad není zcela výstižný, termín je zatížený minulým užíváním, takže ponechám pojmenování tohoto historiografického směru v originále.

V současnosti labour history představuje v rámci západoevropské a americké historiografie dobře rozvinutý proud bádání s dlouholetou a silnou tradicí.²⁶ Tradičně se labour history orientovala na práci či zaměstnání vykonávané mimo domov a tematizovala zejména pracovní podmínky dělníků, snahy o získání jejich práv, sledovala je v souvislosti s politickými stranami, odbory, spolkovou činností a obecně politickou reprezentací. Napojení labour history na klasické politické dějiny jako hlavní inspirativní proud bádání bylo zjevné. V souvislosti s naším tématem je dobré rovněž připojit, že dělnictvem se primárně rozuměli muži.²⁷ Při jisté míře zjednodušení lze tvrdit, že v rámci labour history docházelo ke stejnému zneviditelnění žen jako v jiných sférách historiografie.²⁸ Přibližně od 60. a 70. let se situace mění ve dvou základních ohledech. Předně se labour history vymaňuje ze svého výsostného napojení na politické dějiny a uzavírá nový perspektivní sňatek se sociální historií. Vedle právě zmiňovaného tradičního trendu bádání se tak začíná intenzivně rozvíjet zájem o jednotlivé skupiny pracujících, konkrétní dělnické komunity, jejich vzájemné vztahy, vnitřní diferenciaci apod. V tomto kontextu se také hovoří o etablování tzv. working class studies specializujících se na dělnictvo, v rámci nichž jsou reflektovány širší sociální souvislosti. Vedle tematických změn dochází i k interpretačním posunům. Dosa- vadní téměř nerozlučná dvojice výkladových kategorií útlu-ku a třídy se rozpadá. První uvedená postupně opouští terminologické vybavení nově vznikajících prací, naopak třída zde zůstává a své postavení ještě posiluje. Druhá velká změna souvisí s již řečeným. Díky proměně tematického zájmu i teoretického přístupu k svému předmětu bádání se labour history více otevírá novým možnostem a začíná se stýkat i s nově se ustavujícími dějinami žen. Společný základ,²⁹ na němž obě historiografické větve spolupracují, tvoří sociální dějiny. Dané období rovněž charakterizuje četnější historická produkce tematizující nějakým způsobem dělnice.³⁰ Labour history však nezůstávají od této doby statické. V souvislosti s problematikou dělnic zásadní změnu přináší počátek 90. let, kdy do jejího poj- mového aparátu postupně proniká nová analytická kategorie „gender“.³¹ Dané

²⁶ Následující stručná charakteristika platí pro obor jako takový, konkrétní detaily ale pochází anglosaské historiografie.

²⁷ WALSH, M.: *Introduction*. In: *Working Out Gender. Perspectives from Labour History* (ed. M. Walsh). Brookfield – London 1999, s. 2.

²⁸ Starší historické práce, až na průkopnickou knihu Ivy Pinchbeck *Women Workers and the Industrial Revolution 1750–1850* z roku 1930, jen velmi zřídka zmiňovaly dělnice, a to navzdory skutečnosti, že ženy tvořily hlavní pracovní sílu v prvních továrnách silného textilního průmyslu. DAVIS, M.: *Introduction*. In: *Class and Gender in British Labour History. Renewing the Debate or Starting it?* (ed. M. Davis). Pontypoll 2011, s. 2.

²⁹ Důležitý společný základ řady prací je přetrvávající důraz na kategorie útlu-ku v rámci labour history. Pro nově se etabloující dějiny žen totiž útlak představuje jeden z hlavních interpretačních nástrojů.

³⁰ WALSH, M.: *Introduction*, s. 2.

³¹ Britská historička Karen Hunt je ve svém rekapitulujícím článku věnovanému situaci v devade- sátých letech poněkud skeptická a zdůrazňovala by slovo „postupně“. Podle ní je labour history

obohacení souvisí s vznikem a celkovým rozvojem gender history datovaným přibližně do poloviny 80. let. Za rozhodující mezník v postupném sbližování se obou směrů historické vědy je považován rok 1998.³² Tehdy vyšlo speciální číslo jednoho z nejprestižnějších a také nejstarších odborných periodik Labour History Review s podtitulem „Gender and Work“.³³

Ačkoli většina důležitých momentů již byla přinejmenším naznačena, podívejme se krátce kvůli vyváženosti na problematiku dělnic i z druhé strany dějin žen a gender history. Dějiny žen se ve světovém měřítku stávají součástí historie přibližně od poloviny 60. let. Snaha napsat nové dějiny, které by nebyly jen dějinami mužů, ale reflektovaly by životní osudy žen, se odrazila v ohromném nárůstu takto orientovaných prací. Od 60. let se zájem o ženy jako předmět bádání zásadním způsobem rozvinul nejen početně, ale i metodologicky a tematicky.³⁴ Obecně lze říci, že tento specifický směr bádání se zaměřuje na analýzy postavení a role žen ve čtyřech základních sférách společnosti: vzdělávání, práce, rodina, politika. Především v prvních dvou uvedených dělnice jako důležitá sociální skupina mají své nezastupitelné místo. Dané tvrzení platí s jistými odchylkami i pro gender history. Tento druhý historiografický směr vznikl jako snaha o vyřešení řady koncepčních problémů dějin žen, a proto vychází z jiných teoretických a metodologických východisek.³⁵ V mnoha ohledech je však s nimi propojen. Zejména v praxi, tedy v konkrétních výzkumech a knihách se oba směry velmi často relativně plynule prolínají. Jedním z příkladů onoho propojení je i problematika dělnic, v níž se gender konstituuje v součinnosti s další důležitou kategorií „třída“. Zejména s voláním posledních let po intersekcionalitě se gender history dělnicemi zabývá s podobně velkým nasazením jako dějiny žen.³⁶ Jeden zásadní rozdíl však zde přece jen spatřuji. Gender history se jeví tematicky mnohem pestřejší. Odproštěním se od kategorie „ženy“ jako hlavního nástroje analýzy, ji více zajímají vztahy, role a identity v rámci pracovní sféry – tedy obecnější otázky. Dělnice se tak podle mého názoru stávají jedním z mnoha příkladů, jedním z mnoha možných „výzkumných materiálů“, na němž se řeší ony obecnější záležitosti a méně už např. charakteristické znaky jejich postavení v rámci dalších profesních skupin pracujících žen a mužů.

stejně jako mnoho dalších podoborů historie „resistentní vůči problematice genderu“. HUNT, K.: *Gender nad British Labour History in the 1990s*, s. 189. Cit. 29. 10. 2015. http://moving-the-social.ub.rub.de/index.php/Moving_the_social/article/viewFile/365/349

³² Karen Hunt upozorňuje, že není dobré tento mezník přeceňovat. Uvádí, že žádný z přispěvatelů/ek do tohoto speciálního čísla se primárně k labour history jako „svému“ podoboru nehlásí. Tamtéž, s. 189.

³³ První číslo 63. ročníku časopisu Labour Work Review obsahovalo kromě krátkého editoria, recenzí a zpráv čtyři studie o dělnicích a zaměstnanosti žen v moderní éře z pera historika Michaela Robertse a historiček Jane Humphries, Siân Reynolds a Penny Summerfield.

³⁴ Srv. ALBERTI, J.: *Gender and the Historian*. London 2002, s. 1–20.

³⁵ Srv. DOWNS L.: *Writing Gender History*. London – Oxford 2004, s. 55–72.

³⁶ Srv. ROSE, S.: *What is Gender History?*. Cambridge 2010, s. 36–55.

Náhled do hlavních trendů západoevropské a americké historiografie tvoří však jen část možné odpovědi na otázku po mizivém zájmu o dělnice. Další důležité důvody leží ve specificích české historické vědy, která je se zahraniční zejména západoevropskou výrazně propojena a různé proměny se odráží i na ní. Přesto nalezneme různé místní zvláštnosti hrající rozhodující roli. V našem kontextu tuto funkci naplňují podle mého názoru tři zásadní charakteristiky. V první řadě se jedná o poněkud odlišné postavení a interpretační modely českých gender history a dějin žen. V rámci tohoto podoboru jsou výše uvedené mezníky západoevropské a americké historiografie 60. a 90. let zcela irelevantní. Vzhledem ke komunistickému panství dominujícímu většině druhé poloviny 20. století, které silně ovlivňovalo způsoby a témata bádání, rozvoj gender history a dějin žen je spojen až s obdobím po roce 1989.³⁷ Kratší časový úsek, v němž je tomuto podoboru historie věnována zvýšená pozornost se samozřejmě určitým způsobem odráží na metodách, teoretickém přístupu a v neposlední řadě i tematickém zaměření. Dělnice tak představují pouze jednu z mnoha otázek, která je považována za zajímavou a hodnou zkoumání. V prostředí relativně malé české historiografie, navíc s poměrně krátkou tradicí samotného bádání o ženách a genderu se tak na dělnice příliš prostoru nezbyývá. Zjednodušeně řečeno, v nevelké produkci tohoto směru bádání toho nalezneme také málo o dělnicích. Kvantitativní stránka však nepředstavuje jediné vysvětlení. Malý zájem o dělnice je zčásti dán také převažujícím zaměřením samotných gender history a dějin žen. V rámci bádání o moderních dějinách tvoří jeden z hlavních proudů diskurz emancipace, rovnoprávnosti, ženského hnutí apod. V rámci něho se výzkumy zaměřují na skupiny, které jsou symboly či znaky emancipace – tedy intelektuální profese, političky, automobilové závodnice, pilotky atd. Dělnice v tomto ohledu tuto funkci rozhodně neplní. Navíc, i když gender history a dějiny žen patří podle mého názoru mezi etablované historiografické směry, hovořit o „mainstreamovém“ bádání by bylo poněkud nadnesené. Dějiny žen a gender history se rozvíjí spíše samostatně a badatelé a badatelky z jiných větví historie většinou nemají potřebu vůbec zakomponovat tuto otázku do svých projektů nebo jen zčásti. V tomto kontextu bych připomněla pojetí vyváženosti mužů a žen ve výše zmiňovaném projektu Centra orální historie.

Za druhý důležitý moment považuji současné trendy českých soudobých dějin, které stále ovlivňuje dědictví čtyřicetileté komunistické éry. V době před rokem 1989 bylo bádání o dělnictvu a dělnickém hnutí jedno z preferovaných a také poměrně ideologizovaných oblastí. Zvýšený tlak na aplikaci marxistického interpretačního rámce zde působil mnohem více. Pro valnou většinu historiků a historiček se jevilo přijatelnější bádání o starších epochách, v jejichž rámci hrála ideologizace historie podstatně menší roli než pro mladší období. V tomto kontextu např. známý český historik Jiří Kořalka, který se věnoval socialistickému

³⁷ Srv. MUSILOVÁ, D.: *Dějiny žen – současný stav a perspektivy výzkumu*. In VIII. sjezd českých historiků. Hradec Králové 10.–12. září 1999. Praha 2000, s. 234–237.

hnutí a tedy i dělnictvu říkal, že magickou hranicí pro něj představoval rok 1921. Za rok vzniku KSČ se již nerad pouštěl, neboť to už podle něj „nebylo čistý“. Po sametové revoluci zájem o dělnictvo obecně jasně opadl.³⁸ Historie se vrhla na zkoumání dříve opomíjených či tabuizovaných témat spojených s represí, persekucemi, násilím atd. Tento trend se sice již oslabuje, resp. vedle něj paralelně existují jiné, ale dělnictvo si své nadšence a nadšenkyně hledá stále velmi pomalu.³⁹ A bez výjimky to platí i pro dělnice.

Poslední specifikum, které zde chci zmínit, je vytváření „národních dějin“, jakési vyprávění velkého národního příběhu. V souvislosti s námi sledovanými soudobými dějinami to pro české prostředí detailně mapovala a analyzovala francouzská historička např. Françoise Mayer.⁴⁰ Poukazovala na to, že dominantní výklad dějin ve veřejném prostoru ovlivňuje řada diskurzů, přičemž ten odborný historický nemusí být vždy nejvlivnější. Zároveň zdůrazňovala, že po roce 1989 se historikové ocitli ve zvláštním postavení, protože „předmět jejich zkoumání byl vystaven obzvlášť silnému společenskému tlaku“.⁴¹ Pádem komunistického panství se historická věda nestala zcela „svobodnou“, jak mnozí optimisticky očekávali. Ideologický nátlak marxismu-leninismu vystřídal poněkud jiný, mnohem méně zřetelný. Historické interpretace minulosti začaly sloužit jako argumenty pro legitimizaci jednání a postojů nového československého a záhy českého státu.⁴² Důležitými výkladovými rámci českých „národních dějin“ se vedle zjevného antikomunismu prosadila také demokracie a liberalismus. Moderní, zejména pak soudobé české dějiny jsou spojovány především s myšlenkami rovnosti a svobody stojící ve vyhraněné opozici vůči totalitární nespravedlnosti a bezpráví. Socialismus, který byl tradičně napojen na dělnictvo, se na vytváření národního příběhu nepodílí. Ačkoli v jisté podobě dominoval druhé polovině

³⁸ Již citovaný Milan Myška ve své zahajovací řeči dvoudenní konference o dělnictvu v roce 2011 rovněž hovořil o odklonu od studia nižších společenských skupin včetně dělnictva. Považoval ho za „vcelku očekávanou reakci českých hospodářských a sociálních historiků“. Jejich zájem se po roce 1989 nově soustředil na dosud marginalizovanou problematiku společenských a ekonomických elit. MYŠKA, M.: *Slovo úvodem...* In: *Problematika dělnictva ...*, s. 7.

³⁹ Za příznačný považuji v tomto kontextu text Zdeňka Jindry *Poznámky k námětu konference o dělnictvu reflektující ostravskou akci*. Program konference považuje za „poněkud překvapující. V první chvíli mi to připadalo, jako by se dvacet let po převratu vrátilo kyvadlo historického zkoumání od podnikatelstva (viz kolokvia v Ostravě 1992, 1993) nazpátek do doby komunismu...“ Jindra však dále píše o užitečnosti výzkumu dělnictva, zdůrazňuje ale potřebu nových, skutečně moderních přístupů. JINDRA, Z.: *Poznámky k námětu konference o dělnictvu*. In: *Problematika dělnictva ...*, s. 11.

⁴⁰ Françoise Mayer se společně se Zdeňkem Vašíčkem věnovali také obecnějším úvahám o vztahu minulosti, paměti, historie a o aspektech, které proces vytváření obrazu dějin ovlivňuje. Vedle dalších se obdobným tématem zabýval na příkladu rozdílných interpretací středověku Martin Nodl. SRV. VAŠÍČEK, Z. – MAYER, F.: *Minulost a současnost, paměť a dějiny*. Brno 2008. NODL, M.: *Dějepisectví mezi vědou a politikou. Úvahy o historiografii 19. a 20. století*. Brno 2007.

⁴¹ MAYER, F.: *Češi a jejich komunismus. Paměť a politická identita*. Argo, Praha 2009, s. 233.

⁴² Tamtéž, s. 224.

20. století, stále převažuje interpretace, že se jednalo spíše o dočasnou odchylku od „normálu“ – téměř bytostné demokratičnosti české společnosti reprezentované především obdobím 1. republiky.⁴³ V tomto pojetí národních dějin dělnictvu ani konkrétně dělnicím mnoho místa nezbyvá. Objevují se zde totiž dva již výše zmíněné momenty, ale v trochu jiném kontextu. Dělníci a dělnice nejsou považováni za „hybnou sílu“ dějin, rozhodující aktéry české společnosti vštěpující jí její základní charakteristiky. Tato pozice je přiřčena významným osobnostem z jiných sociálních vrstev. Právě ony se stávají nositeli a zároveň i znaky a symboly národní či státní emancipace. A jestli se český stát či národ emancipuje od Habsburků či komunistů již nehraje tak zásadní roli.

Předkládaná studie sice nedokázala odpovédět na otázku, proč českou vědu více zajímají včely než ženy pracující v továrnách, ale pokusila se předejít některé z možných důvodů mizivého zájmu české historiografie. Příčiny tohoto stavu můžeme hledat jak v obecných trendech západoevropské a americké historiografie, tak ve specifických domácích prostředí. Otázku dělnictva, a dělnic zejména, považuji za velmi perspektivní proud bádání nabízející relativně široký prostor metodologickým, teoretickým i tematickým inovacím. Domnívám se však, že zejména kvůli ideologické preferenci tematiky dělnictva v éře komunistického panství, bude ještě poměrně dlouhou dobu trvat, než se daná problematika zbaví tohoto již dávno neadekvátního dědictví.

The woman worker as a subject of research in Czech contemporary history

DENISA NEČASOVÁ

The first part of the study is a historiographical reflection on the last quarter of the century; the second part seeks answers to the questions of why scientific research has paid so little (if any) attention to the issue of women engaged in low-skilled or unskilled jobs in industry, and why the issue of women workers has been disregarded by research. Alongside the rejection on ideological grounds during the pre-1989 regime, one of the reasons has been the pressure of „new ideologisation“ with the concurrent new non-scientific „formation of a national course“.

⁴³ Pojetí první republiky jako „zlatého věku“ demokracie úspěšně nabourávají práce zejména z posledních let. V rámci genderových výzkumů se to skvěle podařilo např. historičce Melisse Feinberg, která poukázala na výrazné slabiny rovnoprávného postavení žen v letech 1918–1938 v Československu. Srov. FEINBERG, M.: *Elusive Equality: Gender, Citizenship and the Limits of Democracy in Czechoslovakia 1918–1950*. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh 2006.

Česko-slovenská historická ročenka 1996 – 2010

(prvá séria)

Obsahy zväzkov sú vyvesené na webových stránkach
Česko-slovenskej/Slovensko-českej komisie historikov:
<http://www.cskh.sk/csl-historicka-rocenka/>

Česko-slovenská historická ročenka 2011

kolektívne monografie:

- Mesto a región na novej hranici. Nová hranica v meste a regióne
- Politické systémy stredoevropských štátů 1918 – 1938
- Hospodársky nacionalizmus ve strední Evropě v 20. století
- Spravodajstvo

Česko-slovenská historická ročenka 2012

kolektívne monografie:

- Češi a Slováci 1993–2012. Vzďalování a přibližování
- Minulost je bitevním polem současníků. K slovensko-českým a česko-slovenským vzťahům
- Dokumenty

Česko-slovenská historická ročenka 2013

kolektívne monografie:

- Viditeľná i skrytá... Česko(moravsko)-slovenská hranica v 20. storočí
- Štúdie k česko-slovenským vzťahom a českým a slovenským dejinám
- Dokumenty

pripravujeme:

Česko-slovenská historická ročenka 2016

kolektívne monografie:

UMENIE VO VOJNE – VOJNA V UMENÍ.

Pamäť 1. svetovej vojny v literatúre a umení

- Umenie vo vojne – vojna v umení • Literatúra o vojne – vojna v literatúre (príklad Slovenska) • Literatura o válce – válka v literatúre (český příklad) • Paměti o válce – válka v pamětech (čeští legionáři) • Pamäti na vojnu – vojna v pamätiach (slovenskí legionári) • Paměti o válce – válka v pamětech (český příklad) • Pamäti na vojnu – vojna v pamätiach (slovenský príklad) • Válka v umění – umělci ve válce (český příklad) • Vojna v umení – umelci vo vojne (příklad Slovenska)
- Vojna v umení – Umělci ve válce (příklad sudetských Němců) • Pamätníky vojny (česko-slovensko-maďarsko-nemecká komparácia)

PODKARPATSKÁ RUS A ETNOIDENTIFIKAČNÉ PROCESY NA JEJ ÚZEMÍ V PRVEJ POLOVICI 20. STOROČIA

• Etnoidentifikačné procesy v súvislostiach: Rozpad Rakúsko-Uhorska a vznik nástupníckych štátov • Slováci a Rusíni • Maďari a Rusíni • Česi a Rusíni • Stosunek II Rzeczypospolitej do kwestii Rusi Zakarpackiej • Židia a Rusíni • Gréckokatolícka cirkev • Emigranti z Ruska • Podkarpatská Rus/Karpatská Ukrajina/Zakarpatsko na konci druhej svetovej vojny

ČESKO-SLOVENSKÁ HISTORICKÁ ROČENKA 2014 – 2015

Zodpovední redaktori: doc. PhDr. Vladimír Goněc, DrSc., PhDr. Eva Gáliková, PhDr. Pavol Kršák

Grafická úprava a zalomenie: Jana Janíková

Obálka: Mgr. Marek Petržalka

Všetky práva vyhradené. Ani jednu časť tejto publikácie nemožno reprodukovat', kopírovať, uchovávať či prenášať prostredníctvom elektronických, mechanických, rozmnožovacích či iných médií bez predchádzajúceho písomného súhlasu vydavateľa.

Vydala VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied,
v spolupráci s Ústavom politických vied SAV, ako svoju 4 235. publikáciu.
Rozsah: 400 strán.
Vydanie prvé.

Vytlačila VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied,
Dúbravská cesta 9, 845 02 Bratislava.

www.veda.sav.sk

ISBN 978-80-224-1552-1